

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ս. Գ. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ, Ն. Ա. ՊԱՌՆԱՍՅԱՆ,
Հ. Ա. ՈՀԱՆՅԱՆ, Խ. Գ. ԲԱԴԻԿՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ **ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ**

ՀԱՏՈՐ 3

ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р. АЧАРЯНА

С. Г. АБРААМЯН, Н. А. ПАРНАСЯН,
А. А. ОГАНЯН, Х. Г. БАДИКЯН

СОВРЕМЕННЫЙ АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

Т О М 3

СИНТАКСИС

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1976

ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՐՈՇՈՒՄԸ ԵՎ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

§ 2. Լեզվի համակարգում բառերը իրար նկատմամբ գտնվում են որոշակի հարաբերության մեջ, որ խոսողության ընթացքում ղրսեորվում է բառերի կապակցությամբ: Խոսողը ստեղծում է բառերի կապակցված շղթա, որով և իրացվում է հաղորդակցումը: Բառերի կապակցությունը կատարվում է երկու եղանակով՝ համադասությամբ և ստորադասությամբ: Համադասական կապակցությամբ միանում են շարահյուսորեն հավասարաթեք, իրար նկատմամբ կախման մեջ չգտնվող բառերը ինչպես՝ Արամը, Աշոտը և Կարենը եղբայրներ են, Բաբի, ագնիլ, հավատարիմ ընկեր, փոքր, բայց արժեքավոր և այլն:

Ստորադասական կապակցության ժամանակ կապակցվող բառերից մեկը շարահյուսորեն գերադաս է, թելադրում է կապվող բառի որոշակի ձև՝ պայմանավորված տվյալ լեզվում բառերի կապակցելիության յուրահատկություններով և օրինաչափություններով:

Ժամանակակից հայերենում գործառում է բառերի ստորադասական կապակցության երեք եղանակ՝ համաձայնություն (Արամը գնաց: Նա նամակ ստացավ ընկերոջից՝ Արամից), առդրություն (բաբի մաղ, գեղեցիկ աղջիկ) և խնդրառություն (հեռանալ փառափ, նամակ գրել)¹:

§ 3. Բառերի կապակցությունը, ինչպես ասվեց, իրացվում է նախադասության մեջ, հաղորդակցման ընթացքում: Սակայն բա-

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս «Կապակցություն» գլխում:

ռերի ստորադասական կապակցութեան մեծ մասը ունենալով անվանողական արժեք, գործառուժ է որպէս շարահայտասական առանձին միավոր, որ բերականագիտութեան մեջ կոչվում է բառակապակցութիւն:

Ընդունված է բառակապակցութիւն համարել տվյալ լեզվի օրինաչափութիւններով իրացված երկու կամ ավելի լիմաստ բառերի կապակցութիւնը, որը ծառայում է ցույց տալու համար մեկ միասնական, թեև բարդ, անգամազատված հասկացութիւն: Որինակ՝ գեղեցիկ ծաղիկ, կարմիր գլխարկ, անտառի տնակ, չափազանց մեծ, բարձր որակի աշխատանք, հագով հագուստ, զգուշորեն մոտենալ մեկին, գիւր կարգալ, քաղաքից հեռանալ և այլն:

§ 4. Բառակապակցութեան հիմքում ընկած է երկու և ավելի բառերի միջև եղած ստորադասական հարաբերութիւնը, որն արտահայտվում է ստորադասական կապակցութեամբ: Այսպէս՝ մեծ տուն, հոտավետ ծաղիկ կապակցութիւնները ցույց են տալիս առարկայի (տուն, ծաղիկ) և նրա հատկանիշի (մեծ, հոտավետ) հարաբերութիւնը: Մի հարաբերութիւն, որը ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է [առդրութեան] միջոցով:

Արագ քայլել, գեղեցիկ գրել բառակապակցութիւնները ցույց են տալիս գործողութեան և նրա հատկանիշի հարաբերութիւնը, որը նույնպէս դրսևորվել է առդրութեամբ, իսկ վախենալ մեկից, ջուր խմել բառակապակցութիւնների հիմքում ընկած գործողութեան և նրա հետ կապված առարկայի հարաբերութիւնը դրսևորվել է [սնդրառութիւն] ստորադասական կապակցութեամբ:

§ 5. Բառերի համադասական կապակցութիւնը բառակապակցութիւն չի կադմում, որովհետև այդ միջոցով չի արտահայտվում մեկ միասնական (թեկուդ բարդ) հասկացութիւն, օրինակ՝ գեղեցիկ, բարեկազմ և շնորհալի, Գուրգենը, Սուրենը և Աշոտը, վազել, հասնել և անցնել կապակցութիւնները արտահայտում են այնքան հասկացութիւն, որքան բաղադրիչ որ ունեն, հետևաբար սրանք բառակապակցութիւններ կոչվել չեն կարող:

Ճիշտ է, ժամանակակից հայերենում կան համադասական հարաբերութեամբ մի շարք, հատկապէս անվանական, կապակցութիւններ, որոնք արտահայտում են մեկ միասնական հասկացութիւն, սակայն դրանք ունեն հիմնականում հարադրութեան, այսինքն՝ բարդ բառի արժեք, այսպէս՝ գիշեր-ցերեկ, հաւր ու մայր,

գիր ու գրականություն, տուն ու տեղ, օր ու գիշեր, տուն ու դռն, սար ու ձոր և այլն:

Բառակապակցություն պետք է համարել միայն վերնագրա-
յին-անվանողական արժեք ունեցող համադասական հարաբերու-
թյամբ կապակցված մի շարք անվանական կապակցություններ-
ինչպես՝ «Գիտությունը և կյանքը», «Դպրոցը և արտադրությունը»,
Ինստիտուտը և հասարակական կազմակերպությունները» և այլն:

§ 6. Բառակապակցության կարևոր հատկանիշներից մեկն
այն է, որ առարկաների, առարկայի և հատկանիշի, հատկանիշ-
ների հարաբերությունները ցույց տալու հետ մեկտեղ, այն չանդես
է գալիս անվանողական դերով (ունի անվանողական արժեք). այ-
սինքն՝ անվանում, մատնանշում է որևէ առարկա կամ հատկանիշ
իր որևէ բնորոշ կամ ժամանակավոր հարաբերությամբ: Այսպես՝
վերևում բերված բառակապակցությունները՝ առագ ֆայլել, գեղե-
ցիկ ծաղիկ, անտառի տնակ, ջուր խմել և այլն ցույց են տալիս ոչ
միայն հարաճյուսական հարաբերություններ, այլ նաև անվանում
են առարկա, գործողություն, հատկանիշ, Իրենց անվանողական
արժեքով բառակապակցությունները առնչակցվում են բառերին,
հատկապես բարդ բառերին (վերջիններիս հիմքում ես ընկած են բա-
ղադրիչների միջև եղած շարահյուսական հարաբերությունները):

§ 7. Լինելով շարահյուսության ուսումնասիրության առարկա՝
բառակապակցությունը և նախադասությունը որակապես տար-
բերվում են իրարից: Նախադասությանը, որպես հաղորդակցման
միավորի, հատուկ են որոշակի քերականական կարգեր. այն է՝
եղանակավորում, ստորոգում ու հատուկ հնչերանգ: Հիշյալ կար-
գերի միջոցով է, որ հնարավոր է լինում իրացնել հաղորդակցու-
մը: Բառակապակցությունը, որպես լեզվական առանձին միավոր,
գուրկ է հիշյալ կարգերից:

Ճիշտ այնպես, ինչպես բառը, բառակապակցությունը ևս հա-
ղորդակցման գործընթացին մասնակցում է միայն նախադասու-
թյան միջոցով՝ որպես վերջինիս բաղադրիչ: Նախադասությունից
դուրս այն ունի միայն անվանողական արժեք: Օրինակ՝ սեղանի
ոտի բառակապակցությունը նախադասությունից դուրս հանդես է
գալիս իր անվանողական արժեքով՝ մատնանշում է առարկան իր
հատկանիշով (հատկանիշի հետ ունեցած հարաբերությամբ): Իսկ
հետևյալ նախադասության մեջ՝ «Սեղանի ոտքը ջարդվեց» այն

արդեն նախադասության միջոցով մասնակցում է հաղորդակցման գործընթացին, որոշակի միտք հաղորդելուն:

Իհարկե, շատ հաճախ, բառակապակցությունը, ձևաբանական նախադասությանը հատուկ կարգերը, անմիջաբար մասնակցում է հաղորդակցմանը, սակայն այդ դեպքում այն դադարում է բառակապակցություն (որպես լեզվական հատուկ միավոր) լինելուց և վերածվում է նախադասության: Օրինակ՝ Զարդե՛լ սեղանը: Անմիջապես հետևա՛լ փառաբան: Աշնանային խաղաղ երեկո:

§ 8. Բառակապակցության կառուցվածքային առանձնահատկությունն այն է, որ այն կազմավորվում է մեկ լիմաստ բառի շուրջը՝ նրա իմաստային ծավալման միջոցով: Վերջինս հանդիսանում է բառակապակցության առանցքը՝ գերադաս անդամը: Դա վերաբերում է բառակապակցության թե՛ բովանդակային-իմաստային, թե՛ ձևական-կառուցվածքային կողմերին: Այսինքն՝ բառակապակցության արտահայտած հիմնական իմաստը նույնանում է տվյալ առանցքային բառի իմաստի հետ. մյուս բառերը ծառայում են միայն տվյալ բառի իմաստը ավելի որոշակի դարձնելուն, ամբողջացնելուն, լրացնում են նրան: Օրինակ՝ անտառային զովաշունչ ֆամի կապակցության հիմնական իմաստը ֆամի հասկացության դրսևորումն է, իսկ անտառային և զովաշունչ բառերով արտահայտված հասկացությունները միայն օժանդակում են հիշյալ իմաստը կոնկրետացնելուն, ավելի որոշակի դարձնելուն, այլ կերպ ասած՝ գործածվել են ֆամի բառի իմաստային ծավալման հետևանքով: Ձևական-կառուցվածքային տեսակետից ֆամի բառը հանդիսանում է կապակցության գերադաս անդամը, իսկ նրա նկատմամբ ստորադասական հարաբերության մեջ գտնվող անտառային և զովաշունչ բառերը կապակցված են առդրություն ստորադասական կապակցությամբ:

§ 9. Հայտնի է, որ բառերի կապակցությունը ժամանակակից հայերենում իրացվում է երեք եղանակով՝ համաձայնություն, առդրություն և խնդրառություն (տե՛ս «Կապակցություն» գլուխը): Այս եղանակներից բառակապակցության մեջ գործառում են միայն երկուսը՝ առդրությունը և խնդրառությունը: Համաձայնությունը, որով իրացվում է ենթակայի և ստորոգյալի, ինչպես նաև բացահայտչի և բացահայտյալի կապը, հատուկ է միայն նախադասությանը, գործառում է նախադասության մեջ: Բացառություն են

միայն մի շարք անվանական բառակապակցություններ, որոնց բաղադրիչների կապը, առդրության հետ մեկտեղ, իրացվում է նաև մասնակի թվային համաձայնությամբ: Այսպես՝ թվական ստորագասական անդամը ըստ իմաստի հաճախ թելադրում է գերադաս անդամի հոգնակի թիվ. օրինակ՝ հինգ աշակերտներ, երեք տղաներ, յոթ մատիտներ և այլն: Սակայն այսպիսի համաձայնությունը ևս ավելի հատուկ է նախադասությանը: Նախադասությունից դուրս հիշյալ բառակապակցություններում գերադաս անդամը դրվում է եզակի թվով (հատկապես, երբ իրի անվանում է), ինչպես՝ հինգ աշակերտ, երեք տղա, յոթ մատիտ: Նախադասության մեջ ևս հիշյալ կապակցությունների գերադաս անդամը կարող է դրվել եզակի թվով՝ առաջինների հետ կազմելով համանիշական շարք (համտ. Հինգ աշակերտ սովորում են գերազանց և Հինգ աշակերտներ սովորում են գերազանց):

Հոգնակի գերադաս անդամ են պահանջում նաև մի շարք ածականներ, ինչպես՝ տաբեր մատիտներ, գույնզգույն ծաղիկներ, զանազան իրեր և այլն:

§ 10. Բառակապակցության կառուցվածքը պայմանավորված է գերադաս՝ առանցքային բառի ձևաբանական-կապակցելիության առանձնահատկություններով: Այսպես՝ գոյական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում պահանջում են հիմնականում առդրությամբ կապակցված բաղադրիչ-լրացում (կարմիր ծաղիկ, հինգ աշակերտ, խաղացող երեխա, զբոս կազմ, տաշած փուռ, ոսկե մատանի, փուռ սիրտ և այլն), իսկ բայ գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունը կազմավորվում է հիմնականում խնդրառությամբ, նաև առդրությամբ. ըստ որում բառակապակցության կառուցվածքի համար խիստ կարևոր նշանակություն ունեն գերադաս բառերի իմաստային խմբավորումները (նամակ գրել, գիրք կարդալ, վախենալ մեկից, ձանձրանալ մեկից, մոտենալ մեկին, տալ մեկին, արագ վճռել, աստիճանաբար հաշվել, հուզմունքից կարմրել, հաջողություններով հպարտանալ և այլն):

§ 11. Բառակապակցության կառուցման մեջ հիմնականը գերադաս՝ առանցքային բառի խոսքի մասային պատկանելությունն է, նրան հատուկ կարգային-քերականական նշանակությունը, նրա իմաստային ծավալման հատկությունը՝ արժույթայնությունը

(ВАЛЕНТНОСТЬ), կախյալ՝ ստորագասվող բառերի հետ միանալու նշանակների կաղապարները, որոնք պատմականորեն ամրացված են տվյալ բառին (հմմտ. վերևի օրինակները):

§ 12. Հաճախ տարբեր խոսքի մասերի պատկանող գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները ունենում են նույն կառուցվածքը, կազմվում են նույն կաղապարով. մի բան, որ բացատրվում է տվյալ բառակապակցությունների գերադաս և ստորագաս անդամների միջև եղած նույն հարաբերությամբ՝ պայմանավորված հիշյալ կապակցությունների գերադաս անդամների միջև առկա բառակազմական կապերով: Հմմտ. կառուցել ֆաղափում—կառուցում ֆաղափում, հպարտանալ հերոսներով—հպարտ հերոսներով. մտֆեռ փոխանակել տվյալ հարցի շուրջը—մտֆերի փոխանակում տվյալ հարցի շուրջը. մեկնել կեսգիշերին—մեկնում կեսգիշերին և այլն:

Ժամանակակից հայերենում հատկապես տարածված է բայական բառակապակցությունների կաղապարների տարածումը գոյականական և ածականական բառակապակցությունների վրա: Բայական բառակապակցությունների կաղապարների տարածումը անվանականների վրա նկատվում է հիմնականում այն դեպքերում, երբ նրանցում առկա են պարագայական հարաբերություններ, այն էլ հատկապես երբ վերջիններս արտահայտված են կապերով (տե՛ս վերևի օրինակները): Մնացած դեպքերում բայը և բայանունը, լինելով տարբեր խոսքի մասեր և ունենալով տվյալ խոսքի մասին (բային և գոյականին) հատուկ քերականական կարգերն ու առանձնահատկությունները, հիմնականում տարբերվում են նաև նույն հարաբերություններն սրտահայտող բառակապակցությունների կաղապարներով՝ կառուցվածքով: Այսպես, գործողության և գործողությունը կրող առարկայի հարաբերությունը բայ գերադաս անդամի առկայության դեպքում արտահայտվում է գոյականի (դերանվան) ուղղական հոլով+բայ կաղապարով (տուն կառուցել), այդ նույն հարաբերությունը բայանվան առկայությամբ արտահայտվում է գոյականի (դերանվան) տրական (սեռական) հոլով+բայանուն կաղապարով (տան կառուցումը): Չնայած կառուցել և կառուցում բառերը իմաստային և բառակազմական կապերին, նրանցից յուրաքանչյուրը թելադրում է բառակապակցության որոշակի՝ իրարից տարբեր կառուցվածք: Հմմտ. նաև՝ մտֆեռ

վախանակել—մտքերի փոխանակություն, ֆենոթիպուն հանձնել— ֆենոթիպան հանձնում, տունը վերանորոգել—տանը վերանորոգում, հյուրերը ընդունել—հյուրերի ընդունելություն, երկիր կառավարել— երկրի կառավարում, փայտով հարվածել—փայտի հարված և այլն:

§ 13. Ասվեց, որ բառակապակցությունը հաղորդակցման գործընթացին մասնակցում է նախադասության միջոցով, որպես վերջինիս բաղադրիչ: Ծիշտ այնպես, ինչպես բառերը նախադասության կազմում կարող են ենթարկվել որոշակի ձևափոխության և ըստ այդմ ունեն ձևերի որոշակի համակարգ, այդ նույն ձևով բառակապակցությունը ևս նախադասության կազմում շատ հաճախ ենթարկվում է ձևափոխության: Այսինքն՝ բառակապակցությունը ևս, բառերի նման, ունի ձևերի որոշակի համակարգ՝ հարացույց:

Ժամանակակից հայերենում բառակապակցությունների մեջ ձևափոխության է ենթարկվում միայն գերադաս՝ առանցքային բառը. այդ իսկ պատճառով բառակապակցության հարացույցը համընկնում է գերադաս անդամի հարացույցին. օրինակ՝

կարմիր ծաղիկ	արագ քայլել
կարմիր ծաղիկի	արագ քայլած
կարմիր ծաղիկից	արագ քայլող
կարմիր ծաղիկով	արագ քայլելիս և այլն:
կարմիր ծաղիկի մեջ	

գիրքը սեղանից վերցնել
 գիրքը սեղանից վերցրած
 գիրքը սեղանից վերցնող
 գիրքը սեղանից վերցնելիս և այլն:

Բայ գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցության հարացույցի մեջ մտնում են նաև նրա խոնարհված (դիմավոր) ձևերը՝ մոտենալ սեղանին—մոտենում եմ սեղանին—մոտեցա սեղանին—կմոտենամ սեղանին և այլն: Սակայն այս ձևերը հարացույցի մեջ դեռևս նախադասություն չեն, այլ նյութ են վերջինիս համար: Նրանք նախադասության են վերածվում միայն խոսքի մեջ՝ հատուկ հնչերանգի միջոցով:

§ 14. Բառակապակցություններն ունեն գործառության երկու հիմնական ոլորտ. 1) հանդիսանում են նախադասության բաղադրիչ և նախադասության միջոցով մասնակցում հաղորդակցման գործընթացին. ըստ որում պարզ բառակապակցությունները կարող են լինել կամ անմիջապես նախադասության բաղադրիչ և կամ մեկ այլ բարդ բառակապակցության բաղադրիչ, որի միջոցով էլ մտնել նախադասության կազմի մեջ. 2) ղործածվում են որպես վերնագիր, այսինքն՝ ունեն վերնագրային-անվանողական արժեք: Այս դեպքում ևս նրանք կարող են լինել սլարդ, բարդ, ինչպես նաև մեկ այլ բարդ բառակապակցության ստորադաս բաղադրիչ:

Ըստ գերադաս անդամի հարացուցային ձևերի բազմազանության և շարահյուսական առանձնահատկությունների, բառակապակցությունը նախադասության մեջ կարող է հանդես գալ ամենատարբեր պաշտոններով. օրինակ՝ Պարտեզում կար կառմիր ծաղիկ: Ես պոկեցի կառմիր ծաղիկը: Կառմիր ծաղիկի ցողունը շատ երկար էր: Կառմիր ծաղիկից նուրբ հոտ էր գալիս: Նա հիացավ կառմիր ծաղիկով: Կամ՝ Նրա Մոսկվա գնալը որոշված էր: Նրա Մոսկվա գնալու հարցը դեռևս չի լուծված: Նրա Մոսկվա գնալու մասին ևս երեկ լսեցի: Նրա Մոսկվա գնացած օրը շատ ցուրտ էր: Նրա Մոսկվա գնալով ոչինչ չի փոխվի և այլն:

§ 15. Նախադասությունը լեզվական այն միավորն է, որտեղ առաջանում, կազմավորվում են բառերի կապակցության կառուցվածքային նոր տեսակներ և տիպեր: Առաջանալով նախադասության մեջ կատարած որոշակի ֆունկցիայի հիման վրա և առանցքային՝ գերադաս բառի որոշակի ձևի մոտ, որոշ կաղապարներ աստիճանաբար ազատվում են ֆունկցիոնալ պայմանավորվածությունից, տարածվում առանցքային բառի բոլոր ձևերի վրա՝ կազմելով հարացուցային շարք: Հենց այսպիսի կաղապարների համար է բնորոշ բառիմաստային կայունացումը, որպես գործողության, առարկայի, հատկանիշի բարդ-անդամազատված անվանում հանդես դալու հատկության զարգացումը, այսինքն՝ անվանողական ֆունկցիայի առաջացումը: Այդպիսին են բայ և գոյական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունների մեծ մասը:

Կան որոշ տիպի բառակապակցություններ, որոնք առաջանալով դարձյալ նախադասության կազմում, կապված են ւսոանց-

քային բառի որոշակի շարահյուսական ֆունկցիայի հետ և այդ պատճառով նրանց համար անվանողական ֆունկցիայով հանդես գալը բնորոշ չէ (թեև բացառված էլ չէ). օր.¹ աշխերը սև (աղջիկ), ճասակը բարձր (տղան), միջին տարիքի (մարդ) և այլն:

§ 16. Բառակապակցության կազմավորման մեջ կարևոր նշանակություն ունի նաև բաղադրիչների շարադասությունը, որը այստեղ ավելի կայուն է, քան նախադասության մեջ: Այսպես՝ ածական, թվական կամ դերբայ ստորադաս անդամով գոյականական բառակապակցություններում ստորադաս բաղադրիչը միշտ դրվում է գերադասից առաջ (ունի առաջադաս շարադասություն). օրինակ՝ Երկու սեղան. խաղացող երեխա, բնած աղջիկ, վաղագույն զգեստ, վազող տղա, հաստափառ գիրք, բարեկազմ օրհորդ, հինավուրց բաղաձև և այլն: Ժամանակակից հայերենում չկան (գոյություն չունեն) տղա վագող, զգեստ վարդագույն, աղջիկ քնած քաղաք հինավուրց և նման շարադասությամբ բառակապակցություններ: Խնարհե, նախադասության մեջ երբեմն հիշյալ կապակցությունները ունեցող նկատառումներով փոխում են իրենց շարադասությունը: Ստորադաս անդամի տրոհվելու դեպքում նրանք աղաբյուր են որսվում բառակապակցություն դիտվելուց համառ, օրինակ, «Հպարտ և գեղեցիկ աղջիկը քայլում էր փողոցով» և «Աղիկը, հպարտ և գեղեցիկ, քայլում էր փողոցով»:

ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 17. Բառակապակցությունների դասակարգումը ընդունված է կատարել երեք սկզբունքով՝ (1) ըստ գերադաս անդամի խոսքի մասային պատկանելության, (2) ըստ բաղադրիչների կապակցելիության (կապակցվածության) աստիճանի և (3) ըստ բաղադրիչների քանակային կազմի:

1. Ըստ գերադաս անդամի խոսքի մասային պատկանելության ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները բաժանվում են հետևյալ խմբերի՝ ա) գոյական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ, բ) բայական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ, գ) ածական դերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ և դ) մակբայ գերադաս անդամ

ունեցող բառակապակցություններ: Ավելի կարճ այդ խմբերը կարելի է անվանել գոյականական, բայական, ածականական. մակբայական բառակապակցություններ: Երբեմն հանդիպում են նաև թվական և դերանուն գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ, սակայն ժամանակակից հայերենում դրանք որակ չեն կազմում:

Ահա օրինակներ յուրաքանչյուր տեսակի բառակապակցություն համար.

ա) գոյականական բառակապակցություն—սեղանի զարդ, դրելու թուղթ, իսկական ընկեր, անասնի տանջանք և այլն.

բ) բայական բառակապակցություն—անհանգիստ քնել, արագ վազել, գնալ տուն, հաց ուտել, հինգ օր չքնել, գիշերով դալ. առանց պատճառի հուզվել, քաղաքը կանաչազարդել և այլն.

գ) ածականական բառակապակցություն—չափազանց գեղեցիկ, հասակով բարձր, շատ խելոք, գործի մեջ հմուտ, գիտելիքներով հարուստ, գործին տեղյակ և այլն.

դ) մակբայական բառակապակցություն—չափազանց դանդաղ, իսկապես բարեկամաբար, ամենից արագ և այլն:

Թվականական և դերանվանական բառակապակցություններ—Մի ֆանի ճագար, նրանցից մի ֆանիսը, օտարականներից մեկը, ասածներից բոլորը, ժամը երեքը, առնվազն շորս, ամսի ճինգը և այլն:

Քանի որ բառակապակցությունը կադմավորվում է մեկ լի-իմաստ բառի՝ գերադաս անդամի ծավալմամբ, հետևաբար հենց այդ բառի խոսքի մասսային պատկանելությամբ և դրա հետ կապված քերականական-շարահյուսական առանձնահատկություններով էլ հենց պայմանավորված է բառակապակցության կառուցվածքը:

2. Ըստ բաղադրիչների կապակցելիության աստիճանի բառակապակցությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ ազատ և կաշյուն:

Ազատ են կոչվում այն բառակապակցությունները, որոնք նախադասության մեջ տարրալուծվում են, այսինքն՝ բաղադրիչները նախադասության կազմում հանդես են գալիս որպես առանձին անդամներ: Այսպես՝ «Եվ ամեն տարի ծառերի ճյուղերը ծանրանում էին խնձորից ու տանձից» (ԱՔ, Մայրը) նախադասության

կազմում ծառերի նյութերը բառակապակցության բաղադրիչները հանդես են եկել որպես նախադասության առանձին անդամներ (նյութերը՝ ենթակա, ծառերի հատկացուցիչ): Ազատ բառակապակցության մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ նրա գերադաս անդամը նախադասության անդամ կարող է լինել նաև առանց լրացման (ինչպես՝ ...Ամեն տարի նյութերը ծանրանում էին խնձորից ու տանձից), կամ՝ ստանալ նաև մեկ այլ լրացում (ծառերի կանաչ նյութերը): Հմտ. նաև՝ Արագ վազելով գնաց—վազելով գնաց:

Կայուն են կոչվում այն բառակապակցությունները, որոնք նախադասության կազմում հանդես են գալիս ձույլ կերպով, որպես մեկ անդամ: Այդպիսին է, օրինակ, ամեն տարի բառակապակցությունը վերևում բերված օրինակում: Կայուն են հատկապես չափ, կշիռ, տարիք, քանակ ցույց տվող դոշականական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունների մեծ մասը (միջին տարիքի, բարձր հասակով, վեց հոգի, հինգ ամիս, երկու կիլոգրամ, քսան անգամ, մի քանի օր, Լեֆ մետր և այլն), գոյական չրացումով ածականական բառակապակցությունները (հասակը բարձր, մազերը սև, աչքերը կապույտ, խելիք սպիկաս, հոնները հաստ և այլն):

Մանր.— Կայուն բառակապակցությունների հիմքի վրա են առաջացել մի շարք հարադրություններ և զարգացածքներ, որոնց ուսումնասիրությամբ զբաղվում է բառագիտությունը (ծեռփից գալ, գլուխ տալ, աչքով անել, դռնեղուռ ընկնել, խելիք պակաս, գլուխ ջարդել և այլն):

3. Ըստ բաղադրիչների քանակային կազմի բառակապակցությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ պարզ և բարդ:

ա) Պարզ են այն բառակապակցությունները, որոնք բաղկացած են երկու բաղադրիչներից՝ գերադաս անդամից և նրան ստորադաս՝ լրացնող մեկ անդամից: Ինչպես՝ կառմիւր ծաղիկ, վազելով գնալ, չափազանց գեղեցիկ, աչնանային եղանակ, հուզմունքից կարմրել և այլն:

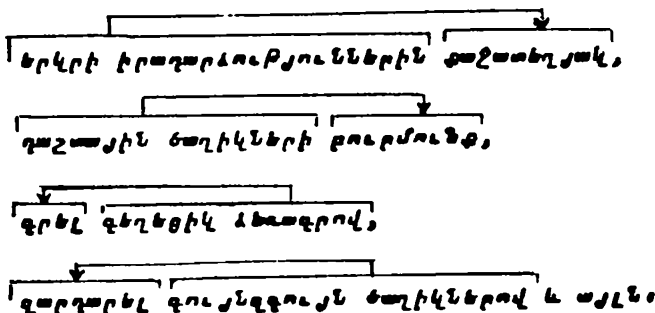
Մանր.— Բառակապակցությունները ըստ քանակային կազմի դասակարգելիս հաշվի չ'են առնվում կապերն ու կապական բառերը, որոնք կատարում են միայն քերականական դեր՝ ցույց են տալիս բաղադրիչների միջև եղած հարաբերությունը, օրինակ՝

վիճել հարցի շուրջը պարզ բառակապակցություն է, որովհետև շուրջը կապական բառ է և ցույց է տալիս վիճել և հարց բառերի միջև եղած խնդրային հարաբերությունը:

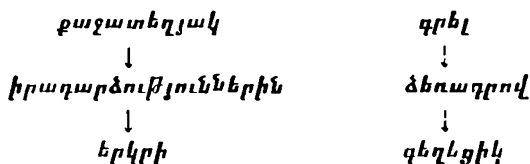
բ) Բարդ են այն բառակապակցությունները, որոնք բաղկացած են երեք և ավելի լիիմաստ բառերից, ինչպես՝ հեռվից երևացող տնակ, ուրախությունից փայլող դեմք. տրված նյութի համակողմանի ուսումնասիրություն, հազմունքից և շտապելուց շփոթել փաստերը և այլն:

§ 18. Հստ բաղադրիչների միջև եղած հարաբերությունների բնույթի բարդ բառակապակցությունները կարելի է բաժանել հետևյալ հիմնական ենթախմբերի.

1) Ստորադաս անդամ բառակապակցություն + գերադաս անդամ և գերադաս անդամ + բառակապակցություն կառուցվածքով բառակապակցություններ, երբ գերադաս անդամին լրացնող բաղադրիչը իր հերթին բառակապակցություն է. օրինակ՝

Այս տիպի բառակապակցությունների բաղադրիչների միջև գոյություն ունի ենթաստորադասության հարաբերություն, այսինքն՝ գերադաս անդամին ստորադասված բաղադրիչը իր հերթին հանդիսանում է մեկ այլ բառակապակցության գերադաս անդամ: Այդ բառակապակցությունների պատկերը կարելի է սալ հետևյալ սխեմայով՝

բուրմունք
↓
ծաղիկներ
↓
դաշտային

զարդարել
↓
ծաղիկներով
↓
դույնիկով

Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները կարող են լինել ոչ միայն եռանդամ, ինչպես վերևի օրինակներում է, այլ նաև քառանդամ, հինգանդամ և այլն, սակայն բոլոր դեպքերում բառակապակցության հիմքում ընկած է նույն կաղապարը՝ գերադասանդամ + բառակապակցություն.

Օրինակ՝

դաշտային զեղեցիկ ծաղիկների բուրմունք,

զարդարել

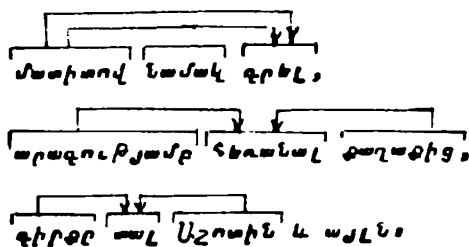
մեր սարերից ծաղած գույնզգույն ծաղիկներով

թափառել

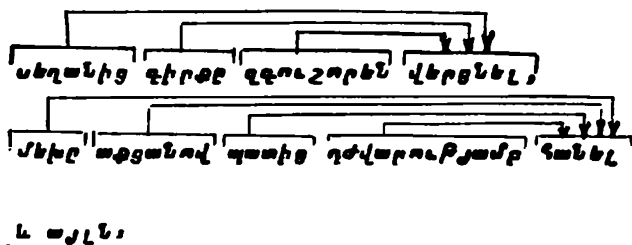

երկրի ներքին իրադարձություններին

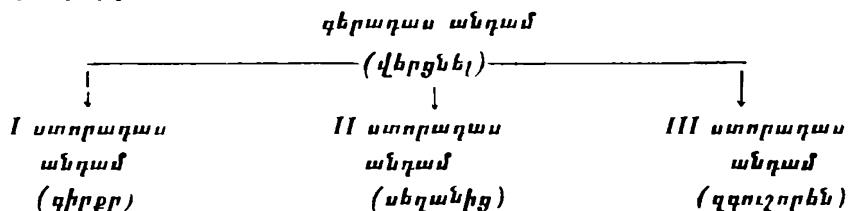
2) Գերադասանդամ + I ստորադասանդամ + II ստորադասանդամ կառուցվածքով բառակապակցություններ: Այս դեպքում գերադասանդամին լրացնում, ստորադասավում են երկու կամ ավելի լիիմաստ բառեր, որոնք առանձին-առանձին ստորադասավելով գերադասանդամին՝ իրար հետ շարահյուսական կապի մեջ չեն, անկախ են իրարից: Այսինքն՝ այս դեպքում առկա է համաստորադասության հարաբերություն. օրինակ՝

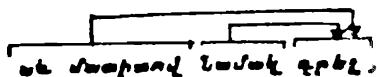
Այս կառուցվածքն ունեն հատկապես բայական բառակապակցությունները: Բայական գերադաս անդամին կարող են ստորադասվել նաև երեք և ավելի՝ իրարից շարահյուսորեն կախման մեջ չգտնվող անդամներ, ինչպես՝

Ահա այս բառակապակցություններում երևան եկող ստորակարգության սխեման՝

Այս կառուցվածքի բառակապակցություններում ևս ստորադաս յուրաքանչյուր անդամ իր հերթին կարող է ծավալվել՝ կազմելով հիմնական առանցքային բառին ստորադասվող բառակապակցություն, օրինակ՝

պատկերազարդ գիրքը

դասառարկ գերազանց սովորող աշակերտին

մրցանակ շահած արձանը մեծ զգվարությունը:

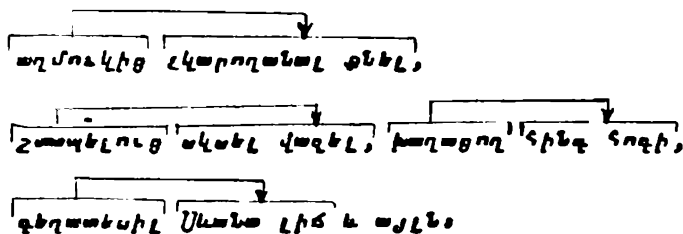
Իշեցնել

բարձր պատվանդանից

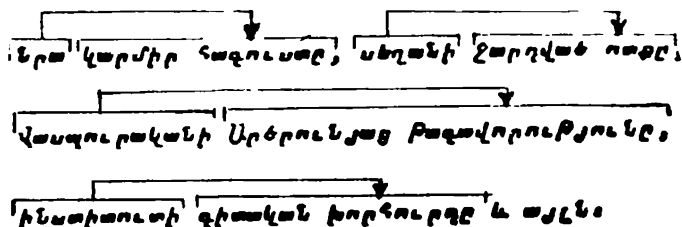
և այլն:

Իհարկէ, բառակապակցության ծավալումը անսահմանափակ լինել չի կարող: Այն կախված է մի քանի գործոններից՝ բառի կապակցելիության ունակությունից՝ արժույթայնությունից և առարկայի, գործողության, երևույթի անվանում լինելու կարողությունից:

3) Բառակապակցություն գերադաս անդամ + ստորադաս անդամ կառուցվածքով բարդ բառակապակցություններ: Հաճախ բարդ բառակապակցություններում ստորադաս անդամը լրացնում է ոչ թե առանձին բառի, այլ բառակապակցության: Վերջինս հանդիսանում է ամբողջ բարդ բառակապակցության գերադաս բաղադրիչը: Որպես այդպիսին հանդես են գալիս հիմնականում կաշտի բառակապակցությունները. օրինակ՝

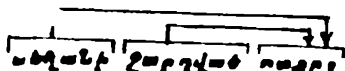

Այդպիսին են նաև դոյականական այն բառակապակցութիւնները, որոնք ունեն որոշչային և պատկանելութիւն չարարերութեամբ կապված ստորադաս անդամներ. օրինակ՝

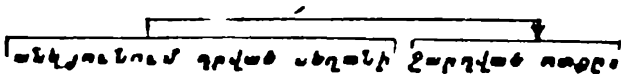

Բերված բառակապակցութիւններում պատկանելութիւն չարարութեամբ կապված ստորադաս անդամը լրացնում է ոչ թե միայն գերադաս անդամին, այլ ընդգծված բառակապակցութիւններին: Դա բացատրվում է նրանով, որ հատկանիշ ցույց տվող բառի կապը գերադաս անդամի հետ ավելի սերտ է, քան պատկանելութիւն չարարութեամբ կապված բառին:

Վերջին տիպի բառակապակցութիւնները կարելի է դիտել նաև որպէս գերադաս անդամ+երկու իրարից շարահիշտութեան կախման մեջ չգտնվող ստորադաս անդամներ կառուցվածքի բառակապակցութիւն. ինչպես՝

Այստեղ ևս հնարավոր է ստորադաս անդամի ծավալում. ինչպես՝

Ահա այս կառուցվածքի բառակապակցությունների սխեման:

գերադաս անդամ բառակապակցություն
(չկարողանալ բնել)

↓
ստորադաս անդամ (բառ կամ բառակապակցություն)
(աղմուկից, հեռվից եկող աղմուկից)

§ 19. Բոլոր բարդ բառակապակցությունների հիմքում ընկած է երկանդամ բառակապակցության կաղապարը: Կարելի է ասել, որ բարդ բառակապակցությունները երկանդամ՝ պարզ բառակապակցությունների գումար են (օրինակ՝ սեղանից գիրքը դդուշտությամբ վերցնել = սեղանից վերցնել + գիրքը վերցնել + գդուշտությամբ վերցնել, գրքի նկարապարդ կաղմը = գրքի կաղմը + նկարազարդ կաղմը և այլն): Բնականաբար բարդ բառակապակցությունների միջև առկա շարահյուսական հարաբերությունները վերլուծելիս հիմնվում ենք նրանց բաղադրիչ երկանդամ բառակապակցությունների միջև առկա շարահյուսական հարաբերությունների վրա, իհարկե, հաշվի առնելով գերադաս անդամի՝ ծավալվելու, լրացումներ առնելու հատկությունը, որով և հիմնականում պայմանավորվում է բառակապակցության կառուցվածքը:

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ, ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 20. Ժամանակակից հայերենում մեծ տարածում ունեն գոյականի գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Գոյականի լրացում կարող են լինել գոյականը, ածականը, դերբայը, թվականը, դերանունը, մասամբ նաև մակբայը: Հիշյալ խոսքի մասերից յուրաքանչյուրը, կապակցվելով գոյական գերադաս անդամի հետ, կազմում է տարբեր կառուցվածքի գոյականական բառակապակցություններ, որոնք արտահայտում են բաղմադան շարահյուսական հարաբերություններ:

**ԳՈՅԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԳԱՍ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 21. Դոյական ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցութիւնները կարելի է բաժանել երկու խմբի. ա՝ բառակապակցութիւններ, որոնց գերադաս անդամը բառակազմութեան և իմաստով չի հարաբերակցում այլ խոսքի մասի, ինչպես՝ սեղանի գինի. Բար սիրտ. կոլտեսեսոթյան այգի. փայտից գղալ և այլն: Այս կապակցութիւնները, ինչպես կտեսնենք, ունեն իրենց ուրույն կառուցվածքը՝ պայմանավորված գերադաս անդամի՝ գոյականի խոսքի մասային և կապակցելիության առանձնահատկութիւններով: Այս դեպքում գերադաս գոյականի կապը ստորադասի հետ իրացվում է առդրութեամբ: Բառակապակցութիւններ, որոնց գերադաս անդամը հարաբերակցում է այլ խոսքի մասերի, հատկապէս բայի (երբեմն նաև ածականի). այդ իսկ պատճառով նրա կազմած բառակապակցութիւնը հաճախ կրկնում է բնական (կամ ածականական) բառակապակցութեան կառուցվածքը (բառակապակցութիւն է կազմում նույն կաղապարով): Պրինակ՝ կառուցում Սևանի ափին—կառուցել Սևանի ափին, ուսուցում հայերեն լեզվով—ուսուցանել հայերեն լեզվով. վախ ցրտից—վախեցնալ ցրտից. վերադարձ կեսգիշերին—վերադառնալ կեսգիշերին և այլն: Այս գոյականների կապը ստորադաս անդամի հետ կարող է իրացվել ոչ միայն տարրեր հոլովների, այլ նաև կապերի միջոցով. օրինակ՝ հաճախում Բաղափ վրա (հարձակվել քաղաքի վրա), սեւ մեկի նկատմամբ. հանդիպում ժողովից հետո (հանդիպել ժողովից հետո), իսկից գետի վրայով (թռչել գետի վրայով) և այլն: Ինչպես երևում է օրինակներից, այս դեպքում արդեն զործում է ոչ միայն առդրութիւն շարահյուսական կապը, այլ նաև խնդրառութիւնը: Իհարկէ, հիշյալ գոյականները կարող են կազմել նաև միայն գոյականին հատուկ բառակապակցութիւններ՝ պայմանավորված իրենց խոսքի մասային առանձնահատկութիւններով. ինչպես՝ շենքի կառուցում (հնարավոր չէ շենքի կառուցել), դասի ուսուցում (չկա դասի ուսուցանել), մըսելու վախ և այլն:

§ 22. Դոյական գերադաս անդամի կապը ստորադաս անդամի հետ, ինչպես ասվեց, իրացվում է առդրութեան, մասամբ նաև խնդրառութեան միջոցով: Ստորադաս գոյականը, ըստ բաղադրիչների իմաստային փոխհարաբերութեան, կարող է դրվել ուղղա-

կան, տրական, բացառական, գործիական, ինչպես նաև ներգոյական հոլովներով: Երբեմն որպես կապակցության միջոց հանդես են գալիս կապերը: Ըստ այդմ կազմվում են տարբեր կառուցվածքի գոյականական բառակապակցություններ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի նսե իր իմաստային և գործառական առանձնահատկությունները:

ՏՐԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՅՈՎ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 23. Գոյականական բառակապակցությունների մեջ իրենց տարածվածությամբ և արտահայտած հարաբերությունների բազմազանությամբ ուրույն տեղ են զրավում գոյականի տրական հոլով + գոյական զերադաս անդամ կաղապարով կազմված բառակապակցությունները: Դա պայմանավորված է ժամանակակից հայերենի այն ստանձնահատկությամբ, որ երկու առարկաների միջև եղած կապուն հարաբերությունները վերացարկվում և արտահայտվում են հիմնականում տրական հոլովի միջոցով (հատկացուցչային տրական): Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները կարող են արտահայտել ամենաբազմազան հարաբերություններ: Ահա դրանցից կարևորները:

ա) Պատկանելություն—Այս հարաբերությամբ կապակցությունները հիշյալ բառակապակցությունների ամենատարածված տեսակն են: Տրական հոլովը (ստացական սեռական)² ցույց է տալիս այն անձը, առարկան, որին պատկանում է գերադաս անդամով արտահայտված առարկան: Օրինակներ՝ Աշոտի գիրքը, տղայի կոշիկները, աչակերտի տետրը, Արամի հագուստը և այլն. Պատկանելության հարաբերությունը կարող է լինել ինչպես նյութական (տե՛ս վերևի օրինակները), այնպես էլ հոգևոր որե՛է հատկության, ունակության և այլն. օրինակ՝ մարդու խելքը, Ախեմեհի սովորությունը, Սուրենի աշխատանքը և այլն:

Տե՛ս Մ Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1956 Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Երևան, 1957, էջ 72. Վ. Փոսյան, Սեռական հոլովի իմաստները և շարահյուսական կիրառությունը, ՀՊՄԻ գիտական աշխատություններ, Հայոց լեզվի բաժին, 1965, N 1:

Պատկանելության հարաբերություններն ավելի կոնկրետ, որոշակի դարձնելու համար ստորադաս անդամը իր հերթին կարող է ծավալվել (ընդունել լրացումներ՝ վերածվելով բառակապակցության), ինչպես նաև ընդունել ցուցա-ստացական հոդ: Օրինակ՝ եղբորս մեհենան, մեր հարեանի այգին, փոփր քոջ հովանոցը, երկար մագերով գեղեցիկ աղջկա հագուստը և այլն:

Այս բառակապակցություններն ունեն նաև այն կառուցվածքային առանձնահատկությունը, որ գերադաս անդամը միշտ ունենում է որոշյալ առում (տե՛ս վերևի օրինակները): Անորոշ առմամբ զործածվելու դեպքում բառակապակցությունը կորցնում է կոնկրետ պատկանելության հարաբերությունը՝ արտահայտելով վերաբերության որակային հարաբերություն: Այսպես՝ եթե աշակերտի տետրը կապակցությունը ցույց է տալիս կոնկրետ պատկանելության հարաբերություն (տետրը պատկանում է աշակերտին), ապա աշակերտի տետր կապակցությունն արդեն ցույց է տալիս վերաբերական հարաբերություն և համանիշ է աշակերտական տետր կապակցությանը: Նույն ձևով՝ երեսայի խելփերկության խելք, քաղավորի պալատ—թաղավորական պալատ և այլն:

Այս ենթատեսակի մեջ պետք է դասել այն բառակապակցությունները, որոնց գերադաս անդամը, լինելով որակական ածականներից բաղադրված գոյական, որևէ որակական հատկանիշի անվանում է, իսկ ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն կոնկրետ առարկան, որին պատկանում, վերաբերում է տվյալ հատկանիշը, որը օժտված է տվյալ հատկանիշով. օրինակ՝ կնո՞ գեղեցկությունը, սևնյակի բարձրությունը, դեմֆի կարմրությունը, զինվորի ֆաշությունը, թևի սևությունը և այլն: Այս դեպքում որպես գերադաս անդամ կարող է հանդես գալ նաև փոխանուն ածականը, ինչպես՝ գիշերվա խավաբը, աշխերի մուրը և այլն: Նույն ձևով նաև՝ աշխատանքի նշանությունը, քոխի բարձրությունը (առագոյությունը), մտքի նկունությունը, սիրտ վեհությունը և այլն: Այս բառակապակցությունները իմաստային հարաբերությունների բնույթով մոտենում են անվանա- գոյական կաղապարով բառակապակցություններին, կարելի է ասել, որ նրանց փոխակերպությունն են. (դեղեցիկ կին կնոջ գեղեցկությունը, բարձր թռիչք — թռիչքի բարձրությունը, վե՛ սեր սիրո վեհությունը, քաջ

գինվոր Գինվորի քաջությունը, սև թել → թելի սևությունը և այլն):

բ) Մասի և ամբողջի հարաբերություն — Այս հարաբերության բառակապակցություններում տրական հոլովով (մասնական սևական)³ դրված ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն առարկան, որի բաղկացուցիչ մասն է գերադաս անդամով արտահայտված առարկան:

Օրինակ՝ գրապահարանի դարակ, գրքի էջեր, դռան բռնակ, տան տանիք, սուրի գագաթ, ճանապարհի եզր, օրվա երկրորդ կեսը, ծառի նյութերը և այլն:

Բառակապակցության և՛ գերադաս, և՛ ստորադաս անդամը կարող են ծավալվել, որով ամբողջ բարդ բառակապակցության բարդացումը առարկայական հասկացությունը ավելի որոշակի, կոնկրետ է դառնում: Այս դեպքում գերադաս անդամը միշտ դրվում է որոշյալ առումով: Օրինակ՝ անկյունում դրված գրապահարանի վերին դարակը, դրսի դռան մետաղյա բռնակը, դեպի գյուղ տանող ճանապարհի եզրը, մեր տան թիթեղյա տանիքը և այլն:

Մասի և ամբողջի հարաբերություն կարող է լինել ինչպես կոնկրետ նյութական առարկաների միջև (գրքի թերթ, սեղանի ոտք, մատիտի ծայր և այլն), այնպես էլ տարածական, ժամանակային և այլ միավորների միջև (ճանապարհի կեսը, ամսի հինգը, օրվա կեսը, տարվա երկու ամիսը և այլն): Ժամանակային մասնական հարաբերություն ցույց տվող բառակապակցություններն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ նախադասության կազմում հանդես են գալիս որպես մեկ անդամ: Օրինակ՝ Տարվա երկու ամիսը նա գտնվում է Մոսկվայում: Օրվա կեսը նա շնչ է կացնում պրադարաններում:

Մանր. — Մասի և ամբողջի հարաբերություն ցույց տվող միշտ բառակապակցություններ, գործածվելով փոխաբերաբար, վերածվել են բարձրագույն միավորների, օրինակ՝ օձի լեզու, սոխի գլուխ, աչքի լույս, դժոխքի դուռ, կյանքի արշալույս, կյանքի մայրամուտ, մահվան դուռ և այլն:

գ) Մագման, սկզբնավորման հարաբերություն — Այս դեպք-

³ Տե՛ս նույն տեղում:

քում տրական հոյովով դրված ստորագրաս անդամը ցույց է տալիս.

1) Այն առարկան (իր, անձ), որից առաջանում, սկզբնավորվում, ծագում է մի այլ առարկա: Օրինակ՝ ծաղկի բույր, արեի շող, լասպի լույս, ծիրանի հյութ, երեսայի ծիծաղ, աղջկա ժպիտ, եղբոր զավակները, բռնը ուղիւն և այլն:

2) Այն անձը, որը ստեղծել է որևէ գործ, ստեղծագործություն⁴, Օրինակ՝ Թումանյանի երկերը, Տերյանի բանաստեղծությունները. Չարենցի գիրքը. Բակունցի պատմվածքը, Մ. Սարյանի նկարը և այլն: Այս կապակցություններում գերադաս անդամը գործառու է միայն որոշյալ առումով: Հիշյալ բառակապակցությունները բազմիմաստ են. նրանք կարող են արտահայտել և՛ պատկանելության, և՛ ծագման, հեղինակության հարաբերություններ. Չարենցի գիրքը կապակցությունը նշանակում է. ա) գիրք, որ գրել է Չարենցը (ծագման հարաբերություն) և բ) գիրք, որ պատկանում է Չարենցին: Նույն ձևով՝ Սարյանի նկարը = ա) Սարյանին պատկանող նկար, բ) Սարյանի նկարած նկար և այլն:

3) Այն առարկան, որը սկզբնապատճառ է հանդիսացել գերադաս անդամով դրված առարկայի առաջացման, երևան գալու համար. օրինակ՝ բաժանման վիշտ (=բաժանումից առաջացած վիշտ), ուրախության արցունք (=ուրախությունից առաջացած արցունք), ծերության կնճիռ (=ծերությունից առաջացած կնճիռ), հիվանդության հետևանք (=հիվանդությունից առաջացած հետևանք) և այլն:

Այստեղ ևս դերադաս և ստորադաս անդամների ծավալումը չազդելով բառակապակցության արտահայտած հիմնական հարաբերության բնույթի վրա, ավելի որոշակի, կոնկրետ է դարձնում այն: Օրինակ՝ դեռահաս աղջկա գեղեցիկ ժպիտ. հայ մեծ բանաստեղծ Թումանյանի անմահ ստեղծագործությունները և այլն:

դ) Նյութի. բաղկացության հարաբերությունը— Այս հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցություններում տրականով դրված ստորադաս անդամը այն նյութի անվանումն է, որից բաղադրված, կազմված, շինված է գերադաս անդամով ար-

⁴ Հեղինակության սեռական (տե՛ս նույն տեղում):

տահաշատված առարկան՝ Օրինակ՝ գրանիտի արձան, երկաթի դուռ, մսի սերակուր, ցորենի ալյուր և այլն:

Այս բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում համեմատաբար սակավ են գործածվում: Հիշյալ հարաբերությունն արտահայտելու համար ավելի հաճախ գործածվում են հարաբերական աստիճանով գոյական կամ գոյականի բացատրական հոլով + գոյական կառուցվածքի համանիշ բառակապակցությունները. *ինչպես՝ երկաթե (երկաթյա) դուռ երկաթից դուռ, գրանիտե արձան - գրանիտից արձան և այլն:*

Այս խմբի մեջ են մտնում նաև այն բառակապակցությունները, որտեղ պերագաս անդամով ցույց է տրվում ամբողջական առարկան (երբեմն հավաքական նշանակությամբ), իսկ ստորագաս անդամը ցույց է տալիս այն առարկան կամ առարկաները, որոնցից բաղկացած է հիշյալ առարկան: Այս դեպքում ստորագաս անդամը սովորաբար դրվում է հոգնակի թվով: Օրինակ՝ *ոչխարների հոտ, դելֆինների խումբ, մարզկանց բազմություն, ֆաբերի կույտ, ծաղիկների փունջ, սոճիների պուրակ, բանվորների կոլեկտիվ և այլն:*

Այս հարաբերությունը երբեմն կարելի է արտահայտել տծական + գոյական համանիշ բառակապակցությամբ, *ինչպես՝ մարդկանց բազմություն - մարդկային բազմություն, բանվորների կոլեկտիվ - բանվորական կոլեկտիվ և այլն:*

Ե) Հատկացական-որակային հարաբերություն — Այս դեպքում գերագաս անդամով արտահայտված առարկան կոնկրետանում, որոշակի է դառնում որակային որևէ կողմը մատնանշելու միջոցով. ըստ որում այն կարող է լինել՝ 1) հատկացում՝ երբեմն նպատակի իմաստային երանգով, *ինչպես՝ ծախսի դրամ, բատրոնի շենք, կաթի աման, գինու թաս, լվացքի տաշտ, թեյի գդալ, ծիծաղի երեկո, շախմատի տուն, հացի հերթ, կուլտուրայի պալատ և այլն: Սրանց մեծ մասը այժմ ընկալվում է որպես առարկայի բարդ անվանում (կուլտուրայի պալատ, շախմատի տուն, թեյի գդալ և այլն), 2) որևէ հատկանիշի որոշակի չափով՝ աստիճանով դրսևորում: Այս դեպքում որպես ստորագաս անդամ հանդես են գալիս տեսակ, որակ, չափ, աստիճան և այլ բառեր, *ինչպես նաև հատկանիշի անվանում հանդիսացող գոյականներ, որոնք իրենց հերթին ունենում են լրացում. այսինքն՝ ստորագաս**

անդամը իր հերթին բառակապակցություն է: Օրինակ՝ բարձր որակի աշխատանք, միջին մեծության գիրք, սև գույնի բանաֆ, մեծ շափսերի կահույք, միջին տարիքի կին և այլն: Այստեղ ստորադաս բառակապակցությունները համանիշ են ունեցող գերադաս անդամով բայական բառակապակցություններին. ինչպես միջին տարիքի ունեցող կին, սև գույն ունեցող բանաֆ, մեծ շափսեր ունեցող կահույք և այլն: Այդ նույն իմաստային հարաբերությունն արտահայտելու համար կարող է գործածվել նաև գոյականի գործիական նոլովը. օրինակ՝ մեծ շափսերով կահույք, բարձր որակով աշխատանք, միջին մեծությամբ գիրք և այլն:

գ) Տեղային հարաբերություն— Այս դեպքում գերադաս անդամը դրվում է մեծ մասամբ որոշյալ առումով: Օրինակ՝ մատի մատանին, ականջի օդը, հագի վերաբերում, ռաֆի կոշիկը, տան իրերը, սեղանի գիրքը (= սեղանի վրայի գիրքը), փողոցի բազմությունը (= փողոցում գտնվող բազմությունը), մեր սարերի ծաղիկները, արևելի երկրները, պատի ժամացույցը (= պատից կախված ժամացույցը) և այլն: Այս տիպի բառակապակցություններում ստորադաս անդամը հաճախ հանդես է գալիս տեղ ցույց տվող կապական բառով, որը դրվում է նույնպես տրական հոլովով, ինչպես՝ սեղանի վրայի գիրք, գրքի տակի թուղթը, Գուրգենի մոտի համպրուկը, ռաֆի տակի հոդը, նախապարհի վրայի ֆաբը, դռան էտեի այգին և այլն:

Հիշյալ կապակցությունները երբեմն կորցնում են կոնկրետ տեղային հարաբերություն արտահայտելու իմաստը, ցույց են տալիս հատկանշային-որակային հարաբերություն՝ վերածվելով իրի. առարկայի բարդ անվանման: Այս դեպքում գերադաս անդամը կարող է գործածվել նաև առանց հոդի: Օրինակներ՝ սեղանի գիրք, սեղանի ժամացույց, պատի ժամացույց, բեկի ժամացույց, սարի ծաղիկ և այլն: Իհարկե, որոշակի խոսքային միջավայրում և որոշյալ առմամբ նրանք արտահայտում են նաև կոնկրետ տեղային հարաբերություններ:

է) Ժամանակային հարաբերություն— Ժամանակային հարաբերություն են արտահայտում հիմնականում ժամանակ ցույց տվող ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ գիշերվա բամբակ, ցերեկվա շոգ, ամառվա երկար գիշերներ, օրվա իրադարձություններ և այլն: Ժամանակային հարաբերություն

ավելի որոշակի է դառնում, երբ ժամանակ ցույց տվող բառը իր հերթին ունենում է լրացում: Օրինակ՝ անցյալ գիշերվա ֆամին. այս ձմռան ցուրտը և այլն:

Մանուք.— Երբ ժամանակ ցույց տվող բառն ունենում է թվական լրացում, ժամանակային հարաբերությունը ձևոք է բերում չափի և սահմանափակման իմաստ: Օրինակ՝ հինգ օրվա նանապարհ. երկու ամսվա պաշար. երեք ժամվա անձրևները. երեք ամսվա գործուղում և այլն:

Ժամանակային-հատկացական հարաբերություն են արտահայտում այն բառակապակցությունները, որոնցում գերադաս անդամը ժամանակ ցույց տվող բառ է, իսկ գոյականի տրական հոլովով դրված անդամը ցույց է տալիս այդ ժամանակահատվածում երևան եկած, այդ ժամանակահատվածի համար նախատեսված երևույթ, գործողություն, առարկա: Օրինակ՝ ֆեոդալիզմի դարաշրջան. հանգստի ժամ. յոուքյան բոսլ. նաշի ժամ. հրաժեշտի բոսլեներ. մեծ սխառնիների տաբի և այլն:

Այս հարաբերությամբ բառակապակցություններում ավելի հաճախ գործածվում է անորոշ գերբայի տրական հոլովը. ինչպես՝ ֆեներու ժամ. խոսելու պահ. աշխատելու ժամ. գործելու ամիս և այլն:

բ) Գործողության և գործողություն կատարողի հարաբերություն— Երբ բառակապակցության գերադաս անդամը գործողության անվանում է, նրա՝ տրական հոլովով դրված լրացումը կարող է ցույց տալ այն առարկան, երևույթը, որ տվյալ գործողության տերն է՝ կատարողը կամ որևէ վիճակի դրույթյան մեջ եղողը: Օրինակ՝ զնացքի ժամանում. ներվերի ֆալսալում. ամպրոպի ոռոտ. օրի կարկաշ. տեղեկների շրշյուն. կնոջ երգում. բեկերների գրույց. օգնություն և այլն: Այս բառակապակցությունները համանիշ են նույն հարաբերությունն արտահայտող անորոշ գերբայ գերադաս անդամ ունեցող բայական բառակապակցություններին, ինչպես՝ ամպրոպի որոտը ամպրոպի որոտալը, կնոջ երգումը — կնոջ երգվելը, բեկերների օգնությունը — բեկերների օգնելը, զնացքի ժամանումը զնացքի ժամանելը և այլն:

թ) Գործողության և օբյեկտի խնդրային հարաբերություն— Երբ գործողության անվանում հանդիսացող գերադաս գոյականը հարաբերակցում է ներգործական սեռի բայի, նրա՝ տրականով

լրացումը կարող է ցույց տալ այն առարկան, որ գործողության անմիջական օբյեկտն է: Օրինակներ՝ զբքի ընթերցում, շենքի կառուցում, ցուցակների կազմում, հիվանդների ընդունելություն, ժողովրդի նպատագրում, սահմանի խախտում, աշխատանքի ընդհատում և այլն:

Հիշյալ բառակապակցությունները, գերադաս անդամի քերականական առանձնահատկություններով պայմանավորված⁵, կարող են արտահայտել և՛ ենթակայական, և՛ խնդրային հարաբերություններ: Այսինքն՝ սեռականով ստորադաս անդամը կարող է ընկալվել և՛ որպես գործողության ենթակա, և՛ որպես խնդիր. օրինակ՝ սահմանի խախտումը կարող է հասկացվել և՛ սահման խախտելը, և՛ սահմանի խախտվելը. աշխատանքի ընդհատումը՝ աշխատանքն ընդհատելը և աշխատանքի ընդհատվելը, շենքի կառուցումը՝ շենք կառուցելը և շենքի կառուցվելը և այլն: Այդ իմաստները որոշակի են դառնում խոսքային կոնկրետ միջավայրում.

խնդրային հարաբերություն արտահայտող գոյականական բառակապակցությունները համանիշ են անորոշ գերբայ գերադաս անդամ ունեցող բայական բառակապակցություններին, որոնք գործողության առարկան ցույց տվող ստորադաս անդամը դրվում է ուղղական-հայցական հոլովով. ինչպես՝ հիվանդների ընդունելություն → հիվանդներ ընդունելը, զբքի ընթերցում → զբք ընթերցելը, փառքի տեղն → փառք տեղնալը, ծրագրի կազմում → ծրագիր կազմելը, մտքերի փոխանակություն → մտքեր փոխանակելը, դուռն քակոց → դուռ քակելը և այլն:

ժ) Վերաբերության խնդրային հարաբերություն — Ասացական, նաև դգացական բայերին հարաբերակցող գերադաս գոյականների տրականով լրացումը կարող է ցույց տալ այն առարկան, որին վերաբերում է տվյալ գործողությունը: Օրինակ՝ սիրունի զովք. գեղեցկության համրավ. սիրո զուրկ. հայրենիքի սեր, կովի լուր, հերոսի պատմություն և այլն: Այս իմաստային հարաբերությունն արտահայտելու համար գործածվում են նաև մասին կամ

⁵ Ներգործական սեռի բայերին հարաբերակցող բայանունները, որպես գոյական, չունենալով սեռի կարգ, պոտենցիալ կիրառվ կարող են արտահայտել և՛ նե, գործական, և՛ կրավորական սեռի իմաստ (բացառում բաղառելը, բացառվելը, կառուցում = կառուցելը, կառուցվելը):

նկատմամբ կապով կապակցությունները, ինչպես՝ պատմվածքի նկարագրի մարդու մասին, կովի մասին լուս, զրույց սիրո մասին, բոյ մահվան մասին, սեռ հայրենիքի նկատմամբ և այլն (§ 53):

Ի) Չափի և սահմանափակման հարաբերությունը — Այս հարաբերությունն են արտահայտում չափ, կշիռ, ժամանակ ցույց տվող գոյականների տրական յոլովով դրված ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցությունները: Սրանք ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ ստորադաս անդամը իր հերթին ունենում է լրացում (մեծ մասամբ թվական): Օրինակներ՝ հինգ ռուբլու խնձոր, վեց ռուբլու շամիչ, երկու ժամվա գործ, յոթ օրվա նանապահ, աասը մետրի արժեք, նաև՝ երկու ձիու ուժ. հինգ հոգու կարողություն:

§ 24. Գոյականի տրական հոլովով գոյական բառակապակցությունները կարող են արտահայտել նաև այլ հարաբերություններ, ինչպես՝ 1) համեմատություն, գերադրություն՝ արհմեների արհա. հրաշքների հրաշք, իդձերի իդձ, 2) ուղղություն՝ գյուղի ճանապարհ (դեպի գյուղ տանող ճանապարհ), Մոսկվայի գնացք (դեպի Մոսկվա գնացող գնացք), 3) համապատասխանություն՝ Արամի ոտի կոշիկ, մեկի շափսի հագուստ, 4) միջոց՝ ձեռքի գործ, նավթի լամպ, ձեռքի աշխատանք և այլն:

§ 25. Տարածված է տրական հոլովով ստորադաս անդամի գործառությունը բաղադրյալ հատուկ անունների մեջ, ինչպես՝ Սևանա լիճ. Լենինի հրապարակ, Շահումյանի շրջան, Լենինի պողոտա, մետաքսի գործարան, կոշիկի ֆաբրիկա, Կոմիտասի փողոց և այլն:

§ 26. Հաճախ միևնույն գերադաս անդամն ունենում է մեկից ավելի տրական հոլովով լրացում: Այս դեպքում լրացումներից յուրաքանչյուրն արտահայտում է տարբեր իմաստային հարաբերություն: Օրինակ՝ հինգ օրվա գնացքի ճանապարհ բառակապակցության գերադաս անդամն ունի երկու տրական հոլովով ստորադաս անդամ՝ հինգ օրվա և գնացքի: Առաջինը ցույց է տալիս ժամանակային սահմանափակության հարաբերություն, իսկ երկրորդը՝ միջոցի:

Երբեմն լրացումը վերաբերում է ոչ թե առանձին գոյականի, այլ գոյականին իր մեկ այլ լրացման հետ, որոնք միասին դիտվում են որպես կապույն կապակցություն: Օրինակ՝

ԸՆՏԱՆԻՓԻ ամենամոտ յարդը,

տեղի տեսարժան վայրերը, բնակչության մեծ մասը,

շենքի յոթերորդ հարկը և այլն:

Սրբ գերադաս անդամը բարդ բառ է, ստորագրաս անդամը կարող է վերաբերել նրա առաջին բաղադրիչին, ինչպես՝ համերգի հրավիրատուս = համերգ հրավիրելու տոմս, որևէ բանի պահանջագիր = որևէ բան պահանջելու գիր, կյանքի ու մահվան սահմանանագիծ = կյանքի ու մահվան սահմանի գիծ և այլն:

§ 27. Գոյականի տրական հոլով + գոյական կաղապարով կազմված բառակապակցությունների հիման վրա ժամանակակից հայերենում կազմվել և այժմ էլ կազմվում են գոյական + գոյական կաղապարով բարդություններ, որոնց բաղադրիչների միջև կարող են լինել այն նույն հարաբերությունները, ինչ բառակապակցության բաղադրիչների միջև: Օրինակներ՝ սարի լանջ → սառալանջ, ծաղիկների փունջ → ծաղկափունջ, նավթի հոտ → նավթահոտ, նավթի լամպ → նավթալամպ, բառի ձև → բառաձև, խոսի դեպ → խոսադեպ, գաջի գուրձարան → գաջագործարան և այլն:

§ 28. Նախադասության մեջ գոյականի տրական հոլով + գոյական կառուցվածքի բառակապակցության բաղադրիչները իմնականում հանդես են գալիս որպես նախադասության առանձին անդամներ: Գոյական գերադաս անդամը, ենթարկվելով ձևաբանական փոփոխության, կարող է լինել նախադասության տարբեր անդամներ (ենթակա, խնդիր, ստորոգելիական վերադիր, հատկացուցիչ և այլն), իսկ ստորագրաս անդամը կարող է կատարել երկու պաշտոն՝ հատկացուցիչ և որոշչի: Ստորագրաս անդամը հատկացուցիչ է լինում այն դեպքերում, երբ բառակապակցությունն արտահայտում է պատկանելության, մասի և ամբողջի, ծագման, վերաբերության, տարածական, ժամանակային, խընդրային, ենթակայական հարաբերություններ. օրինակներ՝ Ու հետուններից լսում էի դեռ անցնող ֆառավանի դողանջը անուշ (Իս.): Ավագի հետ հասնում ենք հնձած արտերի սահմանին (ԱԲ, Սև ցե-

լերի սնրմնացանր): Սղոտների արանում մի սև բզեզ գլորում է աղբի գունդը (ն. տ.): Մկանների խաղից սուր խտուտ եմ զգում (ՊՍ):

Ստորադաս անդամը որոշիչ է լինում այն դեպքում, երբ բառակապակցությունն արտահայտում է հատկացական-որակային, նյութի և բաղկացության, սահմանափակման, անվանողական հարաբերություններ. օրինակներ՝ Նազելիս տեսա ուրախ, շողշողուն, հարսի բողբոջ, ոսկի շորերով (Իս.): Աճի գիշերներ, բռնություն, վախ, կողոպուտ (ԱԲ, Սև ցելերի սնրմնացանր):

Ծանոթ արագիլը նորոգում էր բույնը և պառավ Երանի համար բերում զարնան խնդություն (ն. տ.):

§ 29. Երբ բառակապակցությունը, կաշունանալով և հաճախ ձեռք բերելով փոխաբերական իմաստ, գործածվում է որպես առարկայի, երևույթի բարդ անվանում, նախադասության մեջ հանդես է գալիս որպես մեկ անդամ: Օրինակ՝ Հին քարանձավում ձերի նրազի լույսը ճռնովում էր սևացած պատերի վրա (ԱԲ. Բրուտի տղան): Հնուց բերդ է եղել Հյուսիսի ձորում (ԱԲ, Հյուսիսի ձոր):

§ 30. Գոյականի տրական հսկով+գոյական կառուցվածքի բառակապակցություններն ունեն որոշակի կաշուն շարադասություն. այն է՝ ստորադաս անդամը միշտ դրվում է գերադասից առաջ: Այդ շարադասությունը հիմնականում պահպանվում է նաև նախադասության մեջ: Սակայն երբեմն նախադասության կազմում, հաղորդման նպատակից ելնելով, ոճական նկատառումներով կամ նախադասության կառուցվածքով պայմանավորված, բառակապակցությունը փոխում է իր շարադասությունը: Ստորադաս անդամը դրվում է գերադասից հետո. եթե ստորադաս անդամը բառակապակցություն է, ապա գերադասից հետո է դրվում ամբողջ բառակապակցությունը: Այսպիսի շրջուն շարադասություն հանդիպում է հատկապես բանաստեղծական լեզվում: Օրինակներ՝ Գազաթներին մով սաբերի թափառեցի սերս լալով. Լացս փամին զավ սաբերի լսեց, տարավ թեին տալով (Իս.): Դու կգաս ու կրկին հեքիաթով կդյութես, Լուսերես կցրես մառախուղն իմ հոգու (ՎՏ):

Արձակ խոսքում շրջուն շարադասություն նկատվում է նաև այն դեպքերում, երբ ստորադաս անդամը ունի երկրորդական նախադասության լրացում. օրինակ՝ Թշնամու թիկունքում պայթեց

ապստամբությունը, որպես առձագանձ այն առաջին որոտի, որ խրճիթներին ավետեց ազատություն դաշնակցական գերությունից (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը)։

Նախադասության մեջ երբեմն բառակապակցության գերադաս և ստորադաս բաղադրիչները անջատվում են իրարից նախադասության այլ անդամներով, սակայն դրանով նրանց իմաստալիս ամբողջությունը չի խախտվում։ Օրինակ՝ Դուռը չեմ բախի մարդու նենգավոր (Իս.)։

§ 31. Նախադասության մեջ տրականով դրված ստորադաս անդամը այլ ձևաբանական փոփոխության չի ենթարկվում։ Այն դրվում է եզակի կամ հոգնակի թվով՝ կախված բառակապակցության արտահայտած հարաբերության բնույթից և անկախ գերադաս անդամի՝ նախադասության մեջ կատարած պաշտոնից։ Այսինքն՝ եթե ստորադաս անդամը ունի հոգնակի թիվ, այն սլահպանվում է բառակապակցության հարացուցային բոլոր ձևերում։

§ 32. Տրականով դրված ստորադաս անդամը ունի ձևաբանական այն առանձնահատկությունը, որ կարող է ընդունել ցուցա-ստացական և ոչ հոգեբու։ Այս դեպքում այն համանիշ է լինում անձնական դերանվան սեռական հոլով+գոյականի տրական հոլով բառակապակցության։ Օրինակ՝ գլխիդ գլխարկը = քո գլխի գլխարկը, ընկերուհուս գիրքը = իմ ընկերուհու գիրքը և այլն։

§ 33. Վերնադրային-անվանողական դործառության դեպքում իշյալ բառակապակցություններն ունեն կայուն շարադասություն, այսինքն՝ ստորադաս անդամը միշտ դրվում է գերադասից առաջ։ Մյուս կառուցվածքային առանձնահատկությունն այն է, որ գերադաս անդամը առավելապես դրվում է որոշյալ առումով։ Այս դեպքում ևս բառակապակցությունը կարող է կազմությամբ բարդ լինել, այսինքն՝ ստորադաս անդամը կարող է ունենալ որևէ լրացում, այլ լրացում կարող է ունենալ նաև գերադաս անդամը։ Օրինակներ՝ «Ժողովրդի նյութական բարեկեցության և կուլտուրական մակարդակի բարձրացումը», «Դասախոսների անհետաձգելի խրնդիւրները», «Հայաստանի նկարիչների համագումարը», «Շիրակացի» ակումբի ծնունդը», «Աշխարհի նոր յեմպիոներ» և այլն։

§ 34. Բառակապակցության գերադաս անդամը վերնագրային-անվանողական գործառության ժամանակ սովորաբար դրվում է ուղիղ ձևով (տե՛ս վերևի օրինակները)։ Սակայն երբեմն այն կարող է

դրվել թեք հոլովներով և կապական բառերի հետ: Այս դեպքում այն պետք է դիտել որպես մեկ այլ բառակապակցության բաղադրիչ, որի գերադաս անդամը ղեղավել է: Օրինակ՝ «1972 թ. պետական պլանի կատարման արդյունքի մասին» վերնագրում առդյունքի մասին գերադաս անդամի ձևը պայմանավորված է «հաղորդում» ղեղաված անդամով (հաղորդում արդյունքի մասին): Այլ օրինակներ՝ «Կոլտնտեսությունների միջոցներով», «Լոռիի պատկերի միջով», «Երևանի կայազորի առօրյայից», «Երթնակության կազմակերպման հարցի շուրջը», «Պատասխանատվության զգացումով» և այլն:

ԲՈՒՆ ՏՐԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 35. Հայտնի է, որ բուն տրական հոլովը ժամանակակից հայերենում հիմնականում բայական լրացման հոլով է: Սակայն հաճախ, հատկապես լեզվի զարգացման վերջին շրջանում, այդպիսի տրականով լրացում է ստանում նաև գոյականը: Դա լինում է երկու դեպքում՝

ա) երբ գոյականը բայանուն է (ունի բայական ծագում): Այս դեպքում գոյականական բառակապակցությունը կրկնում է բայական բառակապակցության կառուցվածքը. օրինակ՝ (նրա) մասնակցությունը պատերազմին—մասնակցել պատերազմին, պատասխան հարցին—պատասխանել հարցին, նվեր մեկին—նվիրել մեկին, ընդունելությունը դեսպանատանը—ընդունել դեսպանատանը, նախապատրաստությունը տնակատարությանը—նախապատրաստվել տնակատարությանը, համակերպությունը վիճակին—համակերպվել վիճակին, ուղևորությունը կեսգիշերին—ուղևորվել կեսգիշերին և այլն:

բ) երբ գոյականի և տրական հոլովով ստորադաս անդամի միջև ղեղաված է մեկ բայական անդամ, որին էլ հենց անմիջապես լրացնում է ստորադաս բաղադրիչը: Օրինակ՝ լուրջ բայ (արված) ճաշտությանն հանապառիճ. բարձրագույն սարհեռ (տանք) ժողովրդական տնտեսությանը. մրցանակ (տրված) կոնստրուկտորին. նամակ (գրված) ռուսաց թագավորին. խոսք (ասված) աշ-

խարհին, խորհուրդ (տրված) բնկերոջս, ձյուն (էկած) լուսարագին, փայտը (բռնած) ձեռքին և այլն:

§ 36. Եթե բայական բառակապակցություններում տրական հոլովի օգնությամբ արտահայտվում են ամենաբազմազան հարաբերություններ, ապա նրանց համապատասխան գոյականական բառակապակցություններում այն ունի սահմանափակ կիրառություն: Բնականաբար սահմանափակ են նաև նրանով արտահայտված հարաբերությունները: Դրանցից կարելի է նշել՝ 1) հանգում, մատուցում (նվեր մեկին, փառք հերոսներին, պարգև Խաչավուրդներին), 2) վերաբերություն (նամակ ընկերոջս, պատասխան դիմորդներին), 3) տեղի (ընդունելությունը դեսպանատանը, հանդիպում ճանապարհին, փայտը ձեռքին), 4) ժամանակի (պայքարն կեսգիշերին, վերամեկությունն աշնանը, ժամանում լուսադեմին, հանդիպում հունիսի 5-ին):

Այս բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ գերադաս անդամը միշտ լինում է առաջադաս, իսկ տրականով ստորադաս անդամը զրվում է նրանից հետո: Այս շարադասությունը խիստ կայուն է և պահպանվում է բոլոր կիրառություններում: Բառակապակցության երկու անդամներն էլ կարող են ծավալվել՝ ստեղծելով բարդ բառակապակցություն: Օրինակ՝ ուժեղ պայքարն կեսգիշերին, պարգև արտադրությանն առաջավորներին, պաշտոնական ընդունելությունն սովետական դեսպանատանը և այլն:

§ 37. Գոյական + գոյականի տրական հոլով կառուցվածքի բառակապակցություններն ունեն հիմնականում վերնագրային անվանողական արժեք, ինչպես՝ «Նամակ ուսանց թագավորին», «Պայքարն կեսգիշերին», «Առաջին մրցանակ «Հաղթանակին»», «Գվարդիական նշան՝ արվեստագետին», «Պարգևներ գրողներին» և այլն: Այս դեպքում գերադաս անդամը զրվում է ուղիղ ձևով՝ եզակի կամ հոգնակի. շարադասությունը, ինչպես ասվեց, կայուն է (տե՛ս վերևի օրինակները):

Որպես նախադասության բաղադրիչ հիշյալ բառակապակցությունները քիչ են հանդիպում, այն էլ հիմնականում թարգմանական գրականության լեզվում: Հստ որում դրանք դիտվում են որպես նախադասության մեկ անդամ. Օրինակ՝ Յուպը ձեռքին, պարկը մեջքին դանդաղ գնում էր: Նրա անակնկալ ժամանումը լուսադեմին

հուզեց բոլորին: Նախատեսված է հանդիպում հունիսի 5-ին: Կատարվել են լուրջ ֆայլեր հաշտության ճանապարհին:

Այս բառակապակցություններն ունեն կիրառական այն առանձնահատկությունը, որ նախադասության կազմում ևս գերադասանդամը հանդես է գալիս ուղիղ ձևով (տե՛ս վերևի օրինակները): Երբ անհրաժեշտ է լինում գերադասանդամը գործածել թեք հոլովներով, փոխվում է բառակապակցության կառուցվածքը (համառ. նշանակված է հանդիպում հունիսի հինգին—հունիսի հինգի հանդիպմանը եկել էին շատերը):

ՈՒՂՂԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 38. Այս բառակապակցությունների բաղադրիչների միջև կարող են լինել հետևյալ իմաստային հարաբերությունները.

ա) Ստորադասանդամը ցույց է տալիս գերադասի հատկանիշը՝ համեմատելով ստորադասանդամով արտահայտված գոյականին բնորոշ հատկանիշի հետ: Օրինակ՝ գոհաւ ասողեւ, լույս մանկիկ, քաւ սիրտ, ռակի բնավաւութիւն, խոզ մաւղ, եւազ եւզ և այլն: Այս բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ ստորադասանդամը սովորաբար լրացումներ չի ընդունում:

բ) Ուղղականով է դրվում գրադմութ, մասնագիտություն, կոչում, ազգակցություն ցույց տվող բառը, որը լրացնում է հատուկ անուն գերադասանդամին: Օրինակ՝ սպարապետ Վասակ, գեներալ Բաղրամյան, ռուսցիչ Պետրոսյան, բժիշկ Այրովիտ, հուրեղբայր Թորգոմ և այլն: Այս բառակապակցությունների կառուցվածքային առանձնահատկությունն այն է, որ ի տարբերություն առաջին խմբի բառակապակցությունների, ստորադասանդամը շատ հաճախ ունենում է լրացումներ, այսինքն՝ լինում է մեկ այլ բառակապակցության գերադասանդամը: Օրինակներ՝ Սովետական Միության մարշալ Բաղրամյան, Աշոտի հուրեղբայր Թորգոմը, հայոց լեզվի ռուսցիչ Պետրոսյան, Ց-րդ դասարանի աշակերտ Արամ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ազադյան և այլն: Վերջիններս հաճախ հանդես են գալիս որպես գրադմութի, կոչման, մասնագիտության բարդ անվանումներ (համառ. Սովետական Միության

մարշալ, բանակի ղեներալ, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր և այլն)։

Հանդիպում են նաև հակառակ հարաբերությամբ բառակապակցություններ. այսինքն՝ ուղղական հոլովով ստորադաս անդամ է լինում հատուկ անունը, իսկ գերադաս անդամը լինում է սարակ անունը, որը ցույց է տալիս ազգակցական կապ, կոչում, զբաղմունք և այլն։ Այս կառուցվածքի բառակապակցություններն ավելի տարածված էին հին հայերենում, որտեղից էլ անցել են արդի հայերենին (հմմտ. Վարդան զորավար, Մխիթար սպարապետ, Ներսես իշխան, Բաղդասար դպիր, Պապ Թագավոր և այլն)։ Ժամանակակից հայերենում շատ են հանդիպում հատկապես ազգակցություն ցույց տվող հասարակ գոյական գերադաս անդամ և ուղղականով հատուկ անուն ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ։ Օրինակ՝ Մուկուշ քեռի, Անուշ մորաքույր, Ներսես պապ, Շուշան տատիկ և այլն։

Հատուկ անունը կարող է լրացնել նաև աշխարհագրական տեղանունների. ինչպես՝ Արաֆս գետ, Կամո փողափ, Արարատ լեռ, Սև լիճ, Հայաստան աշխարհ և այլն։ Սրանց մեծ մասը դիտվում են որպես տեղանունների բաղադրյալ անվանումներ (հմմտ. Աբովյան փողոց, Այդեր լիճ, Թմուկ բերդ և այլն)։

Մանր.— Հատուկ անունը կարող է լրացնել նաև ազգանվան, ինչպես՝ Հովհաննես Թումանյան, Մանուկ Աբեղյան, Հրաչյա Աճառյան, Գրիգոր Ղափանցյան և այլն։ Սրանք ևս դիտվում են որպես բաղադրյալ հատուկ անուններ։

Հիշյալ բառակապակցությունների բաղադրիչների փոխհարաբերության համար կարևոր, սրտշիչ նշանակություն ունի նրանց շարադասությունը։ Ստորադաս անդամը միշտ դրվում է գերադասից առաջ։ Շարադասության փոփոխմամբ փոխվում է նաև բաղադրիչների հարաբերությունը։ Այսպես՝ սպարապետ Մխիթար բառակապակցության գերադաս անդամն է Մխիթար, իսկ նրան լրացնող ստորադաս անդամը՝ սպարապետ։ Երբ փոխում ենք բառակապակցության բաղադրիչների շարադասությունը՝ Մխիթար սպարապետ, փոխվում է ամբողջ բառակապակցության կառուցվածքը։ Այստեղ արդեն գերադաս անդամն է սպարապետը։

§ 39. Մի շարք բառակապակցություններում ուղղականով ստորադաս անդամ են լինում ժամանակ ցույց տվող գոյականներ՝

ամիս, տարի, օր, ժամ և այլն, որոնք, սակայն, պարտադիր կերպով ունենում են որևէ (հատկապես թվական) լրացում և արտահայտում են ժամանակային սահմանափակության և չափի ու քանակի իմաստ: Օրինակ՝ վեց ամիս արձակուրդ, հինգ օր հանգիստ, երկու ժամ աշխատանք, մեկ տարի աֆսոս, հինգ բոլոր լուսություն:

Նույնպիսի կառուցվածք ունեն նաև իմ բաժին ջուրը, նրա բաժին հացը, երկու բաժակ ջուր, հինգ կիլոգրամ հաց, տաս մետր կտոր, մի կարիլ մեղր, վեց տոննա հացահատիկ և այլն, որոնք ունեն չափի, քանակի, հատկացման սահմանափակության նշանակություն:

Մանր. — Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում տարածված են հաստ կաշի մաղդ, ծովի գույն հագուստ և այլ բառակապակցություններ, որոնց ստորադաս անդամը երկանդամ է՝ ուղղական հոլովով գոյական գերադաս անդամով և ցույց է տալիս մի բան ունենալու, մի բանով օժտված լինելու իմաստային հարաբերություն: Գրական լեզվում այսպիսի ձևերին համապատասխանում և դործածվում են կա՛մ բարդ բառեր, կա՛մ ունեցող, անց գերադաս անդամներով բառակապակցություններ և կամ սեռական հոլովով գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ: Օրինակ՝ ծովի գույն → ձովագույն → ծովի գույնի → ձովի գույն ունեցող հագուստ:

Երբեմն ուղղականով ստորադաս անդամը արտահայտում է ինչ նյութից բաղկացած լինելու, ինչով բնորոշ լինելու հատկանշային հարաբերություն, ինչպես՝ մարմար արձան, պողպատ դուռ, ցուրն հաց, արև օր, լուսնյակ գիշեր, ձյուն ձմեռ և այլն: Այս տիպի բառակապակցությունները ավելի հաճախ գործածվում են ժողովրդական-խոսակցական լեզվում և գեղարվեստական գրականության մեջ: Գրական լեզվում նույն իմաստով ավելի գործածական են ածական կամ գոյականի թեք հոլովով ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական կապակցություններ (մարմարյա արձան, պողպատե դուռ, ցուրենի հաց, արևոտ օր, ձյունոտ ձմեռ և այլն):

§ 40. Բայանուն գոյականների մոտ ուղղականով դրված ստորադաս անդամը երբեմն ցույց է տալիս տեղային հարաբերություն ինչպես՝ մասնաճյուղ Մոսկվա, վերադարձ Երևան, մուտք կիճոքատուն և այլն: Տեղային հարաբերություն արտահայտելիս ուղղական հոլովը ավելի հաճախ գործածվում է բացառականի հետ՝

ցույց տալով տեղային սահմանափակման վերջնակետը: Օրինակ՝ ժամանում Մոսկվայից Երևան, շինարարություն Երևանից Սևան, շրջագնություն երկրից երկիր և այլն:

§ 41. Ինչպե՞ս ռուղական հոլով+գոյական կառուցվածքի բառակապակցության բաղադրիչները նախադասության կազմում հանդես են գալիս որպես առանձին անդամներ: Գերադաս անդամը կարող է կատարել ամենաբազմազան պաշտոններ (ենթակա, խնդիր, հատկացուցիչ, պարագա և այլն) և ըստ այդմ ենթարկվել հարացուցային փոփոխության: Իսկ ստորադաս անդամը միշտ մնում է անփոփոխ և նախադասության մեջ կատարում է որոշչի պաշտոն. օրինակ՝ Ճեղքելով կապույտ անապատն անհուն, Ոսկի փառավաններն անցում են կրկին (ՎՏ):

§ 42. Եթե նախորդ կառուցվածքի բառակապակցություններում ստորադաս անդամի տրական հոլովաձևը արդեն ենթադրել է տալիս գոյական գերադաս անդամի գոյությունը, և այդ պատճառով հնարավոր է լինում գերադաս և ստորադաս անդամների անջատումը նախադասության այլ անդամներով, ապա այստեղ այդպիսի անջատում հնարավոր չէ, որովհետև դրանով կմթագնի գերադաս և ստորադաս անդամների շարահյուսական կապը:

Նախադասության մեջ այս բառակապակցությունները հիմնականում պահպանում են նաև իրենց շարադասությունը: Միայն երբեմն ստորադաս անդամը, տրոհվելով, դրվում է գերադասից հետո: Այս դեպքում այն ձեռք է բերում որոշակի ստորոգային հատկանիշ, մոտենում է երկրորդական նախադասությանը, և բառակապակցությունը դադարում է այդպիսին լինելուց: Օրինակ՝ Իրիցկինը շատ սիրուն էր, թուխ մազերը՝ ծամավոր, վառ աչքերը՝ ասաղոտ գիշեր, թշկենքեր՝ հուր խնձոր (Իս.):

Այս կառուցվածքի այն բառակապակցությունները, որոնք ունեն բաղադրյալ հատուկ անվան արժեք, նախադասության մեջ հանդես են գալիս որպես մեկ անդամ: Օրինակ՝ Մեծ հաճույքով լսեցինք Լուսինե Զափառյանի համերգը:

§ 43. Անվանողական-վերնագրային կիրառությամբ այս կառուցվածքի բառակապակցություններից հանդես են գալիս հատկապես հատուկ անուն գերադաս անդամ և կամ հատուկ անուն ստորադաս անդամ ունեցողները, ինչպես՝ «Մխիթար սպարապետ», «Պապ Բազավոր», «Իմ ընկեր Նեսոն» և այլն:

ԲԱՅԱՌԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԳԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 44. Այս բառակապակցությունները բաժանվում են երկու խմբի. 1) բառակապակցություններ, որոնց գերադաս անդամն առարկա ցույց տվող գոյական է և 2) բառակապակցություններ, որոնց գերադաս անդամը բայանուն է:

§ 45. 1. Երբ գերադաս անդամը ցույց է տալիս որևէ առարկա, բառակապակցությունն արտահայտում է հիմնականում երկու տիպի հարաբերություն:

ա) Միասնական հարաբերություն: Օրինակ՝ զուգանդից մի ջուկատ. աշակերտներից մի ֆանիսը, սեղաններից ամենամեծը, տներից ամենաբարձրը. շաֆարից մի կտոր և այլն: Այս դեպքում, ինչպես երևում է նաև օրինակներից, գերադաս անդամը շատ հաճախ լինում է գոյականաբար գործածված թվական, ածական, դերանուն: Երբ գերադաս անդամը գոյականաբար գործածված ածական է (հատկապես գերադրական աստիճանի), բառակապակցությունը, մասնականության հետ միասին, արտահայտում է նաև համեմատության հարաբերություն. օրինակ՝ աղջիկներից գեղեցիկը. տղաներից ամենախելոքը, ֆաղաֆներից ամենաբազմամաղըր, փողոցներից ամենաբանուկը և այլն: Այս դեպքում ստորադաս անդամը միշտ դրվում է հոգնակի թվով, իսկ գերադասը կարող է լինել և՛ եզակի, և՛ հոգնակի: Այս բառակապակցություններում ստորադաս անդամը միշտ լինում է առաջադաս:

բ) Նյութի. բաղկացության հարաբերություն: Օրինակ՝ աղյուսից տուն. փայտից սեղան. ծղոտից գլխարկ. ոսկուց մատանի. կավից աման և այլն: Այս հարաբերությունն արտահայտելու համար ժամանակակից հայերենում ավելի հաճախ գործածվում են ածականներ, երբեմն նաև՝ գոյականի սեռական հոլովը (աղյուսից → աղյուսե → աղյուսի տուն, փայտից → փայտյա → փայտի սեղան): Բացառական հոլով է գործածվում մեծ մասամբ այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ է լինում շեշտել տվյալ նյութի որակային որևէ հատկանիշը, այսինքն՝ ծավալել ստորադաս անդամը. օրինակ՝ կաւմիր աղյուսից տուն, կաղնու փայտից սեղան. ձուլած ոսկուց մատանի և այլն: Հնարավոր չէ կաւմիր աղյուսե տնակ. կաղնու փայտե սեղան, ձուլած ոսկե մատանի և այլն: Եթե գոր-

ծածկնք այսպիսի բառակապակցություններ, ապա առաջին բաղադրիչը կվերագրվի հաջորդ ամբողջ բառակապակցությանը, այսինքն՝ կրիտիկի հարաբերության բնույթը՝ Հմմտ.

Ավելած ռակուց մասնի և Առկած ռակե մասնի:

Այս դեպքում ևս ստորադաս անդամը միշտ սուսադաս է լինում:

2. երբ գերադաս անդամը բայանուն է, բառակապակցությունը կարող է արտահայտել հետևյալ հարաբերությունները.

ա) Անջատման հարաբերություն. Օրինակ՝ դժգոհություն վիճակից, փախուստ բախտից, հեռացում մտերիմներից, հիասթափություն մեկից, օտարացում իրարից, հրաժարում բարիքներից, մեկուսացում ընկերներից և այլն: Սրանք ծագումով հարաբերակցում են անջատման հարաբերություն արտահայտող բայական բառակապակցություններին (դժգոհել վիճակից, փախչել բախտից, հեռանալ մտերիմներից, օտարանալ իրարից և այլն): Այս բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ գերադաս անդամը սովորաբար լինում է առաջադաս (տե՛ս օրինակները): Գերադաս և ստորադաս անդամները այս բառակապակցություններում ևս կարող են ծավալվել: Օրինակ՝ անտեղի դժգոհություն ստեղծված վիճակից, ինքնակամ հրաժարում եղած բարիքներից և այլն:

բ) Պատճառային հարաբերություն: Օրինակ՝ տանջանք ցավից, հուզում ուրախությունից, ձանձուրյա անգործությունից, ցավ հարվածից, շփոթ անակնկալից, մահ կաթվածից և այլն: Այս դեպքում ևս գերադաս անդամը առաջադաս է, բառակապակցության բաղադրիչները կարող են ծավալվել:

դ) Ներգործող խնդրային հարաբերություն: Այս դեպքում ստորադաս անդամը մեծ մասամբ անձ ցույց տվող գոյական է և զրսևորում է բայանվան ցույց տված գործողության կատարողը: Օրինակ՝ ձեռք ընկերոջից, հարված թշնամուց, հարգանք մեծերից և այլն: Այս իմաստային հարաբերությունն արտահայտելու համար ավելի հստակ գործածվում է կողմից կապական բառը դոյականի տրական հոլովի հետ, ինչպես՝ հարված թշնամու կողմից, հարգանք մեծերի կողմից:

դ) Տեղային հարաբերություն: Օրինակ՝ վերադարձ գյուղից, հեռացում աշխատավայրից, Լիբ անտառից, գալուստ արտասահմանից, լուրեր Մոսկվայից, արձագանք անտառից և այլն:

Այս հարաբերությունն արտահայտելու դեպքում ևս գերադասանդամն ունենում է առաջադաս շարադասություն: Բացառական հոլովի հետ հաճախ գործածվում է նաև ուղղական հոլովով ստորադաս անդամ, որով ցույց է տրվում գործողության վախճանակետը (վերադարձ Մոսկվայից Երևան, հեռացում գյուղից Բաղաբ և այլն):

ե) Ժամանակային հարաբերություն: Օրինակ՝ մտերմություն մանկությունից, աղատություն ծնված օրից, խնշույթ կեսօրից, աշխատանքային դադար ժամը հինգից և այլն: Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցություններում գերադաս անդամը բառակազմական կապի մեջ կարող է լինել ոչ միայն բայերի, այլև ածականների հետ (մտերմություն, աղքատություն, թշվառություն և այլն):

զ) Վերաբերության հարաբերություն: Օրինակ՝ զույց Բաղաբակնությունից, գանգատ ընկերոջից, տեղեկություն Բեռուց, դասախոսություն հայ գրականությունից: Այս իմաստն արտահայտելու համար բացառական հոլովի փոխարեն հաճախ գործածվում են շուրջը, վերաբերյալ, մասին կապերով համանիշ ձևերը (համատ. զույց Բաղաբակնության մասին, տեղեկություն Բեռու վերաբերյալ, մասին):

§ 46. Բացառական հոլովով ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները, ըստ իրենց արտահայտած հարաբերությունների ընույթի և ըստ գերադաս անդամի բառակազմական առանձնահատկությունների, ունեն կիրառության տարբեր ոլորտներ:

§ 47. Նյութի, բաղկացության հարաբերություններ արտահայտող բառակապակցությունների գերադաս անդամը, ենթարկվելով հարացուցային փոփոխության, կարող է կատարել նախադասության տարբեր անդամների պաշտոններ, իսկ նրան լրացնող բացառականով ստորադաս անդամը նախադասության մեջ այլ ձևափոխության չի ենթարկվում և բոլոր դեպքերում կատարում է որոշչի պաշտոն՝ պահպանելով իր առաջադաս շարադասությունը: Օրինակ՝ Կարմիր փայտից գդալը դրված էր սեղանին: Կարմիր

փայտից գղալի պոշը նկարադարձված էր: Նա ճաշը խառնում էր կարմիր փայտից գղալով: Երբեմն բացառականով լրացումը, տրոհվելով գերադաս անդամից, փոխում է իր շարադասությունը (ղըրվում է լրացյալից հետո): Այս դեպքում բառակապակցությունը դադարում է որպես այդպիսին լինելուց: Ստորադաս անդամը ձեռք է բերում զեղչված դերբայական դարձվածի կամ երկրորդական նախադասության արժեք (հմտ. Սեղանը՝ փայտից, դրված էր անկյունում → Սեղանը, որ փայտից էր...):

§ 48. Մասնական հարաբերություն արտահայտելիս բառակապակցությունը նախադասության մեջ հանդես է գալիս որպես մեկ անդամ, ըստ որում այն ունենում է գործառության համեմատաբար սահմանափակ ոլորտ: Օրինակներ. Աշակերտներից հինգ հոգի լավ պատասխանեցին: Հացից մի կտոր ընկած էր գետնին:

Երբ մասնական հարաբերությունն ունենում է համեմատություն իմաստային երանդ, բառակապակցությունն ունենում է ավելի լայն գործառություն: Օրինակ՝ Մաղիկներից ամենագեղեցիկից ողունը ջարդվեց: Եվ կանչեց նա իր փաթեթից փաթին (Շ): Նա առավել զոհ էր աշակերտներից ամենախելոքից:

§ 49. Բայանուն գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններում բացառականով ստորադաս անդամը դրվում է գերադասից հետո: Սրանք հիմնականում գործառում են վերնագրային-անվանողական արժեքով. օրինակ՝ «Հիշողություններ հայրենիք», «Պատվիրակության վերադարձը Ֆրանսիայից», «Վերադարձ Վոլգոգրադից», «Վառ տղավորություններ Լիտվայից» և այլն:

Որպես նախադասության բաղադրիչ այս բառակապակցությունները համեմատաբար քիչ են գործածվում, այն էլ հանդես են գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ: Գերադաս անդամը սովորաբար ձևափոխության չի ենթարկվում (ընդունում է միայն հոգնակերտ մասնիկ և որոշիչ հոդ), այդ իսկ պատճառով նախադասության մեջ կատարում է ենթակայի կամ ուղիղ խնդրի պաշտոն: Օրինակներ՝ Նրա վերադարձը հեռավոր ճանապարհորդությունից ուրախացրեց բոլորին: Գուրգենը պատմում էր հիշողություններ մանկությունից: Բոլորին կաշկանդել էր սարսափը ցրտահարությունից:

երբ գերադաս անդամը հանդես է գալիս թեք հոլովներով, փոխվում է բառակապակցության կառուցվածքը (հմմտ. ցրտահարության հանդեպ ունեցած սարսափից բոլորը կարկամել էին):

ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 50. Գոյականի գործիական հոլով+գոյական կառուցվածքն ունեցող բառակապակցությունները կարող են արտահայտել հետևյալ իմաստային հարաբերությունները.

ա) Մի բան ունենալու, մի բանով օժտված լինելու հարաբերություն: Օրինակներ՝ մոռուփով մարդ. շերտերով կտոր, տաբիփով տղամարդ, խելիով երեխա, հանգերով ռտանավոր, որմենկարներով պատ, ծուպերով շալ և այլն: Այս իմաստն արտահայտելու համար ժամանակակից հայերենում գործածվում են նաև հարաբերական ածական+գոյական, գոյական+ունեցող+գոյական կառուցվածքի համանիշ բառակապակցություններ, այսպես՝ մոռուփով մարդ → մոռուփավոր մարդ → մոռուփ ունեցող մարդ, շերտավոր կտոր → շերտերով կտոր → շերտեր ունեցող կտոր և այլն:

Գործիական հոլովաձևերը ածականների համեմատությամբ ունեն այն առանձնահատկությունը, որ օժտված են ծավալվելու՝ լրացում առնելու հատկությամբ: Այդ պատճառով, երբ անհրաժեշտ է լինում ընդգծել ստորադաս գոյականով արտահայտված առարկայի որևէ հատկանիշը, գործածվում է գործիական հոլովաձևը: Օրինակ՝ երկար մոռուփով երիտասարդ, գույնզգույն շերտերով կտոր, սև թիկնոցով մարդ, բարձր հասակով, գեղեցիկ կազմվածքով աղջիկ և այլն:

Երբ գործիականով ստորադաս անդամը ունենում է որևէ լրացում, այն կարող է ցույց տալ որևէ բան որոշակի ձևով, որոշակի չափով ունենալու հարաբերություն. օրինակ՝ մեծ գլխով երեխա, բարձր որակով աշխատանք, երկու փեղկով լուսամուտ, սև աչքերով աղջիկ և այլն: Այդ հարաբերությունը հաճախ արտահայտվում է բարդ հարաբերական ածականի միջոցով, ինչպես՝ բարձրորակ աշխատանք, սևաչյա աղջիկ, երկփեղկանի լուսամուտ և այլն:

բ) Սահմանափակման, մասնավորման հարաբերություն. Օրինակներ՝ բնավորությամբ երեխա, ազգությամբ հայ, ղեմֆով հրեշտակ և այլն:

Այս բառակապակցություններում բաղադրիչները սովորաբար չեն ծավալվում:

գ) Նյութի, բաղկացության, պարունակության հարաբերություն: Օրինակներ՝ քիով տոմա, պոմիդորով ձվածեղ, մսով փլավ, ջրով բաժակ և այլն: Այս հարաբերությունն արտահայտելիս ստորադաս անդամը կարող է ծավալվել (ոչխարի մսով փլավ, խաղողի թփով տոմա և այլն):

դ) Հաճախ գործիականով լրացում են ունենում բայանուն գոյականները: Այս դեպքում գոյականական բառակապակցությունը հարաբերակցում է բայական բառակապակցությանը և կարող է արտահայտել միջոցի, ձևի, տեղային և այլ հարաբերություններ: Օրինակներ՝ շրջագայություն ավտոմեքենայով (միջոց), երթևեկություն փողոցով (տեղ), կառուցում հոր մերդներով (ձև), նշաններով ակնարկ (ձև), ծագում Սևանի ջրով (միջոց), հարված փայտով (միջոց), պարզատրություն մեղայով (միջոց) և այլն:

Գործիականով ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններում ստորադաս անդամը, ըստ գերադաս անդամի բնույթի, ունենում է տարբեր շարադասություն: Երբ գերադաս անդամը բայանուն է, ստորադասը սովորաբար դրվում է նրանից հետո: Մնացած բոլոր դեպքերում այն ունենում է առաջադաս շարադասություն (տե՛ս վերևի օրինակները):

§ 51. Գոյականի գործիական հոլովով ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները ևս ըստ գերադաս անդամի բնույթի և արտահայտած հարաբերության ունեն կիրառական առանձնահատկություններ:

Մի բանով օժտված լինելու, մի բան որոշակի չափով, ձևով ունենալու հարաբերություն ցույց տալու դեպքում բառակապակցությունն առավելապես հանդես է գալիս որպես նախադասության բաղադրիչ: Ըստ որում գերադաս անդամը կարող է լինել նախադասության տարբեր անդամներ, իսկ ստորադաս անդամը, լրացնելով նրան, միշտ կատարում է որոշչի շարահյուսական պաշտոն: Գերադաս անդամը շատ հաճախ ունենում է այլ որոշիչներ ևս: Օրինակ՝ Դա բարձրահասակ, առողջակազմ, ալիսառն մարմնով

և քաղցրադեմ մի ֆանանա էր (Մուր., 2, 25)։ Երբ գերադաս անդամը ունենում է այլ որոշիչներ ևս և կամ գործիականով ստորադաս անդամը ծավալված է (իր հերթին բառակապակցության գերադաս անդամ է), այն նախադասության մեջ հաճախ փոխում է իր սովորական շարադասությունը և դրվում գերադաս անդամից հետո։ Օրինակներ՝ Պատի տակ դրված էր երկարավուն սեղան՝ իւրաքանչիւ հետու, մաշված տախտակներով (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան)։ Մյուսը վաղաժամ ծերացած մի երիտասարդ էր՝ աշխարհի հանույճներից հոգնած դեմքով (Շիրվ., Քառս)։

Ծավալված ստորադաս անդամը նախադասության մեջ կատարում է որոշիչ պաշտոն (հանդես է գալիս որպես կաշիւն բառուկապակցություն), որը և հիմք է հանդիսացել մի շարք բարդ ածականների առաջացման (հմմտ. բարձր որակով՝ բարձրորակ, սև աչքերով → սևաչյա, երկու փեղկով → երկփեղկյա, երկար վզով → երկարավիզ և այլն)։

Ծանոթ.— Որեւէ բան ունենալու, որեւէ բանով օժտված լինելու, ինչպես նաև նյութի, բաղկացության հարաբերություն արտահայտող մի շարք բառակապակցություններ վերածվել են կաշիւն կապակցությունների. ինչպես՝ երեսով մածուկ, Ձեռով Օհան, Երեսով պանիր, քանով ապուր և այլն։ Այսպիսիները նախադասության մեջ հանդես են գալիս որպես մեկ անդամ։

Սահմանափակման, մասնավորման հարաբերություն արտահայտող բառակապակցությունները նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն։ Սրանք ունեն հիմնականում ածականական կիրառություն, այսինքն՝ լինում են մեծ մասամբ որոշիչ կամ ստորոգելիական վերադիր։ Օրինակներ՝ Նա ծագումով հայ է։ Նա դեմքով հրեշտակ է, սակայն շար բնավորություն ունի։

Երբ գործիականով ստորադաս անդամը լրացնում է բայանվան, այսպիսի բառակապակցությունները հիմնականում ունենում են վերնագրային-անվանողական արժեք։ Օրինակ՝ «Անսամբլի ելույթը հետադարձությամբ», «Կառուցում նոր մեթոդներով»։ «Ստուգաչափ կինոկամերայով» և այլն։

Որպես նախադասության բաղադրիչ նրանք հանդես են գալիս հիմնականում մամուլի լեզվում։ Այս դեպքում ստորադաս անդամը, որ կատարում է որոշիչ պաշտոն, կարող է դրվել նաև գերադասից առաջ։ Օրինակներ՝ Նոր մեթոդներով կառուցումը իրեն

արդարացրեց (ՍՀ): Անսամբլի ելույթը հեռուստատեսությամբ դիտվեց հետաքրքրությամբ (ԵԵ): Սկսվել է կոշիկի՝ նոր եղանակով արտադրությունը:

ՆԵՐԳՈՅԱԿԱՆ ՀՈՂՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 52. Գոյականական բառակապակցություններում ներգոյական հոլովով ստորադաս անդամ դրվում է միայն այն դեպքում, երբ գերադաս անդամը ունի բայական ծագում: Այս դեպքում բառակապակցությունը արտահայտում է հիմնականում տեղային հարաբերություն: Օրինակներ՝ խորհրդակցություն Ակադեմիայում, վանառ՝ խանութում, անցուղա՝ փողոցում, խնջույ՝ դաշտում, ախատանձ՝ իշխանություն, փնտրություն ժողովում, հրավառություն հրապարակում և այլն:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս բառակապակցություններում ստորադաս անդամը միշտ ունենում է վերջադաս շարադասություն: Սրանք ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ գերադաս անդամը միշտ գործածվում է ուղիղ ձևով: Երբ ըստ կիրառության անհրաժեշտ է լինում այն ձևափոխել, փոխվում է ամբողջ բառակապակցության կառուցվածքը (հմմտ. խորհրդակցություն Ակադեմիայում—Ակադեմիայում կայացած խորհրդակցությունը և այլն):

Այս տիպի բառակապակցությունները սկսվել են գործածվել լեզվի զարգացման համեմատաբար վերջին շրջանում: Նրանք ունեն հիմնականում վերնագրային-անվանողական արժեք. հանդիպում են նաև թարգմանական գրականության և մամուլի լեզվում: Ահա վերնագրային գործառության օրինակներ. «Երկրաշարժ Իրանում», «Սովետական նավը Կարտախենա նավահանգստում», «Ջրհեղեղ Քուրֆիայում», «Հանդիպում Մինիստրների սովետում», «Համամիութենական կոնֆերանս Երևանում» և այլն:

Նախադասության մեջ սրանք կարող են գործառել միայն ուղիղ ձևով, ինչպես՝ Այդ ծրագիրն ընդգրկում է օվկիանոսագրական հետազոտություններ Կարֆիյան ծովի ավազանում (ՍՀ): Հիշվում էին բնակավայրեր՝ հյուսիսում, արևմուտքում, հարավում (ՀՔ, ՄԻԺ տան զավակները): Այստեղ ստորադաս անդամը, որ կատա-

րում է և տաղաս որոշիչի պաշտոն, լրացնում է ոչ թե անմիջաբար որոշյալին, այլ բացակա, բայց մաքով հասկացվող բային:

Նախադասության կազմում այսպիսի հարաբերությունն արտահայտելու համար առավելապես գործածվում են հատկացական տրականով առաջադաս ստորադաս անդամով գոյականական համանիշ բառակապակցություններ («Երևանի համամիութենական կոնֆերանսը ավարտեց իր աշխատանքները») կամ դերբայական շարժված ստորադաս անդամով գոյականական բառակապակցություններ (Երևանում կայացած (տեղի ունեցած) կոնֆերանսը ավարտեց իր աշխատանքները):

Գոյականի + գոյականի ներգոյական հոլով կառուցվածքի մի շարք կապակցություններ արտահայտում են պրոլիզուն, իրավիճակ, հոգեկան վիճակ և գործառնելով որպես նախադասության բաղադրիչ՝ կատարում են ձևի պարագայի պաշտոն. օրինակ՝ Մոլորված քայլով և մահն աչքերում, Ահաբեկ ու որբ փախչում է հեռուն (ՎՏ): Նա հեռացավ կսկիծը սրտում:

ԿԱՊԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԳԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 53. Ժամանակակից հայերենում գործառնում են նաև այնպիսի գոյականական բառակապակցություններ, որոնց գոյական ստորադաս անդամը կապակցվում է գերադասին կապերի և կապական բառերի միջոցով⁶: Կապերի և կապական բառերի գործածությունը գոյականական բառակապակցություններում պայմանավորված է մի շարք գործոններով՝

ա) Կապերի ծագմամբ: Ածականական ծագում ունեցող կապերը հեշտությամբ կապակցում են գոյականը գոյականի հետ: Դրանք իմնականում համեմատության, համապատասխանության, հակադրության հարաբերությունն արտահայտող կապերն են, ինչպես՝ նման, համաձայն, համապատասխան, մոտ, առերևբե, հակառակ և այլն: Օրինակներ՝ Արամի նման ընկեր, Ժամանակի ոգուն համապատասխան ուրջում, Կոչումին, դիրքին հսկառակ վարվելան, դպրոցի շենքին կից կառույց, վարդի նման աղչիկ,

⁶ Տե՛ս Վ. Քոսյան, Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, Երևան, 1975:

խելի մոտ առաջարկ. ընկերոջ հավասար անձնավորությամբ և այլն:

Գոյական լրացումները գոյական գերադաս անդամին կարող են կապել նաև գոյականական ծագում ունեցող չափ, պես կապերը, որոնք արտահայտում են չափի, համեմատության հատկերություններ: Որինակներ՝ Գուրգենի պես ընկեր, վարդի պես ծաղիկ, սարի չափ կույտ, առյուծի պես կենդանի և այլն:

Այս բառակապակցություններում ստորագաս անդամը միշտ լինում է առաջադաս (տե՛ս վերևի օրինակները):

Բ, Գերադաս գոյականի բառակազմական կապերով: Բայանուն գոյականները (բայերին հարաբերակցվող գոյականների), ինչպես ասվել է, հաճախ կազմում են այնպիսի բառակապակցություններ, ինչպես բայերը: Նույն ձևով ածականներից բաղադրված մի շարք գոյականներ կազմում են հարաբերակից ածականներին հատուկ կառուցվածքի բառակապակցություններ: Սրանք արտահայտում են նույն հարաբերություններ, ինչ համապատասխան բայական և ածականական բառակապակցությունները: Ժամանակակից հայերենի դարգացման արդի շրջանում հատկապես տարածվում են բային հարաբերակից գերադաս անդամ ունեցող և կապերով ստորագաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ⁷. ինչպես՝ ուղևորություն ղեկի Մոսկվա, ձգտում ղեկի ուսումը, անցում զետի վրայով, վեճ հարցի շուրջը, հանդիպում էլրայի վրա, թո՛ւ՛ր ղեկի լուսին, բուսականություն ջրի տակ և այլն:

Այս բառակապակցություններն ունեն այն առանձնահատկություն, որ արտահայտում են հիմնականում պարագայականորոշչային հարաբերություններ: Ահա դրանցից ամենատարածվածները:

1) Գոյական + մինչև + տեղ ցույց տվող գոյական կառուցվածքն ունեցող բառակապակցություններն արտահայտում են տեղային սահմանափակության հարաբերություններ: Որինակներ՝ շինարարություն մինչև Սևան, շրջագայություն մինչև Թրիխսի, վերելք մինչև Բյուրական և այլն:

Գոյական + մինչև + ժամանակ ցույց տվող գոյական կառուց-

⁷ Այսպիսի բառակապակցությունները հատկապես տարածված են ուսերենում, որով և պետք է մասամբ բացատրել նրանց տարածումը նաև հայերենում (Թարգմանական գրականության և մամուլի լեզվում):

վածքի բառակապակցությունները ցույց են տալիս ժամանակային սահմանափակության հարաբերություն: Օրինակներ՝ կերուխում մինչև լուսաբաց, ընդմիջում մինչև ժամը մեկը, արձակուրդ մինչև օգոստոս, ընդունելություն մինչև երեկո և այլն: Այս երկու դեպքում էլ հաճախ գերադաս գոյականը ունենում է նաև բացասականով ստորադաս անդամ, որը ցույց է տալիս ժամանակային կամ տեղային սկզբնականություն: Այսպես՝ շինարարություն երևանից մինչև Սևան, ջրանցք Սևանից մինչև Հրազդան, զեկուցում ժամը 1-ից մինչև 3-ը, դադար ժամը 5-ից մինչև 9-ը և այլն:

Այս բառակապակցությունները հաճախ էն առանց կապի ձևերին, ինչպես՝ արձակուրդ հունիսից օգոստոս, հանապարհ Աշտարակից էջմիածին և այլն: Մինչև կապի առկայության դեպքում սահմանափակման իմաստային երանգը առավել ընդգծվում է:

2) Տեղային հարաբերություն են արտահայտում տակ, վրա, կողքին, մոտ կապական բառերով ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ դռնը բարձունքի վրա, տնակը հանապարհի վրա (կողքին, մոտ), հակատամարտ Մոսկվայի տակ և այլն: Ինչպես երևում է օրինակներից, գերադաս անդամը կարող է լինել նաև կոնկրետ առարկա նշանակող գոյական, որը միշտ դրվում է որոշյալ առումով: Այս դեպքում ստորադաս անդամը լրացնում է ոչ թե անմիջաբար գոյականին, այլ զեղված դերբային (նմտ. տնակը ճանապարհի վրա ճանապարհի վրա գտնվող տնակը): Երբ ստորադաս անդամը լինում է առաջադաս, այս դեպքում կապական բառը դրվում է սեռական հոլովով օրինակ՝ հանապարհի վրայի (մոտի) տնակը, բարձունքի վրայ՝ դռնը, տան մոտի այգին և այլն:

3) Դոյական գերադաս անդամ + դեպի + գոյական կառուցվածքն ունեցող բառակապակցություններն արտահայտում են՝ առողջության, ուղևորման տեղային հարաբերություն. օրինակ՝ հանապարհ դեպի Արտաշատ, բոլի՛ դեպի Մարս, ուղևորություն դեպի Մոսկվա և այլն. բ) վերաբերության խնդրային հարաբերություն: Այսպիսի հարաբերություն են արտահայտում այն բառակապակցությունները, որոնց գերադաս անդամը ցույց է տալիս հոգեկան վիճակ, զգացում. օրինակ՝ հարգանք դեպի մեծեր, սեր դեպի գիտությունը, ասելություն դեպի թշնամին, վստահություն դեպի բնկերը, ակնածամք դեպի մեծեր և այլն: Սրանք նաև են:

են նկատմամբ կապով բառակապակցություններին (հարգանք մեծերի նկատմամբ, վստահություն ընկերոջ նկատմամբ, ասելություն թշնամու նկատմամբ և այլն): Այս բառակապակցություններն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ չեն կրկնում հարաբերակից բայական բառակապակցության կառուցվածքը (համար սիրել, հարգել մեծերին → սեր, հարգանք դեպի մեծերը, ատել թրշնամուն → ատելություն դեպի թշնամին, վստահել ընկերոջը → վստահություն ընկերոջ նկատմամբ, վախենալ թշնամուց → վախ դեպի թշնամին և այլն):

Այս կառուցվածքի բառակապակցություններից տարածված են հատկապես նրանք, որոնց գերադաս անդամը բառակազմական կապի մեջ է ածականների հետ. այսպես՝ պահանջկոտ դեպի աշակերտները → պահանջկոտություն դեպի աշակերտները, ուշադիր դեպի աշխատակիցները ուշադրություն դեպի աշխատակիցները, անտարբեր դեպի քերությունները → անտարբերություն դեպի քերությունները և այլն:

4) Գոյական գերադաս անդամ + գոյականի տրական հոլով + վերաբերյալ, շուրջը, մասին կառուցվածքն ունեցող բառակապակցություններն արտահայտում են վերաբերության խնդրային հարաբերություն: Օրինակներ՝ վիճարանություն հարցի շուրջը, պատմություն իսկական մարդու մասին, մտքերի փոխանակություն հարցի վերաբերյալ (շուրջը), կարծիք աշխատանքի մասին (վերաբերյալ), վեպ հայրենական պատերազմի մասին և այլն:

5) Վերաբերության, մասնավորման իմաստային հարաբերություն են արտահայտում գոյական գերադաս անդամ + գոյականի տրական հոլով + գծով, ուղղությամբ կառուցվածքն ունեցող բառակապակցությունները. օրինակ՝ ասպիհանտ լեզվարանության գծով, աշխատանք այդ ուղղությամբ, մասնագիտացում հիշյալ աշխատանքների ուղղությամբ. տեղակալ գիտական գծով և այլն:

6) Գոյական գերադաս անդամ + գոյականի տրական հոլով + համար կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են նպատակային, հատկացման իմաստային հարաբերություններ: Օրինակներ՝ պայմար կրակի համար, սենյակ երկու հոգու համար, մրցույթ մեկ տեղի համար. ներդրում շինարարության համար և այլն: Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները կարող են արտահայտել նաև պատճառային հարաբերություն, ինչպես՝ նկա-

տողություն վատ արարիի համար, անհանգստություն ուղացման համար և այլն:

7) Գոյական գերադաս անդամ+գոյականի տրական հոլով+մեջ կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են տեղային հարաբերություններ և համանիշ են գոյական գերադաս անդամ+գոյականի ներգոյական հոլով բառակապակցություններին: Օրինակներ՝ բուսականություն ջրի մեջ (=բուսականություն ջրում), հուզում ուսանողության մեջ, անհանգստություն աշակերտների մեջ: Այսպիսի կառուցվածք ունեն այն բառակապակցությունները, որոնց ստորադաս անդամ գոյականը ներգոյական հոլով չի ունենում: Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները կարող են արտահայտել նաև սահմանափակման, մասնավորման հարաբերություն. ինչպես՝ առաջադիմություն ուսման մեջ:

8) Գոյական գերադաս անդամ+գոյականի հոգնակի տրական հոլով+միջև կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են փոխադարձ գործողության հարաբերություն: Օրինակներ՝ բանակցություն երկու տերությունների միջև, հաշտություն թշնամիների միջև, զինադադար հակառակորդ բանակների միջև, անհամաձայնություն կողմերի միջև և այլն:

9) Առանց+գոյականի տրական հոլով+գոյական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են որակային-հատկանշային հարաբերություններ՝ ցույց տալով որևէ բան շունենալու, որևէ բանով օժտված չլինելու իմաստային հարաբերություն: Օրինակներ՝ առանց հույզերի կյանք, առանց զարդի հագուստ, առանց ադիրի բարկություն, առանց կրակի օջախ: Այս իմաստային հարաբերությունն արտահայտելու համար գրական լեզվում ավելի հաճախ գործածվում են առ յխտական նախածանցով ածականներ՝ ինչպես անհույզ կյանք, անզարդ հագուստ, անադիր բարկություն, անկրակ օջախ և այլն: Այս բառակապակցություններում, ի սարբերություն նախորդների, կապով ստորադաս անդամը դրվում է գերադասից առաջ: Դա բացատրվում է նրա՝ ածականական սրժեք ունենալով:

§ 54. Կապական ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցությունները ըստ կառուցվածքի ունեն գործառության տարբեր շրջանակներ: Համաձայն, նման, պես, համապատասխան, չափ, հակառակ. ինչպես նաև՝ առանց կապերով բա-

ռակապակցությունների դերադաս անդամը նախադասության մեջ կարող է կատարել տարբեր անդամների պաշտոններ, իսկ ստորագրաս անդամը բոլոր դեպքերում հանդես է գալիս որպես որոշիչ՝ Սրինականեր՝ կայացվեց ժամանակի ոգուն համապատասխան որոշում (ՄՀ)։ Առանց սանձի, ոտանց համետի, հյու ու հնազանդ անասունները...

Ածականի արաբերակից գոյական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները գործառուում են հիմնականում որպես նախադասության մեկ անդամ։ Սրինականեր՝ Պետք է ցուցաբերել պահանջկոտություն դեպի աշակերտները։ Նրան խիստ խանդարում է անտարբերությունը դեպի աշխատակիցները։

Բայական բառակապակցություններին հաջորդող գոյականական կապական բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում առավելագույնս գործածվում են վերնագրային անվանողական արժեքով. ինչպես՝ «Հանդիպում էլրայի վրա», «Հաղթանակ Մոսկվայի տակ», «Պայքար կրակի համար», «Մեղույք քափուր տեղի համար» և այլն։ Այս բառակապակցությունները, ինչպես ասվել է, ունեն սովորաբար առաջագրաս գերադաս անդամով շարադասություն։ Սակայն գործառուության ընթացքում, հատկապես նախադասության մեջ, նրանք կարող են փոխել իրենց շարադասությունը. այսպես՝ «Ծավալվել է պայքար բարձր առաջադիմության համար», սակայն նաև՝ «Բարձր առաջադիմության համար պայքարին մասնակցում են գրեթե բոլոր աշակերտները»։ Նախադասության մեջ հիշյալ բառակապակցությունները պետք է դիտել որպես նախադասության մեկ անդամ, թեև բաղադրիչների որոշչային-պարագայական կամ որոշչային-խնդրային հարաբերությունը ակնառու է երևում։

Նկատելի է մեկ երևույթ. բայանուն գերադաս անդամ ունեցող կապով գոյականական բառակապակցությունները սովորաբար չեն ունենում գերադաս անդամի հարացուցային բոլոր ձևերը։

Այսպես, եթե ժամանակակից հայերենում տարածվել և գործառուում է «Հանդիպում էլրայի վրա» կառուցվածքի բառակապակցությունը, ապա չկան հանդիպման էլրայի վրա, հանդիպումից էլրայի վրա ձևերը։ Երբ ըստ նախադասության մեջ կատարած պաշտոնի անհրաժեշտ է լինում ձևափոխության ենթարկել գերադաս անդամը, փոխվում է ամբողջ բառակապակցության կառուց-

վածքը. այսպես՝ էլրայի վրա տեղի ունեցած հանդիպման (հանդիպումից), էլրայի վրայի հանդիպման (հանդիպումից), կամ՝ վիճարանությունն ընկերների միջև → ընկերների միջև տեղի ունեցած վիճարանությունից. վիճարանության մասին, ընդմիջում մինչև ժամը 5-ը → մինչև ժամը 5-ը տեղի ունեցած (ընդմիջմանը) և այլն:

Նույն ձևով՝ սենյակ երկու հոգու համար → երկու հոգու հատկացված սենյակի → երկու հոգիանոց սենյակից. սեւ զեպի ուսումը ուսման հանդեպ ունեցած սիրուց և այլն:

Այլ խոսքով՝ հիշյալ բառակապակցությունները նախադասության մեջ կատարում են միայն այնպիսի պաշտոններ, որոնք չեն պահանջում զերազուս անդամի հարացուցային փոփոխություն, այսինքն՝ ենթակայի, ուղիղ խնդրի, ստորոգելիական վերադրի Մնացած դեպքում գործածվում են համանիշ բառակապակցություններ:

Երբ կապով գոյակաձևական բառակապակցությունը կատարում է ստորոգելիական վերադրի պաշտոն, այն տարրալուծվում է Գերադաս անդամը օժանդակ բայի հետ կատարում է ստորոգյալի պաշտոն, իսկ ստորադաս անդամը կատարում է պարագայի կամ խնդրի պաշտոն (հմմտ. Դա պայմար էր առաջադիմության համար. նկարագրածը նշանավոր հաշտությունն էր երկու պետությունների միջև):

ԱՄԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՍ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 55. Ժամանակակից հայերենում խիստ տարածված են ածական + գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունները: Դա բխում է ածականի խոսքի մասային առանձնահատկությունից՝ Քանի որ այն ցույց է տալիս առարկայի հատկանիշ, բնականաբար խոսքի մեջ առաջին հերթին կապակցվում է գոյականին, որպես նրա լրացում (գործառուծ է գոյականի իմաստային ծավալման հետևանքով):

Ածականի կապակցելիությունը գոյականների հետ պայմանավորված է ինչպես ածականների, այնպես էլ գոյականների բառիմաստով:

Կապակցելիություն լայն ոլորտ ունեն հատկապես որակական ածականները, որոնք ամենատարբեր կողմերով կարող են բնութագրել առարկան: Օրինակներ՝ կարմիր զգեստ, զեղեցիկ ծաղիկ, սև մատիտ, ուրախ երեկո, նիշտ կանխագուշակում, հետաքրքիր գիրք, բարձր սար և այլն: Իհարկե, այս դեպքում ևս ածականների կապակցելիությունը գոյականների հետ անմիջաբար կապված է գոյականի և ածականի բառիմաստների հետ (հմտ. բարձր սար, բայց ոչ՝ երկար սար, կանաչ տերեւ, բայց ոչ՝ կանաչ բնավորություն, ուրախ բնավորություն, բայց ոչ՝ ուրախ տերեւ և այլն):

§ 56. Հայտնի է, որ հարաբերական ածականները ցույց են տալիս առարկայի հատկանիշը միջնորդավորված, մեկ այլ առարկայի հարաբերությամբ: Այդ իսկ պատճառով գոյականներից կերտված հարաբերական ածականներով կազմված գոյականական բառակապակցությունները հաճախ համանշական շարք են կազմում գոյականի թեև հոլով+գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունների հետ: Ահա օրինակներ՝ երկաթուղային կայան երկաթուղու կայան, զաղուրային բնակչություն-զաղուրի բնակչություն, Երևանյան արև → Երևանի արև, Ստալինգրադյան ճակատամարտ → Ստալինգրադի ճակատամարտ, ծովափնյա ֆաղափ → ծովափի ֆաղափ, ասկյա մատանի ոսկուց մատանի, մոռուփավոր մարդ → մոռուփով մարդ, սևաչյա աղջիկ → սև աչքերով աղջիկ, ծոպավոր շալ → ծոպերով շալ, բարձրուրակ աշխատանք բարձր որակի աշխատանք և այլն⁸:

§ 57. Ածականներն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ նրանց մի մասը, ըստ բառիմաստի, պահանջում է գերադաս անդամի հոգնակի թիվ⁹: Հոգնակի թիվ են պահանջում՝

ա) Բազմազանության իմաստ արտահայտող ածականները՝ զանազան, բազմաթիվ, բազմապիսի, տարբեր և այլն (զանազան կարծիքներ, բազմաթիվ զոհեր, բազմապիսի ծաղիկներ, տարբեր բնավորություններ և այլն):

բ) Կրկնավոր ածականները, երբ ունեն հոգնակիության իմաստ (հին-հին դարեր, մեծ-մեծ աչքեր, սուտ-սուտ խոսքեր, անշնորհ-

⁸ Վերջին երկու օրինակում բարդ ածականը տարրալուծվել է:

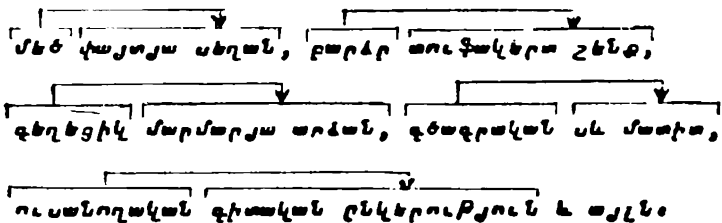
⁹ Տե՛ս Հ. Օհանյան, Ածական անունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1962, էջ 132—133:

անշնորհ շարժումներ, սուր-սուր եղունգներ, տաք-տաք հացեր և այլն), ինչպես նաև գոյակահի կրկնությամբ կերտված ածականները (խումբ-խումբ աղջիկներ, տեսակ-տեսակ գրքեր, գույնզգույն ծաղիկներ և այլն):

§ 58. Գերադաս անդամը սովորաբար կարող է ունենալ և՛ անորոշ առում, և՛ որոշյալ առում: Սակայն երբ որակական ածականը դրվում է ամենա ածանցով կերտված գերադրական աստիճանով, գերադաս անդամը միշտ լինում է որոշյալ. օրինակ՝ ամենամեծ առնր, ամենագեղեցիկ աղջիկը, ամենուրեքայլ բանվորը և այլն¹⁰:

Հաճախ գերադաս անդամը իմաստային ծավալման հետևանքով ստանում է մեկից ավելի ածական լրացում, որոնք իրար նկատմամբ շարահյուսական կապի մեջ չեն, այլ առանձին լրացնում են գերադասին: Սրանք իրարից անջատվում են ստորակետով, իսկ հաճախ միանում են և կամ ու շաղկապներով: Օրինակներ՝ գեղեցիկ, մեծ-մեծ աշխարհ, սուր ու ծանր նիզակ, սպիտակ և փափուկ ձյուն, մեղ ու ծուռ փողոց, զարմանալի, անշնորհ, անմահ վավերագիր և այլն

§ 59. Երբ գերադաս անդամն ունի մեկ հարաբերական և մեկ որակական ածական, ապա նրանցից մեկը կարող է դիտվել որպես ածական+գոյական բառակապակցության լրացում, ինչպես՝

Այս դեպքում բառակապակցության ստորադաս անդամները ստորակետով չեն անջատվում, չեն միանում նաև և կամ ու շաղկապներով:

§ 60. Երբ գոյականն ունենում է մեկից ավելի ածական ստորադաս անդամ, վերջիններիս շարահյուսությունը պայմանավորվում է ածականի իմաստով. իհարկե, սովորաբար գոյականին ավելի

¹⁰ Ս. Արախանյան. Ժամանակակից լայնքների որոշիչ հոդը. ԳԱ տեղեկագիր, 1960, № 1:

մոտ է զրվում որակական ածականը. օրինակ՝ Գարեանային պայծառ աղավոտ. աշնանային մուսլ օր, տուփակերտ գեղեցիկ շենք, մանկական զվարթ երգեր և այլն¹¹:

Երբ որակական ածականը զրված է լինում հարաբերական ածականից առաջ, այն կարող է լրացնել վերջինիս հիմքում ընկած գոյականին. ինչպես՝ սև մարմարյա արձան (=սև մարմարից արձան), երկար մորուքավոր մարդ (=երկար մորուքով, երկար մորուք ունեցող մարդ): Սակայն այս դեպքում ավելի հաճախ գործածվում են համանիշ գոյական ստորադաս անդամով բառակապակցությունները (տե՛ս փակագծերի մեջ):

Բաղադրյալ անվան վրա զրվելու դեպքում ածականը լրացնում է ամբողջ բաղադրյալ անվանը. Օրինակներ՝

հզոր ժողովրդական մեծեր,

գեղատեսիլ Սևան լիճ,

բերձառ Արարատյան գետ և այլն:

և այլն: Հնարավոր է նաև ածականի միջադաս շարահասությունը, ինչպես՝ Սևան գեղատեսիլ լիճը. սովետական հզոր բանակը. Արարատյան արգավանդ դաշտը և այլն: Այս դեպքում գերադաս անդամը միշտ զրվում է որոշյալ առումով:

§ 61. Ածական+գոյական բառակապակցությունները, ինչպես ասվեց, ունեն գործառության շատ մեծ ոլորտ: Նրանք կարող են հանդես գալ և՛ վերնագրային-անվանողական արժեքով, և՛ առավելապես որպիս նախադասության բաղադրիչ: Վերնագրերում նրանք հանդես են գալիս և՛ անկախ, և՛ որպես մեկ այլ բառակապակցության բաղադրիչ: Առաջին դեպքում գերադաս անդամը կարող է գործածվել որոշյալ կամ անորոշ առումով: Ըստ որում այն մեծ մասամբ հանդես է գալիս ուղիղ ձևով: Երբ այս կառուցվածքի բառակապակցությունը վերնագրերում հանդես է գալիս որպես այլ բառակապակցության բաղադրիչ, նրա գերադաս ան-

¹¹ Տե՛ս Վ. Քոսյան, նույն տեղում:

դամը կարող է դրվել զանազան հոլովներով՝ կախված արտահայտած հարաբերությունների բնույթից: Բերենք օրինակներ՝ ածական + գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունների վերնագրային գործառության համար. «Սև կակաչ», «Սպիտակ շուշաններ», «Ալպյան մանուշակ», «Խոնարհ աղջիկը», «Սպիտակ ձին», «Սև ցլերի սերմնացանը», «Փոքրիկ հայելու մեծ աշխարհը», «Ֆիլմ գյուղացիական պայմարի մասին», «Բարձր ցուցանիշներով» և այլն:

§ 62. Նախադասության մեջ ածական + գոյական գերադասանդամ կառուցվածքն ունեցող բառակապակցությունների բաղադրիչները նանդես են գալիս որպես առանձին առդամներ: Գերադասանդամը կարող է կատարել ամենատարբեր պաշտոններ, իսկ ստորադասանդամը բոլոր դեպքերում կատարում է որոշչի պաշտոն: Նախադասության մեջ բառակապակցությունը սովորաբար պահպանում է իր շարահասությունը, այն է՝ ածական ստորադասանդամը (որոշիչը) դրվում է գոյական գերադասանդամից (որոշյալից) առաջ: Օրինակներ՝ Գահի վրա երիտասարդ էլ-Սաման Մեղմ գրկել է հրաշագեղ բամբիշին (Իս.): Սակայն հաճախ, հատկապես բանաստեղծական խոսքում, ռճական նկատառումներով, խոսքին պատկերավորություն, արտահայտչականություն տալու համար բառակապակցությունը փոխում է իր սովորական շարահասությունը. ստորադասանդամը դրվում է գերադասից հետո: Օրինակ՝ Հրեշտակ մաքուր. լուսաթև, իջիր երկնից հեռավոր, Երգով անուշ ու րեթև. նվագներով մեղմօրոր (ՎՏ):

Ստորադասանդամի շրջուն շարահասություն հանդիպում է նատկապես այն դեպքերում, երբ բառակապակցությունը բարդ է. այսինքն՝ գերադասանդամը ունի երկու և ավելի ածական լրացումներ (նաև գոյական ստորադասանդամ): Այս դեպքում ստորադասանդամներից՝ որոշիչներից մեկը, կամ երկուսը կարող են տրոհվել՝ դրվելով որոշյալից հետո: Օրինակ՝ Եվ, ահա, ներս մտավ Բսանամյա մի պատանի՝ բարձրահասակ, գեղեցկադեմ, վառվռուն աչկերով (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի):

§ 63. Բառակապակցության ածականանդամը իր հերթին կարող է ծավալված լինել (հասակը բարձր, մահվան պես անխուսափելի՝ և այլն): Այն իր լրացման հետ հանդես է գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ՝ որոշիչ, որը ևս հաճախ տրոհվում է՝

դրվելով որոշյալից հետո, ինչպես՝ նա ուներ խորունկ երկնագույն աչքեր, ֆնֆուշ ու տրտում, որպես իրիկուն (ՎՏ):

§ 64. Ժամանակ կամ տեղ ցույց տվող մի շարք գոյականներ՝ ժամանակ, օր, պահ, տեղ, կողմ և այլն, իրենց ածական լրացումով նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն, ինչպես՝ Քո ուրախ պանին հիշիր, որ ես կամ (ԳՍ): Հարձակում կազմակերպվեց բերդի արևմտյան կողմից:

Բառակապակցությունը նախադասության մեջ կատարում է մեկ անդամի պաշտոն նաև այն դեպքերում, երբ գերադաս անդամը գործիական կամ սեռական հոլովով է դրված և արտահայտում է որևէ բան որոշակի չափով՝ ձևով ունենալու հատկանշային հարաբերություն: Իկյս դեպքում ամբողջ բառակապակցությունը կատարում է որոշչի պաշտոն: Օրինակ՝ բարձր որակով աշխատանք, բարձր օրակի աշխատանք, սև աչքերով աղջիկ, կարմիր շորով աղջիկ, ծանոթ ձայնով մարդ, միջին տարիքի մարդ, նախապետական բարբերով գյուղացի, սև շափի կոշիկ, սպիտակ գույնի թել և այլն:

Նախադասության մեջ մեկ անդամի պաշտոն են կատարում նաև ածական+գոյական կառուցվածքի այն բառակապակցությունները, որոնք առարկայի, երևույթի, տեղի բարդ անվանումներ են, ինչպես՝ Արևմտյան Բելիեն, Հյուսիսային բևեռ, Սև ծով, գիտական խորհուրդ, պատվավոր նախագահություն, կենտրոնական կոմիտե, ակադեմիական ժամ, հայրենական պատերազմ, Երևանի պետական համալսարան և այլն:

ԹՎԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 65. Թվական ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցությունների բաղադրիչների միջև առկա են թվական-հատկանշային հարաբերություններ, այսինքն՝ ստորադաս անդամը բնորոշում է գերադաս անդամը նրա քանակական կողմից՝ ընդգծելու, քանակային հատկանիշը մատնանշելու (քանակական թվականներ), առարկայի դասը, կարգը ուրիշ առարկաների շարքում ցույց տալու (դասական թվականներ), առարկայի թվային բաշխումը ցույց տալու (բաշխական թվականներ) միջոցով:

Այս բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ թվական ստորագրաս անդամը զրվում է գերադաս անդամից առաջ: Մեկից բարձր քանակական թվականները ըստ իմաստի կարող են պահանջել գերադաս անդամի հոգնակի թիվ, սակայն նախադասություններից դուրս այն սովորաբար զրվում է եզակի թվով (հինգ աղջիկ, երկու արոտ, վեց բաժակ, տաս ուսանող, հարյուր տետր և այլն): Դասական և բաշխական թվականների մոտ գերադաս անդամը սովորաբար զրվում է եզակի թվով (առաջին շաբաթ, հինգերորդ օրը, մեկական խնձոր, տասական տետր և այլն):

§ 66. Քանակական թվականների մոտ գերադաս անդամը կարող է զրվել և՛ անորոշ, և՛ որոշյալ առումով (երեք աշակերտ—Նեք աշակերտ, հարյուր տետր—հարյուր տետր և այլն): Դասական թվականը սովորաբար պահանջում է գերադաս անդամի որոշյալ առում (առաջին շաբաթ, հինգերորդ օրը, քսաներորդ մարդը, երկրորդ հիվանդը և այլն): Բաշխական թվականների մոտ գերադաս անդամը սովորաբար զրվում է անորոշ առումով (նեգական տետր, մեկական մատիտ, վեցական գրիչ և այլն):

§ 67. Բառակապակցության կազմում թվականները հանդես են գալիս ուղիղ ձևով (տե՛ս վերևի օրինակները):

Քանակական թվական ստորագրաս անդամը կարող է ստանալ մոտ, մոտավորապես, գրեթե, համարյա, մինչև լրացումները՝ ցույց տալով քանակային մոտավոր հատկանիշ: Օրինակ՝ մոտ հարյուր հոգի, գրեթե տասնհինգ օր, մոտավորապես տաս հոգի, համարյա վեց կիլոգրամ և այլն: Թվականների այսպիսի ծավալում լինում է հատկապես այն դեպքերում, երբ գերադաս անդամը չափի, կշռի, ժամանակի և այլնի միավոր է:

Դասական թվականը ևս կարող է ծավալվել, այսինքն՝ ստանալ գոյական լրացում, որը սովորաբար զրվում է բացառական հոլովով (ստորագրաս գոյականը սովորաբար տեղ է ցույց տալիս): Օրինակ՝ վերևից հինգերորդ սողը, վերջից երկրորդ կարգը, փոզոցի անկյունից հաշված հինգերորդ տունը և այլն:

Ի տարբերություն առաջինների, բաշխական թվական ստորագրաս անդամը չունի ծավալվելու հատկություն:

§ 68. Թվական ստորագրաս անդամով բառակապակցություն են կազմում հիմնականում թանձրացական գոյականները, որոնք

ցույց են տալիս հաշվելի առարկա (գիրք, մատիտ, տետր, ասեղ, աղ-
ջիկ, տղա, ուսանող և այլն): Առարկայական հասկացություն արտա-
հայտող վերացական գոյականները սովորաբար թվականով բառա-
կապակցություն չեն կազմում (ժամանակակից հայերենում հնա-
րավոր չէ երկու ուսանողություն, հինգ իրավաբանություն, տաս
նուգում, յոթերորդ անհանգստություն, երկուական նուգումնք և
այլն): Թվականով բառակապակցություն են կազմում նաև շափի,
կշռի, քանակի, ժամանակի միավոր ցույց տվող գոյականները
(ռուբլի, մետր, գրամ, կիլոգրամ, կոպեկ, ժամ, օր, ամիս և այլն),
որոնք հիշյալ կապակցություններում սովորաբար գործածվում են
եզակի թվով: Հոգնակի թիվ գործածվում է միայն այն դեպքում,
երբ գերադաս անդամն ունի ժամանակը, շափը, քանակը մեծաց-
նող. սաստկացնող այլ լրացում. ինչպես՝ հինգ երկար ու ծիգ տարի-
ներ. յոթ հավերժություն թվացող բալետեր, երեսուն անվերջա-
նալի կիլոմետրեր և այլն:

§ 69. Հստ իրենց կիրառական առանձնահատկությունների
սրանք բաժանվում են երկու խմբի:

1) Բառակապակցություններ, որոնց բաղադրիչները նախա-
դասության մեջ կատարում են առանձին շարահյուսական պաշ-
տոններ: Այդպիսին են հաշվելի առարկա ցույց տվող գոյական-
գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Գերադաս
անդամը կատարում է նախադասության տարբեր անդամների
պաշտոններ, իսկ առաջադաս թվական ստորադաս անդամը բոլոր
դեպքերում կատարում է որոշչի պաշտոն: Օրինակ՝ Ասատուրի
նոր տունը բաղկացած է երեք սենյակից և մեկ գումից (նձ, Հացա-
վան):

Երբ բառակապակցության թվական անդամը ծավալված է, այն
իր լրացման հետ կատարում է նախադասության մեկ անդամի
պաշտոն. օրինակներ՝ Ներքինից երբեք տողում կար վրիպակ, Մո-
տավորուպես հիսուն բանվոր ստացան պարգևներ: Կարդացվել է
ավելի քան հինգ հազար հինգ հարյուր դասախոսություն (ծծ):

2) Բառակապակցություններ, որոնք նախադասության մեջ
կատարում են մեկ անդամի պաշտոն: Այդպիսին են շափի, կշռի,
տարածության, ժամանակի միավոր ցույց տվող գոյական գերա-
դաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Օրինակ՝ Վեյ
օրվա լարված աշխատանքից հետո նրանք վաստակեցին բաճա-

կան ռուրլի: Այսօր նրանք անցան Բսան կիլովետր ճանապարհ: Նրանք արտադրանքի իրացման պլանը կատարել են 103 տոկոսով (103):

Այդպիսին են նաև տեսակ, կարգ, շարք գոյականներով այն բառակապակցությունները, որոնց մեջ վերջիններս զրվում են տրական հոլովով, ինչպես՝ առաջին տեսակի ալյուր, վեցերորդ կարգի տոմս, հինգերորդ շարքի աշակերտ, երեք տեսակի տետր և այլն:

Եթե թվական ստորադաս անդամը ունի լրացում, ապա նախադասության մեկ անդամի պաշտոն է կատարում ամբողջ բարդ բառակապակցությունը: Օրինակ՝ Հեկտարից ստացվեց մոտավորապես երեսուն տոննա խաղող (եե):

Հանդիպում են նաև թվական լրացումով հետևյալ կարգի բառակապակցություններ՝ հինգ լիֆր բաժակ, Բսան Բառակուտի մետր, երկու ռուրլի տաս կոպեկ և այլն: Սրանք ևս նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն:

**ԴԵՐԱՆՈՒՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՅՈՂ ԳՈՅՍԿԱՆԱԿԱՆ
ՔԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 70. Դերանուն ստորադաս անդամ+գոյական գերադաս անդամ բառակապակցությունները ըստ դերանվան խոսքի մասային հարաբերակցության լինում են տարբեր կառուցվածքի և արտահայտում են տարբեր հարաբերություններ:

1. Անձնական դերանվան սեռական հոլովաձևերը, զրվելով գոյականի վրա՝ արտահայտում են պատկանելություն, ստացականության հարաբերություններ: Սրանք պահանջում են գերադաս անդամի որոշյալ առում: Օրինակներ՝ իմ գիրքը, քո տետրը, մեր աունը, նրանց երազանքը և այլն:

Այս բառակապակցությունները համանիշ են ս, դ ստացական հոգեր ունեցող բառաձևերին, ինչպես՝ իմ գիրքը—գիրքս, քո կարծիքը—կարծիքդ, ձեր տետրերը—տետրերդ և այլն:

Բայանուն գերադաս անդամը կարող է ունենալ նաև այլ հոլովներով, ինչպես նաև՝ կապական բառերով անձնական դերանուն ստորադաս անդամ, ինչպես՝ սեր քո նկատմամբ, վախ հրանից, անմահագտություն քո պատճառով, ակնարկ նրանց մասին և այլն:

Նախադասության կազմում այս բառակապակցությունների բաղադրիչները հանդես են գալիս որպես առանձին անդամներ:

Նույնպիսի կառուցվածք ունեն նաև սա, դա, նա ցուցական դերանունների սեռական հոլովով բաղադրված գոյականական բառակապակցությունները, որոնք, սակայն, ունեն գործառության նեղ ոլորտ:

2. Ցուցական դերանունների մեծ մասը հարաբերակցում է ածական խոսքի մասին, այդ իսկ պատճառով, նրանցով բաղադրված գոյականական բառակապակցությունները կառուցվածքով նման են ածական + գոյական կաղապարով կազմված բառակապակցություններին:

Այս, այդ, այն, սույն, նույն, միևնույն դերանունները, արտահայտելով ցուցականության իմաստ և բնորոշելով առարկան տարածական և ժամանակային առումով, ինչպես նաև համեմատությանմբ, պահանջում են գոյականի որոշյալ առում (այս գիրքը, այն տետրը, այդ օրը, սույն ռոշուսը, նույն միտքը, միևնույն պատասխանը և այլն):

Մյուս ցուցական դերանունների մոտ գոյական դերադաս անդամը սովորաբար դրվում է անորոշ առումով (այսպիսի գիրք, այսֆան խնձոր, այնպիսի կարծիք, նույնպիսի ռոշում և այլն): Իհարկե, բացառված չեն նաև որոշյալ առման գործածության դեպքերը (օրինակ՝ այսպիսի գիրքը, այսֆան խնձորը և այլն):

3. Հարցա-հարաբերական ռվ, ինչ և ու դերանունների սեռական հոլովաձևերը կարող են լինել գոյականական բառակապակցության բաղադրիչ: Սրանք միշտ ունենում են առաջադաս շարադասություն: Օրինակներ՝ ո՞ւմ գիրքը, որի՞ մատիտը, ինչի՞ մասը և այլն: Մյուս հոլովաձևերով և կապական բառերով սրանք հանդես են գալիս հիմնականում բայանունների մոտ. օրինակ՝ հեռացում ումի՞ց, սեւ ո՞ւմ նկատմամբ, հաղորդում ինչի՞ մասին և այլն:

Ածականներին հարաբերակցող հարցա-հարաբերական դերանունները հազմում են ածական + գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունների նման բառակապակցություններ: Օրինակներ՝ ինչպիսի՞ ծաղիկ, ինչքա՞ն գիրք, քանի՞ տետր և այլն: Այս դեպքում ևս գերադաս գոյականը սովորաբար դրվում է անորոշ առումով:

4. Որոշյալ դերանունները կարող են կազմել և՛ գոյական +

գոյական, և՛ ածական+գոյական կառուցվածքի բառակապակցություններին հարաբերակից բառակապակցություններու Այսպե՛ս բոլորի կարծիքը, յուրաքանչյուրի տեսքը, ամեն մեկի որոշումը և այլն ցույց են տալիս պատկանելության՝ վերաբերության հարաբերություններու Այս դեպքում գերադաս անդամը միշտ զրվում է որոշյալ առումով:

Յուրաքանչյուր. ամեն մի, ամբողջ դերանունները, ածականական արժեքով զործածվելիս, պահանջում են գերադաս անդամի եզակի թիվ. ինչպես՝ ամեն մի որոշում, ամբողջ աշխարհը, յուրաքանչյուր աշակերտ և այլն:

Բոլոր դերանունը պահանջում է գերադաս անդամի հոգնակի թիվ և որոշյալ առում. օրինակ՝ բոլոր տները, բոլոր գրքերը. բոլոր ծաղիկները և այլն:

5. Անորոշ դերանունները գոյականական բառակապակցություններում հարաբերակցում են գոյականի (մի ֆանիսի կարծիքը, ինչ-որ մեկի վերաբերում, ուրիշի կոչիկ, մեկն ու մեկի գիրքը) և ածականի (ինչ-որ գրիչ, ինչ-ինչ պատճառներ, ոմն գրող, մի ֆանի տետր, ուրիշ որոշում և այլն): Իրկրորդ դեպքում գերադաս անդամը միշտ զրվում է անորոշ առումով:

6. Ժխտական դերանուններից ոչ ոք և ոչ մեկը հարաբերակցում են գոյականների և գոյականական բառակապակցություններում հանդես են գալիս հիմնականում տրական հոլովով՝ ցույց տալով պատկանելության հարաբերություն, օրինակ՝ ոչ ոքի կարծիքը, ոչ մեկի հայտարարությունը և այլն: Սրանց մոտ գերադաս անդամը միշտ զրվում է որոշյալ առումով: Ոչ մի դերանունը հարաբերակցում է ածականի և բառակապակցության մեջ պահանջում է գերադաս գոյականի եզակի թիվ և անորոշ առում. օրինակ՝ ոչ մի տետր, ոչ մի տարակարծություն, ոչ մի գրիչ և այլն:

§ 71 Դերանուն+գոյական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցությունները գործառում են հիմնականում որպիս նախադասության բաղադրիչ: Անվանողական արժեքով նրանք գրեթե չեն հանդիպում: Դա բխում է դերանունների խոսքի մասաշին առանձնահատկությունից: Ցույց չտալով տարբերակված առարկա, հատկանիշ, նրանցով արտահայտված հարաբերությունները ևս նախադասությունից դուրս կոնկրետ, որոշակի չեն: Նրանք այդպիսին են դառնում միայն խոսքի մեջ: Այս բառակապակցությունների բաղադրիչները խոսքի մեջ հանդես են գալիս որպես

նախադասության տարբեր անդամներ: Գերադաս անդամը կատարում է նախադասության տարբեր անդամների պաշտոններ, իսկ ստորադաս անդամը կատարում է հատկացուցչի (եթե գոյականական արժեք ունի), կամ որոշչի (եթե ածականական արժեք ունի) պաշտոն: Օրինակներ՝ Ամեն տեսակ երգ երգեցի, ամենից լավ տաղն է էլի (եՁ): Ամեն հոգի մի վիշտ ունի, ամեն մի ցավ՝ ամոքում (նՁ): Իմ իշխանները թողեցին ինձ միայնակ և ամոթահար (Մ., Կևորդ Մարգպետունի): Իմ կարոտած սրտի համար ոչ մի ուրիշ հեֆիար չկա (եՁ):

**ԴԵՐԲԱՅ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՅՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 72. Գոյական գերադաս անդամը բառակապակցություն կարող է կազմել նաև դերբայների հետ: Այս դեպքում նրա իմաստը կոնկրետանում, ավելի որոշակի է դառնում նրան առնչվող, հատուկ, բնորոշ որևէ գործողություն մատնանշելու միջոցով: Օրինակ՝ գրելու բուրք, հոսող ջուր, հոգնած մարդ և այլն:

Ստորադաս անդամ կարող են լինել ինքնուրույն կիրառություն ունեցող կամ բուն դերբայները, բացառությամբ դուգընթացականի, այսինքն՝ անորոշը, հարակատարը, ենթակայականը և 2-րդ ապառնին:

§ 73. Անորոշ դերբայը գոյականական բառակապակցություններում սովորաբար հանդես է գալիս տրական հոլովածևով և ցույց է տալիս հատկացական-վերաբերության հարաբերություն, օրինակ՝ սպասելու պահ, վազելու ցանկություն, վառելու փայտ, հաճիկալու առհրաժեշտություն, ուտելու պահանջ, սովորելու մտադրություն և այլն: Այս դեպքում ստորադաս անդամը միշտ առաջադաս է լինում:

Անորոշ դերբայ լրացում կարող են ունենալ միայն որոշակի իմբի գոյականներ: Դրանք հիմնականում վերացական գոյականներն են, որոնք ունեն եղանակավորող նշանակություն (ցույց են տալիս կամք, ցանկություն, հնարավորություն, հիմունք և այլն) և հարաբերակցում են նույն նշանակությամբ բայի կամ ածականի. օրինակ՝ գրահելու հրաման. սովորելու ձգտում, աշխատելու հնարավորություն, բնելու առհրաժեշտություն, հեռանալու մտադրություն, կարդալու սեր, աշխատելու իրավունք, հանդիպելու

հույս, ապրելու կամք, խոսելու պահանջ, վիճելու սովորություն, ամուսնանալու առաջարկ և այլն:

Անորոշի տրական հոլովով լրացում կարող են ունենալ նաև մի շարք թանձրացական գոյականներ: Այս դեպքում բառակապակցությունն արտահայտում է որակային-հատկացական հարաբերություն: Օրինակներ՝ խմելու ջուր, վառելու փայտ, ուտելու ճաց, գրելու թուղթ, վարելու հող և այլն:

Այսպիսի լրացում կարող են ունենալ նաև ժամանակ ցույց տվող մի շարք գոյականներ: Օրինակ՝ աշխատելու ամիս, հանգրտանալու ժամ, սպասելու պահ, ծնվելու օրը և այլն:

§ 74. Բայերին կամ ածականներին հարաբերակցող գերադասանդամի պահանջով անորոշ գերբայ ստորադաս անդամը կարող է դրվել նաև այլ հոլովներով, ինչպես նաև միանալ կապական բառերով՝ արտահայտելով որոշչային-խնդրային կամ որոշչային-պարագայական հարաբերություններ: Օրինակներ՝ հրաման աշխատելու վերաբերյալ, խոսք գնալու մասին, շփոթություն շտապելուց, կարմրություն (հոգնածություն) առագ վազելուց, առաջադիմություն սովորելու բնագավառում, որոշում դպրոց կառուցելու մասին, անհնություն հուզվելուց, վազելով հեռացում, անփութություն գրելու մեջ և այլն: Այս բառակապակցություններում ստորադաս անդամը ունենում է համեմատաբար ազատ շարահասություն: Այն սովորաբար դրվում է գերադաս անդամից հետո, սակայն կարող է լինել նաև առաջադաս: Բառակապակցության թե՛ գերադաս և թե՛ ստորադաս անդամները կարող են ծավալվել, ստեղծելով բարդ բառակապակցություններ, ինչպես՝ համալսարանում սովորելու մեծ ցանկություն, թշնամու վրա գրոհելու անհավաղ հրաման, նամակ գրելու փայլուն թուղթ և այլն:

§ 75. Անորոշ դերբայի տրական հոլով+գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունները նախադասության մեջ հանդես են գալիս որպես առանձին անդամներ: Գերադաս անդամը կարող է կառարել գոյականին հատուկ բոլոր պաշտոնները, իսկ ստորադաս անդամը՝ հատկացուցչի պաշտոն, երբ ցույց է տալիս վերաբերության հարաբերություն (գրոհելու հրաման, կարգալու ցանկություն) և կամ որոշչի պաշտոն, երբ ցույց է տալիս հատկացական-որակային հարաբերություն (խմելու ջուր, կարգալու գիրք, ուտելու հաց և այլն): Օրինակներ՝ Վարձով տալու սենյակ չունե՞լ

(ՆՁ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները)... Գիտեմ այն, որ սուր շինելու Երկաթյա որբան արագ են ծեծում, նա այնքան ավելի կուռ է դառնում (ՎՓԸՆ, 617): Արսենը որոշել էր գյուղին լույս տալու օրը... (ԳԲՆ, 5):

Այլ չօրոգներով և կապական բառերով միացած ստորադաս անդամը ևս կատարում է որոշչի պաշտոն, թեև ակնբախ է խընդրային կամ պարագայական հարաբերություն ցույց տալը (տե՛ս վերևի օրինակները):

Մանոր.— Ժամանակ, պան, պատնառով բառերը անորոշ դերբայի տրական չօրովի մոտ այժմ ստանձնել են կապական բառի արժեք, այդ իսկ պատճառով հիշյալ կապակցությունները նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն. օրինակ՝ Ելույթ ունենալու ժամանակ նա խիստ չուզվում է: Շտապելու պատնառով նա մոռացավ գիրքը վերցնել:

Այս բառակապակցությունները ունեննաւ վերնագրային-անվանողական արժեք: Այս դեպքում գերադաս անդամը գերազանցապես դրվում է ուղիղ ձևով (անորոշ կամ որոշյալ առումով):

§ 76. Հարակատար դերբայ + գոյական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցություններն իրենց արտահայտած հարաբերությունների բնույթով մոտենում են ածական + գոյական գերադաս անդամ բառակապակցություններին. այն է՝ ցույց են տալիս հատկանշային-որակային հարաբերություններ (բնորոշում են առարկան նրա կատարած որևէ գործողությունը մատնանշելու, որևէ դրույթյան մեջ եղած լինելը ցույց տալու միջոցով): Օրինակներ՝ հոգնած մարդ. քնած երեխա, կարդացած գիրք, կերած հաց և այլն: Այս դեպքում գերադաս և ստորադաս անդամների միջև կարող է լինել գործողություն կատարողի և գործողության հարաբերություն (հոգնած մարդ, քափված խոտ, փակված դուռ և այլն), կամ՝ գործողության և գործողության օբյեկտի հարաբերություն (կարդացած գիրք, կտակած ժառանգություն, ունեցած տետր և այլն): Վերջին դեպքում ստորադաս անդամը սովորաբար ունենում է տրականով լրացում, որը ցույց է տալիս գործողություն կատարողը, իսկ գերադաս անդամը, որ մատնանշում է գործողության առարկան, դրվում է որոշյալ առումով (նրա կարդացած գիրքը, Ալիմյանի կտակած հաբստությունը, Սեդայի տված մատիտը և այլն):

Երբ հարակատար դերբայը վերացական բայ է, այն որպես ստորադաս անդամ հանդես է գալիս միայն որևէ լրացման հետ (վերջինս նյութական բովանդակություն է տալիս բային), ինչպես՝ շրջանառության մեջ եղած գիրք. տառակարծությունների առիթ հանդիսացած էլույր. անհանգստություն պատճառած դիպված և այլն: Ներգործական սեռի բայերը ևս հաճախ գոյականի լրացում կարող են լինել միայն ծավալված ձևով. ինչպես՝ մագներ կտրած աղչիկ, զնդակը կորցրած տղա, դասը սովորած աշակերտ, հագուտը պատռած երեխա, 150 կգ բարձրացրած մարզիկ և այլն:

§ 77. Նախադասության մեջ այս բառակապակցությունների գերադաս անդամը կատարում է տարբեր պաշտոններ, իսկ հարակատար ստորադաս անդամը բոլոր դեպքերում հանդես է գալիս որպես նրա որոշիչը (եթե այն ծավալված է, ապա որոշիչ պաշտոն է կատարում ամբողջ բայական բառակապակցությունը): Օրինակ Չիլեի՝ թե հաղթահարված, նաբը հատած թընամին դավ է դնում մուկն ու մեռած կես գիշերվա էս ժամին (ՀԹ):

Երբ բառակապակցության գերադաս անդամը դրվում է գործիական հոլովով և կատարում է որոշիչ կամ պարագայի պաշտոն, այն իր լրացման հետ հանդես է գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ. ինչպես՝ խորտակված սրտով հեռանալ, հոգնած դեմքով մարդ, ներկած պատերով խրճիթ, սևացած պատերով տուն և այլն:

§ 78. Խնթակայական դերբայ գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունները ևս արտահայտում են նատկանշային-որակային հարաբերություններ, այսինքն՝ ենթակայական դերբայը բնորոշում է գերադաս անդամով արտահայտված առարկան նրա որևէ գործողությունը, որևէ դրության մեջ լինելը նկարագրելու միջոցով: Օրինակներ՝ գնացող տղա, վագող աղջիկ, փորձարկվող մեքենա, փանդվող տուն. մոլեգնող փամի, զննող հալացի և այլն:

Այս բառակապակցությունների բաղադրիչները ևս նախադասության մեջ հանդես են գալիս որպես առանձին անդամներ, ըստ որում ենթակայական դերբայը կատարում է որոշիչ պաշտոն: Երբ այն ծավալված է, որոշիչ պաշտոն է կատարում ամբողջ դերբայական դարձվածքը: Ենթակայական դերբայ ստորադաս անդամը սովորաբար ունենում է սուռաչադաս շարահասություն: Սակայն նա-

խաղաղասության մեջ այն ևս, հարակատար դերբայի նման, կարող է գործածվել ետադաս շարադասությամբ, տրոհվել, անջատվել գերադասից նախադասության այլ անդամներով: Օրինակներ՝ Լոռա՝ են լեռան սառույցներից իջնող այդ առուները (ԱՔ, Ծիրանի փող): Վախով փառաբանեմ այն պատանու ձեռքը և՛ դողացող, և՛ տափ... (ՊՍ): Ֆետրե գլխարկով մարդուն օջախի մոտ նստած կինը... թվում էր քամուհի՝ եռաթևով առաջ ձխի շարժումները գուլակող (ԱՔ, Ալլաիսկան մանուշակ):

Երբ գերադաս անդամը դրվում է գործիական հոլովով, ենթակայական դերբայով բառակապակցությունը նախադասության մեջ կատարում է մեկ անդամի պաշտոն. ինչպես՝ դողացող ձեռքերով վերցրե՛լ գիրքը: Արեգացող ձայնով, փայլատակող լույսով և այլն:

§ 79. Ապառնի դերբայ- գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունները, նախորդների համեմատությամբ ունեն այն առանձնահատկությունը, որ բնորոշում են առարկան նրա հետ առնչվող ապառնի ժամանակամիջոցում կատարվելիք գործողության միջոցով: Ըստ որում բաղադրիչների միջև սովորաբար լինում է գործողության և գործողության առարկայի (օբյեկտի) կամ կատարողի հարաբերություն: Օրինակներ՝ կառուցվելիք տուն, գալիք օր, հասանելիք գումար, ուղարկելիք ծանուց, գրելիք նամակ, չափվելիք փայտ և այլն:

Սրանք ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ ստորադաս անդամը և՛ նախադասությունից դուրս, և՛ նախադասության կազմում միշտ ունենում են առաջադաս շարադասություն: Նախորդների համեմատությամբ սրանք ունեն գործառության համեմատաբար նեղ ոլորտ:

Նախադասության մեջ այս բառակապակցությունների բաղադրիչները ևս կապվում են որոշիչ-որոշյալի հարաբերությամբ:

ՄԱԿԲԱՅ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՅՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 80. Մակրայ-գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում համեմատաբար քիչ են հանդիպում: Սրանք առկայությունը պայմանավորված է երկու գործոնով. 1) գերադաս անդամի բայական կամ ածականական

ծագմամբ, եւր գոյականական բառակապակցութիւնը կրկնում է հարաբերակից գոյական կամ ածականական բառակապակցութեան կառուցվածքը (շտապ կառուցել—շտապ կառուցում, արագ ընթանալ—արագ ընթացք, ակամա զարմանալ—ակամա զարմանք, անհաւելի որոշել—անհաւելի որոշում, արտափուտ հանգիստ—արտափուտ հանգստութիւն, ի ծնէ կադ—ի ծնէ կադութիւն և այլն, 2) գոյականին լրացնող և մակբայ ստորադաս անդամ ունեցող դերբայի զեղչումով (զուր հոլս—զուր ունեցած յոյս, զպահանջ նստակ—ցպահանջ ուղարկված նստակ, անտեղի նկատողութիւն—անտեղի արված նկատողութիւն և այլն):

Գոյականին կարող են լրացնել հիմնականում ձևի և ժամանակի մակրայնքը, ինչպես՝ անակնկալ հանդիպում, արագ բալլ, շտապ գործ, բարձրաձայն խոսակցութիւն, առավոտյան մարմնամարզութիւն, ի ծնէ թուլութիւն, հավերժ պայքար և այլն:

Սրանք արտահայտում են որոշչային-պարագայական հարաբերութիւններ:

Ածականներին հարաբերակցող գոյական գերադաս անդամը կարող է ունենալ նաև չափի, քանակի մակբայ լրացում, ինչպես՝ չափազանց զեղեցկութիւն, սաստիկ անհանգստութիւն, բիշ հավանականութիւն, առավել աղփատութիւն, շատ հաճատութիւն և այլն: Հանդիպում են նաև շատ զարմանք, շատ աշխատանք, սաստիկ հոգնածութիւն, բիշ հոգս և այլն:

Բայերին կամ ածականներին հարաբերակցող գերադաս գոյականը երբեմն ունենում է նաև տեղի և ընդհանրական մակբայ ստորադաս անդամ. օրինակ՝ արտափուտ հանգստութիւն, վերափուտ պարգև, անընդհատ վեճ, շարունակ կոիլ, ներփուտ անհանգստութիւն և այլն:

§ 81. Մակբայ ստորադաս անդամը, ի տարբերութիւն բայական և ածականական հարաբերակից բառակապակցութիւնների, գոյականական բառակապակցութիւններում ձեռք է բերում ածականական արժեք, այդ իսկ պատճառով նախադասութեան մեջ կատարելով առանձին անդամի պաշտոն, հանդես է գալիս որպէս որոշիչ:

Երբ գերադաս գոյականը գրվում է գործիական հոլովով, բառակապակցութիւնը նախադասութեան մեջ հաճախ կատարում է մեկ անդամի պաշտոն (ձևի պարագայի կամ որոշչի). օրինակներ՝

նա գրում էր դանդաղ շարժումներով: Շենքը կառուցեցին արագ քափով:

Մանոք.— Ձևով և կերպով հիշվածների արտաքին կի՛ր յոթ-թյուններում ձեռք են բերել կասկածանք արժեք և կատարում են նույն դերը, ինչ —արար. —ուրեմ ածանցները (հմմտ. միանամու ձևով, արագ կերպով—արագուրեմ, դանդաղ կերպով (ձևով)—դանդաղուրեմ):

Ի տարբերություն ածական ստորագաս անդամի, մակբայնե-րը այս կիրառություններում պահպանում են իրենց հիմնական առաջադաս շարադասությունը:

ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 82. Ժամանակակից հայերենում գործառում են նաև ածա-կան գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Սրանք իրենց տարածվածությամբ թեև զիջում են գոյականական և բայա-կան բառակապակցություններին, սակայն ունեն բավականին լայն կիրառություն: Սրանց գործածությունը հատկապես ընդարձակվել է լեզվի զարգացման վերջին շրջանում:

Ածականական բառակապակցություններն ունեն իրենց կա-ռուցվածքային և կիրառական առանձնահատկություններ՝ կախ-ված գերադաս անդամի՝ ածականի խոսքի մասային և շարահյուսական առանձնահատկություններից:

§ 83. Հայտնի է, որ ածականը, որպես խոսքի մաս, ցույց է տալիս առարկայի հատկանիշը, բնորոշում է այն և այդ պատճա-ռով երևան է գալիս հիմնականում վերջինիս իմաստային ծավալ-ման շեղանկով: Այդ իսկ պատճառով ածականական բառակա-պակցությունները լեզվում շատ հաճախ գործառում են որպես գո-յականական բառակապակցությունների ստորագաս բաղադրիչ (օրինակ՝ բոլորին հայտնի միտք, անցյալ տարվանից հիվանդ ե-րեխա, իր գործի մեջ հմուտ մաճաղետ և այլն): Իհարկե, նախա-դասության մեջ նրանք կարող են կատարել նաև գոյականից ան-կախ պաշտոն, այն է՝ ստորոգելիական վերադրի և պարագայի (օրինակ՝ Դա նրանց համար մատչելի չէ: Ու հավիտյան էլ մնացին բնած՝ դավին անտեղյակ. ցավին անտարբեր (ՀԹ):

§ 84. Ածականական բառակապակցությունների բնորոշ գծե-

րից մեկն այն է, որ գերադաս անդամի դերով կարող են հանդես գալ ոչ բոլոր ածականները: Ժամանակակից հայերենում տարածված են հատկապես որակական ածական գերադաս անդամ ունեցող ածականական բառակապակցությունները: Սրանց մեջ գերակշիռ մաս են կազմում նրանք, որոնք հարաբերակցում են բայի: Այդ իսկ պատճառով վերջիններով կազմված ածականական բառակապակցությունները շատ հաճախ կրկնում են հարաբերակից բայական բառակապակցության կառուցվածքը (կառուցվում են նույն կաղապարով): Իսկ եթե տարբերվում էլ են կառուցվածքով, ապա արտահայտում են նույն կամ նման հարաբերություններ (հմմտ. հպարտանալ մեկով—հպարտ մեկով, կարեկցել ժողովրդին—կարեկից ժողովրդին, գեղեցկանալ իր գործերով—գեղեցիկ իր գործերով և այլն):

Որակական ածական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունների մի մասը ունի ձևաբանական արժեք, այն է՝ արտահայտում է ածականի համեմատության աստիճանները (ավելի գեղեցիկ, ամենից գեղեցիկ, բոլորից լավ, պակաս նշանավոր և այլն):

Համեմատաբար քիչ են հարաբերական ածականների ծավալման դեպքերը. դրանցից կարելի է նշել զուտ ոսկյա, սև ակնոցավոր, սպիտակ բեղավոր և այլն:

§ 85. Իրենց կառուցվածքով և արտահայտած հարաբերությունների բնույթով ածականական բառակապակցությունները խիստ բազմազան են: Ածականի լրացում կարող են լինել գոյականը, ածականը, մակբայը, թվականը, դերբայը, դերանունը, որոնք իրենց հերթին կարող են ծավալվել՝ կազմելով բարդ ածականական բառակապակցություններ:

Ածակապական բառակապակցություններում գործառում են շարահյուսական կապակցության երկու եղանակ՝ խնդրառությունը և առդրությունը: Ստորադաս գոյականները ածականներին կապակցվում են խնդրառությամբ (կապերով կամ առանց կապերի). ըստ որում ածականները ըստ իրենց բառիմաստի, կարող են ստանալ տարբեր հոլովներով կամ կապերով խնդիրներ, ինչպես՝ հոգով մաքուր, բոլորին սիրելի, սիրուց խելագար, աշխատանքում բարեխիղճ, բոլորի համար ընդունելի և այլն:

Առդրությամբ միանում են մակբայները և ածականները, ինչ-

պես՝ չափազանց գեղեցիկ, սարսափելի հիմար, համեմատաբար խելոք և այլն:

**ԳՈՅԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 86. Ածականական բառակապակցությունների համակարգում զգալի տեղ են զբաղում դոյական ստորադաս անդամ ունեցողները: Ածականը դոյական խնդիր կարող է ընդունել տրական, բացառական, գործիական, ներդոյական և ուղղական հոլովներով, որոնցից յուրաքանչյուրը արտահայտում է իմաստային ուրույն հարաբերություններ:

§ 87 Ժամանակակից հայերենում հատկապես տարածված են տրական ստորադաս անդամ ունեցող ածականական բառակապակցությունները:

Տրական հոլովով ստորադաս անդամ կարող են ունենալ բազմաթիվ որակական ածականներ, ինչպես՝ լսելի, սիրելի, համապատասխան. ծանոթ, հարմար, մոտ և այլն: Սրանց մեջ զգալի թիվ են կազմում բայերին հարաբերակից ՝ի (ելի, ալի) ածանցով ածականները (սիրելի, ընդունելի. մատչելի և այլն):

Դոյականի (ղերանվան) տրական հոլով+ածական կառուցվածքի բառակապակցությունները, ըստ ածականի բառիմաստի, կարող են արտահայտել հետևյալ իմաստային հարաբերությունները:

ա) Հանդում—գործին հմուտ. բուրբին մատչելի. պատվին նախանձախնդիր, դահլիճին կից, ինձ հավատարիմ, նրանց հայտնի. մեծերին հնազանդ և այլն: Այս հարաբերությունը լեզվում շատ հաճախ արտահայտվում է կապերի միջոցով, որով ստեղծվում է ածականական բառակապակցությունների համանիշական շարք (բուրբին հայտնի → բուրբի հաջար հայտնի, գործին հմուտ → գործի մեջ հմուտ, ինձ անհայտ → ինձ համար անհայտ, մեկին մտերիմ → մեկի չետ մտերիմ և այլն):

բ) Վերաբերություն—իրադարձություն տեղյակ. նրանց բաշահայտ, այդ բուրբին անտեղյակ և այլն:

գ) Նմանություն, համապատասխանություն—մեկին հավասար. մի բանի հարմար. որոշմանը համապատասխան, ժամանակին

հարմար, մեկին ներդաշնակ և այլն: Այս հարաբերությունը ևս երբեմն կարող է արտահայտվել կապերի միջոցով, հատկապես երբ գոյականը անձ է ցույց տալիս. ինչպես՝ մեկի հետ հավասար. մեկի հետ ներդաշնակ և այլն:

դ) Ենթակայական հարաբերություն – մեկին սիրելի, ինձ ցանկալի, բոլորին լսելի և այլն:

Այս հարաբերությունը կարելի է դիտել նաև որպես հանգաման հարաբերություն: Այն արտահայտվում է նաև համար կապի օգնությամբ (ինձ համար ցանկալի, բոլորի համար սիրելի, նրանց համար լսելի և այլն):

ե) Սահմանավիճակման հարաբերություն—գործին հմուտ, աշխատանքին սովոր և այլն: Այս հարաբերությունը ավելի հաճախ արտահայտվում է ներգոյական հոլովով կամ մեջ կապով (գործի մեջ հմուտ, աշխատանքում ձեռներեց և այլն):

§ 88. Գոյականի (ղերանվան) բացառական հոլով+ածական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցությունները արտահայտում են հիմնականում հետևյալ հարաբերությունները.

ա) Համեմատություն—առյուծից ուժեղ, նրանից խելացի, մեկից գեղեցիկ և այլն: Այս դեպքում ստորադաս անդամը կարող է լինել նաև գոյականաբար գործածված նույն ածականը (եզակի կամ, ավելի հաճախ, հոգնակի). օրինակ՝ քաջերից քաջ, խելոքներից խելոք, ուժեղից ուժեղ, մեծերից մեծ և այլն:

բ) Անջատման խնդրային հարաբերություն—մի բանից ազատ. մեկից դժգոհ, ունեցվածքից զուրկ, նրանցից գաղտնի, թերություններից զերծ և այլն:

գ) Պատճառահետևանքային հարաբերություն—վշտից խելագար. աշխատանքից վաստակաբեկ, այդ լուրից անաբեկ, ամաթից կարմիր, հիվանդությունից ուժասպառ և այլն:

դ) Սահմանափակում—մաթեմատիկայից ուժեղ, պատմությունից թույլ, բնականից սև, վերևից լայն և այլն:

ե) Վերաբերություն—դրանից անտեղյակ, այդ գործից տեղյակ և այլն:

§ 89. Գոյականի (ղերանվան) գործիական հոլով+ածական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են հետևյալ հարաբերությունները:

ա) Սահմանափակում, մասնավորում—տարիֆով փոփոխել, բնավորությամբ բարի, խոհեմությամբ հասակ. մտնելով պայծառ, հույզվելով մեծ, շնորհիվ հարուստ, տեսնելով առողջ, բերելով առատ, գործելով հայտնի և այլն: Այս բառակապակցությունները սահմանափակման հետ միասին ունեն միջոցի խնդրային հարաբերության իմաստային երանգ:

բ) Միջոցի, նյութի խնդրային հարաբերություն—գիտելով լի. սիրելով լեցուն, սովորական աչքով տեսանելի, անակնկալներով լեցուն. սարսափներով հղի և այլն:

§ 90. Գոյականի (դերանվան) ներգոյական հոլով Ժածական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցությունները արտահայտում են հիմնականում հատկանիշի սահմանափակման հարաբերություն, ինչպես՝ կյանքում ժառանգ, այդ հարցում ճիշտ. գործում անընդունակ, այդ բանում իրավացի, աշխատանքում ծուլ և այլն: Այս հարաբերությունն արտահայտելու համար հաճախ գործածվում է սեռական հոլովը՝ մեջ կապի հետ. օրինակ՝ ուսման մեջ գերազանց, աշխատանքի մեջ ծուլ, գործի մեջ անընդունակ, ծախսերի մեջ շռայլ և այլն:

§ 91. Ժամանակակից հայերենում գործառույթ էն նաև գոյականի ուղղական հոլով+ածական կառուցվածքի ածականական բառակապակցությունները: Սրանք ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ ստորադաս գոյականը միշտ դրվում է առաջադաս և լինում է որոշյալ առումով: Օրինակ՝ աչքերը սև, հասակը բարձր, նակատը պայծառ, սիրտը սև և այլն: Սրանք ցույց են տալիս որևէ բան որոշակի հատկանիշով ունենալու հարաբերություն, մի հարաբերություն, որ արտահայտվում է նաև ածական ստորադաս անդամ+գերադաս գոյականի գործիական հոլով համանիշ բառակապակցությամբ. ինչպես՝ հասակը բարձր → բարձր հասակով. աչքերը սև → սև աչքերով, հագուստը շքեղ → շքեղ հագուստով և այլն:

Այս բառակապակցությունները, նախորդների համեմատությամբ, ունեն այն առանձնահատկությունը, որ խիստ մոտենում են երկրորդական նախադասություններին, այսինքն՝ զգացվում է ստորոգման առկայությունը (աչքերը սև—աչքերը սև են, տունը

երկհարկանի—տունը երկհարկանի է, անունը գեղեցիկ—անունը գեղեցիկ է և այլն):

§ 92. Ածականի գոյական լրացումները կապերով—գոյական (գերանուն) ստորադաս անդամը միանում է ածականին նաև կապերով: Այս դեպքում ածականական բառակապակցությունը, բոտ կապի բնույթի, արտահայտում է զանազան հարաբերություններ:

ա) Ժամանակակից հայերենում հատկապես տարածված են պես, նման, չափ կապերով գոյական ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Սրանք արտահայտում են համեմատության՝ հավասարության, համապատասխանության հարաբերություններ: Օրինակներ՝ Աբաբաթի նման ճեմակ, մահվան պես ճգուր, Բամբակի նման փափուկ, վարդի չափ գեղեցիկ, մեկի նման բաբի, Կոնստանտինի նման անշարժ, ջրի պես հստակ և այլն: Ստորադաս գոյականը կապի հետ սովորաբար ունենում է առաջադաս շարադասություն: Այսպիսի հարաբերություն է արտահայտվում նաև ինչպես, որպես կապերի միջոցով, որոնք, սակայն, ունեն գործառնության ավելի նեղ ոլորտ (հանդիպում են առավելապես զրավոր խոսքում): Այս դեպքում ստորադաս անդամը ունենում է վերջադաս շարադասություն: Օրինակներ՝ ծանր ինչպես Կոնստանտին, սակայն որպես ձյուն և այլն:

բ) Նկատմամբ, դեպի, հանդեպ կապերով ստորադաս գոյական անդամ ունեցող ածականական բառակապակցություններն արտահայտում են վերաբերության հարաբերություն՝ սահմանափակման իմաստային երանգով: Օրինակներ՝ Ընկերոջ նկատմամբ ուշադիր, ուշադիր դեպի մայրը, Երեխաների նկատմամբ հոգատար, Ուսուցիչի դեպի թշնամին, սիրալիր դեպի մեկը, Թշնամու հանդեպ անողոք և այլն: Նկատմամբ և հանդեպ կապերի դեպքում ստորադաս անդամն ունենում է առաջադաս շարադասություն, իսկ դեպի կապի դեպքում՝ վերջադաս (տե՛ս օրինակները):

գ) Համար կապով ստորադաս անդամը բայերին հարաբերակցող -ի-ով դերադաս ածականների մոտ ցույց է տալիս հանգման և ներգործող խնդրային հարաբերություն: Սրանք միաժամանակ ունենում են մասնավորման, սահմանափակման իմաստային երանգ: Այլ ածականների մոտ համար կապով լրացումը ցույց է տալիս միայն մասնավորման, սահմանափակման հարաբերություն: Օրինակներ՝

մեկի համար սիրելի, նրա համար ատելի. բոլորի համար ընդունելի. նրա համար անսպասելի. տղայի համար հաճելի, ինձ համար անտաճելի, առողջության համար վնասակար, նրա համար գեղեցիկ. ինձ համար նոր, մեծամասնության համար անսպասելի, նրա համար դժվար և այլն:

Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները երբեմն ունենում են նաև նպատակի, հատկացման երանդ. ինչպես՝ շինարարության համար պիտանի, վերանորոգման համար անհրաժեշտ և այլն:

Ներգործող խնդրային հարաբերությունը կարելի է արտահայտել նաև կողմից կապական բառի օգնությամբ (նրա կողմից ընդունելի, բոլորի կողմից սիրելի և այլն):

դ) Մեջ կապով ստորադաս անդամի առկայության դեպքում, ինչպես ասվել է, բառակապակցությունն արտահայտում է սահմանափակման հարաբերություն. ինչպես՝ գիտելիքների մեջ հրմուտ, կարծիքի մեջ հաստատ, աշխատանքի մեջ նաւալիկ. սիրո մեջ համարձակ, խոսքերի մեջ ժլատ և այլն:

Երբ ստորադաս անդամը գոյականաբար գործածված և հոգնակի թվով դրված նույն ածականն է, բառակապակցությունն արտահայտում է համեմատության հարաբերություն (դերադրական աստիճանի իմաստ). ինչպես՝ սիրունների մեջ սիրուն, գեղեցիկների մեջ գեղեցիկ, անմահների մեջ անմահ և այլն:

ե) Հետ կապով ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններն արտահայտում են միասնության խնդրային հարաբերություն՝ սահմանափակման երանդով. օրինակ՝ ընկերոջ հետ սիրալիք, նրանց հետ զգույշ, մեկի հետ անկեղծ և այլն:

զ) Երբեմն գոյական ստորադաս անդամը միանում է ածականին մինչև կապի միջոցով: Այս դեպքում բառակապակցությունը, դոյականի բառիմաստին համապատասխան, արտահայտում է ժամանակային կամ տեղային սահմանափակության հարաբերություն: Օրինակներ՝ մինչև մահ հավատարիմ, մինչև լույս ցուրտ, մինչև ծնկները թաց, մինչև գոտկատեղը մերկ, մինչև բերանը լիք և այլն:

ՄԱԿՐԱՅ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՍ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 93. Հայտնի է, որ մակբայը, որպես խոսքի մաս, ցույց է տալիս հատկանիշի հատկանիշ։ Այդ իսկ պատճառով այն հանդես է գալիս բայի և ածականի իմաստային ծավալման շեղանկով՝ ստեղծելով մակբայ + բայ կամ մակբայ + ածական կառուցվածքի բառակապակցություններ։ Ինչպես բայի, այնպես էլ ածականի հետ մակբայը միանում է առդրության ստորադասական կապակցությամբ։ Որպես գերադաս անդամ հանդես են գալիս հիմնականում որակական ածականները։ Վերջիններիս լրացում կարող են լինել չափի ու քանակի, ձևի, ժամանակի մակբայները։

ա) Չափ ու քանակի մի շարք մակբայներ, կապակցվելով ածականին, ցույց են տալիս նրա արտահայտած հատկանիշի դրսևորման չափը, աստիճանը։ Դրանցից են՝ ավելի, առավել, նվազ, պակաս, լիչ, բավականին, ամբողջովին, մասամբ, փոքրիկ, չափազանց, միանգամայն և այլն։ Օրինակներ՝ ավելի հաճելի, չափազանց գեղեցիկ, միանգամայն բավարար, մասամբ նիշտ, փոքր-ինչ գունատ, ամբողջովին սև և այլն։

Ծանոթ.— Հիշյալ մակբայներից ավելի-ն, մասամբ նաև առավել-ը, նվազ-ը և պակաս-ը ձևեր են բերել ձևաբանական արժեք և արտահայտում են ածականի բաղդատական աստիճանի իմաստը (ավելի-ն և առավել-ը՝ առավելական բաղդատական աստիճանի, նվազ-ը և պակաս-ը՝ նվազական բաղդատականի)։

բ) Մի շարք ձևի մակբայներ, հատկապես —պես, —որեն, —ուստ ածանցներով կազմվածները, դրվելով որակական ածականների վրա, ցույց են տալիս հատկանիշի դրսևորման որոշակի ձևը՝ սահմանափակման իմաստային երանգով։ Օրինակներ՝ փիղիկապես առողջ, հոգեպես աղքատ, արտաֆենապես գեղեցիկ, ֆերականորեն նիշտ, անձնապես ծանոթ, խորապես հմուտ, նյութապես ապահով, ներհուստ գոհ, փաղափականապես պատրաստ, տեսականորեն նիշտ և այլն։

գ) Ժամանակի մակբայները, դրվելով ածականների վրա, արտահայտում են հատկանիշի դրսևորման ժամանակը, դարձյալ սահմանափակման իմաստային երանգով (հատկանիշը սահմանափակվում է մակբայի ցույց տված ժամանակամիջոցում)։ Օրին-

նականեր՝ միշտ գեղեցիկ. հավերժ անմահ, երբեմն հիվանդ, մերթ ընդ մերթ լայն, ի ծնե կաղ, տակավին երիտասարդ, արդեն ծեր. մանկուց հիվանդ, դեռևս կանաչ և այլն:

Մյուս մակբայները ածականի լրացում լինում են միայն առանձին դեպքերում: Այսպես՝ մի քանի տեղի մակբայներ, դրվելով որակական ածականների վրա, ցույց են տալիս հատկանիշի երևան գալու տեղային սահմանափակում. օրինակ՝ տեղ-տեղ կարմիր, արտափուտ գեղեցիկ և այլն:

**ԱԾԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 94. Երբեմն ածական գերադաս անդամը լրացում է ընդունում մեկ այլ ածական: Ածական լրացում կարող են ունենալ և՛ որակական, և՛ հարաբերական ածականները: Ածականի լրացում կարող են լինել սահմանափակ թվով որակական ածականներ, ինչպես՝ անսահման, արտակարգ, բացառիկ, ծայրահեղ, խիստ, բացարձակ, տարօրինակ, անտանելի, փառ, լավ, դժվար, միատեսակ, հազվագյուտ և այլն:

Երբ ածականը լրացնում է որակական ածականի, այն ցույց է տալիս հատկանիշի դրսևորման չափը, աստիճանը. օրինակներ՝ արտակարգ գեղեցիկ. անհամեմատ բարի, միատեսակ համեղ. անսովոր քափանցիկ, ծայրահեղ վախկոտ, զարմանալի գեղեցիկ. դժվար հասկանալի. փառ հայտնի, անասելի դժվար և այլն:

Հարաբերական ածականներին լրացնող որակական ածականները ավելի հաճախ վերաբերում են բառահիմքի զոյականին. ինչպես՝ սպիտակ քիթեղյա (տուփ), սև թավշյա, սպիտակ ձուլավոր. թուխ մազավոր, երկար մորուփավոր, լայն գծավոր և այլն:

§ 95. Ածական ստորադաս անդամի կապը գերադաս ածականի հետ իրացվում է առդրություն ստորադասական կապակցությամբ: Շարադասությունը այս բառակապակցություններում կալուն է. ստորադաս անդամը միշտ լինում է առաջադաս (տե՛ս վերևի օրինակները):

**ԹՎԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 96. Թվական ստորադաս անդամով ածականական բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում խիստ սակավաթիվ են: Դրանք հիմնականում ամսական, օրական, տարեկան, զույգ, ինչպես նաև՝ անի ածանցով կազմված մի շարք ածականներով բառակապակցություններն են, որոնք ունեն կայուն բառակապակցության արժեք և նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն: Ահա օրինակներ՝ հինգ ամսական, երկու տարեկան, վեց օրական, յոթ զույգ, երկու հարկանի, չորս ոտանի, երեք գլխանի և այլն:

Ստորադաս թվականը, ինչպես երևում է նաև օրինակներից, միշտ ունենում է առաջադաս շարադասություն և միանում է գերադաս ածականին ադդրությունամբ: Այս բառակապակցությունները հիմք են հանդիսացել մի շարք բարդությունների առաջացման համար, ինչպես՝ երկհարկանի, երկհատուրանի, եռոտանի և այլն:

**ԴԵՐԲԱՅ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 97. Ժամանակակից հայերենում երբեմն գործառում են նաև դերբայ ստորադաս անդամ+ածական կառուցվածքի բառակապակցությունները, ըստ որում ածականի լրացում կարող է լինել միայն անորոշ դերբայը, այն էլ խիստ սահմանափակ կիրառությունամբ:

Անորոշ դերբայի ներդրական հոլովը կամ տրականը մեջ կապի հետ, դրվելով անձի հատկանիշ ցույց տվող որակական ածականների վրա, ցույց է տալիս հատկանիշի սահմանափակման հարաբերություն տվյալ գործողության սահմաններում: Օրինակներ՝ գրելու մեջ (գրելում) թույլ, վազելու մեջ ուժեղ, աշխատելու մեջ ընդունակ, կրակելու մեջ անհաջողակ և այլն: Ներգոյական հոլովաձևերը ունեն խոսակցական երանգավորում: Սահմանափակ թվով ածականներ (պատրաստ, ընդունակ և այլն) կարող են ընդունել նաև տրականով անորոշ դերբայ լրացում, որոնք ևս արտահայտում են հատկանիշի սահմանափակման հարաբերություն. ինչպես՝ կովելու պատրաստ (բանակ), լավություն անելու ընդունակ (մարդ), իրեն զոհելու պատրաստ և այլն:

§ 98. Ածականական բառակապակցությունները վերնագրային-անվանողական արժեքով հանդես են գալիս հիմնականում որպես գոյականական բառակապակցության բաղադրիչ: Օրինակներ՝ գովասանքի արժանի արաբ, դարի ոգուն համապատասխան ուրույմ. բոլորի համար ընդունելի առաջարկ և այլն: Սակայն հանդիպում են նաև անկախ կիրառության դեպքեր, որտեղ, սակայն, զգացվում է զեղչված գոյականի առկայությունը, կամ կապակցության՝ ղեղչված նախադասության մաս լինելը: Օրինակներ՝ կյանքի պահանջներին համահնչուն, իմ հոգուն հարգատ. մարտական ավանդներին հավատարիմ. մահվան պես ուժեղ և այլն:

§ 99. Ածականական բառակապակցություններն ունեն կիրառական այն առանձնահատկությունը, որ ի տարբերություն մյուս բառակապակցությունների, նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն:

Նրանք գործառում են երեք հիմնական պաշտոններով՝ որոշչի, ձևի պարագայի և ստորոգելիական վերագրի: Ահա որոշիչ ածականական բառակապակցությունների օրինակներ՝ Աղջիկ էր մեծը. անունը՝ Արեգ... Աչքեր սև-սև. մազեր գանգուր (ՀԻ): Աշխարհ անցիր, Արարատի նման հեմակ գաղաթ չկա (ԵՁ): Ես սիրում եմ քո մեղավոր աչքերը խոր, գիշերի պես խորհրդավոր (ՎՏ):

Ածականական բառակապակցությունը նախադասության պարագա է հետևյալ օրինակում. Դուք, ղոկտոր, խոսում եք չափից ցուրտ շիտակ և կտրուկ (ԳՍ, Թեհրան, 2):

Ածականական բառակապակցությունները շատ հաճախ հանդես են գալիս ստորոգելիական վերագրի պաշտոնում: Կարելի է ասել, որ ածականական բառակապակցությունների մի մասը, հատկապես սահմանափակման հարաբերություն արտահայտողները, առաջացել են հենց այս կիրառության հետևանքով: Հիշյալ բառակապակցությունները այս կիրառությամբ ունեն այն առանձնահատկությունը, որ հաճախ ստորադաս անդամը բաժանվում է գերադասից հանգույցով կամ նաև նախադասության այլ անդամներով և կատարում է առանձին անդամի պաշտոն: Բերենք մեկ-երկու օրինակ՝ Դա քաջ հայտնի է նաև իրեն՝ Արփենիկին (ՍԽ, Հողը): Մուշեղ, դու ավելի հմուտ ես պատերազմի գործերում (Բ, Սամվել): Շահենը ուժեղ էր մաթեմատիկայից. Արամը՝ գրականությամբ (ՆՁ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները):

ԹՎԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 100. Ժամանակակից հայերենում երբեմն հանդիպում են նաև թվական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ, որոնք վերնագրային-անվանողական արժեքով սովորաբար հանդես չեն գալիս: Սրանք հիմնականում գործառուծ են որպես գոյականական բառակապակցության բաղադրիչ, իսկ նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն:

Քանակական թվականները կարող են ունենալ մոտ, մոտավորապես, գրեթե, շուրջ, համարյա, մի, մինչև լրացումները, որոնք ցույց են տալիս թվային մոտավորություն: Օրինակներ՝ մոտ հարյուր, գրեթե հազար, մոտավորապես հինգ, գրեթե քսան, համարյա հիսուն, մի տասը (կգ), մի յոթ (մետր) և այլն:

Քանակական թվականի լրացում կարող են լինել նաև եիշտ, ուղիղ, ընդամենը մակբայները, որոնք ընդգծում են թվականի ցույց տված քանակային հատկանիշի որոշակիությունը. ինչպես՝ եիշտ երեք, եիշտ հարյուր (կգ), ուղիղ տաս (հատ), ընդամենը երկու (օր) և այլն:

Հատուկ կաշուն բառակապակցություններ են ամսվա օրեր և ժամ ցույց տվող բառակապակցությունները, որտեղ որպես ստորադաս անդամ հանդես են գալիս ամիս, ժամ, նաև ամսվա անուն հանդիսացող գոյականների տրական հոլովաձևերը: Ժամ գոյականը դրվում է նաև ուղղական հոլովով (որոշյալ առումով): Օրինակներ՝ ժամը հինգը, ամսի վեցը, մայիսի մեկը, հունվարի տասը, հունիսի երկուսին և այլն: Թվական գերադաս անդամը այս դեպքում միշտ գործածվում է որոշյալ առմամբ: Ամբողջ բառակապակցությունը նախադասության մեջ կատարում է տարբեր անդամների պաշտոն (ենթակա, ժամանակի պարագա, հատկացուցիչ): Օրինակներ՝ Մայիսի մեկը համաժողովրդական տոն է: Հունիսի մեկին սկսվում են քննությունները: Ժամը վեցին զնացքը մեկնեց: Ապրիլի վեցի իրադարձությունների մասին իմացանք շատ ուշացումով:

Փոխանվանաբար գործածված քանակական թվականը կարող է ունենալ գոյականի բացառական հոլովով և հոգնակի թվով գրված լրացում: Այս դեպքում բառակապակցությունը արտահայտում է մասնական հարաբերություն. օրինակ՝ աշակերտներից հինգը, բանվորներից տասը, ներկաներից երկուսը և այլն: Այս դեպքում

շերադաս անդամը կարող է լինել նաև դասական թվական, ինչպես՝ ուսումնողներից առաջինը, նստածներից վեցերորդը և այլն:

Փոխանվանաբար գործածված դասական թվականը կարող ունենալ նաև տեղի մակբայ լրացում, որով բառակապակցությունը արտահայտում է տեղային սահմանափակման, մասնավորման հարաբերություն: Որինակ՝ վերևից հիմնաքարը, ներքևից երկրորդը, աջից երկրորդը և այլն:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 101. Ժամանակակից հայերենում իրենց տարածվածությամբ հատկապես աչքի են ընկնում բայական բառակապակցությունները: Ինչ բառակապակցություններն ունեն հարացուցային այն բոլոր ձևերը, ինչ գերադաս բայը: Սակայն երբ գերադաս անդամը բայի խոնարհված ձևն է, ապա խոսքի մեջ հատուկ հընչերանգի միջոցով այն վերածվում է նախադասության: Որպես ելակետային ձև, սկզբնաձև, դիտվում են այն բառակապակցությունները, որոնց գերադաս անդամը անորոշ դերբայն է: Այդ իսկ պատճառով մենք այստեղ քննության կառնենք հենց այդ բառակապակցությունները:

§ 102. Բայական բառակապակցությունները իրենց կառուցվածքով և արտահայտած հարաբերությունների բնույթով խիստ բազմազան են: Բային կարող են ստորադասվել զոյականները, ածականները, մակբայները, դերանունները, դերբայները:

Ստորադաս անդամի կապը գերադաս բայի հետ իրացվում է խնդրառությամբ և լսողությունով: Կայուն շարադասություն բայական բառակապակցություններում չկա: Ստորադաս անդամը կարող է լինել և՛ առաջադաս, և՛ վերջադաս:

Բայական բառակապակցություններն ունեն այն լռանձնահատկությունը, որ օժտված են շատ ծավալվելու հատկությամբ. նրանք հաճախ ունենում են երկու և ավելի համաստորադաս անդամներ (նամակ գրել մատիտով, մատիտը սեղանից արագ վերցնել), ստորադաս բաղադրիչները իրենց հերթին կարող են լինել ծավալված (սենյակի անկյունում դրված սեղանից վերցնել կարմիր մատիտը) և այլն:

Բայական բառակապակցությունների կառուցվածքը պայմանավորված է հիմնականում երկու գործոնով՝ բայի սեռով և բառիմաստով: Հայտնի է, որ բայերը ըստ սեռի պահանջում են որոշակի խնդիրներ (գրել նամակ. գրվել մեկի կողմից, կարդացնել մեկին մի բան)՝ կերտելով սեռային տվյալ խմբերին հատուկ բառակապակցություններ: Որոշակի խնդրառություն ունեն նաև բայական առանձին իմաստային խմբեր, որով ևս կերտվում են նույն կառուցվածքի բառակապակցություններ (հաքցնել մեկի մասին. պատմել մեկի մասին, վախենալ մեկից. սարսուփել մեկից և այլն):

§ 103. Բայական բառակապակցությունների արտահայտած հարաբերությունները խիստ բազմազան են: Դրանք կարող են լինել գործողության և առարկայի, գործողության և միջոցի, հանգաման, վերաբերության, պարագայական և այլն: Յուրաքանչյուր բառակապակցության արտահայտած կոնկրետ հարաբերությունը պայմանավորված է նրա կառուցվածքով, գերադաս բայի բառիմաստով, ինչպես նաև՝ ստորադաս անդամի խոսքի մասային և բառիմաստային առանձնահատկություններով (հմմտ. գրել մատիտով և անցնել փողոցով նույն կառուցվածքն ունեցող բառակապակցությունները):

§ 104. Բայական բառակապակցության կառուցվածքը և արտահայտած հարաբերությունները պահպանվում են հարացուցային բոլոր ձևերում (հմմտ. դաս սովորել—դաս սովորած—դաս սովորող, դաս սովորելիս, դաս եմ սովորում): Նախադասության մեջ դերբայական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները, որոնք կոչվում են դերբայական դարձվածներ, կատարում են մեկ անդամի դեր, որի մեջ սակայն տարբերակվում են խնդրային և պարագայական պաշտոնները: Երբ գերադաս անդամը խոնարհված ձև է, նախադասության մեջ բառակապակցությունը դադարում է որպես այդպիսին լինելուց: Խոնարհված բայը կատարում է ստորոգյալի պաշտոն, օբյեկտային հարաբերություն արտահայտող գոյականը՝ ուղիղ խնդրի, ժամանակային հարաբերություն արտահայտողը՝ ժամանակի պարագայի, տեղային հարաբերություն արտահայտողը՝ տեղի պարագայի, չափի, կշռի հարաբերություն արտահայտողը՝ չափի պարագայի պաշտոն և այլն:

**ԳՈՅԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՍ ՈՒՆԵՅՈՂ ԲԱՅԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 105. Այս կառուցվածքն ունեցող բառակապակցություններն արտահայտում են երկու բնույթի հարաբերություններ՝ խնդրային և պարագայական: Գոյական ստորադաս անդամը կարող է դրվել տարբեր հոլովներով, կապվել գերադաս անդամին կապերով: Յուրաքանչյուր առանձին դեպքում խնդրային և պարագայական հարաբերությունները ունենում են իրենց ուրույն իմաստային երանգավորումը: Քննենք դրանք առանձին-առանձին:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՈՒՂՂԱԿԱՆ—ՀԱՅՑԱԿԱՆ ԿԱՍ ՏՐԱԿԱՆ—ՀԱՅՑԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ
+ ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾԲԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 106. Խնդրային հարաբերությունները այս կառուցվածքի բառակապակցություններում օբյեկտային են, այսինքն՝ արտահայտվում է գործողության և նրա անմիջական ուղիւտի մեջ բնկած առարկայի հարաբերությունը: Այսպիսի ստորադաս անդամ են ունենում անցողական, այն է՝ ներդրածական և պատճառական բայերը, որոնք ըստ իրենց սեռի պահանջում են առարկա, որին անցնի գործողությունը: Օրինակներ՝ գիրք կարդալ, նամակ գրել, դաս սովորել, տուն կառուցել, ծառ տնկել, հաց կերցնել, դաս սովորեցնել, ֆառ բարձրացնել, փայտ ջարդել, ծաղիկ փաղել, լույս արձակել և այլն:

§ 107. Գործողության և առարկայի միջև եղած ընդհանուր օբյեկտային հարաբերությունը, գերադաս բայի բայիմաստով պայմանավորված, կարող է ունենալ տարբեր իմաստային երանգավորումներ: Այսպես՝

ա) Ստորադաս անդամով արտահայտված առարկան, կրելով իր վրա գերադաս անդամի ցույց տված գործողությունը, որևէ փոփոխության, ազդեցության չի ենթարկվում. օրինակ՝ տեսնել սառը. դիտել կինոնկարը, լսել երաժշտություն, սիրել մեկին, ջրօպատել ֆաղափ, հրավիրել մեկին, լուր բերել, դաս սովորել, փառարանել մեկին և այլն:

բ) Ստորադաս անդամով արտահայտված առարկան, կրելով գործողությունը, ենթարկվում է որոշակի փոփոխության (մասնակի կամ ամբողջական). օրինակ՝ ջարդել մատիտը, այրել քերթը,

պատր ներկել. վառել փայտը, սպանել մեկին, կոտրել ապակին. ծռել երկաթը. զարդարել սենյակը. հացը կտրառել և այլն:

գ) Ստորադաս անդամով արտահայտված առարկան կարող է առաջանալ որպես հետևանք կատարված գործողության. օրինակ՝ հաց բխել. գործարան կառուցել. գիրք գրել. երգ հորինել. ջրանցք փորել. խմորեղեն պատրաստել և այլն:

դ) Ստորադաս անդամով արտահայտված առարկան կարող է գործողության հետևանքով տեղաշարժ կատարել տարածության մեջ. օրինակ՝ ֆարք նետել. նետ արձակել. բեռը տեղափոխել. նավակ ուղարկել. փայտը վերցնել և այլն:

ե) Երբ դերադաս անդամով տրված գործողությունը կոնկրետ նյութական չէ, այլ կապված է մարդու հոգեկան, մտավոր, ղգացական գործունեության հետ, ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այդ հոգևոր, ղգացական, մտավոր գործունեության արդյունքը. օրինակ՝ ցավ զգալ. հավատ ներշնչել, սեր տաձել, ատել թշնամուն, որոշում կայացնել. սխալ գործել. թերությունները բացահայտել, խնդիրը լուծել. հարց բարձրացնել, հարցը ֆնհարկել և այլն:

Երբեմն ուղղական-հայցական հոլովով ստորադաս անդամ են ունենում մի շարք շեղոք բայեր. այս դեպքում գոյականը և բայը ունենում են նույն արմատը: Այսպիսի լրացումը հայ բերականագիտության մեջ կոչվում է ներքին խնդրի հայցական¹²: Օրինակներ՝ խաղ խաղալ. լաց լացել. պար պարել. ողբ ողբալ, կոխվ կովել և այլն:

Մանր.— Օբյեկտային հարաբերություն արտահայտող գոյականի ուղղական-հայցական հոլով+դերբայ կառուցվածքի բառակապակցությունների հիման վրա ժամանակակից հայերենում առաջացել են բազմաթիվ կայուն բառակապակցություններ, որոնցից շատերը վերածվել են հարադրությունների: Օրինակներ՝ գլուխ տալ. ձեռք բերել. հայացք նետել. ձեռք զարկել. հոգի տալ. գլուխ բերել. սխալ գործել. համբերությունը կորցնել. վիրավորանք հասցնել. հարց բարձրացնել. ուժ հավաքել. խելք հավաքել և այլն:

§ 108. Բուն պատճառական բայերով կազմված բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ, բացի ուղղական-հայցականով զրկված ստորադաս

¹² Տե՛ս Մ. Արևիյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1956, էջ 417

անդամից, սովորաբար ունենում են նաև բուն տրականով լրացում, որով զրոնորվում է բայահիմքի ցույց տված գործողություն կատարողը. օրինակ՝ երեխային ջուր խմեցնել, կերցնել մեկին մի բան. աղջկան գեղեցիկ հագուստ հագցնել, պատմել տալ աշակերտին դասը և այլն:

§ 109. Մի շարք ներգործական բայեր ըստ բայիմաստի պահանջում են օբյեկտային հարաբերությունն արտահայտող երկու խնդիր. այդ բայերից են՝ անվանել, համարել, կոչել, բութել, կարծել և այլն. Որինականեր՝ տղային Արամ կոչել, այդ երևույթը հետաքննել, մեկին դեպուստա րնտրել, մեկին հերոս կարծել և այլն:

§ 110. Ուղղական-հայցականով ստորադաս անդամ+բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները կարող են արտահայտել նաև պարագայական հարաբերություններ: Այս դեպքում բայը կարող է լինել և՛ անցողական, և՛ անանցողական: Բառակապակցության արտահայտած հարաբերության բնույթը կախված է լինում բայի և ստորադաս գոյականի իմաստներից: Այս բառակապակցությունները կարելի է բաժանել հետևյալ ենթախմբերի:

ա) Ժամանակային հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցություններ—ստորադաս անդամը լինում է ժամանակ ցույց տվող գոյական և նշում է այն ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում կատարվում է գործողությունը: Ստորադաս անդամը շատ հաճախ լինում է ծավալված (ունենում է թվական, դիրանուն, ածական լրացում), որով հարաբերությունը դառնում է ժամանակային սահմանափակման: Օրինակներ՝ մեկ ռուպե լոնել, հինգ օր զնալ, յեռադառնալ գիշերը, ամբողջ օրը աշխատել, երկու ժամ քնել և այլն:

Երբեմն ստորադաս անդամը ցույց է տալիս ժամանակային հանդում, այսինքն՝ այն ժամանակակետը, երբ ավարտվում է գործողությունը: Այս դեպքում գերադաս անդամը ունենում է նաև բացառական հոլովով լրացում, որով ցույց է տրվում գործողության կատարման ժամանակային սկզբնակետը: Բառակապակցությունն ունենում է հետևյալ կառուցվածքը՝ բայ+գոյականի բացառական հոլով+գոյականի ուղղական հոլով: Օրինակներ՝ առավոտից երեկո աշխատել, հունիսից սեպտեմբեր հանգստահալ: Ավելի հաճախ այս դեպքում ուղղական-հայցական հոլովը գործածվում է մինչև կապի հետ, ինչպես՝ հունիսից մինչև

սեպտեմբեր հանգստանալ, առավոտից մինչև ուշ գիշեր աշխատել և այլն։

բ) Տեղային հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցություններ— ուղղական-հայցականով դրված ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն տեղը, դեպի որը ուղղված է, որին հանգում է գործողությունը։ Գերադաս անդամը շարժում ցույց տվող բայ է։ Օրինակներ՝ գնալ Մոսկվա, ուղևորվել Կիև, Վամանել Երևան, զալ դպրոց, վերադառնալ հայրենիք, մտնել տուն, բնկնել փոսք, բարձրանալ սարը և այլն։

գ) Չափի, սահմանափակման հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցություններ — հաճախ ստորադաս անդամը ցույց է տալիս գործողության դրսևորման չափի, ժամանակային կամ տարածական սահմանափակման հարաբերություն։ Ժամանակային սահմանափակման հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցությունների մասին խոսվեց առաջին ենթակետում։

Տարածական սահմանափակություն և չափի հարաբերությունն են արտահայտում այն բառակապակցությունները, որոնց ստորադաս անդամը տարածության չափի միավոր-գոյական է (մետր, կիլոմետր, սանտիմետր և այլն)։ Վերջինս սովորաբար ունենում է թվական լրացում, որով հենց բառակապակցությունը ձևով է բերում չափի իմաստ. օրինակ՝ հինգ կիլոմետր վազել, երեք մետր փորել, յոթ սանտիմետր կտրել և այլն։ Հաճախ հիշյալ կապակցությունները լրացնում են տարածություն ցույց տվող գոյականի վերջինս իր լրացման հետ ստորադասվում է բային, օրինակ՝ յոթ կիլոմետր հանապարհ անցնել, երեսուն մետր խրամուղի անցկացնել և այլն։

Արժեքնալ, կշռել բայերի պահանջով ուղղական-հայցական հոլովով են դրվում և չափի, արժեքի հարաբերությունն են արտահայտում կշռի, գնի միավոր ցույց տվող գոյականները, որոնք իրենց հերթին ունենում են թվական կամ դերանուն լրացում. օրինակ՝ արժեքնալ հինգ ռուբլի, արժեքնալ տաս կոպեկ, կշռել երկու կիլոգրամ, կշռել վեց հարյուր գրամ, հինգ տոննա և այլն։

§ 111. Բայական գերադաս անդամը սեռի և բառիմաստի պահանջով կարող է ունենալ տարբեր հարաբերություններ արտահայտող, սակայն ուղղական-հայցական հոլովով դրված երկու և ավելի ստորադաս անդամներ, որոնք առանձին-առանձին

լրացնելով բաշին, իրար հետ շարահյուսական կապի մեջ չեն (համաստորադասություն): Ահա օրինակներ. գիշերը Մոսկվա մեկնել, երեք օր աշխատանք փնտրել, երկու ժամ դաս սովորել, ձեռք բերանք տանել, բարը ձուրը գլորել և այլն:

ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐ ՏՐԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 112. Այս բառակապակցությունների խնդրային հարաբերությունները լինում են՝

ա) Հանգման հարաբերություն: Օրինակ՝ նայել ծովին, հպվել պատին, կաշի թղթին, հանդիպել ընկերոջը, կցել վագոնին և այլն:

Հանգման հարաբերության ենթատեսակ պիտի համարել մատուցման, ուղղվածության, շահի տրականները, որոնք ընդհանուր հանգման հարաբերության հետ ունեն իմաստային տարբեր երանգավորումներ:

Հանգման-մատուցման հարաբերություն են արտահայտում տալ, մատուցել, առաջարկել, պարգևել, վնարել, կտակել և այլ բայերի իմաստային ծավալմամբ առաջացած բառակապակցությունները: Վերջիններս ունեն կատուցվածային այն առանձնահատկությունը, որ սովորաբար լինում են եռանդամ՝ գոյականի ուղղական հոլով + բայ + գոյականի տրական հոլով: Ուղղական հոլովով ստորադաս անդամը, որը հիմնականում իր է մատնանշում, ցույց է տալիս գործողությունը կրող առարկան, իսկ տրականով ստորադաս անդամը՝ այն առարկան, որին հանգում է գործողությունը (տրվում, մատուցվում է մի բան): Տրականով ստորադաս անդամը սովորաբար անձ է ցույց տալիս: Օրինակներ՝ տալ մեկին մի բան, առաջարկել մեկին մի բան, արժեք վնարել գործակալ-տարին, մեկին մի բան պարգևել, բանվորներին սնունդ մատակարարել, նամակը հանձնել հասցեատիրոջը և այլն:

Ուղղվածության-հանգման հարաբերության դեպքում տրականով զրկված ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն առարկան, որին ուղղվում-հանդում է գործողությունը: Օրինակներ՝ նայել մի բանի, դիմել հանդիսատեսներին, այցելել ընկերոջը և այլն: Երբ գերադաս անդամը ներգործական սեռի է, բառակապակցությունը դարձյալ սովորաբար լինում է եռանդամ, ինչպես՝ նամակ ուղարկել ընկերոջը, ձեռք պարգել ծաղկին, հայացքը ուղղել սարին

և այլն: Ուղղվածության—հանգման հարաբերությունը հաճախ արտահայտվում է դեպի+ուղղական հոլով ձևով, որը համանիշ է տրական հոլովաձևին. ինչպես՝ նայել դեպի սառը նայել սառին, հայացքն ուղղել դեպի նա հայացքն ուղղել նրան և այլն:

Ուղղվածության-հանգման հարաբերություն են արտահայտում նաև ձգտել, կարոտել, տենչալ, ծառավել և հոգեկան վիճակ արտահայտող այլ բայ-գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները. օրինակ՝ ձգտել մի բանի, կարոտել մորը. սպասել ընկերոջը, տենչալ ուսման և այլն:

Հաղորդման-հանգման հարաբերություն են արտահայտում ասացական բայերով և գոյականի տրական հոլովով կազմված բառակապակցությունները, ըստ որում գոյականը սովորաբար անհ է ցույց տալիս: Քանի որ ասացական բայերը հիմնականում ներգործական սեռի են, այս բառակապակցությունները ևս սովորաբար լինում են եռանդամ. օրինակ՝ ասել մեկին մի բան. պատմել ուսուցչին դասը. հաղորդել ընկերոջը այդ լուրը. խնդրել ընկերոջը մի բան, հայտնել ընկերներին նորությունը, առաջարկել մեկին մի բան և այլն:

Որևէ մեկի, որևէ բանի օգտին կամ վնասին կատարվող գործողության հարաբերություն են արտահայտում ծառայել, բերել, կարգել, սաճմանել, սևփականել, գնել, հայցել, մնալ, պատրաստել և այլ բայերով ու գոյականի տրական հոլովով կազմված բառակապակցությունները. օրինակներ՝ ծառայել ժողովրդին. բաժին ընկնել մեկին. օգուտ տալ հասարակությանը և այլն: Այս դեպքում ևս բառակապակցությունը հաճախ լինում է եռանդամ (կյանքը զոհել հայրենիքին, խնձոր բերել ռդդուն): Այս բառակապակցությունները ունեն նպատակային հարաբերության իմաստային երանգավորում: Վերջինս ավելի է ընդգծվում, երբ տրական հոլովի փոխարեն գործածվում է համանիշ տրական հոլով+համար կապակցությունը (խնձոր բերել ռդդուն համար, ծառայել ժողովրդի համար և այլն):

Վերածման, փոխարկման հարաբերություն են արտահայտում վերածել, փոխարկել, բաժանել, կտրատել, բարգմանել, փոխադրել, նեղել, տառալուծել և այլ բայերով կազմված բառակապակցությունները: Այս դեպքում գերադաս անդամը ունենում է նաև ուղղականով ստորադաս անդամ, որը ցույց է տալիս այն

առարկան, որ վերածվում, փոխարկվում է որևէ բանի (վերջինս տրվում է տրական հոլովով ստորադաս անդամի միջոցով): Օրինակներ՝ հացը բաժանել մասերի, ջուրը վերածել գոլորշու, գլուխը բաժանել երկու բանակի, շենքը վերածել ավերակների, ջուրը տաքացնելով բաղադրիչ մասերի և այլն:

Բայ գոյականի տրական հոլով բառակապակցությունները կարող են արտահայտել նաև համապատասխանության, համեմատության, փոխադարձ գործողության, վերաբերության և այլ հարաբերություններ, որոնց համար ևս ընդհանուրը հանգումն է: Օրինակներ՝ կասկածել մեկին, հանդիպել մեկին, հարմարվել մեկին, համեմատվել մեկին, ծանոթանալ գործին, ներդաշնակել ժամանակին, ընկերակցել մեկին, ուղեկցել ընկերոջը և այլն:

բ) Գործողության և գործողություն կատարողի հարաբերություն—բուն պատճառական սեռի բայերը ունեն այն առանձնահատկությունը, որ գործողության անմիջական ուղորտի մեջ են առնում երեք առարկա՝ գործողության սկզբնապատճառը, բայահիմքի գործողությունը կատարողը և գործողություն կրողը, որոնցից բառակապակցության մեջ դրսևորվում են վերջին երկուսը: Ինչպես ասվել է, բառակապակցությունը այս դեպքում լինում է սովորաբար եռանդամ: Բայահիմքի գործողությունը կատարող առարկան ժամանակակից հայերենի բայական բառակապակցություններում դրսևորվում է տրական հոլովով դրված ստորադաս անդամով: Ուղղական հոլովով տրվում է գործողությունը կրող առարկան Օրինակներ՝ Երեխան հաց կերցնել, ցուրներ ջրադացյանին աղալ, հիշեցնել նրան իր արարքները, այդ բանը ասել տալ ընկերոջը, բերք բաժնացնել տալ տղային և այլն:

Երբեմն գործողություն կատարողը տրական հոլովով է դրսևորվում նաև կրավորական սեռի բայերի պահանջով. ինչպես՝ խարվել մեկին, գեղվել երգին, կախարհվել երգին (ՀԹ): Սակայն այս կիրառությունը ժամանակակից գրական հայերենին բնորոշ չէ: Գործողություն կատարողը կրավորական սեռի բայերի մոտ դրսևորվում է սովորաբար բացառական հոլովով կամ կողմից, ձեռքից կապերով:

գ) Գործողության և կրող առարկայի հարաբերություն—ժամանակակից հայերենում որոշ բայերի մոտ, որոնց գործողությունը կատարելու համար անհրաժեշտ է անմիջական օբյեկտ, վերջինս

վերացարկվում և զրսևորվում է տրական հոլովով, իսկ երբեմն՝ և՛ տրական, և ուղղական հոլովներով, ինչպես՝ հաղթել թշնամուն, տիրել երկրին (երկիրը) և այլն¹³։

§ 113. Տրական հոլովով գոյականն իրայ կառուցվածքի բառակապակցությունները արտահայտում են հետևյալ պարագայական հարաբերությունները.

ա) նպատակային հարաբերություններ— գնալ ջրի, ուղարկել հացի, դուրս գալ գրասենյի, նստել ժողովի, պատրաստվել հարսանիքի, հրավիրել նաչի, կանչել գրույցի և այլն։

բ) Տարածական՝ տեղային հարաբերություններ—նստել Բաբին, կանգնել սարի գագաթին, հավաքվել սարի գլխին, դեմին նստել գցել, ծանրանալ սրտին և այլն։ Այս հարաբերությունը շատ հաճախ արտահայտվում է տրական հոլով + վրա կապակցությամբ, նաև՝ ներգործական հոլովով։ Հմմտ. նստել քախտի վրա, տեղալ ուսերի վրա, կանգնել բարձունքի վրա, կանգնել պատըզգամրում, երևալ բեմում և այլն։

Երբեմն շարժում ցույց տվող բայերի մոտ տրական հոլովով տրվում է այն առարկան, որին ուղղվում է գործողությունը. սրանք ընդհուպ մոտենում են հանգման հարաբերություններին. հմմտ. ձեռք մեկնել թիփին, մոտենալ սեղանին և այլն։

գ) Ժամանակային հարաբերություններ—ամռանը հանգստանալ, գարնանը ծաղկել, ժամը հինգին վերջացնել գործը, ժամանել կեսօրին, արձակուրդներին գնալ գյուղ, շոգին շաշխատել, ցրտին գնալ և այլն։

դ) Ձևի և վիճակի հարաբերություններ—ձեռքը նակատին կանգնել, աչքը համպին մնալ, քի տակին փնթինքալ, գլխարկը գլխին ներս մտնել, ժպիտը դեմին հեռանալ, ծիծաղն աչքերին կանգնել, քաղը գլխին նստել և այլն։ Այս դեպքում ստորագաս անգամը սովորաբար ունենում է ուղղականով լրացում (տե՛ս օրինակները), որի հետ նախադասության մեջ հանդես է գալիս որպես մեկ անդամ։

ե) Չափի հարաբերություն—երկու ոտից զնել, վեց կոպեկի տոնել, հարյուր ոտից վանառել և այլն։

¹³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Բայր ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1962։

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 114. Այս կառուցվածքի բառակապակցություններով արտահայտվող խնդրային և պարագայական բաղմազան հարաբերությունները ունեն մեկ իմաստային երանգավորում՝ անջատման, սկզբնակետային, ելակետային. մի իմաստ, որ բխում է բացառական հոլովի իմաստային առանձնահատկությունից¹⁴:

§ 115. Գոյականի բացառական հոլով+բայ կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են խնդրային հետևյալ հարաբերությունները.

ա) Անջատման հարաբերություն—բաբերից մաբերել, անջատվել ընկերոջից, ազատել ստրկությունից, թաֆնվել մեկից, հեռանալ սիրած աղջկանից, զգուշանալ վտանգից, հրաժարվել պարգևից, բուժվել հիվանդությունից, խնդրել մեկից, սպասել մեկից և այլն:

Անջատման հարաբերությունը կարող է կապված լինել ինչպես ֆիզիկական (պոկել թիփից, խլել տղայից), այնպես էլ վերացական գործողության հետ (խուսափել ընկերոջից, զգուշանալ վտանգից, վախենալ մեկից և այլն): Բոլոր դեպքերում ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն առարկան, որից անջատվում, հեռանում է գործողությունը: Եթե բայը ներգործական սեռի է, ապա բացառականով ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն առարկան, որից անջատվում, պոկվում, հեռանում է մեկ այլ առարկա, կամ տվյալ առարկայի մի մասը: Վերջինս արտահայտվում է ուղղական (կամ տրական) հոլովով դրված անդամով, այսինքն՝ բառակապակցությունը լինում է եռանդամ: Օրինակ՝ վառղը թփից պոկել. լուրը թաֆցնել թագուհուց, տետրը վերցնել աղայից, օգնություն խնդրել ընկերոջից, մեկին ազատել (դուրս բերել) դժվար կացությունից և այլն:

Անջատման հարաբերությունը կարող է լինել ելակետային, այսինքն՝ ստորադաս անդամը կարող է ցույց տալ այն առարկան

¹⁴ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1956, Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Երևան, 1957, Վ. Քոսյան, Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, Երևան, ՄԻԳԱ, 1967, № 2:

(իրը կամ անձը), որից, որպես ելակետից, սկսվում է գործողությունը: Օրինակ՝ մեկից ծառանգությունն ստանալ, արժանալ քրեից, ուշի գալ բմրությունից, քաղցից հաց քամել, խմանալ ճարձանուց, լսել ուրիշներից և այլն:

Անշատման հարաբերության տարատեսակ պետք է համարել սերման, ծագման հարաբերությունը, երբ բացառական հոլովով դրված անդամը ցույց է տալիս այն առարկան, որից ծագում, առաջանում է մի բան. ինչպես՝ սերել նախնիներից, առաջանալ հին տեսակներից, ստեղծվել խաչավորումից, առաջանալ կապիկից և այլն: Այս հարաբերությունն է արտահայտվում ծագման, սերման իմաստ արտահայտող սահմանափակ թվով բայերի պահանջով (ծագել, սերել, առաջանալ, ծնվել և այլն):

բ) Նյութի և բաղկացության հարաբերություն—Այս դեպքում բառակապակցությունը սովորաբար լինում է եռանդամ: Ուղղական հոլովով ստորադաս անդամով տրվում է այն առարկան, որ առաջացել, կերտվել է որպես գործողության արդյունք, կամ որը բաղկացած է տվյալ նյութից, առարկաներից: Օրինակներ՝ կավից աման շինել, ալյուրից խմոր հունցել, ոսկուց մատանի պատրաստել, վարդերից փունջ կապել, մարմարից արձան կերտել և այլն:

գ) Մասնական հարաբերություն—Այս դեպքում առկա է գործողության և գործողության առարկայի հարաբերություն՝ վերջինիս մասնական բնորոշումով: Օրինակներ՝ խմել ջրից, ուտել մրգից, ունենալ գրքից, նվագել ստեղծագործություններից, կարդալ աշխատություններից և այլն: Հարաբերության բնույթը չի փոխվում, երբ բայը գործածվում է կրավորական սեռով. ինչպես՝ վաճառվել գրքից, քարզմանվել ստեղծագործություններից և այլն: Սակայն նախադասության մեջ բացառականով դրված ստորադաս անդամը, ըստ բայի սեռի, կատարում է մարբեր պաշտոններ: Ներգործական սեռի մոտ այն կատարում է մասնական ուղիղ խնդրի պաշտոն («Նա նվագեց Բախի ստեղծագործություններից»), իսկ կրավորական սեռի բայի մոտ՝ մասնական ենթակայի («Համերգում կատարվեցին նրա ստեղծագործություններից»):

դ) Վերաբերության հարաբերություն—Այս դեպքում գերադաս անդամը սովորաբար լինում է ասացական բայ: Օրինակ՝ պատմել դեպքերից, հաղորդել լուրերից, հաբցնել իրադարձություններից, խոսել նորություններից և այլն: Այս հարաբերությու-

ներ ավելի հաճախ արտահայտվում է մասին, վերաբերյալ, շարժք կապերով (սլաւոնի ղեպֆերի մասին, մտեր փոխանակել հարցի շուրջը):

ե) Երբեմն (հազվադեպ) բացառական հոլովով բայական բառակապակցություններն արտահայտում են հանգման հարսբերություններ: Որպես գերադաս անգամ հանդես են գալիս սահմանափակ թվով բայեր՝ կառչել, կապել, կախել, ձգել, Բաշել և այլն: Բացառական հոլովը այս կապակցություններում համանիշ է տրականին (հմտ. կառչել մեկից—մեկին, կախել պատից—պատին, կպչել օձիֆից—օձիֆին, կապել ծառից—ծառին և այլն):

զ) Ներգործող խնդրի կամ գործողության և գործողություն կատարողի հարաբերություն—կրավորական սեռի բայերի պահանջով հաճախ գործողություն կատարող առարկան դրսևորվում է բացառական հոլովով. օրինակ՝ սպանվել Գրիգորից, գրավվել թըրնամուց, սիրվել ամուսնուց, հարստահարվել հարուստներից և այլն: Այսպիսի բացառականով դրվում են առավելապես անձ ցույց տվող գոյականները: Այս հարաբերությունը ժամանակակից լայերենում ավելի հաճախ արտահայտվում է կողմից, նաև ձևովից, ձևով կապերի օգնությամբ (հմտ. սպանվել մեկի կողմից, սիրվել մեկի կողմից, սպանվել մեկի ձևով և այլն):

Երբ կրավորական սեռի բայի մոտ բացառական հոլովով դրվում է իր ցույց տվող գոյական, բառակապակցությունը ձևով է բերում պատճառային հարաբերության իմաստային երանգավորում, ինչպես՝ խաբվել արտաքին տեսքից, հուզվել ելույթից, ազդվել վատ վերաբերմունքից, շարժվել քամուց և այլն:

Բացառական հոլովը գործողության և գործողություն կատարողի հարաբերություն կարող է ցույց տալ նաև լինել, կրել և այլ բայերով կազմված և կրավորական սեռի իմաստ ունեցող մի շարք հարադրական բայերի մոտ, ինչպես նաև՝ մի շարք շեղոք բայերի մոտ (սպիտակել, արժանանալ, սևանալ, շորանալ, փալել, խոնավանալ և այլն): Օրինակ՝ պարտություն կրել թշնամուց, ոտնատակ լինել ռուսներից, ազդեցություն կրել ուժեղներից, կուրանալ փեսայից, բարձր գնահատականի արժանանալ մասնագետներից և այլն¹⁵:

¹⁵ Տե՛ս Վ. Քոսյան. նշվ. աշխ., էջ 117:

Հոգեկան տարբեր վիճակ ցույց տվող շեզոք սեռի բայերի մոտ որոված բացառականը, որը ներգործման իմաստի հետ ունի պատճառային հարաբերության իմաստային երանգավորում, հայ քերականագիտության մեջ կոչվում է պասիվ ներգործության բացառական¹⁶։ Ինչպես՝ դժգոհել ընկերոջից, հոգնել խաղալուց, ամաշել անփորձությունից, ձանձրանալ ընկերներից, խորշել վատ արարից և այլն։

§ 116. Բայ + գոյականի բացառական հոլով կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են հետևյալ պարագայական հարաբերությունները.

ա) Տեղային սկզբնավորման և ընթացքային հարաբերություն— վերադառնալ գլուղից, գնալ ֆաղափից, հեռանալ պուրակից, անցնել սարերից, կարգադրել Մոսկվայից, նայել դիտակետից, հսկել պահակակետից և այլն։ Այս դեպքում հաճախ բայը ունենում է նաև ուղղականով լրացում, որը ցույց է տալիս գործողության վախճանակետը. օրինակ՝ գնալ Երևանից Կիև, գլուղից վերադառնալ ֆաղափ և այլն։

Տեղային հարաբերությունը երբեմն կարող է ունենալ սահմանափակման և ձևային իմաստային երանգավորում, ինչպես՝ զբոսից վերափոխվել, կեսից պատուվել, հոգու խորփից հուզվել, հիմփից ֆանդվել, արմատից հանել և այլն։

բ) Ժամանակային սկզբնավորման կամ ժամանակային հաջորդականության հարաբերություն— լուսաբացից աշխատել, գիշերվանից սպասել, երեկվանից անձրև գալ, աշնանից սկսվել և այլն։

Երբ ժամանակ ցույց տվող գոյականը ունենում է թվական լրացում, բառակապակցությունը ձևորեն է բերում ժամանակային սահմանափակության և չափի իմաստային երանգ. օրինակ՝ աշխատանքը կատարել հինգ օրից, գրելը ավարտել երեք ժամից, վերադառնալ երկու ամսից և այլն։

գ) Պատճառային և հիմունքի հարաբերություններ. օրինակներ՝ մեռնալությունից վախենալ, ուրախությունից չֆենել, սարսափից դողալ, չփորվելուց մոռանալ, ձանձրությանից հոգանջել, վշտից խմել, ձայնից ճանաչել, վարվելաձևից գուշակել, զրույցից պարզվել և այլն։

¹⁶ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, Նշվ. աշխ., էջ 134—136։

ԿՈՑԱԿԱՆԻ ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ ՀՈՂՈՎ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԻ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 117. Այս կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են հետևյալ խնդրային հարաբերությունները:

ա) Միջոցի և նյութի հարաբերություն. օրինակներ՝ բանով փոփոխել, գրիչով գրել, զենքով կոպել, բաժակով խմել, ծաղիկներով զարդարել, պաստառով պատել, սրբիչով սրբվել, փառքով լցնել, արտասուքով լցվել, վարդաջրով ցողել, փառքով պատ շարել և այլն: Ինչպես երևում է օրինակներից, այս բառակապակցություններում և՛ բայը, և՛ գոյականը սովորաբար արտահայտում են կոնկրետ գործողություն և առարկա: Անձ ցույց տվող գոյականների գործիական հոլովաձևերը միջոցի հարաբերություն սովորաբար չեն արտահայտում: Այսպիսի հարաբերություն արտահայտելու համար վերջիններիս հետ սովորաբար գործածվում են միջոցով կամ ձեռքով կապերը (ուղարկել մեկի միջոցով, գործը անել նրա ձեռքով):

Երբեմն գործիական հոլովաձևը համատեղում է միջոցի խոնդրային և ձևի պարագայական, միջոցի և սահմանափակման հարաբերությունները. օրինակ՝ տեփական ուժերով գործը զլուխ բերել, խոսքերով գովել, հարցերով պարզել, համով ուռչել, հասակով տարբերվել և այլն:

բ) Սահմանափակման հարաբերություն—այսպիսի հարաբերություն են արտահայտում հիմնականում ածականական ծագում ունեցող գերադաս բայով բառակապակցությունները: Օրինակ՝ բնավորությամբ մեղմանալ, հոգով քեթևանալ, տարիքով մեծանալ, ուժով զերազանցել, հոգով ու սրտով ամրանալ և այլն: Սրանք հարաբերակից են համապատասխան ածականական բառակապակցություններին (տարիքով մեծ, բնավորությամբ մեղմ, ուժով զերազանց և այլն):

գ) Ներգործող խնդրային հարաբերություն—երբեմն կրավորական սեռի բայերի մոտ գործողություն կատարողը արտահայտվում է գործիական հոլովով. օրինակ՝ գրավվել գեղեցիկ աչքերով, կախարհվել երգով, գերվել գեղեցկությամբ, ողորկվել ջրով, լուսավորվել լուսնի լույսով և այլն: Սակայն այս կիրառությունը սովորաբար համատեղում է պատճառի ու միջոցի իմաստային երանգներ: Բուն ներգործական հարաբերության իմաստով ժամանակակից հայերենում գործածվում են առավելապես բացառական հո-
100

լուվածները և կապական կապակցություններ (հմմտ. կախադրվել աղջկանով և կախադրվել աղջկա կողմից):

դ) Միասնության հարաբերություն—մի շարք՝ հատկապես շարժում ցույց տվող բայերի մոտ անձ ցույց տվող գոյականների գործիական հոլովածը ցույց է տալիս այն անձները, որոնք մասնակցում են գործողությանը: Այս դեպքում գոյականը դրվում է հոգնակի թվով, կամ ունենում է հավաքական իմաստ: Օրինակ՝ րնկերներով զնալ. տղաներով խաղալ, ընտանիքով մեկնել. գյուղով վառ անել, զորքով կովի դուռս գալ, աղջիկներով զրուցել և այլն: Երբ գործողության մասնակիցը մեկ հոգի է, այսինքն՝ գոյականն ունի եզակի թիվ, այս հարաբերությունն արտահայտելու համար գործածվում է տրական հոլովածը հետ կապի հետ. ինչպես՝ րնկերոջ հետ զնալ. 'Իրիգորի հետ ժամանել և այլն: Կապական ձև կարող է գործածվել նաև գոյականի հոգնակի թվի դեպքում (ընկերների հետ զնալ, աղջիկների հետ զրուցել և այլն):

Գործողության կատարմանը մասնակից առարկաները կարող են լինել նաև ոչ անձ. օրինակ՝ հոտ ու նախիրով սառ բաժնաճաշ, որսի շներով զնալ և այլն: Այսպիսի հարաբերություն հանդիպում է հատկապես այն դեպքերում, երբ գերադաս բայը նախադասության մեջ կատարում է ստորոգյալի պաշտոն. օրինակ՝ Անցավ ձմեռը յուր մահաբեր սառնամանիքներով (Բ, Սամվել):

Երբ գործիականով դրված գոյականը թանձրացական է, ապա այն ցույց է տալիս գործողությանը ուղեկցող առարկա և համատեղում է առարկայական միասնության ու ձևի պարագայական հարաբերությունները. օրինակ՝ ավտով վերադառնալ, ծաղիկներով ներս մտնել, նվերով գալ, հաղթանակով վերադառնալ, թաքմ լուրերով հայտնվել և այլն:

§ 118. Գոյականի գործիական հոլովաբայ կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են հետևյալ պարագայական հարաբերությունները.

ա) Տեղային հարաբերություն—գործիականով դրված գոյականը ցույց է տալիս այն տեղը, որի միջով, որի վրայով կատարվում է գործողությունը: Գերադաս անդամը հիմնականում լինում է շարժում ցույց տվող բայ: Օրինակներ՝ անցնել գետով, զնալ փողոցով, քափառել այգիներով, վագել դաշտով, սլանալ ճանապարհով և այլն:

Տեղային հարաբերություն ցույց տվող գործիականը երբեմն կարող է ունենալ պարառական նշանակություն. ինչպես՝ վաքաք-վել վզով. ձեռքը ուսովը գցել:

Մանուք.—Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում և դարձվածք-ների մեջ գործիականը կարող է արտահայտել տեղային հանգաման հարաբերություն. օրինակ՝ գլխովը տալ, գլուխը փառովը տալ, պատովը տալ և այլն: Այս դեպքում գործիական հոլովածները ստանում է որոշիչ հոդ, որ գրական լեզվին խորթ ձև է (տե՛ս օրինակները):

բ) Ժամանակային հարաբերություն—ժամանակ ցույց տվող գոյականների գործիական հոլովածները ցույց են տալիս այն ժամանակամիջոցը, երբ կատարվում է գործողությունը, ինչպես՝ գիշերով տեղ հասնել, ցերեկով գնալ, օր-ցերեկով խաբել և այլն: Այս դեպքում ժամանակ ցույց տվող գոյականը սովորաբար ունենում է որևէ լրացում (հիմնականում թվական), որով բառակապակցությունն ստանում է ժամանակային սահմանափակման, ժամանակային չափի իմաստ, երանգ: Այսպիսի իմաստային հարաբերություն են արտահայտում նաև ժամանակ ցույց տվող գոյականների հոգնակի գործիականները. օրինակ՝ հինգ օրով գնալ, երեք ամսով հեռանալ, գործուղել երկու տարով, ժամերով թափառել, օրերով սոված մնալ և այլն:

գ) Զափի, քանակի հարաբերություն—չափ, քանակ ցույց տվող գոյականների գործիական հոլովածները որևէ թվական լրացման հետ ցույց են տալիս գործողության հետ կապված չափի—քանակի հարաբերություն: Վերջինս կարող է լինել ժամանակային չափ (հինգ օրով գնալ), տարածային չափ (վեց կիլոմետրով առաջ անցնել, երկու սանտիմետրով քերաչափել), գնի քանակային չափ (հինգ ռուբլով գնել, երեք ռուբլով ծախել, հազար ռուբլով տալ), ծավալային չափ (լիտրերով գինի խմել):

դ) Համապատասխանության հարաբերություն. օրինակներ՝ մեկի ճաշակով զարդարել, կոմունիզմի ոգով դաստիարակել, ժամանակակից մոդայով հագնվել և այլն:

ե) Զեային հարաբերություն: Այս հարաբերությունն են արտահայտում հատկապես ածականներից ություն ածանցով կերտված գոյականների գործիական հոլովածները: Օրինակ՝ ուրախությամբ համաձայնվել, ճշտությամբ լուծել, արագությամբ հեռանալ և այլն: Հանդիպում են նաև՝ սիրով կատարել, հերթով մոտենալ, ա-

խորժակով ուտել, կարողով սպասել, շարժով փայլել, բարձր ձայնով երգել և այլն: Այս դեպքում գոյականը հաճախ ձևի հարաբերությունն է արտահայտում իր որևէ լրացման հետ¹⁷, ինչպես՝ տխուր գույներով նկարագրել, բարձր ձայնով խոսել, անթափ հայացքով նայել, զգույշ փայլերով հեռանալ և այլն:

Երբեմն ձևային հարաբերությունն է արտահայտում բայահիմքից կազմված գոյականի գործիական հոլովածներ որևէ լրացման հետ: Օրինակ՝ խորը ֆնով ֆնել, բնական մաճով մեռնել, անկրկնելի բույրով բուրել, բարձր զնգոցով զնգալ և այլն:

Ձևային հարաբերություն կարող է արտահայտել նաև անորոշ ղերբայի գործիական հոլովածներ. ինչպես՝ երգելով կոլել, վազելով զնալ, շրխկացնելով բացել և այլն:

Ձևային հարաբերությանն է մոտենում վիճակային հարաբերությունը, երբ գործիականով զրված գոյականը ցույց է տալիս գործողություն կատարողի որևէ վիճակի մեջ լինելը: Օրինակ՝ հագուստով ֆնել, դառը մտքերով հեռանալ, վերակունեղով նստել և այլն:

զ) Հիմունքային հարաբերություն: Այս հարաբերությունն են արտահայտում օրեֆ, հրաման, ռոզուս, կարծիք, իրավունք, առաջարկ, բույլտվություն, ցուցում, վկայություն և այլ գոյականներ, որոնք իրենց հերթին սովորաբար ունենում են որևէ լրացում. այսպես՝ զնդապետի հրամանով հաճախման անցնել, մեկի առաջարկով հեռանալ, դիրեկտորի թույլտվությամբ զնալ, օրենքով շարժվել և այլն:

ե) Պատճառային հարաբերություն. օրինակ՝ Մեկի ազդեցությամբ գործել, մեկի մեղքով տուժել: Այս հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցության հիման վրա է առաջացել պատճառով կապական բառը (հիմտ. մեկի պատճառով տուժել):

ր) Նպատակային հարաբերություն: Այս հարաբերությունը տվյալ կառուցվածքով քիչ է արտահայտվում: Ահա մի քանի օրինակ՝ այդ մտքով ուղարկել, ինչ-որ միսիայով շրջել, ինչ-որ նպատակով լսել և այլն:

Այս կառուցվածքի բառակապակցության հիման վրա է առաջացել նպատակով կապական բառը:

17 Տե՛ս Վ. Քոսյան, նույն տեղում, էջ 145:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՆԵՐԳՈՅԱԿԱՆ ՀՈՂՈՎ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԻ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 119. Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները, նախորդների համեմատությամբ, արտահայտում են համեմատաբար սահմանափակ հարաբերություններ, որ պայմանավորված է ներգոյական հոլովի առանձնահատկությամբ (հայտնի է, որ այն ունի իմաստային և կիրառական սահմանափակություն):

Խնդրային հարաբերություն այս բառակապակցությունները չեն արտահայտում: Պարագայական հարաբերություններից սրանց հատուկ են հետևյալները.

ա) Տեղային հարաբերություն. օրինակներ՝ աշխատել գործարանում. գտնվել փողատում, երևալ երկնքում, նանայաբնորդել արտասահմանում, ապրել գյուղում, անել դաշտերում և այլն:

Տեղային հարաբերությունը երբեմն ստանում է ձևի պարագայական հարաբերության երանգ. ինչպես՝ մտնում արտասահել, բարկությունն աչքերում խոսել, հոգու խորքում արգարացնել, աչքում բարձրանալ և ալլն (սրանց հիման վրա առաջացել են մի շարք դարձվածքներ. ինչպես՝ մնալ երկու փաթի արանքում, աչքում բարձրանալ, ոտքի ականջում փնել, մտնում դնել և այլն):

բ) Ժամանակային հարաբերություն. ժամանակ ցույց տվող գոյականների ներգոյական հոլովաձևերը, որն է լրացման հետ, ցույց են տալիս այն ժամանակահատվածը, որի ընթացքում կատարվում-ավարտվում է գործողությունը: Այսինքն՝ այս կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են ժամանակային սահմանափակության հարաբերություն: Օրինակներ՝ հինգ օրում կարդալ, մեկ ամսում ավարտել աշխատանքը, երկու տարում վարպետանալ. մեկ վայրկյանում լցվել, կես ժամում հասնել և այլն:

Ժամանակային հարաբերություն են արտահայտում նաև երկարատև-անորոշ ժամանակ նշանակող մի շարք գոյականների ներգոյական հոլովաձևերը, ինչպես՝ անցյալում երևան գալ, ապագայում կատարել, անցյալ դարում տեղի ունենալ, երիտասարդ հասակում տեսնել, հասուն տարիքում հասկանալ, ապագայում լուծվել. անցած ժամանակաշրջանում երևան գալ և այլն:

ԿՈՅԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ + ԿԱՊ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԻ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 120. Ժամանակակից հայերենում շատ տարածված է գոյականների կապակցությունը գերադաս բայի հետ կապերի և կապական բառերի միջոցով: Վերջիններս հնարավորություն են բնձնում արտահայտելու խնդրային և պարագայական ամենաբազմազան հարաբերություններ: Այդ հարաբերությունների մի մասը արտահայտվում է նաև հոլովների միջոցով, իսկ մի մասը հատուկ է միայն կապական բառակապակցություններին:

§ 121. Խնդրային հարաբերություններից կապերի միջոցով կարող են արտահայտվել հետևյալները՝ ներգործող խնդրային, վերաբերության, միջոցի, հանգման, միասնության, սահմանափակման, բացառման:

ա) Ներգործող խնդրային կամ գործողության ու գործողություն կատարողի հարաբերություն են արտահայտում ձեռնով. կողմից կապական բառերը գոյականի տրական հոլովածևի հետ: Օրինակներ՝ սպանվել մեկի կողմից (ձեռնով), կատարվել աշակերտների կողմից, հաջորդ լուծվել մինիստրության կողմից և այլն: Այս հարաբերությունը, ինչպես ասվեց, կարող է արտահայտվել նաև գոյականի բացառական, մասամբ նաև գործիական հոլովածևերով (§ 116, 117):

բ) Վերաբերության հարաբերություն է արտահայտվում հետևյալ կապերի միջոցով՝ մասին, վերաբերյալ, վերաբերմամբ, նկատմամբ, առթիվ, կապակցությամբ, շուրջը. նաև ուղղությամբ, որոնք նույնպես դրվում են տրական հոլովածևի վրա: Օրինակներ՝ հաղորդել դեպի մասին, մտքեր փոխանակել հարցի շուրջը, համակրանք տածել մեկի նկատմամբ, տարակարծություն ունենալ այդ խնդրի վերաբերյալ և այլն: Հիշյալ կապակցություններից ընդհանրական են մասին կապով բառակապակցությունները: Մյուսներն ունեն ոճական-վիրառական որոշակի սահմանափակություն (գործածվում են առավելապես գրավոր խոսքում):

Մանր.— Ժողովրդական խոսակցական լեզվում հաճախ վերաբերության հարաբերություն է արտահայտվում վրա կապի միջոցով, որը դրական լեզվի համար հանձնարարելի չէ (հմմտ. խոսել զրքի վրա):

Գրավոր խոսքում այս հարաբերությունը երբեմն արտահայտվում է նաև դեպի և առ կապերի միջոցով. ինչպես՝ սեր տածել առ հայրենիք—դեպի հայրենիք:

գ) Միջոցի խնդրային հարաբերություն են արտահայտում միջոցով, ձեռնով երբեմն նաև հետ կապերը: Օրինակներ՝ ընկերոջ միջոցով հայտնել, որդու ձեռնով (որդու հետ) ուղարկել, պառանձման միջոցով դուրս փախել և այլն: Սրանցից ձեռնով և հետ կապերը միջոցի հարաբերություն են արտահայտում միայն անձ ցույց տվող գոյականների հետ, այն էլ հիմնականում առաքման իմաստ արտահայտող բայերի մոտ (ուղարկել մեկի հետ, ստանալ մեկի ձեռնով):

Միջոցի հարաբերությունը ժամանակակից հայերենում ավելի հաճախ արտահայտվում է գոյականի գործիական հոլով-բայ բառակապակցությամբ:

դ) Հանգման խնդրային հարաբերությունը ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է հիմնականում տրական հոլով-բայ բառակապակցություններով: Սակայն այն երբեմն կարող է արտահայտվել նաև վրա, դեպի կապերով բառակապակցություններով. ինչպես՝ ուշադրություն շղարձել մութ արտասուքի վրա, կասկածել ընկերոջ անկեղծության վրա, հսկել սահմանների վրա, ձեռք պարզել դեպի որդին, հալածում ուղղել դեպի լուսինը, հարգանքով վերաբերվել դեպի մեծերը և այլն: Դեպի կապի գործածության դեպքում բառակապակցությունն ունենում է տեղային հանգման իմաստային հրանգ:

Երբեմն հանգման հարաբերություն են արտահայտում նաև համար, հետ կապերը: Առաջինը համանիշ է շահի տրականով բառակապակցություններին: Օրինակ՝ բերել մեկի համար — բերել մեկին, խոստանալ մեկի համար խոստանալ մեկին, օգտակար լինել մեկի համար, սիրելի լինել մեկի համար և այլն: Երկրորդը արտահայտում է փոխադարձ դործողության իմաստային երանգ, օրինակ՝ հանդիպել մեկի հետ, բաժնակալման մեկի հետ, ընկերանալ մեկի հետ և այլն:

Հանգման հարաբերություն է արտահայտում նաև դեմ կապը հետևյալ բառակապակցություններում՝ կովել մեկի դեմ, պայքարել անտարբերության դեմ, պատերազմել խնամու դեմ և այլն: Այդ նույն իմաստային հարաբերությունն է արտահայտում նաև

ընդլեմ կապը, որը, սակայն, ունի կիրառական սահմանափակություն (հանդիպում է չիմնականում գրավոր խոսքում)։ օրինակ՝ պայքարել ընդդեմ թշնամիների։ Վերջին կապը ավելի հաճախ գործառույթ է հարաբերակից գոյականական բառակապակցություններում (պայքար ընդդեմ թշնամի)։

Լ) Միասնության հարաբերություն են արտահայտում հետ, նաև հանդերձ կապերը։ Օրինակներ՝ ընկերոջ հետ գնալ, ընտանիքով հանդերձ հեռանալ, Աշոտի հետ աշխատել, երեխաների հետ գետում լողանալ և այլն։ Այս իմաստը, ինչպես ասվեց, արտահայտվում է նաև գործիական հոլով+բայ բառակապակցությամբ (§ 117)։

զ) Սահմանափակ թվով բայերի մոտ (աշխատանք ծավալել, միջոցառումներ մշակել, աշխատանք տանել և այլն), սահմանափակման խնդրային հարաբերություն են արտահայտում ուղղութայամբ, գծով կապերը։ ինչպես՝ աշխատանք ծավալել երիտասարդության կրթության գծով-ուղղությամբ, միջոցառումներ մշակել այդ գծով-ուղղությամբ և այլն։

է) Բացառման խնդրային հարաբերություն են արտահայտում բացի, զատ, չհաշված կապերը։ Սրանցով կազմավորված բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ սովորաբար լինում են եռանդամ։ ինչպես՝ բացի Աշոտից բոլորին տեսնել, բացի աղջկանից մնացածներին ճանաչել, բացի պատերից ոչինչ չտեսնել, նրա սիրուց զատ ոչինչ չհանաչել և այլն։ Զատ կապով բառակապակցությունները ունեն ժողովրդական խոսակցական երանգավորում։

§ 122. Գոյական+կապ+բայ բառակապակցությունները արտահայտում են Նետեյալ պարագայական հարաբերություններ՝ ժամանակային, տեղային-տարածական, ձևային, պատճառահետևանքային։

ա) Ժամանակ ցույց տվող, ինչպես նաև գործողության անվանում հանդիսացող գոյականների տրական հոլովածները ժամանակ, ընթացքում, միջոցին¹⁸ կապերի հետ ցույց են տալիս այն ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում կատարվում է գերադաս անդամի ցույց տված գործողությունը։ Օրինակներ՝ հինգ օրվա ընթացքում շարադրել, ամառվա ընթացքում հանգստանալ, բնադրել-

¹⁸ Միջոցին կապի այս կիրառությունը արդեն հնացել է։

ման ժամանակ ելույթ ունենալ, աշխատանքի ժամանակ խոսել, գրույցի միջոցին ներս մտնել և այլն:

Նույն դրականների բացառական կամ ուղղական հոլովածեանքը հետո կապի հետ ցույց են տալիս այն ժամանակահատվածը, որից հետո կատարվում է գերադաս բայի ցույց տված գործողությունը: Օրինակներ՝ նաշից հետո հանգստանալ, հինգ օր հետո գնալ, երկու ամսից հետո վերադառնալ և այլն: Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում, ինչպես նաև գեղարվեստական գրականության մեջ ժամանակային անմիջական հաջորդում է ցույց տալիս վրա կապը. ինչպես՝ այդ խոսքի վրա ներս մտնել, ընթրիքի վրա խմել և այլն:

Առաջ, մինչև, նախքան կապերը ժամանակ ցույց տվող գոյականների և բայանունների հետ ցույց են տալիս այն ժամանակամիջոցը, որից առաջ կատարվում է գերադաս բայի ցույց տված գործողությունը: Օրինակներ՝ քննություններից առաջ պարապել, հինգ օր առաջ հեռանալ, նախքան ձմեռը վերջացնել, մինչև ժողովրդ հարցը լուծել, մինչև արձակուրդները (նախքան արձակուրդները) չհանգստանալ և այլն:

Մինչև կապով գոյականը հաճախ գործածվում է ժամանակ ցույց տվող մեկ այլ գոյականի բացառական հոլովածեան հետ, այսինքն՝ բառակապակցությունը լինում է եռանդամ. Այսպիսի բառակապակցություններն արտահայտում են ժամանակային սահմանափակության հարաբերություն. օրինակ՝ առավոտից մինչև երեկո աշխատել, գարնանից մինչև աշուն անձրև չգալ և այլն: Գրասենյակային, մամուլի լեզվում մինչև կապի իմաստով հաճախ գործածվում է առ-ը, ինչպես՝ առ մեկը հունվարի ավարտել, առ 15-ը հունիսի կատարել պլանները և այլն:

Ժամանակային սահմանափակում են նշանակում նաև մեջ. ընթացքում կապերը գոյականի տրական հոլովածեան հետ. օրինակ՝ հինգ օրվա մեջ վերջացնել, երկու ամսվա մեջ (ընթացքում) սովորել և այլն: Այս իմաստով ժամանակակից հայերենում գործածվում են նաև ժամանակ ցույց տվող գոյականների ներգոյական հոլովածեանքը (§ 119):

բ) Տարածական հարաբերություններ են արտահայտում վրա, մեջ, մինչև, առաջ, տակ, մոտ, դեպի, ուղղությամբ, դեմ և այլ կապեր, որոնցից յուրաքանչյուրը բառակապակցությանը տալիս

է տարածական տարբեր հարաբերության իմաստային երանգ, Այսպես՝ դեպի կապով խնդիրը, դրվելով շարժում ցույց տվող բայերի պահանջով, ցույց է տալիս գործողության տեղային ուղղվածության հարաբերություն (գնալ դեպի տուն, շարժվել դեպի Սևան, հեռանալ դեպի գյուղ և այլն)։ Այդ նույն իմաստն են արտահայտում նաև ռադիոքայմբ և կողմը կապական բառերը գոյականի տրական հոլովածների հետ (գնալ տան ուղղությամբ, գնալ տան կողմը)։

Մինչև կապը տեղի իմաստ ունեցող գոյականի հետ ցույց է տալիս տարածային սահմանափակություն, օրինակ՝ վազել մինչև անտառ, գնալ մինչև գետը։ Այս դեպքում բառակապակցությունը հաճախ լինում է եռանդամ, ինչպես՝ տարածվել կենտրոնից մինչև ծայրամաս, փորել փողոցի մի մայրից մինչև մյուսը, երկու ժամում գնալ երեանից մինչև Սևան և այլն։

Վրա, մեջ, տակ, մոտ կապերը ցույց են տալիս գործողության՝ որևէ տեղի մակերեսի տարբեր կողմերում կատարվելու հարաբերություն։ Նրանց բացառական հոլովածները ցույց են տալիս այդ գործողության (շարժման)՝ տվյալ տեղի մակերեսի որևէ մասից սկսվելը, իսկ գործիական հոլովածները՝ մակերեսի որևէ մասով անցնել-կատարվելը։ Օրինակներ՝ կանգնել ֆարի վրա, գտնվել պայուսակի մեջ, թափվել ֆարի տակ, փորել անտառի մոտ, վերցնել սեղանի վրայից, հեռանալ սեղանի մոտից, հանել պայուսակի միջից, երևալ սփռոցի տակից, անցնել անտառի միջով, վազել տան մոտով, հոսել գետնի տակով, անցնել գետի վրայով և այլն։

գ) Ձևի և իրավիճակային հարաբերություն են արտահայտում ներքո, տակ, մեջ, առանց կապերով բայական մի շարք բառակապակցություններ։ Օրինակներ՝ բռնելի ազդեցության տակ հրաժարվել, հնչյունների ներքո փայլել, տարակարծությունների մեջ տանջվել, առանց պատասխանի հեռանալ և այլն։

Ընդհանուր ձևային հարաբերություն են արտահայտում համեմատության իմաստ ունեցող ինչպես, պես, նման, որպես կապերով բայական բառակապակցություններ։ Օրինակներ՝ Բամու նման սլանալ, ինչպես մերիկ շաշլի, շառաշել, աղջկա նման կարմրել, մանկան պես հեկեկալ, գազանի պես ոռնալ և այլն։

դ) Պատճառահետևանքային հարաբերությունները լինում են պատճառի, հիմունքի, նպատակի, պայմանի, զիջման: Սրանցից պատճառի, հիմունքի, նպատակի հարաբերություններն արտահայտվում են և՛ միայն հոլովներով, և՛ կապերի օգնությամբ, իսկ պայմանի և զիջման հարաբերություններն արտահայտվում են միայն կապերի միջոցով:

Պատճառի հարաբերությունն են արտահայտում պատճառով, շնորհիվ, հետևանքով կապերով բայական բառակապակցությունները: Այս դեպքում ստորադաս գոյականը սովորաբար լինում է վերացական: Օրինակներ՝ աննոգության պատճառով տուժել, մեկի օգնության շնորհիվ (նաև՝ մեկի շնորհիվ) հասնել հաջողությունների, անպոչության հետևանքով վնասվել և այլն: Ժողովրդական խոսակցական լեզվում այդ հարաբերությունն արտահայտելու համար գործածվում են նաև երեսից, ձեռքից կապական բառերը. ինչպես՝ մեկի երեսից տուժել, աննոգության ձեռքից վնասվել և այլն (սրանք ցույց են տալիս միայն բացասական պատճառ):

Օրբեմն պատճառային հարաբերություն կարող են արտահայտել նաև համար, վրա, տակ, ներքո կապերը, ինչպես՝ գործել մեկի ազդեցության տակ, ծովել ձյան ծախքության տակ, այդ առաքի համար պատժվել, բռնի ազդեցության ներքո կատարել որևէ բան, ձայնի վրա դուրս գալ և այլն:

Պատճառական հարաբերությունը ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է նաև գոյականի բացառական հոլովածեղով (տե՛ս § 116):

Հիմունքային հարաբերություն են արտահայտում ըստ, համաձայն, նաև համապատասխան. համեմատ, հիման վրա կապերով և կապական բառերով բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ Ըստ օրենքի պատժել, համաձայն կանոնադրության պարգևատրել, ըստ պայմանավորվածության հավաքվել որևէ վայրում, որոշման համապատասխան վարվել, ծրագրի հիման վրա մշակել և այլն:

Նպատակային հարաբերություն են արտահայտում համար, հանուն կապերով (վերջինս գործածվում է հիմնականում հրապարակախոսության լեզվում) բայական բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ հավաքվել կարևոր գործի համար, պայքարել խաղաղության համար, հանուն ժողովուրդների բարեկամության գործել և այլն:

Պայմանալին հարաբերությունն են արտահայտում դեպքում, պարագայում, պայմանով կապական բառերով բայական բառակապակցությունները: Այս դեպքում ստորադաս անդամը սովորաբար լինում է անորոշ դերբայ, կամ այս, այդ, այն դերանունները, շակայն երբեմն կարող է լինել նաև գոյական (հատկապես բայանուն): Օրինակներ՝ դիմել դժվարության դեպքում, հեղության պարագայում օգնության հասնել, աշխատել պարգևատրության պայմանով և այլն:

Զիջական հարաբերություններ են արտահայտում հիմնականում շնայած (շնայելով), հակառակ, հանդերձ կապերով բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ շնայած հոգնածությանը գնալ, շնայած շոգին աշխատել, սովորությանը հակառակ շուտ վերադառնալ և այլն: Հանդերձ կապը այս իմաստով գործածվում է հիմնականում անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձևի հետ (իմանալով հանդերձ գնալ):

ՄԱԿԲԱՅ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 123. Այս բառակապակցություններն արտահայտում են միայն պարագայական հարաբերություններ, այն է՝ ժամանակի, տեղի, ձևի, չափի հարաբերություններ:

ա) Ժամանակային հարաբերությունն են արտահայտում ժամանակի մակբայ + բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ միշտ աշխատել, հավիտյան շնոռանալ, ընդմիշտ հեռանալ, օրստօրե նիհարել, հավետ հիշել, գիշեր-ցերեկ մտածել, երբևէ չնուզվել, վերջերս տեղի ունենալ և այլն:

բ) Տեղային հարաբերությունն են արտահայտում տեղի մակբայ + բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները: օրինակ՝ ամենուրեք անծրե տեղալ, տեղից-տեղ տեղափոխվել, դեմադեմ հանդիպել, ընդառաջ գնալ, ձեռքից-ձեռք անցնել և այլն:

գ) Ձևային հարաբերությունն են արտահայտում ձևի մակբայ + բայ բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ կամաց խոսել, արագ փայլել, դանդաղ գրել, աստիճանաբար հեռանալ, տնտեսապես հզորանալ, տեսականորեն լուծել, բշնամաբար վարվել, եղբայրաբար օգնել, հերոսաբար զոհվել և այլն:

դ) Զափի-քանակի հարաբերությունն են արտահայտում շափի մակրայ+բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ հաճախ այցելել, բազմիցս զգուշանալ, իսպառ վերացնել, ամբողջովին վերցնել, հիմնականում լուծել, փոփ-ինչ հոգնել, ավելի հուզվել, լիովին բավարարել, փոփ ի շատե հասկանալ և այլն:

Հայտնի է, որ մի շարք մակբայներ ժամանակակից հայերենում ունեն ընդհանրական իմաստ: Այդպիսի մակբայներով բաղադրված բայական բառակապակցություններից շատերը համատեղում են ձևի ու շափի, ժամանակի ու շափի, տեղի ու ձևի իմաստային հարաբերությունները: Ահա մի քանի օրինակ՝ անընդհատ անձրևել, անդադար խոսել, արտաֆուտ չհուզվել, մերթնդմերթ փայլատակել և այլն:

ԱՄԱԿԱՆ+ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 124. Ժամանակակից հայերենում գործառում են նաև ածական+բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները: Որպես բայի լրացում հանդես են գալիս միայն որակական ածականները, որոնք այս կիրառությունում ձեռք են բերում մակբայական արժեք և արտահայտում են ձևի պարագայական հարաբերություններ: Օրինակներ՝ լավ խոսել, վատ ֆնել, խաղաղ ննջել, սաստիկ հոգնել, մեղմ օրոհել, գեղեցիկ նկարել, զգույշ հեռանալ և այլն: Հաճախ որպես ստորադաս անդամ հանդես են գալիս ածականական բառակապակցություններ. ինչպես՝ շափազանց գեղեցիկ հագնվել, անսպասելի լավ ելույթ ունենալ, հասակը ձիգ կանգնել, գլուխը կախ հեռանալ և այլն:

ԴԵՐԲԱՅ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՍ+ ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 125. Բայական բառակապակցություններում որպես բաղադրիչ հաճախ հանդես են գալիս նաև անորոշ, զուգընթացական և հարակատար դերբայները:

1. Անորոշ դերբայը, որպես բայական բառակապակցության ստորադաս բաղադրիչ, կարող է դրվել տարբեր հոլովներով՝ արտահայտելով խնդրային և պարագայական զանազան հարաբերու-

թյուններ: Այսպես՝ անորոշ դերբայի տրական հոլովը շարժում ցույց տվող բայերի մոտ ցույց է տալիս նպատակային հարաբերություններ. օրինակ՝ գնալ աշխատելու, հավաքվել զվարճանալու, մեկնել հայրենիք պաշտպանելու, ուղարկել սովորելու, հրավիրել նաշելու, գալ սղջիկ տեսնելու և այլն: Հաճախ այս իմաստային հարաբերությունն արտահայտելու համար գործածվում են համար, նպատակով կապերը (մեկնել հայրենիքը պաշտպանելու համար, գնալ հանգստանալու նպատակով):

Անորոշ դերբայի ուղղական հոլովաձևը մի շարք անցողական բայերի մոտ ցույց է տալիս ուղիղ խնդրային հարաբերություն. օրինակ՝ սովորել գրել, առաջարկել մեկնել, թույլ տալ գնալ, օգնել իրագործել, հրամայել հեռանալ, պարտավորեցնել աշխատել, ցանկանալ ուտել, սկսել գրել և այլն: Նախադասության մեջ սրանք գործառուժ են որպես մեկ անդամ (տե՛ս § 177—178):

Անորոշ դերբայի ուղիղ ձևով լրացում են պահանջում նաև պատրաստվել, դադարել, խուսափել բայերը: Օրինակ՝ պատրաստվել բնել, պատրաստվել հեռանալ, դադարել աշխատել, խուսափել հանդիպել և այլն: Սրանք ևս նախադասության մեջ գործառուժ են որպես մեկ անդամ: Այս բայերից առաջինը (պատրաստվել) լրացում է ընդունում նաև տրական հոլովով՝ արտահայտելով նպատակային հարաբերություններ (պատրաստվել մեկնելու), մյուսները՝ բացառական հոլովով՝ արտահայտելով անջատման հարաբերություններ (դադարել գրելուց, խուսափել հանդիպելուց):

Անորոշ դերբայի բացառական հոլովաձևով բառակապակցությունները ցույց են տալիս պատճառային հարաբերություններ: Օրինակ՝ մրսելուց դադալ, վախենալուց կակազել, շտապելուց մոռանալ, ամաչելուց կարմրել և այլն: Սրանք համանիշ են պատճառով, հետևանքով կապերով ձևերին (մրսելու պատճառով դողալ, վախենալու հետևանքով կակազել):

Անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձևերը արտահայտում են մի շարք հարաբերություններ. այն է՝ միջոցի (գրելով սովորել), կրկնելով անգիր անել, արտագրելով պատրաստել), պատճառի (մեկի ասելով որոշել), ձևի (վագելով հեռանալ, մոտենալով կանգ առնել, հեռավոր վագել):

Անորոշ դերբայի ներգոյական հոլովաձևը հանդիպում է սակավ, այն էլ հիմնականում ժողովրդական-խոսակցական լեզվում

և ցույց է տալիս սահմանափակման հարաբերություններ. օրինակ՝ վազելում հաղթել, նվագելում աչքի ընկնել և այլն: Այս հարաբերությունն արտահայտելու համար ավելի հաճախ դործածվում է մեջ կապով ձևը (վազելում մեջ հաղթել)

§ 126. Կապերից անորոշ դերբայի հետ հանդիպում են հատկապես հետևյալները՝ համար, նպատակով. պատնառով. պես, հետո. առաջ, ժամանակ. ընթացքում. առանց, դեպքում, շնայած, շնորհիվ և այլն: Սրանցից յուրաքանչյուրը բառակապակցությանը տալիս է հատուկ իմաստային հարաբերության երանգ: Ահա օրինակներ՝ մթնելուն պես հեռանալ, մթնելուց հետո հեռանալ, զնալուց առաջ հեռագրել, առանց հանգստանալու աշխատել, սլարգետովել լավ աշխատելու դեպքում, շնայած հոգնելուն շարունակել և այլն:

2. Հարակատար դերբայը, գործառնելով որպես բայական բառակապակցությունների ստորադաս բաղադրիչ, արտահայտում է հիմնականում ձևի պարագայական հարաբերություն, ցույց տալով այն դրությունը, վիճակը, որի մեջ կատարվում է գործողությունը: Օրինակներ՝ նստած աշխատել, կանգնած նայել, հոգնած և գլուխը խոնարհած հեռանալ, զարմացած հարցնել և այլն: Այս իմաստային հարաբերությունը երբեմն կարող է արտահայտվել նաև կերպով կապի միջոցով. ինչպես՝ զարմացած կերպով նայել:

3. Զուգընթացական դերբայը ցույց է տալիս գերադաս բայի գործողությանը զուգընթաց կատարվող գործողություն և արտահայտում է ժամանակային հարաբերություններ: Օրինակներ՝ գրելիս գլուխը կախել, ուտելիս շիտսել, քնելիս լույսը հանգցնել. աշխատանքի գնալիս հանդիպել ընկերոջը, մեկնելիս հրաժեշտ տալ և այլն:

ՄԱԿՐԱՅԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 127. Մակբայական բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում ունեն համեմատաբար սահմանափակ կիրառություն: Մի բան, որ պայմանավորված է մակբայի խոսքի մասային առանձնահատկությամբ: Ծավալվելու հատկություն ունեն հիմնականում ձևի մակբայները, մասամբ նաև ժամանակի և տեղի մակբայները:

Հայտնի է, որ ձևի մակբայները ցույց են տալիս հատկանիշի որակային հատկանիշ, դրանով հարաբերակից լինելով որակական ածականներին: Վերջիններին նման, նրանցից մի մասը նույնպես կաբող է ունենալ համեմատության աստիճաններ, որոնք արտահայտվում են առավելապես հենց բառակապակցությունների միջոցով: Համեմատության աստիճան կարող են ունենալ նաև որոշ ժամանակի և տեղի մակբայներ: Բաղդատական աստիճանը դրսևորվում է ավելի+մակբայ, պակաս+մակբայ. առավել+մակբայ բառակապակցություններով: Օրինակներ՝ ավելի արագ, ավելի դանդաղ. առավել ուժգնաբար, ավելի ուշ, պակաս հեռու. պակաս (նվազ) դանդաղ և այլն: Այս բառակապակցությունները դիտվում են որպես կայուն բառակապակցություններ, որոնք ունեն ձևաբանական արժեք:

Գերադրական աստիճանի իմաստ են արտահայտում ամենից + մակբայ. բոլորից + մակբայ բառակապակցությունները. ինչպես՝ ամենից արագ, բոլորից ուշ, ամենից վաղ, բոլորից դանդաղ. բոլորից մեծ և այլն:

Մակբայի ցույց տված հատկանիշի դրսևորման աստիճանն ու չափն են ցույց տալիս նաև շտիպազանց, բացարձակապես, շատ, քիչ մակբայները, անսահման, անչափ, բացարձակ ածականները: Ահա օրինակներ՝ շտիպազանց ուշ, շատ հաճախ, բացարձակապես ուշ, անչափ դանդաղ, անսահման դանդաղ, քիչ ուշ, բացարձակ միաձայն, անսահման հեռու, շատ մոտ և այլն:

Մակբայի ցույց տված հատկանիշի աստիճանը կարող է դրսևվորվել նաև համեմատության իմաստ ունեցող կապերի օգնությամբ, ինչպես նաև գոյականի բացառական հոլովով: Օրինակ՝ հողմի սլես արագ, Բամու նման սրընթաց, երգի պես ցնծագին, կրիայի նման դանդաղ, դանդաղ ինչպես կրիա, հողմից արագ կրիայից դանդաղ և այլն:

Այս նույն մակբայները կարող են ունենալ նաև այսֆան, այդֆան, այնֆան ցուցական դերանուն լրացումներ: Օրինակ՝ այսֆան դանդաղ, այդֆան ուշ, այնֆան արագ և այլն: Սրանցից այնֆան դերանվամբ մակբայական բառակապակցություններն ունեն կիրառական այն ստանձնահատկությունը, որ իրենցից հետո պահանջում են երկրորդական նախադասություն, որով կոնկրետանում է բառակապակցության իմաստը. օրինակ՝ Գնացքն այնֆան դանդաղ էր գնում, որ բոլորը վախենում էին ուշանալ:

Գոյականի բացառական ճշմարտութեամբ մակբայ կառուցվածքի բառակապակցութիւնները կարող են արտահայտել նաև սահմանափակման և տնչատման հարաբերութիւններ. օրինակ՝ ժողովրդից գաղտնի, ընկերոջից ծածուկ, ընկերներից հեռու և այլն:

Մակբայի ցույց տված հատկանիշի սահմանափակում են արտահայտում նաև արտաբանութեամբ, ներբանութեամբ մակբայները. օրինակ՝ արտաբանութեամբ բարեկամաբար, ներբանութեամբ թշնամաբար, արտաբանութեամբ հարեցնելով և այլն:

Ժամանակի մակբայները հաճախ ունենում են ժամանակի մեկ այլ մակբայ լրացում և կամ ժամանակի ցույց տվող գոյականի լրացում, որով ավելի ճշգրտվում է նրա արտահայտած ժամանակը: Օրինակներ՝ Երեկ Երեկոյան, առավոտ շուտ, տարիներ հետո, անցյալ տարի աշնանը, հինգ տարի առաջ, բավական առաջ, վաղ առավոտյան, այսօր արշալույսին, ժամկէտից հինգ օր շուտ և այլն:

Բառակապակցության գերադաս անդամ կարող են լինել նաև մի շարք տեղի մակբայներ. ինչպես՝ մեզանից հեռու, Երկու բայի հեռու, զյուրից ներքև և այլն:

Մանր.— Ժամանակի և տեղի մակբայ գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցութիւնների հիմքի վրա են առաջացել առաջ, հետո, շարունակ, ներքև կապական բառերը (հմմտ. Երկու օր հետո մեկնեցին: Դեպքը տեղի ունեցավ մեկ ժամ առաջ: Տարիներ շարունակ գրում են այդ մասին):

Մակբայական բառակապակցութիւններն ունեն կիրառական այն առանձնահատկութիւնը, որ նախադասութեան մեջ հանդես են գալիս որպիսի մեկ անդամ՝ կատարելով պարագայի շարահյուսական սլաշտոյն:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐ

§ 128. Լեզվական յուրաքանչյուր միավոր իր ուրույն տեղն ունի լեզվի կառուցվածքում և յուրահատուկ դեր է կատարում նրա հաղորդակցական գործառության մեջ: Այսպես, հնչույթը արտասանական (նյութական) միավոր է, բառը՝ իմաստային, նախադասությունը՝ մտքի:

Լեզվի կառուցվածքի տարբեր մակարդակներն ուսումնասիրվում են առանձին-առանձին, ըստ հնարավորին անկախաբար, բայց իրականում լեզվի ամեն մի հաջորդ մակարդակ ու նրա ուսումնասիրության հիմնական միավորը ներառում են նախորդ մակարդակներն ու նրանց հիմնական միավորները: Դա վերաբերում է նաև շարահյուսական կառուցվածքին և նախադասությանը, որպես նրա միավորի: Թեև նախադասությունը դիտվում է որպես մեկ ինքնուրույն միավոր, և որպես այդպիսին հակադրվում է մյուս միավորներին, բայց բուն լեզվի մեջ նա ոչ թե մյուսների կողքին, նրանցից դուրս և նրանց զուգահեռ գոյություն ունեցող միավոր է, այլ նա ներառում է լեզվի կառուցվածքի նախորդ բոլոր աստիճանները, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով, առանց միջնորդավորման կամ միջնորդավորված՝ դեր կատարում են նախադասության մեջ, ձևավորելով այն միավորը, որով իրացվում է լեզվի խոսողական, հաղորդակցական դերը:

§ 129. Նախադասությունը պատրաստի մտքերը խոսակցին (կամ ընթերցողին) սոսկ հաղորդելու միջոց չէ: Քանի որ լեզուն մտածողության միջոց է, և նա իր այդ հասարակական դերը կատարում է հենց նախադասության միջոցով, նախադասությունների ձևով, ուստի և միտքը կարող է ձևավորվել միայն նախադասու-

թյունների մեջ, եթե նույնիսկ դա ներքին միտք է և չի հաղորդվում: Այնպես որ, նախադասությունը ոչ թե լոկ մտքի հաղորդման միավոր է, այլև մտքի ձևավորման միավոր, մտքի միավոր:

Նախադասությունը կարելի է համարել մտքի նվազագույն միավոր: Դրան չի խանգարում այն իրողությունը, որ որոշ տիպի նախադասությունների (պարզ ընդարձակ, բարդ) առանձին տեղամասեր, մասեր հանելով և միայն ևնթական ու ստորոգյալը թողնելով՝ ևս արտահայտվում է միտք: Օրինակ, «Երեկ մեր դասարանի աշակերտները մեկնեցին ձամբար», նախադասությունից, իսկապես կարելի է հանել մի քանի անդամներ, թողնել միայն «աշակերտները մեկնեցին», որը ևս միտք է արտահայտում, թեև նախադասությունից մի քանի բառեր պակասեցին, բայց դրանով նախադասությունը չբաժանվեց միտք արտահայտող մեկից ավելի միավորների: Այդ և նման նախադասություններում միտք արտահայտող մեկ միավոր կա միայն: Իսկ սա նշանակում է, որ բերված և նման փաստերը չեն բացառում նախադասության՝ մտքի նվազագույն միավոր լինելը:

Ինչ վերաբերում է բարդ նախադասության մեջ մեկից ավելի միտք լինելուն, ապա պետք է նկատի ունենալ, որ միևնույն բարդ նախադասության կազմի մեջ մտնող բաղադրիչ նախադասությունները չեն արտահայտում ինքնուրույն մտքեր, դրանք առանձին միավորներ չեն, և ամեն մեկը առանձին ամփոփ միտք չի արտահայտում: Այդպիսի բաղադրիչ նախադասությունները քերականական ու իմաստային տեսակետից միաձուլված են ամբողջի մեջ և պայմանավորում են այդ ամբողջը: Ուստի բարդ նախադասության, որպես մեկ ամբողջության համար կարևոր են ոչ թե բաղադրիչ նախադասություններն առանձին վերցրած, այլ նախադասություններն իրենց փոխադարձ կապի մեջ, կարևոր է նրանց՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությունը: Զէ՞ որ հենց այդ կապով, հարաբերությամբ է որոշվում բարդ նախադասության տեսակային հատկանիշը, իսկ վերջինս էլ նրա էության արտահայտությունն է: Բարդ նախադասության բաղադրիչների կապն այնքան էական է, որքան որ պարզ նախադասության համար նրա անդամների կապը:

Այս տեսակետից տեղին է նկատի ունենալ հնչույթի, որպես լեզվական-նյութական նվազագույն միավորի, համանման հատ-

կանիշը: Խոսքը վերաբերում է բարդ հնչյունների յուրահատկություններ: Բարդ հնչյունները որքան էլ բաղկացած լինեն մեկից ավելի հնչյունական բաղադրիչներից, այնուամենայնիվ չեն դադարում միավոր լինելուց: Ի վերջո, նվազագույն միավոր լինելու տեսակետից որքան էլ բարդ հնչյունները առաջին հայացքից տարակուսանքի տեղիք տան, այնուամենայնիվ, քանի որ հնչյունից փոքր լեզվական-նյութական նվազագույն միավոր չկա, ուստի որպես այդպիսին, պետք է համարել և համարվում է հնչյունը: Նույնը և պետք է ասել նախադասության վերաբերյալ: Քանի որ նախադասությունից ավելի փոքր միավորով միտք արտահայտել հնարավոր չէ, ուստի նախադասությունը պետք է դիտել որպես մտքի ամենամիոքը կամ նվազագույն միավորը:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՐՈՇ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

§ 130. Ինչպե՞ս է ձևավորվում նախադասությունը, որպես մտքի նվազագույն միավոր: Միտքը կարելի է արտահայտել մեկ բառով և մեծ մասամբ բառերի կապակցությամբ, սակայն ամեն մի բառ կամ բառերի ամեն մի կապակցություն չի կարող միտք արտահայտել: Այսպես, մեծ ֆաղաֆ, գեղեցիկ այգի, բարձր լեռ և նման բառակապակցությունները, իհարկե, իմաստ ունեն, բայց միտք չեն արտահայտում: Դրանք չի կարելի գործածել առանձին և որևէ մեկին հաղորդել իր մտածածը: Ուրեմն՝ դրանք նախադասություններ չեն: Սակայն ֆաղաֆը մեծ է, այգին գեղեցիկ է, լեռը բարձր է կապակցությունները կարելի է գործածել առանձին, քանի որ դրանք միտք են արտահայտում. հետևապես դրանք նախադասություններ են:

Ինչո՞ւ է են երկրորդ շարքի կապակցությունները հանդիսանում մտքի միավորներ, և ո՞րն է այդ երկու շարքի կապակցությունների էական տարբերության պատճառը: Վերը բերված առաջին շարքի բառակապակցությունների միջոցով փաստոր չի արձանագորվում, դրանով ոչինչ չի հաստատվում կամ ժխտվում: Մինչդեռ երկրորդ շարքի կապակցություններում խոսողը մեծ հատկանիշը վերագրում է ֆաղաֆին, գեղեցիկ հատկանիշը՝ այգուն, բարձր հատկանիշը՝ լեռանը, դրանով իսկ հավաստում, հաստատում քաղաքի մեծ լինելը, այգու գեղեցիկ լինելը, լեռան բարձր լինելը: Եվ

այսպես, թե՛ արձանագրվում է փաստը և թե՛ դրանով իսկ խոսողի վերաբերմունքն է արտահայտվում (տվյալ դեպքում հաստատական վերաբերմունքը) երևույթի նկատմամբ: Հատկանիշի այդպիսի վերագրումը առարկային կոչվում է ստորոգում, որը նախադասություն կազմելու, միտք արտահայտելու ամենահիմնական միջոցներից մեկն է: Նշենք, որ ստորոգման էությունը ակնհայտորեն դրսևորվում է հատկապես երկկազմ նախադասություններում, ուր կան ենթական ու ստորոգյալը, որպես իրար հակադրվող բևեռներ:

Վերը բերված նախադասություններում խոսողի վերաբերմունքը հաստատական է, սակայն այն կարող է տարբեր լինել տարբեր դեպքերում, նայած թե նախադասության բովանդակությունը ինչպես է հարաբերում իրականությանը ըստ խոսողի հայեցակետի: Նախադասությամբ արտահայտվածը կարող է ոչ միայն հաստատվել խոսողի կողմից, այլև վերջինի համար անհայտ լինելու կամ այլ պատճառով հարցվել, կարող է դա լինել մի չկատարված գործողություն և հրամայվել, պարտադրվել կատարելու համար, այն կարող է լինել խոսողի հիացմունքի, զարմանքի առարկա և արտահայտվել բացականչումով և այլն: Այսպես՝ Սո հայ ուսուցիչ եմ: Դուք ո՞վ եք: Ա՛խ, ինչքա՛ն ես երջանիկ կլինեի իմ սիրովս, ինչքա՛ն երջանիկ: Իշխանուհի՛, իշխանուհի՛... օգնեցե՛ք ինձ, օգնեցե՛ք (ՆԴ):

Անկախ նախադասությունների կառուցվածքի տարբերությունից, նրանց բոլորի մեջ առկա է խոսողի վերաբերմունքը և դրանով իսկ նախադասության մտքի հարաբերումը իրականությանը:

§ 131. Ստորոգումն արտահայտվում է տարբեր միջոցներով:

Ստորոգման դերը և արտահայտությունը առավել որոշակիությամբ երևում են բաղադրյալ ստորոգյալների մեջ, ինչպես և բայի վերլուծական կազմությամբ ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալներում: «Ծաղիկը հոտավետ է», «Գնացքը մեկնում է» նախադասություններում է բաղադրիչով հռետավետ և մեկնել հատկանիշները վերագրվում են համապատասխանաբար ծաղիկ և գնացք առարկաներին:

Ստորոգումը կարող է արտահայտվել ոչ միայն օժանդակ բայով, այլև բայի քերականական վերջավորությունների միջոցով: Օրինակ՝ Մառը ծաղկեց: Դաշտը կկանաչի և այլն: Այս երևույթը

լինում է բայի համադրական ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալների մեջ, երբ և՛ հատկանիշը, և՛ ստորոգումը արտահայտվում են մեկ բառով, ըստ որում վերագրվող հատկանիշը արտահայտվում է բառի հիմքով, իսկ ստորոգումը բայական վերջավորություններով:

Ո՛վ իմանա՝ ո՛ւր ընկանք, Քանի՛ օրվա հյուր ընկանք,

Սերն ու սիրտն էլ երբ չըկա՝ Կրրա՛կ ընկանք, գո՛ւր ընկանք (ՀԹ):

Եվ տեսավ նույնպես, որ սատանան գրկած լիլիթին մխրճվեց երկրի մեջ... Եվ կուրացան Ադամի աչքերը, և այլևս ոչինչ չտեսավ (Իս., լիլիթ):

Ստորոգումը կարող է արտահայտվել նաև վերացական բայերի միջոցով, ինչպես՝ հեղուկը գոլորշի դառնալ (հմտ. Հեղուկը գոլորշիացավ): Իր հերթին էլ վերացական բայը կարող է դրսևվորվել ոչ միայն համադրական, այլև վերլուծական ձևով:

Անկախ նրանից, թե ստորոգումն ինչպիսի ձևերով ու միջոցներով է արտահայտվում, նրա էությունը և դերը միշտ նույնն են:

§ 132. Նախադասությունների անշոգ մեծամասնությունն մեջ լեզվականորեն տարրորշված կերպով արտահայտվում են թե՛ գործող կամ եղող առարկան (քերականորեն ենթական), թե՛ նրան վերագրվող հատկանիշը և թե՛ հատկանիշը առարկային վերագրող միջոցը՝ հանգույցը կամ քերականական վերջավորությունը¹: Դրանք երկկազմ նախադասություններ են, որոնցում ստորոգումը իր հետ կապված բոլոր բաղադրիչներով իրեն որոշակիորեն զգալ է տալիս, և դժվար չէ դրանք դիտել, վերլուծել:

Միակազմ նախադասություններն այսպիսին չեն: Մանրամասնությունները թողնելով համապատասխան բաժնին, այստեղ նշենք, որ միակազմ նախադասությունները այդպես են կոչվում այն պատճառով, որ նրանցում երկկազմ նախադասությանը հատուկ երկու բեկունք չկան. այդպիսի նախադասություններն ունեն մեկ մաս, անկախ այն բանից՝ նրանք մեկ, թե՛ մեկից ավելի բառերից են կազմված, ինչպես՝ Լուսացավ: Ինչի՞ց սկսել: Պահպանել

¹ Այս միտքը չի հակասում զեղչված անդամներով նախադասությունների. այլև որոշ թերի նախադասությունների (որոնք գործածվում են հատկապես երկխոսությունների ժամանակ) գոյության փաստին, քանի որ տվյալ նախադասության մեջ զեղչված անդամը մեծ մասամբ արտահայտված է լինում կից նախադասության մեջ և կամ. համեմայն դեպս, որոշակիորեն հասկացվում է:

պետական գույր: Բարձրացնել՝ աշխատանքի արտադրողականությունը:

Սրանք և սրանց նմաններն, անշուշտ, լիարժեք նախադասություններ են, քանի որ մտքի ինքնուրույն միավորներ են, արտահայտում են ավարտված միտք. դրանցով մենք հաստատում ենք մի բան, մեր վերաբերմունքն ենք արտահայտում եղած, լինելիք իրողության նկատմամբ: Սակայն այստեղ մտքի ձևավորումը, ստորոգումը այլ կերպ է կատարվում: Միակազմ նախադասություններում թե՛ եղող առարկան, թե՛ հատկանիշը, թե՛ ստորոգող քերականական բաղադրիչը կարող են արտահայտվել մեկ բառով: Օրինակ՝ Լուսացավ: Դադարեց Արտակի գիշերամարտը (ԴԴ, Վարդանանք): Մթնեց: Անտառի խորքում մի թռչուն սկսեց տխուր կանչել (ՎԱ):

Երբ միակազմ նախադասությունն արտահայտված է խոնարհվող բայով կամ իր կազմի մեջ ունի խոնարհվող բայ, բնականաբար նայած բայը ո՛ր ժամանակով է գործածված, ստորոգումը կարող է արտահայտվել օժանդակ բայով: Օրինակ՝ Լուսանում է, — հանկարծ շնջաց Արտակը (ԴԴ, Վարդանանք): Այս և վերը բերված միակազմ նախադասություններում ստորոգումն ունի իր քերականական դրսևորումը, այն է՝ մի դեպքում արտահայտվում է խոնարհման վերջավորութամբ (մթնեց, լուսացավ բայաձևերում), մյուս դեպքում՝ է օժանդակ բայով: Այդ այդպես է անենթակա նախադասություններում:

Որքան էլ ստորոգման ձևավորման միջոցները իրենց դրսևորմամբ տարբեր են, այնուամենայնիվ դրանց միջև կա շատ էական ընդհանրություն, այն է՝ դրանք բոլորն էլ բայական ձևեր են: Եթե սովորաբար նախադասության մեջ արտահայտվում է, որ մի առարկա մի բան կատարում է, լինում է և այլն, այդ նշանակում է, որ նախադասության մեջ արտահայտվում է առարկայի գործողության, եղելության գաղափար, սրանք էլ հատկանիշներ են: Երոնք հատուկ են բային, որպես խոսքի մասի:

Ավելին, պործողության, եղելության որոշ (թեկուզև տարտամ) իմաստ կա նույնիսկ միակազմ անվանական նախադասություններում, թեև վերջիններիս մեջ բայ չկա: Օրինակ՝ Փառիզ: Մշուշ ու ահ: Ծս պոետս, Լենինյան բուլճերիկս՝ պատին կոթնած ահա լսում եմ նրանց ձայնը, շշուկը (ԵԶ):

Հնդգծված նախադասութիւններում ենթադրվում է գործողութեան կամ հղելութեան իմաստ, թեև նրանցում բայական բաղադրիչ չկա: Այդ իմաստը կարելի է արտահայտել մոտավորապես հետևյալ կերպ. «Այդ Փարիզն էր», «Փարիզում էր», «Մշուշ ու ահ է տիրում», «Մշուշ ու ահ կա» և այլն, որոնք, իհարկե, կազմութեամբ տարբեր են նախորդներին:

Որքան էլ բայի գործողութեան իմաստը կարևոր է ստորոգման համար, այնուամենայնիվ միայն այդ իմաստը ինքնին վերցրած ստորոգում չի ձևավորում: Դրա լավագույն ապացույցը բայական միակազմ նախադասութիւնն է, որը կամ որի գերադաս անդամն արտահայտվում է բայով, բայց այնուամենայնիվ այդ բայով ստորոգում չի արտահայտվում:

Օրինակ՝ Կանգնել,—գոռում է հրամանատարը ցնցվելով (ԴՍ), ինչպե՞ս սկսել նոր ուսումնական տարին, ինչպիսի՞նք նոր միջոցներ ու ձևեր կիրառել քաղաքական ուսուցումը ներկա խնդիրների մակարդակին բարձրացնելու համար (ՍՀ):

Ստորոգումը սերտորեն կապված է բայի քերականական կարգերի հետ, բայց ոչ բոլոր: Այսպես, բայի սեռի կարգը ստորոգման ձևավորման համար կարևոր չէ: Ստորոգման համար կարևոր են բայի մասնավորապես եղանակային ձևերին հատուկ քերականական կարգերը, որոնք են՝ եղանակ, դեմք, ժամանակ, թիվ: Եվ ստորոգումը, որպես շարահյուսական կարգ, ձևավորվում է բայի ձևաբանական այս հատկանիշների հիմքի վրա: Բերենք մի քանի օրինակներ:

Կատարվել էր նրա ցանկութիւնը (ՍԽ, Հողը, 1): Մաղիկը եկավ: Ինձ համար տեղ պահիր: Գինին խանութից կրեքեմ: Ոմանք կնախանձեն. ոմանք էլ կշարախոսեն: Թող այնքան շարախոսեն. որ տրտվեն: Այդ առաջուց պիտի ասեիր (Ն. տ.):

Կասկածի ենթակա չէ, որ բայի եղանակի, ժամանակի, թվի, դեմքի կարգերը կան հիշյալ նախադասութիւններում՝ դրսևորված ժամանակային ձևերի մեջ: Այդ կարգերը, որոշ յուրահատկութեամբ, հատուկ են նույնիսկ անվանական ստորոգյալներին և արտահայտված են նրանց հանգուցի մեջ: Մարգարյանը լուռ էր (ՍԽ, Հողը, 1): Դա հին, շատ հին պատմութիւն է (Ն. տ.): Դա մի մեծ ու երկարատև ձև էր (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Նա բավական խելացի էր (Ն. տ.):

Նախադասության մեջ ստորոգման մշտական զուգակցումը բայի դիմային ձևերի կարգերին պատահական չէ: Վերջիններս ձևաբանական միջոց են ստորոգման ձևավորման համար: Սակայն պետք է ասել, որ դրանք բոլորը հավասար դեր չունեն: Այս հարցում առավել զգալի դերը պատկանում է եղանակի կարգին:

«Այն (եղանակի կարգը—Ս. Ա.) արտահայտում է շործողության և նրա սուբյեկտի կապի ռեալության գնահատականը խոսողի տեսակետից կամ խոսողի կամքը՝ այդ կապի իրականացման կամ ժխտման նկատմամբ: Այսպիսով, եղանակի կարգը քերականական կարգ է բայի համակարգում, որը որոշում է գործողության եղանակայնությունը (МОДАЛЬНОСТЬ), այսինքն՝ ցույց է տալիս գործողության հարաբերությունը իրականությանը, որը որոշվում է խոսողի կողմից»²:

Եվ իրոք, եղանակի կարգով արտահայտվող խոսողի վերաբերմունքը գործողության, եղելության նկատմամբ շատ կարևոր է՝ ստորոգման և դրանով իսկ նախադասության ձևավորման ու նրանով արտահայտվող վերաբերմունքի համար: Սակայն այդ ձևաբանական կարգի և ստորոգման շարահյուսական կարգի միջև հավասարության նշան դնել չի կարելի:

Եվ այդ՝ հետևյալ պատճառներով:

Նախ, նախադասության մեջ վերաբերմունքը ավելի բարդ է ու բազմազան ձևերով է արտահայտվում, քան թե բայի եղանակային ձևերին հատուկ վերաբերմունքը: Ստորոգման կամ, ավելի ընդհանուր ձևով ասած, նախադասության մեջ արտահայտվող վերաբերմունքը դրսևորվում է տարբեր ու բազմազան միջոցներով ու ձևերով՝ նախադասության հնչերանգով (որն իր հերթին ունենում է բազմազան երանգներ), եղանակավորող բառերով, այդպիսի դեր կատարող բառակապակցություններով և այլն:

Հմմտ. եկել է եղանակային ձևը հետևյալ օրինակներում:

Նա եկել է: Գո՞ւց եկել է: Ըստ երևույթին եկել է: Երևի եկել է: Ենթադրենք եկել է: Նա եկե՞լ է: Նա եկե՞լ է:

Այնուհետև, ստորոգման ձևավորման հարցում, բայի եղանակի կարգից բացի, դեր ունեն նաև դեմքի, թվի, ժամանակի կարգերը, որոնք տարբեր կողմերով կոնկրետացնում են տվյալ գործո-

² В. В. Виноградов, Русский язык, Учпедгиз, 1947, стр. 581.

ղության կամ հատկանիշի կապը սուբյեկտի հետ, հետևապես և որոշ դեր կատարում են ստորոգման, ուրեմն և նախադասության ձևավորման խնդրում:

Այսպիսով, երկկազմ նախադասության, ինչպես և անենթակա նախադասության մեջ ստորոգումը ձևավորվում է բայի եղանակալին ձևերին հասուկ կարգերի հիմքի վրա:

§ 133. Նախադասության հիմնական հատկանիշներից մեկն էլ, բացի ստորոգումից, հատուկ հնչերանգն է: Եթե ստորոգումը հատկանիշը վերագրում է առարկային, ապա նախադասության հնչերանգը ձևավորում է մտքի ավարտվածությունը: Չէ՞ որ կարող է մի հատկանիշ վերագրվել որևէ առարկայի, բայց դեռ դրանով չավարտվել խոսողի միտքը: Որպեսզի բառերի տվյալ կապակցությունը ամփոփի միտք արտահայտի, այսինքն՝ լինի ինքնուրույն նախադասություն, այն պետք է նաև ավարտված լինի. դա ցույց տանք պատմողական նախադասության վրա: Վերցնենք այսպիսի օրինակ:

Աշոտը ուսման առաջավոր է: Սա, անշուշտ, մի ավարտված նախադասություն է, որովհետև և՛ ստորոգում ունի, և՛ պատմողական նախադասությանը հատուկ՝ բարձրացող-իջնող հնչերանգ, որը կարելի է ներկայացնել հետևյալ ձևով.

Բառերի այդ նույն կապակցությունը արտաբերենք այլ հրնչերանգով, ասենք, ոչ թե բարձրացող-իջնող, այլ միայն բարձրացող.

Աշոտը ուսման առաջավոր է,

Այստեղ թեև կա ստորոգում, բայց նախադասությունն ավարտված չէ, այն մտքի ինքնուրույն միավոր չէ, բարձրացող հնչերանգը ցույց է տալիս, որ բառերի այդ կապակցությունը ամփոփի նախադասության վերածվելու համար դեռ պետք է շարունակվի, և բարձրացած հնչերանգը պետք է իջնի ու հանգի դադարի: Շարունակենք այդ կիսատ նախադասությունը.

Աշոտը ուսման առաջավոր է, որովհետև նա բարեխիղճ է: Կամ՝ Աշոտը ուսման առաջավոր է սկսած առաջին դասարանից:

Եվ այսպես, երբ ստորոգմանն ավելանում է նաև նախադասության հատուկ հնչերանգը, դրանով ավարտվում է նախադասության ձևավորումը, այն դառնում է ավարտված: Համեմատենք հետևյալ նախադասությունների հնչերանգը:

Ահա՛մը վերադառնա՛լ:

Առամբ վերադարձավ, որ զբաղվի այդ հարցով:

Թեև երկու նախադասություններում էլ, հայերենի բառական շեշտի դործողության օրենքի չամսաձայն, «վերադարձավ» բառի վերջին վանկը շեշտված է, բայց դրա հետ միասին, նախադասության ընդհանուր հնչերանգը առաջին նախադասության մեջ իջնում է վերադարձավ բառի վերջում ու հանգում դադարի, իսկ երկրորդ նախադասության մեջ նույն բառի (վերադարձավ) վրա տոնը, ընդհակառակը, բարձրանում է: Այս վերջին նախադասության մեջ տոնի իջեցումը բնականաբար ընկնում է վերջին բառի վրա: Եթե փորձելու լինենք «հարցով» բառով չվերջացնել նախադասությունը, այլ շարունակել այն, համապատասխանաբար կփոխվի նախադասության այդ հնչերանգը. իջնումը և դադարը կտեղափոխվեն նոր նախադասության վերջին մասը: Այսպես՝

Առամբ վերադարձավ, որ զբաղվի այդ հարցով և անպայման լուծի այն: Հնչերանգը այնքան կարևոր նշանակություն ունի նախադասության համար, որքան բառի համար՝ բառական շեշտը: Վերջինս հանդիսանում է բառի ամբողջականությունը միասնական, միաձույլ դարձնող և պահպանող լեզվական կարևոր միջոց: Նույնպիսի կարևոր դեր ունի հնչերանգը նախադասության ամբողջականության ձևավորման համար:

Հնչերանգ ասելով պետք է հասկանալ ամբողջ նախադասության արտաբերման ընթացքում արտասանական ելևէջների (այդ թվում նաև տրամաբանական շեշտի) ամբողջությունը, որը մի յուրահատուկ ներդաշնակություն է կազմում:

Այսպիսով, հատուկ հնչերանգը նախադասության հիմնական հատկանիշներից է, որ կարևոր է նախադասության ամբողջականությունը և մտքի ավարտվածությունը ձևավորելու համար:

§ 134. Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր նախադասություն ունի իր տրամաբանական շեշտը: Տրամաբանական շեշտը կարելի է համարել նախադասության հնչերանգի ամենաբարձր տոնը և որպես այդպիսին հնչերանգի կենտրոնական առանցքը, որի շուրջը ծավալվում են մյուս առավել ցածր ելևէջները: Սովորական շարադասություն ունեցող պատմողական նախադասության տրամաբանական շեշտը դրվում է ստորոգյալի վրա:

Պատմողական հնչերանգով կարդանք հետևյալ նախադասությունները: Աշակերտները հավաքվել են ժողովի: Սովետական

տիեզերանավը վերադարձավ Երկիր: Սովորական լսողության համար էլ զդարի է, որ այս նախադասություններից յուրաքանչյուրի մեջ ստորոգյալը համեմատաբար ավելի է շեշտված, արտասանվում ավելի բարձր տոնով (հավաքվել են, վերադարձավ), քան որևէ այլ անդամ:

Բայց, իհարկե, տրամաբանական շեշտը կարող է փոփոխվել նախադասության մեջ, և շրջուն շարադասության դեպքում այն կարող է դրվել տարբեր անդամների վրա, նայած խոսողի նպատակին: Այսպես, Աշակերտներն են հավաքվել ժողովի (և ոչ թե ուսուցիչները): Աշակերտները ժողովի՝ են հավաքվել (և ոչ թե դասի): Որոշ դեպքերում նախադասության շարադասությունը կարող է պահպանվել սովորականի պես, բայց տրամաբանական շեշտը կարող է փոխել իր տեղը: Օրինակ, վերոհիշյալ նախադասության մեջ կարող է շփոխվել «ժողովի» բառի տեղը, և հենց այդտեղ էլ այն կարող է ստանալ տրամաբանական շեշտ: Այսպես՝ Աշակերտները հավաքվել են ժողովի՝ (և ոչ թե դասի): Այս դեպքում «ժողովի» բառը համեմատաբար պակաս շեշտված է, քան թե նույն բառը «Աշակերտները ժողովի են հավաքվել» շարադասական տարբերակի մեջ: Այդ պատճառով էլ նման դեպքերում, եթե անհրաժեշտ է հատկապես խիստ շեշտել տվյալ բառը, փոխվում է նրա շարադասությունը և դրա հետ կապված նաև ամբողջ նախադասության շարադասությունը:

Հրամայական, հարցական և բացականչական նախադասությունների շեշտը և ընդհանրապես հնչերանգը իրենց բնույթով ունեն և՛ նմանություններ պատմողական նախադասության նույն հատկանիշի հետ, և՛ տարբերություններ նրանից: Իրենց տարբերություններով հանդերձ յուրաքանչյուր նախադասության հատուկ է անդամների շեշտերի ներդաշնակ համակարգ, ամբողջ նախադասության հնչերանգի ներդաշնակություն:

§ 135. Անդեմ նախադասությունների ձևավորման գործում գլխավոր դերը պատկանում է հնչերանգին: Երկկազմ նախադասություններին հատուկ քերականական ձևավորում՝ ստորոգում չունենալով, բայց ունենալով նախադասության հատուկ հնչերանգ, վերջինս բառերի կապակցությանը կամ բառին տալիս է ամփոփ, ավարտված լինելու հատկանիշ, մի բան, որ հատուկ է նախադասությանը, և այդպիսով ձևավորում նախադասությունը: Օրինակ՝

Կանխել՝ դեպքերը, առաջ ընկնել, զլխավորել նրան (= ժողովրդին) և հարվածել թշնամուն (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Հիմա նրանք լուռ էին: Լուռ էինք մենք էլ: Ոչ մի հառաչանք, ոչ մի տրնքոց (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին): Ամեն մի անդեմ նախադասության արտահայտած միտքը, վերաբերությունը որոշակիորեն հասկացվում է: Բայց ստորոգման արտաքին ձևային կողմը չկա, քերականորեն ձևավորված, որոշակիորեն տարրորոշված ստորոգում նրանում չկա: Այնուամենայնիվ անդեմ նախադասությունների մեջ կա այն, ինչին որ ծառայում է ստորոգումը:

Համեմատենք հետևյալ նախադասությունները. Լռել... ձայններդ կտրե՛մ (Մ. Մանվելյան): «Լռել» նախադասությունը նույն հաջողությամբ է արտահայտում խոսողի միտքը, թեև քերականորեն արտահայտված ստորոգում չունի, որքան որ ստորոգում ունեցող «ձայններիդ կտրեք» նախադասությունը, որն, ըստ էության, հանդիսանում է նախորդի յուրահատուկ կրկնությունը և միայն ոճական՝ միտքը շեշտելու նպատակով է գործածված, առանց որի էլ խոսողի միտքը հասկանալի ձևով արտահայտված է առաջին՝ անդեմ նախադասության մեջ: Այդ նախադասություններում ինչպես և ամեն մի նախադասության մեջ կա ստորոգում: Հարց կարող է առաջանալ ստորոգման արտահայտության, նրա ձևավորման վերաբերյալ միայն: Պետք է ընդունել, որ անդեմ նախադասությունները ամբողջական ամփոփ նախադասության հատուկ հնչերանգ ունենալով՝ դրանով իսկ տվյալ բառակապակցությանը կամ բառին օժտում են նախադասության հատկանիշով, և ստորոգումն արտահայտվում է առանց քերականական հատուկ վերջավորության: Հնչերանգը, ուրեմն, այդպիսի նախադասություններում պայմանավորում է ոչ միայն մտքի ավարտվածություն, այլև անուղղակի կերպով՝ ստորոգում: Ինչպես երևում է, եթե հնչերանգը առհասարակ նախադասության ձևավորման գործում էական դեր ունի, ապա անդեմ նախադասության մեջ նրա դերը բացառիկ է:

Այսպիսով, նախադասությունը ստորագումով և հնչերանգային ավարտվածությամբ ձևավորված լեզվական հաղորդակցման հիմնական նվազագույն միավորն է:

Միակազմ և մասնավորապես անդեմ նախադասությունների, որպես ինքնուրույն նախադասությունների, ընկալման հարցում անհրաժեշտ է նշել նաև խոսքի և խոսելու պայմանների դերը:

§ 136. Նախադասության էությունը ճիշտ հասկանալու, այն, որպես շարահյուսության ուսումնասիրության առարկա, ճիշտ գնահատելու համար անհրաժեշտ է գոնե համառոտակի համեմատել նախադասությունը և դատողությունը: Այս երկու կարգերը անցյալում երբեմն նույնացվել են մասնագետների կողմից կամ համենայն դեպս որոշակիորեն շեն սահմանազատվել միմյանցից: Նախադասությունն ու դատողությունն ունեն և՛ ընդհանրություններ, և՛ տարբերություններ: Այդ ընդհանրություններն ու տարբերությունները ուղիղ համեմատական են գիտության այն բնագավառների ընդհանրություններին ու տարբերություններին, որոնց ուսումնասիրության առարկան են դրանք: Գիտության այդ բնագավառներն են քերականությունը և տրամաբանությունը:

Բոլորովին պատահական չէ, որ տրամաբանության կարևորագույն կարգերն ունեն իրենց համապատասխանությունները քերականության և ընդհանրապես լեզվաբանության մեջ: Այս տեսակետից կարևոր են հատկապես հետևյալ համապատասխանությունները. հասկացություն—բառ, սուբյեկտ—ենթակա, պրեդիկատ—ստորոգյալ, դատողություն—նախադասություն: Այդ ընդհանրության հիմքն այն է, որ տրամաբանությունն ուսումնասիրում է մարդկային մտածողության օրենքները, իսկ մտածողությունը կատարվում, դրսևորվում է լեզվի միջոցով, լեզվական կարգերի միջոցով: Այս գուգահեռ կարգերի և մասնավորապես նախադասության ու դատողության յուրահատկությունները ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ ի տարբերություն տրամաբանության, որն ուսումնասիրում է մտածողության օրենքները, քերականությունն ուսումնասիրում է բառերի քերականական հատկանիշները, բառերի փոփոխությունները, բառերի միջոցով կապակցություններ կազմելը միտք արտահայտելու նպատակով:

Մասնավորելով մեր խոսքը նախադասության ու դատողության հարաբերության և նախադասության յուրահատկությունների վերաբերյալ՝ նշենք, որ նախ դրանք սերտորեն կապված են միմյանց հետ: Լեզվից դուրս, առանց լեզվական միջոցի, դատողություն գոյություն չունի: Դատողությունն արտահայտվում է հենց նախադասության միջոցով, նախադասության մեջ: Նշանակում է՝ նույն օրյեկտը (բառերի այն կապակցությունը, որ միտք է արտահայտում) իր տարբեր կողմերով կարող է վերաբերել և՛ քերակա-

նությունը, և՛ տրամաբանությունը, այլ կերպ՝ բառերի միևնույն կապակցությունը, որ քննվում է տրամաբանության կողմից որպես դատողություն, կարող է քննվել նաև քերականության կողմից, որպես նախադասություն: Քերականության համար նախադասության մեջ կարևոր է մտքի ոչ թե հատկապես ընդհանուր տրամաբանական կողմը, այլ ամենից առաջ կարևոր են մտքի արտահայտման լեզվական կողմը, մտքի ձևավորման լեզվական միջոցները: Իհարկե, տրամաբանությունն էլ քննում է դատողության կառուցվածքը: Սակայն դատողության կառուցվածքի քննությունը սահմանափակվում է նրանով, որ տրամաբանությունը որոշում է նրա ընդամենը իրկու անդամները, քանի որ դատողությունը, որպես տրամաբանական կարգ, երկու անդամից է կազմված, անկախ այն բանից, թե նրանում քանի բառ կա: Այդ անդամներն են սուբյեկտը և պրեդիկատը, ըստ որում սրանցից յուրաքանչյուրը կարող է կազմված լինել մեկ ֆառից կամ մի քանի բառերից: Նշենք նաև, որ տրամաբանությունը չի քննում թեկուզ և այդ երկու անդամների կապակցման միջոցները: Մինչդեռ նախադասության կառուցվածքը քննելիս որոշվում է յուրաքանչյուր բառի տեղն ու դերը նախադասության մեջ, այդ բառերի կապակցությունները, վերջիններիս քերականական հատկանիշները:

Բերենք մեկ օրինակ: Երեք միլիոն աշխատավորներ անհնարին տանջանքներով, իրենց արյունով, մկաններով և ոսկորներով շինեցին Շանգ-Շենգը, հաստախարիսխ հիմքերով և ամեհի վիմերով, խոլական Շանգ-Շենգը (Իս., Չինական մեծ պարսպի երզը):

Թեև այս դատողությունը կազմված է 19 բառից, այնուամենայնիվ տրամաբանությունը նրա մեջ ճանաչում է երկու անդամ՝ սուբյեկտ, որն է՝ երեք միլիոն աշխատավորներ, և պրեդիկատ՝ անհնարին տանջանքներով, իրենց արյունով, մկաններով և ոսկորներով շինեցին տիտանյան Շանգ-Շենգը, հաստախարիսխ հիմքերով և ամեհի վիմերով, խոլական Շանգ-Շենգը: Ի՞նչ միջոցներով են կապվում դատողության այդ երկու մասերն իրար հետ, ի՞նչ հարաբերություններ կան յուրաքանչյուր մասի բաղադրիչ բառերի միջև. դրանք տրամաբանությանը չեն հետաքրքրում:

Մինչդեռ այս նախադասության կառուցվածքը քննելու դեպքում նրանում մենք տեսնում ենք 17 անդամ: Քերականությունը քննում է նաև այդ անդամների կապակցման քերականական եղա-

նակներն ու միջոցները: Կառուցվածքային հիշյալ տարբերությունն ստեղծում է ենթակայի ու ստորոգյալի և սուբյեկտի ու պրեդիկատի միջև նաև ծավալի տարբերություն:

Այս տարբերությունից բացի ենթական ու ստորոգյալը սուբյեկտից ու պրեդիկատից հաճախ տարբերվում են նաև իրենց էությունամբ: Դատողության մեջ սուբյեկտը այն առարկայի, երևույթի և այլնի հասկացությունն է, որը դարձնում ենք մեր դատողության օբյեկտը: Իսկ դատողության այդպիսի օբյեկտը, թեև կարող է հաճախ համընկնել ենթական, այնուամենայնիվ, որպես կանոն, շունի քերականական որոշակի ձև: Այն կարող է արտահայտվել տարբեր խոսքի մասերով, երբեմն էլ թեք հոլովներով, որոշ դեպքերում նույնիսկ բայի դիմավոր ձևով: Քննվող կարգերի տարբերության տեսակետից առանձնապես հետաքրքրական է այս վերջին ձևն ունեցող սուբյեկտներով դատողության և նախադասության համեմատությունը:

Պրոֆ. Գ. Բրուսյանը, խոսելով դատողության և նախադասության տարբերության մասին, բերում է հետևյալ օրինակը: «Սրվակը ջարդվեց» նախադասության ենթական բոլոր դեպքերում «սրվակ» բառն է, իսկ ստորոգյալը՝ «ջարդվեց» բառը: Մինչդեռ կախված տրամաբանական շեշտից՝ փոխվում են «Սրվակը ջարդվեց» դատողության սուբյեկտը և պրեդիկատը: «Սրվակը ջարդվեց» դատողության սուբյեկտը «սրվակ» հասկացությունն է, պրեդիկատը՝ «ջարդվեց» հասկացությունը: «Սրվակը ջարդվեց» դատողության սուբյեկտը «ջարդվեց» հասկացությունն է, պրեդիկատը՝ «սրվակ» հասկացությունը³:

Տրամաբանական շեշտը, որ կարևոր դեր է կատարում սուբյեկտի և պրեդիկատի որոշման խնդրում, ունի իմացաբանական հիմք, պայմանավորված է նրանով, թե ո՞ր հասկացությունը նախապես կա խոսողի մտածողության մեջ, և ո՞ր հասկացությունն է, որ նորություն է հաղորդում խոսողի մտածողության մեջ նախապես եղած այդ առարկայի մասին և վերագրվում նրա հասկացությանը:

³ Գ. Ա. Բրուսյան, Ձևական տրամաբանության դասընթաց, Երևան, 1967, էջ 209:

Նախադասության, որպես լեզվական միավորի, էությունը բացահայտող մի այլ արտահայտություն է միևնույն դատողությունը տարբեր լեզուներով և վերջինների յուրահատկությամբ պայմանավորված, տարբեր կառուցվածքի նախադասություններով արտահայտելու փաստը: Մտածողության օրենքները, որոնք տրամաբանության ուսումնասիրության առարկան են, այդ թվում նաև դատողության վերաբերյալ օրենքները, ընդհանուր են, համամարդկային, մինչդեռ յուրաքանչյուր լեզու ունի իր քերականական, այդ թվում և շարահյուսական կառուցվածքը:

Նախադասության և դատողության միջև կա մի շատ էական տարբերություն: Դա այն է, որ բոլոր նախադասությունները չեն, որ դատողություն են: Դատողությունն արտահայտում է Նաստատում կամ ժխտում, ավելի կոնկրետ՝ դատողությունը հաստատում և կամ ժխտում է առարկայի՝ Նատկանիչ ունենալը: Սակայն կան շատ նախադասություններ, որոնք ոչ սլոգիսիկ հաստատում են արտահայտում, ոչ էլ ժխտում, ուրեմն և դատողություններ չեն:

Անմիջականորեն որպես դատողություններ են հանդես գալիս պատմողական նախադասությունները և հարցական ու բացականչական նախադասությունների որոշ կիրառություններ, իսկ հրամայական նախադասությունները, հարցական ու բացականչական նախադասությունների մեծ մասը դատողություն չեն: Սա նշանակում է, որ նախադասությունն ավելի մեծ ընդգրկում ունի, քան դատողությունը, տրամաբանության տերմինով ասած, նախադասությունն ավելի լայն հասկացություն է, քան դատողությունը:

Այսպիսով, նախադասությունը և դատողությունը իրենց ընդհանրություններով հանդերձ ունեն էական տարբերություններ, դրանք տարբեր կարգեր են իրենց առանձնահատուկ հատկանիշներով:

§ 137. Վերևում խոսվեց այն մասին, որ նախադասությունը ավարտված միտք է արտահայտում և այդ պատճառով էլ, որպես կանոն, կարող է գործածվել ինքնուրույն կերպով, խոսքից դուրս, խոսքի մեջ նախադասությունների ինքնուրույնությունը, սակայն, բացարձակ չէ, այլ այս կամ այն չափով հարաբերական: Այլ կերպ լինել չի էլ կարող: Զէ՞ որ նախադասությունը խոսքի միավոր է, իսկ ամբողջի բաղկացուցիչ մասերը չեն կարող բացարձակ ինքնուրույն լինել: Խոսքը չի կարող կադմվել միմյանց հետ տրամա-

բանական կապ շունեցող նախադասությունների գումարից: Այդ պատճառով էլ խոսքի մեջ նախադասությունը կապված է լինում մյուս և հատկապես կից նախադասությունների հետ, որոնց հետ միասին կազմում է մեկ ամբողջություն:

Նախադասությունների մտքի կապը բազմապիսի դրսևորումներ ունի, և յուրաքանչյուր դրսևորում յուրահատուկ կերպով է ազդում ինքնուրույնության վրա:

Օրինակ՝ Հին, վաղ ժամանակներում, պարսկական Շիրազ քաղաքի մեջ, Արտաշիր անունով հարուստ մի իշխան էր կենում:

Շատ հարուստ էր. նա ուներ մեծ հողեր, այգի և տներ, բազմաթիվ ծառա, առատ եկամուտ:

Որդի էլ ուներ: Երեք հատ էին: Երկուսը տղա, երրորդը աղջիկ: Մեկը մյուսից երկու տարով մեծ էր: Աղջիկը ամենափոքրն էր (ՎՓ, Փիրուզն):

Այս հատվածում ամեն մի նախադասություն մտքով սերտորեն կապված է նախորդի հետ և, առանց նախորդ նախադասության կամ նախորդ նախադասությունների, որոշակի ճշտությամբ չի հասկացվի տվյալ նախադասության միտքը: Այսպես կազմվում է նախադասությունների մեկ շղթա, որի ամեն մի օղակը անմիջականորեն կապված է նախորդի հետ և նրա անմիջական շարունակությունն է:

ՆԱԽԱԴԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 138. Նախադասությունները դասակարգվում են տարբեր հիմունքներով և ըստ այդմ լինում են տարբեր տեսակի:

Նախադասությունները դասակարգվում են ըստ կազմության և լինում են պարզ ու բարդ:

Պարզ նախադասությունը կազմված է նախադասության կամ մտքի մեկ նվազագույն միավորից և այլևս հնարավոր չէ բաժանել բաղադրիչ նախադասություն-միավորների: Քանի որ նախադասության բնորոշ հատկանիշներն են ստորոգումը և հնչերանգային ավարտվածությունը, ուստի բաղադրիչ նախադասությունները որոշելիս պետք է դիմել այդ հատկանիշներին: Բաղադրիչ նախադասության որոշման մեջ հնչերանգային ավարտվածության հարցը, որպես այդպիսին վերանում է, քանի որ բարդ նախադասու-

թյունը, որպես մեկ ամբողջություն, բնականաբար, պետք է ունենա մեկ ընդհանուր հրնչերանգ՝ իր ավարտվածությամբ հանդերձ։ Ուստի բաղադրիչ նախադասությունների քանակի հարցի լուծման բերականական միջոցն ու չափանիշը մնում է ստորոգումը։

Այսպես, «ժողովուրդները պայքարում են խաղաղությունը պաշտպանելու համար» և «ժողովուրդները պայքարում են, որպեսզի պաշտպանեն խաղաղությունը» նախադասություններն արտահայտում են միևնույն միտքը, բայց մեկը (առաջինը) պարզ է, մյուսը՝ բարդ։ Եվ դրանց քերականական տարբերությունն այն է, որ առաջինն ունի մեկ ստորոգում, երկրորդը՝ երկու։

Դիտենք ևս երկու օրինակ. «Գնում է հոսանքի հակառակ միևնույն գետի ակունքները՝ ցրված-փոխված խոր ձորերում, լեռների վրա, միևնույն բարձր զագաթների սառն աղբյուրները» (ԱՔ, Անձրեք)։ «Կային, որ չէին հավատում» (Ն. տ.)։

Առաջին նախադասությունը, անկախ իր բովանդակության հարատևությունից, պարզ է, իսկ երկրորդը, որ կաղմված է ընդամենը երկու անդամից՝ բարդ է։ Պատճառը դարձյալ ստորոգումների քանակն է, որոնցից ամեն մեկը մեկ նախադասություն (ինքնուրույն կամ բաղադրիչ) ձևավորող միջոց է։ Այսպիսով՝ կառուցվածքային տեսակետից պարզ նախադասությունը բնորոշվում է մեկ ստորոգումով, իսկ բարդ նախադասությունը մեկից ավելի ստորոգումներով։

§ 139. Նախադասության մեջ հատկանիշը ստորոգումով վերագրվում է առարկային (§ 132)։ Այս երևույթը նախադասությունների մեծ մասում ունի իր տարբերակված դրսևորումը. այսինքն՝ նախադասությունը կաղմված է լինում երկու բևեռից կամ մասից, որոնցից մեկն արտահայտում է ստորոգովոջ հատկանիշն ու ստորոգումը, իսկ մյուսն արտահայտում է այն առարկան (կամ որպես այդպիսին մտածված երևույթը), որին վերագրվում է հատկանիշը։ Այսպիսի նախադասությունը կոչվում է երկկազմ, որը հակադրվում է միակազմ նախադասությանը։ Վերջինս չունի երկկազմին չատուկ, նշված երկբևեռությունը, այլ կաղմված է մեկ մասից, մեկ բևեռից։

Երկկազմ նախադասության յուրաքանչյուր մասը կամ բևեռը կարող է կաղմված լինել թե՛ միայն զլխավոր անդամից (ենթակա,

ստորոգյալ) և թե՛ կարող է ունենալ նաև լրացումներ՝ այդպիսով կազմելով ենթակայի խումբ ու ստորոգյալի խումբ: Օրինակ. Ճրագները / վառվեցին (ԱՔ, Անձրևը), Նախարարներն / սկսեցին ցրվել իրենց օթևանները (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Հանավանքի քարերը / չեն պատմում այդ մասին (ԱՔ, Հանավանք): Աթանանց մեծ ընկուզենին / մեղմորեն օրորում է իր ճյուղերը Վանդունց խարխուլ խրճիթի վրա (ԱՔ, Վանդունց Բաղին):

Մինչդեռ միակազմ նախադասությունը կազմված է լինում և կարող է կազմվել միայն մեկ եզրից, մեկ մասից: Միակազմ նախադասությունը շունի երկկազմին հատուկ մասերի հակադրությունը: Օրինակ՝ Ուր գնալ սովորելու (Ավանգ.): Ոչ ոքի չսպասել. Եղածով դիմադրել (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Կռվով քաշվե՛լ աջակողմյան լեռնակիրճը (ն. տ.): Անձրևում է: Այս գիշեր ձյունել է:

§ 140. Նախադասություններն ըստ անդամների առկայության լինում են լրիվ ու թերի: Երբ տվյալ միտքն արտահայտող բոլոր անդամներն առկա են նախադասության մեջ, այն կոչվում է լրիվ: Օրինակ՝ Երկինքը պատած էր գորշագույն նոսր ամպի միապաղաղ շղարշով (ՆԴ, Ամիրջանի տրագեդիան): Արևն արդեն մայր էր մտել (ՆԴ, Նունե):

Հաճախ նախադասության մեկ կամ մի քանի անդամները չեն գործածվում, գեղչվում են: Այդպիսի նախադասությունները թերի են: Օրինակ՝ — Երբ չեմ սխալվում, դուք գիմնադիպյալ եղել եք:

— Մինչև յոթևորդ դաստոյուն, — պատասխանեց քեռորդու փոխարեն Ջարգարյանը: — Բայց գիտե՛ ավելի, քան մի ուսումնավարտ: Տան ազատ ժամերը դատարկ չի անցկացնում (Շիրվ., Քառս):

§ 141. Նախադասությունները տեսակների են բաժանվում նաև ըստ երանգի և լինում են՝ պատմողական, հարցական, քայականչական, հրամայական: Կան նախադասություններ, որոնցում համատեղում են երանգային տարբեր հատկանիշներ. դրանք կարելի է կոչել խառը երանգի նախադասություններ:

ՊԱՐՁ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 142. Պարզ նախադասությունը մտքի մեկ նվազագույն միավոր է, որ ձևավորվում է մեկ ստորոգյալով: Օրինակ՝ Հայ ճարտարապետությունը սքանչելիորեն ներդաշնակում է երկրի

պելյզաթի հետ: Միջնադարյան գրականությունը հիմնականում լիրիկական է: Սա ծնվել է մ Հայաստանի պատմական Շիրակի գավառում: Նայելով Աթինքի սքանչելի կոթողներին՝ ես տեսնում էի միայն Անին (Իս.):

Հուսացավ: Ի՞նչ անել:

Պարզ նախադասությունները լինում են երկկազմ և միակազմ:

ԵՐԿԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

§ 143. Երկկազմ կոչվում է այն նախադասությունը, որի մեջ գործող կամ եղող առարկան և նրան վերագրվող հատկանիշը ունեն կամ կարող են ունենալ իրենց քերականական տարբերակված արտահայտությունը հանձինս ենթակայի և ստորոգյալի: Ենթական և ստորոգյալը կարող են հանդես գալ միայնակ, առանց լրացումների: այդպիսի նախադասությունը կոչվում է համառոտ: Օրինակ՝ Արամը ուսանող է: Անահիտը երգում է: Մառերը կանաչել են: Մի-ծեռնակները վերադարձան:

Իսկ այն պարզ նախադասությունը, որի գլխավոր անդամները կամ որևէ գլխավոր անդամն ունի լրացում կամ լրացումներ, կոչվում է պարզ ընդարձակ նախադասություն: Օրինակ՝ Արամը / լավ ուսանող է: Իննեքորդ դաստրանի աշակերտուհի Անահիտը / երգում է Կոմիտասի «Գարուն ա»-ն: Մառերը / վաղուց կանաչել են: Մի-ծեռնակները / վերադարձան տաք երկրներին:

Բերված օրինակներում ուղղահայաց գծերը ցույց են տալիս երկկազմ նախադասության երկու մասերի սահմանը:

Սակայն ոչ միշտ է, որ երկկազմ նախադասության բաղադրիչ երկու մասերը կարելի է նշված ձևով բաժանել իրարից՝ մեկ մասում ունենալով ենթական (կամ ենթակայի խումբը), մյուս մասում՝ ստորոգյալը (կամ ստորոգյալի խումբը): Դրա պատճառն այն է, որ քերականորեն մեկ խմբին պատկանող անդամը հաճախ կարող է գտնվել ոչ թե այն խմբի անդամների շրջանում, որին պատկանում է ինքը, այլ մյուս խմբին պատկանող անդամների շրջապատում: Օրինակ՝ Մի տարի մեծ դժբախտություն պատա-

հեց (Իս.) նախադասության երկու բաղադրիչ մասերն են՝ «մեծ դժբախտություն» և «մի տարի պատահեց»։ Ինչպես երևում է, ժամանակի պարագան (մի տարի) գտնվում է ոչ թե ստորոգյալի խմբի շրջանում, որին վերաբերում է, այլ ենթակայի խմբի շրջանում, որի հետ կապված չէ քերականորեն։

Մեկ այլ օրինակ՝ «Նրանց մետաքսե տերևների վրա մշտամըրմունջ շատրվաններից ցողեր էին շողշողում (Իս.)։ Այս նախադասության մեջ «Նրանց մետաքսե տերևների վրա» կապակցությունը թեև ընկած է ենթակայի խմբի շրջանում, բայց վերաբերում է ստորոգյալի խմբին։ Իս երևում է նույն նախադասության հետևյալ շարադասական տարբերակից. Մշտամըրմունջ շատրվաններից ցողերը/շողշողում էին նրանց մետաքսե տերևների վրա։

Այս երևույթը չի հակասում համապատասխան նախադասությունների երկկազմ կառուցվածքին, այլ խոսում է այդպիսի կառուցվածքի դրսևորման բազմազանության մասին՝ կապված ոճական, շարադասական և այլ երևույթների հետ։

Երկկազմ նախադասության որևէ եզրը, մասնավորապես ենթակայի եզրը, կարող է տվյալ դեպքում արտահայտված չլինել։ Դրանից երկկազմ նախադասությունը չի դադարում այդպիսին լինելուց. այն մնում է երկկազմ, բայց զեղչված անգամով կամ որպես թերի երկկազմ նախադասություն։ Օրինակ՝ «Հաջորդ գարնանը մեր արագիլը դարձավ եկավ մեն-մենակ, Բույնը դիտելուց հետո զնաց կանգնեց նախինը (Իս.)։ Այստեղ կա երկու երկկազմ նախադասություն. միայն թե ոճական նկատառումով երկրորդ նախադասության ենթական արտահայտված չէ նույն նախադասության մեջ, քանի որ հասկացվում է նախորդից. այն է՝ արագիլը։ Այդպիսի նախադասությունները էապես տարբեր են միակազմից։

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

§ 144. Նախադասությունը, իբրև լեզվական միավոր, կազմված է լինում մեկ կամ ավելի բառերից։ Երբ բառերը դրվում են քերականության տրամադրության տակ և որոշակի կապի ու հարաբերության մեջ են մտնում, որով էլ հենց ձևավորվում է նախադասությունը, նրանք վիր են անվում նախադասության անդամներ։

րի, դառնում են նաև նախադասության միավորներ⁴։ Նախադասությունը, այսպիսով, կազմվում է բառերից։ Սակայն պարտադիր չէ, որ նախադասության կազմում հանդես եկող ամեն մի բառ նախադասության առանձին անդամ լինի։ Կարող է նախադասության տվյալ անդամը արտահայտվել մեկից ավելի բառերով կամ բառակապակցություններով։ Նախադասության անդամի համար կարևոր է նրա՝ շարահյուսական ինքնությունը պաշտոն կատարելը։ Այն կարող են կատարել ինչպես մեկ բառը առանձին վերցրած, այնպես էլ մեկից ավելի բառերն ու բառակապակցությունները։ Այլ կերպ ասած՝ նախադասության անդամը կարող է կազմված լինել ինչպես մեկ բառից, այնպես էլ մեկից ավելի բառերից ու կապակցություններից։ Այսպես, Սկսած հոկտեմբերի երկուրդ կեսից կարծես սպիտակ սավան են հագնում Հայաստանի լեռներն ու սալերը նախադասության մեջ ժամանակի պարազան արտահայտված է չորս բառով, իսկ կարծես եղանակավորող բառը և ու շաղկապը թեև նախադասության կազմի մեջ են մտնում, սակայն նախադասության անդամ չեն։ Մինչդեռ՝ երևան ֆադաբ օրեցօր բարեկարգվում է նախադասությունը բաղկացած է 4 բառերից, որոնցից յուրաքանչյուրը շարահյուսական ինքնությունը պաշտոն է կատարում, հետևաբար և նախադասության առանձին անդամ է։

Ելնելով այս ամենից՝ կարելի է տալ նախադասության անդամի հետևյալ բնորոշումը։ Նախադասություն կազմող այն բառերն ու բառակապակցությունները, որոնք շարահյուսական ինքնությունը պաշտոն են կատարում, կոչվում են նախադասության անդամներ⁵։

§ 145. Նախադասության ձևավորման գործում բոլոր անդամները միատեսակ դեր ու նշանակություն չունեն։ Որոշ անդամներ էական դեր են կատարում մյուսների համեմատությամբ։ Այդ պատճառով էլ նրանց առկայությունը նախադասության ձևավորման համար անհրաժեշտ է ու պարտադիր։ Մինչդեռ մյուս անդամների առկայությունը այդպիսի անհրաժեշտություն չի ներկայացնում։

⁴ Հայերենի պարզ նախադասության շարահյուսությունը բավական հանդամաորեն քննության են ենթարկել պրոֆ. պրոֆ. Մ. Արևիկյանը, Վ. Առաքելյանը և Ս. Աբրահամյանը։

⁵ Այդ մասին ավելի հանգամանալից տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, 1969, էջ 285—288։

Նրանք կարող են և չլինել նախադասության կազմում: Սրանց դերը մի տեսակ երկրորդական է: Սա, իհարկե, չի նշանակում, թե այդ անդամները ավելորդ են և միշտ կարելի է դուրս գցել: Հաղորդակցման համար նրանք նույնպես կարևոր են, սակայն նախադասության ձևավորման մեջ վճռական դերը նրանց չի պատկանում: Բերված նախադասություններից առաջինում էական, գլխավոր դերը կատարում են Լեոնեհն ու սաբերը և ճազնում են անդամները, իսկ երկրորդում՝ փողոցները և բարեկարգվել են անդամները: Առանց այդ անդամների առկայության, տվյալ նախադասությունները չեն կազմվի: Մինչդեռ մյուս անդամների բացակայությունը ոչնչով չի խանգարի այդ նախադասությունների ձևավորմանը: Սա նշանակում է, որ դրանք նախադասության կառուցվածքի համար էական նշանակություն ունեն:

Այսպիսով, ըստ նախադասության ձևավորման գործում կատարած դիրքի, նախադասության անդամները բաժանվում են երկու խմբի՝ գլխավոր և երկրորդական:

ՆԱԽԱԿԱՍՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

§ 146. Նախադասության գլխավոր անդամներն են ենթական և ստորոգյալը: Նրանք, ինչպես նշվել է, էական դեր են կատարում նախադասության ձևավորման մեջ:

Ենթական և ստորոգյալը նախադասության մյուս անդամների նկատմամբ գերադասություն ունեն: Այսինքն՝ մտքի և շարահյուսական տեսակետից մյուս անդամները ստորադասվում, լրացնում են ենթականին կամ ստորոգյալին: Վերջիններս ոչ լրացնում են որևէ անդամի և ոչ էլ միմյանց: Ենթական և ստորոգյալը նախադասության առանցքն են:

ԵՆԹԱԿԱՆ

§ 147. Ենթական նախադասության գլխավոր անդամներից մեկն է, այն հավասարական հարաբերության մեջ է գտնվում ստորոգյալի նկատմամբ, այսինքն՝ չի լրացնում վերջինիս, կախյալ կամ լրացական հարաբերության մեջ չի գտնվում նրա նկատմամբ: Այսպես՝

1. Բանվորը աշխատում է:
2. Երկինքը պայծառ է:
3. Մենք ուսանող ենք:
4. Հասմիկը գիրք ունի:
5. Լենինգրադը հիմնադրվեց Պետրոս Առաջինի կողմից:

Նշված նախադասություններում ենթակաները և ստորոգյալները հավասարազոր հարաբերության մեջ են, հետևաբար և իրար չեն լրացնում: Ընդ որում, եթե առաջին նախադասության մեջ ենթական հանդես է գալիս որպես գործողություն կատարող առարկա, այսինքն՝ ակտիվ դեր ունի, ապա 5-րդ օրինակում նրա դերը շափազանց պասսիվ է, այն գործողությունը իր վրա կրող առարկան է (գործողություն կատարողը Պետրոս Առաջինն է), մյուսնեքում ենթակաները սոսկ հատկանիշի կրողներ են կամ հատկանիշ ունեցող առարկաները: Այստեղից հետևում է, որ ենթական ոչ միայն գործողություն կատարող, այլ գործողությունը իր վրա կրող, հատկանիշ ունեցող առարկան է՝ կամ հատկանիշի տերն ու կրողը:

Բոլոր ենթակաների համար, ինչպես տեսնում ենք, բնորոշ է այն, որ նրանք հատկանիշի կրող են, այսինքն՝ նրանց վերագրվել է որևէ հատկանիշ: Սակայն հատկանիշի ամեն մի վերագրում դեռևս ենթակա չի ձևավորում: Ենթակայի ձևավորման հիմնական պայմանը հատկանիշի վերագրումն է հավասարական հարաբերության մեջ կամ ստորոգումով: Այսպես՝ սև աչքեր, գեղեցիկ հագուստ և այլ կապակցություններում հատկանիշը վերագրվել է առարկային, բայց քանի որ հատկանիշի վերագրումը կատարվել է ստորադասական հարաբերության մեջ, ուստի ենթակա չի ձևավորվել, իսկ վարդոյր արգելակեց մեհենամ, Երևանը գեղեցիկ է և այլ կապակցություններում քերականորեն ձևավորված ենթականեր կան: Դրան նպաստել է այն, որ հատկանիշի վերագրումը կատարվել է հավասարական հարաբերության մեջ, ստորոգումով: Այսպիսով, ենթական նախադասության այն անդամն է, որին ստորոգումով վերագրվում է որևէ հատկանիշ⁶:

⁶ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Նշվ. աշ., էջ 288 — 290:

§ 148. Իբրև ենթակա կարող են կիրառվել գոյականները, դերանունները, գոյականաբար գործածված մյուս խոսքի մասերը ու լեզվական ամեն մի արտահայտություն, այլև ամբողջական բառակապակցությունները:

Գոյականն իբրև ենթակա

§ 149. Հայերենում իբրև ենթակա ամենից հաճախ դեպ գործածվում են գոյականները և դերանունների մի մասը (հատկապես առարկա կամ անձ ցույց տվող), մի բան, որ պայմանավորված է նրանց դրսևորած իմաստով: Ենթական, ինչպես նշվել է, ցույց է տալիս այն առարկան, որին որևէ հատկանիշ է վերագրվում:

Քանի որ գոյականները (այլև որոշ դերանուններ) առարկա են ցույց տալիս, ուստի հեղտությամբ կիրառվում են ենթակայի պաշտոնով: Այդ է պատճառը, որ մյուս խոսքի մասերը ենթակա են դառնում գոյականաբար կիրառվելով:

§ 150. Ենթական սովորաբար դրվում է ուղղական հոլովով, իհարկե կան դեպքեր, երբ վերջինս արտահայտվում է բացառական հոլովով:

Գոյականների, այլև դերանունների ճնշող մեծամասնությունը ենթակա է դառնում բուն ուղղականով, ընդ որում, ենթակա կարող են դառնալ բոլոր կարգի գոյականները՝ հատուկ և հասարակ, եզակի և հոգնակի, որոշյալ և անորոշ: Օրինակ՝ Ասլանը գրպանից հանեց օղու շիշն ու ցուցադրաբար դրեց սեղանին (Սև, Հողը, 1): Այդ միջոցին հայր և ուղի հանդարտ քայլերով անցնում էին փափուկ խոտերի վրայով... (Բ, Սամվել): Նայում է նրան բառաշար ալսօր... (ՍԿ): ... Ու օրեր անցան, անցան տաբինե, Զահել լուսինը դարձավ ալեհեր (ՍԿ):

Հայերենում երբեմն իմաստի սաստկացման նպատակով ենթական կրկնվում է: Այդ դեպքում ավելի է ընդգծվում ու շեղտվում գործողություն կատարողը, հատկանիշի տերը կամ կրողը:

Հաճախ գոյական ենթակայի հետ կիրառվում է անձնական դերանվան երրորդ դեմքը, որով ավելի հավաստի է դառնում ու ընդգծվում ենթակայի իմաստը. օրինակ՝ — Խմբագիրն ինքն ասաց,

թե կգա (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): էլ կուժն ուսիդ՝ աղբյուր չես գա, Աղբյուրն ինքն է գիրկդ գալիս... (ՀՇ): Պարսկաստանում բանտարկված Արշակ թագավորի և նրա ավագանու փոխարեն, իշխում էր Մեհուժան Արծրունին ինքը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Գոյություն ունի և սրա շրջված ձևը, երբ դերանունն է նախորդում գոյականին. օրինակ՝ Այդպես է կառուցված նաև ինքը Մեղրին (ՀՄ, Նեղոսի ափին):

Իբրև ենթակա կիրառվում են բաղադրյալ հատուկ անունները: Այդ դեպքում ամբողջ կապակցությունը միասին պետք է վերցնել իբրև ենթակա, օրինակ՝ Սովետական Միությունը պայքարում է խաղաղության համար: Հին Բաշենդը Հայաստանի հեռավոր գյուղերից է: Տիգրան Մեծը ընդարձակեց մեր երկրի սահմանները:

§ 151. Ընթական կարող է արտահայտվել նաև գոյականի բացառական հոլովով, հատկապես, երբ ստորոգյալը կրավորական սեռի բայ է, իսկ բացառականով անդամը ներգործության իմաստ չունի: Օրինակ՝ Կատարվում են կոմիտասյան զոհաբերից... (ՍՀ, 29.3.1969): Կատարվեցին Բեթհովենի ստեղծագործություններից (ԵԵ, 7.12.1970): Այստեղ բացառական հոլովաձևերը անջատման հարաբերություն չեն դրսևորում, դրանք փաստորեն գործողության տերն են, հատկանիշի կրողը: Դրանք ըստ էության համարժեք են «կատարվում են կոմիտասյան զոհարները», «կատարվում են Բեթհովենի ստեղծագործությունները» կառուցվածքին: Տարբերությունը այն է, որ մի դեպքում ենթակա-առարկան վերցվում է ամբողջությամբ, մյուս դեպքում նկատի է առնվում նրա մի մասը, այսինքն՝ բացառականով արտահայտված ենթակայի դեպքում ենթադրվում է, որ ստորոգյալի հատկանիշը վերագրվում է նրա մեջ ներառված առարկաների մի մասին, իսկ ուղղական հոլովով դրվա՛հ ենթակայի դեպքում՝ առարկաների ամբողջությունը: Այսպես՝ «առտասանվում են Չարենցի բանաստեղծությունները» կառուցվածքում ենթադրվում է, թե արտասանությունը, իբրև հատկանիշ, վերագրվում է նրա ամբողջ բանաստեղծություններին. այստեղ սահմանափակություն չկա, իսկ «առտասանվում են Չարենցի բանաստեղծություններից» կապակցության մեջ հատկանիշը վերագրվում է բանաստեղծությունների որոշ մասին, ոչ բոլորին: Բացառականով ենթական կոչվում է մասնական ենթակա,

քանի որ նա իր ամբողջ ծավալով չի վերցվում, այլ միայն մի մասով:

Բացառական հոլովով են արտահայտված ենթակաները հետևյալ օրինակում՝ Սարյանի նկարներից ցուցադրվում են Սովետական Միության բազմաթիվ ցուցահանդեսներում: Երեկոյին արտասանվեցին Պ. Սևակի բանաստեղծություններից: Վաճառվում են երևանյան սառնարաններից:

Մանր.— Եթե նախադասությունը կրավորական կառուցվածքի է, և նրա մեջ առկա է հատկանիշի տերը, ապա բացառականով գրված անդամը ներգործող խնդիր է. օրինակ՝ Դասախոսը հարգվում է ուսանողներից: Մայրը սիրվում է աղջկանից: Եղնիկը սպանվեց ուսուցիչից: Բերված օրինակներում թեև բացառականով գրված անդամները ավելի ակտիվ դեր ունեն, քան ուղղականով արտահայտվածները, քանի որ բուն գործողություն կատարողները նրանք են, որոնց գործողությունը անցնում է ուղղականով գրված անդամներին, սակայն դրանք ենթակա չեն, այլ ներգործող խնդիր: Քերականական ենթակաները, որոնց վերագրվում է հատկանիշը, կիրառված են ուղղական հոլովով: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ ներգործական կառուցվածքի նախադասություններում բացառականով արտահայտված անդամը ենթակա է լինում, երբ ստորոգյալը կրավորական բայ է և չեղոք սեռի իմաստով գործածված, իսկ գործողության տերը բացառականով գրված անդամն է, որին և վերագրվում է հատկանիշը:

§ 152. Ենթական կարող է արտահայտվել մի մասը, մեծ մասը. կես մասը, զգալի մասը. գերակշռող մասը և նման տիպի կապակցություններով: Մաս գոյականը այդ դեպքում չի կարելի առանձին ենթակա համարել, քանի որ հատկանիշը վերագրվում է ոչ միայն նրան, այլ նրա հետ միասին նաև նրանց լրացմանը: Ամբողջ կապակցությունը միասին է հանդես գալիս որպես հատկանիշի կրող: Նշված կապակցությունները սովորաբար ունենում են սեռականով լրացում, որով դրսևորվում են այն առարկաները, որոնց այս կամ այն մասը առանձնացվում է իբրև հատկանիշի տեր, իբրև գործողության կատարող: Օրինակ՝ ցավոք այդ հանձ-

1 Բացառականով արտահայտված ենթական առաջին անգամ դիտվել է պրոֆ. Ս. Արախմանի կողմից (տե՛ս Ժամանակակից հայերենի շարահյուսության մի քանի հարցեր, Երևան, 1962):

նարարությունների գերակշռող մասը մնաց անկատար (ՍՀ, 9.9.1970): Սովորողների մի մասը շտապում է ուսումնական հաստատություն, իսկ մի մասն էլ դուրս է գալիս ընդարձակ բակը (ՍՀ, 21.2.1970): Որտեղ պարապուրդ են տալիս հաստոցների զգալի մասը (ԵԵ, 28.10.1970):— Մեր թագավորի հետ եկել է սակայն նրա սպասավորների մեծ մասը (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Ենթակա է դառնում նաև կես գոյականը առանձին վերցրած, երբեմն էլ սեռական հոլովով արտահայտված իր լրացման հետ միասին, պայմանավորված նախադասության իմաստով. օրինակ՝ Զինվորների կեսը պառկեց փոսերում ու պատերի տակ (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1): Իսկ արեղանների կեսը զորքեր հավաքելու փոխարեն, կարող են մտնել բանակ... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

§ 153. Հոգի և տոկոս գոյականները իբրև ենթակա կիրառվում են իրենց թվական կամ այլ խոսքի մասով արտահայտված լրացումների հետ միասին: Դա պայմանավորված է հիմնականում նրանց դրսևորած իմաստով: Հոգի բառի նյութական, առարկայական իմաստը բավական թույլ է, ուստի հատկանիշի տեր կամ կրող է դառնում, ակտիվ դեր է ստանում իր լրացման շնորհիվ: Այդ պատճառով էլ իբրև ենթակա վերցվում է լրացցալի հետ միասին: Տոկոս բառը միշտ ենթադրում է թվային մեծություն և կապվում է քանակի հետ, այն կարծես անկախ չի մտածվում, հետևաբար իր լրացման հետ է վերցվում իբրև ենթակա: Օրինակ՝ Երեք հոգի բավական է (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Ներսում խավարի մեջ մի Բանի հոգի ողբ ասող կանանց նման աղիողորմ հեծկտում են (ԱԲ, Սաբու):

Դերանունը իբրև ենթակա

§ 154. Ենթական կարող է արտահայտվել դերանուններով: Իբրև ենթակա կիրառվում են հատկապես անձ կամ առարկա ցույց տվող դերանունները, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց դրսևորած նշանակությամբ՝ անձի կամ առարկայի իմաստ արտահայտելու հանգամանքով: Ենթակայի պաշտոնով կիրառվում են՝
ա) անձնական դերանունների բոլոր դեմքերը թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի թվով, ընդ որում, նրանք սովորաբար դրվում են ուղղա-

կան հոլովով: Օրինակ՝ Ես երբեք, երբեք բախտ չեմ ունեցել... (ՀԹ, Անուշ): Նա մի ծեր հայր էր խնամում, Գյուլնարա էր անունը նրա (Գ. Սար.): Մենք գնում ենք գյուղերի միջով... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 155. Հաճախ ես, դու, նա անձնական դերանունների հետ գործածվում է ինքը դերանունը, որը առաջին և երկրորդ դեմքերի հետ գործածվելիս ստանում է ա. դ գիմորոշ հոդերը: Ստացվում են ես ինքս, դու ինքդ, նա ինքը բաղադրյալ ձևերը, որոնք միասնաբար հանդես են դալիս որպես ենթակա: Դրանով ավելի է ընդգործվում, շեշտվում, հավաստի դարձվում տվյալ դեմքի իմաստը, որի հետևանքով էլ հենց բացառվում է մյուս դեմքերի նշանակությունը: Այսպես՝ Ես ինքս ինձ նախատում եմ դրա համար... (ՍԽ, Հողը, 2): — Դու ինքդ ի՞նչ ես կարծում, ով կհաղթի (ՀԹ, Մեծ տան զավակները, 1):

Դործածական են նաև սրանց հոգնակի ձևերը՝ մենք ինքներս, դուք ինքներդ, նրանք իրենք, որոնք նույնպես միասին են կիրառվում որպես ենթակա: Բայց մենք ինքներս ինչո՞ւ պիտի պաշտպանվենք (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դուք ինքներդ խոստովանեցիք... որ գյուղացիները կողոպտված են... (ԳՍ, Թեհրան, 2):

Ինքը երրորդ դեմքի դերանունը իբրև ենթակա կիրառվում է նաև առաջին և երկրորդ դեմքերով, ստանալով ա և դ գիմորոշ հոդերը. օրինակ՝ ինքս գնացի շրջկենտրոնից դեղ բերեցի ու սրսկեցի (ՍԽ, Հողը, 1): — Ինքդ էլ իսկի սափրված չես (ՆԶ, Հացավան): — Ինքներդ անալիդ արեք և տեսեք, ընկերներ... (Ն. տ.):

Երբեմն որպես ենթակա կիրառվող անձնական դերանունների հոգնակի ձևերի հետ գործածվում են ամենը, բոլորը որոշյալ դերանունները (մենք ամենքս, դուք ամենքդ, նրանք ամենքը, մենք բոլորս, դուք բոլորդ, նրանք բոլորը), որոնք անձնական դերանունների հետ համաձայնում են գիմորոշ հոդերով և նրանց հետ միասնաբար կատարում են ենթակայի պաշտոն: Օրինակ՝ Մենք ամենքս հյուր ենք կյանքում... (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): — Դուք ամենքդ պիտի օգնեք ինձ մի այդպիսի զորութուն ստեղծելու (ՍԶ, Պապ թագավոր): Մենք բոլորս էլ գիտենք, որ դու կարմիր պարտիզան ես... (ՆԶ, Հացավան):

Հիշյալ ենթակաները աչքի են ընկնում շեշտվածությամբ և ընդգծվածությամբ: Մենք ամենքս, դուք ամենքդ, մենք բոլորս.

նրանք բոլորը և այլ ձևերը իբրև ենթակա կիրառվելիս ցույց են տալիս, որ գործողության կատարմանը մասնակցում են տվյալ խմբի մեջ մտնող կամ ընդգրկված բոլոր անձերը անխտիր, առանց բացառության:

Հանդիպում են դեպքեր, երբ հոգնակի անձնական դերանունների հետ իբրև ենթակա գործածվում են քանակական թվականներ, որոնք դեմքով համաձայնում են դերանունների հետ, ընդ որում, հաճախ դրանց հետ կապակցվում է էլ բառը: Այսպես՝ ՄԵՆԲ ԵՐԵՖԱ էլ սխալ ենք... (ՍԽ, Հոդր, 2): Նրանք ԼԵԿՈՒՄԵՆ էլ միջին տարիքի մարդիկ էին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Այսպիսի կապակցություններում թվականները նշում են, թե տվյալ խմբի մեջ մտնող անձերից քանիսն են առանձնացվում իբրև գործողության կատարողներ կամ հատկանիշի կրողներ, այսինքն՝ կոնկրետացնում են այդ դերանուններով արտահայտված անձերի քանակը:

Իբրև ենթակա կիրառվում են անձնական դերանունների փոխանուն սեռականները, որոնք ցույց են տալիս այն անձը կամ իրը, որը պատկանում է տվյալ դերանվանը: Օրինակ՝ Վաղն իսկ զորքերը հանենք: Խմը պատրաստ է արշավի (ԴԴ, Վարդանանք): ...Մերք քար ու ձոր է... (ՍԽ, Հոդր, 1):

Ենթակայի պաշտոնով կիրառվում են մԵՐՈՆԲ, ձԵՐՈՆԲ դերանունները՝ կազմված մԵՐ, ձԵՐ սեռականներից: Այսպես, օրինակ՝ ՄԵՐՈՆԲ անընդհատ նահանջում են... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 156. Ենթական կարող է արտահայտվել ցուցական դերանուններով: Ցուցականներից ենթակա են լինում հատկապես առարկա ցույց տվող դերանունների եզակի և հոգնակի ձևերը՝ սա, դա, նա, սրանք, դրանք, նրանք: Օրինակ՝ Սա եկավ մեծ ուշացումով (ՍԽ, Հոդր, 2): —Դա քո իրավունքն է, իհարկե (ՍԽ, Հոդր, 1): Սրանք երաշտաբեր քամիներից պաշտպանում են սարերը (ՍԽ, Հոդր, 1):

Ենթական կարող է արտահայտվել սրանք, դրանք, նրանք ցուցական և բոլորը որոշյալ դերանունների կապակցությամբ: Այդ դեպքում բոլոր որոշյալ դերանվամբ ավելի է ընդգծվում, շեշտվում ցուցական դերանուններով զրոսկորված առարկաների ամբողջությունը: Օրինակ՝ Սրանք բոլորը լուրեր էին... (ՍԶ, Պապ

թագավոր): Ինչպես պարզվեց դրանք բոլորն էլ ղեռատի կույսեր էին... (ն. տ.):

Ենթակայի պաշտոնով հանդես են գալիս նաև այս, այդ, այն ցուցականները, որոնք նույնպես առարկա են մատնանշում: Սակայն սրանք ավելի պակաս հաճախականությամբ են կիրառվում, քան վերը նշվածները. օրինակներ՝ Այդ մեծահասակներն էին... (Գ. Բես, Խանգարված ճառը):

Ցուցական դերանունների մի մասը իբրև ենթակա հանդես է գալիս գոյականաբար կիրառվելու: Օրինակ՝ —Այդքանը ևս շատ բավական է (Բ, Սամվել): Մյուսները նույնպես սպասում էին (Սև, Հոգը, 2): Զենք էին վերցնում նույնիսկ այնպիսիներ, որոնք իրենց կյանքում հավել չէին մորթել (Սև, Մխիթար սյուրապետ):

§ 157. Ենթական կարող է արտահայտվել որոշյալ դերանուններով: Ընդ որում ամենքը, յուրաքանչյուր ու, ամեն ու, ամեն ինչ դերանունները ենթակա են դառնում առանց գոյականաբար կիրառվելու, այսինքն՝ առանց որոշյալ հոդ ստանալու. օրինակ՝ Ամենքը գուզվեցին (ԴԴ, Վարդանանք): Ամեն ու յուր կյանքի մասին էր մտածում (Բ, Սամվել): Ամեն ինչ կարգադրված է (ն. տ.):

Բոլոր, յուրաքանչյուր, ամբողջ, ողջ, ամեն մի (ամեն մեկ) դերանունները ենթակա են դառնում գոյականաբար կիրառվելով: Օրինակ՝ Բոլորը հոգնած ու լարված տրամադրությամբ դուրս եկան պարտքյուրոյի գրասենյակից (ՆԶ, Հացավան): Յուրաքանչյուրն իր հաշիվը գիտեր... (Սև, Հոգը, 1):

Հաճախ ամենքը, յուրաքանչյուր, բոլոր դերանունները ստանում են ս, դ դիմորոշ հոդերը (ամենքս, ամենդ, յուրաքանչյուրս, բոլորս, բոլորդ), որով նրանք և՛ գոյականացվում են, և՛ ստանում դիմային համապատասխան նշանակություն, դրանք նույնպես կիրառվում են որպես ենթակա: Օրինակ՝ Ամենքս, իմացիր, տասը տեր ունենք (ՀԹ, Հառաչանք): ...Ամենդ հրավիրվում եք պալատ... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ասես այդ հարցի պատասխանն ենք տալիս յուրաքանչյուրս (ՍԶ, 10.2.1971):

§ 158. Իբրև ենթակա կիրառվում են նաև որոշյալ դերանվան ժխտական ձևերը (ոչ ու, ոչ մեկը, ոչինչ). բնդ որում ոչ ու-ր կիրառվում է առանց որոշյալ հոդի, ոչ մեկը միայն հոդով, իսկ ոչինչը-ը թե՛ հոդով, թե՛ առանց հոդի. օրինակ՝ Ոչ ու նրան չէր

հետապնդում... (ԳՍ, Թեհրան, 2): Բայց և այնպես ոչինչ, ոչինչ չօգնեց (ՆԴ, Սաքուլն ուխտ գնաց): Այս ոչինչը շատ ինչից շատ է (Շեքսպ., Համլետ):

Հաճախ որոշյալ դերանունների հաստատական և ժխտական ձևերի հետ կապակցվում է անձնական դերանվան բացառական հոլովը. ինչպես՝ մեզնից, ձեզնից, նրանցից, յուրաքանչյուրը (ամեն մեկը, ոչ մեկը և այլն): Նշված կապակցությունը միասին է կիրառվում իբրև նախադասության մեկ անդամ, քանի որ գործողություն կատարողը կամ հատկանիշի տերն ու կրողը ամբողջ բացառականացությամբ է արտահայտված, և բացառական հոլովաձևը չի լրացնում ոչ որոշյալ դերանվանը և ոչ էլ որևէ անդամի: Օրինակ՝ նրանցից յուրաքանչյուրը կհետաքրքրվի անշուշտ և կուզի իմանալ սուրհանդակից, թե ինչու համար են հրավիրվում (ՍՁ, Պապ թագավոր): Սակայն մեզանից և ոչ մեկը դեռ հստակ չգիտե, թե ինչ բան է պատերազմը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Որոշյալ դերանվան հետ կապակցվում է նաև գոյականի բացառական հոլովը, որը դերանվան հետ միասին կիրառվում է իբրև ենթակա: Օրինակ՝ Բայց բյուրոյի անդամներից յուրաքանչյուրը զբաղված իր սեփական մտքերով՝ նրան չէր արձագանքում (ՆՁ, Հացավան):

Երբեմն դերանվան հետ կապակցվում է հոգի բառի բացառականն ու նրա թվական լրացումը՝ երեք հոգուց և ոչ մեկը չտեսավ Իվան Բեյի ջրակալած աչքերը (ԱԲ, Իվան Բեյը):

§ 159. Իբրև ենթակա կիրառվում են նաև անորոշ դերանունները (իհարկե ոչ բոլորը): Ընդ որում, դրանց մի մասը հանդես է գալիս գոյականական կիրառությամբ. Այսպես՝ Մի ֆանիսը բազմանշանակ նայեցին իրար (ՍԽ, Հողը, 1): Մեկը գնում է, տեղը մեկ ուրիշն է կանգնում (ն .տ.): Միանգամայն պարզ է, որ մեկն ու մեկը նրանց փոխարեն գրել էր (ՆՁ, Հացավան): Այդ բոլորը ավելի լավ, ավելի ճշգրիտ կպատմի այսինչը... (Գ., 1969, № 6):

Անհայտ ոմն հանկարծ դեն է շարտում սև դոմինոն... (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Ոմն անորոշ դերանվան հոգնակին՝ ոմանք իբրև ենթակա կիրառվում է առանց որոշյալ հոգի. օրինակ՝ Ոմանք ուտում էին կանգնած, ոմանք նստած... (ՍԽ, Հողը, 2):

Անորոշ դերանվան հետ երբեմն կապակցվում է գոյականի և

դերանվան (հատկապես անձնական) բացառական հոլովածևը: Այսպիսի կապակցությունը միասին է ենթակա դառնում: Օրինակ՝ Դրանցից մի ֆանիսը փայտյա բներ էին... (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Շինականներից ուման բերեսները թեքեցին (Սև, Միթթար սպարապետ):

§ 160. Ենթակա են դառնում հարցա-հարաբերական դերանունները ևս: Որպես ենթակա կիրառվում են հատկապես ով, ինչ, ֆանիսը, որ, որեւորդ, ինչպիսին, որպիսին, ինչքան և այլն: Հնդ որում ով-ը ենթակա է դառնում առանց որոշիչ հոդի, ինչ և որ դերանունները թե՛ հոգով, թե՛ առանց հոդի, իսկ մնացածները՝ միայն հոգով: Օրինակ՝ Խնչը կհաղթի կյանքում հերոսին, թե չլինին կինն ու գինին (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): — Ո՞վ քեզ ծեծեց, Մարո ջան, ո՞վ անիծեց, Մարո ջան... (ՀԹ, Մարո): ...Որը միաժամանակ և՛ ճաշ էր և՛ ընթրիք... (Սիր., Նախօրյակին): ...Գիտե պարսիկ զորքերի թիվը, գիտե որքանը ձիավորներ են, որքանը հետևակներ են... (Բ, Սամվել):

Որպես ենթակա առանց հոդի է կիրառվում ով դերանվան հոգնակին՝ ովքեր. օրինակ՝ Ո՞վքեր են արել, — հարցրեց նա (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Ածականն իբրև ենթակա

§ 161. Ածականները ենթակայի պաշտոն են կատարում գոյականաբար գործածվելիս, մի բան, որ կատարվում է որոշիչ հոդի միջոցով: Գոյականաբար գործածված ածականը արտա հայտում է հատկանիշը և այն կրող առարկան միասին: Այդ դեպքում ածականը չի զրկվում խոսքի մասային իր արժեքից, պահպանելով իր նշանակությունը, այն ձեռք է բերում նաև գոյականական իմաստ, մի բան, որ հնարավորություն է տալիս նրան հանդես գալու ենթակայի պաշտոնով: Գոյականաբար կիրառված ածականը, այսպիսով, ներառում է թե՛ որոշիչի, թե՛ նրա որոշյալի իմաստը. այսպես՝ նորը նշանակում է նոր առարկան, զեղեցիկը՝ գեղեցիկ առարկան և այլն:

§ 162. Ենթակա են դառնում թե՛ որակական և թե՛ հարաբերական ածականները. այսպես՝ Միշտ գորեղը ճնշում է, ոչնչացնում է անգորին (Բ, Սամվել): Մատերի տակից չորից ելնում է դա-

լաւը, դաւարից չորը (ԳՍ, Թեհրան, 1): Յերեկային հարվածներին հաջորդեցին գիշերաշփոթները (ԳԴ, Վարդանանք): Քաղաքում իրար էին խառնվել ասիականն ու եվրոպականը (ԳՍ, Թեհրան, 2):

Որպես ենթակա գործածվում են ոչ միայն որակական ածականների դրական, այլև բաղդատական և գերադրական աստիճանները, որոնք նույնպես գոյականական կիրառություն են ստանում որոշիչ հոգի միջոցով. օրինակներ՝ ...Դժվար և ազնվագույնը Արուսիկ Երջանիկ դարձնելն է (ՆՁ, Հացապան): և ամենահավատարիմը դու ես, որ վայելում ես Շապուհի առանձին շնորհը (Բ, Սամվել): Ամենածանրը Վարդանի համար իր մարտիկների մոտ լռելն էր (ԳԴ, Վարդանանք): Ավելի դժվար էր Նրեխաներին մեծացնելն էր:

Եթե դերադրական աստիճանը կազմվում էր ամենից, բոլորից բառաձևերի և դրական կամ գերադրական աստիճանների կապակցությամբ (ամենից լավը, ամենից խելոքը, ամենից լավագույնը, բոլորից ծանրագույնը և այլն), ապա վերջինս միասնաբար է կիրառվում իբրև ենթակա: Բաղադրիչները այս դեպքում չեն մասնատվում: Նրանք միասին կատարում են մեկ անդամի, տվյալ դեպքում՝ ենթակայի պաշտոն. օրինակ՝ Ամենից լավն են թվում կյանքում, Ամենից քանկը և բաղձալին (ԳԷ): —Ամենից լավագույնը հենց ամենից թույլն է եղել (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

Եթե դերադրական աստիճանը ունի բացառականով լրացում, ապա այդ երկուսը միասին են հանդես գալիս իբրև ենթակա. օրինակ՝ Ու ալնուհեա կատարվել էր աղետներից ծանրագույնը (ՍՁ, Պապ թագավոր): Ախ, իմ Երկրից ամենաթինը Անգին մանկիկն է իմ սուրբ գրկի (ՀՇ): Եթե բաղդատական աստիճանը կազմված է գոյականաբար գործածված ածականի եզակի բացառականի ու նույն ածականի դրական աստիճանի կապակցությամբ, ապա ամբողջ կապակցությունը պետք է դիտել իբրև մեկ անդամ, տվյալ դեպքում՝ ենթակա: Բացառականով դրված բառը նախադասության առանձին անդամ չէ. օրինակ՝ Կա հզորից հզորը (ԳԴ, Վարդանանք):

Ենթակայի դերով կարող է հանդես գալ փոխանուն տրական ածականը. օրինակ՝ ...Ինչքան է փոխվել աշխարհը, բարձրինը ցած է ընկել, ցածրինը՝ բարձրացել... (Ար., Ընկեր Մուկույր):

ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ ԻՐՐԸ ԵՆԹԱԿԱ

§ 163. Թվականները ենթակա են դառնում գոյականաբար գործածվելով: Իբրև ենթակա կիրառվում են հատկապես քանակական, դասական և կոտորակային թվականները: Բաշխականները սակավադեպ են հանդես գալիս ենթակայի պաշտոնով: Դա անշուշտ, պայմանավորված է նրանց իմաստային առանձնահատկությամբ. Թվականները որպես ենթակա հիմնականում կիրառվում են որոշյալ հոդով: Սակայն բացառված չեն առանց հոդի գործածությունները: Ենթակայի պաշտոնով կարող են հանդես գալ թվականների թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի ձևերը: Նկատենք, որ թվականի հոգնակի կիրառությամբ ևս վերջինս գոյականացվում է, որով և հնարավոր է դառնում նրա, իբրև ենթակայի, գործածությունը:

§ 164. Ամենից հաճախադեպ ենթակա են դառնում քանակական թվականները, որոնք, որոշիչ հոդ ստանալով, ցույց են տալիս առարկայի կոնկրետ թիվը և տվյալ առարկաների ամբողջությունը ընդհանուր ձևով, այսինքն՝ նրանցով դրսևորվում է քանակական հատկանիշը և այն կրող առարկան. օրինակ՝ Նստած են յոթ հոգի, վեցը հրամանատարներ են (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Չորսն էլ դուրս եկան գրասենյակից ու գնացին դեպի գոմերը (ՍԽ, Հողը, 1): Խուֆեցին ասաց, թե մեկ միլիոնը տասր հազար միավոր է... (ԽԴ, Խողեղան): Այդ նախադասություններում թվական ենթակաները հոդով են կիրառվել: Գործածական են նաև միլիոններ ծախսվեցին, հազարներ յուրացվեցին, հաշյուրներ են խնայվում և այլ ձևեր, ուր ենթակաները կիրառվում են առանց հոդի:

Երբեմն քանակական թվականը ենթակայի կիրառություն է ստանում ոչ թե որոշիչ, այլ դիմորոշ հոդով: Այդ դեպքում ևս ընդգծվում է թվականի առարկայական իմաստը, և վերջինս գործածվում է անձի նշանակությամբ. օրինակ՝ —Նշանակում է երկուսս էլ նույն պատճառով չենք քնել... (ՍԽ, Հողը, 2): Մեր տանը չորսս մի կողմ ենք եղել, նա մի կողմ (Ն. տ.): Այստեղ երկուսս նշանակում է երկու անձ (խոսողը և մի երկրորդ անձնավորություն) չորսս՝ չորս անձնավորություն և այլն:

§ 165. Ենթակայի կիրառությամբ հանդես են գալիս նաև դասական թվականները, որոնք նույնպես հոդ են ստանում, այսին-

քըն՝ առարկայացվում են: Որոշիչ հոդ ստանալով՝ դասական թվականները ցույց են տալիս ինչպես համասեռ առարկաների հաջորդական կարգը կամ շարքը, այնպես էլ դրանց տակ դասավոր առարկաները: Օրինակ՝ Նրան հաջորդում է Երկուրդը, Երեւոյը... Իննեւորդը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Մեկը բարձում, ձամփա էր դնում, Երկուրդը, Երեւոյը, չորուրդը, հինգեւորդն էին մոտենում... (ՍՀ, 24.1.1968):

Իբրև ենթակա կարող են հանդես գալ նաև հոգնակի թվականները. ինչպես՝ ... Ու թե առաջինները և թե Երկուրդները, լույսը բացվելուն պես, վեր էին թռչում անկողիններից ու դիշերային սպիտակեղենով վազում դեպի լուսամուտները (ՍՀ, Հեղկոմի նախագահը):

§ 166. Ենթակայի կիրառություն են ստանում նաև կոտորակային թվականները, որոնք որպես ենթակա կիրառվում են որոշիչ հոդ ստանալով: Գրական լեզվում կոտորակային թվականով են թակաները ավելի քիչ են հանդիպում, քան թվականի մյուս երկու տեսակներով՝ քանակակիւնով ու դասականով: Օրինակ՝ —Վարդանին ջախջախելու համար բավ էր այդ ուժերի մեկ քառուրդը (ԴԴ, Վարդանանք): Կերպարվեստի դասատուների երկու երեւոյը մասնագետ չէ (ՍՀ, 26.6.1970):

Ենթական կարող է արտահայտվել թվականի և բացառական հոլովածների կապակցությամբ: Տարածված են հատկապես թվականի և անձնական ու ցուցական դերանունների բացառական հոլովածների կապակցությունները (մեղինից, ձեզինից, նրանցից հինգը, սրանցից, դրանից, նրանցից ութը և այլն), որոնք կիրառվում են որպես ենթակա. օրինակ՝ Նրանցից 30-ը պատանի բոնցքամարտիկների զպրոցի սաներն էին (ՀՅ, 10.10.1976): Տղաներից չորուրդը՝ Խրամը, ևս արվանալով, զարմացած նայում էր բնկերներին (ԳՍ, Թեհրան, 1): Այսօր հանրապետության պրոֆտեխնիկական կրթության սիստեմի 56 ուսումնարաններից 18-ը գործում են Երևանում (ԵԵ, 25.9.1970):

Դերբայներով արտահայտված ենթակա

§ 167. Ենթակայի պաշտոն են կատարում նաև բայի անդեմ կամ դերբայական ձևերը, հատկապես՝ անորոշը, հարակատարը և ենթակայականը: Դրանք ենթակա են դառնում հիմնականում

գոյականաբար գործածվելով՝ այսինքն՝ որոշիչ հոգ ստանալով, բացառված չեն նաև դրանց անհոգ գործածությունները:

§ 168. Ենթական կարող է արտահայտվել անորոշ դերբայով, որը իբրև գործողության անվանում հեշտությամբ գոյականական կիրառության է ստանում: Պրինակ՝ — Հրաժարվելի իմ իրավունքս է... (ՍԶ, Հայոց բերդը): Գնալն ավելի քաջություն է, քան մնալը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Հույլ տալը նրա վարվեցողության իմնական մեթոդն է (ՆԶ, Հացավան):

Անորոշ դերբայը իբրև ենթակա առանց հոգի շատ հազվադեպ է հանդիպում, այն էլ միայն հատուկ տիպի նախադասություններում. օրինակ՝ Հաստատել զժվարին է, արքա (ՍԶ, Հայոց բերդը):

Մանր.— Անորոշ դերբայի հոգնակին իբրև ենթակա չի կիրառվում, որովհետև գործածական չեն անորոշի հոգնակի ձևերը: Երբ անորոշ դերբայը հոգնակի թվով է հանդես գալիս, այդ դեպքում հոգնակիությունը վերաբերում է ոչ թե դերբային, այլ նրա հատկացուցչին: Այսպես՝ մնալնեւս հաջողվեց նշանակում է մեր մնալը հաջողվեց: Խոսելնեւդ ավարտվեց՝ ձեր խոսելը ավարտվեց և այլն:

§ 169. Ենթական արտահայտվում է նաև հարակատար դերբայով, որը դյուրությանմբ ենթակա է դառնում գոյականաբար գործածվելով: Իբրև ենթակա կիրառվում են հարակատարի թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի ձևերը:

Այսպես՝ — Սպանվածք Երեք երեխա ուներ... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Մնացածները ուշացան (ՆԶ, Հացավան): Շղրայվածները չոսած աչքերով նայեցին նրան (Սե, Մխիթար սպարապետ):

§ 170. Ենթակայական դերբայի մեջ առարկայական իմաստը ավելի շատ է զգացվում, քան վերը նշվածների մեջ: Իմաստային տեսակետից դոյականին շատ ավելի մոտ է կանգնած ենթակայականը: Այդ պատճառով էլ վերջինս առանց զժվարության հանդես է գալիս ենթակայի պաշտոնով: Հաճախ դերբայական այդ ձևերով դրսևորվում է ոչ միայն գործողության, այլև նրա կատարողի նշանակությունը (հմտ. երգող, պարող ձևերը):

Իբրև ենթակա գործածվում են ենթակայական դերբայի թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի ձևերը, օրինակ՝ — Սա հո ձի չի, տեղովը

կրակ է, նստողը չի պառավի (Սև, Հողը, 1): — Սպանվողը չի էլ իմանում, որ սպանվեց... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Գլուխ պահողները շուտ են սպանվում (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Ենթակայական դերբայը կարող է ենթակա դառնալ առանց գոյականաբար գործածվելու, իր բուն նշանակությամբ: Օրինակ՝ ու անցնող դարձող թբում էր նրա պիղծ գերեզմանին (ՀՔ, Մեծ տան դավակներ, 1):

Զրեքվող խոսքի մասերը իբրև ենթակա

§ 171. Իբրև ենթակա կարող են հանդես գալ նաև շաղկապները, ձայնարկությունները, եղանակավորող բառերը, մակբայները և այլն, որոնք հիմնականում ենթակա են դառնում, չպահպանելով իրենց խոսքի մասային նշանակությունը: Սրանք ի տարբերություն ածականների, թվականների և դերբայների, ենթակայի պաշտոն կատարելիս վերառվում են իրենց խոսքի մասային բուն իմաստից և հանդես գալիս իբրև բառանուն, այսինքն՝ իբրև տվյալ բառի անվանում. օրինակ՝ Անշուշտ, անպատեհո բառերը զրաբարում ածական և մակբայ են եղել, անկասկած՝ ածական, անտաբակույս-ը՝ մակբայ (ՍԱ, Ժամանակակից հայերենի քերականություն): Այստեղ անկասկած և անտաբակույս եղանակավորող բառերը կիրառվել են որպես ենթակա՝ հանդես գալով իբրև բառանուն, այսինքն՝ տվյալ բառի անվանում: Դրանք սոսկ լեզվական միավորի՝ բառի անվանում են: Այստեղ առկա է անվանողական-ֆունկցիոնալ փոխանունությունը⁸:

Հիշյալ խոսքի մասերը որպես ենթակա կարող են կիրառվել թև՝ եզակի և թև՝ հոգնակի թվով. օրինակ՝ Այդ «այլ»-ն նման էր միաժամանակ մուրճի հաբվածի, որ իջավ կարծես վերջինի գրլխին (ՍԶ, Հեղկոմի նախագահ): «Այլ»-ն և «ոչ»-ը միաժամանակ լավ աստվածաբանություն չէր (Շեքսպ., Համլետ): Ահա-ն ավելի լայն տարածում ունի (ՍԱ, Ժամանակակից հայերենի քերականություն): ...Մինչև-ը բուն չափի իմաստ է արտահայտում առանց ժամանակային ու տարածական մասնավորման (ն. տ.): Մինչդեռ որովհետև-ը ավելի բուն դրական լեզվին հատուկ շաղկապ է և

⁸ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 93—94:

գործածական է թե՛ գեղարվեստական, թե՛ գիտական գրականություն մեջ (ն. տ.): ...Վայ-ը կարող է արտահայտել և՛ ուրախության, և՛ վարձանքի, և՛ ցավի, և՛ վախի, և՛ զգվանքի և այլ զգացումներ (ն. տ.):

Այստեղ ընդգծված բառերը կիրառվել են իբրև ենթակա նրանք վերցվել են որպես բառական միավորի անվանում:

§ 172. Պեսք է նկատել, որ ամեն մի լեզվական միավոր կամ արտահայտություն կարող է ենթակա դառնալ, հանդես գալով որպես անվանողական փոխանուն, այսինքն՝ որպես բառանուն, որպես անվանում. օրինակ՝ ...ես զգում եմ, այդ «չէ»-ն «հա» չի դառնա (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Իսկ երբ հանդես էր գալիս «տաբան հա»-ն, նրան փեսի տուն տարան (ՀԹ, Մարո): Բոլորը փախան, մնացել են միայն ինձպեսները (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): «Բերել է»-ը դեռ ապացույց չի (ՎԱ, Լեռներ հայրենի):

Բացի վերը նշվածներից, ենթակա կարող են դառնալ այլևայլ կապակցություններ, որոնք առարկայացվում են և վերցվում իբրև մի ամբողջություն:

Ենթական կարող է արտահայտվել տարբեր տեսակի բառակապակցություններով. օրինակ՝ Բերդ գյուղում մեծից մինչև փոքր գիտեին Օհան հայրիկի ողջ կյանքը (Արաքս, Օհան հայրիկը ...Սպասավորներից սկսած մինչև պալատականները, նախնիներից մինչև իշխանությունները անհանգիստ, հետաքրքրված անցնում էին սրահից սրահ... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

ՈՏՈՐՈԳՅԱԼ

§ 173. Ստորոգյալը նախադասության գլխավոր անդամներից մեկն է: Նախադասության ձևավորման գործում նա ենթակային հավասարաթեք դեր ունի և նրա նկատմամբ համազոր, հավասարական հարաբերության մեջ է գտնվում: Ստորոգյալը հատկանիշը վերագրում է ենթակային: Սակայն ենթակային հատկանիշ կարող են վերագրել և այլ անդամներ (որոշիչ, հատկացուցիչ և այլն): Այս դեպքում հատկանիշի վերագրումը ենթակային կատարվում է լրացական, ստորադասական, կախյալ հարաբերությամբ և ոչ ստորոգումով, այդ պատճառով էլ դրանք չանդես են

գալիս որպես լրացյալներ, մինչդեռ ստորոգյալը չատկանիշը վերացրում է ենթակային ոչ-լրացական, հավասարական հարաբերությունը, ստորոգումով: Ահա թե ինչու նա հանդես է գալիս որպես հավասարագոր անդամ: Ստորոգյալը ունի ձևավորման իր առանձնահատկությունը: Այն արտահայտվում է կա՛մ բայի դիմիավոր ձևերով, կա՛մ էլ որևէ խոսքի մասի ու դիմավոր բայի (հանգույցի) բաղադրությամբ: Ընդ որում, երկու դեպքում էլ ստորոգյալը զրահորում է դիմայնություն ու ժամանակայնություն: Այսպիսով, ստորոգյալի չամար էական ու բնորոշ են նաև դիմայնությունն ու ժամանակայնությունը: Ելնելով վերոհիշյալից՝ կարելի է տալ ստորոգյալի չեռեյալ բնորոշումը: Ստորոգյալը նախադասության այն անդամն է, որը հավասարական հարաբերությամբ, ստորոգումով հատկանիշը վերագրում է ենթակային և ունի դիմայնություն ու ժամանակայնություն:

§ 174. Ստորոգյալը կարող է արտահայտել ենթակայի ամենատարբեր հատկանիշները: Հատկանիշ տեղմինը այս դեպքում վերցվում է ամենաբայն իմաստով: Այսպես՝ ստորոգյալով կարող է զրսնորվել՝ ա) ենթակայի կատարած գործողությունը: Օրինակ՝ Առաջավոր բանվորը բարձրացավ ամբիոն: Սունդուկյանի անվան թատրոնի կուէկտիվը լեմագրեց ն. Զարյանի «Արա գեղեցիկ» ողբերգությունը:

բ) Ենթակալի ով կամ ինչ լինելու՝ Օրդինակ՝ Մարտիրոս Սար-
յանը ՍՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ է։ Իմ ամենասիրելի գրողը
Ե. Չարեմցն է։ Ղ) Ենթակալի ինչպիսի լինելը, նրա որակական
հատկանիշը, Օրդինակ՝ Չ. Թումանյանի պոեմները հետաքրքիր են։
Հասմիկի աշքերը չափազանց գեղեցիկ են։

Պետք է նկատել, որ բոլոր ղեպքերում ստորոգյալին բնորոշ է՝ ա) Լենթակայի հատկանիշ արտահայտելը, բ) այդ հատկանիշը ստորոգումով Լենթակային վերագրելը:

§ 175. Ստորոգյալները ըստ կազմության լինում են պարզ և բաղադրյալ, իսկ ըստ բաղադրիչների՝ բայական և անվանական:

Պարզ է այն ստորոգյալը, որը արտահայտվում է բայի խոնարհված ձևով (Օղանավր բաղձրացավ երկինք: Կոլտնտեսությունը շուտով կսկսի դարնանալսեր):

Բաղադրյալ է այն ստորոգյալը, որը կազմվում է՝ ա) որևէ

⁹ Այդ մասին տե՛ս Ս. Աբրահամյան, *Եղվ. աղխ.*, է, 288—291,

խոսքի մասով և օժանդակ բայով (Ճանապարհը նեղ էր: Օթյակում նստածը կին էր), բ) եղանակավորիչ բայով և անորոշ դերբայով (նա փորձում է համոզել բնակրոջը: Հասմիկը ցանկանում է շարունակել ուսումը):

Քայական ստորոգյալները կազմվում են բայով, անվանականները՝ որևէ խոսքի մասով և օժանդակ բայով: Այսպես՝ Հոհտորը ավարտեց իր ճառը: Գործարանը կկատարի իր պլանները: Դատավորը շարունակում էր հարցաքննել մեղադրյալին նախադասությունների ստորոգյալները դրսևորվել են բայով, հետևաբար բայական են: Իսկ Երևանի փողոցները լայն են ու գեղեցիկ: Հասմիկը և Գայանեն ղապընկերներ են նախադասություններում՝ անվանական մասով (զոյական, ածական) և դիմավոր բայով՝ հանգույցով, ուստի անվանական են: Այսպիսով, անվանական բոլոր ստորոգյալները բաղադրյալ են, իսկ բայականների մի մասը բաղադրյալ է, մյուս մասը՝ պարզ:

ԲԱՅԱԿԱՆ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ

§ 176. Քայական ստորոգյալը ըստ կազմության լինում է պարզ և բաղադրյալ¹⁰:

Քայական պարզ ստորոգյալը դրսևորվում է բայի խոնարհված ձևերով: Ընդ որում նրա կազմում կարող են հանդես գալ երկու և ավելի բաղադրիչներ, ինչպես՝ ցույց է տալիս. ման է գալիս. գրելիս է լինում և այլն¹¹, բայց դրանք բաղադրյալ ստորոգյալ չեն. քանի որ բառական մեկ միավորի արժեք ունեն, և ամ-

¹⁰ Հայերենի ստորոգյալը հանգամանորեն քննության են ենթարկել պրոֆ. պրոֆ. Մ. Արեղյանը (Հայերենի շարահյուսություն, 1912), Վ. Առաքելյանը (Հայերենի շարահյուսություն, հ. 1, 1958) և Ս. Աբրահամյանը (Ժամանակակից հայերենի քերականություն, 1969):

¹¹ Ինչպես տեսնում ենք, պարզ ստորոգյալ են կազմում նաև հարադրական բայերը, որոնք այդ տեսակետից չեն տարբերվում համադրական բայերից: Նկատենք, սակայն, որ զուգադրական բայերով արտահայտված ստորոգյալները որոշ չափով տարբերվում են հարադրավոր և տալ բայով կազմված պատճառական բայերով դրսևորվող ստորոգյալներից: Եթե զուգադրական բայերի բոլոր բաղադրիչները խոնարհվում են առանձին-առանձին, ապա հարադրավորների բաղադրիչներից միայն բայական բաղադրիչն է խոնարհվում, իսկ տալ բայով կազմված պատճառականների բաղադրիչներից խոնարհվում է տալ բայը, մյուսը մնում է անփոփոխ:

բողջ բաղադրությունը միասին է դրսևորում ենթակայի գործողությունը և այն վերագրում վերջինիս:

Պարզ ստորոգյալ են կազմում՝

ա) Հայերենի բայի բոլոր եղանակների բոլոր գլխավոր վերյուծական և պարզ ժամանակները:

Օրինակ՝ ...Հիշում է կնոջը, երևաճներին (եջ, հրկիր նախ-բի):— Բայց մենք շտապում ենք (Սջ, Պապ թագավոր): Մկրտումը կանգնել էր սանդուղքի գլխին ու նայում էր գյուղին (Աթ, Կարմրաքար): Ուրեմն կժելով պիտի ջուր բերեն (ն. տ.):

բ) Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները: Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները, ինչպես հայտնի է, կազմվում են լինել բայի խոնարհված ձևերով և ապառնի, հաճախատար ու իս վերջավորությամբ հաճախական դերբայներով և ցույց են տալիս տեական, կրկնվող գործողության կամ հզեղության պաղատար, որոնց կատարման իսկությունը հաստատապես հայտնի չէ խոսողին: Այդ ժամանակները հավասարաչափ գործածական չեն գրական հայերենում: Կան այնպիսիները, որոնք կա՛մ հազվագեպ են գործածվում, կա՛մ էլ բոլորովին չեն կիրառվում: Այսպես՝ քիչ են գործածվում հարակցական դերբայով և լինել բայով կազմված սահմանականի անցյալ կատարյալ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակը, հրամայական ձևերը: Սակավ են հանդիպում նաև հիշյալ եղանակով կազմված սահմանականի անցյալ վաղակատար, հարկադրականի տպառնին և անցյալ տպառնին, այլևս ապառնի դերբայով և լինել բայով կազմված ժամանակների մեծ մասը և այլն: Բնականաբար դրանցով արտահայտված ստորոգյալները կա՛մ քիչ են հանդիպում, կա՛մ էլ տիպական չեն, ուստի այդպիսի օրինակներ չեն բերվում: Մնացած երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներով դրսևորված բայական սարգ ստորոգյալները բավական տարածված են արդի հայերենում: Դրանք ավելի հաճախագեպ են կիրառվում հատկապես 19-րդ դարի հեղինակների մոտ: Այսպես՝ և ամեն բան կատարվում է էնպես, ինչպես ցուշակած է լինում... կախարդը (ՀԹ, Որոտ թագավոր): ...Երբ որ իր տատի համար թխվածք է եղել տանկիս, մի ուրիշ գել է ուզեցել նրան համոզի, որ ճամփիցը դուրս գա (ՀԹ, Կարմրիկը): Տասներկու տարվա պսակված է լինում (ՀԹ, Գեղեցկուհի Վասիլիսան): Մի պատուված բուրբ հագին, մի արոտ փոստալ գլխին ապրելիս է լինում գետի ափին:

(ՀԹ, Զախչախ թագավորը): ...Որքան էլ որ ինքը թափցնելու լինե՛ր, վերջապես Սամվելը կասեր նրանց (Բ, Սամվել): Գռնե՛ր Սամվելը մի անգամ նայելու լինե՛ր խեղճ պատանու վրա, իսկույն կնկատեր նրա անհանգիստ դրուժյունը (Ն. տ.):

ԲԱՅԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ

§ 177. Հայերենում որոշ դիմավոր բայեր, անորոշ դերբայի հետ համադրվելով, կազմում են բայական բաղադրյալ ստորոգյալ: Այդ դիմավոր բայերը հանդես են գալիս մի տեսակ եղանակավորիչ կերպավորիչ գերով, իսկ անորոշ դերբայը զրսևորում է բուն գործողությունը: Դիմավոր բայերը այդ դեպքում զրսևորում են գործողության հնարավորությունը, կարելիությունը, հարկադրվածությունը, սկիզբը, ընթացքը, ավարտը և այլն: Դրանց մեջ թեև կան նաև ներգործական բայեր, սակայն անորոշ դերբայը նրանց համար ուղիղ խնդիր չի դառնում, այլ երկուսը միասին բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում, որոնց մեջ դիմավոր բայն ունի կերպավորման արժեք, իսկ անորոշը՝ գործողության իմաստ: Այսպես՝ շարունակել բայը ներգործական է, ուստի պահանջում է ուղիղ խնդիր (շարունակում եմ գործս, զրույցս, բարեկամությունս և այլն): Սակայն երբ նա հարադրվում է անորոշի հետ, դադարում է ստորոգյալ լինել՝ առանձին վերցրած, ինչպես՝ շարունակում եմ գրել (գովել, ընթերցել): Այս դեպքում միայն կերպավորում է այդ գործողությունը, վերջինիս հաղորդելով տեղականության, շարունակականության իմաստ, իսկ անորոշ դերբայն էլ նրա համար ոչ թե ուղիղ խնդիր է, այլ գործողության զրսևորողը: Որ իսկապես այդ դիմավոր բայերը ստորոգյալ չեն առանձին վերցրած, և անորոշն էլ ուղիղ խնդիր չէ նրանց համար, հաստատվում է նաև նրանով, որ դրանց մեջ կան նաև շեղոք բայեր, ինչպես՝ կարողանալ, ճգնել, պատրաստվել, համարձակվել, դադարել, աշխատել, հակվել, վախենալ, հարկադրվել և այլն, որոնք բնականաբար չեն կարող ուղիղ խնդիր առնել:

§ 178. Բաղադրյալ ստորոգյալ կազմող եղանակավորիչ բայերը կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի:

ա) Բայեր, որոնք արտահայտում են գործողության սկիզբը, ընթացքը, ավարտը, այլև մի բան անելու ցանկություն, հնարավորություն, կարողություն և այլն: Այդպիսիք են՝ սկսել, շարունակել, դա-

դարել, պատրաստվել, ցանկանալ, մտադրվել, փափագել, ուզել, կա մենալ, երագել, կարողանալ և այլն: Օրինակ՝ Մի քիչ հանգստանալուց հետո սկսում էի աշխատել... (Իս., Սգավոր արագիր): ...Բայց երբեք չեմ դադարել հարգել նրա մեջ մեծ մարդու ամենաբարձր հատկությունները (Ն. տ.): Պատրաստվում է պատերազմել հայրենիքի փրկության համար (Ն. տ.): Նա ցանկանում էր ունենալ յուր մարդիկ, յուր հավատարիմները (Ն. տ.) ...Նա անհանգիստ էր եղել, չէր կարողացել բնել (Բ, Սամվել):

բ) Բայեր, որոնք արտահայտում են մի բան անելու ձգտում, վճիռ, հրաման, հակում, որոշում, խոստում և այլն: Դրանք են՝ նրգտել, աշխատել, փորձել, ջանալ, վճել, հրամայել, հակվել, որոշել, ուխտել, խոստանալ, մոռանալ և այլն: Սրանք, ինչպես արդեն նշվել է, նույնպես անորոշ դերբայի հետ բայական բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում. ինչպես՝ Այդ ո՞վ է, որ չի ձգտում բարձրանալ, փայլել, հռչակվել աշխարհով մեկ (ԱՍ, Ամառնամուտ): ... Որ փորձում էր երգել գլուխը տարուբերելով... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նա վճել էր բաց դաշտում ճակատ շտալ Աբդուլլահին... (Սն, Մխիթար սպարապետ): ...Հրամայել էր իսկույն իրենց սայլերն ուղարկել (ԴԴ): — Ես էլ հակված եմ կարծել, թե գուցե ճշմարիտ լինի... (Բ, Սամվել): ...Մտադրվեցի սկսել մանկամիտ աղջիկներին և կանանց հատուկ քթից քաշելու հայտնի խաղը (ԳՍ, Մովսէսյան):

Մանրոթ.— Երբեմն որոշել բայի դիմավոր ձևերի հետ բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում երկու անորոշ դերբայներ, որոնցից առաջինը սովորաբար լինում է շարունակել բայը. օր՝ Մենք որոշեցինք շարունակել զարգացնել սոցիալիստական դեմոկրատիան (ՍՀ, 19.4.1969): Այս կառուցվածքը, որ հանդիպում է հատկապես մամուլի լեզվում, այնքան էլ խրախուսելի չէ:

գ) Բայեր, որոնք արտահայտում են որևէ բան անելու հարկադրվածություն, պարտավորվածություն համարձակություն համաձայնություն և այլն: Այդպիսիք են՝ ստիպել, հարկադրվել, պարտավորվել, համարձակվել, համաձայնվել և այլն: Այդ եղանակավորիչ բայերով և անորոշ դերբայով կազմված բաղադրյալ ստորոգյալները նույնպես լայն տարածում ունեն գրական հայերենում: Այսպես՝ Ստիպված էր որդուն էլ ծախել (Սն, Մխիթար սպարապետ): Կոլեկտիվը պարտավորվել է նաև մեքենայացնել և ավտոմատացնել մի շարք արտադրապրոցներ (ՍՀ, 6.2.1970): Ինչ

թվաց, թե նա կհամարձակվի համբուրել ինձ... (ԳՍ, Մովսէս-սը):

դ) Բայեր, որոնք ղրսեւորում են մտածութիւն, վախ, իմացութիւն, խնդրանք և սրանց նշանակութիւններին առնչվող իմաստներ: Դրանցից են՝ մտածել, վախենալ, սարսափել, խնդրել, իմանալ, սիրել և այլն:

Օրինակներ՝ Մուշեղը մտածում էր ...կարգի դնել յուր բնտանեկան գործերը... (Բ, Սամվել): Սարսափում էր նայել ամուսնու զայրացած աչքերի մեջ (ն. տ.): Սիրում էր միայն հրամաններ լսել (ն. տ.): Գործածական են՝ ամաշում էր ելույթ ունենալ. խրնդում էմ ընդառաջել. զգուշանում էր հանդիմանել և այլն ձևերը, որոնք բայական բաղադրյալ ստորոգյալներ են:

ե) Բայական բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում նաև զերադասել. սպառնալ, տատանվել, դժվարանալ. սպասել, շտապել և այս կարգի որոշ եղանակավորիչ բայեր անորոշ դերբայի հետ: Օրինակ՝ ...Գերադասում եմ մի քաշ լեշի միս, քան երեք հազար դուկատ ստանալ (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): ...Սպասում է արատավորել մեր բոլոր սրբութիւնները (Բ, Սամվել):

§ 179. Բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում պարտավորական, անհրաժեշտական, կարելիական կամ հնարավորական և այլ նշանակութիւն արտահայտող պետք է, պիտի, անհրաժեշտ է, կարելի է, անկարելի է, անհնար է, անհնարին է, կարող է, դժվար է, հեշտ է, պատրաստ է, ապառոյթուն է և այլն ձևերը անորոշ դերբայի հետ: Սրանք, որ կազմված են ածականից, մակբայից կամ մի այլ խոսքի մասից և բայական հանգուցից, հարադրվելով անորոշ դերբային, արտահայտում են մեկ գործողութիւն, հանդես դալով որպէս բաղադրյալ ստորոգյալ անդեմ նախադասութիւնների համար: Սրանց արտահայտած գործողութիւնը կապվում է ոչ թե որևէ դեմքի հետ, այլ վերաբերում է ընդհանուրին: Օրինակ՝ Պետք է ուրանալ սեփական անձը, իրը, երջանկութիւնը... (ԴԴ, Վարդանանք): ...Անկարելի է պատմել Մարիի վիշտն ու հուսահատութիւնը... (Իս., Սրտի դատողութիւնը): ...Իսկ վստահ լինելու համար հարկավոր է լավ մտածել (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): Այլևս անհնար է շարունակել ճանապարհը... (Սե Մխիթար սպարապետ): ...Բոլորովին ապարդյուն է ռեբել այդ թերթերը (Բ, Սամվել):

Սաևոր.— Պետք է, կարող է և այլն ձևերի հետ բաղադրյալ ստորոգյալ կարող է կազմել տալ բայով արտահայտված պատճառական բայի անորոշ դերբայը: Այս դեպքում ևս բուն գործողությունը դրսևորվում է անորոշ դերբայով, իսկ պետք է, կարող է և նման ձևերը անհրաժեշտության կամ կարելիական իմաստ են հաղորդում գործողությանը: Այսպես՝ —*էգուց կարող ես հաբել տալ եգիպտացորենը (Սև, Հողը 1):* —Ասլանի եգիպտացորենը հենել տալ շեմ կարող... (ն. տ.): —Վաղը, կարծում եմ, պետք է հենել տալ Ասլանի եգիպտացորենը... (ն. տ.):

Բաղադրյալ ստորոգյալ պետք է դիտել նաև հարակատար դերբայի և լինել բայի անորոշի ու կարող ես ձևի կապակցությունը միասին, օրինակ՝ —*Դու կարող ես հավատացած լինել, նազելի Սամվել, որ Շապուհի այդ ձեռնարկության մեջ... կամենում է ընդմիշտ վճռել մի քաղաքական ծանր խնդիր (Բ, Սամվել):*

Բաղադրյալ ստորոգյալ կարող է կազմվել անհրաժեշտ է ձևի ու հարադիր բայի անորոշ դերբայի բաղադրությամբ: Այսպես՝ Անհրաժեշտ է շատ կարճ ժամկետում ֆնտրվան առնել հունվարի պլանը թերակատարելու պատճառները (ՍՀ, 17.2.1970):

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ

§ 180. Անվանական ստորոգյալը, ինչպես նշվել է, կազմվում է որևէ խոսքի մասով և բայական հանգույցով: Ընդ որում, անվանական մասը արտահայտում է ենթակայի որևէ հատկանիշը, իսկ հանգույցը այդ հատկանիշը վերագրում, ստորոգում է ենթակային: Անվանական ստորոգյալը, այսպիսով, կազմվում է երկու բաղադրիչներից՝ ստորոգելիական վերադրից և հանգույցից:

Ստորոգելիական վերադիրը կարող է արտահայտվել ղոյականով, ածականով, դերանունով, դերբայով, մակբայով, ղոյականաբար գործածված այլ խոսքի մասերով, կապի ու նրա խնդրի միջոցով և այլն:

Գոյականն իբրև վերադիր

§ 181. Իբրև ստորոգելիական վերադիր կարող է հանդես գալ գոյական անունը: Գոյականը ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով հիմնականում կիրառվում է ուղղական, որոշ դեպքերում նաև

թեք հոլովներով: Օրինակ՝ Արտավազդն արդեն կարգին տղամարդ էր (Սհ, Մխիթար սպարապետ): Հավատը սրտի համոզմունքն էր... (Իս., Սրտի դատողությունը) ...Հիմա նա այլևս աղախին չէ (ն. տ.): Գոյական վերադրի հետ հանգույցի դերով կիրառվում են եմ և լինել բայերը: Ընդ որում, եմ բայով արտահայտվում է ենթակային վերագրվող համեմատաբար կայուն, իսկ լինելով՝ ոչ հաստատուն, փոփոխվող հատկանիշ: Այսպես՝ Մի ուրույն աշխարհ և Մթնաձորը (ԱՌ, Մթնաձոր): —Չէ՞ որ դու և Երվանդը լավ ընկերներ եմք... (Իս., Գերեզմանի վրա): —Դու ավելի ոռոմանտիկ տղա ես, քան ես. իրավ, որ բանաստեղծ ես եղել... (ն. տ.): Ժամանակով մի մեծահարուստ մարդ է լինում (Իս., Մեծ ճշմարտությունը): Բերված օրինակներում գոյականը իբրև վերադիր հանդես է եկել ուղղական հոլովով:

§ 182. Վերադրի պաշտոնով կարող են հանդես գալ նաև տրական, բացառական և ներգոյական հոլովաձևերը, ընդ որում իբրև վերադիր կիրառվում է ինչպես բուն տրականը, այնպես էլ փոխանուն տրականը: Այսպես՝ ...Ոտի փաթաթանը այս կողմի մարդու էր (ԴԴ, Վարդանանք): Սուրն էլ այս կողմի էր (ն. տ.): Խանութը կոշկակառի էր... (ԵԶ, Երկիր Նաիրի): Հասմիկ դու ի՞նչ կաթմիկի ես Մացակ Ավագյանի մասին (ՆԶ, Հացավան): ...Կարծես նրանք ինչ-որ լուրջ բանի են... (ԱՌ, Կյորես): Բայց նրան չճանաչելն ատաղին վայրկյանին էր... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Վերադրի պաշտոնով հանդես է գալիս նաև փոխանուն տրականը: Տրական հատկացուցիչները իրենց մեջ ներառելով հատկացյալների նշանակությունը և վերցնելով վերջիններիս ֆունկցիան, հանդես են գալիս իբրև փոխանուն և ստանում վերադրի պաշտոն: Այսպես՝ Հասմիկը պնդեց որ չալ ճակատով գառը Հացավանինն է... (ՆԶ, Հացավան): Կարող է պատահել, որ մյուս ոչխարներն էլ Հացավանինը լինեն (ն. տ.): —Չէ, վառողինն է, — մեջ է մտնում հողատերը (ՀԹ, Ոսկու կարասը): ...Մեկը Կորյունինն էր, մյուսը՝ Տիգրանինը (ԴԴ, Վարդանանք): ...Ինչքան էլ գենքերը իրար զարկեն՝ հաղթանակը հացինն է (ն. տ.): Այստեղ Հացավանինն, վառողինն, Կորյունինն, Տիգրանինն, հացինն ուղղականի ձևերը սուռք են ձևել Հացավանի, վառողի, Կորյունի և այլն տրականներից և իբրև փոխանուն հանդես են եկել վերադրի պաշտոնով:

Այդպիսի գործածությունները շնայած իրենց ոչ շատ տարածվածությանը, խորթ չեն հայերենի ոգուն:

Պետք է նկատել, որ երբ տրականով գոյականը տեղի իմաստ ունի, այլևս վերադիր չէ: Այդ դեպքում հանգույցը անկախ ստորոգյալ, իսկ գոյականը տեղի պարագա է: Օրինակ՝ Վարդը ճանապարհին է, սոխակը՝ հետևից (ԴԴ, Վարդանանք): ...Նետածիգը հեղեղատի մյուս ափին էր... (Ն. տ.): Հողը և ազատությունը տևրերի և իշխանների ձեռքին են... (Իս., Սիրո երգը): Բացառություն են կազմում դարձվածքներն ու դարձվածքային արտահայտությունները, ուր տրականով գոյականը կարող է ռմբոնվել վերադիր իմաստով. օրինակ՝ Մխիթարի աչքը Հալիձոր բերող ճանապարհին էր (Սև, Մխիթար սպարապետ):

§ 183. Բացառականով վերադիրները ևս տարածված են գրական հայերենում: Դրանց հետ որպես հանգույց հիմնականում հանդես է գալիս եմ բայը: Օրինակ՝ Արսենը ըստ երևույթին այն տան սպասված ճյուղերից էր (ԴԴ, Վարդանանք): Կիլաձեն մեր լավագույն բանվորներից է (Սիր., Նախօրյակին): Դվինի ոսկերիչներից էր (ՍԶ, Պապ թագավոր): Մեռան հինգ երեխա, որից երկուսը մի տնից էին (ԱԲ, Նղբայրության ընկուզենիները): Դրա դպալուն վկայություններից են նրևանի քիմիական ռեակտիվների երիտասարդ գործարանի հաջողությունները (ՍՀ.1.1970): Հայրենի սպորտի պատիվը բարձրացնողներից է Գեղամ Վարդանյանը (ՀԶ, 28.12.1969):

§ 184. Հատուկ կառուցվածքի նախադասություններում ստորոգելիական վերադիրը կարող է արտահայտվել նաև ներգոյական հոլովով: Այդ դեպքում ներգոյական հոլովաձևը սովորաբար դրություն, վիճակ և այլ իմաստ է դրսևորում: Այսպես՝ Նույն տաղ-նապաղի վիճակում էր նաև Գոհարը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Մեր տնտեսությունը ֆինանսական ծանր վիճակում է (ՍՀ, 9.2.1967): Նրանք էլ մի լավ օրում չեն (Սև, Հողը, 2): Ընդգծված ձևերը հանդես են եկել իբրև վերադիր:

Երբ գոյականը տեղի իմաստ է արտահայտում, այդ ժամանակ ներգոյական հոլովաձևը ոչ թե վերադիր, այլ պարագայի պաշտոնով է կիրառվում: Օրինակ՝ Ճաշից հետո նորից իմ սենյակումն էինք (Իս., Գերեզմանի վրա): Այն ժամանակ Շենն այժմվա ձուրում չէր, այլ ալեկի հյուսիս... (ԱԲ, Կյորես): Փոքր

Գորգին ... փողտիկումն է (Սի, Մխիթար սպարապետ)։ Այդ նախադասությունների մեջ սենյակում, ձուռում, փողտիկում ձևերը տեղի պարագա են, իսկ բայերը (էինք, շէր. է)՝ անկախ ստորոգյալներ։ Պետք է նկատել, որ ներգոյականով արտահայտված վերագիրները հազվադեպ են հանդիպում։ Այդ հոլովաձևերը հիմնականում հանդես են գալիս որպես տեղի պարագաներ։ Առհասարակ երևեմ, լինել բայերը, որ նախապես ունեցել են նյութական նշանակություն, այն է՝ լինել, գոյություն ունենալ, պահպանում են իրենց նյութական նախկին իմաստը, ապա հանդես են գալիս որպես անկախ ստորոգյալներ (ոչ իբրև հանգույցներ), իսկ նրանց հետ գործածվող թեք հոլովաձևերը դառնում են դանազան պարագաներ կամ խնդիրներ։ Հիշյալ բայերի նյութական նշանակությունը, ինչպես տեսանք, հաճախ թուլանում է, և նրանք թեք հոլովների հետ կազմում են բաղադրյալ ստորոգյալ, կիրառվելով որպես հանգույց։

§ 185. Գոյական վերագրի հետ եմ և լինել բայերից Գացի, իբրև հանգույց, կարող են կիրառվել նաև՝

ա Դառնալ, թվալ, երևալ, ձևաճալ, մնալ, հաշվել և այս կարգի որոշ բայեր։ Հանգույցի դերով կիրառվող հիշյալ վերացական բայերը իմաստային (այլև ձևային) որոշ տարբերություն էն հանդես բերում եմ բայի նկատմամբ։ Դա ամենից առաջ արտահայտվում է նրանց քերականական ձևերի բաղմադանություն ու հարստության և զրսևորած իմաստային նրբերանդների մեջ։ Այսպես՝ դառնալ, ձևաճալ, թվալ և այլն բայերը ավելի շատ քերականական ձևեր ունեն, քան եմ-ը։ Եթե վերջինս ունի սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակների եղակի և հոգնակի թիվ, ապա նշված վերացական բայերը բացի սահմանական եղանակի պարզ և բաղադրյալ բոլոր ժամանակներից, ունեն նաև մյուս եղանակների ժամանակային ձևեր (երևում է, երևում էր, երևացել է, երևացել էր, երևալու է, կերեվայի, պիտի երևա, պիտի երևայի և ուլն)։ Բացի այդ, դրանց մեջ վերացականությունը ավելի քիչ է, քան եմ-ի մեջ, հետևաբար դրանք որպես հանգույց եմ բայի համեմատությամբ ավելի սահմանափակ կիրառություն ունեն։ Հիշյալ վերացական բայերը, իբրև հանգույց կիրառվելիս, հատկանիշը առարկային վերագրե-

յու լետ միասին, դրսևորվում են վերածման, փոփոխության, թվացողության, ձևացողության և այլ նրբիմաստներ¹²:

Բնագրային օրինակներ՝ Գստնիկն անմիջապես դառնավ կոմեդիական (ՍՀ, 6.1.1967): Պատերազմը թվում էր ինչ-որ առասպել. մղձավանջ... (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 186. Հիշյալ բայերից բացի հանգույցի դերով երբևէն կիրառվում է հանդիսանալ բայը. օրինակ՝ Եթե նա ապրեր... Նավանական է, որ մեծ թագավոր կհանդիսանա (Շեքսպ., Համլետ): ...որը հանդիսանում է հանրապետության գունավոր մետալուրգիայի շտեմարանը (ՍՀ, 6.4.1969): Այդ կիրառությունը խրախուսելի չէ, քանի որ այնքան էլ հարազատ չէ մեր լեզվի ոգուն: Հանդիսանում է ձևը մեր լեզվի մեջ առաջ է եկել ռուսերեն ЯВЛЯЕТСЯ բայի ընդօրինակմամբ (Он является великим поэтом = նա հանդիսանում է մեծ բանաստեղծ): Սա բառացի թարգմանություն է և ոչնչով չի արդարացվում: Գրանով նախ՝ մի տեսակ կարծես կասկածի տակ է առնվում ենթակային վերագրվող հատկանիշը, ապա՝ անտեղի գործածվում է ավելորդ մի բառ, որով և առաջանում է հրկարաբանություն ու իմաստի թուլացում: Հանդիսանում է ձևի կիրառությունը դնալով սահմանափակվում է: Նրա փոխարեն գործածվում է եմ օժանդակ բայը, որը և՛ կարճ է, և՛ նպատակահարմար (հմմտ. Հ. Հակոբյանը հանդիսանում է պրոլետարական գրականության հիմնադիրը մեր իրականության մեջ և Հ. Հակոբյանը պրոլետարական գրականության հիմնադիրն է... ձևերը):

§ 187 Գոյական վերագրիների հետ հանգույցի դերով կարող են հանդես գալ համարվել, կոչվել, անվանվել, հռչակվել, նշանակվել, առաջադրվել և այլ ածանցավոր և համապատասխան ոչ ածանցավոր որոշ բայեր: Այսպես՝ Որին իսրայելցիք իրենց նահապետն են համարում և խիստ մեծարում են (Իս., Ռաբբի Հիլլելը): ...Որ կոչվում է հիմա Վարդանի կամուրջ (ԵԶ, Երկիր Նաիրի): Միր Մահմուդն իրեն շահ է հռչակել (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Վոյկովյան ընտրական օկրուգում դեպուտատության թեկնածու առաջադրվեց այդ դպրոցի մանկավարժ Ն. Վ. Կրասիլշչիկովան (ՍՀ, 18.8.1966):

¹² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, էջ 294—295:

Վերը նշված բայական հանգույցների մի մասը ստորոգելիական վերադրի հետ երբեմն կարող է կապակցվել սրպես, ինչպես կապերով: Օրինակ՝ ...Որը քաղաքում հոշակված էր որպես փիլիսոփա... (ԱԲ, Կյորեն):

Ածական իբրև վերադիր

§ 188. Իբրև ստորոգելիական վերադիր հանդես են գալիս նաև ածականները, որոնք արտահայտում են ենթակայի հատկանիշը: Վերադրի պաշտոնով կարող են կիրառվել և՛ որակական, և՛ հարաբերական ածականները: Օրինակ՝ Առանց այն էլ վատաւող էր, իսկ այսօր անձրևի տակ ընկավ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ, Լիլիթը գոցել էր աչքերը, և հեզ էր, և խոնարհ... (Իս., Լիլիթ): Եվ նա այնպես զոռոզ էր, այնպես աստվածային (ՆՁ, Արա Գեղեցիկ): Արևը աշնանային է, բայց էլի հաճելի չէ, տաք է (ՎՊ, Ճանապարհին): ...Կենտրոնը փառ է. գրանիտե (ԵՁ, Երկիր Նաիրի): Պետք է նկատել, որ որակական ածականները իբրև վերադիր ավելի հաճախադեպ են գործածվում, քան հարաբերականները: Ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով կիրառվում են ոչ միայն որակական ածականի դրական, այլև բաղդատական և գերադրական աստիճանները: Օրինակ՝ Եվ նա Լևոնիկից ավելի հմուտ էր (ՆՁ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները): Գարնան ուժն առավել ևս զգալի էր. արևի ճառագայթները ավելի ևս ախորժելի էին. օդը առավել ևս քառն էր... (ՆԴ, Զաղունյան): — Դուք չափազանց զննեցիկ եք... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): ...Որ ամենից փողցրահամբուն են, ամենից սփանջելիներ (Իս., Մեծ ճշմարտություն): Նկատենք, որ ամենա- մասնիկով կազմված գերադրականը իբրև վերադիր միշտ որոշյալ առումով է դրվում, այսինքն՝ ստանում է փոխանվանական կիրառություն, այսպես՝ Հացավանի կոլխոզն ամենամեծն է Հայաստանում (ՆՁ, Հացավան): Բոլոր ազգիկների մեջ դու ամենաբախտավորն ես (Վ. Ալ., Հյուսիսային աստղ):

§ 189. Ածականները բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում սովորաբար եմ և լինել բայերի հետ, որոնք հանդես գալով բայական հանգույցի դերով, ածական վերադրով արտահայտված հատկանիշը վերագրում կամ ստորոգում են ենթակային:

Ածական վերադիրները այդ բայերի հետ ցույց են տալիս ենթակայի վիճակը, ինչպիսին լինելը, ընդ որում, եմ բայը կիրառ-

վում է միայն ներկա և անցյալ անկատար ժամանակներով, իսկ լինել-ը գործածվում է նաև մյուս ժամանակներով: Այսպես՝ Ախ, ինչքան լավ է, վեհ է կովել հայրենիքի համար... (Իս., Գարիբալդիականը) ...Մայթերը բավականին դատարկ են լինում... (ԵԶ, Երկիր Նաիրի): ...Եվ պետք է լինես ավելի համառ, ավելի զգաստ, ավելի արթուն (ԵԶ):

§ 190. Ածական վերադրով բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցի դերով եմ և լինել բայերից բացի, կիրառվում են նաև րվալ, երևալ, դառնալ, ձևանալ, մնալ, համարել, հանդիսանալ, գտնել, կարծել, հուշակել, զգալ, ցույց տալ և այլն բայերը, որոնց մի մասը հիմնականում հանդես է գալիս որպես վերացական բայ, իսկ մյուսները մեծ մասամբ պահպանում են իրենց նյութական նշանակությունը և հազվադեպ են վերացականանում: Ածական վերադիրները այդ բայերի հետ ցույց են տալիս, որ ենթական այդ հատկանիշը կրում է կամ առերևույթ, կամ էլ դա նրա մնացուկ կամ ժամանակավոր հատկանիշն է, այլև արտահայտում են այն հատկանիշը, որ ներկայացնում է ենթական¹³, Օրինակ ...Որոնց հնչյունները հաճախ էին թվում ինձ (Իս., Վրաց գուսանի երգը): — Ուրեմն շարունակ կոչը էիք ձևանում և նվազում նրանց համար (ՍԶ, Պապ թագավոր): Որքան դրանք հավատարիմ մնացին իրենց հարադատ թագավորին, այնքան և հավատարիմ կմնան թեզ... (Բ, Սամվել): — Ես իմ տոհմի մեջ ամենադժբախտն եմ համարում ինձ, ընդունելով այդ սուրբ (ն. տ.):

Եթե այդ բայերը պահպանում են իրենց նյութական իմաստը, ապա ածականը հանդես է գալիս ոչ թե վերադրի այլ պարագայական կամ այլ կարգի լրացման դերով: Հաճախ դժվար է լինում որոշել, թե տվյալ բայը լիովին է կորցրել իր նյութական նշանակությունը, թե մասամբ: Եթե նա ամբողջովին չի վերացականացել, այլ միայն կիսով չափ, ապա նրա հետ կիրառվող ածականը կարող է ըմբռնվել թե՛ իբրև վերադիր և թե՛ պարագայական կամ այլ կարգի լրացում: Երկդիմություն է նկատվում հատկապես մնալ բայի դեպքում: Այսպես՝ ...Բայց հիշողության մեջ հավիտյան ահօրինք մնաց Սոնան (ԱԲ, Միրզավ): Բայց Օհանը մնաց մենակ և անսասան (Իս., Համբերանքի շիբուխը): Այստեղ ընդգծված ձևերը կարելի է դիտել իբրև պարզ ստորոգյալի ու նրա լրացման (ձևի

¹³ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. 1, էջ 164—165:

պարագայի) կապակցություն, այսինքն՝ զրանք կազմության մեջ բազադրյալ ստորոգյալ չեն:

Դերանունն իբրև վերադիր

§ 191. Իբրև ստորոգելիական վերադիր կիրառվում են նաև դերանունները: Ընդ որում, նրանք դերազանցապես հանդես են գալիս ուղիղ ձևով: Անձնական դերանունները կարող են կիրառվել նաև թեք հոլովով, հատկապես սեռականով ու բացառականով:

Անձնական դերանունները ուղղական հոլովով վերադիր պաշտոն կատարելիս ցույց են տալիս ենթակայի ով լինելը: Օրինակ՝ ...Մենակ դու չես, որի ամուսինը ռազմաճակատում է (ՍՀ, 6.1.1967): ...Որպեսզի կարողանամ ապացուցել, թե ես եմ... (ՍՀ, 25.12.1966): Մեր ուրախությունն ու սփոփանքը նա է (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 192. Անձնական դերանունները բազադրյալ ստորոգյալ են կազմում եմ և լինել բայերի հետ: Այսպես՝ Ինձ խայթող օձը նա է, որ հիմա իմ թագն է կրում (Շեքսպ., Համլետ): Իր տերը ինքն է (Շեքսպ., Լիր արքա): — Այո, մենք՝ մենք չենք (ԴԴ, Վարդանանք):

Երբեմն վերադիր պաշտոնով հանդես են գալիս նույն դեմքի երկու դերանունները միասին, որով ավելի է շեշտվում և ընդգծվում ենթակայի ով լինելը, այսինքն՝ վերադիրը: Այսպես՝ Այո, նա ինքն է, սրիկա Ռոմեոն (Շեքսպ., Ռոմեո և Ջուլիետա): Եթե ընդունի, որ կես-տարփածուն նա ինքն է եղել... (Շեքսպ., Օթելլո): Այստեղ սաստկացվում է դերանուն վերադիր նշանակությունը և ավելի կոնկրետացվում:

Անձնական դերանունների սեռական հոլովը իբրև վերադիր հանդես է գալիս փոխանվանական գործածությամբ. այսինքն՝ վերադիր պաշտոնով կիրառվում են փոխանուն սեռական դերանունները, ընդ որում, իբրև վերադիր գործածական են այդ դերանունների և՛ եզակի, և՛ հոգնակի ձևերը: Դրանք բազադրյալ ստորոգյալ են կազմում եմ և լինել բայերի հետ և ցույց տալիս ենթակային պատկանող հատկանիշ: Օրինակ՝ — Տունը իմս էր և իմս է: Կլիմի (ՆԴ, Վերօին մոհիկաներ): ...Հայաստանի բոլոր կարմիր կա-

կաշները փոքր կլինեն և Աբովյանինը (ԳՄ, Կարմիր կակաշներ):
—Տունը խո ձեռքը չէ այլևս (ՆԴ, Վերջին մոհիկանը):

Իբրև վերադիր կարող է հանդես գալ նաև անձնական դերանվան բացառական հոլովածը, այսպես՝ Սա էլ մեզանից է (Շեքսպ., Օթելլո): Սա նրանցից է (ն. տ.): Այսպիսի կիրառությունները լայն տարածում չունեն գրական հայերենում:

§ 193. Վերադրի պաշտոնով կիրառվում են ցուցական դերանունները: Ընդ որում, առարկա ցույց տվող ցուցականները վերադրի պաշտոն են կատարում իրենց բուն նշանակությամբ (ոչ իբրև փոխանուն): Օրինակ՝ Իմ կամքը այս է... (Շեքսպ., Ռոմեո և Ջուլիետա): Կարևորն այդ է (Շեքսպ., Լիր արքա): Ստույգն այն է, որ էրզրումում հազիվ տասը հազար զորք կա միայն (Սև, Մխիթար սպարապետ): Թագավորը սա է (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Իբրև վերադիր կիրառվում են նաև սա, դա, նա դերանունների հոգնակի ձևերը (սրանք, դրանք, նրանք): Օրինակ՝ Իմ բնկերները սրանք են: Անահիտի գնած իրերը դրանք են: Զորակոչիկները նրանք են: Իբրև վերադիր իրենց բուն՝ դերանվանական նշանակությամբ են հանդես գալիս նաև քանակ և ձև ցույց տվող այսֆան, այդֆան, այնֆան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, այսպես այդպես, այնպես ցուցական դերանունները. օրինակ՝ Ուղիղ այդֆան եմ (Շեքսպ., Լիր արքա): Խնդրում եմ ասա սրան, որ իր կալվածքների հասույթը նույնֆան է (ն. տ.): Բայց մենք այսպես եմ (Շեքսպ., Համլետ): Զորական գործը այդպես է (ԴԴ, Վարդանանք):

Այստեղ, այդտեղ, այնտեղ ցուցական դերանունները եմ և լինել բայերի հետ ոչ թե բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում, հանդես գալով իբրև վերադիրներ, այլ հիշյալ բայերի համար դառնում են պարագա: Այդ դեպքում եմ և լինել բայերը կիրառվում են իրենց նյութական նշանակությամբ, ոչ որպես վերացական բայեր: Օրինակ Մի՞թե նա այստեղ չէ (ԴԴ, Վարդանանք): Նա կարծում է, թե ինքը այնտեղ է (Շեքսպ., Լիր արքա):

Ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով իբրև փոխանուն հիմնականում կիրառվում են առարկայի հատկանիշ ցույց տվող այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի դերանունները: Այդ դեպքում նրանց հատկանիշային նշանակության վրա առարկայական իմաստ է ավելանում. օրինակ՝ Այդպիսին էր Օհանը իր ջահել ժամանակ (Արաքս, Օհան հայրիկը): Պարզվում է, որ ընկեր ներսիս-

յանը այնպիսին չէ, ինչպիսին ինքն է պատկերացրել (ՍՀ, 2.4 1969):

Իբրև վերադիր փոխանվանական կիրառությամբ են հանդես գալիս նաև առարկայի հասկացությունն արտահայտող նույն և մյուս դերանունները. օրինակ՝ Այս ապարանքների դինը նույնն է, ինչ երեկ, մյուս օրը, երեք տարի առաջ (ՍՍ, Մխիթար սպարապետ): Հարկ է նկատել, որ միևնույն դերանունը իբրև վերադիր կարող է կիրառվել թե՛ իր բուն նշանակությամբ, թե՛ իր փոխանվանական գործածությամբ: Օրինակ՝ Դա միևնույնն է, ինչ որ դուրս գալ ավազակության մեծ ճանապարհ (Շիրվ., Վարդան Ահրումյան): Տամ թե շտամ միևնույն է, ես երկու դեպքում էլ հանցանք եմ գործելու (Նևրսպ., կիր արքա):

§ 194. Հարցա-հարաբերական դերանունները ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով հանդես են գալիս ուղիղ ձևով և կարող են կիրառվել թե՛ իբրև փոխանուն, թե՛ իրենց դերանվանական նշանակությամբ: Գերազանցապես ոչ գոյականական կիրառությամբ են դրվում ով, ինչ, ուրան, ուշափ, ինչափ, ուր, ինչքան, ինչպես և այլն դերանունները: Այսպես՝ ...Ո՞վ էր նրա հառաչանքի տերը... (ԴԴ, Վարդանանք): Մեր ապրուստն ի՞նչ է.— մի կտոր չոր հաց... (ՀԹ, Հառաչանք): Ո՞ւր է ուտը, ո՞ւր եմ դուք, դուք... (ՍՍ, Մխիթար սպարապետ): — Ինչպես էր մարզպանի տրամադրությունը... (ԴԴ, Վարդանանք):

Ծանոթ.— Ինչ դերանունը վերադրի պաշտոնով կարող է կիրառվել նաև իբրև փոխանուն, այսինքն՝ սրոշիչ հոգ ստանալով. օրինակ՝ Ի՞նչն է ճշմարիտը, ի՞նչն է սուտը (Իս., Անանդան և մահր):

Իբրև վերադիր ոչ գոյականական կիրառությամբ են հանդես գալիս նաև ով և ուր դերանունների հոգնակիները. այսպես՝ Սրանք ովքեր են (ՍՀ, Պապ թագավոր): Ուռնեմ են աստղերը և ուռնեմ են ծիրանիները (Թոթ., Միրանի ծառ): Վերադրի պաշտոնով որպես փոխանուն են հանդես գալիս ուր, ուրպիսի, ինչպիսի, քանի, քանիք, ուրեւոր, ուրեւորք և այլն դերանունները: Օրինակ՝ Հայը ուրն է, թուրքը ուրն է, դաշնակցականը ուրն է, մուսավաթը ուրն է,— դու չէիր իմանա (ԱԲ, Եղբայրության ընկուղենիները): Ինչպիսին է նրա գնած վեարարկուն:

§ 195. Իբրև ստորոգելիական վերադիր կիրառվում են նաև

որոշյալ և անորոշ դերանունները (իհարկե, ոչ բոլորը): Օրինակ՝ Նա հիմա ոչինչ է (Իս., Սրտի դատողությունը): Չէ՞, մեր Ռուզանը ուրիշ է, ուրիշ: Նրա խելքն էլ ուրիշ է (ՔԹ, Ոսկե հովիտը): Այլ էր Արշակի տրամադրությունը (Շիրվ., Վարդան Ահրումյան): — Բայց այդ դեռ բոլորը չէ (Բ, Սամվել): ... Դուստրը պատմել է, որ անհայտ ոմն է համալսարանի ուսանող Ֆրիդրիխ անունով (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան):

Թվականն իբրև վերադիր

§ 196. Թվական անունները իբրև վերադիր հիմնականում կիրառվում են ուղիղ ձևով և կարող են դրվել թե՛ հոգով, թե՛ առանց հոգի: Անհոգ կիրառվելիս թվական վերադիրը պարզապես ցույց է տալիս իբրև ենթակա հանդես եկող առարկաների քանակը, հոգով դրվելիս՝ արտահայտում է կա՛մ տվյալ թվանշանը, կա՛մ էլ նրա միջոցով դրսևորվող առարկաները: Այս դեպքում առկա է փոխանունությունը: Այսպես՝ — Մենք յոթն էինք, հիմա երեքն ենք (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): — Դե որ էդ գիտես, Արթեն քեռի... արյուններս մեկ է, հոգներս մեկ, ցավներս մեկ, թշնամիներս մեկ (ԴԴ, Վարդանանք): Մենք թվով շատ չէինք... բայց թիվս որն է, մեր մի տղան ճաշուր էր, ճաշուր էր (Իս., Գալիբալդիականը):

§ 197. Դասական թվականները մեծ մասամբ հոգով են դրվում, իհարկե կարող են կիրառվել նաև առանց հոգի: Առաջին դեպքում դրսևորվում է առարկան ու նրա հաջորդական կարգը միաժամանակ: Այսինքն՝ թվականը ստանում է գոյականական կիրառություն: Օրինակ՝ Այսօր հինգ հազարերորդն է (ԵԵ, 9.3. 1967): Իր տեսակի մեջ նա միակն էր և առաջինը թե ուտելիքների ու ըմպելիքների բազմատեսակությունամբ և թե նրանց շնորհալի ճաշակով ու գրավիչ դասավորությամբ (Շիրվ., Վարդան Ահրումյան):

Մակբայն իբրև վերադիր

§ 198. Մակբայները ստորոգելիական վերադիր գերով կիրառվում են իրենց բուն նշանակությամբ, առանց գոյականաբար գործածվելու: Ընդ որում, իբրև վերադիր հանդես են գալիս հատկապես տեղ, չափ, ժամանակ և այլ իմաստ ունեցող մակբայները:

Այսպես՝ ...Մատով ցույց տվեց մի շենք, որ այնքան էլ հեռու չէր (ԱԲ, Վանդունց Բաղին)։ ...Կտեսնես, որ սակավ է, սակավ է (Ն. տ.)։ —Արդեն ստորացրին մեզ, ուշ է, իշխան... (Ն. տ.)։ Վաղուց էր, ինչ Օհան հայրիկին այդպես աշխույժ չէին տեսել (Արաքս, Օհան հայրիկը)։

Կերբայն իբրև վերադիր

§ 199. Հայերենում ենթակայական և անորոշ դերբայները եղանակային ձևերի կազմությանը չեն մասնակցում, ուստի գոյականի և ածականի նման բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում եմ և լինել բայերի հետ գործածվելիս։ Ենթակայական դերբայը իբրև վերադիր կիրառվելիս ցույց է տալիս դերբայով արտահայտվող հատկանիշը, որ հանգույցի միջոցով վերագրվում է ենթակային։ Հիշյալ դերբայը ստորոգելիական վերագրի պաշտոնով կարող է հանդես գալ թե՛ հոգով և թե՛ առանց դրան։ Առաջին դեպքում այն գործածվում է իր բուն նշանակությամբ։ Օրինակ՝ ...Նա ինձ կասի դու հարբեցող ևս (Շեքսպ., Օթելլո)։ Այո, տիկին, բաց խոսող է (Շեքսպ., Օթելլո)։ Դու, որ ավելի սպառնացող ևս, քան խոստացող (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը)։ ...Հո հրամայող չէր, այլ մեր ընկերն էր, մեր հավասարը... (Իս., Գարիբալդիականը)։

Հոգ կամ հոգնակերտ մասնիկներ ստանալով՝ ենթակայական դերբայը հանդես է գալիս փոխանվանաբար, ոչ իր դերբայական բուն նշանակությամբ, այսինքն՝ նրա դերբայական իմաստի վրա ավելանում է առարկայական նշանակություն։ Օրինակ՝ Մենք կըզվողը չենք... (Իս., Աղա Նազարը)։ —Թող ամբողջ աշխարհը գա ինձ վրա, ևս վախեցողը և փախչողը չեմ (Իս., Շաբրո Վալիշվիլի)։ Նրանք գինի խմողներ էին... (ԱԲ, Կյորես)։

§ 200. Անորոշ դերբայը իբրև վերադիր հիմնականում կիրառվում է հոգով։ Այդ դեպքում նա հանդես է գալիս որպես փոխանուն։ Անորոշ դերբայը բաղադրյալ ստորոգյալ է կազմում մեծ մասամբ եմ և լինել բայերի հետ, որոնք դերբայով դրսևորվող գործողության հատկանիշը վերագրում են ենթակային։ Այսպես՝ Մարդ մեկ օր ծնվել է, մեկ օր էլ պիտի մեռնի, բանը իգիթի անունը թողնելն է (Իս., Բայրամ Ալին)։ Բայց իմ ամենալավ հատկությունը պարտաճանաչ ծառայելն է (Շեքսպ., Լիր արքա)։

Երբեմն անորոշ դերբայը ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով կիրառվում է առանց հոդի: Այդ դեպքում հանդես է գալիս դերբայական իր բուն նշանակությամբ. օրինակ՝ Եվ նպատակդ ամուսնանալ է... (Շեքսպ., Ռոմեո և Ջուլիետա): Այդ բանն ասելը ապացուցել չէ (Շեքսպ., Օթելլո): Իբրև վերադրի կարող է հանդես գալ նաև հարակատար դերբայը փոխանվանական գործածության դեպքում. օրինակ՝ Ոչ, սա իմ բռնածն է, չեմ տա... (ՎԱ, Սևանի ափին):

Կապը և կապի խնդիրը որպես վերադիր

§ 201. Կապերը, ինչպես հայտնի է, նախադասության առանձին անդամ չեն դառնում, որովհետև զուրկ են նյութական իմաստից: Նրանք հիմնականում իրենց խնդրի հետ միասին են հանդես գալիս այս կամ այն անդամի պաշտոնով: Կապերն իրենց խնդիրներով կարող են կիրառվել որպես ստորոգելիական վերադրի: Վերադրի պաշտոնով հանդես են գալիս թե՛ իսկական և թե՛ անիսկական կապերը (իհարկե ոչ բոլորը): Օրինակ՝ ...Եվ ըստ երևույթին, որոշ շափով դրանց ազդեցության տակ էր (ՎԱ, Սևանի ափին): Վտանգը հասնելու վրա է (Բ, Սամվել): ...Իսկ Վասյայի ջահը դարձյալ մարելու վրա էր (ԳՍ, Ծովահարսը): Խոսքը գերեզմանատանը վաղուց հանգչող... Ալեքսանի մասին է (ՍԱ, Փղթոսի ընկուզենին): Սյունաշար ճեմելիքում նա ևս պալատականների հետ էր... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Այդ կարծիքը ճշմարտության մոտ է... (ԱԲ, Կյորես): ...Դա գլխի համար է (Շեքսպ., Համլետ): Իբրև վերադիր հաճախադեպ է հանդես գալիս հատկապես պես կապը իր խնդրի հետ, որոնցով զրսևորվում է ենթակայի վիճակը, ինչպիսին կամ մի բանի նման լինելը՝ պայմանավորված կապի նշանակությամբ: Օրինակ՝ Նա արդեն սևոածի պես է... (Շեքսպ., Ռոմեո և Ջուլիետա): Հաթամի աղջիկը ցնորվածի պես էր (ԱԲ, Հյուսիսային ծոր): Եթե տարածական նշանակություն արտահայտող կապի ու նրա խնդրի մեջ իշխում է տեղի իմաստը, ապա դրանք պետք է համարել տեղի պարագա և ոչ վերադիր: Իսկ եթե միասին զրսևորում են ենթակայի վիճակը, զրույթունը, ապա պետք է համարել վերադիր: Այսպես՝ Մուշեղը զուգահեռի մոտ էր արդեն (ՍԶ, Պապ թագավոր): Քաղաքում արդեն պարիսպների վրա էին բոլորը...

(Սն, Մխիթար սպարապետ): ...նրա տունը վերին հանդը տանող ճամփի վրա էր... (ԱԲ, Վանդունց Բաղին): ...Արևը ամպերի տակ է (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): Ընդգծված կապակցությունները տեղի պարագա են, որովհետև դրանց մեջ իշխողը տարածական իմաստն է, ստորոգյալը եմ բայն է, որ հանդես է եկել իբրև էական (ոչ վերագրական) բայ, այսինքն՝ կիրառվել է իր նյութական նշանակությամբ:

Բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ տարածական նշանակություն ունեցող մեջ կապը ու իր խնդիրը բաղադրյալ ստորոգյալ են կաղմում եմ բայի հետ: Կապն ու իր խնդիրը այդ դեպքում դրսևորում են ենթակայի ինչ վիճակում կամ դրություն մեջ, այլև ինչպիսին լինելը: Օրինակ՝ Երկիրը ընդհանուր հուզման մեջ էր... (Բ, Սամվել): Գյուտը խառնակ մտքերի մեջ էր (ԴԴ, Վարդանանք): Հայ հանքատերերը սառսափի մեջ էին (Շիրվ., Վարդան Ահրումյան): Ինչպես տեսնում ենք, կապի ու նրա խնդրի մեջ իշխում է ոչ թե տարածական հարաբերությունը, այլ այս կամ այն վիճակի արտահայտությունը, հետևաբար դրանք ոչ թե տեղի պարագա են, այլ վերագիր:

Մանր.— Կապերը առանձին, առանց իրենց խնդիրների կառուց են կիրառվել որպես վերագիր: Այս դեպքում առկա է նրանց անվանողական-ֆունկցիոնալ փոխանությունը: Այսպես՝ միասնության հարաբերություն արտահայտող մյուս կապը հանդերձն է... (Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն): Բերված նախադասության մեջ հանդերձ կապի նշանակության վրա որևէ նոր իմաստ չի ավելացվել, պարզապես այն վերցվել է որպես լեզվական միավոր՝ բառ, որի հետևանքով էլ հանդես է եկել ստորոգելիական վերագրի պաշտոնով:

Ձայնարկությունը, եղանակավորող բառերը և շաղկապն իբրև վերագիր

§ 202. Ձայնարկությունը, եղանակավորող բառերն ու շաղկապը նույնպես կարող են կիրառվել իբրև ստորոգելիական վերագիր: Ընդ որում, այդպիսի պաշտոն կատարելը հատուկ է հիմնականում նրանց փոխանվանական կիրառությանը: Այսպես՝ Առաջին բառը բայց է, երկրորդը՝ որպեսզի: Մոր արտասանածը օխ էր,

աղջկանը՝ վայ: Իմ սիրած բառը այժմ է, նրանը՝ ոչ-ը: Ընդգծված բառերը վերադիրներ են: Անհրաժեշտ է նկատել, որ այս դեպքում առկա է բառի ոչ թե իմաստային, այլ անվանողական փոխանունություն, քանի որ այստեղ շաղկապի, եղանակավորող բառերի և ձայնարկության նշանակության վրա ոչ թե նոր իմաստ է ավելացվում կամ նրանց ունեցածի մեջ նոր առարկայական նշանակություն ներառվում, այլ պարզապես անվանվում են դրանք իբրև լեզվական միավորներ: Շաղկապը, ձայնարկությունը և այլն իբրև վերադիր կիրառվելիս նշում են տվյալ բառի անվանումը և ոչ ավելին, ինչպես՝ Երկրորդական նախադասության սկզբում դրվածը եթե է: Իմ իմացածը սակայն է: Նրանց գործածածը հեյ է: Նրա գրածը զույց է: Այստեղ միայն անվանվել են Լ.Թե, Սակայն, հեյ, զույց շաղկապներն, ձայնարկությունները և այլն որպես բառեր: Շաղկապի, եղանակավորող բառերի և ձայնարկության ստորոգելիական վերադիր կիրառությունները լայն տարածում չունեն զրական հայերենում, որովհետև այդպիսի գործածությունների անհրաժեշտությունը շատ քիչ է զգացվում:

§ 203. Իբրև վերադիր կարող են հանդես գալ բառակապակցությունները: Այս դեպքում, անշուշտ, առկա է լինում անվանողական-ֆունկցիոնալ փոխանունություն: Այսպես՝ Անհասկանալի է մնում, թե ինչու ենթական «շինվարչության կողմից»-ը չէ (Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն): Այստեղ «շինվարչության կողմից»-ը դիտվում է որպես լեզվական մեկ միավորի անվանում, որը անվանողական-ֆունկցիոնալ փոխանունության հետևանքով կիրառվել է վերադրի պաշտոնով:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

§ 204. Նախադասության անդամները բաժանվում են երկու խմբի՝ գլխավոր և երկրորդական: Գլխավոր անդամները, ինչպես հայտնի է, ենթական և ստորոգյալն են: Գլխավոր անդամներին լրացնող, պարզաբանող անդամները կոչվում են երկրորդական անդամներ: Իրանք իրենց հերթին կարող են ունենալ լրացումներ: Այդպիսիք կոչվում են լրացման լրացումներ: Երկրորդական անդամները բաժանվում են երկու խմբի: Մի խումբը լրացում է դառնում գոյականի կամ դոյականական անդամի համար, մյուս խումբ-

րը լրացնում է բայական անդամին: Այսպիսով, երկրորդական անդամները լինում են գոյականական և բայական անդամի լրացումներ:

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

Գոյականական անդամի լրացումներն են՝ որոշիչը, հատկացուցիչը և բացահայտիչը:

ՈՐՈՇԻՉ

§ 205. Որոշիչը նախադասության այն երկրորդական անդամն է, որը լրացնելով գոյականական որևէ անդամի, ցույց է տալիս նրա որպիսությունը, որակը, չափն ու քանակը կամ որևէ այլ հատկանիշը: Այսպես՝ Որոշ ընկերներ չեն սիրում քննադատությունը (Սև, Հողը, 1): Մոտենում էր Հասարթյանի համար ամենացանկալի պահը (ն. տ.): Երկրորդ հարձակումը կատարվեցավ ավելի սաստիկ կատաղությամբ (Բ, Սամվել): Ընդգծված անդամները որոշիչներ են, նրանք արտահայտում են իրենց որոշյալների որպիսությունը և չափն ու քանակը:

Հայերենում իբրև որոշիչ կիրառվում են ածականները, գոյականները, թվականները, դերանունները (ոչ բոլորը), դերբայները, բառակապակցությունները և այլն: Ընդ որում, դրանք որոշիչի պաշտոն են կատարում հիմնականում իրենց բուն նշանակությամբ, առանց փոփոխության, իրենց սկզբնական կամ ուղիղ ձևով, բացառությամբ գոյականների, որոնք կարող են որոշիչ դառնալ նաև թեք ձևերով՝ գործիականով, բացառականով և այլն: Մյուս խոսքի մասերը որոշիչ են դառնում իրենց անվանողական-ֆունկցիոնալ նշանակությամբ:

Ածականն իբրև որոշիչ

§ 206. Ամենից հաճախ որոշիչ են դառնում ածականները: Դա պայմանավորված է նրանց խոսքի մասային առանձնահատկությամբ՝ աուսրկայի որակական հատկանիշ արտահայտելու հանգամանքով: Դրվելով գոյականական որևէ անդամի վրա, ածականները ցույց են տալիս նրա որպիսությունը, այսինքն՝ կիրառվում են որպես որոշիչ:

Որոշիչը կարող է արտահայտվել թե՛ որակական և թե՛ հարաբերական ածականներով. օրինակ՝

Ես իմ անուշ Հայաստանի արևահամ բարն եմ սիրում,
Մեր հին սազի ողբանվազ, լացակումած լարն եմ սիրում,
Արևանման ծաղիկների ու վարդերի բո՛ւյրը վառման,
Ու նախընտրեմ աղջիկների ճեղքակումն պա՛րն եմ սիրում (ԵԶ):

Վարդանը մոտեցավ ժողովրդական գնդերին (ԴԴ, Վարդանանք):
Դաշտային խոհանոցը չի գործում (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Երբեմն ածական որոշիչը կրկնվում է: Այդ դեպքում իմաստային նրբերանգ է հաղորդվում որոշյալին. օրինակ՝ Իսկ երբ տարված երգերով նստում եմ ես անքուն, Քնքնուշ, քնքնուշ խոսքերով ինձ նախատում ես դու (ԳՍ):

Պետք է նշել, որ բառակրկնությունը կազմված ածական-որոշիչներով սաստկացվում է որոշյալի նշանակությունը. օրինակ՝ ...Սուր-սուր խճաքարերը ծակում են շոբիկ-մոբիկ ոտները (ՆԴ, Սև փողերի տոկոսը): Անց ենք կացնում մեր սև-սև օրերը... (ՀԻ, Հառաչանք): Նրա վրա կախված էին բաբձ-բաբձ ժայռեր (ՍԽ, Լալ Համազը): Իմաստային սաստկություն, այլև բազմակիություն են հաղորդում որոշյալներին նաև գոյականների կրկնությամբ կազմված ածական որոշիչները: Այսպես՝ Փունջ-փունջ աղջիկներ սարերը ելան... (ՀԹ, Անուշ): Պարարտ թագավորը և նրա նիհար մուրացկանը տեսակ-տեսակ կերակուրներ են... (Շեքսպ., Համլետ): Գործածակուն են նաև տեսակ-տեսակ գրքեր, փունջ-փունջ ծաղիկներ, խումբ-խումբ երեխաներ և այլ ձևեր: Նկատենք, որ նման որոշիչների որոշյալները հիմնականում հոգնակի են կիրառվում:

§ 207. Իբրև որոշիչ կիրառվում են նաև որակական ածականների համեմատության աստիճանները՝ բաղդատականը և գերադրականը: Օրինակ՝ Լուրը Արուսիկ հասել էր ամենամոռայլ գույներով (ՆԶ, Հացավան): Ամենից մեծ դռնով մտնելով, Թագուհին անցավ երկու փոքրիկ սենյակներ... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Մի մոռանա, որ նա ամենից ոխերիմ թշնամի է Բագրատունի և Մամիկոնյան տոհմին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Տես գրել են դեռ չստացած մի նոր նամակ ահավոր: —Արյունարբու նոր հոններից

դժնհեներից դժնագույն... (ՍՏ): Սովետական ժողովրդի առջև էլ ավելի հույակապ, հեռանկարներ են բացվում (ՍՀ, 19.7.1962): Նա դեռ պատած էր ձյունի պես ներմալ մշուշով (Բ, Սամվել):

Երբեմն տվյալ որոշյալը ունենում է երկու կամ ավելի ածականներով արտահայտված որոշիչներ, որոնք տարբեր կողմերից բնութագրում են որոշյալը: Ընդ որում, այսպիսի որոշյալների որոշիչները կարող են արտահայտվել՝ ա) որակական և հարաբերական ածականներով, բ) երկու որակական ածականներով, գ) երկու հարաբերական ածականներով: Օրինակ՝ Նա հագել էր աշնանային թեթև վերարկու, գլխին դրել պողպատագույն լայնեզր գլխարկ (ԳՍ, Բեհրան, 1): Ամառային սև մետաքսե շորերը գրկել են նրա դեռ բարևած մարմինը... (ԳՍ, Կարմիր կակաշներ): — Այստեղ է գտակաշային գավառական առյուծ (ԵՁ, Երկիր Նաիրի): Այստեղ մենք գործ չունենք բազմակի որոշիչների հետ, այսինքն՝ ածականներից յուրաքանչյուրը առանձին-առանձին չի որոշում տվյալ որոշյալը, այլ նրանցից առաջինը վերաբերում է իր որոշյալին և վերջինիս հետ սերտորեն կապված որոշիչն միաժամանակ: Ավելի ճիշտ կլինի նշել, որ երբեմն միևնույն որոշյալը ունանում է տարբեր կողմերից բնութագրող մեկից ավելի ածական որոշիչներ:

Որոշ դեպքերում ածականին, իբրև գերադաս անդամի, ստորադասվում է գործիական հոլովաձևը: Այդպիսի կապակցությունները պետք է միասին վերցնել իբրև նախադասության մեկ անդամ: Օրինակ՝ Բնավորությամբ ըմբոստ և ազատամիտ Երուսանը չէր կարող հանդուրժել որևէ բռնություն (ՍՀ, 20.9.1970), Բնավորությամբ անհանգիստ այդ մարդը իր ձիրքն ու ճաշակը յուրովի է դրսևորել նաև ձևավորման աշխատանքներում (ՍՀ, 20.9.1970), Վեր կացա հրաժեշտ տվի աշխարհին ու քույնով լի սրվակը դատարկեցի մինչև հատակը (ՎԱ, Լեոներ հայրենի):

Ածականի համար լրացում կարող են լինել ոչ միայն գործիական, այլև բացառական և բուն տրական հոլովաձևերը: Այդպիսի կապակցությունները ևս միասնաբար են կիրառվում իբրև որոշիչ: Օրինակ՝ Իգիթին վայել սրտառու ողբով լաց ու կոծ արին ձեն ձենի տված... (ՀԹ, Անուշ): Սևադան էլ գործել է այս պատժին արժանի մի հանցանք... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Նրա խրճիթին կից մի մեծ բակում որոճում էին ոչխարները (Իս., Արևի մոտ):

Որոշիչ կարող է դառնալ ածականի և կապի ու նրա խնդրի կապակցությունը. օրինակ՝ Իր ֆիզիկական ուժի վրա վստահ մարդու հանգստությունը նա մոտեցավ... (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին):

Գոյականն իբրև որոշիչ

§ 208. Որոշիչը կարող է արտահայտվել գոյականով: Իբրև որոշիչ հանդես են գալիս գոյականի ուղղական, տրական, բացառական և գործիական հոլովածները, որոնք զրվելով մի այլ գոյականի վրա, շնորհիվ իրենց առանձնահատուկ իմաստի՝ ընդունակ են բնութագրելու այդ առարկան որևէ կողմից: Ընդ որում, այդ գոյականները իբրև որոշիչ կարող են կիրառվել, թե՛ ուղղակի, թե՛ փոխաբերական իմաստով: Որոշչային կիրառությամբ հանդես են գալիս հատկապես հրաշք. լույս, երազ, մշուշ, ծով, ծաղիկ, փորձ, խոզ, փշվուռ, շուշան, զարուհ, փունջ, անապատ, ցնորհ, ճարտրդ, կախարդ, ատլաս, փուշ, արև, այլև ոսկի, փառ, սլաղապատ, զմուխս, փիրուզ, գահաբ, մաքմաբ, արծաթ և նման տիպի բազմաթիվ գոյականներ:

Օրինակ՝ Բալես ունի հնդու-մաթա, Ոսկի օրոցք, ատլաս ծածկոցք (Իս.): Կախարդ հորիզոն... ինչու ես հեծում (Իս.): Ձեր թովշանքին շեմ դիմանա, Մավի աչքեր, ծով աչքեր... (Իս.): Խաղում էինք մենք երազ հովտում... (ՀԹ, Դեպի անհունը): Աստղերի ուղին մշուշ ծովերում—Դու իմ հեռավոր որոնումներում... (ՎՏ):

Դործածական են նաև փառ սիրտ. սլաղապատ կամփ, հեռու մարդ, խոզ բնավորություն և այլն կապակցությունները, ուր որոշյալները որևէ կողմից նմանեցվում են իրենց որոշիչներին, սիրտը իր անզգայությամբ, անտարբերությամբ, կամքը՝ անսասանությամբ, բնավորությունը՝ անտանելիությամբ և այլն:

Ուղղականով իբրև որոշիչ կարող են կիրառվել հասարակ անունները հատուկ անունների համար: Օրինակ՝ Մի քանի հոգու հետ աչքալուսանքի եկավ հաշվապահ Հովսեփը (ՍԽ, Հողը, 1): Հեգնական դիտողություններից խոր հուզվեց կոմերիտական կազմակերպության ֆառուղար Վասակ Չոբանյանը... (ՆՁ, Հացավան): Գործածական են նաև տիկին Օֆելյա, օրիորդ Նունե, խոհարար Արուս, վարպետ Մացակ, վարորդ Գուրգեն և այլն:

Որոշիչ կարող են դառնալ հատուկ անունները հասարակ անունների համար, ինչպես՝ Մասիս սար, Երևան քաղաք, Նեմրուք լեռ, Սահականուշ թագուհի, Աշոտ թագավոր և այլն:

§ 209. Որոշիչը կարող է արտահայտվել գոյականի տրական չոլովով: Տրականը բացի իր հիմնական պաշտոնից՝ հատկացուցչից ու հանգման խնդրից, կարող է կիրառվել որպես որոշիչ:

Որոշիչ կարող են դառնալ հատկապես տեղի, ժամանակի, նյութի և այլ իմաստ արտահայտող գոյականների տրական հոլովաձևերի մի զգալի մասը՝ օրինակ՝ ինչ լավ է, որ ձմեռվա վերարկու եք վերցրել (ՆԴ, Պայքար և մահ): Ռաշկոմի քարտուղարը իր մեքենայի լույսով ճեղքում է գիշերվա խավարը և սլանում ուսուցչական կենտրոն (ՆԶ, Հացավան): ...Հովր սառնություն էր բերում ցերեկվա շոգից խանձված դաշտերին... (ԱԲ, Լառ Մարգար):

Գործածական են սարի ծաղիկ. դաշտի շուշան, անտառի սունկ, սարի մարալ, ֆաբի դառ, բոնգի դառ, քեյի բաժակ, ճաշի գդալ, գինու գավ, ծիրանի ծառ, ներսի պատ, դոսի պահարան, պատի ժամացույց և այլն, ուր տրական հոլովաձևերը կիրառվել են որպես որոշիչ՝ արտահայտելով որոշյալների որակական հատկանիշը: Պետք է նկատել, սակայն, որ դրանց մեջ զգալի է նաև պատկանելության, վերաբերության, այսինքն՝ հատկացուցիչային նշանակությունը: Բայց հիմնականը, իհարկե որոշյալին իմաստն է: Որոշիչը կարող է արտահայտվել հատուկ անվան տրական հոլովաձևով: Օրինակ՝ Արովյանի շրջանի Հացավանի սովխուզի կոլեկտիվը պարտավորվել է այս տարի ընդարձակել ցանքատարածությունը (ՍՀ, 6.4.1968): Լենինի շքանշանը հո ամեն մարդու շեն տալիս... (ՍԽ, Հողը, 1): Գործածական են նաև Հ. Բեկնազարյանի անվան կինոստուդիա, Թումանյանը անվան տուն-թանգարան, Ստեփանավանի շրջան, Հրազդանի կիրճ, Սունդուկյանի քառոն, Արովյանի անվան զբոսայգի և այլն կուպակցություններ, ուր զրսեորվում է որոշյալին հարաբերություն, մի բան, որ ավելի հստակ է արտահայտված հատկապես այն կոպակցություններում, որտեղ գործածված է անուն բառի տրական հոլովաձևը (Թումանյանի անվան տուն-թանգարան, Արովյանի անվան զբոսայգի և այլն): Երբեմն իրրե որոշիչ կիրառվում է գոյականի տրական հոլովաձևը իր ածական վերադրի հետ միասին, օրինակ՝ միջին տա-

րիֆի մարդ, ցածր դասաբանի աշակերտ, բարձր կուրսի ուսանող, մեծ մասշտաբի գործ և այլն¹⁴։

§ 210. Որոշիչ կարող է դառնալ գործիական հոլովածներ, որով բնութագրվում է տվյալ առարկան և զանազանվում նույն տեսակի մյուս առարկաներից։ Օրինակ՝ Հետո եկավ տիրացուն—տերտերից շատ հասակով մի մարդ... (ՆԴ, Պայքար և մահ)։ ...Քարավանապետը նայեց դրոշակին, զարմացավ, լսեց նրա ուժով ձայնը... (Իս., Աղա Նազար)։ Համով կարագ է... (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1)։

Գործածական են յուրով կարկանդակ, մտով փլավ, խալով տղա, ծամով աղջիկ, մոռուփով մարդ, ձեռնափայտով ծեռունի կապակցությունները, ուր գործիական հոլովով բառերը հանդես են եկել որոշիչի պաշտոնով։

§ 211. Որոշիչը կարող է արտահայտվել գոյականի գործիական հոլովածների և ածականի կապակցությամբ։ Նման կապակցություններում թեև ածականը կարող է ըմբռնվել իբրև որոշիչ գոյականի գործիական հոլովի համար, սակայն երկուսը միասին են հանդես գալիս իբրև մեկ անդամ՝ որոշիչ։ Նկատենք, որ գործիական հոլովածներ այս դեպքում առանձին վերցրած որոշիչի պաշտոն չի կատարում, նրանով չի որոշվում գոյականական անդամը։ Այսպես՝ Երկար հասակով, ազնիվ, լայն ճակատով մի աշխատասեր ու շիտակ մարդ էր (ՎԱ, Լեոնեհ հայրենի)։ Այստեղ թեև Երկար կարող է որոշիչ դառնալ հասակով, լայն—ը՝ ճակատով բառի համար, բայց գոյականները առանց ածականների չեն բնութագրում որոշյալը (հմմտ. հասակով մարդ, ճակատով մարդ, ահա թե ինչու ամբողջ կապակցությունն է հանդես գալիս իբրև որոշիչ, ցույց տալով որոշյալի որպիսությունը, բնութագրելով վերջինս։ Իհարկե, կան դեպքեր, երբ գոյականի գործիական հոլովածներ առանձին վերցրած, առանց իր ածական վերադրի կարող է բնութագրել որոշյալը և հանդես գալ որոշիչի պաշտոնով. ինչպես՝ բարձր օրակով աշխատանք, երկար մոռուփով մարդ և այլն, ուր ոչ միայն բարձր օրակով և երկար մոռուփով կապակցությունները կարելի է դիտել որոշիչ, այլ միայն գործիական հոլովածները (օրակով աշխա-

¹⁴ Հայերենի բառակապակցությունները հանգամանորեն քննվել են պրոֆ. Վ. Քոսյանի կողմից։

տանք, մտրուով մարդ): Այդ դեպքում ածական վերադիրները հանդես կգան որոշիչի պաշտոնով գործիական հոլովով արտահայտված անդամների համար: Գործիական հոլովաձևերի որոշիչային կիրառությունը այդ դեպքում պայմանավորվում է նրանց իմաստով, իրենց մեջ ներառված հատկանշային որոշակի նշանակությամբ:

Գործիական հոլովի և ածականի կապակցությամբ որոշիչները բավական տարածված են գրական հայերենում. օրինակ՝ մի փոքրիկ խայտաբղետ թևերով մոշահավ թառել էր արևի ճաճանշներով օծված մոշի թփին (ՍԽ, Հողը, 1): Ահագին փափախով, կարմիր երեսով մի ծերունի դուրս եկավ խրճիթից (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): Ինչպես տեսնում ենք, ածականը գործիական հոլովաձևի հետ միասին է կիրառվել որոշիչի պաշտոնով, մի բան, որ անշուշտ պայմանավորված է գործիական հոլովաձևի և նրա ածական վերադրի միջև եղած լրացում-լրացյալի հարաբերության թույլ լինելով:

§ 212. Նրբեմն որոշիչ է դառնում գոյականի ոչ թե գործիական, այլ ուղղական հոլովաձևի ու ածականի կապակցությունը: Գոյականը նախադասվում է ածականին, Այդպիսի կապակցությունները մեծ մասամբ համազոր են լինում ածականով և գոյականի գործիական հոլովաձևով կազմված կապակցություններին: Այսպես՝ հոնֆերր կեռ-կեռ աղջիկ = կեռ-կեռ հոնֆերով աղջիկ. աչֆերր սև-սև երեխա = սև-սև աչֆերով երեխա և այլն: Նշենք, որ նման դրսևորում ունեցող որոշիչները բավական տարածված են հայերենում: Օրինակ՝ Ձեր էն կոբր կարն բահը տուր... (ԱԲ, Կարմրաքար): Աղջիկ էր մեծը, անունը Արեգ... Աչֆերր սև-սև, մագերթ գանգուր (ՀԹ):

Գործածական են կյանքը կարն, մեջքը երկար, դեմքը արևոտ, սիրտը քալսծոտ. նակաուր պայծառ, թիկունքը լայն և այլ կապակցությունները, որոնք կիրառվում են որոշիչի պաշտոնով:

§ 213. Որոշչային կիրառությամբ հանդես են գալիս նաև բացառական հոլովաձևերը, մի բան, որ հատուկ է հատկապես նյութի ու ծագման բացառականին, այսինքն՝ այն գոյականներին, որոնց ցույց տված նյութից կարելի է պատրաստել կամ ստեղծել մի այլ առարկա: Բացառականի որոշչային գործածությունը, վերը նշված հոլովական ձևերի համեմատությամբ, սահմանափակ է:

Դա թերևս բացատրվում է նրանով, որ որոշչային կիրառության դեպքում բացառականը չի զրկվում իր հոլովական իմաստից: Այսպես՝ կապրոնից գուլպա, մահուդից վերաբկու, սատինից վզկապ, Էստինից գնդակ, ռսկուց բաժակ, մոբթուց գլխարկ և այլ կապակցություններում բացառական հոլովաձևերը հանդես են եկել որպես որոշիչ՝ պահպանելով իրենց հոլովական նշանակությունը՝ անջատման, բաժանման իմաստը: Դրանք որոշչային կիրառություն են ստացել հարակատար դերբայով արտահայտված որոշիչների զեղչման հետևանքով, որոնց ֆունկցիան անցել է բացառական հոլովաձևին: Մահուդից վերաբկու կապակցության մեջ զեղչվել է կառած (պատրաստած) հարակատար դերբայ որոշիչը (ենթադրվում է, որ նախապես եղել է մահուդից կառած (պատրաստած) վերաբկու կապակցությունը): Նույն ձևով էլ մյուս կապակցություններում հարակատար դերբայի որոշչային ֆունկցիան անցել է բացառական հոլովին: Որոշիչ կարող են դառնալ այնպիսի բառակապակցություններ, որոնց ստորադաս անդամը դերանուն է:

§ 214. Որոշչային կիրառությամբ հանդես են գալիս այս. այդ, այն ցուցական, նաև բալու որոշչալ դերանունների և տեսակ, ձև, կարգ, գույն և այլ գոյականների տրական (Լրբեմն նաև ուղղական): հոլովի չապակցությունները. օրինակ՝ էն տեսակ կին, ես իմ հոգին, թե աշուղն էլ ունենար... Շահերի դեմ կզնար (շթ, Թըմկաբնդի առումը): Այս կարգի թերությունները հետևանք են արտադրության անբավարար կազմակերպման ու ղեկավարման (ՄՀ, 1.11.1970): Ավելացավ բոլոր տեսակի անասունների գլխաքանակը (ՄՀ, 25.2.1971): Գործածական են այս տեսակի սպրանք, այդ տեսակի կոստյում, այդ կարգի աշխատանք, այն գույնի վերաբկու և այլ կապակցությունները, ուր դերանունն ու գոյականի տրական հոլովաձևը միասին կիրառվում են իբրև որոշիչ:

§ 215. Որոշիչ կարող են դառնալ թվականով, անորոշ ու հարաբերական դերանուններով և տեսակ ու գույն բառերի ուղղական (նաև տրական) հոլովաձևերով կազմված կապակցությունները. օրինակ՝ ...Քանի-ֆանի տեսակ փոփոխության է հանդիպել նրա բախտը... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Հագուր գույնի ու տեսակի ծաղիկները փաթաթվում էին ոտքերիս (Գ., 1969, № 2): Գործածական են նաև մի ֆանի տեսակի ապրանքներ, ուրև տեսակի դիմի, հինգ տեսակի կտոր, երկու տեսակի մոտեցում և այլն կապակցու-

թյունները, որ տեսակ բառը դերանուն ու թվական վերադիրներով հանդես են եկել իբրև որոշիչ:

Պետք է նկատել, որ տեսակ բառը առանձին վերցրած նախադասության ինքնուրույն անդամ չի լինում, վերջինս այդպիսին է դառնում այլ բառերի հետ կապակցվելով:

§ 216. Որոշչային կիրառություն են ստանում նաև ածականով և գոյն. կարգ բառերի տրական հոլովով կազմված կապակցությունները: Այդ դեպքում տրականով դրված անդամը հասկացական կամ վերաբերական հարաբերություն չի դրսևորում, այն ածականի հետ միասին հանդես է գալիս որոշիչ պաշտոնով, բնութագրելով որոշչալ առարկայի որպիսությունը: Օրինակ՝ Գրչամանի տաշլու գույնի ու հաստության մատիտները հանելով՝ մեկնեց քարտուղարուհուն (ՍԽ, Հողը, 1): Գլխներին բռնել էին կարմիր ու այլ գույների հովանոցները (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): Այս և նման կարգի սխալները աններելի են (ՍՀ, 1.11.1970):

§ 217. Որոշիչ կարող է դառնալ ժամանակային հարաբերություն տարաճայտող գոյականի տրական հոլովածեր իր թվական վերադրի հետ միասին: Թեև թվականը կարող է որոշիչ դիտվել տրականով դրված գոյականի համար, բայց քանի որ գոյականը առանձին վերցրած հասկացուցչային կամ որոշչային հարաբերություն չի դրսևորում և նախադասության ինքնուրույն անդամ չէ և թվականի հետ է բնութագրում լրացյալը, ուստի ամբողջ կապակցությունը միասին է վերցվում որպես որոշիչ: Այսպես՝ հինգ տարվա գինի, երկու օրվա աշխատանք և այլ կապակցություններում տարվա, օրվա բառերը նախադասության առանձին անդամ չեն, նրանք այդպիսին են դառնում թվական վերադիրներով: Անիմաստ և անգործածական են տարվա գինի, օրվա նախադասությունները: Վերջիններս իմաստակիր են դառնում թվականների հետ միասին: Օրինակ՝ Հինգ օրվա ճանապարհը երկու օրում պետք է կտրել (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Հազար տարվա կարոտ ունի իմ երազը հաղարթե... (ՀՇ):

§ 218. Որոշիչ կարող է դառնալ չափի իմաստ ունեցող գոյականների ուղղական հոլովածեր թվական վերադրի հետ միասին. օրինակ՝ Երկու բաժակ ջուր, հինգ կիլոգրամ խնձոր, տասը մետր կտոր, երեխա տոհմա խաղող. հինգ հարյուր լիտր կաթ, երեսուն քա-

ռակուսի մետր տարածություն, հարյուր հեկտար ցանքս, վեց խո-
րանարդ մետր փայտ և այլն: Որոշչային կիրառությամբ կարող են
հանդես գալ ածականի նշանակություն ունեցող մի խումբ, մի շար՝
և այլ կապակցություններ, որոնք արտահայտում են որոշյալի քա-
նակային հատկանիշը. օրինակ՝ մի խումբ լրագրողներ հավաքվել
լին որոնման համալիրի հրամանատարական կետում (ԵՆ, 25.2.
1970): Մի շար՝ տվյալներով աշխատել է ապացուցել, որ... (ՍՀ,
23.2.1971):

Դերանունն իբրև որոշիչ

§ 219. Որոշչային կիրառությունը հատուկ է նաև դերանուն-
ներին: Ընդ որում, իբրև որոշիչ կիրառվում են հատկապես ցուցա-
կան, որոշյալ, անորոշ և հարցա-հարաբերական դերանունների մի
զգալի մասը: Որոշչային կիրառությամբ հանդես չեն գալիս անձ-
նական և փոխադարձ դերանունները, սա, դա, նա ցուցականները,
յուրաքանչյուր ու, ամեն ու, ամենք, ամեն ինչ որոշյալ դերա-
նունները և այլն: Դա պայմանավորված է նրանց խոսքի մասային
յուրահատուկ իմաստով: Նրանք արտահայտում են ընդհանուր,
չտարբերակված իմաստ, որը որևէ ձևով չի կոնկրետացվում, իսկ
դա հնարավոր չի դարձնում նրանց որոշչային գործածությունը:

§ 220. Որոշիչ են գտնում ցուցական դերանունների մեծ մա-
սը, որոնք դրվելով նախադասության այս կամ այն անդամի վրա,
ցույց են տալիս նրա որակական կամ քանակական հատկանիշը
ընդհանուր, չտարբերակված ձևով կամ էլ որոշում են տվյալ ա-
ռարկան տարածական հարաբերությամբ: Որոշչային կիրառու-
թյամբ հանդես եկող այս, այդ, այն, սույն, նույն, միևնույն և մյուս
ցուցական դերանունների լրացյալները որոշիչ հոդով են կիրառ-
վում, մի բան, որ պայմանավորված է այդ դերանունների դրանե-
րած իմաստով: Նրանք որոշակիացնում, կոնկրետացնում են այն
առարկաները, որոնց հետ գործածվում են: Դրանցով որոշյալու-
թյան հարաբերություն է արտահայտվում ք կամ և որոշիչ հոդերի
նման: Այսպես՝ այս գիրք. այդ գիրք. նույն մադր և այլ կա-
պակցությունները չի կարելի գործածել առանց հոդի (հմտ. այս
գիրք. այդ մադր. նույն ֆաղաֆ. մյուս քաժակ և այլն): Դրանք,
իբրև կանոն, պահանջում են, որ իրենց լրացյալները որոշիչ հո-

դով կիրառվեն (Իհարկե, եթե տվյալ լրացյալ բառը քերականական իր բնույթով ունակ է հոգ ստանալու):

Իսկ առարկայի որակական կամ քանակական հատկանիշ մատնանշող այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի, այսքան, այդքան, այնքան, նույնքան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, նույնչափ դերանունների որոշյալները գործածվում են թե՛ հոգով, թե՛ առանց հոգի: Օրինակ՝ Այսպիսի դեպքեր ևս շատ եմ տեսել... (ՍԽ, Հոդը, 1): Այսպիսի բառերն անհետևանք չեն մնում... (ԳՍ, Թեհ-բան, 1): Այդպիսի հարսանիք Թեհրանը դեռ չէր տեսել (ԳՍ, Թեհ-բան, 2):

Որոշիչ կարող են դառնալ այս, այն ցուցական դերանունների կապակցությունները՝ կամ, և, ու շաղկապներով. օրինակ՝ Այս ու այն հողածածկ, տափակ կտուրներին ծերեր, կանայք... ձյուն էին քերում ու թափում ցած (ԲԹ, Պատերազմ, 4): Ովքեր իրենց ավանդն են դնում այս կամ այն մարդածևի պատմամատյանում (ՀՖ, 23.2.1971):

§ 221. Որոշչային կիրառությամբ հանդես են գալիս ամեն, բոլոր, ամբողջ, ողջ, յուրաքանչյուր, ամեն մի որոշյալ դերանունները, որոնք բնութագրում են իրենց լրացյալների քանակային հատկանիշը ընդհանուր ձևով: Օրինակ՝ Ամեն աղջիկ սրտում թաքուն քեզ պես սիրահար է ուզում... (ՍԿ): Բոլոր պատուհաններում՝ հանգել էին լույսեր, բացի մեկից (ՆԶ, Հացավան): Ողջ գյուղը՝ ոտքի վրա էր (ՍԽ, Հոդը, 1): Յուրաքանչյուր նստարանի վրա դրված էր դոկտոր Շամս Ազադիի «Ֆիզիկա» դասագիրքը (ԳՍ, Թեհրան 1):

Իմաստի սաստկացման նպատակով երբեմն որոշյալ ամեն, բոլոր դերանուն որոշիչները կրկնվում են: Այս դեպքում առաջ են գալիս միևնույն խոսքի մասով արտահայտված բազմակի որոշիչներ. օրինակ՝ Բոլոր, բոլոր ձամփերը բերում են Կարմիր հրապարակ (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի): Եվ ամեն, ամեն, ամեն յուսաբաց կյանքը լցրել է նորոգ հույսերով (ՍՀ, 25.2.1971):

Որոշյալ դերանվան ժխտական ձևերից որոշիչի պաշտոնով պիրավելը բնորոշ է ոչ մի դերանվանը, որը արտահայտում է լրացյալի ամբողջությամբ ժխտվող քանակային հատկանիշը. օրինակ՝ Ու բլ մի, ոչ մի ոտնահետք չկար (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի), Բայց մեր մոտերքում դեռ ոչ մի ումը, ոչ մի արկ չի ընկել (ԲՀ, Երմեսոցանները չվերադարձան):

§ 222. Որոշչային կիրառութիւնը հատուկ է նաև անորոշ դերանուններին, որոնցից որոշիչ են դառնում հատկապես ինչ-որ, ինչ-ինչ, մի ֆանի, մի, ուրիշ, որոշ, որևէ, որևիցե, այլ, այսինչ, այնինչ և այլ դերանունները, որոնք գրվելով նախադասութեան որևէ անդամի վրա, ցույց են տալիս նրա այն հատկանիշը, որը անորոշ է, որոշակի չէ. օրինակ՝ Ինչ-որ տանջող մոռլլութիւն էր պատել նրան (ՍԽ, Հոգը, 1): Մի ֆանի աղջիկներ գնացին աղբյուրը ջուր բերելու (ն. տ.): Ինչ-ինչ անուններ հիշվում են հերթական գրքերի աոթթով (ՍՀ, 21.11.1970): Ուրիշ քամիներ են սարից թևահարում, ուրիշ ծաղիկներ են բացվել սարին... (ՀՍ):

§ 223. Որոշչային կիրառութիւն ունեն նաև հարցահարաբերակաւն դերանունները. հատկապես քանակական կամ որակական հատկանիշ գրսևորողները՝ ուր, ֆանի, ուրֆան, ինչֆան, ուրպիսի, ինչպիսի, ֆանիւրող, ուրեւրող և այլն: Օրինակ՝ Ծա հարցրի, թե ո՞ր քամին է շարտել նետու ձորերում ընկած այն գյուղը (ԱՔ, Խոնարհ աղօիկ): Ուրպիսի անհաջողութիւններ են շրջապատել նրան (Մուր., Գևորգ Մարդպետունի): Ո՞վ գիտե արդյոք նա իր մտքի մեջ մնցած կյանքի ո՞ր պարունն է հիշում (ՀՍ): Նա անվերջ խոսում էր այս մասին, թև ինչպիսի... ընկերներ են Լոբել ինքն ու Գարեգինը... (ՍԽ, Հոգը, 1):

Որոշիչ կարող են դառնալ նաև դերանուններով կազմված կրկնավոր բարդութիւնները, որոնք կիրառվում են բառիմաստը սաստկացնելու, հետևաբար և որոշչային իմաստային նրբերանգ հաղորդելու նպատակով. օրինակ՝ Որ բոլոր-բոլոր մարդիկ իր վիշտը հասկանային (ԳՍ): Քանի-քանի մարդ կորավ իր տնից, ֆանի-ֆանի մարդ դառավ մարդասպան (ՀԹ, Հառաչանք):

Թվականն իբրև որոշիչ

§ 224. Որոշիչ են դառնում թվականի բոլոր տեսակները, որոնք, գրվելով նախադասութեան այս կամ այն անդամի վրա, արտահայտում են նրա թվային հատկանիշը: Թվականները որոշիչ պաշտոնով կիրառվում են առանց գոյականաբար գործածվելու, ուղիղ ձևով և Էզակի թվով:

Քանակական թվականները որոշչային կիրառութեամբ հանդես գալիս ցույց են տալիս լրացյալի քանակային հատկանիշը,

այսինքն՝ բնութագրում են որոշյալի քանակային կողմը, այլ կերպ ասած՝ քանակական թվական որոշիչը պարզաբանում, բացառապես տում, որոշում է իր լրացյալը քանակական տեսակետից՝ նշելով այն թիվը, որը վերագրվում է առարկային, որը ունի կամ որի հետ կապված է վերջինս. օրինակ՝ ...Դրա համար է, որ օրական հինգ ֆազա գլանակ պակաս են լցնում (Սիր., Նախօրյակին)։ Հազար ջահեղներ վխտում են հիմի... (ՀԹ, Անուշ)։ Երեխ շուրթեր իրար բերող կովկասի յար, Սալաթ-Նովա (ՀԾ)։

Երբ մոտավոր քանակ նշող թվականը արտահայտվում է հարադրական բարդություն, ապա որպես որոշիչ կիրառվում են նրա բաղադրիչները միասնաբար. օրինակ՝ ...Այդ ժամանակամիջոցում տասը-տասնհինգ ձու էր ետ գցել թուխս նստեցնելու համար (ՆԴ, Սև փողերի տոկոսը)։ ...Նրան ուղեկցում էին տասն-հասն ձիավորներ և նույնքան շներ (Բ, Սամվել)։ Երբեմն մոտավոր քանակը արտահայտվում է մոտ, շուրջ, շափ. մի և նման կարգի բառերի ու թվականի կամ էլ հարադրական բարդություն կազմված թվականի ու մի բառի առդրմամբ։ Այդ դեպքում ևս ամբողջ կապակցությունը միասնաբար պետք է վերցնել որպես որոշիչ, այսպես՝ Ինձ ուսումնարան տվին, ինձ հետ էլ մի ֆսան-երեսուն երեխա (ՀԹ, Իմ բնկեր Նեսոն), — Մեծ զորքով է եկել Սեբուխտը, մոտ ֆսան հազար հեծյալ ու հետևակ (ԴԴ, Վարդանանք)։ Նա յուր հետ ուներ ընդամենը հինգ հարյուրի շափ զորք (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի)։

Հաճախ հազար և միլիոն թվականները իմաստի սաստկացման կամ չափազանցման նպատակով կրկնվում են։ Այդ դեպքում կրկնված ձևերը միասին պետք է վերցնել որպես որոշիչ. օրինակ՝ Անցած հազար-հազար դեպքեր հիշեց... (ԵԶ, Լենին քեռին)։ Կարծես հազար-հազար աղավաղներ թպրտացին ու թափով ճախրեցին (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը)։

Հազար թվականը, կապակցվելով մի (մեկ) թվականի հետ, շրջանորում է ոչ թե հազար մեկի (1001), այլ առարկաների մեծ, ըստ որում, ոչ որոշակի քանակության իմաստ։ Հիշյալ կապակցությամբ արտահայտված քանակությունը շատ դեպքերում կարող է ընդգրկել ընդամենը մի քանի տասնյակ առարկաներ։ Այդ կապակցությունը, որ կիրառվում է ոճական հատուկ նպատակով, ամբողջությամբ պետք է դիտել որոշիչ. օրինակ՝ Սիրտս կրծում է

հազար ու մի կասկած, մտքովս հազար ու մի փորձանք է անցնում (ՆՁ, Հացավան): Հազար ու մի մտքեր, հազար ու մի ցանկություններ խռնվում էին նրա գլխում (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը):

Թվականը որոշիչ է դառնում հատ, զուլս, կտոր, զույգ, անուն, օրինակ և այս կարգի բառերի հետ, որոնք սովորաբար կիրառվում են հատերով հաշվելի առարկաների անունների հետ: Օրինակ՝ ...Երեւ հատ ձագ ցույց կտամ քեզ (ՀԹ, Չարի վերջը): Փայտյա խանի մեջ դրվեցավ նրա առջև թաժա հաց, պանիր, երկու զլուխ սոխ... (Բ, Սամվել): Այն ժամանակ գրադարանում կար ընդամենը հազար հինգ հարյուր կտոր գիրք (ԵԵ, 1.4.1964): Թողարկվել է Լաուսուին հազար զույգ կոշիկ (ԵԵ, 8.2.1964): Գործածական են հինգ անուն գիրք, երկու ձեռք հագուստ և այլն ձեռքը, ուր ընդգծված կապակցության անդամները միասնաբար կիրառվել են որոշչի պաշտոնով: Թվականի հետ միասին որպես որոշիչ կիրառվում են նաև աստիճան, տոկոս, թիվ և այլ բառեր՝ օրինակ՝ տասը աստիճան ցրտություն, 100 տոկոս աճ, 20 թվի կոմունիստ և այլն:

§ 225. Որոշչային կիրառությամբ հանդես են գալիս նաև դասական թվականները, որոնք ցույց են տալիս իրենց որոշչալների թվային կարգը: Օրինակ՝ —Սա արդեն քսաներորդ ջրմուղն է, որ ես գործարկում եմ... (ՍԽ, Հողը, 2): Այդ օրը ժամանակին հանդչանացին, շուրճողից բացի երկրորդ, երրորդ, յոթերորդ, տասներորդ և տասնհինգերորդ բրդադրները (ՆՁ, Հացավան): Հազարերորդ գինվորը դարձյալ խուզարկում է միենույն թուփը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Երբեմն դասական թվականների հետ կապակցվում են կարգ. տեսակ. աստիճան և նման բառերի տրական հոլովաձևերը, որոնք թվականի հետ միասին կիրառվում են որպես որոշիչ: Այդպիսի կապակցություններով դրսևորում է ոչ թե առարկաների հաջորդական կարգը, այլ որակական հատկանիշը Օրինակ՝ «Երկաթուղու երկրորդ կարգի վագոններից մինում... նստած էր Թամարը... (ՆԴ, Նոր հավ): Կոլտնտեսությունը վաճառեց երեք տեսակի որոշ քանակությամբ միա առաջին տեսակի մսի կգ-ը 12 սուբլով... (Պոն., Թվաբանություն): Գործածական են առաջին կարգի մեխանիկ (վարորդ, մրցանակ), երկրորդ տեսակի ալյուր (հաց, ապրանք, խաղող) և այլն:

§ 226. Որոշիչ են դառնում նաև բաշխական թվականները,

որոնք ցույց են տալիս լրացյալի հավասարաշափ բաշխման հետևանքով ստացված քանակական հատկանիշը. օրինակ՝ Յուրաքանչյուր խումբ բաղկացած էր հիստունական հոգուց (Բ, Սամվել): Այս վերջին կարգի մարդիկ այժմ նրա աչքում մի-մի թզուկներ, մի-մի շնչին արարածներ էին թվում... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր):

Բաշխականները երբեմն որոշիչային կիրառություն են ստանում կտոր, զույգ և չափ ցույց տվող բառերի հետ միասին. այսպես՝ Մեզ տվել են մեկական կտոր խոզի ճարպ, երկուական կտոր երշիկ և հաց (ԲԶ, Սերմնացանները չվերադարձան): Օղուց հետո մեկական բաժակ թեյ խմեցին (ՆԶ, Հացավան):

§ 227. Որոշիչային կիրառությունը բնորոշ է նաև կոտորակային թվականներին, որոնցով դրսևորվում է որոշյալների բանական հատկանիշը. օրինակ՝ Որ շեն երգել հողագնդի հինգ վեցերորդ մասում երբեք... (Գ. Սար.): Քանի հաբյուր հազարերորդական մաս ունի մեկ հարյուրերորդականը (Պոն., Թվաբանություն): Վտանգ է ներկայացնում մեկ հաբյուրմիլիոներորդական գրամը (ՍԶ, 8.9.1970):

Մանր.— Եթե կոտորակային թվականի հետ կապակցվում են երկարություն, ծանրություն, ծավալ և այս կարգի իմաստ արտահայտող բառեր, ապա ամբողջ կապակցությունը միասին պետք է համարել որպես որոշիչ: Օրինակ՝ Երկու երբորդ կիլոմետր տարածությունն ուղևորն անցավ 20 րոպեում: Մեկ երբորդ քառակուսի մետր պարկետն արժե 2 ռուբլի և այլն: Լրացյալների քանակական հատկանիշը դրսևորվում է ամբողջ կապակցությամբ: Այդ դեպքում կոտորակային թվականները առանձին վերցրած նախադասության ինքնուրույն անդամի պաշտոն չեն կատարում:

Դերբայն իբրև որոշիչ

§ 228. Որոշիչ են դառնում նաև դերբայական որոշ ձևեր, հատկապես անորոշի տրականը և ապառնի, հարակատար ու ենթակայական դերբայները, որոնք զրվելով որևէ անդամի վրա, ցույց են տալիս նրա այս կամ այն հատկանիշը, այսինքն՝ ընդմիջում են լրացյալը որևէ կողմից կամ տեսակետից: Անորոշ դերբայի տրականը հիմնականում հանդես է գալիս հատկացուցիչի պաշտոնով, սակայն որոշ դեպքերում այն դրսևորում է նաև ա-

որակայի որակական հատկանիշ և կիրառվում որպես որոշիչ. օրինակ՝ Բա՛հ, մարդ աստծո, զվարճանալու գիշեր է (Շեքսպ., Օթելլո): Տիգրանը մարդկանց հետ կապվելու, ընկերանալու զարմանալի հատկություններ ուներ (ԳՄ, Թեհրան, 2): Գործածական են նաև գրելու քուղք. խմելու ջուր, ուտելու հաց, ճիշտակելու գարծ. հանգստանալու վայր և այլ կապակցությունները, ուր տրականի հոլովածները հանդիս են եկել որոշիչի (ոչ հասկացուցիչի) պաշտոնով): Նրանք պատասխանում են ինչպիսի՞, օրպիսի՞ հարցերին և արտահայտում են իրենց որոշյալների որակական հատկանիշը: Գրելու թուղթը, իրեն թղթի մի տեսակ, իր էությունը, որակական կողմով զանազանվում է թղթի մյուս տեսակներից, խմելու ջուրը՝ ջրերի մյուս տեսակներից և այլն: Հետևաբար նրանք հանդես են եկել որոշչային կիրառությամբ:

§ 229. Իրեն որոշիչ կիրառվում է ապառնի դերբայը: Իրը ապառնի դերբայը կիրառվում է որպես որոշիչ, նա չի գրկվում իր իմաստից, սակայն ձեռք է բերում նաև հատկանշային նշանակություն. օրինակ՝ Խամ ու խոպան չի մնա, Հեռկելու բան չի մնա... (ՀՇ): Լավ, ասա տեսնենք Խելի գալո՞ւ բան է, լինելո՞ւ բան է թե ոչ (Շեքսպ., Օթելլո): Իմ սովորելու տարիքն անցել է (Շեքսպ., Լիր աքբա): Գունավոր մատիտով նշան էր դնում քարզմանեփի լուրերի վրա... (ՆԴ, Խմբագիրը):

§ 230. Որոշչային կիրառությամբ հանդես գալը շատ սովորական է հատկապես հարակատար դերբայի համար, մի բան, որ պայմանավորված է սրա դրսևորած յուրատեսակ իմաստով: Հարակատարը հիմնականում ցույց է տալիս վիճակ կամ դրություն որը առաջ է եկել տվյալ գործողության ավարտվածության հետեւանքով: Հենց այդ վիճակային հարաբերությունը բնութագրում է տվյալ առարկան: Այսպես՝ պառկած մարդ, բնած երեխա կապակցություններում հարակատարը դրսևորում է գործողության վիճակը, որպես հատկանիշ, որով էլ բնութագրվում է որոշյալը: Թեև հարակատարի բոլոր ձևերը կիրառվում են որպես որոշիչ, բայց որոշչային կիրառությունը ավելի բնորոշ է հատկապես վիճակ արտահայտող շեղք սեռի բայերին: Դրանցով ավելի ցայտունորեն է դրսևորվում լրացյալի հատկանիշը:

Այսպես՝ Երբ մի ուղացած, հոգնած ուղևոր էր նկատում, կանչում էր մոտը և օթեան տալիս (ԽԴ, Խողեղան): Մի գերեզման տե-

ծաղկած մի դաշտում... (ՀՇ): էլ չեմ հավատում, քե խաբված աղջիկն ուռնի դառել Եվ դեռ լալիս է ջրերի վրա գլուխը կախած (ՀՇ):

§ 231 Որոշիչ են դառնում նաև ենթակայական դերբայի ձևերը, որոնք զրվելով այս կամ այն անդամի վրա, ցույց են տալիս նրա որևէ հատկանիշը. օրինակ՝ Իմ շիրմին դավակցող ծաղիկներ ցանկեցեք... (ՎՏ): Կվանկեր չմեռնող. չմարող կրակը մեր հոգու... (ՎՏ): Սիրող սիրտը սիրող սրտից սիրուց բացի շահ չի սիրել... (ՀՇ):

Երբեմն որոշիչ է դառնում դերբայը իր լրացման հետ, այսինքն՝ որոշիչն արտահայտվում է դերբայական դարձվածով. օրինակ՝ Համբուրեց ձիուց իջնող պապի գլուխը, ճակատը (ՍԶ, Պապ Թագավոր): ..Փոխվում էր նրա կյանքի սովորական ու կայուն թվացող ընթացքը (ՍԽ, Հողը, 1): Օրոհոցում հանգիստ բնած երեխան հանկարծ լաց եղավ: Հայաստանում լավ հանգստանալու վայրեր չստ կան:

§ 232. Որոշիչը կարող է արտահայտվել կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Վերջինս զրվելով լրացյալի վրա, ցույց է տալիս նրա որպիսությունը, այլև շափն ու քանակը. օրինակ՝ Երկնի պես հոգի ունեմ... (Գ. Սար.): Մովի շափ դինի քաշեց: Վարունգի շափ պոմիդոր գնեց և այլն: Նկատենք, որ նման կիրառությունները քիչ են հանդիպում գրական հայերենում: Հայն տարածում ունեն կապի ու նրա խնդրի և ածականի կապակցությամբ արտահայտված որոշիչները՝ Չյունի պես ներմակ մագեր, մահվան շափ դառր օրեր, Արաբատի նման բարձր լեռներ և այլն:

Իբրև որոշիչ հանդես է գալիս առանց կապով ու նրա խնդրով արտահայտված կապակցությունը: Առանց կապի հետ գոյական կամ դերանուն խնդիրը զրվում է տրական (երբեմն նաև ուղղական) հոլովով: Այդպիսի զրսևորում ունեցող որոշիչները լայն գործածություն ունեն գրական լեզվում, մի բան, որ ամենից առաջ պայմանավորված է կապակցության զրսևորած նշանակությամբ Վերջինս արտահայտում է գոյականի ան ժխտական նախածանցով կազմված ածականի իմաստ (հմտ. անտուն=առանց տան, անհայրենիք=առանց հայրենիքի, անգործ=առանց գործի և այլն): Քանի որ որոշչային կիրառությունը ամենից առաջ բնորոշ է ածականին, և նշված կապակցությունը իր իմաստով գրեթե նույնանիշ է նրան, ուստի զրուրովյամբ որոշիչ պաշտոն է ստանում

առանց կապը իր խնդրի հետ միասին: Օրինակ՝ Առանց գլխարկի մարդը խիստ հուզված էր երևում: Առանց բուսականության լեռները՝ հողմնահարվել էին: Առանց աստղերի երկինքը զեղեցիկ չէր և այլն:

§ 233. Որոշիչ կարող են դառնալ եղանակավորող բառերը, մակբայները, լեզվական ամեն մի միավոր կամ արտահայտություն իրենց անվանողական-ֆունկցիոնալ նշանակությամբ: Այդ դեպքում նրանք չեն զրկվում իրենց խոսքի մասային իմաստից, այլ վերցվում են իբրև լեզվական միավորներ, բառանուններ¹⁵: Օրինակ՝ Մակբայական ծագում ունեն իսկապես, հատկապես, հավանաբար բառերը (ՍԱ, Ժամանակակից հայերենի քերականություն): ...եվ միակ ճշմարիտն ու արդարացին «և-և» ձևակերպումն է (ՍՀ, 4.11.1970): ...Որովհետև «անհասկանալի է», արտահայտությունը դոնե այսօր մեզանում դատավճռի գործություն ունի (Ս. գրակ., № 7, 1969):

§ 234. Որոշիչը կարող է արտահայտվել ամբողջական նախադասությամբ, վերնագրային նշանակությամբ գործածվող ծավալուն կապակցություններով և այլն, որոնք այս կամ այն տեսակետից բնութագրում են լրացյալը. օրինակ՝ Դ. Դեմիրճյանի «Քնած ամրոցը՝ Ողականը, զառիվերին կառչած վագրի պես փակել էր ափերը» պատկերավոր ու բնութագրող նախադասության մեջ ձևի պարագան բնականաբար լրացնում է ստորոգյալին (ՍԱ, Ժամանակակից հայերենի քերականություն): Ս. Երեմյանը հանդես է եկել «Հայաստանը, հայ առևտրականները և առևտրի զարգացումը Եվրոպայի և Ասիայի միջև հնագույն ժամանակներից մինչև երկաթուղային տրանսպորտի զարգացումը» զեկուցումով (ՍՀ, 20.9.1970): Դիլիջանում ավարտվեց «Ստեղծագործող երիտասարդությունը՝ Հայաստանի 50-ամյակին», հանրապետական սեմինարը... (ՍՀ, 6.10.1970):

Որոշիչը ետադաս և բազմակի լինելու դեպքում կարող է տրոհվել: Տրոհված որոշիչ կարող են դառնալ գոյականի տարբեր հոլովաձևերը, ածականի և գոյականի, դերանվան և ածականի, մակբայի և դերբայի և այլ կապակցություններ: Օրինակ՝ Սագում էին

¹⁵ Այդ մասին ավելի հանգամանորեն նշվում է պրոֆ. Ս. Աբրահամյանի, «Ժամանակակից հայերենի քերականություն» աշխատության մեջ:

անվերջ հարցեր, հարցեր՝ մեկը մյուսից առեղծվածային ու մթին (ՍԶ, Պապ թագավոր):

ՀԱՏԿԱՑՈՒՑԻՉ

§ 235. Հատկացուցիչը գոյականական անդամի լրացումներից է: Այն լրացում է դառնում գոյականով կամ իբրև այդպիսին առնչված այլ խոսքի մասերով արտահայտված անդամի համար: Հատկացուցիչը հիմնականում դրսևորում է ստացականության (պատկանելության) հարաբերություն: Ստացականությունը (պատկանելությունը) նրա բնորոշ հատկանիշն է, որով էլ հենց տարբերվում է գոյականական անդամի մյուս լրացումներից՝ որոշիչից և բացահայտիչից: Եթե որոշիչով արտահայտվում է որոշյալի որևէ հատկությունը, իսկ բացահայտիչը պարզաբանում, բացահայտում, որոշակիացնում է իր լրացյալը, ապա հատկացուցիչը դրսևորում է հատկացյալի պատկանելությունը, սերումը, ծագումը և այլն: Հատկացուցիչը զանազանվում է նրանցից և իր դրսևորման եղանակով: Այն, իբրև կանոն, արտահայտվում է միայն տրական հոլովով, ի տարբերություն որոշիչի ու բացահայտիչի, որոնք կարող են դրսևորվել գրեթե բոլոր հոլովաձևերով, այդ թվում նաև տրականով: Նկատենք, որ տրական հոլովով արտահայտված որոշիչը իր իմաստի մեջ համատեղում է նաև ստացականության (պատկանելության) հարաբերություն: Հատկացուցիչը տարբերվում է որոշիչից և բացահայտիչից նաև նրանով, որ հատկացուցիչով ավելի բազմազան հարուրերություններ են դրսևորվում, քան նրանցով:

§ 236. Ամենից առաջ հատկացուցիչ են դառնում գոյականները և անձ կամ առարկա ցույց տվող դերանունները, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց իմաստով՝ առարկա կամ առարկայի հասկացություն արտահայտելու հանգամանքով:

Հատկացուցիչները արտահայտում են առարկաների միջև եղած զանազան հարաբերություններ, և քանի որ գոյականների (նաև որոշ դերանունների) խոսքի մասային հիմնական իմաստը առարկա կամ իբրև այդպիսին մտածված հասկացություն ցույց տալն է, ուստի ամենից հաճախադեպ հատկացուցիչային կիրառություն են ստանում նրանք:

Մյուս խոսքի մասերը հատկացուցիչ պաշտոն են կատարում գոյականաբար գործածվելով: Բոլոր դեպքերում հատկացուցիչը

արտահայտվում է տրական հոլովով, իհարկե, եթե վերջինս հանդես գալիս որպես դոյակտնական անդամի լրացում:

Գոյականն իբրև հատկացուցիչ

§ 237. Հատկացուցիչը, ինչպես արդեն նշվել է, արտահայտվում է դոյականի տրական հոլովով և ցույց է տալիս իր լրացյալի պատկանելությունը, այսինքն՝ հատկացուցիչ հատկացյալի կապակցությամբ նշվում է, որ հատկացյալով դրսևորված առարկան իբրև սեփականություն (կամ ոչ իբրև այդպիսին) պատկանում է հատկացուցիչով արտահայտված առարկային: Հատկացուցիչը, ուրեմն հանդես է գալիս իբրև հատկացյալ-առարկայի տերը. օրինակ՝ Գրավեցեք մավրի հարստությունը (Շեքսպ., Օթելլո): Թագավորի դորքը իրար անցավ (Իս., Աղա Նազար): Իշխանուհու երկձի շքեղ կառքը. անխելի կերպով սլանում էր Միքայելյան խճամառ լայն փողոցով (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Անտառապահի որսկան շունը մեկ նայում էր տիրոջը, մեկ՝ Դիլան դայուն (ԱԲ, Միրճավ): Ընդհանրապես ձեռքով ցույց է տրվում այն առարկան, որին պատկանում է մի բան (հարստությունը՝ մավրին, կառքը՝ իշխանուհուն, դորքը՝ թագավորին, շունը՝ անտառապահին և այլն):

Այսուհետ իբրև հատկացուցիչ հանդես են եկել անձ ցույց տվող գոյականները, որի պատճառով էլ նրանք հատկացյալ առարկաների սեփականատերերն են: Կան բազմաթիվ դեպքեր, երբ հատկացուցիչով ցույց է տրվում հատկացյալ-առարկայի պատկանելությունը ոչ իբրև սեփականություն: Այդ դեպքում հատկացուցիչը սովորաբար անձի անուն չի լինում և հանդես չի գալիս որպես լրացյալի սեփականատերը:

Հատկացուցիչը բացի իր հիմնական իմաստից՝ պատկանելությունից ու ստացականությունից կարող է արտահայտել և այլ հարաբերություններ¹⁶, որոնց մեջ դարձյալ այս կամ այն չափով զգացվում է պատկանելության նշանակությունը: Այսպես՝ հատկացուցիչը կարող է ցույց տալ՝

¹⁶ Հատկացուցիչ-հատկացյալի դրսևորած հարաբերությունները մանրամասն քննության է առել պրոֆ. Վ. Քոսյանը իր «Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները» գիտությունական դիսերտացիայի մեջ:

1. Այն առարկան, որին վերաբերում է հատկացյալով արտահայտված առարկան, որի մասին կամ վերաբերյալ հիշատակում է հատկացյալը՝ Օրինակ՝ Եվ իրենց անհուն վիշտն ու ցասումը մարմնավորեց պարիսպների երգի մեջ (Իս., Չինական մեծ պարիսպի երգը)։ Իրգիր պոեմ, երգիր երգը... Սիրո ու պայքարի (ԵԶ)։ Ղազարյանը թույլ տվեց խաղի կանոնների խախտում (ՀՖ, 5.8. 1967)։ Տուրքերի հրամանը երկրում առաջ բերեց մեծ հետաքրքրություն ու զարմանք (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ Այստեղ երգը վերաբերում է պարիսպներին, սիրուն ու պայքարին, կանոնները՝ խաղին, հրամանը՝ տուրքերին և այլն։ Գործածական են նաև սիրո խոստովանություն, մանվան բաթ, գեղեցկության համբույժ, աշխատանքի երգ և այլն, որտեղ հատկացուցիչները արտահայտում են վերաբերության հարաբերություն։ Վերաբերության իմաստ արտահայտող կապակցությունները լայն տարածում ունեն գրական հայերենում։

2. Այն առարկան, որից ծագում, ստեղծվում, սերում, առաջանում կամ երևան է գալիս հատկացյալով արտահայտված առարկան։ Օրինակ՝ Արևի շողը դիպավ Լևոնի աչքերին (ՆԶ, Հացավան)։ Զանգերի դողանքը խուլ էր, խեղդված (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ)։ Լսվում է տրակտորների հոնդոնը (ՍԶ, 10.3.1970)։ Սերման կամ ժողովան իմաստ ունեցող հատկացուցիչը երբեմն կարող է համատեղել և այլ հարաբերություն։ Այսպես՝ դիրեկտորի հրաման, կայսրի համակ և այլն կապակցություններում բացի սերման հարաբերությունից որոշ շահով առկա է նաև վերաբերության իմաստ։ Կայսրի համակ կարող է արտահայտել կայսրի գրած և կայսրին վերաբերող իմաստը, դիրեկտորի հրամանը՝ դիրեկտորի գրած և նրան վերաբերող իմաստը։ Այդ նշանակությունները որոշվում են բնադրում։

Սերման կամ ծագման հատկացուցիչի մի տեսակն է ազգակցական կապ կամ ժառանգականության իմաստ արտահայտող հատկացուցիչը։ Իբրև հատկացուցիչ և հատկացյալ այս դեպքում հիմնականում կիրառվում են անձ ցույց տվող գոյականները, որոնցով ցույց է տրվում հատկացյալի սերումը հատկացուցիչով արտահայտված անձից. օրինակ՝ Վերակացուի աղջիկը սպանված հորը տեսնելով, մոտենեց խածեց... (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ)։ ...Նա էր առնմի միակ ժառանգը (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ Իսկ թագավորի երկու որդիքը գաղտնի փախել են (Շեքսպ., Մակ-

բեթ): Ակնհայտ է սերման հարաբերությունը նշված օրինակներում: Հաճախ իբրև հատկացուցիչ կիրառվում են կենդանի էակացույց տվող գոյականները (կովի հորթ, կատվի ձագ, խոզի նուտ, հավի նուտ և այլն): Այդ կապակցություններում ևս դրսևորվում է անմիջական սերման հարաբերություն: Իսկ Աբամի թողը, Հասմիկի ծողը և այլ կապակցություններում սերման հարաբերությունը անմիջական չէ: Այստեղ հատկացյալների իմաստի մեջ ներառված անձերը (թողը, ծողը) թեև անմիջապես չեն սերվում հատկացուցիչներով արտահայտված անձերից (Աբամից, Հասմիկից), սակայն ազգակցական հարաբերության մեջ են գտնվում նրանց հետ: Գործածվում են նաև երեխայի հայր, երեխայի մայր և այլն ձևերը, ուր ոչ թե հատկացյալներն են սերվում հատկացուցիչներից, այլ հակառակն՝ հատկացուցիչով արտահայտված անձը սերում է հատկացյալ առարկայից:

3. Ընչն առարկան, որի մի մասը արտահայտված է հատկացյալով: Այդպիսի հատկացուցիչի ու հատկացյալի կապակցությամբ դրսևորվում է ամբողջի և մասի հարաբերությունը. այսպես ...Կռնում էր և գետնից հավաքում թղթի, փայտի կտորտանքը... (ԱՔ, Մայրը): ...Ջանազան դետալներ, թիթեղի, երկաթի կտորներ է պահում (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Պետք է նկատել, որ նման դեպքերում իբրև հատկացյալ հանդես են գալիս կտոր, մաս, կես, ծայր. կողմ, հատ, մեացորդ, պատառ, կույտ և այս կարգի բառերը, ինչպես՝ հողամասի կեսը, ցանկի մի մասը. գութանի խոփը. ցեխի կույտը, գինու ավելցուկը:

4. Առարկաների այն ամբողջությունը, որից բաղկացել, կազմվել կամ գոյացվել է հատկացյալով արտահայտված առարկան, ընդ որում, այս վերջինս էլ իր հերթին հանդես է գալիս իբրև մի ամբողջություն: Օրինակ՝ Ուղտերի, ձիաների, ջորիների և փղերի երամակները արածում էին վրանների շուրջը (Ր, Սամվել): Նրանք ոչխարի հոտեր ու կովերի նախիրներ ունեին (ՍԽ, Լալ Համազը): Ներս մտավ մի երիտասարդ՝ ծաղիկների փունջը ձեռքին (ԵԵ, 25.8.1962): Դործածական են նաև թռչունների երամ. աղյիկների խումբ. գետերի ջուր, հեծյալների խումբ. տղաների ջուկատ, ուղտերի փառավան և այլն:

5. Հատկացուցիչը կարող է ցույց տալ իր լրացյալի հատկացումը, այլև մի բանի համար պատրաստված կամ ստեղծված լինե-

լը, այսինքն՝ զրսևորել այն առարկան, որին հատկացվում է հատկացյալով արտահայտված առարկան, որի համար պատրաստված կամ նախատեսված է վերջինս: Օրինակ՝ էմման, որ հավաքում էր խաղաքղթի սեղանը, կարմրեց (ՆԴ, Զազունյան): ...Որ կտրում եմ եկեղեցու և վանքերի եկամուտը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Բոլորը դուրս եկան պարտքյուրոյի գրասենյակից (ՆԶ, Հացավան): Գործածական են դպրոցի շենք, կինոյի դահլիճ, խաղի հրապարակ, վազի կանոններ, լողալու հաճախում, մրցության տեղ և այլն կապակցություններ, որ զրսևորվում է հատկացական հարաբերություն: Դպրոցի շենք կապակցությունը արտահայտում է դպրոցին հատկացված, նրա համար ստեղծված իմաստը, նույն ձևով էլ կինոյի դահլիճ, խաղի հրապարակ և այլն կապակցությունները համապատասխանաբար նշանակում են կինոյին և խաղին հատկացված, նրանց համար պատրաստված:

Երբեմն հատկացականության հետ համատեղվում է սահմանափակման, վերաբերության (և այլ) հարաբերություն: Այսպես՝ արտադրության առաջավոր, գյուղատնտեսության նորարար, գնդի հրամանատար, շտաբի պետ, վաշտի ֆաղդեկ և այլ կապակցություններից առաջին երկուսում արտահայտվում է սահմանափակման և վերաբերության, իսկ մյուսների մեջ՝ հատկացման և վերաբերության նշանակություն: Արտադրության առաջավոր կապակցության մեջ ցույց է տրվում, որ առաջավոր լինելը վերաբերում է արտադրությանը, բացի այդ, նշվում է, որ տվյալ անձը առաջավոր է ոչ թե ընդհանրապես, այլ միայն արտադրության բնագավառում: Շտաբի պետ նշանակում է պետ, որ հատկացվում է շտաբին, վերաբերում է վերջինիս կամ նախատեսվում է նրա համար և այլն: Պետք է նշել, սակայն, որ հատկացական կամ վերաբերության հարաբերությունը ոչ միշտ է հստակ ու պարզորոշ զրսևորվում: Երբեմն այն ենթադրվում, եզրակացվում կամ էլ որոշակի է դառնում միայն խոսքային միջավայրում:

Հատկացման իմաստի հետ հաճախ համատեղվում է նաև պատկանելության նշանակությունը: Այսպես՝ Զաքարյո տարավ նրան կնոջ սենյակը (ՆԴ, Զազունյան): Հիվանդի սենյակը լցվեց մարդկանցով (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Սենյակը կարող է հատկացվել ոչ միայն կնոջը կամ հիվանդին, այլև պատկանել վերջիններիս իբրև սեփականություն:

6. Հատկացուցիչ-հատկացյալի կապակցությամբ կարող է գրսևորվել տարածական հարաբերություն: Տեղի կամ տարածական իմաստ ունեցող հատկացուցիչը ցույց է տալիս այն տեղը, որի մեջ գտնվում կամ տեղավորվում է հատկացյալ առարկան. Օրինակներ՝ Ամառաճոցի բոլոր բնակիչները լցվել էին անտառը (ՆԻ, Քնքուշ լարեր): ...Այլևս չերևաց ֆաղափի հրապարակում... (ԱՔ, Կյորես): Ճանապարհի փառերը ներկվեցին Շաքրոյի արյունով (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Անտառի ծառերը խշշում էին քամուց.. (ՀՔ, Մեծ տան գլխավորներ, 1): Դործածական են տակառի գինի, գետի ջուր, ամանի ճաշ, զրհի եկար, այգու արձան, դահլիճի նեմասաւն, երկրի բնակիչ, սառի ծաղիկ, անտառի բնկույզ, տանիքի բիքեղ և այլն: Սրանց մի մասը համատեղում է նաև որոշիչային նշանակություն: Որոշ կապակցությունների մեջ, բնդհականակն, հատկացուցիչով գրսևորվում է այն առարկան, որը տեղավորվում, գտնվում կամ պարունակվում է հատկացյալ առարկայի մեջ կամ նրա սահմաններում: Օրինակ՝ Նա շատ անգամ էր դուրս եկել կովի դաշտ (Իս., Գարիբալդիականը): Աչքերի խոռոչներում շորացած մսի կտորներ կան (ԱՔ, Մթնածոր): Լույս եմ բնծայել բանաստեղծությունների մի գիրք (Իս., Գերեզմանի վրա): Գործածական են՝ հացահատիկի պահեստ, արջի բույն, ուսանողների հանրակացարան, եղևիների անտառ և այլն: Նկատենք, որ տեղի հարաբերությունը նշված կապակցություններում միշտ չէ, որ հստակ և որոշակի է գրսևորվում: Այսպես՝ հացահատիկի պահեստ կարող է նշանակել հացահատիկ պահուկակող և հացահատիկի համար հատկացված, ուսանողների հանրակացարան՝ ուսանողներ պահուկակող և ուսանողներին հատկացված և այլն:

Մանր.— Եթե հատկացուցիչը տեղ ցույց տվող հատուկ անուն է, ապա նա իր նշանակությամբ խիստ մոտենում է որոշիչին և պահանջում է վերջինիս հարցը (որ, որպիսի), այսպես՝ Զանգվի ափին խաչածն ստեղծ է մոռալ ու տխրադեմ Երևանի բանտը (Իս., Քուրդ Ամոն): Երևանի կոնյակը արտահանվում է տարբեր երկրներ: Մոսկվայի կտորը բարձրորակ է: Որոշիչային կիրառությանը նպաստում է հատուկ անվան գործածությունը, որով որոշվում է լրացյալը, հետևաբար և դանազանվում համասեռ մյուս առարկաներից:

7. Հատկացուցիչ-հատկացյալի կապակցությամբ արտահայտվում է նաև պատճառական հարաբերություն, այսինքն՝ հատկացուցիչը կարող է ցույց տալ իր լրացյալի երևան գալու պատճառը: Ընդիտ է, պատճառական հարաբերությունը այնքան էլ հստակ ու որոշակի չի դրսևորվում, այն հաճախ երևան է գալիս պասսիվ ներդրածության, որոշիչային և այլ հարաբերությունների հետ միասին, սակայն անժխտելի է պատճառականության առկայությունը հատկացուցիչ-հատկացյալի որոշ կապակցությունների մեջ: Այսպես՝ բաժանման թախիժ կապակցությամբ արտահայտվում է թախիժի երևան գալու պատճառը, այն, որ նա առաջ է եկել բաժանման նեղանքով, նրա պատճառով: Այստեղ, սակայն, զգացվում է նաև պասսիվ ներդրածության նշանակություն: Ուրախության լաց կապակցության մեջ արտահայտվում է պատճառական և որոշիչային հարաբերություն: Ուրախությունը պատճառ կամ չի՞մք է հանդիսանում լացի համար և ուրախությունը բնութագրում է լրացյալը: Պատճառական հարաբերություն է դրսևորվում նաև աղմառանալու երկյուղ, հաղորդյան տոն, մահվան վիշտ, սիրո ցավ, պատերազմի արհաւիրք, սիրահարության նշաններ և այլն կապակցություններում:

Մանոր.— Երկաթի լար, արծաթի գդալ, փայտի պահարան, վուշի քել, մեսաֆսի կտոր, կավի աման և այլն կապակցություններով, որոնք համանիշ են և, յա ածանցներով կազմված հարաբերական ածականների կամ նույն գոյականների բացառական հոլովածին, հիմնականում արտահայտվում են որոշիչային իմաստներ, մի բան, որ պայմանավորվում է տրականի ի հոլովակազմիչի դրսևորած նշանակությամբ: Ի հոլովակազմիչը աստիճանաբար ձեռք է բերում նաև բառակազմական արժեք, վերածվելով ածականակերտ ածանցի:

Այստեղ կարևոր դեր է կատարում նաև հատկացուցիչի իմաստը: Եթե վերջինս նյութի նշանակություն է արտահայտում, ապա այն կիրառվում է որպես որոշիչ, իսկ մասնական հարաբերության դեպքում գործածվում է հատկացուցիչի պաշտոնով: Այսպես՝ փայտի պահարան, երկաթի դարպաս, փայտի կտորտանք, երկաթի կտոր և այլ կապակցություններից առաջին երկուսում դրսևորվում է որոշիչային, մյուսներում՝ հատկացուցիչային իմաստ:

8. Հատկացուցիչ հատկացյալի կապակցությամբ դրսևորվում

է ենթակայական հարաբերություն, այսինքն՝ ցույց է տրվում հատկացյալ առարկայի ստեղծող անձը կամ առարկան, Օրինակ՝ Խմիչ-ֆի ազդեցությունը արդեն անցել էր... (ՆԶ, Հացավան): Շրթունքների վրա զգում էր Արուսի համբույրի ջերմությունը (ՍԽ, Հողը, 1 Իսկ ԽՆՀ կստացվի, եթե հանկարծ Վասակը չպաշտպանի Մացակի հարձակումը մեղրաձորցու դեմ (ՆԶ, Հացավան): Ճիշտ է, ընդգծված անդամները քերականորեն ենթականեր չեն, բայց դրսևորում են ենթակայական հարաբերություն, մի բան, որ կարծես ոչ թե իրական է, այլ ենթադրվում է: Այդպիսի հարաբերություն է դրսևորում նաև կնոջ համաձայնություն, թշնամու գնդակոծություն, աղչկա ժպիտ, ամուսնու հավատարմություն, պիոներների երգում, հեղեղի վնաս, բրիգադիւրի զեկուցում, օդաչուների սրխազարծուքուն և այլ կապակցություններով:

9. Հատկացուցիչը կարող է արտահայտել նաև խնդրային հարաբերություն, ցույց տալով այն առարկան, որ իր լրացյալի խնդիրն է: Այդ դեպքում հատկացյալը, որ բայանուն է կամ էլ բայարմատով կազմված կամ գործողության իմաստ ունեցող բառ, ակտիվություն է ստանում, որի գործողությունը անցնում է հատկացուցիչ առարկայի վրա: Վերջինս հանդես է գալիս իբրև կրող խնդիր բայերի կամ գործողության իմաստ ունեցող բառերի համար: Օրինակ՝ ընդհանուր առմամբ, մեր արդյունաբերական արտադրանքի թողարկումն ավելանալու է 10,7 տոկոսով (ՍՀ, 4.1. 1969): Համաշափության խախտումն իր հետ բերում է վատ հետևանքներ՝ պլանների ձախողում, որակի անկում, անարտադրողական ծախսերի մեծացում (ՍՀ, 4.1.1969): Խնդրային հարաբերություն է դրսևորում նաև հետևյալ կապակցություններում՝ փաստերի ընտրություն, բնակարանի կառուցում, ելույթների ձայնագրում, պահանջների բավարարում, գյուղի հիմնադրում և այլն: Այս կապակցություններին իմաստային տեսակետից գրեթե համանիշ են հիմնադրել գյուղը, կառուցել բնակարան, ձայնագրել ելույթները և այլն կապակցությունները, ուր ակնյալ է գործողության և կրող խնդրի հարաբերությունը:

10. Հատկացուցիչ-հատկացյալի կապակցությամբ արտահայտվում է նաև համեմատության հարաբերություն, այսինքն՝ հատկացուցիչը ցույց է տալիս առարկաների այն խումբը, որի նկատմամբ այս կամ այն տեսակետից առավելություն է հանդես բերում

հատկացյալով արտահայտված առարկան: Այդ դեպքում հատկացուցիչը սովորաբար նույն բառով է արտահայտվում, ինչ հատկացյալը: Օրինակ՝ Այս է արդյոք իր փոխանցումների փոխանցումը և ստանալիքների ստանալիքը (Շեքսպ., Համլետ):

Գործածական են նաև ռեփրենների ռեփր, նոյատկանների նոյատկը, իդոների իդո, արեգակների արեգակը և այլն: Նշված կապակցությունները կարող են բմբռնվել նաև որպես որոշիչ:

Մանր.— Եթե իբրև հատկացուցիչ կիրառվում է գոյականաբար գործածված ածականի հոգնակի տրական հոլովը, իսկ հատկացյալը գոյականաբար առնված նույն ածականի ուղիղ ձևն է, ապա նման կապակցություններում արտահայտվում է ածականի գերադրական աստիճանի իմաստ. օրինակ՝ փառքի փառք, լավերի լավը, մեծերի մեծը, համեստների համեստը և այլն, որոնք համանիշություն են հանդես բերում գոյականաբար գործածված ածականի հոգնակի բացառականից և նրա ուղիղ ձևից կազմված կապակցություններին:

Գերադրության իմաստ արտահայտող կապակցությունների մի մասի բաղադրիչները թեև հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերություն են դրսևորում, սակայն կարող են հանդես գալ իբրև նախադասության մեկ անդամ, շնայած շարահյուսական ներքին հարաբերության տեսակետից նրանց միջև առկա է հատկացուցիչային (նաև որոշիչային) հարաբերության իմաստը: Պետք է նշել, որ բացառականից և ուղիղ ձևից կազմված կապակցություններում գերադրականության իմաստը ավելի է ընդգծվում, քան մյուսներում: Նշված բոլոր կապակցություններում դրսևորվում է նաև համեմատության, ավելի ճիշտ՝ գերադրականության նշանակություն¹⁷:

Դերանունն իբրև հատկացուցիչ

§ 238. Հատկացուցիչը կարող է արտահայտվել դերանուններով: Դերանվամբ արտահայտված հատկացուցիչները ավելի սահմանափակ հարաբերություններ են դրսևորում, քան գոյական

¹⁷ Հատկացուցիչ-հատկացյալի կապակցությամբ, ինչպես տեսնում ենք, դրսևորվում են բազմազան ու բազմապիսի հարաբերություններ: Վերը նշվածներով, իհարկե չեն սահմանափակվում այդ հարաբերությունները: Այստեղ ներկայացվել են միայն առավել բնորոշ ու տիպական իմաստները:

հատկացուցիչները: Դերանուն հատկացուցիչները հիմնականում արտահայտում են ստացականություն, պատկանելություն, որոշ շափով նաև ենթակայական, խնդրային, ծագման, հատկացական և այլ նշանակություններ, որոնց մեջ հիմնականը պատկանելությունն ու ստացականությունն է¹⁸:

§ 239. Իբրև հատկացուցիչ կիրառվում են հատկապես անձնական, ցուցական, փոխադարձ և այլն դերանունները, որոնք արտահայտում են ստացականության, խնդրային, ենթակայական, ծագման, մասնական, հատկացական և այլ կարգի հարաբերություններ: Հատկացուցչի պաշտոն են կատարում անձնական դերանունների եզակի և հոգնակի ձևերը. օրինակ՝ ...Իմ հերն ու քու մերը մի մարդու թոռներ են, մի արյունից ենք (ՍԽ, Հողը, 1): Բայց քո քաջությունը, անտարակույս, այս տեսակ ապացույցների կարող է (Բ, Սամվել): Նրա վշտոտ աչքերում բարկության կրակներ փայլեցին... (ՍԽ, Հողը, 1):

Մեր հայրենի ջուրն եմ սիրել,

Մեր ցորեն հացը... (Գ. Սար.):

§ 240. Հատկացուցիչ են դառնում ցուցական դերանունների մի զգալի մասը, նրանք, որոնք հղովվում են առանց գոյականաբար գործածվելու: Այն ցուցական դերանունները, որոնք չեն հղովվում, իբրև հատկացուցիչ կիրառվում են միայն գոյականաբար գործածվելով. օրինակ՝ Ի՞նչ է նշանակում այս ... սրա հեղությունը, սրա տիրությունը, վիշտը, աղաշանքը, լացը... (ՆԳ, Քրնքուշ լարեր): Մեկի բիբը լուսինն է ջինջ, մյուսի աչքն արևն է վառ... (ՀՇ): Այդպիսիների ժամադրավայրն էր ծովափի մի անկյունում տեղավորված մի թուրքական թեյարան... (Շիրվ., Վարդան Ահրամյան):

§ 241. Հատկացուցիչի պաշտոնով ինչպես նշվել է վերը, հանդես են գալիս նաև այլ տեսակի դերանուններ (փոխադարձ, որոշյալ և այլն), որոնց մի մասը կիրառվում է իր բուն նշանակու-

¹⁸ Քանի որ գոյականով արտահայտված հատկացուցիչների ուսումնասիրության կապակցությամբ մանրամասնորեն վեր են հանվել հատկացուցիչ-հատկացյալի դրսևորած հարաբերությունները, ուստի կրկնությունից խուսափելու նպատակով այստեղ նման հարցեր չեն քննարկվում: Այս և հետագա բաժիններում ավելի շատ կանգ է առնվում հատկացուցչի դրսևորման, քան նրա և հատկացյալի կապակցությամբ արտահայտված հարաբերությունների վրա:

թյամբ, մյուս մասը՝ գոյականաբար գործածվելով: Օրինակ՝ — Եվ այդ բոլորի պատճառն էր մի նոր, թարմ, բայց հուսահատ զգացմունք—սերը... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Ոչինչի արդյունքը միայն ոչինչ է (Շեքսպ., Լիր արքա): Ընկեր Հասմիկն ընկել է ուրիշի ազդեցության տակ (ՆՁ, Հացավան): Սեղմում էր ամեն մեկի ձեռքը (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1): Եվ պսպսպ պիտի միտք աներ, թե նորեկը իսաջանենց ուրիշ հյուրն է (ԱԲ, Նամակ ոուսաց թագավորին):

Թվականն իբրև հատկացուցիչ

§ 242. Հատկացուցչային կիրառությամբ հանդես են գալիս նաև թվականները, որոնք այդպիսի պաշտոն են կատարում իբրև փոխանուն, այսինքն՝ գոյականական գործածություն ստանալով: Իբրև հատկացուցիչ կիրառվում են հատկապես քանակական, դասական և կոտորակային թվականները. օրինակ՝ Նա դուրս է գնում. և երեքի հայացքներն ուղղվում են ինձ վրա (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Տեսնում եմ այստեղ քսան հազարի մոտալուտ մահը... (Շեքսպ., Համլետ): ...Որ հին ամուսնուդ մեկ տասներորդի քսաներորդն էլ չէ (Շեքսպ., Համլետ): Թվականներով արտահայտված հատկացուցիչի և նրա հատկացյալի միջև ավելի սահմանափակ հարաբերություններ են դրսևորվում, քան գոյական հատկացուցիչի և նրա լրացյալի միջև:

Դերբայն իբրև հատկացուցիչ

§ 243. Հատկացուցիչ են դառնում նաև դերբայական որոշ ձևերը, հատկապես հարակատար և ենթակայական դերբայները, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց արտահայտած իմաստով: Հիշյալ դերբայների մեջ գործողության իմաստին զուգընթաց առկա է նաև հատկանիշի և առարկայական նշանակություն, որը հնարավորություն է տալիս նրանց հեշտությամբ գոյականաբար գործածվելու, հետևաբար և հատկացուցիչի պաշտոն կատարելու Այսպիսով, հատկացուցչային կիրառություն են ստանում գոյականաբար գործածված հարակատար և ենթակայական դերբայները. օրինակ՝ Նկածների մեծ մասը ջահել աղջիկներ ու հարսներ

էին... (ՍԽ, Հողը. 2): Հավաքվածների ծիծաղից դաշտը թնդաց (ն. տ.): Խոշտանցողի և դահճապետի քայլերի ձայնը հենց մա-
րեց, տիրեց անհույս և խեղդող լուռթյուն (ԴԴ, Վարդանանք): Նըշ-
ված կապակցություններում արտահայտված են պատկանելության,
նատկացման, սերման և այլ հարաբերություններ:

Ածականն իբրև հատկացուցիչ

§ 244. Հատկացուցիչը կարող է արտահայտվել նաև ածակա-
նով, երբ վերջիններս կիրառվում են իբրև փոխանուն: Ընդ որում,
ոչ բոլոր ածականներին է բնորոշ հատկացուցչային կիրառությու-
նը: Իբրև հատկացուցիչ կիրառվում են հատկապես որակական ա-
ծականները: Հատկացուցչի պաշտոն են ստանում ածականի ոչ
միայն դրական, այլև համեմատության աստիճանները. օրինակ՝
Աշխարհս խառնուրդ է լավի ու վատի, շարի ու բարու, անառակի ու
բարոյականի (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): Եվ ուրախանում էր, որ յուր
տերը վայելում է երկրի ամենաշքեղի և ամենաշոտհալիի սերը
(Բ, Սամվել): Իբրև հատկացուցիչ կարող է կիրառվել փոխանուն
ածական տրականը, այսինքն՝ այն ածականը, որի տրական հոլո-
վածքը վերցվում է իբրև նրա ուղիղ ձևը: Այդ դեպքում հատկացու-
ցիչի և նրա լրացյալի իմաստը արտահայտվում է մեկ բառով՝ փո-
խանուն ածական տրականով. օրինակ՝ Մեծ Երեխայի կոստյումը
հին է, փոքրի՜նը՝ նոր: Բերված օրինակում փոքրի՜նը բառաձևը ար-
տահայտում է փոքր Երեխայի կոստյումը իմաստը, ուստի դրանք
համարժեքային ձևեր են:

Հարկ է նշել, որ այդ իմաստը կարելի է արտահայտել ոչ
միայն եռաբաղադրիչ կապակցությամբ (փոքր Երեխայի կոստյու-
մը, ուր ունենք մի կողմից որոշիչ-որոշյալի (փոքր Երեխայի), մյուս
կողմից՝ հատկացուցիչ-հատկացյալի (Երեխայի կոստյում) հարա-
բերությունը, այլև երկբաղադրիչ կապակցությամբ (փոքր Երե-
խային), ուր Երեխայինը ձևի մեջ ներառում է հատկացուցիչ-
հատկացյալի (Երեխայի կոստյումի) իմաստը: Այսպիսով, նա-
տկացուցիչ կարող է դառնալ փոխանուն ածական տրականը, որի
մեջ համատեղվում է հատկացուցիչ-հատկացյալի և որոշիչ-որոշ-
յալի հարաբերություն:

Հատկացուցիչային կիրառությամբ երբեմն կարող է հանդես
գալ նաև փոխանուն ածական տրականի հոլովված ձևը՝ տրականը.

օրինակ՝ Արամի գրքի էջերը պատռված են, իսկ Հասմիկի էջերը՝ ամբողջական: Այստեղ Հասմիկիին ձեռք արտահայտում է Հասմիկի գրքի իմաստը, ուստի դրանք համարվելու են: Նման կապակցությունները լայն տարածում չունեն գրական հայերենում: Դրանք քիչ են հանդիպում, որովհետև խոսքից դուրս դրանք իմաստային հստակություն ու որոշակիություն չունեն, և ստեղծվում է ծանր ու խրթին ոճ, ուր իմաստի ընկալումը մտքի լարում է պահանջում:

ԲԱՑԱՀԱՅՏԻՉ

§ 245. Բացահայտիչը գոյականական անդամի լրացումներից է, այն լրացնում է գոյականով կամ գոյականաբար կիրառված այլ խոսքի մասով արտահայտված որևէ անդամի: Բացահայտիչը գոյականական անդամի մյուս լրացումներից՝ որոշիչից և հատկացուցիչից տարբերվում է նրանով, որ բացահայտում է լրացյալը, պարզաբանում, ճշգրտում, մասնավորում այն: Բացահայտիչը ի տարբերություն որոշիչի և հատկացուցիչի, որոնք քերականորեն չեն համաձայնում իրենց լրացյալների հետ, իբրև կանոն, թվով, դեմքով և հոլովով համաձայնում է բացահայտյալի հետ, այսինքր՝ բացահայտիչն ու բացահայտյալը քերականական համաձայնության մեջ են գտնվում¹⁹:

Բացահայտյալի դեմքը, թիվը և հոլովը պարտադրվում են բացահայտիչին: Վերջինս այդ տեսակետից կախվածության մեջ է լրացյալից: Այսպիսով, բացահայտիչի դեմքը, թիվը և հոլովը պայմանավորվում են բացահայտյալի դեմքով, թվով և հոլովով: Բացահայտիչը զանազանվում է որոշիչից և հատկացուցիչից նաև նրանով, որ նա, իբրև կանոն, ետադաս կիրառությամբ է հանդես գալիս, մի բան, որ պարտադիր չէ որոշիչի և հատկացուցիչի համար: Սրանց համար առավել բնորոշ է նախադաս, քան ետադաս դործածությունը: Բացի այդ, բացահայտիչը քերականորեն ավելի ինքնուրույնություն ու անկախություն է հանդես բերում իր լրացյալի նկատմամբ, քան գոյականական անդամի մյուս լրացումները: Այդ անկախությունն ու ինքնուրույնությունը պատճառ է հան-

¹⁹ Բացահայտիչի և բացահայտյալի համաձայնությունը երբեմն խախտվում է: Այդ մասին խոսվում է համապատասխան տեղում:

դիսանում նրա տրոհվածությունը, մի բան, որ գրավոր խոսքի մեջ արտահայտվում է բութով:

Ելնելով վերը նշվածից՝ կարելի է տալ բացահայտիչի հետևյալ բնորոշումը. նախադասության այն անդամը, որ բացահայտում, պարզարանում է լրացյալը, մասնավորեցնելով, որոշակիացնելով այն և Ռեալանոբեն համաձայնում է նրա հետ, կոչվում է բացահայտիչ:

§ 246. Հարկ է նշել, որ ամենից առաջ բացահայտիչ են դառնում գոյականներն ու դերանունները: Մյուս խոսքի մասերը այդպիսի պաշտոն են կատարում գոյականաբար կիրառվելով: Բացահայտիչի և բացահայտյալի կապակցությամբ հիմնականում զրոսերովում է ընդհանուրի և մասնավորի փոխհարաբերությունը, այսինքն՝ կամ բացահայտվում է ընդհանուրը մասնավորի միջոցով, կամ էլ ընդհակառակն՝ մասնավորը ընդհանուրի միջոցով. Այս պես՝ Մենք՝ կապավորներս, պառկում ենք ծղոտների վրա... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան), ...Իսկ մենք՝ հաբուստներս, մեր կյանքն ամեն օր այսպիսի քեֆերի մեջ ենք անցկացնում (ԳՍ, Թեհրան, 1): -- Լադր մենք՝ կանայքս՝ կմեկնենք դավառները և նոր զոհաբերություններ կհավաքենք (ՍՍ, Մխիթար սպարապետ): Այս նախադասություններում ընդհանուրը զրոսերով է մասնավորի միջոցով, Թեև մենք բացահայտյալը ծավալային տեսակետից այնքան առարկաներ է ընդգծել իր իմաստի մեջ, որքան նրա բացահայտիչները, բայց և այնպես այստեղ ընդհանուրն է բացահայտվել ավելի մասնավոր իմաստ արտահայտող բացահայտիչների (կապավորներս, կանայքս և այլն) միջոցով: Նման կապակցություններում հնարավոր չէ փոխել բացահայտիչի և բացահայտյալի շարադասությունը (գործածական չեն կապավորներս՝ մենք... հաբուստներս՝ մենք և այլ ձևեր): Դա, իհարկե պայմանավորված է մենք դերանվան յուրահատուկ նշանակությամբ, նրա իմաստը չափազանց ընդհանուր է, այն կարող է ընդգրկել շատ թվով անձեր, սկսած երկուսից մինչև երկրագնդի բոլոր մարդիկ: Հենց դրա պատճառով էլ հնարավոր չէ անձնական, մասամբ և ցուցական դերանուններով արտահայտված բացահայտիչի և բացահայտյալի տեղերը փոխել: Այսպես՝ ...Իսկ նրանք՝ հացավանդիներ, պնդում են, թե դեռ շուտ է, ցեխակոխ կանի (նՁ, Հացավան): Իրեի դրանք՝ այդ տեղեկությունները, եղել են ձեր խմբադրությունում (ԳՍ, Թեհ:

րան, 1): 'Իա՝ այդ խաշ ծախողը... միշտ մտնում է թեյատուն և թեյ է խնդրում (ԳՍ, Թեհրան, 1): Այս օրինակներում բացահայտիչի և բացահայտյալի շարադասությունը հնարավոր չէ փոխել: Չի կարելի ասել՝ հացավանդիները՝ նրանք, սեղեկությունները՝ դրանք և այլն:

§ 247. Երբ բացահայտիչը հատուկ անուն է, այն ավելի մասնավորում, կոնկրետացնում է բացահայտյալը: Այս դեպքում ևս ընդհանուր բացահայտվում է մասնավորի միջոցով: Օրինակ՝ ... Լեոնի կիներ՝ պառավ Ոսկեհաար, և կրտսեր տղան՝ Ստեփանը. մի քանի հայ ընտանիքների հետ Մոսկվայից տեղափոխվել էր Բոնաշեն... (ԽԳ, Խողեղան): Այդ ընդարձակ գավառը՝ Ձանգեզուրը, լեռնաշղթաներով և խոր ձորերով բաժանված էր բազմաթիվ մահալների (ԱԲ, Կյուրես): Անքուն էր միայն Բերդի քաղաքին՝ Փառանձեմը (Բ, Սամվել): Եթե բացահայտիչի և բացահայտյալի շարադասությունը փոխենք, ապա ընդհանուրի միջոցով կբացահայտվի մասնավորը: Այդ դեպքում բացահայտիչը կվերածվի բացահայտյալի և ընդհակառակն՝ բացահայտյալը՝ բացահայտիչի: Այսպես՝ Ձանգեզուրը՝ այդ ընդարձակ գավառը..., Փառանձեմը՝ բերդի քաղաքին և այլն:

Երբեմն հատուկ կառուցվածքի նախադասություններում ոչ ընդհանուրն է զրոսերվում մասնավորի միջոցով և ոչ էլ մասնավորը՝ ընդհանուրի միջոցով: Այդ դեպքում բացահայտիչն ու բացահայտյալը ծավալի տեսակետից հավասարազոր հարաբերության մեջ են գտնվում, ուստի բացահայտիչի միջոցով ճշգրտվում է բացահայտյալը: Բացահայտիչը փաստորեն դառնում է իր լրացյալի կրկնությունը: Այսպես՝ Կեցցե կոմունիզմը՝ մարդկության պայծառ ապագան (ՍՀ, 4.5.1969): ...եվ չկա այդ երկրների միակ տերը, պատմության միակ կետողը՝ ժողովուրդը (ԳԷ): ...Որը երականների պես միահյուսվելով՝ ուղղություն է վերցնում դեպի հանրապետության մայրաքաղաքի սիրտը՝ Լենինի անվան հրապարակը (ՍՀ, 4.5.1968): Այստեղ բացահայտիչի և բացահայտյալի շարադասության փոփոխությունը իմաստային տարբերությունների չի հանգեցնում:

§ 248. Երբ բացահայտիչը չասարակ անուն է, իսկ բացահայտյալը հատուկ, այդ դեպքում ընդհանուրի միջոցով պարզաբանվում, բացահայտվում է մասնավորը: Այսպես՝ նրա աչ կող-

մում, առաջին տեղում, կանգնած էր Մուշեղ Մամիկոնյանը՝ հայոց զորքերի ընդհանուր սպարապետը (Բ, Սամվել): Նույն վիճակի մեջ էր նաև Տիգրան Շեկոյանը՝ գյուղական սպանկոսպի վարիչը (ՆՁ, Հացավան): Այդ միջոցին ներս մտավ Հասմիկ Զուրաբյանը՝ անանսնաբուծական ֆերմայի պրակտիկանտուհին (ն. տ.):

§ 249. Բացահայտիչը արտահայտվում է հայերենի բոլոր հոլովներով: Քանի որ վերը քննված բացահայտիչները ուղղականով էին կիրառված, ուստի կրկնությունից խուսափելու նպատակով այստեղ այդպիսի օրինակներ չեն բերվում: Բացահայտիչը դրվում է նաև գոյականի տրական հոլովաձևով, որը կիրառվում է ինչպես որոշյալ հոդով, այնպես էլ առանց դրան, մի բան, որ պայմանավորվում է բացահայտյալի որոշյալությամբ կամ անորոշությամբ: Տրականով արտահայտված բացահայտիչները անհոգ կիրառությամբ են հանդես եկել հետևյալ օրինակներում: Դեռ լույսը նոր էր բացվում, երբ բերեցին Սամվելի հոր՝ Վահան Մամիկոնյանի մարմինը (Բ, Սամվել): ...Զուգեց պետության առաջ վատամարդի լինել, զնալ իր աներձագի՝ Տիգրանի անապարհով... (ԳՍ, Թեհրան, 2): — Դա քո տիրոջ՝ Մխիթարի խոսքերն են և ոչ թե քոնը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Այստեղ բացահայտիչները հատկացուցիչի լրացում են, այսինքն՝ բացահայտվել են հատկացուցիչները: Ինչպես նշվել է, բացահայտիչը կարող է ստանալ որոշյալության ցուցիչ, որը, անշուշտ, պայմանավորված է բացահայտյալի որոշյալությամբ. օրինակ՝ — Դա քաջ հայտնի է նաև իրեն՝ Արևիկին (ՍԽ, Հոդը, 2): Նա սպասում էր միայն յուր որդուն՝ Պապին (Բ, Սամվել): Այստեղ բացահայտիչները արտահայտվել են տրական հոլովով, որոշյալ առումով:

§ 250. Բացահայտիչը կարող է դրվել բացառական հոլովով. օրինակ՝ Այդ նամակը ստացել էր նա յուր հորից՝ Սյունյաց Անդովի իշխանից (Բ, Սամվել): Մատյանում հայտնվեց մի վատ զնահատական և այն էլ իր ամենասիրած առարկայից՝ մաքեմատիկայից... (ԳՍ, Թեհրան, 1):

§ 251. Բացահայտիչը արտահայտվում է նաև գործիական և ներգոյակալան հոլովներով. օրինակ՝ Մայրը հպարտանում էր իր տղայով՝ Արաբատով: Դեռ չէր Զ. Թումանյանի ծննդավայրում մեծ բազմություն էր հավաքվել:

§ 252. Քանի որ բացահայտիչն ու բացահայտյալը համա-

ձայնում են հուղվում, և բացահայտիչը արտահայտվում է հայերենի բոլոր հուղվներով, ուստի իբրև բացահայտյալ կարող են հանդես գալ նախադասության՝ գոյականով կամ գոյականաբար կիրառված այլ խոսքի մասերով արտահայտված անդամները, բացառությամբ ստորոգյալի և որոշիչի: Հարկ է նշել, որ բաղադրյալ ստորոգյալները, այլև բացառականով որոշիչները նույնպես կարող են բացահայտվել, պարզաբանվել, այսինքն՝ ունենալ բացահայտիչներ: Օրինակ՝ Մեր հույսի աստղը նա է՝ Ռուսաստանը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Այդ մանկահասակ աղջիկը Որմիզդուխտ օրհորդն է՝ Շապուհ արքայի փույրը (Բ, Սամվել): Հանցանքը Հանրաթյանի կնոջն էր՝ Քազուհունը (Սև, Հողը, 2): Նեյլոնից՝ այդ թանկարժեք կտորից վերնաշապիկը մաշվել էր:

§ 253. Իբրև բացահայտյալ կարող է հանդես գալ նախադասության ենթական, որը բացահայտվում, պարզաբանվում է բացահայտիչի միջոցով: Օրինակ՝ Զեհթաբի կինը՝ Մադինեն, իսկապես որ լույսի աղբյուր էր, ինչ-որ հրածին էակ (ԳՍ, Թեհրան, 1): Սպարապետի մոտ եկավ Մելիք Բարխուդարի դուստրը՝ Դոնաբը (Սև, Մխիթար սպարապետ):

§ 254. Իբրև բացահայտյալ կիրառվում է նաև հատկացուցիչը. օրինակ՝ —Ասլանը մտել է քո կնկա՝ Քազուհու վրանը... (Սև, Հողը, 1): Իմ այցը... զուգահեռյալ է ձեր առաջնորդ Լենինի՝ Սովետական Միության հիմնադրի, ծննդյան 100-ամյակի հետ (ՍՀ, 24.6.1970):

§ 255. Հատուկ կառուցվածքի նախադասություններում երբեմն սահմանափակ է լինում պարզաբանել նաև բացահայտիչը: Այդ դեպքում վերջինս բացահայտվում է մի այլ բացահայտիչի միջոցով, որի հետևանքով բացահայտիչը վերածվում է բացահայտյալի, որի համար իբրև բացահայտիչ կիրառվում է մի նոր անդամ: Այն ժամանակ փաստորեն առաջ են գալիս բացահայտիչ-բացահայտյալի երկու կապակցություններ, որոնցից առաջինի բացահայտիչը վերածվում է բացահայտյալի մյուս կապակցության մեջ: Օրինակ՝ Շապուհի կանանոցում գտնվում էր Շապուհի փույրը՝ Ումիզդուխտ՝ Մեհրուբանի գեղեցիկ նշանածը (Բ, Սամվել): Դրանում համոզված էին ուսուցիչները, հարադատները, բնկերները, ինքը՝ հանձնաժողովի նախագահը՝ դպրոցի գիրեկտոր Ռուբեն Ներսիսյանը (ՍՀ, 24.1969): Իր մտքում նա վճռել էր ամուսնանալ Սու-

րիայի դպրոցական ընկերություն՝ ակնաբույժ Վահրամ Տատինյանի աղջկա՝ Ասողիկի հետ (ԳՍ, Թեհրան)։ Այստեղ Ումիդգուխար. նախագահը, աղջկա ձեռքը մի կողմից բացահայտիչներ են բույր. ինքը. և ընկերություն բառերի նկատմամբ, մյուս կողմից հանդես են գալիս իբրև բացահայտյալներ նշանաձև, Ռուբեն Ներսիսյանը և այլ անդամների նկատմամբ։

§ 256. Բացահայտիչ կարող են ստանալ նաև խնդիրները, որոնք արտահայտվում են տարբեր հոլովներով։ Երբ ուղիղ խնդիրը անձ է, այն արտահայտվում է տրականով (ոչ ուղղականով)։ Այսպիսով, խնդիրների բոլոր տեսակները՝ արտահայտված ուղղական, տրական, բացառական և ներգոյական հոլովներով, կարող են հանդես գալ իբրև բացահայտյալ. օրինակ՝ Այսօր հաճախ էր հիշում գոհված ուրդուն՝ Մարտիրոսին (ՍԽ, Հոգր, 2)։

Մադինեն ուղղակի հրձվում էր իր տեսածով՝ մեծ շենքերով, շտեմբակով մեծ խանութներով, մզկիթներով. աղմկոտ բազմամարդ փողոցներով (ԳՍ, Թեհրան, 1)։ Ամբողջ ամրոցը սպասում էր մի հարգելի հյուրի՝ Սահակ Պարթևին (Բ, Սամվել)։

§ 257. Իբրև բացահայտյալ կարող են կիրառվել նաև պարագաները, հատկապես՝ տեղի ու ժամանակի, որոնք բացահայտվում, պարզաբանվում կամ ճշգրտվում են բացահայտիչների միջոցով։ Օրինակ՝ Ուրեմն՝ այնտեղ՝ Արտաշատում և այստեղ՝ Ռշտունիում, լուրջ գործեր են կատարվում... (ԴԴ, Վարդանանք)։ Մի ժամանակ՝ մինչև իմպերիալիստական առաջին պատերազմը. այս ամրոցում ապրում էր Ավստրիայի թագաժառանգ Ֆերդինանդը (ՎԱ, Լեոնի հայրենի)։ Սիտալը տեղափոխվեց օվկիանոսից այն կողմ՝ Ամերիկա (ԵԵ, 24.10.1970)։

258. Իբրև բացահայտյալ կիրառվում են նաև կապի խնդիրները, որոնց իմաստը բացահայտվում է բացահայտիչներով։ Երբ բացահայտվում, պարզաբանվում է կապի խնդիրը, թվում է, թե իբրև բացահայտյալ հանդես է գալիս ոչ թե միայն կապի խնդիրը, այլ կապի ու նրա խնդրի գույքորոշյալ արտահայտված անդամը, այնինչ իրականում բացահայտյալի դերով կիրառվում է միայն կապի խնդիրը և ոչ կապով արտահայտված ամբողջ կապակցությունը. օրինակ՝ Տեղեկություն շունք ուրդուն՝ Սամվելի մասին (Բ, Սամվել)։ Վստահ եղիր իմ ուսանողի՝ Գաբրիելի նկատմամբ (ՍԽ, Հոգր, 1)։ Խոսք բացվեց ձերբակալվածների՝ Ռաշիդի և Ազադիի

մասին (ն. տ.): Առաջին նախադասության մեջ որդու՝ Սամվելի մասին կապակցության մեջ բացահայտիչը (Սամվելի) պարզաբանում է միայն որդու կապի խնդիրը և ոչ թե որդու մասին վերաբերության խնդիրը: Այդպես են նաև մյուս օրինակները, ուր բացահայտվել են կապի խնդիրները:

§ 259. Բացահայտյալը և բացահայտիչը երբեմն կապակցվում են այսինքն, այն է և այս կարգի բացահայտման նշանակություն արտահայտող բառերի միջոցով: Այդ դեպքում ավելի է ընդգծվում, հետևաբար և ճշգրտվում ու որոշակի դառնում բացահայտիչը. օրինակ՝ Ամեն տարվա ապրիլի մեկին, այսինքն՝ զործառանի հիմնադրման օրը, մեզ մոտ անց է կացվում շորս սերունդների տոն (ՍՀ, 3.2.1970): Հիմա սրանց գումարտակի հրամանատարն է, այսինքն՝ իմ պեսը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Առեղծված է մեր սիրտը, այսինքն՝ մեր զգացումների մեծ ու խոբունկ աշխարհը (Իս., Սրտի դատողությունը): Այդպիսի կապակցություններում տրոհության նշանը դրվում է ոչ թե բացահայտյալի, այլ մեկնական, բացահայտման իմաստ արտահայտող այսինքն, այն է բառի կամ կապակցության վրա:

§ 260. Ինչպես արդեն նշվել է, բացահայտիչը համաձայնում է բացահայտյալի հետ թվով, դեմքով և հոլովով: Եթե բացահայտյալը անձնական դերանուն է, բացահայտիչը դեմքով համաձայնում է նրա հետ, մի բան, որ տեղի է ունենում ս. դ. ն (ը) դիմորոշ հոգերի միջոցով: Ընդ որում, առաջին դեմքի բացահայտյալի հետ համաձայնությունը կատարվում է ս, երկրորդի հետ դ, երրորդի հետ ը (ն) հոգի միջոցով, այսինքն՝ Լթե բացահայտյալը առաջին, երկրորդ կամ երրորդ դեմքի անձնական դերանուն է, բացահայտիչը համապատասխանաբար ստանում է ս, դ կամ ն (ը) դիմորոշ հոգերը: Հարկ է նշել, որ դիմային համաձայնության հետ անհրաժեշտաբար տեղի է ունենում նաև թվային համաձայնություն: Եթե բացահայտյալը, որ արտահայտված է դերանվամբ, եզակի է, բացահայտիչը ստանում է եզակի գործածություն, հոգնակի բացահայտյալի բացահայտիչը հանդես է գալիս հոգնակի թվով: Իհարկե, թվային համաձայնության մեջ ևս նկատվում են շեղումներ. պայմանավորված բացահայտիչների բնույթով, նախադասության կառուցվածքով, նրանց հոգնակիության գործածական և ոչ գործա-

ծական լինելու հանգամանքով և այլն²⁰։ Օրինակ՝ ես՝ Մացակ Ալագյանս, պատասխանատու եմ քո առաջ (նՁ, Հացավան)։ ՄԼՆԲ՝ հայերս, իրավունք չունենք այդպիսին լինելու (ԳՍ, Թեհրան, 2)։ ...նա թեզ հենք նրա համար է սիրել, որ դու՝ Շամս Ազադիդ. բոլոր երիտասարդների համակրանքին արժանացած գիտնական ես... (ԳՍ, Թեհրան, 2)։

Բերված օրինակներում առկա է և՛ դիմային, և՛ թվային համաձայնություն։

Երբեմն բացահայտիչի և բացահայտյալի դիմային համաձայնությունը խախտվում է։ Անհամաձայնություն է առաջանում, երբ բացահայտյալը արտահայտված է անձնական դերանվան առաջին դեմքով. օրինակ՝ ես՝ Հայաստան երկրի դուստր և բանաստեղծ Անցած յայրենիքիս ճամփաները առատ, Հասած նրա եղբին՝ արդ կանդնել եմ այստեղ (ՍԿ)։

§ 261. Բացահայտիչը բացահայտյալի հետ համաձայնվում է հոդառությունմբ։ Եթե բացահայտյալը որոշյալ է, ապա բացահայտիչը ստանում է ք կամ ք որոշիչ հոդը։ Օրինակ՝ Ազադիի ֆուրբ՝ Վահիդան, մտավ տուն բավական հուղված ու վախեցած (ԳՍ, Թեհրան, 1)։ Զգիտեր, թե ինչ էր շինում եղբայր՝ Մեռուծանը (Բ, Սամվել)։ Կան դեպքեր, երբ խախտվում է այս օրինաչափությունը. և բացահայտիչը հոդով չի համաձայնում իր բացահայտյալի հետ։ Դա լինում է հատկապես այն դեպքում, երբ բացահայտիչները բազմակի և հատուկ անուններ են կամ համեմատաբար ինքնուրույն դիրք են գրավում բացահայտյալների նկատմամբ և կիրառվում են առանց նկատի առնելու լրացյալների որոշյալությունը։ Այս դեպքում փաստորեն անտեսվում է բացահայտյալի որոշակիությունը, իսկ բացահայտիչները ավելի ընդհանուր նշանակություն են ստանում։ Այսպես՝ Աղջիկներից վեցը հարս էին տարված երկրի գառնազան վայրերը՝ Սասուն, Մուշ, Խնուս... (ԽԴ, Խոդեղան)։ Այդ մեծ քաղաքն ուներ իր վայելքները՝ աղբիկներ, աղմկոտ ռեստորաններ... (ԳՍ, Թեհրան, 1)։ ...Մտքում նորից վերակենդանացան ռազմաճակատային պատկերները՝ ցուրտ խրամատներ, գրոհներ և էլի նման անցած թևե դառը, բայց թանկագին օրեր (ՍԽ, Հոդը,

²⁰ Բացահայտիչի և բացահայտյալի թվային անհամաձայնության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Համաձայնություն» բաժնում։

1): Իհարկե, այդ կիրառությունները խորթ չեն ժամանակակից հայերենին, սակայն ավելի հարազատ են դրանց՝ համաձայնությունամբ արտահայտված ձևերը. ինչպես՝ ...որի մոտ աշխատում էին վերջին երեք դպրոցական ընկերները՝ Մուրադը, Համբարձումը և Վաղարշակը (ԽԴ, Խոդեղան): Լուցկու լույսով երկու գիշատիչները՝ Ավագյանն ու Կատուն՝ նայեցին իրար (ՆԶ, Հացավան):

§ 262. Բացահայտիչը և բացահայտյալը համաձայնվում են հոլովով. բացահայտիչը սովորաբար ընդունում է իր լրացյալի հոլովը. օրինակ՝ Աշնան շքեղազարդ ամիսը՝ սեպտեմբերը, նոր աշխույժով ու հրապույրներով համակեց մայրաքաղաքի բնակչությանը (ՍՀ, 13.9.1970): ...Ուր հոր՝ Վասակի բանտարկությունից հետո վարում էր հայ գորբերի սպարապետությունը (ՍՀ, Պապ Թագավոր):

Կան դեպքեր, երբ հոլովով համաձայնություն տեղի չի ունենում, քանի որ բացահայտիչը ի վիճակի չի լինում ստանալու իր լրացյալի հոլովը: Այդ դեպքում քերականական համաձայնությունը խախտվում է, ավելի ճիշտ՝ փոխարինվում է իմաստայինով: Հոլովական անհամաձայնություն է առաջանում հատկապես այն դեպքում, երբ բացահայտվում են այստեղ, այդտեղ ցուցական դերանուններով արտահայտված տեղի սլարազաներ²¹: Դրանց համար իբրև բացահայտիչ կիրառվում են դոյականի տրական կամ ներգոյական հոլովաձևերը, այլև տարածական կապերն իրենց խրնդիրներով. օրինակ՝ Բավական թվով մարդիկ են սառել ճանապարհին և նույնիսկ այստեղ՝ Թևհրանում (ԳՍ, Թեհրան, 2): Իսկ այնտեղ՝ Մակ Քարում հողը սպասում էր (ՍԽ, Հողը, 2): Երբեմն նրանց հենց այդտեղ՝ ռադիոընդունիչի մոտ հաղթահարում էր նիդը (ԳՍ, Թեհրան, 2): Հիշյալ օրինակներում ուղղականով բացահայտյալների հետ դրվել են ներգոյականով կամ էլ կապով ու նրա խնդրով բացահայտիչները: Համաձայնությունը այս դեպքում փաստորեն կատարվում է ըստ իմաստի: Դա պայմանավորված է կա՛մ ստորոգյալը բնույթով, կա՛մ էլ նախադասության կառուցվածքով: Այդպիսի դեպքերում բացահայտիչն ու բացահայտյալը մեծ մասամբ կապվում են ոչ այնքան միմյանց, որքան ստորոգյալի հետ: Փաստորեն ստորոգյալն է պահանջում, որ բացահայտիչն ու բացահայտ-

21 Բացահայտիչի և բացահայտյալի անհամաձայնության մասին տե՛ս նաև «Համաձայնություն» բաժինը:

յալը դրվեն այս կամ այն հոլովով: Ստորագյալի պահանջով է, որ դրանք տարբեր հոլովներով են կիրառվում, որի հետևանքով էլ հենց անհամաձայնություն է առաջանում բացահայտիչի և բացահայտչալի միջև.

Վերջ նշված դերանուններով արտահայտված տեղի պարագան կարող է ունենալ նաև տրականով բացահայտիչ. օրինակ՝ Իր հետ պատահածի ծանրությունը Վահանը զգաց այստեղ՝ տանը (ԳՍ, Թեհրան, 2): Այստեղ դարձյալ քերականական համաձայնություն չկա: Հաղվադեսը նշված դերանուն բացահայտչալների հետ բացահայտիչները համաձայնում են հոլովով: Այսպես՝ Որ բոբիկ քայլել է ողջ ճամփան ու հասել է այստեղ՝ Երևան (Գ. Սար.):

Կան դեպքեր, երբ տրականով բացահայտչալի հետ դրվում է ներգոյականով բացահայտիչ. օրինակ՝ —Եղբորս տանը՝ Երևանում շատ եմ խմել... (ՍԽ, Հոգը, 2): Անհամաձայնություն է լինում և այն ժամանակ, երբ ուղղական հոլովով դրված տեղի պարագայի իմաստը պարզաբանվում, բացահայտվում է այնպիսի գոյականով, որի ուղղականը գործածական չէ իբրև տեղի պարագա, ուստի այն նախադասության կառուցվածքով պայմանավորված հանդես է գալիս ոչ թե ուղղական, այլ տրական հոլովով: Այդ դեպքում նախադասության կառուցվածքը թելադրում է, որ բացահայտիչը կիրառվի տրականով օրինակ՝ Բաղդասար պապը երեկոները նստում էր իր սիրած տեղը՝ քախտին... (ՍԽ, Հոգը, 1):

Հիշյալ նախադասությունում ուղղականով բացահայտչալի հետ դրվել է տրականով բացահայտիչ: Նստել բայի հետ իբրև տեղի պարագա քախտ գոյականը կարող է կիրառվել միայն տրական հոլովով, իսկ տեղ բառը ուղղականով կամ ներգոյականով, բայց ոչ տրականով: Այդ է պատճառը, որ կարծես անհամաձայնություն է առաջացել բացահայտիչի ու բացահայտչալի միջև: Այստեղ անհամաձայնությունը միայն ձևական է, բայց ոչ իմաստային:

Այսպիսի անհամաձայնության մի տեսակն էլ այն է, երբ գոյականով տեղի պարագան բացահայտվում է կապի ու նրա խորհրդի միջոցով, կամ էլ ընդհակառակն՝ կապով ու նրա խնդրով պարագան պարզաբանվում է գոյականի հոլովներով: Օրինակ՝ Ներսը՝ քարե տաշտի մեջ, Դիլան դային... ճմլում էր խաղողը (ԱԲ, Միրհամյ), Իսկ ձեզ մոտ՝ կիրճում դիշերն այնքան գեղեցիկ է, որ...

(Սն, Հոգր, 2): Այստեղ համաձայնությունը կատարված է իմաստով:

Մասնական բացահայտիչ

§ 263. Հաճախ բացահայտիչը բացահայտյալի հետ կապվում է որպես, իրեն և այլ բառերի միջոցով, որով որոշ սահմանափակություն է մտցվում բացահայտյալի առման մեջ: Այս դեպքում բացահայտյալը պարզաբանվում, բացահայտվում է մասնակիորեն, ոչ ամբողջությամբ: Այսինքն՝ բացահայտիչի մեջ վերցվում, նկատի է առնվում բացահայտյալի միայն մի կողմը, մեկ հատկանիշը: Այդ պատճառով էլ բացահայտիչն ու բացահայտյալը հավասարազոր հարաբերության մեջ չեն լինում: Օրինակ՝ Պատմում էր, թե այն ժամանակ, ինքը, իրեն հայոց ընդհանուր սպարապետ, ինչպես պետք է կազմակերպե յուր հրամանի ներքո գտնված հայկական զորքերը (Բ, Սամվել): Պահանջեցին, որ քեռի Ղուկասը, որպես ֆերմայում աշխատող կոմունիստ, պատասխանի այդ հարցին (նՁ, Հոցավան): Ինչպես տեսնում ենք, բերված օրինակներում բացահայտիչներով սահմանափակում է մտցվել բացահայտյալների առման մեջ, այսինքն՝ բացահայտյալները մասնակիորեն են բացահայտվել ու պարզաբանվել, մի բան, որին նպաստել են որպես, ինչպես կապերի գործածությունները:

Այն բացահայտիչը, որ մասնակիորեն է բացահայտում իր լրացյալը և կապվում է վերջինիս հետ որպես, իրեն բառերով, կրչվում է մասնական բացահայտիչ:

Մասնական բացահայտիչը սովորական բացահայտիչից զանազանվում է թե՛ հոդառությամբ, թե՛ իր լրացյալի հետ կապակցվելու եղանակով և թե՛ շարադասությամբ:

Մասնական բացահայտիչը սովորաբար հող չի բնդունում, հետևաբար և չի համաձայնվում իր լրացյալի հետ: Այսպես՝ Ղալարյանը գտնում էր, որ միտինգը բաց անելու իրավունքը պատկանում է իրեն որպես կուսակցության ղեկավարի... (նՁ, Հոցավան): Միշտ հետևել եմ Պեզ որպես իմ տիրոջ... (Շեքսպ., Լիր արքա):

Մասնական բացահայտիչը չունի իր կայուն շարադասությունը, այն կարող է գրվել իր լրացյալից և՛ հետո, և՛ առաջ. օրինակ՝ Իբրե բժիշկ, ես նույնպես արժանի եմ գովասանքի... (ՆԴ, Զա-

գունյան): Հայտնե՞լ են ինձ, որպես պարտիական ղեկավարությամբ աշխատող (ՆԶ, Հաղթան):

Առաջին նախադասություն մեջ մասնական բացահայտիչը նախադաս է կիրառվել, վերջին օրինակում՝ ետադաս:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԱՆԿԱՄԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

§ 264. Բայական անդամի լրացումները, ինչպես նշվել է վերը, լրացնում են նախադասության՝ բայով արտահայտված անդամների: Դրանք կարող են լրացնել ինչպես բայական ստորոգյալին, այնպես էլ բայով արտահայտված որևէ անդամի: Ընդ որում, բայական ստորոգյալին լրացնող անդամները բուն երկրորդական անդամներն են, իսկ բայով արտահայտված մյուս անդամի լրացումները՝ կողմնակի անդամներ:

Այսպես՝ Ծովափին հանգստացող երեխաները անմիջապես հազան իրենց լողազգեստները և մտան ջուրը լողանալու: Ընդգրծված լրացումներից առաջինը (ծովափին) լրացնում է բայական անդամի (ոչ ստորոգյալին), հետևաբար և կողմնակի անդամ է: Մյուսները լրացնում են բայական ստորոգյալներին (հազան, մտան) և բուն երկրորդական անդամներ են:

Բայական անդամի լրացումները ցույց են տալիս գործողության հետ կապված հանգամանքները կամ առարկաները: Այսպես՝ նրանք անմիջապես նստեցին իրենց աթոռների վրա և լուռ սկսեցին նայել հանդիսականներին (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Նա կարծես ուզում էր սովորել խանութը բացելու գաղտնիքը (ԳՍ, Թեհրան, 1) նախադասություններում ընդգծված լրացումները ցույց են տալիս գործողության հետ առնչվող առարկաները, իսկ Այս ծառի տակ քեզ օրոր եմ ասել... Գ. Սար.), Հազար անգամ դու ասել ես ինձ այդ... (Բ, Սամվել) նախադասություններում՝ գործողության հետ կապված հանգամանքները:

Բայական անդամի լրացումները բաժանվում են երկու խմբի՝ խնդիրների և պարագաների, նայած թե ինչ են ցույց տալիս նրանք: Գործողության հետ առնչվող առարկաներ, թե նրա հետ կապված հանգամանքներ:

ԽՆԴԻՐՆԵՐ

§ 265. Այն լրացումները, որոնք արտահայտում են գործողության հետ առնչվող, նրա հետ կապվող առարկաներ, կոչվում են խնդիրներ: Ըստ իրենց արտահայտած իմաստի, խնդիրները բաժանվում են մի քանի խմբերի՝ ուղիղ, հանգման, մատուցման, անջատման, վերաբերության, բաղկացության, միջոցի, ներգործող և սահմանափակման:

§ 266. Խնդրի տեսակը հիմնականում պայմանավորվում է բայի սեռով կամ իմաստով: Սեռի պահանջով են դրվում ուղիղ և ներգործող խնդիրները, իսկ բայիմաստով պայմանավորվում են հանգման, մատուցման, վերաբերության, միջոցի և այլն խնդիրները:

Ներգործական սեռի բայերը պահանջում են ուղիղ, իսկ կրավորականները՝ ներգործող խնդիր: Բացառված չէ նաև, որ այդ բայերը ըստ իմաստի ստանան և այլ խնդիրներ՝ հանգման, վերաբերության, միջոցի և այլն: Բայիմաստով պայմանավորված խնդիրներ կարող են առնել նաև անվանական ստորոգյալները:

Ուղիղ խնդիր

§ 267. Ուղիղ խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որը ուղղակի կերպով իր վրա է կրում ստորոգյալով արտահայտված գործողությունը: Նրա այդ գործողությունը ուղղակիորեն անցնում է խնդիր հանդիսացող առարկայի վրա, այս վերջինս, ընկնելով գործողության ոլորտ, դառնում է գործողության նյութական օբյեկտը: Այսպես՝ «Հայրը նամակ ստացավ իր որդուց» նախադասության մեջ ստանալու գործողությունը անմիջապես անցնում է նամակ առարկայի վրա, իսկ վերջինս էլ (նամակ) ընկնում է գործողության (ստանալու) ոլորտը և դառնում նրա օբյեկտը: Ուղիղ խնդիրը, այսպիսով, ցույց է տալիս գործողությունը անմիջականորեն իր վրա կրող առարկան: Ուղիղ խնդիրը կարող է ցույց տալ՝

ա) այն առարկան, որը լինելով գործողության անմիջական օբյեկտ, որևէ փոփոխության չի ենթարկվում, որևէ գործողության հետևանքով չի ստեղծվում: Այն գործողության անմիջական առարկան է: Որինակ՝ Հետո պատմեց Արամի հետ ունեցած տեսակցությունը (Բս., Նրանք դրոշակ ունին): Վարդանը տեսավ իր գործը, հայրը ժողովրդի գործը, սոսկալի ավեր թշնամու բանակում (ԳԴ, Վարդանանք):

բ) Այն առարկան, որ առաջանում, ստեղծվում կամ կազմվում է տվյալ դործողության հետևանքով: Այդ խնդիրը գործողության հետևանքն է կամ արդյունքը, այն ստեղծվում է գործողության ռե-
ժացքում: Այդպիսի ուղիղ խնդիր են առնում ստեղծել, կերտել, շինել, կառուցել, պատրաստել, հյուսել, հորինել, սարքել, գրել, եփել, քիսել, աղալ, գործել, կարել, երգել և նման բայեր: Օրինակ՝ Միծեանակը բույն էր շինում... (ՂԱ): Դեռ հարս էի, որ գործեցի Քանի կարպետ. խալիչա... (ՂԱ): ...Թիթեղյա ծաղիկներից պսակ էր հյուսում (Իս., Նրանք դրոշակ ունին): ...Նրա բեկբեկուն, ճախ-
րուն բոցերից ստեղծեց անդրանիկ կնոջը՝ Լիլիթին (Իս., Լիլիթ

դ) Այն առարկան, որը ներգործվում, ազդվում, փոփոխություն է կրում ենթակայից: Այդպիսի խնդիր են առնում սպանել, պոկել, ճերկել, ծածկել, սեղմել, այրել, վատել, կտրել, փանդել, փրել, ծա-
լել, զարդարել, տուրել, մաքրել, բացել, պայթեցնել և ակտիվ ներ-
գործության իմաստ արտահայտող ուրիշ բայեր: Սրանց լրացում-
առարկան անպայման որևէ փոփոխության է ենթարկվում: Օրի-
նակ՝ Ռատիկանները ցրեցին սովածներին (Իս., Նրանք դրոշակ ու-
նին): Նրանք զարնանք զալիս Լին, հողերը հերկում (Իս., «Զիլի Սուլթանի երգը»): ...Որն առաջին անգամ Թիթեղե կտուրով է ծածկել իր երկհարկանի բնակարանը (ԵՁ, Երկիր Նաիրի):

§ 268. Ուղիղ խնդիր են ստանում հիմնականում ներգործա-
կան սեռի բայերը, Նետևարար կարելի է ասել, որ ուղիղ խնդիրը
ներգործական սեռի բայերի խնդիրն է: Հիմնականում ուղիղ խն-
դիրը դրսևորվում է ուղղական և տրական հոլովներով²²:

Օրինակ՝ Սիրիր քո հողը, սիրիր քո լեզուն.

Սիրիր և բոլոր-բոլոր ազգերին (Գ. Սար.):

...Նրանք փողոցներում աեսան սյունեցիների և պարսիկների
ղիակներ... (ՍՁ, Պապ թագավոր):

Պետք է նկատել, որ ուղիղ խնդիրը, երբ անձի անուն է, սո-
վորաբար դրսևորվում է տրական հոլովով, իսկ երբ իր է՝ ուղղա-
կանով: Այսպես՝ Սիրում էի իմ հայրենիքը ջերմ, անսահման սի-
րով... (Սուր., Գևորգ Մարգարետունի): Այսօր լեզուներդ կմոռա-
նաք, վաղը հավատներդ, մյուս օրը ձեր հայրենիքն ու հայ լիներ
(ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

²² Նկատի չունենք մասնական ուղիղ խնդիրը, որը դրվում է բացառական հոլովով:

Հեզվի մեջ հաճախ անձի անունը կիրառվում է որպես իր, իսկ իրի անունը՝ որպես անձ, այսինքն՝ անձն ստանում է իրի, իրը՝ անձի առում: Այս դեպքում նկատվում է նույն օրինաչափությունը, ինչ իրի կամ անձի սովորական դործածությունն ժամանակ: Այլ կերպ ասած՝ իրի առում ստացած անձի անունը որպես ուղիղ խոնդիր ձևավորվում է ուղղականով, իսկ անձի առում ստացած իրի անունը՝ տրականով: Օրինակ՝ Պապը, նրա հետ երեմիան ու Բաթր... նկատեցին շորս սարկավազներ... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նրանք հողին հանձնեցին իրենց զավակը (ԴԴ, Վարդանանք)։ — Գնացեք ձեր երեխաները պահեցեք... (Իս., Աղա նազար): Այս նախադասություններում ուղիղ խնդիրները, որ անձի անուն են իրի առումով, դրվել են ուղղական հոլովով, իսկ հետևյալ օրինակներում՝ Հիշեցի դաշտի ծաղիկներին... (Գ. Սար.): Չհավատաց քամին, կարծես, — ու շարացավ պոկեց ծաղկին (ՀՇ) ուղիղ խնդիրները, որ իրի անուն են անձի առումով, արտահայտվել են տրակա: նով:

Հայերենում նկատվում է ոչ միայն անձի և իրի տարբերակում, այլև շնչավորի ու անշունչի տարբերակման միտում: Այսպես՝ շնչավոր առարկաները որպես ուղիղ խնդիր հաճախ ձևավորվում են ոչ թե ուղղական, այլ տրական հոլովով:

Օրինակ՝ Դու սպանեցիր իմ նծույզին և ինձ ոտքի վրա թողեցիր... (Բ, Սամվել): ...Անասուններին շինականները ստիպված ջրում էին սանր (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Անձրեր մի երկվայրկյանում ջրեք, ողողեց ձիերին ու մարդկանց (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Այս նախադասություններում ուղիղ խնդիրները, որ շնչավոր էակներ են, դրվել են տրականով: Իհարկե, օրինաչափական են այն դեպքերը, երբ շնչավոր էակներ ցույց տվող բառերը որպես ուղիղ խնդիր ձևավորվում են ոչ թե տրական, այլ ուղղական հոլովով: Այսպես՝ Բերում էին երեխաներին, պառավներին, անասունների հոտերն ու նույնիսկ շները... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Այնտեղ մսագործներն անասուն էին մորթում (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 269. Հայերենում որոշ թվով բայեր (հատկապես չեզոք) իբրև ուղիղ խնդիր առնում են իրենց իսկ արմատը կամ հիմքը կամ էլ դրանցից կազմված բայաձևերը: Այդպիսի խնդիր են րնդունում կովել, ննջել, խոսել, փնջել, երգել, խաղալ և այլն. Օրի-

նակ՝ Ռամիկը պիտի կռվի իր կռիվը (ԴԴ, Վարդանանք)։ Քաղաքում խոստում են տվել տեսակ խոսքեր... (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ Ես ահավոր երգում երգվեցա... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։ Նա դեռ նոր էր սկսել փնջել յուր փունջը (Բ, Սամվել)։

§ 270. Ուղիղ խնդիր են առնում նաև գրաբարյան մի շարք շեզոք բայեր, որոնք գրական հայերենում չեզոքին զուգրնթաց ձևեր են բերել նաև ներգործականության իմաստ։ Այդպիսի բայերից են տիրել, հսկել, դիմավորել, տիրապետել²³։ Այդ բայերը որպես շեզոք սեռի բայեր, անցյալում գերազանցապես առնում էին հանգման խնդիրներ, ժամանակակից հայերենում բացի դրանից, ավելի ճիշտ դրանց զուգահեռ ընդունում են նաև ուղիղ խնդիր։ Այսպես՝ տիրել բայը հանգման խնդիր է առել՝ եվ իրանց անունկնկալ հարձակամամբ կարողացել էին տիրել թե՛ կղզուն և թե՛ իշխանական ամրոցին (Բ, Սամվել)։ Առանց աշխատության տիրեց կրկին հազարացիների գրաված երկրներին (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի) և այլն նախադասություններում։ Իսկ՝ Այո, կտիրի ոչ միայն փառաբաները, այլև երկիրը (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ Նրա անունով աշխարհ կտիրենք (Իս., Աղա Նազար) և այլ օրինակներում այդ նույն բայը պահանջել է ուղիղ խնդիր։ Հաճախ նույն հեղինակի միևնույն ստեղծագործության մեջ տիրել բայը գործածվում է և՛ շեզոք, և՛ ներգործական իմաստով, համապատասխանաբար առնելով պահանջվող խնդիր։ Այսպես՝ Բայց ոչ մի գործ չի տիրի սիրտը աղջկա (Գ. Սար.)։ Հավատա ինձ, որ անգործ եմ տիրել իմ հոգուն... (Գ. Սար.)։ Տիրել բայը հիմնականում պահպանելով նախկինում ունեցած իր սեռը, աստիճանաբար ձևեր են բերում նաև ներգործականության իմաստ։ Այժմ նրա մեջ առկա են երկու սեռի իմաստներն էլ, բայց զգացվում է ներգործականության իշխող դառնալու միտում։

Նույն ձևով էլ հսկել բայը, որ անցյալում հիմնականում շեզոք սեռի էր, զրկվելով սեռային իր հիմնական հատկանիշից, ձևեր են բերում նաև ներգործականության նշանակություն։ Ընդ որում, ներգործական իմաստով կիրառությունների հանդիպում ենք նաև անցյալ դարի հեղինակների երկերում։ Օրինակ՝ Աղատանի

²³ Բայի սեռային ստեղծարժեքը և կրկնասեռությունը հանգամանակից քննության է ենթարկել պրոֆ. Ա. Արրահամյանը «Բայը ժամանակակից հայերենում», աշխատության մեջ։

օրիորդները անբուն հսկում էին աշտարակներից թշնամու ամեն մի շաւժում (Ր, Սամվել): Բերդապահները հսկում են պատնեշներ... (Մուր., Գևորգ Մարգարէտունի): Արդի գրական հայերենում հսկել բայը ներգործական իմաստով ավելի հաճախ է դործածվում, քան անցյալում: Այսպես՝ ...հսկում էին գոմապահների աշխատանքը (ՆԶ, Հացաւան): ...պարիսպները, դարպասները, բուրգերն ու աշտարակները, բոլորը հսկեցէք, որ մահը ներս չտողա պալատս... (Իս., Չինգիզ-խանը):

Դիմավորել բայը արդի հայերենում ձեռք է բերել նաև ներդործականութեան իմաստ, այդ պատճառով էլ առնում է նաև ուղիղ խնդիր: Օրինակ՝ գյուղացիները առաջին անգամ էին իրենց կլանքում այսբան հանդիսավոր դիմավորում զարնանացուն (ՆԶ, Հացաւան): Նա մեզ հանձնարարում է պատրաստ լինել՝ նշանակված օրը մեր գործերով Գանձակի դաշտում դիմավորել իր աստվածառաք զնացք (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

Տիրապետել բայը էս, վերը նշված բայերի նման, ձեռք է բերում ներգործական սեռի իմաստ: Ինչպես՝ Յիկ-Ամրամը վերջնականապես տիրապետեց Ուտիքն ու Սևորդյաց ձորը... (Մուր., Գևորգ Մարգարէտունի): ...Հասարակագիտութիւն պարապում են բարձրագույն կրթութեամբ մասնագետներ, որոնցից շատերը լավ են տիրապետում առարկան... (Ս. Մանկ., 1965, № 8, էջ 94):

Հիշյալ բայերի ներգործական իմաստով գործածութիւնը ժամանակակից հայերենում պայմանավորված է սեռային տեղաշարժերով: Այդպիսի տեղաշարժեր են հանդես բերում նաև ունկնդրել, ձեռնարկել, գրռնել, տննչալ, կառոտել, դովել, սպասարկել, խանգարել, վնասել, խփել և այլ բայեր, որոնք գրական հայերենում ընդունում են նաև ուղիղ խնդիր: Օրինակ՝ Բեկը նորից սկսեց համոզել նրան, որ նա ուղքի գա կատարված դժբախտութիւնից ձեռնարկի պատկերահանութեան գործը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Դերվիշների երգն էր ունկնդրում... (Գ. Սար.): Լուսաբացին թուրքերը սկսեցին նորից գրոհել Հայիձորը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Ես Երազեցի արևի ոսկին, Տենչացի նրա հրաշքի խնդուն... (ԵԶ):

Ժամանակակից հայերենում որոշ բայեր իրենց մի քանի իմաստներով շեղոք են, որոշ նշանակութեամբ՝ ներգործական: Հստ աչոյ՝ էլ առնում են թե՛ ուղիղ և թե՛ այլ տեսակի խնդիրներ: Դրանցից են՝ ճայել, ապրել, հոգալ, մեկնել և այլն,

Նայել բայր «դիտել, զննել, քննել, տնտղել, քրքրել» նշանակություններով ներգործական է, ուստի այդ իմաստներով գործածվելիս առնում է ուղիղ խնդիր: Օրինակ՝ Սերգոն, պառկած թախաին, լամպի լույսի տակ նորից քղրեւն էր նայում (Սիր., Նախօրյակին): Նրա աչքերը նայում էին կարծես ոչ մարդկանց, այլ նրանց միջոցով ինչ-որ խորհրդավոր աշխարհ... (ԳԳ, Վարդանանք): Հոգալ բայր խնամք տանել, կարիքները բավարարել իմաստներով ներգործական է: Այդ նշանակությամբ բնորոշում է ուղիղ խնդիր: Այսպես, օրինակ՝ Տան ասպրուտի մի մասը նա Միսնաձորի խորքերից էր հոգում (ԱԲ, Միսնաձոր):

Ապրել բայր ունի նաև «զգալ», «կրել» իմաստը, որով ներգործականության նշանակություն է ստանում և առնում է ուղիղ խնդիր: Օրինակ՝ Ազատը լսելով Լիլիթի ձայնը, երեկվա բոլոր կրած տանջանքներն սրությամբ նորից ապրեց (Իս., Լիլիթ):

Մեկնել բայր պարզաբանել, բացատրել, երկարել նշանակությամբ ներգործական է և առնում է ուղիղ խնդիր. ինչպես՝ Բայց և վաղաժամ էր համարում մեկնել իր միտքը (ՍԽ, Մխիթար սուլաբայետ): Սեռային տեղաշարժեր են հանդես բերում նաև խորհել, մտածել, անցնել, ողբալ, գերազանցել, նստել, ֆայլել և այլ բայեր, որի պատճառով էլ Նրանք հաճախ պահանջում են նաև ուղիղ խնդիրներ: Ներգործականության իմաստը ավելի ուժեղ է անցնել, քան մյուս բայերում: Օրինակ՝ Նրանք մի պահ լուռ անցնում էին կաղնու և մասրենու թփերով եղևված սայլուղին (ՆԶ, Հացաւան): — Խորհել մեր անելիքը, հայոց տերեր (ՍԽ, Մխիթար սուլաբայետ): ...և մի անմխիթար կերպով ողբում է նրա ցավալի կործանումը (Բ, Սամվել): ...Փայլիւ, ֆայլիւ անվերջ կարոտներիդ ուղին... (ԵԶ, Վերադարձ): Ուղիղ խնդիր են առնում նաև հաղթել և դավանանքի ներգործական բայերը, որոնց խնդիրները մեծ մասամբ արտահայտվում են տրակտմով, իսկ երբեմն էլ նաև ուղղականով: Այսպես՝ Բայց ոչ իշխանի և ոչ նրա զորքի հերոսական ջանքերը կարողացան հաղթել արաբացոց զնդերին... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Չի հաղթելու ոչ մի վարպետ դարերում՝ Անթեմիոսի Իգիտորի հանճարին (Գ. Սար.): ...Որ դավանանքում է յուր քաղաքիդ և յուր հայրենիքին... (Բ, Սամվել):

Այս նախադասություններում հաղթել և դավանանքի բայերի խնդիրները արտահայտվել են տրականով: Պատճառը թերևս այն

է, որ այդ բայերի խնդիրները ենթադրվում են անձի անուն կամ իրիւն այդպիսին: Ընդ որում, հաղթել բայի խնդիրը ավելի շատ է անձ ենթադրում, քան դավանանքի բայինը, դրա համար էլ հաղթել բայը հազվադեպ, դավանանքի համեմատաբար շատ է ուղղականով խնդիր առնում:

Մանր.— Որոշ բայեր սեռային տեղաշարժ են կատարում ներդրածական-չեզոք գծով: Այսպես՝ ողջունել, այցելել, կտակել բայերը անցյալում ներդրածական սեռի էին և պահանջում էին ուղիղ խնդիր: Այժմ նրանք հակվում են դեպի չեզոք սեռը, այսինքր, պահպանելով ներդրածական հատկությունը, ձեռք են բերում նաև չեզոքի նշանակություն:

§ 271. Մասնական ուղիղ խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որի մի մասի վրա անմիջապես անցնում է բայ-ստորոգյալի գործողությունը: Այսինքն՝ նրանով դրսևորվող առարկան անմիջապես ընկնում է գործողության ոլորտը իր մի մասով (ոչ ամբողջովին): Մասնական ուղիղ խնդիրը սովորական ուղիղ խնդրից տարբերվում է ոչ թե գործողության հետ կապվելու, առնչվելու ձևով կամ եղանակով, այլ գործողության մեջ ընդգրկվելու չափով կամ քանակով: Այսպես՝ Դաշնակահարը նվագեց Ա. հաշատրյանի ստեղծագործությունները և Դաշնակահարը նվագեց Ա. հաշատրյանի ստեղծագործություններից:

Առաջին դեպքում ստեղծագործությունները ամբողջությամբ են վերցվում, երկրորդ դեպքում՝ մի մասով: Այսինքն՝ ուղիղ խնդիրը ամբողջովին է իր վրա կրում ենթակայի գործողությունը, իսկ մասնական ուղիղ խնդիրը՝ ոչ ամբողջությամբ, այլ միայն որոշ մասով:

Մասնական ուղիղ խնդիրը գործողության հետ կապվում է իր մի մասով, ոչ ամբողջությամբ, ի տարբերություն սովորական ուղիղ խնդրի, որը գործողության մեջ ընդգրկվում է ամբողջովին. Այսպիսով՝ մասնական ուղիղ խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որի մի մասի վրա անմիջապես անցնում է ենթակայի գործողությունը:

Մասնական ուղիղ խնդիրը սովորաբար դրսևորվում է բացառական շուրվաձևով: Այդպիսի խնդիր են առնում խմել, ուտել, կտրել, գնել, ծախել, վաճառել, ձխել, նվագել, տալ, ուսալ, տաճել, կարդալ, կատաճել և այս կարգի ներդրածական սեռի որոշ բայեր

Օրինակ՝ Կուշտ-Կուշտ խմում են էն սառը ջրից... (ՀԹ, Գառնիկ ախպեր): Ոչխարից տալիս էինք, հավից, կովից, էծից տալիս էինք (Սև, Մխիթար սպարապետ): ...Մի տերտեր, բոբիկ ոտները հնամաշ կոշիկների մեջ, հողի վրա շարված լավաշներից էր դնում (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): ...Հոգյակս, ի՞նչ ես կարդացել Պիեռ-Լոթիի զործերից (Ֆվ, Մուսա լեռան քառասուն օրը, նա կատարեց Մոցարտի... Կոմիտասի ստեղծագործություններից... (ՍՀ, 9.12.1965):

Հանգման խնդիր

§ 272. Հանգման խնդիրը ցույց է տալիս այն տոարկան, որին հանգում, մոտենում, կալում, վերածվում, հաղորդվում է մի բան, որի օգտին կամ վնասին կատարվում է որևէ պործողություն: Հանգման խնդիրը հիմնականում արտահայտվում է արական հոլովով և կապի ու նրա խնդրի միջոցով:

§ 273. Հանգման խնդիր են լսոնում՝

1. Հանգման, մոտեցման, կալման, հպման, միացման և այս կարգի գործողություններ արտահայտող հանգել, հանդիպել ձուլվել, միանալ, դիպչել, կալել, կառչել, բախվել, քսվել, դամվել, կապվել, փարվել, զարնվել, զրկախառնվել, խառնել, փաթաթվել և այլ բայերը: Այս բայերի մի մասը հանգման խնդիր կարող է առնել թե՛ տրականով, թե՛ կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Օրինակ՝ նա ուղիղ մոտենում է խմբին (Բ, Սամվել): Որի էությունը հանգում է հետևյալին (ՍՀ, 14.2.1967): Կառքը մոտեցավ Երևանի բերդի փակ դռներին (Սև, Մխիթար սպարապետ): Հարկավոր է ձուլվել զարին (ԵԶ): Ծաղմամբ եմ սահմանին (ԴԴ, Վարդանանք): Փողոցում մարդիկ ոտքի էին կանգնում, կալում պատերին (Իս., Այդ ոչինչը ես եմ):

Պետք է նկատել, որ կառչել, կալել և այլ բայեր հանգման խնդիր կարող են առնել նաև բացառական շփոթով: Այդ դեպքում բացառականով խնդիրը ոչ թե անջատման, այլ միացման, մոտենալու, կալելու իմաստ է դրսևորում, հետևաբար ոչ թե անջատման, այլ հանգման խնդիր է. օրինակ՝ ...Մեր սովետական իրավաբանության մեջ պետական մեղադրանքը չի կառչում իր ձևական պարտականությունից (ՆԶ, Հացավան): Սա դեռափի բփե-

րից ու խոտերից է կպչում... (ՀԹ, Հուսերեսը և Վարդերեսը): Կըպիր նրա մի գրվածքից... (ՍՏ):

Գործածական են նաև կառչել օձիֆից, կառչել պատից և նման բառակապակցությունները:

2. Վերաձման կամ փոխարկման, թեքման, ենթարկվելու, նմանություն, համաձայնություն, հնազանդություն և այլ կարգի հարաբերություններ արտահայտող վերածել, բաժանել, փոխվել, փոխարկվել թորգմանել, հնազանդվել, համաձայնել, նմանվել, ենթարկվել, խոնարհվել, թեքվել, հակվել, հպատակվել և այլն բայերը: Այդպիսի խնդիր են առնում նաև ածականով կազմված որոշ բաղադրյալ ստորոգյալներ: Օրինակ՝ Վանականների խումբը բաժանված էր երկու շտեֆի (ԴԴ, Վարդանանք): Հետամնաց ու կիսազրազեղ Ռուսաստանը վերածվել է մի առաջավոր, հզոր սոցիալիստական պետության (ՍՀ, 12.2.1967): Որը ենթարկվում էր նույն թաղի թաղական խորհրդին (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): Հնազանդվեցի մոլորությունների... (ՀԹ): Մեկիքը խոհեմությամբ հպատակվել է փաշային (ՍԽ, Մխիթար սպաբապետ): Թագավորը համամիտ է յուր հավատաբխների հետ... (Մուր., Գևորգ Մարգարեան): Ես ծիծաղեցի, որովհետև համաձայն էի իշխանի հետ (Ն. տ.):

3. Ասացական, ասել, պատմել, հաղորդել, հայտնել, փսփսալ, թելադրել, գոժել, հրամայել, պատասխանել, խոստովանել, բացատրել, գանգատվել, հարցնել, պեկուցել և այլ բայեր: Օրինակ՝ Մեկն ինչ-որ բան էր պատմում մյուսին (ՍԽ, Մխիթար սպաբապետ): — Գնա՛, հրամանս հայտնիր Մովսեսին (ՍԽ, Մխիթար սպաբապետ): Իրենց գիտելիքներն ու փորձը սիրով հաղորդել են Երիտասարդներին... (ՍՀ, 5.2.1967): Ես չեմ պատասխանում ինձ տրված հարցին (ՍՀ, 14.2.1967):

4. Կապվածություն, առնչակցության և այլ հարաբերություն արտահայտող մասնակցել, գործակցել, աջակցել, աշխատակցել, խորհրդակցել, ձայնակցել, ուղեկցել, բարեկամանալ, հաշովել, գծովել, վիճել կովել և այլ բայեր և սրանց արմատներից կազմված ածական կամ գոյական վերադիրներով անվանական ստորոգյալները: Օրինակ՝ ...Դու մասնակից էիր նրա փառքին, մասնակից եղար և նրա դժբախտությանը (Բ, Սամվել): Թե՛ ես և թե՛ իմ մამուսներ զավանճներին աջակից չենք լինի (Ն. տ.): Այդ է

պատճառը, որ բարեկամացել է կարողիկոսի հետ (Մուր., Գևորգ Մարգպետունի):

Նկատենք, որ բարեկամանալ, մտերմանալ, ծանոթանալ, ընկերանալ, ամուսնանալ, թշնամանալ, խորհրդակցել, հաշտվել, զժամել, կռվել, վիճել բայերի և սրան համապատասխան ածական և դոական վերադիրներով ստորոգյալների խնդիրը դերադանցապես դրսևորվում է հետ կապի ու նրա խնդրի միջոցով և ցույց է տալիս փոխադարձ կապակցություն կամ հանդուժ: Այլ կերպ ասած, եթե այդ բայերի խնդիրը անձի անուն է կամ գիտակցվում է իբրև այդպիսին, ապա այն հիմնականում դրսևորվում է հետ կապով: Այս դեպքում առկա է նրանց՝ փոխադարձ նշանակությունը կիրառությունը: Եթե այդ բայերը փոխադարձ նշանակությամբ չեն գործածվում, հիմնականում առնում են տրականով խնդիր: Ընդհանրապես փոխադարձ կապվածությունը առկա է լինում այն դեպքում, երբ խնդիրը անձի անուն է, իրի դեպքում փոխադարձություն չի ենթադրվում, պարզապես գործողությունը ենթակայից ուղղվում է դեպի խնդիրը: Որինակ՝ ...Ինքն ամուսնացավ քսաներկու տարեկան որբևայրի Մամբուհու հետ (Սիր., Նախորյակին): Դեռ մանուկ հասակից... մտերմացա Արուսի հետ... (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): Այնուհանդերձ պապը խորհրդակցեց մի քանի պալատականների ու նախաբաբներին հետ (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ղուկասը նույնպես նրա հետ հաշտվել է (ՆԶ, Հացավան): Հանգամանքները ստիպում էին պարսիկներին հաշտ լինել հայերի հետ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Աղջիկը ծանոթացել էր քաղաքի շենքերին ու փողոցներին... (Սիր., Նախորյակին): ...Երբ մարդիկ այդտեղ անծանոթ էին օտարներին, նրա լուծին ու բռնության (Մուր., Գևորգ Մարգպետունի):

Կան որոշ դեպքեր, երբ վերոհիշյալ բայերի խնդիրը անձ է ցույց տալիս, բայց դրսևորվում է տրական հոլովով և իրի անուն է լինում, սակայն արտահայտվում է հետ կապով. այսպես՝ Իս ուզում եմ բարեկամանալ այդ փախստականներին... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): —Վախենում եմ, որ ներսեսը և եկեղեցականները թշնամանան Պապին (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Մինչև դու մարդ դառնաս և բարեկամ լինես ինձ... (ՎԽ, Կայծակնահար ծառը): Պետք է հաշտվենք պատերազմի ախուր արկածների հետ (Բ, Մամվել): Մանրամասն կծանոթացնեմ գործի հետ (ՆԴ, Ամիր-

յանի տրագեդիան)։ Ինչպես տեսնում ենք, գրական հայերենում բավական շատ են այն դեպքերը, երբ ծանոթանալ, հաշտվել և այլ բայերի՝ իբրև իր հանդես եկող խնդիրները դրսևորվում են հետ կապով հետևաբար ճիշտ կլինի նշել, որ դրանց խնդիրները իր լինելու դեպքում կարող են արտահայտվել թե՛ տրականով, թե՛ կապի ու նրա խնդրի միջոցով։ Ընդ որում երկու դեպքում էլ միակողմանի, ոչ փոխադարձ հարաբերությունն է արտահայտվում։

5. Ձդտում, հոգեկան վիճակ կամ զգացում և այլ իմաստ արտահայտող ձգտել, փափագել, տենչալ կարոտել, սիրահարվել, համակրել, կասկածել, հետամտել, նայել, մեկնել²⁴, հետևել, հետամտել, դիմել, հատկացնել, վերագրել, պարղել և այլ բայեր, ալլև կարոտ, ծարավ, հետամուտ, սիրահար, համակիր, սովոր, անսովոր և այլ ածականներով բաղադրյալ ստորոգյալները։ Օրինակներ՝ նա վաղուց սիրահարված էր Արուսի վրա (ՆՁ, Հացավան)։ Իր ժամանակին հայերը դիմել են ցարական կառավարությանը (ՎԱ, Սևանի ափին)։ ...Նայում էր սրահի կահերին, զարդերին, պատից կախված եղջուրներին ու զենքերին (ՍՁ, Պապ թագավոր)։ ...Սկսեց ուշադիր հետևել խանութպանի ձեռքի շարժումներին (ԳՍ, Թեհրան, 1)։ Այժմ ես կարոտում եմ մի հավատարիմ բարեկամի, մի ընկերուհու... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։ Իր նման ջահելներ էին... Իր պես սիրահար ֆեթերի, ուրախություն, երգ ու նվագի (Ա. Սահ., Ծարավ)։ Նա, իբրև պատերազմական մարդ, սովոր էր բացօթյա կյանքին... (Բ, Սամվել)։

6. Ընդդիմություն, հակառակություն, պայքարելու և այլ իմաստ արտահայտող ընդդիմանալ, բողոքել, ելնել, մարտնչել, լարել, զրգոել, ուղղել, հարձակվել, կովել, պատերազմել, պայքարել, մաքառել, զրոհել, ծառս լինել, գայրանալ և այլ բայեր։ Ընդ որում, սրանց հանդման խնդիրը գերազանցապես արտահայտվում է դեմ, ընդդեմ կապերով, մասամբ նաև տրական հոլովով և ցույց է տալիս այն առարկան, որին ուղղվում է հակառակ գործողություն կամ թշնամական զգացում։ Օրինակ՝ Այդ միաբանն ընդդիմացել էր բեկի հրամանին... (Սև, Մխիթար սպարապետ)։ Բալց մարտնչում է մեր գոյության դեմ, մեր կրոնի դեմ և

²⁴ Տենչալ, կարոտել, նայել, մեկնել բայերը, ինչպես նշվել է արդեն, որոշ իմաստով ներգործական են, հետևաբար առնում են նաև ուղիղ խնդիր։

մեր պետության դեմ (Բ, Սամվել): Նա ինքն էր Սանդարյանին գրգռել Առնի դեմ... (ՆԶ, Հացափան): ...Որ զոռար, բողոքեր բխտի արյունոտ արաբի դեմ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Դժգոհ նախարարներին կլարի բո դեմ, բո իշխանության դեմ, բո գահի դեմ (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Տրականով հանգման խնդիր են առնում դեմ դնել, դեմ կանգնել, ընդդեմ լինել հարադիր բայերը և դեմ բառով բաղադրյալ ստորոգյալները: Օրինակ՝ ...Պատրաստ էր դեմ կանգնել թուրքաց լանակներին... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Ապա մենք հարյուր հազարանոց բանակ դեմ կդնենք նրան (Ն. տ.): Եվ ընդդեմ ելաք իմ երկրին արեգական... (Ս. Տարոնացի): ...Ես դեմ եմ մեղաձուցում (ՆԶ, Հացափան):

Ծանոթ.— Համար կապով հանգման խնդիր են առնում բե-րել, գնել, անել, մտածել, փորել, աղոթել, ղոհաբերել, պաշարել և այլ բայեր: Սրանց խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որի օգտին կամ վնասին, որի համար որևէ բան է կատարվում: Օրի-նակ՝ Հերը գնում է աղջիկների համար լավ շորեր է առնում... (ՀԹ, Մոխրոտ): Եկավ, կտցումը կերակուր բերավ նուտերի հա-մար (ՀԹ, Մայր): Հայրենիքի համար կյանքներս էլ կտանք (ԴԴ, Վարդանանք):

7. Վարժվածություն, փոխարինություն, տեղափոխություն կամ շարժում գերադասություն, համապատասխանություն և այլ իմաստ արտահայտող փոխարինել, վարժվել, ընտելանալ, մնալ, սպասել, սպասարկել, իշխել, հսկել, տիրել, տիրապետել, գրոհել²⁵, սուզել, հավասարվել, համապատասխանել, ներդաշնակել, դերադասել, ղոհվել և այլն բայերը և դրանց հիմքից կազմված հավա-սար, ներդաշնակ, համապատասխան, սազական. վարժ, անվարժ և այլ ածական վերագրվելով բաղադրյալ ստորոգյալներ: Օրի-նակներ՝ ...Որ սրտատրուփ անհամբերությամբ սպասում էին խա-ղաղ գիշերին (ՀԹ): Բայց անամոքությանը գերադասում էր պարս-կական անգթությունը (Բ, Սամվել): ...Զի սազում նա ձեր արնոտ մուրիին (ԵԶ, Դաշնակցականներին): Այն լիովին համապատաս-խանում է բանվոր դասակարգի շահերին (ՍԶ, 12.2.1967): Գրո-

²⁵ Հսկել, տիրել, գրոհել... բայերը, ինչպես նշվել է արդեն կարող են առ-նել նաև ուղիղ խնդիր: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս էջ 222—223:

հել եւ անցյալի վրա (ԵԶ, Ամենապոեմ): Թե տիրես, մեծ շահ դու նրա սրբոսին... Հանգիստ կը տիրես և Թրմուկ բերդին... (ՀԹ, Թրմկաբերդի առումը): Գյուղացիք անքան էին վարժ նրա կանչին, որքան աթուրի կանչին (ԱԲ, Վանդունց բաղին):

8. Հանգման խնդիր են առնում զայրույթ, ուրախութուն, հիացում, զարմանք, կասկածանք և այլ նշանակութուն արտահայտող բարկանալ, զայրանալ, վրդովվել, գոռալ, գոռգոռալ, զարմանալ, հիանալ, ժպտալ, ծիծաղել, քրքջալ, կասկածել, հարձակվել, նեւովել և այլ բայեր: Ընդ որում, զրանց խնդիրը արտահայտվում է վրա կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Օրինակ՝ Եվ ամենից շատ բարկացած էր Վասակի վրա (ՆԶ, Հացավան): Հավաքել էր բյուրոյի անդամներին, երկու ժամ գոռգոռացել նրանց վրա (Ն. տ.): Սենեկապետը զարմանում էր ծերունու ջանասիրության վրա (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ոմանք հիանում էին այդ կնոջ խիզախության վրա... (Ն. տ.): Իսկ նա ծիծաղեց իմ սիրո վրա (ՍԿ): Բայց լինում էին և աչնպիսիները, որոնք կասկածում էին հոռոմների օգնության վրա (ՍԶ, Պապ թագավոր):

9. Հանգման խնդիր են առնում նաև բաժանորդագրվել, դավել, նախանձել, վստահել, թքել, ազդել, կանգ առնել, կենտրոնանալ, արժանանալ և այլ բայեր, այլև արժանի, հայտնի, մոտիկ, հսկատարիմ, հաճելի, սիրելի, պաշտելի, հասկանալի, անհասկանալի, իրազեկ, քաջահայտ և այլ ածականներով բաղադրյալ ստորոգյալները: Ընդ որում, զրանց խնդիրը կարող է զրսևորվել թե՛ կապի ու նրա խնդրի միջոցով, թե՛ տրական հոլովով: Օրինակ՝ Հատկապես լավ են բաժանորդագրվում «Սովետական Հայաստան» քերթին (ՍՀ, 13.11.1965): ...Ու մի դավիր քո ֆնարին (ԵԶ): ...Որոնք սոստիկ ազդել էին նրա ուղեղի և սրտի վրա (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Զէր կարողանում կենտրոնանալ մի մտքի վրա (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Թրքի իր ազգի սրբությանց վրա իր ազգի փառքի վրա... (Ն. տ.): Գնա, ուր որ քո սրտին հաճելի է (Բ, Սամվել): ...Այդ քաջահայտ է ֆեզ և՛ ինձ, և՛ ամենքին (ՆԶ, Արա Գեղեցիկ): Այժմ հս կուզեի տմենքդ լինեիք իրազեկ մեր հրամանին... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Հանգման խնդիր առնող բայերի քանակը վերը նշվածով չի սահմանափակվում: Դրանք բավական շատ են ու բազմազան: Այստեղ ներկայացվել են զրանց մի քանի հիմնական խմբեր:

§ 274. Հայն տարածում ունեն նաև անվանական բաղադրյալ ստորոգյալների հանգման խնդիրները: Այսպես՝ տրականով հանգման խնդիր են առնում նաև համազոր, համաչափ, համատենչ, ընդունակ, անընդունակ, անձնվեր, անձնատուր, հասու, պատրաստ, ականատես, դավադիր, ատելի, զղվելի, ընդունելի, վատահ, վայել. հմուտ, խորթ, գիտակ, հպարտ, օգտակար, վնասակար, հոժար, երախտապարտ և այլ ածականներ, որոնք արտահայտում են համապատասխանություն, հավասարություն, մի բանի ընդունակ, հասու, պատրաստ, հարմար լինելու, պիտանիության անտարբերության և այլ զաղափար:

Մատուցման խնդիր

§ 275. Մատուցման խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որին տրվում, մատուցվում կամ հանձնվում է որևէ բան: Մատուցման խնդիրը, իբրև կանոն, դրվում է տրական հոլովով. օրինակ՝ Արծաթե այդ քամարը 1916 թվականին նա նվիրել էր զաղթականների ֆոնդին (Հ. Ղուկ., Անավարտ պատմություն): Մայրը երկուսին ևս գրկեց, համբուրեց, հետո հանձնեց ղայակներին (Բ, Սամվել):

Մատուցման խնդիր են առնում մատուցման իմաստ արտահայտող մատուցել, հանձնել, տալ, նվիրել, պարգևել, ընծայել, բաժանել, վճարել, վարձատրել, մատակարարել, մատնել, վերադարձնել, կտակել, տրամադրել, հատկացնել և այլ բայեր:

Այսպես՝ ...սառը ջուր էր մատուցում ծարավի ճամփորդներին (Իս., Ով է ապրում): Ինքդ մատանին ինձնից կառնեիր եվ կրնծայեիր ղոկառին (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): — Աստված քեզ կրկին անգամ պարգևեց ինձ, անգին Սամվել (Բ, Սամվել): ...եվ իրենց անձր նվիրել աստծուն, ժողովրդին, Լեկրին (ՍԶ Պապ թագավոր):

Անջատման խնդիր

§ 276. Անջատման խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որից անջատվում, զատվում, առանձնացվում, հեռացվում, սերում կամ ծագում է մի բան: Անջատման խնդիրը սովորաբար դրվում է բացառական հոլովով: Ընդ որում, անջատվող առարկան՝ պայմանա-

վորված բայ-ստորոգյալի դրսևորած իմաստով, միշտ հանդես է գալիս շարժման, իր նախկին տեղն ու վայրը փոփոխելու վիճակով, իսկ անջատման խնդիրը կարող է լինել և՛ շարժման, և՛ անշարժ վիճակում:

§ 277. Անջատման խնդիր են առնում՝ ա) անջատման, ռացման, բաժանման, մի բանից զուրկ լինելու և այլ գաղափար արտահայտող անջատել, անջատվել, բաժանել, բաժանվել, դատել, զատվել, կտրել, կտրվել, պոկել, պոկվել, զրկել, զրկվել, չեռանալ, փախչել, խուսափել, խույս տալ և այլ բայեր: Օրինակ՝ ձեզանից ինձ մի բացատ Անջատել է հավիտյան (ՀԹ): ...Ու ոչ մի ժանիք ինձ չի բաժանի իմ անդու դարից: Ինչպես ոչ մի ուժ ինձ չի բաժանի իմ շոնդալից, պայծառ քնարից... (ԵԶ, Ես այն չեմ այլևս): ...Ես կտրված եմ Բաբելյաններից, ազգականներից, քնկերներից... (ԴԴ, Վարդանանք): Հայերը զրկվեցին իրենց լավ դաշնակիցներից (Բ, Սամվել): Անջատման խնդիր են առնում նաև հեռու և զուրկ բառերով բաղադրյալ ստորագյայնները, որոնք նույնպես արտահայտում են հեռացման, մի բանից զուրկ լինելու իմաստ Օրինակ՝ ...Եվ անջրպետներով չեռու էր կերմոնատովի թև մալիք և թև պոետիկայից (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 2): ...Որոնք զուրկ էին հարուստ զարդաբաններից (Բ, Սամվել):

Երբեմն անջատման խնդիրը կարող է ըմբռնվել նաև որպես տեղի պարագա: Դա լինում է այն դեպքում, երբ անջատման խնդիր-առարկան տեղի կամ տարածության իմաստ ունի: Այսպես՝ Մեկ չպոկես մեր լեռներից (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Եվ առմիշտ կտրվել իրենց ծննդավայրից (ՆԴ, Մինաս Փափախչյան): Ընդգծված բառերը կարող են լինել ոչ միայն անջատման խնդիր, այլև տեղի պարագա: Դրան նպաստում է ծննդավայր, լեռներ բառերի տարածականության և տեղի կոնկրետությունը: Նման դեպքերում նրանց պաշտոնը բայիմաստով և բնագրով պետք է որոշել: Պետք է նկատել, որ անջատման խնդրի դեպքում իբրև խնդիր հանդես եկող առարկայի կազմում կամ նրա շուրջը փոփոխություն է տեղի ունենում, մի բան, որ պարտադիր չէ տեղի պարագայի ժամանակ:

բ) Մի բանից ազատվելու, տարբերվելու, զանազանվելու, ջոկվելու, հրաժարվելու, այլև իրենց երկրորդական նշանակությամբ հեռացման, անջատման և այլ իմաստ արտահայտող՝ ա-

զատվել, ջոկվել, որոշվել, զանազանել, տարբերել, հրաժարվել, մաքրվել, մերկանալ, փրկվել, սթափվել, թեթևանալ, արթնանալ, մոլորվել, ծածկել, թաքցնել, կորզել, ձեռք քաշել, շորթել և այլ բայեր և դրանց հիմքից կազմված ածական վերագրիտով բաղադրությամբ ստորոգյալները: Օրինակ՝ Նա թեթևանալ էր ուզում ճնշող մտքերից, ժամ առաջ հասնել, լուծել կնճիոր և ազատվել մաւտանջումից (ԴԴ, Վարդանանք): Անկարելի եղավ ծաղիկը ջոկել ծաղկավաճառից (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 2): Լեռներ սաստիկ զայրացավ ու որոշեց ձեռք քաշել Արուսի հետ ամուսնանալու մտքից (ԵԶ, Հացավան): ...Ի՞նչպես հասկացնեմ քեզ, թե որքան տարբեր է իմ վիշտը Սևադայի վշտից (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

Անջատման խնդիր են առնում նաև գոհունակության, գաղտնիության, անբաժանելիության, շունենալու, անկախ ու ղերծ լինելու և այլ իմաստ արտահայտող գոհ, դժգոհ, գաղտնի, բաժան, անբաժան, ղերծ, ապահով, վրեժխնդիր, շնորհակալ և այլ ածական վերագրիտներով ստորոգյալները. օրինակ՝ Նա ղերծ էր ամենաչնչին ցուցամոլությունից ու գոռոզությունից (ԳՍ, Թեհրան, 1): Դրանք հիմա թափուր էին իրենց կահերի ու զարդերի մեծ մասից... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դժգոհ է եղել իր վզին նստած Բոնակալներից Նա բազմապիսի... (ԵԶ, Դաշնակցականներին): Գոհ էր Վահանից, նրա հաւաքատներից, բոլոր հյուրերից, մանավանդ Սուրիայից (ԳՍ, Թեհրան, 1):

գ) Ստեղծվելու, սերվելու, երևան գալու և այլ գաղափար արտահայտող ստեղծել, ծնվել, սերվել, հյուսել, քամել, առաջ գալ, ստանալ և այս կարգի մի քանի բայեր:

Օրինակ՝ — Սո ստեղծեցի Ադամին հողից և բեզ կրակից (Իս., Լիլիթ): ... Եվ ասում է, որ արևը, լուսինը և մյուս լուսատուները ծնվել են երկրից (ՍԶ, Պապ թագավոր): ... Թեև քո տոհմից չեմ սերել ես... (ԳԷ): Զուրը ստանում էին նրանք հալեցրած ձյունից (Բ, Սամվել): ... Որ ծառերի դալար ճյուղերից հյուսել է մի առավոտ ուղեկանն իր առաջին... (ԵԶ, Տաղ ձոնված բնությունը): ... Իր երգով սուսամբարից, վաղերից բույր էր քամում... ... Զուլվել է ոսկուց և շողացել է (ՍԿ):

Հիշյալ բայերի անջատման խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան կամ նյութը, որից սերում, առաջանում կամ ծագում է մի այլ

առարկա: Ըստ որում, նոր առարկայի առաջացումը կամ ստեղծումը իմանականում կատարվում է խնդիր հանդիսացող առարկայի մի մասը անջատելու միջոցով:

դ) Հոգեկան վիճակ, դրույթուն և այլ իմաստ արտահայտող վախենալ, ծանծրանալ, սարսափել, զգուշանալ, սարսել, զզվել, նեղանալ, պատկառել, հոգնել, ամաշել, զարհուրել, սոսկալ, խորշել, խռովել, հիասթափվել, վշտանալ, հագնալ, օգտվել և այլն բայերը: Օրինակ՝ ... Այլևս չէին վախենում ոչ սրից, ոչ նիզակից, ոչ տապալից... (ԴԴ, Վարդանանք), Զանծրացել էր պարսիկների կեղծ սիրալիրությունից... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Բացի այդ, զգուշացավ Հովասափ վարդապետի դավերից (Ն. տ.): — Զզվել եմ վաճից, ստրկությունից (Ն. տ.):

Պետք է նկատել, որ վերոհիշյալ բայերի անջատման խնդիրը հիմնականում արտահայտում է ներքին կամ հոգեկան անջատում ու հեռացում: Իհարկե, հնարավոր է, որ դա լինի նաև ֆիզիկական բնույթի, բայց օրինաչափական հոգեկան կամ ներքին անջատումն է:

Անջատման խնդիրները որոշ դեպքերում կարող են ըմբռնվել նաև որպես պատճառի պարագա կամ ներգործող խնդիր: Ավելի ճիշտ՝ կարող են համատեղել այդ իմաստները: Այսպես՝ Նա հոգնել է աշխատանքից: Կարող է նշանակել, որ աշխատանքը պատճառ է հանդիսացել նրա հոգնածության, այսինքն՝ հոգնածությունը առաջ է եկել աշխատանքի հետևանքով (պատճառի պարագա): Կինը ծանծրացել է ամուսնուց: Կարող է նշանակել՝

ա) Ամուսինը ծանծրացրել է կնոջը (ներգործող խնդիր),

բ) Պատճառ է հանդիսացել կնոջ ծանծրացման (պատճառի պարագա):

Հատուկ կառուցվածքի նախադասություններում անջատման խնդիրը կարող է արտահայտվել անունից, կողմից կապական բառերի և նրանց խնդիրների միջոցով, ընդ որում, եթե կապի խնդիրները ունեն տեղի կամ տարածական նշանակություն կամ ավելի ճիշտ դրսևորում են տարածականության կոնկրետություն, ապա կապական բառերի և դրանց կապակցությամբ ավելի շատ արտահայտվում է պարագայական, քան խնդրային հարաբերություն: Այսպես՝ ...եղել է Կրեմլում, հանդիպել է Իլյիչին և կոլեկտիվի անունից նրան նվիրել մի զույգ կոշիկ (ՍՀ, 13.4.1969), նվերներ

Հանձնվեցին երեխաներին պրոֆմիություն անունից Բանվորների անունից (կողմից) պահանջագիր ներկայացվեց դիրեկտորին:

Միջոցի խնդիր

§ 278. Միջոցի խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, իրը, գործիքը, որով կատարվում է ենթակայի գործողությունը:

Միջոցի խնդիրը հիմնականում դրսևորվում է գործիական հոլովով: Երբեմն այն կարող է արտահայտվել նաև կապի ու նրա խնդրի միջոցով, հատկապես երբ խնդիրը անձի անուն է: Պետք է նկատել, որ հիշյալ խնդիր առնող բայերը այնքան բազմազան են, որ հնարավոր չէ դրանք խմբավորել, ուստի ամենաընդհանուր ձևով կարելի է ասել, որ միջոցի խնդիր են առնում բազմատեսակ հարաբերություններ արտահայտող շատ բայեր: Այսպես՝ Թագավորը կովի մեջ արդեն սրով կիսել էր նրա զլուխը.. (Մուր., Գևորգ Մարգալետունի): Բայց փորում էր փառով, ձեռքերով (Սև, Մխիթար սպարապետ): Նիզակներով ու քրեռով խփում էին նրա կոնականներին, գլխներին... (Ն. տ.): Վահանի մայրը բոլորին հյուրասիրեց թխվածքներով. սուրճով. մրգեղևով... (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Միջոցի խնդիրը կարող է արտահայտվել ի դեմս, հանձնիս կապերի ու նրանց խնդրի միջոցով: Ընդ որում, այդպես դրսևորվող խնդիրը իր մեջ հաճախ համատեղում է և այլ իմաստներ, հատկապես՝ փոխարինման, ձևի, տեղի և այլն: Օրինակ՝ Շնորհավորում եմ ձեր նոր տարին, թանկագին է. Ի. Բրեժնև, և ի դեմս ձեր ամբողջ սովետական ժողովուրդներին, ցանկանում քաջառողջություն ու երկար տարիների կյանք (ՍՀ, 31.1.1970):

Միջոցի խնդիր են առնում նաև լի, լիքը, առատ, հարուստ, հայտնի, նշանավոր, երջանիկ, գոհ. հպարտ, հղի և այլ ածականներով բաղադրյալ ստորոգյալները: Օրինակ՝ Օղբ առավոտից մինչև երեկո լիքն էր տրակտորների փնջոցով (ՆՁ, Հացավան): Գարուն է գալիս: Օղբ անարատ, բույրով ու թույրով, լույսով է առատ (ՊՍ, Անլոնի զանգակատուն): Որսիրանցիք հայտնի էին իրենց օտարոտի սովորություններով (Բ, Սամվել):

Ներգործող խնդիր

§ 279. Ներգործող խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որից առաջ է գալիս գործողությունը, որը և անցնում է ենթակայի 236

վրա: Ներգործող խնդիր են առնում կրավորական սեռի բայերը: Հիշյալ կառուցվածքում ենթական հանդես է գալի որ թե գործողություն կատարողի, այլ այն իր վրա կրողի դերով: Գործողություն կատարողը փաստորեն ներգործող խնդիրն է, որից ազդվում է ենթական: Այսպես՝ Սամվելը շատ սիրված էր ժողովրդից (Ր, Սամվել) նախադասության մեջ քերականական ենթական Սամվելն է, որը ոչ թե գործողություն կատարողն է (սիրողն է), այլ կրողը (սիրվողը): Գործողությունը կատարվում է ներգործող խնդրի՝ ժողովրդի կողմից և անցնում է ենթականին՝ Սամվելին:

Ներգործական կառուցվածքում հիշյալ նախադասությունը պետք է լիներ ժողովուրդը սիրում է Սամվելին, ուր ենթական ժողովուրդն է, Սամվելը՝ խնդիրը: Կրավորական կառուցվածքի նախադասություններում քերականական ենթական և տրամաբանական սուբյեկտը չեն համընկնում: Քերականական ենթական հանդես է գալիս որպես տրամաբանական օբյեկտ, իսկ խնդիրը՝ որպես սուբյեկտ:

§ 280. Ներգործող խնդիրը արտահայտվում է բացառական ու գործիական հոլովներով, այլև տրական հոլովի ու կողմից, ձեռքով կապական բառերի կապակցությամբ, հիմնականը, իհարկե, բացառական հոլովն է:

Բացառականով ներգործող խնդրի իմաստը պարզորոշ կերպով դրսևորվում է հատկապես այն դեպքում, երբ իբրև այդպիսիք կիրառվում են անձերի անունները: Երբ իրերի անուններն են դառնում ներգործող խնդիր, նրանք կարող են համատեղել նաև պատճառականության, միջոցի և այլ իմաստներ: Օրինակ՝ ...թեթև քաղց հանդարտորեն ծածանվում են... վարագույները (Սիր., նախօրյակին): Ինչքան արյուն հոսեց վառ, ինչ ընկերներ վիթխարի Զինվորների քրեից տապալվեցին ու կորան... (ԾԶ, Լենինն ու Ալին): Առաջին նախադասությունում առկա է նաև պատճառի պարագայի, երկրորդում՝ միջոցի խնդրի իմաստը: Ընդ որում, քաղց ձևը և՛ ներգործող խնդիր է, և՛ պատճառի պարագա, իսկ քրեից ձևը թեև ներգործող խնդիր է, բայց իր մեջ որոշ չափով համատեղում է միջոցի խնդրի հարաբերություն:

§ 281. Ներգործող խնդիր են առնում՝

1. Հոգեկան զգացում, վիճակ, հույզ և այլ իմաստ արտահայտող սիրվել, հրապուրվել հափշտակվել, հիասթափվել, հուզ-

վել, ազդվել, հարգվել, կախարդվել, վիրավորվել, պաշտպանվել, վրդովվել, խոցվել, խաբվել և այլ բայեր: Հիշյալ բայերը ներգործող խնդիր կարող են առնել այն դեպքում, երբ բացառականով խնդիր-առարկան գործողություն կատարողը լինի: Այսպես՝ Ավին մի ձևերով պաշտպանվում էր հաբվածներից (ԱԲ, Մթնածոր): Այստեղ գործողություն կատարողը Ավին է և ոչ թե բացառականով խնդիրը, հետևաբար այն ոչ թե ներգործող, այլ անջատման խընդիր է: Որսի տեսիլից նա նույնպես հուզվել էր իր պապի նման (ՎԱ, Սևանի ափին): Այս նախադասության մեջ գործողություն կատարողը նա դերանունն է և ոչ թե բացառականով դրված գոյականը (տեսքից), իսկաբար տեսիլից ձևը ոչ ներգործող խնդիր է, այլ պատճառի պարագա: Ներգործող խնդիրները, ինչպես նշվել է, հիմնականում արտահայտվում են բացառական հոլովով: Օրինակ՝ Սիրված է յուր հասարակությունից... (Բ, Սամվել): — Նա պաշտվում էր յուր ժողովրդից... (Ն. տ.): Եվ նրա զգայուն սիրտը բազմաթիվ վերքերով խոցված էր կատարվող շարիֆներից (Ն. տ.): ... Որ երկար ժամանակ հարգվել էր այդ ժողովրդից... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

2. Պարտություն, պատիժ, վերացում և այլ իմաստ արտահայտող հաղթվել, պարտվել, ջարդվել, կործանվել, խորտակվել, պատժվել, բռնվել, հալածվել, սպանվել, վերացվել, կաշառվել, շրջապատվել, այրվել, մարվել, ավանդվել, դրվել և այլ բայեր, օրինակ՝ Եվ շատ անգամ հաղթվել է մեզանից (Բ, Սամվել): ... Որ ջարդ է կրել Մարգարետունու քսան զինվորներից... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Նա խորտակվեցավ թե ներսի բնակիչներից և թե դրսի պաշարողներից (Բ, Սամվել): ... Եվ ինքը Տրդատը պատժեցավ պարսիկներից (Ն. տ.): Կիրճի մեջ շրջապատվեց թշնամու խմբերից (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի):

§ 282. Ներգործող խնդիրը երբեմն դրսևորվում է նաև գործիական հոլովով, այլև կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Օրինակ՝ Ընդամենը կես ժամից հետո ինստիտուտը շրջապատվեց զինված ոստիկաններով (ԳՍ, Թեհրան, 1): .. Առարկաները ավանդվում էին հմուտ մասնագետների կողմից... (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): Եվ պառլամենտի ղեկուսատեսների և այլ անձանց ու կազմակերպությունների կողմից հանդիսավոր կերպով պսակներ դրվեցին Հիրոսիմայի զոհերի հուշարձանին (ՍՀ):

Գործիական հոլովով գրսևորվող ներգործող խնդիրը կարող է համատեղել նաև միջոցի ու պատճառի հարաբերություններ, երբ իբրև խնդիր կիրառվում են ոչ թե անձի, այլ իրի անունները: Այսպես՝ «Դաշտերը դարդարվեցին ծաղիկներով», «Հասմիկը ոգևորվեց այդ վեհ ու ազնիվ սիրով» նախադասություններից առաջինում խիստ ղգալի է նաև միջոցի, իսկ երկրորդում՝ պատճառականության իմաստը:

Բաղկացության խնդիր

§ 283. Բաղկացության խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, նյութը, որից կազմվում, բաղկանում կամ գոյանում է մի այլ առարկա: Բաղկացության խնդրի մեջ որոշ շափով զգացվում է անջատման, բաժանման իմաստ, քանի որ տվյալ առարկայի բաղկացությունը ինքնին ենթադրում է ինչ-որ անջատում կամ բաժանում, որը, սակայն, ետին պլանի վրա է մղվում: Ուշադրությունը բևեռվում է բաղկացության վրա: Բացի դրանից, բաղկացության խնդրով արտահայտված առարկան կամ նյութը մասնակցում է նոր առարկայի գոյացմանն ու բաղկացությանը, մի բան, որ պարտադիր չէ անջատման խնդրի համար:

Բաղկացության խնդիրը արտահայտվում է բացառական հոլովով: Այդպիսի խնդիր են առնում բաղկանալու, կազմվելու ըստեղծվելու և այլ իմաստ արտահայտող բաղկանալ, կազմել, շինել, դոյանալ, հավաքել և այլն բայերը: Օրինակ՝ Բնակարանը բաղկացած էր երկու սենյակից, խոհանոցից, երկարավուն միջանցքից... (Սիր., Նախօրյակին): Պատերը շինված էին գույնզգույն աղյուսներից (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Ու դրանից հետո հուսահատ մարդիկ արձանը սարքում են փաթից... (ՎԱ, Սևանի ափին): ... Այդպես գետեր են գոյանում վտակներից աննշմար... (ԾԶ, Ռուբայիներ): Այդ աղբյուրը գոյացել է սուրբ Հակոբ Մծբնա հայրապետի արտասուքներից... (Բ, Սամվել):

Վերաբերության խնդիր

§ 284. Վերաբերության խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որին վերաբերում է գործողությունը, որի նկատմամբ, վերաբերյալ, մասին, շուրջը և այլն ասվում կամ կատարվում է որևէ

բան: Օրինակ՝ ... Ու ձմռան երկար գիշերը նստած՝ խոսում են լո-
ռու հին-հին ֆաջերից (ՀԹ, Անուշ): Մտածում էր հայրենի ամրոց-
ների կոթածանման մասին (Բ, Սամվել): Այստեղ բայ-ստորոգյալ-
ներով արտահայտված գործողությունը վերաբերում է քաջերին և
կործանմանը: Ընդգծված անդամները վերաբերության խնդիրներ
են:

§ 285. Վերաբերության խնդիրը արտահայտվում է բացա-
ռական հոլովով (մասամբ նաև տրականով), այլև մասին, վերա-
բերյալ, դեպի, վրա, նկատմամբ, հանդեպ, շուրջ և այլ կապերի ու
նրանց խնդիրների միջոցով:

Բացառականով խնդիր են առնում ասացական և այլ իմաստ
արտահայտող ասել, խոսել, պատմել, զրուցել, գանգատվել, բամ-
բասել, տրտնջալ, գոչել, երգել և այլ բայեր, այլև որոշ բայանուն-
ներ: Օրինակ՝ Ի՞նչ կա քաղաքում, դե՛ պատմիր տեսնեմ... Մեռնող-
ապրողից, քանկ ու էծանից կամ նոր դուրս եկած զագերից, բա-
նից... (ՀԹ, Հառաչանք): ...Ու աստղերը կամարից Ակնարկելով
բամբասում են լիրբ, անամոթ Քամարից... (ՀԹ., Այսթամար): Նս
եկավ մի օր գանգատվեց Վարազվաղանի զազանային արաբներե-
րից (ԴԴ, Վարդանանք): ... Երգել են նրանք Մեր ցորեն հացից,
մեր խինդ ու լացից, Մարտում ընկածից (ՊՄ, Անլուելի զանգակա-
տուն): ... Որը ուզեցել էր... տեղեկություններ ստանալ Կովկասում
թողած իր հարազատներից (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 2):
Վերջին նախադասության մեջ ընդգծվում է ոչ թե հարազատներից
իմանալու, այլ նրանց մասին իմանալու իմաստը: Առաջին իմաս-
տով անջատման խնդիր է, երկրորդ իմաստով՝ վերաբերության:
Վերաբերության խնդիր է առնում նաև անտեղյակ ածականով բա-
ղադրյալ ստորոգյալը. օրինակ՝ Հեղինակը միանգամայն անտեղ-
յակ է այն բաներից, որոնց մասին գրում է (ՎՏ, Արջի ծառայու-
թյուն):

§ 286. Վերաբերության խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև
տրական հոլովով: Պետք է նկատել, որ այդպիսի խնդիր է առնում
վերաբերել բայը. օրինակ՝ Ակնարկը վերաբերում էր Լադաքին (ՆՋ,
Հացավան): ... խնդիրը վերաբերում է եկեղեցուն, կրոնին և հեղի-
նակության (ՍԶ, Պապ թագավոր):

§ 287. Վերաբերության խնդիրը, ինչպես նշվել է, արտահայտ-
վում է նաև կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով: Այդ խնդիրը
կարող է դրսևորվել՝

ա) Մասին կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Ընդ որում մասին կապի խնդիրը դրվում է տրական հոլովով: Մասին կապով վերաբերության խնդիր են առնում ասացական և իմացական ասել, խոսել, պատմել, գեկուցել, ազդարարել, հայտարարել, հաղորդել, յայտնել, տեղեկացնել, մտածել, դատել, խորհել, իմանալ և այլ բայեր, այլև զեկուցում, հաղորդում, տեղեկություն, դատողություն, գրություն, հայտարարություն և այլ բայանուններ: Օրինակ՝ հաղորդում պլանների կատարման մասին, հայտարարություն ֆեռուրյունների մասին: Իսկ նա չէր խոսում ամրոցի և բնտանեկան գործերի մասին (ԴԴ, Վարդանանք): Նա նույնպես խորհում էր վաղվա նակատամարտերի մասին (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Վերը նշված բայերի մեծ մասը վերաբերության խնդիր կարող է առնել թե՛ կապի ու նրա խնդրի միջոցով և թե՛ բացառական հոլովով. ինչպես՝ գանգատվել մեկից և մեկի մասին, խոսել գործից և գործի մասին և այլն:

բ) Վերաբերության խնդիրը կարող է արտահայտվել դեպի կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Ընդ որում, այդ կապի խնդիրը դրվում է ուղղական հոլովով: Օրինակ՝ Միայն նա մի ինչ-որ երկրորդ էր տածում դեպի գրավոր փաստաթուղթը (ՆԶ, Հացավան): Եվ օրավոր Մովսեսի մեջ ատելություն էր առաջանում դեպի վաճառ, վաճառական նեղվածք միջավայր... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Դեպի կապով խնդիր են առնում նաև ածական վերադիրով բաղադրյալ ստորոգյալները:

Դեպի կապով վերաբերության խնդիր են առնում բարյացակամություն, երախտագիտություն, հավատարմություն և այլ իմաստ արտահայտող բարի, բարյացակամ, անբարյացակամ, անտարբեր բարեհաճ, ուշադիր, անզգա, ուշիմ, ապերախտ, անհավատարիմ, թերահավատ, հոռետես, փափկասիրտ, խանդավառ, ներողամիտ և այլ ածական վերադիրներով բաղադրյալ ստորոգյալները: Այսպես՝ — Դու միշտ բարի ես եղել դեպի ինձ, սիրելի Սամվել (Բ, Սամվել): Անբարյացակամ էին դեպի ուխտավորները (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Եվ աշխատում էր ավելի ուշադիր լինել դեպի լազավոր... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Երբ իբրև վերաբերության խնդիր հանդես է գալիս անձնական դերանվան երրորդ դեմքը դեպի կապի հետ միասին, դերանունը կիրառվում է ուղղական հոլովով, օրինակ՝ ... Բայց այդ օրը

կրկնապատկվել էր յուր խանդը դեպի նա (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): ... Փորձեց ատելությամբ լցվել դեպի նա... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

զ) Վերաբերության խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև վրա կապի միջոցով: Հիշյալ կապով վերաբերության խնդիր են առնում հատկապես մտածել, խորհել, ասել, շարախոսել, վիճել և այլ իմացական և ասացական բայեր: Օրինակ՝ Վասակը մտածեց նրա խոսքի իմաստի վրա (ԴԴ, Վարդանանք): Ես կխորհեմ ձեր ասածների վրա և կանեմ անհրաժեշտը (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Ծանոթ.— Վրա կապով վերաբերության խնդիրը, որ չափազանց կենսունակ էր անցյալ դարի գրական լեզվում, ժամանակակից հայերենում սահմանափակ կիրառություն ունի: Նա աստիճանաբար տեղի է տալիս ուրիշ կապերով վերաբերության խնդրին, քանի որ այժմ կրում է բարբառային կնիք և արդի գրական լեզվի նորմավորման տեսակետից հնացած է, հետևաբար ոչ հանձնարարելի:

դ) Վերաբերության խնդիրը դրսևորվում է նաև նկատմամբ. վերաբերյալ, հանդեպ, շուրջ, հետ, հասցեյին կապելով և կապական բառերով: Ընդ որում, այդպիսի խնդիր են առնում թե՛ բայեր, թե՛ ածական վերադրով անվանական ստորոգյալներ: Այսպես՝ Անուշավանն էլ, իր հերթին, անմիջապես մի ներքին համակրանք զգաց ծերունու նկատմամբ (ՍԻր, Նախօրյակին): Նա սխալ հայացք ունի ընտանեկան սիրո և հավատարմության վերաբերյալ (ՆԶ, Հացավան): Այնուհետև նրանք խոսեցին մի փոքր ևս զանազան խնդիրների շուրջը (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Սահմանափակման խնդիր

§ 288. Սահմանափակման խնդիրը արտահայտում է այն ադարկան, որով սահմանափակվում կամ մասնավորեցվում է ենթակայի գործողությունը կամ այլ կարգի հատկանիշը: Նրանով ցույց է տրվում, որ ենթական տվյալ հատկանիշը ունի կամ կրում է ոչ թե ընդհանրապես, այլ այս կամ այն տեսակետից: Այսպես՝ Արամը բռնակալ է սիրո մեջ: Այստեղ խնդիրը (սիրո մեջ) ցույց է տալիս, որ Արամը բռնակալ է ոչ թե ընդհանրապես, այլ միայն սիրո հարցում: Նույն ձևով էլ Նա թույլ է հայոց լեզվից նախադասու-

Թյան մեջ ենթակայի հատկանիշը՝ թույլ լինելը սահմանափակվել է հայոց լեզվով, այսինքն՝ ցույց է տրվել, որ նա թույլ է ոչ թե բուն առարկաներից, այլ միայն հայոց լեզվից: Սահմանափակման խնդիր են առնում ինչպես բայերը, այնպես էլ ածականով և գոյականով կազմված բաղադրյալ ստորոգյալները:

§ 289. Սահմանափակման խնդիրը արտահայտվում է բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովներով, այլև մեջ, գծով կապի ու կապական բառի և նրանց խնդիրների միջոցով: Հիշյալ խնդիրը բացառական և գործիական հոլովներով է դրսևորվել հետևյալ օրինակներում. Լեզվից քիչ թեթև է (ՆՁ, Հացավան): Այժմ միայն նկատեց, որ ետևի ոտից կաղում էր նա (Բ, Սամվել): Թե դեմքով և թև կազմվածով նա իսկական Սամվելն էր (ն. տ.): Սրտով խաղաղ եմ ես հիմա ու խոհեռով հստակ, մաքուր (ԵԶ):

Ներգոյական հոլովով, այլև տրականով և մեջ կապով սահմանափակման խնդիր են առնում վարժ, անվարժ, հմուտ, ընդունակ, անընդունակ, մեղավոր, անմեղ, իրավացի, ճիշտ, հանցավոր, ծույլ, թույլ, ժլատ, շռայլ, կույր, ապահով, անկեղծ, դժբախտ, բռնակալ և այլ ածական վերադիրով ստորոգյալները: Ընդ որում, սրանց խնդիրը ավելի շատ դրսևորվում է մեջ կապով ու կապվող բառով, քան ներգոյական հոլովով: Հիշյալ ածականները մասնավորեցնում են առարկայի հատկանիշը իրենց խնդրի սահմաններում. օրինակ՝ Ամբողջ Հացավանը գիտե, որ դու քո ընտանիքում դժբախտ ես (ՆՁ, Հացավան): — Ես շատ ծույլ եմ նամակներ գրելում (ՆԴ, Զապունյան): — Դու ավելի հմուտ ես պատերազմի գործերում (Բ, Սամվել): Իմ մարդիկ սաստիկ անվարժ են կենդանի մարդկանց մորթադերձ անելու... արհեստում (ն. տ.): — Ես վարժ եմ ճեղքածությամբ մեջ (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Բացի հիշյալ ածականներից, ներգոյական հոլովով կամ մեջ կապով և նրա խնդրով սահմանափակման խնդիր են առնում նաև որոշ բայեր. օրինակ՝ Այս անգամ նրանք իրենց հաշիվներում սխալվել են... (ԳՍ, Թեհրան, 1): ... Զինվորականը նվաստանում է ոչ միայն այն ժամանակ, երբ թերանում է փառքյան մեջ, այլև այն ժամանակ, երբ թերանում է անկեղծությամբ մեջ (Մուր., Գևորգ Մարգարյանի): Նրան համոզեցի, որ հենց նույն պահին չեծանիվ էլեղում կարող եմ մրցել իր հետ (ԳՍ, Մովսեսյան):

Սահմանափակման խնդիրը դրսևորվում է նաև գծով անխ-

կական կապի ու նրա խնդրի միջոցով. օրինակ՝ Ութերորդ հնգամյա պլանի վերաբերյալ կուսակցության դիրեկտիվները, տնտեսական և սոցիալական կարևորագույն ցուցանիշների գծով, կատարվեն (ՍՀ, 15.1.1970): Փիլիսոփայության գիտությունների գծով դոկտորներ քիչ կան:

ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

§ 290. Պարագան ստորոգյալի այն լրացումն է, որը ցույց է տալիս գործողության հետ կապված հատկանիշներն ու հանգամանքները, այսինքն՝ գործողության կատարման ձևը, չափը, ժամանակը, տեղը, պատճառը, հիմունքը և այլն: Պարագաները արտահայտվում են մակբայներով, գոյականի հոլովաձևերով, ածականներով, դերբայներով, դերբայական դարձվածներով, կապերով ու նրանց խնդիրներով, դերանուններով, բառակապակցություններով և այլն, որոնք զանազան տեսակետից ու կողմերից լրացնում են ստորոգյալին: Պետք է նկատել, որ պարագայական կիրառությունը ամենից շատ է բնորոշ մակբայներին:

Պարագաները ըստ իրենց դրսևորած հիմնական իմաստների բաժանվում են մի քանի տեսակի՝ ձևի, տեղի, ժամանակի, չափի ու քանակի, նպատակի, պատճառի, հիմունքի, զիջման, միասնություն և այլն:

Ձևի պարագա

§ 291. Ձևի պարագան արտահայտում է գործողության կատարման ձևը, այսինքն՝ ցույց է տալիս, թե ինչպես, ինչ եղանակով է տեղի ունենում ենթակայի գործողությունը: Օրինակ՝ Հետզհետե զարթնում է գյուղը (ԱԲ, Կյոռես): Վերջին խոսքերը կայծակի նման շանթեցին հոր սիրտը (Բ, Սամվել):

Ձևի պարագաները կարող են արտահայտվել ձևի մակբայներով, որական և ածականներով, դերբայներով, գոյականի հոլովաձևերով, դերանուններով, բաշխական թվականներով, կապով և կապվող բառով և այլն:

§ 292. Ձևի պարագայի պաշտոնով կիրառվելու հատուկ է հատկապես ձև ցույց տվող մակբայներին: Օրինակ՝ Բեկը դանդաղ մոտեցավ, բռնեց նաղաշի ձեռքը, բարեկամարար թափահարեց

(Սև, Մխիթար սպարապետ): Ուզում եմ մեկին փնջաբեմ սիրել. ուզում եմ անուշ փայփայել մեկին (ՎՏ): Ծովն է մտնում գաղտագողի Ամեն գիշեր մի տղա (ՀԹ, Ախթամար): Թունավոր նետից առաջացած վերքը օրստօրե քայքայում էր նրա երկաթե առողջությանը (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

Ձև ցույց տվող մակբայներից բացի, իբրև ձևի պարագա հանդես են գալիս և այլ մակբայներ, որոնց մեջ նրանց հիմնական իմաստին զուգընթաց այս կամ այն շափով առկա է նաև ձևի իմաստը: Այդ մակբայներից են՝ իսկույն, բերնեբերան, վայրկյան առ վայրկյան, ժամ առ ժամ, անընդհատ, շարունակ, անդադար, ստեպ-ստեպ, մերթ-մերթ, մերթնդմերթ և այլն: Սրանց մի զգալի մասը ընդհանրական մակբայներ են: Դրանց մեջ կան նաև ժամանակի և շափի մակբայներ: Օրինակ՝ ... Եվ այդ անունը անցավ բերեն-բերան... (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Ներս մտած Բեկին տեսնելով՝ բոլորն իսկույն մեջքները ծալեցին (Սև, Մխիթար սպարապետ): Այդ փոփոխությունը վայրկյան առ վայրկյան նրան առավել ևս ծանոթ էր թվում (ՆԴ, Քնքուշ լարեր):

§ 293. Ձևի պարագա են դառնում որակական ածականները, հատկապես նրանք, որոնց համար սովորական են մակբայական կիրառությունները: Հարաբերական ածականները, իբրև կանոն, ձևի պարագայի պաշտոն չեն կատարում: Այսպես՝ Շավարշը դառն ծիծաղեց... (ԵԶ, Խմբապետ Շավարշը): Ցաված սիրտս երգեր հյուսեց, երգեց անուշ ու տխուր (Իս.): Հավաքվեցին վանականները և սկսեցին անհանգիստ փսփսալ իրար մեջ (ԴԴ, Վարդանանք): Իսկ Մարթան նստած էր լուռ ու անշարժ... (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին): Իբրև ձևի պարագա հաճախ են կիրառվում հատկապես լավ, վատ, ցածր, բարձր, գեղեցիկ, հպարտ, ազատ, համարձակ, խաղաղ, հանդարտ, անուշ, խելոք, ամուր, հեշտ, կարճ, փեթև, ուրախ, պարզ, ճիշտ, աղոտ, նուրբ, համառ և այլն որակական ածականները (լավ երգել, վատ պարել, ցածր խոսել, գեղեցիկ նկարել, խաղաղ ապրել, փեթև հագնվել, ճիշտ նկատել, ամուր հարվածել, ազատ քայլել, հեշտ լուծել և այլն: Պարագայական կիրառությամբ կարող են հանդես գալ նաև որակական ածականի բաղդատական և գերադրական աստիճանները: Այլ կերպ ասած՝ երբ որակական ածականը հանդես է գալիս ձևի պարագայի պաշտոնով և ունի հատկանիշի շափը կամ աստիճանը նշող լրացում, այդ դեպքում ածականը վերջինիս հետ

միասին է պարագա դառնում: Այսպես՝ Պատանին կարծես ավելի իտու նայեց նրա զեմքին... (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): Դուք, դուկտոր, խոսում եք չափից դուրս շիտակ և կտրուկ (ԳՍ, Թեհրան, 2): Ձևի պարագայի պաշտոնով կարող են կիրառվել նաև կրկնավոր ածականները, որոնցով սաստկացվում է գործողության հատկանիշը: Այսպես՝ Ուրախ-ուրախ տուն էր գալիս (ՀԹ, Անբախտ վաճառականներ): Գինի և ուտելիք էին բերում զինվորների համար, հյուրասիրում էին առատ-առատ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Նա իսկույն առավ նրա երկու ձեռքերն ու ամուր-ամուր սեղմեց նրանց (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Ընդգծված ձևերը ունեն և՛ ածականի, և՛ մականի խոսքի մասային արժեք: Ածականով արտահայտված ձևի պարագան կարող է զրվել իր լրացյալից և՛ առաջ և՛ հետո. Բնորոշը, իհարկե, նախադաս կիրառությունն է: Բացառված չէ այն, որ բազմակի պարագաներից մեկը (կամ մի քանիսը) նախադաս, մյուսը (կամ մյուսները) ետադաս գործածվեն. օրինակ՝ Ելնել ճանապարհ, խնդուն հեռանալ, Զվարթ ու քեթև թափառել ազատ... (ՎՏ, Առավոտ):

§ 294. Ձևի պարագան կարող է արտահայտվել դերբայներով, ընդ որում, իբրև ձևի պարագա կիրառվում է հարակատարը և անորոշի գործիական հոլովաձևը: Օրինակ՝ Սուրիան փողոց ելավ հուզված ու շիկնած (ԳՍ, Թեհրան, 1): Նախարարները լսում էին հետաքրքրված... ոմանք զարմացած, ոմանք գոհունակ ժպիտով (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ու Երզնյով կռվում էին ամբոխները խելագարված (ԵԶ, Ամբոխները խելագարված):

§ 295. Ձևի պարագա կարող են դառնալ դերբայական դարձվածները: Այս դեպքում դարձվածը սովորաբար իր անդամներով է վերցվում իբրև պարագա: Այսպես՝ Մուխր, լիզելով լեբի ժայռերը, բարձրանում էր դեպի ամրոցի պատերը... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Կռվում էին՝ մոտենալով, մոտենալով հետզհետե (ԵԶ, Ամբոխները խելագարված): Վահանը երբեմն տուն էր գալիս հարբած, ոտքի վրա հագիվ օրոգվելով (ՆԶ, Հացափան):

§ 296. Ձևի պարագա կարող են դառնալ գոյականի գործիական հոլովաձևերը, հատկապես նրանք, որոնց մեջ բավականին թույլ է խնդրային հարաբերությունը: Օրինակ՝ Խոսում էին շշուկով, բայց ի վերջո զայրադին գոռում էին... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Արի՜ իմ բաժանվում քեզանից... (ԵԶ, էպիքական ա-

ռավոտ): ... Բայց ծնվողը—ծնվում է պայքարով. պայքարով է մեռնում և մեռնողը (ԵԶ, Ռուբայաթ):

Երբեմն գործիական որոշ հոլովածներ միաժամանակ համատեղում են և՛ պարագայական, և՛ խնդրային հարաբերություններ: Այսպես՝ Կաղարչապատում մարդիկ խոսում էին... բարբառով (Սև, Մխիթար սպարապետ): ... Ետ շուռ եկանք ու անց կացանք Մեծով, Կոծով, հրով, սրով՝ Ծով Արագի ափը հասանք (ՀԹ, Թագավորն ու չարչին): Գալիս էին... Ուտով, կառվերով... (ԳՄ, Թեհրան, 1):

§ 297. Ձևի պարագան կարող է արտահայտվել կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով:

Իբրև ձևի պարագա կիրառվում են հատկապես անկախ, առանց, ինչպես, նման, պես, վրա, տակ և այլ կապեր՝ իրենց խնդիրներով: Նման, պես կապերը, կապվող բառերի հետ լրացում դառնալով ստորոգյալին, ցույց են տալիս, որ գործողությունը կատարվում է այն առարկայի նման, որի անվան հետ գործածվում են. այսինքն՝ դրսևորում են գործողության ձևը կամ եղանակը: Օրինակ՝ Աղջկան զուգում է պրիստավի թոռան պես (ՆԶ, Հացավան): Սևուկն սկսավ սուրալ հողմի պես... (Մուր., Գևորգ Մարգարտունի): Խոսքս, տեսեք, ո՞ր է գնում, Քաջ որսկանի գլուպի պես (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): ... Եվ ուրախ, անհոգ ասպախումբը փոքրեկի նման հայտնվեցավ և փոքրեկի նման անցավ նրա մոտով... (Բ, Սամվել):

Ձևի պարագան կարող է արտահայտվել նաև տակ կապի ու նրա խնդրի միջոցով, հատկապես այն դեպքում, երբ տակ կապը լրացնում է ժպտալ, ծիծաղել, փնփնթալ, մրթմրթալ, մոլտալ, երգել, խոսել, ասել և այլ բայերով արտահայտված ստորոգյալներին: Ընդ որում, իբրև կապի խնդիր նման դեպքում սովորաբար գործածվում է քիթ, մասամբ և բեղ բառը: Տակ կապը այդ բառերի հետ ոչ թե տեղի կամ տարածական, այլ ձևի հարաբերություն է արտահայտում, հետևաբար այդ կապակցությունները հանդես են գալիս որպես ձևի պարագա: Այսպես՝ Ազադին քիի տակ կծու ծիծաղեց (ԳՄ, Թեհրան, 1): Կառչիկ Հովհաննեսը մեղմ ժպտաց քիի տակ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Առուստամը բեղի տակ ծիծաղում էր... (ԱՔ, Նամակ ուսաց թագավորին):

Տակ բառը, իբրև սնիսկական կապ, երբեմն իբրև ձևի պարա-

զա կիրառվում է բացառական և գործիական հոլովաձևերով, որոնք իրենց խնդիրներին հետ ցույց են տալիս գործողության կատարման եղանակը: Օրինակ՝ Ղորանին կանգ առավ, ակնոցներն տակից նայեց ուսանողին... (ԳՍ, Թեհրան, 1): Մտիկ տվեց աչքի տակով, Վերջին անգամ իրենց դեղին (ԵԶ, Դանթեական առասպել):

Զևի պարագա է դառնում վրա կապը իր խնդրի հետ միասին, հատկապես այն դեպքում, երբ իբրև կապի խնդիր կիրառվում են մարմնի մաս նշանակող ոտք, մեջք, կողք, թաթ, մատ, ուս, փոր և այլ բառեր: Վրա կապը իր խնդրով ձևի պարագա է դառնում հիմնականում քայլել, ման գալ, պառկել, կանգնել, ընկնել, սողալ, փովել, մեկնվել, պտտվել, կոճկել, սպասել, ներս մտնել, դուրս գնալ և այլ բայերով արտահայտված ստորոգյալների համար. օրինակ՝ Թաքերի վրա քայլեց դեպի ելքը... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Երկու-երեք ամիս նա ստիպված էր պառկել միայն կողքի վրա... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Հոգնած օրվա աշխատանքից՝ նա պառկում էր մեջքի վրա... (Սիր., նախօրյակին):

Հիշյալ եղանակով արտահայտված ձևի պարագան երբեմն իր մեջ համատեղում է նաև տեղի նշանակություն: Դա լինում է հատկապես այն դեպքում, երբ լրացում են դառնում բացվել, ետ գնալ, նստել և այլ բայերով արտահայտված ստորոգյալների համար. օրինակ՝ փայտե դուռը կրճիկի վրա ետ գնաց (ՍԶ, Պապ թագավոր): Կողակր մնաց չոքած և նստեց ոտների վրա (ԴԴ, Վարդանանք): Սրանց համար բնորոշը, իհարկե, ձևի իմաստն է, քանի որ տվյալ առարկայի որևէ ուղղությամբ կամ դեպի որևէ կողմ բացվելը, ետ գնալը և այլն նախ և առաջ նախկացվում. ըմբռնվում է որպես գործողության կատարման եղանակ, որի հետ, անշուշտ, որոշ չափով զգացվում է նաև տեղի կամ տարածական իմաստը: Նստել ոտների վրա կարելի է երկու կերպ հասկանալ՝ տեղի և ձևի նշանակությամբ (նստել ո՞րտեղ և նստել ինչպե՞ս): Զևի պարագայի պաշտոն կարող են կատարել նաև անկախ. առանց, ինչպես և այլ կապերը՝ իրենց խնդիրներով: Օրինակ՝ Վասակը խանդից գունատվել ու շրջում էր Հացավանում ինչպես մուսլ մի ուրվական (ՆԶ, Հացավան): Այդպիսի պայմաններում հեշտ չէր նրան տանից դուրս

բերել առանց խոշոր և կանխիկ վարձատրության (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին):

§ 298. Ձևի պարագան կարող է արտահայտվել դերանվամբ. Իբրև ձևի պարագա կիրառվում են հիմնականում ցուցական դերանունները, հատկապես գործողության ձև ցույց տվողները: Օրինակ՝ Արուսյակը այնպես շիկնեց, որ ասես հիմա կբոցավառվի (Սև, Մխիթար սպարապետ): — Սիրելի Դրաստամատ, պատմիր, որտե՞ղ էիր, ինչպե՞ս եկար այստեղ (Բ, Սամվել):

§ 299. Ձևի պարագան կարող է դրսևորվել մակբայական բառակապակցություններով, օրինակ՝ ... Որի հետքերն անջնջելի կերպով դրոշմվում են նրանց վրա և այն անբաժնելի կերպով ազդում է նրանց ֆիզիկական առողջության վրա... (ՆԴ, Նունե): Սիրուն մազերը կամաց, շնորհալի կերպով հավաքեց ղեմքից և... ամենասիրելի կերպով ժպտաց (ՆԴ, Քնքուշ լարեր):

§ 300. Ձևի պարագան կարող է արտահայտվել զանազան տեսակի բառակապակցություններով. օրինակ՝ Սոֆիա Սոլոմովնան մոտեցավ Ռուզանին՝ ներողություն խնդրելու արտահայտությամբ ղեմքին (ՔԹ, Ոսկե հովիտը): Պառավը հրավիրում է մեզ ուտելու և ինքը նստում սեղանից հեռու, փոքրիկ աթոռակին, ձեռքերը կրծքին խաչած (ՀՔ, Մայրը): Ընդգծված անդամները, որ տրոհվող լրացումներ են, հանդես են եկել ձևի պարագայի դերով:

Տեղի պարագա

§ 301. Տեղի պարագան ստորոգյալի այն լրացումն է, որը արտահայտում է գործողության կատարման տեղը, այսինքն՝ ցույց է տալիս, թե գործողությունը որտեղ է կատարվում, տեղի ունենում, դեպի ուր է ուղղվում, որտեղից է սկսվում և այլն:

Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել մակբայներով, դերանուններով, գոյականների հոլովաձևերով, կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով, բառակապակցություններով և այլն:

§ 302. Տեղի պարագայի պաշտոնով կիրառվելը ամենից առաջ բնորոշ է տեղ ցույց տվող մակբայներին, որոնց մի մասի գործողության կատարման տեղը արտահայտում է ընդհանուր, շմասնավորված, մի մասն էլ կոնկրետորեն, մասնավորված ձևով: Օրինակ՝ Պահակները, սանդարամետական շար ոգիների նման, ամեն-

նուրեմ հսկում էին (Բ, Սամվել): Ու նստոտեցինք իրար դեմ ու դեմ... (ՀԹ, Հառաշանք): Նա գնաց հեռու... (ՀԹ, Վատ օրեր): Տեղ-տեղ ջուրը լճացել էր, տեղ-տեղ գոյացել էին ճահիճներ (Բ, Սամվել): Վերջին օրինակում տեղ-տեղ-ը կարող է ըմբռնվել չափի, մասամբ էլ ձևի իմաստով:

Շարժում ցույց տվող անցնել, գնալ, գալ, շրջել, շրջագայել, թափառել, զբոսնել, երթևեկել, ման գալ, վազել և այլ բայերի հետ իբրև տեղի պարագա հիմնականում կիրառվում են այնպիսի կրրկ-նավոր մակբայներ, որոնց առաջին բաղադրիչը հանդես է գալիս բացառական : ոլովով: Օրինակ՝ Հայաստանում գյուղե-գյուղ-ավանե-ավան շրջում էին փախստական շինականները... (ԴԴ, Վարդանանք): ... Ես լուռ անցնում եմ փողոցից փողոց... (ՎՏ, Ջրմուռան գիշեր): Անցնում էին սրահից սրահ... (ՍՁ, Պապ թագավոր):

§ 303. Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել գոյականի բոլոր հոլովածներով:

ա) Տեղի պարագայի պաշտոնով կիրառվում է գոյականի ուղղական հոլովը. օրինակ՝ Արտակը գլուխը կախեց և մտախոհ վերադարձավ Արտաշատ (ԴԴ, Վարդանանք): Արտակը մտավ տաճարի գավիթը (ն. տ.): Եվ ինքը, հարկավ, անհապաղ կվերադառնա արևունի (ՍՁ, Պապ թագավոր):

բ) Տեղի պարագան արտահայտվում է տրական հոլովով: Ընդ որում, տրականով տեղի պարագայի պաշտոնով կիրառվում են հատկապես արտաքին տեղ կամ մակերես ցույց տվող ուս, գլուխ. մեջք. դեմք, երես, ծնոտ, աչք. ծունկ. ճակատ, այտ, շրթունք, ոտ. մատ. վիզ. բունք, թիկունք, ձեռք, բիթ, ականջ և այլ գոյականներ: Այսպես՝ Խիտ ու գալարուն խոպոպները ցնցվում էին նրա գլխին, սլացիկ ուսերին և ճկուն մեջքին (ԴԴ, Վարդանանք): Արտակը մատյանը դրեց ծնկներին (ն. տ.): Մարդիկ տեսան այն զարմանալի փոփոխությունները, որ տեղի ունեցավ ծեր պրոֆեսորի դեմքին (ՎԱ, Սևանի ափին):

Նշված պարագաները ցույց են տալիս գործողության արտաքին տեղը: Տրականով տեղի պարագա են դառնում նաև այնպիսի գոյականներ, որոնց ներգոյականը կա՛մ գործածական չէ, կա՛մ սակավադեպ է կիրառվում, այլև առարկայի մակերես ցույց տվող և այլ կարգի բառեր: Այսպես՝ ... Ու կախում իրենց լուսամուտների շրջանակներին... (ՀԹ, Մղրիդր): Բեկը նստեց զառավուրակին (ՍԽ,

Մխիթար սպարապետ)։ Իսկ ավելի առաջ նրանք ապրում էին ներքին տանը... (ԱԲ, Կարմրաքար)։

գ) Տեղի պարագա կարող են դառնալ գոյականի բացառական հոլովաձևերը։ Բացառականով տեղի պարագայի պաշտոնով կիրառվում են հատկապես տեղի կամ տարածական հարաբերություն արտահայտող գոյականները, ընդ որում այդպիսի լրացում են առնում հիմնականում շարժման բայերը՝ գալ, գնալ, անցնել, վերադառնալ, հեռանալ, դուրս գալ, ընթանալ և այլն։ Այդ դեպքում տեղի պարագայով դրսևորվում է այն տեղը, որտեղից սկիզբ է առնում գործողությունը։ Օրինակ՝ Նա դուրս եկավ յուր բնակարանից... (Բ, Սամվել)։ Քաղաքներից ու գյուղերից, ստեպներից հեռու ու մոտ՝ Լկել են նրանք նորից՝ հուսավառված ու կրակոտ (ԾԶ, Ամբոխները խելադարված)։ ... Որ գալիս էք անվերջ ու անվերջ մտնելու այս հին դառպասներից... (ԾԶ)։

Երբեմն տարածական իմաստ ունեցող գոյականի բացառական հոլովը տեղի իմաստի հետ որոշ չափով համատեղում է նաև անջատման խնդրի նշանակություն, և դժվարություն է առաջանում որոշելու նրա պաշտոնը։ Այսպես՝ Եվ հանեց արծանը պատվանդանից (ՄՏ)։ ... Մեր նոր բանակն է ելնում բանտից... (ԾԶ)։ Լեռնն արդեն իջել էր լեռներից (ՆԶ, Հացավան)։ Կաթողիկոսի հեռանալուց մի երկու օր հետո դուրս եկան Գառնիից Մարզպետունի իշխանը և Վահրամ սեպուհը (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի)։ Մին, երկու զարկում է. պատերից մի քանի քար են վեր ընկնում (ՀԹ, Խելոքն ու հիմարը)։ Ընդգծված գոյականները տարբեր չափով են դրսևորում տեղի իմաստը։ Առաջին նախադասությունում իշխում է անջատման խնդրի հարաբերությունը, տեղի պարագայի նշանակությունը ետին պլանի վրա է քաշվել, իսկ լեռներից, Գառնիից և բանտից ձևերում թեև տեղի հարաբերությունն է իշխում, բայց զգացվում է նաև անջատման իմաստ։ Վերջապես՝ պատերից ձևի մեջ հավասարաչափ համատեղվում են պարագայական և խնդրային նարբերությունները։ Նման դեպքում գոյականի պաշտոնը որոշելիս պետք է ելնել գերակշռող կամ իշխող իմաստից, մի բան, որ հնարավոր է պարզել՝ նկատի ունենալով նախադասության կառուցվածքը և ստորոգյալի բնույթը։ Այսպես՝ Ֆրունզեն իջավ հանդարտ ճերմակաբաշ ձիուց վար... (Գ. Սար.) նախադասության մեջ բացառականով գոյականը տեղի պարագա է և ոչ անջատման

խնդիր: Այստեղ իշխում է պարագայական հարաբերությունը: Խնայված ստորոգյալը ավելի շատ պարագայական, քան խնդրային հարաբերություն է ենթադրում:

դ) Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել գործիական հոլովով: Տեղի պարագա են դառնում հատկապես տեղի կամ տարածական իմաստ արտահայտող գոյականների գործիական հոլովաձևերը: Ընդ որում, այդպիսի լրացում են առնում հիմնականում շարժում ցույց տվող բայեր. գործիականով արտահայտված տեղի պարագան հիմնականում ցույց է տալիս այն տեղը կամ տարածությունը, որտեղով, որի միջով կամ վրայով կատարվում է գործողությունը: Սրինակ՝ Գնաց Երևան տանող նաւապահով (Սև, Մխիթար սպարապետ): Նրանք հայտնի ավազակներ էին, որ անցնում էին լեռներով (ՀԹ, Գրազը):

ե) Տեղի պարագայի պաշտոնով կիրառվում է հատկապես ներգոյական հոլովաձևը: Ներգոյական հոլովը հայերենում հիմնականում տեղի պարագայի հոլովն է: Բոլոր կարգի գոյականների ներգոյականը մեծ մասամբ հանդես է գալիս որպես տեղի պարագա, իհարկե, եթե գործածական է նրանց ներգոյականը: Ընդ որում, ներգոյական հոլովով դրսևորվող տեղի պարագան ցույց է տալիս այն տեղը, որի մեջ, որի սահմաններում կատարվում է գործողությունը: Օրինակ՝ — Պետք է հենարան գտնենք արյաց աբխունիում (ԴԴ, Վարդանանք): ... Որոնք ընկան ճամփաներում, անտառներում... (ՍԿ): ... Եվ ծովերում անգամ, անգամ օդում—Չորս տարի է ահա, որ հուրհրան պատերազմի մրրիկն է որոտում (ԵԶ, Մուտքը):

§ 304. Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել նաև դերանուններով: Ընդ որում, իբրև տեղի պարագա կարող են կիրառվել միայն ցուցական և հարցա-հարաբերական որոշ դերանուններ ուղիղ կամ թևք ձևերով: Օրինակ՝ Դուռը բացվեց և այնտեղից դուրս եկավ մի մուսլ ծերուկ (ԴԴ, Վարդանանք): ... Իմ պահապանները այստեղ պատրաստ են... (Բ, Սամվել): — Ո՞ւր էիր գնում (Սև, Մխիթար սպարապետ): Ո՞րտեղ է լսել (Ն. տ.):

§ 305. Տեղի պարագա կարող են դառնալ կապերը իրենց խընդիրներով: Իբրև տեղի պարագա կիրառվում են հատկապես տարածական հարաբերություն արտահայտող կապերը, որոնք իրենց

խնդիրների հետ ցույց են տալիս այն տեղը, որտեղ, որի մեջ կամ սահմաններում կատարվում է ենթակայի գործողությունը, դեպի ուր ուղղվում կամ մինչև ուր ձգվում է վերջինս. օրինակ՝ Գետնի տակ, գետնի տակ կթաղեն դրա մտքերը... (ԳՍ, Թեհրան, 1): ...Կանգնել եմ ահա կամուրջի վրա (ԵԶ): Մերթ ծառս է լինում Մինչև երկինք կապուտակ (ՀԹ, Մեր ուխտը):

Շարժում ցույց տվող բայերով արտահայտված ստորոգյալների համար տեղի պարագա դառնալով վրա և դեպի կապերը իրենց խնդիրների հետ միասին տեղի իմաստը արտահայտում են ուղղության հարաբերությամբ, այսինքն՝ ցույց են տալիս այն տեղը, դեպի ուր ուղղվում է գործողությունը: Օրինակ՝ Ձին գնաց ծխի հոտի վրա (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Ներս ընկավ Խոսրովը և գնաց Գյուտի վրա (ԴԴ, Վարդանանք): Լևոնը ուղևորվեց դեպի Կոխոզի գրասենյակը (ՆԶ, Հացավան):

§ 306. Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել բառակապակցություններով. օրինակ՝ Նա դուրս եկավ բաղնիքի հետևից... (ԳՍ, Թեհրան, 1): Ես տեսա քեզ անցնելիս մեռ պատշգամբի տակով (ՆԴ, Նունե):

Ժամանակի պարագա

§ 307. Ժամանակի պարագան արտահայտում է գործողության կատարման ժամանակը, այսինքն՝ ցույց է տալիս, թե երբ է տեղի ունենում, սկսվում կամ ավարտվում գործողությունը:

Ժամանակի պարագան արտահայտվում է մակբայներով, գոյականի հոլովաձևերով, դերբայներով, դերբայական դարձվածներով, կապերի ու նրանց խնդրի միջոցով, բառակապակցություններով և այլն:

§ 308. Ժամանակի պարագա են դառնում ժամանակ ցույց տվող մակբայները, ընդ որում, դրանց մի մասը ժամանակի իմաստը արտահայտում է ընդհանուր, շտաբորոշված, մյուս մասը՝ համեմատաբար կոնկրետ, որոշակի ձևով: Օրինակ՝ ... Եվ ընդմիշտ մնաս մեծ ու սիրելի (ԵԶ, Ինչ ունեցել է ժողովուրդը քո): Երբեք ուղիղ ճանապարհով չէր գնում (Բ, Սամվել): Երբեմն լեռնային երկու զուգահեռական գոտիներ միաբանվում էին (Ն. տ.): Մուժն ընկել էր Խոզեն (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 309. Ժամանակի պարագան կարող է արտահայտվել գոյականով: Ժամանակի պարագա են դառնում գոյականի ուղղական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովաձևերը:

§ 310. ա) Ուղղականով ժամանակի պարագայի պաշտոն են կատարում հիմնականում ժամանակային իմաստ արտահայտող բառերը, այն էլ ոչ բոլորը: Դրանց մի մասը իբրև պարագա կիրառվում է միայն որևէ լրացումով: Կան և այնպիսիները, որոնք թե՛ լրացումով են հանդես գալիս, թե՛ առանց դրանց: Առաջին դեպքում ամբողջ կապակցությունը պետք է գիտել իբրև պարագա. Օրինակ՝ Բայց այսօր... գունատվեց ինչ-որ մի ահեղ զգացումից (ԴԴ, Վարդանանք): Տեսիլք եմ տեսել գիշերս երազում (ՀԹ, Անուշ): Այդ քարեղեն բանտի միջից ես ամեն բույս, ամեն վայրկյան տեսնում եմ, Դրաստամատ, թե ինչ է կատարվում այնտեղ... (Բ, Սամվել): Եվ իսկապես հետևյալ օրը եկավ (ՆԻ, Մինաս Փափախչյան): Երեկոները առանձնապես նամենակ է լինում... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Ժամանակի պարագա են դառնում՝ այս անգամ, այդ անգամ, այն անգամ, հաջորդ անգամ, հետևյալ անգամ և այլն, ուր գերադաս անդամը ուղղական հոլովով է կիրառվում. օրինակ՝ Կաթողիկոսը ինքն այս անգամ ձեռքն առավ պատասխանի մագաղաթը (ԴԴ, Վարդանանք): Հաջորդ անգամ նա վերադարձավ ժամկետից չուտ: Այդ ունգամ փորձարկումը հաջող անցավ:

§ 311. ա) Ժամանակի պարագա են դառնում տրական հոլովաձևերը: Տրականով իբրև ժամանակի պարագա կիրառվում են՝

բ) Ժամանակի իմաստ արտահայտող բառերը (ոչ բոլորը, դրանց մի մասը ուղղականով է կիրառվում): Այդպիսի պարագաները հիմնականում ցույց են տալիս այն ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում տեղի է ունենում կամ կատարվում է գործողությունը:

Ժամանակի նշանակություն ունեցող բառերի մի մասը ժամանակի պարագայի պաշտոն կարող է կատարել միայն որոշող բառերով, մի մասն էլ՝ առանց դրանց, կան և այնպիսիները, որ կիրառվում են թե՛ մեկ և թե՛ մյուս ձևով: Հիշյալ նշանակությամբ որոշ գոյսկոտներ իբրև պարագա գործածվում են միայն եզակի թվով, մի մասն էլ կարող է հանդես գալ և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվով (գիշեր, երեկո և այլն): Այսպես, օրինակ՝ Լուսաղեմին նշա-

րեցին ինձորեսկի ամրոցի աշտարակները (Սև, Մխիթար սպարապետ): Մայրամուտին ծիրանագույն երկնքի վրա փոշու վիթխարի սյուներ երևացին (ն. տ.): Մենք ճամփա ընկանք առավոտ ծեփին. 'եջ, Դանթեական առասպել): ... Որոնք կարծես ուզում էին թափանցել նրա ներսը և իմանալ, թե ինչ է կատարվում այնտեղ այդ բռպիին (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Արևածագին նախաճաշի նստեցինք (Նոր Այր, իմ ծաղկած այգին): Իրիկնաղեմին Վասիլիսան սեղանը բաց է անում (ՀԹ, Գեղեցկուհի Վասիլիսան):

դ) Տրական հոլովով ժամանակի պարագա են դառնում տարվա եղանակների տնունները, ամսանունները, ամսաթվերը, տարեթվերը, այլև օրվա ժամերը նշող բառերը: Օրինակ՝ Կոնգրեսի քննարկմանն է ներկայացված այս տարվա փետրվարին պատվամենտի ընդունած բանաձևը (ՍՀ, 12.3.1967): ...Արդյունաբերության արտադրանքը 1936 թվականին կազմում էր ամբողջ արտադրանքի 72 տոկոսը (ն. տ.): Սառը աղբյուրների ակունքներից գլոր-գլոր իջնում է Ձորագետը, զարնա՛ր՝ հեղեղների աղմուկով... աչնանը՝ դեղնակարմիր տերևներով... (ԱԲ, Անձրեր): Նույն թվականի հուլիսի 2-ին միավորվեցին արտաքին առևտրի օրգանները (ՍՀ, 12.3.1967):

դ) Տրականով ժամանակի պարագա են դառնում բնության երևույթների, այս կամ այն ժամանակահատվածում կատարվող աշխատանքների, ծիսակատարությունների և այլնի վերաբերյալ հավանություններ արտահայտող ցուրտ, երաշտ, իով, անձրև, մուրթ, բերքահավաք, հունձ, կալ, պատս, զատիկ, հարսանիք, այլև հոյակապաբար գործածված սրուշ ածականներ: Օրինակ՝ ... Որ սուրմաներ առնեք իմ հարսանիքին (Սև, Մխիթար սպարապետ): Իմ կնոնքին... Միածանը նարոտ եղավ (ՀԹ, իմ կնոնքին երկինքը ժամ, արևը ջահ սրբազան): Նրա տոկոսը մեր մեծ տոներին բաժանեն (իմ զրկած) խեղճ ու որբերին... (ՀԹ, Կտակ): Ինչու լոցերի ավազների ժողովին (ՍԶ, Հայոց բերդը): Պարահանդեսին պարեցի Արուսի հետ (Վ. Փափ, Հետադարձ հայացք, 1): Տրական հոլովաձևերը այդ դեպքում արտահայտում են տվյալ գոյականների ուղղական կամ տրական հոլովով և ժամանակ բառով կամ ընթացք բառի ներգոյականով կազմված կասկածականության իմաստ (հարսանիքին→հարսանիքի ժամանակ, (ընթացքում), տոներին→տոների ժամանակ (ընթացքում), նշանդրերին→նշանդրերի ժամա-

նակ (ընթացքում), անձրեկին→անձրեկի ժամանակ (ընթացքում), հովին→հով ժամանակ, հնձին→հնձի ժամանակ (ընթացքում) և այլն: Սրանք բառա-քերականական համանիշներ են, որոնք տարբեր ձևերի միջոցով նույն հարաբերություններն են արտահայտում՝ նրբերանգային որոշ տարբերակմամբ:

§ 312. Ժամանակի պարագան կարող է արտահայտվել բացառական հոլովով: Բացառականով ժամանակի պարագա են դառնում ժամանակային նշանակություն ունեցող գոյականները, այլև ժամանակի իմաստը այլ նշանակությունների հետ համեմատող բառերը: Ընդ որում, դրանց մի մասը կիրառվում է միայն իր լրացման հետ, մի մասն էլ թե՛ առանձին, թե՛ լրացումով: Բացառականով ժամանակի պարագաները հիմնականում ցույց են տալիս այն ժամանակամիջոցը, որից հետո կատարվում կամ որից սկսվում է գործողությունը: Այսպես՝ Կարող են երկու օրից հասնել (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Մի ֆանի ժամից ահա, նա պետք է կյանք տա իր էությունից բխած մի նոր արարածի (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): Նա մի ֆանի շաբաթից պետք է ուղևորվեր Միլան (ն. տ.): ... Երեխայությունից սնվել ու մեծացել էր այդ խոնավ ծովների մթության մեջ (Բ, Սամվել):

Բացառականով ժամանակի պարագա են դառնում ժամանակային նշանակություն չարտահայտող, բայց այդ իմաստով գործածվող մի շարք բառեր իրենց լրացումներով: Օրինակ՝ ... Ժամանակ անցավ էս տխուր դեպքից... (ՀԹ, Աղջկա սիրտը): — Ձեզ ճանաչում եմ ձեր առաջին դասախոսությունից (ԳՍ, Թեհրան, 1): Առաջին իսկ հանդիպումից էլուշր նախանձ և ատելություն տածեց դեպի այդ կինը (ՆԶ, Հացավան): Ժամանակային իմաստով գործածվող բառերը, ինչպես տեսնում ենք, հիմնականում կիրառվում են որոշող բառերի հետ, և ամբողջ կապակցությունը միասին է վերցվում որպես պարագա:

§ 313. Ժամանակի պարագան կարող է դրսևորվել գոյականի գործիական հոլովաձևով: Գործիականով ժամանակի պարագա են դառնում հիմնականում ժամանակի իմաստ ունեցող բառերը: Օրինակ՝ Լեոնն այդ նկատել էր ցեբեկով... (ՆԶ, Հացավան): ... Փերիները սարի գլխին հավաքվեցին գիշերով (ՀԹ, Անուշ):

§ 314. Ժամանակի պարագան արտահայտվում է նաև ներգոյական հոլովով: Ներգոյականով ժամանակի պարագա են դառնում

Ժամանակային իմաստ արտահայտող բառերի մի մասը և ժամանակի իմաստ չունեցող որոշ գոյականներ, որոնք սակայն այս կամ այն ձևով կամ շափով առնչվում են ժամանակի հետ: Ժամանակային բառերը պարագայաբար սովորաբար կիրառվում են իրենց լրացման հետ: Ներգոյականով ժամանակի պարագաները ցույց են տալիս այն ժամանակահատվածը, որի ընթացքում տեղի է ունենում գործողությունը: Օրինակ՝ Տասնչորսերորդ ամսում հայտնվեցավ մի նոր և ավելի կատաղի թշնամի... (Բ, Սամվել): Այդ կակիծրն առաջին անգամ զգաց նա շատ վաղ, մանուկ հասակում (ՆԶ, Հացավան): ...Ու իրենց ծնողներին շվաք են անում ծերության օրերում (ՀԹ, Անգին քարը):

§ 315. Ժամանակի պարագան արտահայտվում է կապով և կապվող բառով: Ընդ որում, իբրև ժամանակի պարագա կիրառվում են հասկապես պես, վրա, առաջ, հետո, դեմ, հետ, մինչև, մեջ, նախան, ի վեր, անց և այլն կապերը՝ իրենց խնդիրներով:

Պես կապը իբրև ժամանակի պարագա կիրառվելիս սովորաբար տրականով դերբայական խնդիր է ունենում և ցույց է տալիս այն ժամանակամիջոցը, որն անմիջապես հաջորդում է դերբայով դրսևորվող ժամանակին: Օրինակ՝ Զանգը տալուն պես նա համարյա փախչում էր (ԳՍ, Թեհրան, 1): Հյուրերին տեսնելուն պես հոռոտ պինդորները փող փչեցին բակում (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Վրա կապը ժամանակի պարագա է դառնում այնպիսի խընդիրների հետ պործածվելիս, որոնք կամ գործողության, կամ նրան առնչվող իմաստ են արտահայտում: Այսպես՝ Վերջին խոսքերի վրա նրանց ականջին հասավ ձիերի ոտնատրոփը... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Սա լևտնի կենացի վրա կարդում էր Վեմյանի բանաստեղծությունը (ՆԶ, Հացավան):

Ժամանակի պարագա է դառնում առաջ կապը իր խնդրով: Ընդ որում, եթե կապի խնդիրը ժամանակային իմաստ է դրսևորում, ապա այն հիմնականում հանդես է գալիս ուղղականով: Այսպես՝ ...Մի շարք առաջ նփրեմին տեսել էր շուկայում ձեռքի վրա օճառ ծախելիս (ՆԶ, Հացավան): Ամեն առավոտ արշալույսից առաջ վեր էի կենում ու ճաճույքով օգնում նրանց (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1):

Ժամանակի պարագայի պաշտոնով կիրառվում են հետո, մինչև, անց, ի վեր, հետ և այլն կապերը իրենց խնդիրներով, ընդ

որում, հետո կապի խնդիրը սովորաբար դրվում է բացառակա-
նով, մինչև և անց կապերին՝ ուղղականով, հետ կապին՝ տրա-
կանով, իսկ ի վեր կապի խնդիրը կարող է դրվել և՛ բացառակա-
նով, և՛ ուղղականով, դրսևորելով իմաստային նրբերանգներ: Ի
վեր ուղղական հոլովով խնդրի հետ ավելի շատ չափ ու քանակի
հարաբերություն է արտահայտում, քան ժամանակի: Օրինակ՝ Մի
ամսից հետո տղերքն եկան... (ՀԹ, Անուշ): Նա քնոմ էր մինչև
լույս... (Սիր., Նախօրյակին): Ստույգ չէ այն, որ Մրոցը հնուց
ի վեր իր տեղն է... (ԱԲ, Մրոց): Իսկ երկու շաբաթ անց Օրան-
ջիայում Մանասն էր քարն ու կիր թափել... (ԱԲ, Օրանջիա):

§ 316. Ժամանակի պարագան արտահայտվում է իս-ով հա-
րակցական դերբայով և դերբայական դարձվածով: Ընդ որում,
դարձվածի մեջ էլ հիմնականում հանդես է դալիս իս-ով հարակ-
ցականը, մասամբ նաև անորոշի տրականը (ժամանակ բառի հետ)
և գործիականը: Այդ դեպքում ժամանակի պարագայով ցույց է
տրվում այն ժամանակամիջոցը, որին զուգրնթացաբար տեղի է
ունենում մի այլ գործողություն, որի ընթացքում կամ որի ժամա-
նակ կատարվում է մի երկրորդ գործողություն: Փաստորեն այդ-
պիսի կառուցվածքներում դրսևորվում է երկու գործողություննե-
րի կատարման միաժամանակությունը: Օրինակ՝ — Դու էնպես
բարձր ձեն ունես, որ խոսելիս քո ձենից մարդիկ խլանում են (ՀԹ,
Որոտ թագավոր): Մի օր էլ խաղալիս... գնդակն ընկնում է ջրհո-
րը (ՀԹ, Գորտը): Կյուրեսի տղաները գետում լողանալու ժամանակ
ընդհարվում էին «բուլկի ուտողների հետ...» (ԱԲ, Կյուրես):

§ 317. Ժամանակի պարագան կարող է արտահայտվել երբե-
վիցե անորոշ դերանվամբ. Օրինակ՝ ...Բարսեղը տակավին ոչ մի
անգամ մտքովը չէր անցրել, թե ինքն երբևիցե կարող է տիրա-
նալ նրա կարողության (ՆԴ, Բարսեղը և որդեգիր): Ժամանակի
իմաստ այդ դեպքում արտահայտվում է ընդհանուր ձևով, ոչ
կոնկրետորեն, մի բան, որ անշուշտ, պայմանավորված է նշված
դերանվան նշանակությամբ, նրա դրսևորած ժամանակային ան-
որոշությամբ:

Չափի պարագա

§ 318. Չափ ու քանակի պարագան ցույց է տալիս գործո-
ղության կատարման չափը, քանակը. օրինակ՝ Հինգ ու վեց անգամ
տարան դատաստան (ՀԹ, Հառաչանք): Որ ըստ երևույթին նայել

էր Լրեհի ժամերով (ԴԴ, Վարդանանք): ...եւ ինքն ամբողջովին դողում էր տերեհի պէս (ՆԴ, Ինչպէս բժշկեցին):

Չափ ու քանակի պարագան կարող է արտահայտվել մակբայով, գոյականով, դերանունով, դարձվածքային և այլ կարգի բառակապակցութիւններով, կապի ու նրա խնդրի միջոցով և այլն:

§ 319. 1. Չափ ու քանակի պարագան են դառնում ամենից առաջ չափի մակբայները: Օրինակ՝ Նա կրկին սեղմեց էմմայի ձեռքը (ՆԴ, Ջազունյան): ...որի գոհարազարդ կոթր կիսով չափ երևում էր վերևից (Բ, Սամվել): ...եւ նրա տոհմը իսպառ բնաջինջ լինի (ն. տ.): Չափ ու քանակ են դրսևորում նաև առավաւից-իւրի-կուն, սերնդե-սերունդ, դարեղար, գիշեր-ցերեկ և այլն ժամանակ և ծայրից-ծայր տեղ ցույց տվող մակբայները: Օրինակ՝ Ու հոսում է գիշեր-ցերեկ Արցունքն անբախտ աղջկա (ՀԹ, Անուշ): Գործն է անմահ, լավ իմացք, որ խոսվում է դարեղար... (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): Մզկիթները լցվում էին ծայրից-ծայր (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Ընդգծված ձևերում որոշ չափով զգացվում է նաև ժամանակի ու ձևի իմաստ, բայց հիմնականը, իհարկե չափ ու քանակի հարաբերութիւնն է:

§ 320. 2. Չափ ու քանակի պարագան արտահայտվում է գոյականով: Չափի պարագայի պաշտոնով կիրառվում են հատկապէս ժամանակային հարաբերութիւն դրսևորող գոյականների հոգնակի, մասամբ և եզակի ուղղական և գործիական հոլովածե-վերը: Օրինակ՝ Քույր, քո գինին մեր սրտերում Մխացել է դար ու դարեր... (ԵԶ, Սոմա): Օրեր ու շաբաթներ խաչերի դռանն անցկացրին, մատաղներ մորթեցին (ՆԴ, Սաբուն ուխտ դնաց): Նա գրում էր և ամեն մի բառի վրա բովեցներով մտածում էր (Բ, Սամվել):

§ 321. 3. Չափի պարագան կարող է արտահայտվել բառակապակցութիւններով: Այսպէս՝ Նման լուրեր տարածողներին ծեծեցին ուշաքափվելու ստտինան, բայց չկարողացան գտնել լուրերի աղբյուրը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

Չափի պարագա կարող են դառնալ այնպիսի բառակապակցութիւններ, որոնք արտահայտված են.

ա) Թվականի կամ մակբայի և անգամ բառի կապակցութեամբ. այսպէս՝ —Մի սխալ էր գործեցի ու հիմա հազար անգամ փոշմանել եմ (ՆԶ, Հացավան): Շատ անգամ պայթեց դինամիտը...

(ԱՔ, Զորերի լույսը): Զորերդ անգամ դուռը ծեծեցին... (ՆՒ, Նունև բ) Ժամանակային նշանակություն ունեցող գոյականների ուղղական, գործիական և ներգոյական հոլովածների և թվական, դերանվան կամ մակբայի կապակցությամբ: Օրինակ՝ Ու փերրներն էսպես տխուր երգում էին ողջ գիշեր (ՀԹ, Անուշ): Երեք օր կերուխում արին (Սև, Մխիթար սպարապետ): Մի ամսում ոչնչացրին ամեն կենդանություն... (Բ, Սամվել): — Մելիքն, ասին, քուն է մտել, օխաբ օրով պետք է քնի... (ՀԹ, Սասունցի Դավիթ):

գ) Թվականի և չափ արտահայտող գոյականների կապակցությամբ: Այսպես՝ երբեմն բարձում են քար, որ քաշում է երկու տոննա (ԱՔ, Անձրեք): ...նա պետք է անցներ 2200 ֆալ (ԴՍ, Թեհրան, 2): Հինգ ուրիշով վարձեց յուր համար մի առանձին սենյակ... (ՆՒ, Նունև):

§ 322. 4. Չափ ու քանակի պարագա կարող են դառնալ թվականները, քանակային նշանակություն դրսևորող ցուցական և հարցա-հարաբերական դերանունները, ածականները, որոնք չափ ու քանակի հարաբերությունն արտահայտում են կամ ընդհանուր, շտարորոշված ձևով, կամ էլ որոշակիորեն. օրինակ՝ Այնքան վազեցի, այնքան վազեցի նրանց հետևից, որ հոգնեցա (ՆՒ, Ճշմարիտ բարեկամը): Ով մինն ուներ—տասն եմ բերել... (ՀԹ, Սասունցի Դավիթ): Այդ երեկո սակայն Վարդանը ավելի երկար մը նաց (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 323. 5. Չափ ու քանակի պարագան կարող է արտահայտվել կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով: Օրինակ՝ Այդ բոլորից մինչև հոգու խորհերը վիրավորվում էր Ասոն և չէր իմանում, ինանի (ՆԶ, Հացավան): Մանվան չափ դառն էին այն մի քանի բուպեններ (Բ, Սամվել): Մեր դժբախտությունն էլ հենց այն էր, որ մասնատված ենք դառել ի վեր (Սև, Մխիթար սպարապետ): Ավելի սաստկացավ քամին՝ փոթորիկ դառնալու չափ (Իս. Նզնիկը):

Պատճառի պարագա

§ 324. Պատճառի պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման պատճառը: Այսպես՝ Սաբապից զեղչել է երեսի կաշին (ԵԶ, Կոմունարների պատը Փարիզում): Նրա աչքերը փալլում էին ուրախությունից (ՀԹ, Արծիվը): Աշխատավարձի անօրինակ

իջնցման դեմ բողոքելու համար նրան այդտեղից դուրս վճռեցին (ԳՍ, Թեհրան, 1)։

§ 325. Պատճառի պարագան հիմնականում զրսևորվում է դոյականի բացառական. երբեմն նաև գործիական հոլովաձևերով. դերբայական դարձվածով, կապով ու կապվող բառով և այլն։

§ 326 Բացառականով պատճառի պարագա են դառնում հիմնականում հոգեկան վիճակ, զղացում և այլ իմաստ արտահայտող այն գոյականները, որոնք կարող են պատճառ դառնալ որևէ երկվայթի երևան գալու, առաջացման, այլև այս կամ այն գործողության կատարման համար։ Այդպիսիք են՝ ուրախություն, խրնդություն, բերկրանք, տխրություն, բարկություն, չղայնություն, կատաղություն, զայրույթ, հոգս, կարիք, համբերություն, անհամբերություն, ձանձրույթ, վիշտ, երկյուղ, պարմանք, գծտություն, սեր, խիղճ, ամոթ, ծիծաղ, շարություն և այլն։ Օրինակ՝ սիրտս տրորվում է, ուրախությունից... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։ Ջղայնությունից իր գեղեցիկ բերանը ծովոց Արուսը (ՆՁ, Հացավան)։ ...Եվ երեսան, կարծես իր վշտից ու անից կուշ էր եկել իր քաղցր մայրիկի դրկում (ԳՍ)։ Լեզուն կարող է սառսալից լալկվել, Կապրնկնել անից... (ՊՍ, Անլոբի դանգակատուն)։ Արուսը սիրուց ու խղճահարությունից լաց է լինում (ՆՁ, Հացավան)։ Հորանցում են արդեն ձանձրությից... (ՆՁ, Մեծ առօրյան)։

§ 327. Պատճառի պարագան կարող է արտահայտվել անորոշ գերբայի բացառական հոլովով. օրինակ՝ նա ծանր է շնչում վազելուց (ՀՔ, Մայրը)։ Շատ բնելուց նրա աչքերը ուռել էին։

Բացառականով պատճառի պարագան երբեմն շփոթվում հիմունքի պարագայի հետ, և դժվար է լինում դրանք իրարից հրավորեն տարբերել։ Պետք է նկատի ունենալ հետևյալը։ Պատճառի պարագան սոսկ պատճառ է դառնում որևէ գործողության համար, իսկ հիմունքի պարագան նախադրյալ, միջոց կամ հիմունք է մի բանի համար։

§ 328. Պատճառի պարագան կարող է արտահայտվել գոյականի և հոլովվող այլ խոսքի մասերի գործիական հոլովով։ Օրինակ՝ ...Որոնք Մուշեղի ճաղքությամբ փրկություն գտան (Բ, Սամվել)։ Այսօրվա մեր օւրախությամբ մենք պարտական ենք նրան (ԳՍ, Թեհրան, 1)։ Ուրեմն նա անտարբեր չէ գեպի ինձ, — մտա-

ծում էի ես, քանի որ վշտացել է իմ մեկնումով (Իս., Գերեզմանի վրա):

§ 329. Պատճառի պարագա են դառնում նաև այն դերբայա-կան դարձվածները, որոնց մեջ դերբայը հանդես է գալիս դործիա-կան հոլովով: Այսպես՝ Այս վայրերով անցնող յուրաքանչյուր հա-յի սիրտը արտասվում էր՝ վաղեմի շեն դավաոր վայրենացած, անբնակ տեսնելով (Սհ, Մխիթար սպարապետ): Բայց և այնպես ուրախացավ՝ ժողովրդի ու զորքի ոգևորությունը տեսնելով (Սհ, Մխիթար սպարապետ): Վերջին նախադասության մեջ դերբայա-կան դարձվածը կարող է բմբռնվել նաև որպես ժամանակի պարա-գա: Այլևի ճիշտ՝ այն իր մեջ որոշ չափով համատեղում է նաև ժամանակային հարաբերություն:

§ 330. Պատճառի պարագան կարող է դրսևորվել կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով: Իբրև պատճառի պարագա կիրառ-վում է հատկապես համար իսկական կապը՝ իր խնդրով: Օրինակ-ներ՝ ...Մոտեցավ նրան, շնորհավորեց հաջող ելույթի համար (ՆԶ, Հացավան): Ուսանողների բացարձակ մեծամասնությունը նրան տանել չեր կարողանում... սին փառասիրության ու կաշառակերու-րյան համար (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Պատճառի պարագայի պաշտոնով կարող են հանդես գալ տակ, առթիվ, շնորհիվ, պատևառով, դիմաց կապերը՝ իրենց խոն-դիրներով: Օրինակ՝ ...եվ մինչև իսկ լսեցին կարծես, թե ինչպես ճարճատեցին նրա ոսկորները փղի ծանրության տակ (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Կաթողիկոսը ոչ մի խստություն չարտահայտեց Պա-պի հրամանի և մյուս ամբարիշտ մտքերի առթիվ (ն. տ.): Ինժեներատեխնիկական կոլեկտիվի լավ աշխատանքի շնորհիվ գործա-րանը դուրս է եկել Միության առաջավոր ձեռնարկությունների շարքը... (ՍԶ, 15.1.1970):

Հիշյալ կապերով արտահայտված պատճառի պարագան հա-ճախ իր մեջ համատեղում է և այլ իմաստներ (հիմունքի, միջոցի խնդրի և այլն):

Հիմունքի պարագա

§ 331. Հիմունքի պարագան ստորոգյալի այն լրացումն է, որ ցույց է տալիս գործողության կատարման հիմունքը, այսինքն՝ արտահայտում է այն առարկան, որը հիմունք, նախադրյալ կամ

տվյալ է հանդիսանում որևէ բանի համար: Սրինակ՝ ...իսկ կոկարդավոր պարոնի համազգեստից իմացավ, որ դատական պրիստավ է... (ՆԴ, Խմբագիրը): — Նա է, հենց ձայնից էլ ճանաչում եմ (ԳՍ, ԹԵՀրան, 1):

§ 332. Հիմունքի պարագան ամենից առաջ արտահայտվում է գոյականի բացառական հոլովով:

Բացառականով հիմունքի պարագա են առնում՝

ա) իմացական և զգացական ճանաչել, իմանալ, հասկանալ, եզրակացնել, կոահել, պատկերացնել, տեսնել, նկատել, որոշել, զգալ և այլ բայեր: Այսպես, *օրինակ՝ նա ինձ ճանաչեց... իմ տգեղ ձայնից (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): ...որի արտաքինից և ուշաններից թե՛ Պապը, թե՛ շքախմբի անդամները հասկացան, որ դա պալատական է (ՍԶ, Պապ թագավոր): Առհասարակ ձայնից նրկատում էի, որ չափազանց ուրախ տրամադրություն մեջ էր... (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Գործարանների վեր ցցված ծխնկույզներից, եկեղեցիների զմբեքներից, Քոի կամարակապ կամուրջներից... նա կարողանում էր որոշել քաղաքի գլխավոր փողոցները և տեսարժան վայրերը (Սիր., Նախօրյակին):*

§ 333. Հիմունքի պարագան կարող է արտահայտվել նաև գործիական հոլովաձևերով. *օրինակ՝ նա ծառայում էր տեղական արքունական պալատներից մինում մեծաքանակ ռոնիկով (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): ...Ընկան նրա ձեռն ու ոտը, Ու մտահանվել, շահով, կարգով փող վեր առան բավականին (ՀԹ, Անբախտ վաճառականները):*

Շատ հաճախ հիմունքի պարագա են դառնում հրաման, իրավունք, դաշնագիր, որոշում, խնդրանք, հրավեր, պայման, օրենք, թույլտվություն և այլ գոյականների գործիական հոլովաձևերը. *օրինակներ՝ նրանց բռնեցին ու բեկի հրամանով կախեցին խանդակի մոտ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Հիշածդ նահանգները հաստատուն դաշնագրերով հանձնեցինք Բեր թագավորին (Մուր., Գեվորգ Մարզպետունի): ...Թագավորի խնդրանքով հայրը զնաց նրա մոտ (Սև, Մխիթար սպարապետ):*

§ 334. Հիմունքի պարագան կարող է արտահայտվել նաև կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով: *Ընդ որում, իբրև հիմունքի պարագա կիրառվում են հատկապես բստ, համաձայն, վրա, համեմատ, անունով և այլն կապերը: Այսպես՝ Ակադեմիան, բստ իր*

խոստման, հաստատեց ինձ մի ամսով Փարիզ գործողելու որոշումը... (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): Լեմբոյցի վերակացուն համաձայն իշխանի հետ դրած պայմանի, բերդն ու ավանը հանձնեց նրա ձեռքը (Մուր.. Գեորգ Մարգարետունի): Այդ լեռագրի հիման վրա դու նրան կազատես... (ՆՁ, Հացավան):

Զիջման պարագա

§ 335. Զիջման պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման հակառակ հիմունքը, պայմանը ու պատճառը: Այսինքն՝ ցույց է տալիս, որ գործողությունը տեղի է ունենում նախադրյալ հիմունքի, պատճառի ու պայմանի կամ էլ կատարվում է մի այլ գործողության փոխարեն: Այլ կերպ ասած՝ զիջման պարագան արտահայտում է այն առարկան, որին հակառակ կամ որի փոխարեն կատարվում, տեղի է ունենում մի բան: Զիջման պարագան ենթադրում է սովյալ հիմունքին, պայմանին ու պատճառին ոչ համապատասխան, սպասածին հակառակ կատարվող գործողություն: Այսպես՝ Հակառակ բյուրոյի որոշմանը՝ չբավոր կոլխոգներիներին հեռացնում է աշխատանքից (ՆՁ, Հացավան): Այստեղ չբավոր կոլխոգներիներին աշխատանքից հեռացնելը կատարվում է ոչ թե ըստ բյուրոյի որոշման, այլ նրան հակառակ: Բյուրոյի որոշման համաձայն չբավոր կոլխոգներիներին աշխատանքից չպետք է հեռացնեին, բայց կատարվում է դրան հակառակը, ազատում են նրանց:

§ 336. Զիջման պարագան սովորաբար դրսևորվում է կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով: Այդպիսի պարագայի պաշտոն են կատարում հատկապես շնայած, շնայելով, հակառակ, փոխանակ, փոխառեն և այլն կապերը իրենց խնդիրներով: Օրինակ՝ Չնայած բժիշկների բոլոր ջանքերին, հաշ ժողովրդի խիզախ զավակի կյանքը չհաջողվեց փրկել (ՍԶ, 8.2.1970): Մյուս օրը, շնայելով անձրևային խոնավ եղանակին, Սահակ Պարթևը և Մեսրոպը վաղ առավոտյան ներկայացան տիկին Մամիկոնյանին (Բ, Սամվել):

Նպատակի պարագա

§ 337. Նպատակի պարագան արտահայտում է գործողության կատարման նպատակը, այսինքն՝ ցույց է տալիս, թե ինչ բանի

համար կամ ինչ նպատակով է տեղի ունենում տվյալ գործողությունը: Նպատակի պարագա են դառնում անորոշ դերբայի և դոյականի որոշ հոլովածներ, կապերն ու կապվող բառերը, դերբայական դարձվածները և այլն:

§ 338. 1. Նպատակի պարագա են դառնում գոյականի հոլովածները: Նպատակի պարագան արտահայտվում է՝

ա) Գոյականի ուղղական հոլովով. ուղղականով նպատակի պարագան գրական լեզվին է անցել ժողովրդական-խոսակցական լեզվից: Ուղղականով նպատակի պարագա են առնում ուղևորության իմաստ ունեցող մի շարք բայեր՝ փնալ, գալ, բերել, տանել, բշել և այլն, ինչ որում, իբրև նպատակի պարագա են հանդես գալիս գանգատ, կոիվ, խնամախոս, պսակ, կիթ, քննություն, տես և մի քանի այլ բառեր: Օրինակ՝ Մի օր էս աղվեսը գալիս է թագավորի մոտ խնամախոս... (ՀԹ, Չախչախ թագավոր): Վերևից մի մարդ եկավ ֆենդայուն (ՀԹ, Հառաչանք): Գնացին թագավորի մոտ գանգատ... (Իս., Աղա Նազար):

Ուղղականով նպատակի պարագան այնքան էլ բնորոշ չէ գրական լեզվին, հաճախ այն պարզորոշ ու հստակ չի լինում, այսինքն՝ իր մեջ համատեղում է և այլ իմաստ, հատկապես տեղի հարաբերություն: Այսպես՝ էսպես Սաքոն տխուր մի օր կոիվ գնաց դերմանու դեմ (ԵԶ, Մաճկալ Սաքոյի պատմությունը): Բայց իրար դեմ կոիվ եմ գործ եկել (ԴԴ, Վարդանանք): Ուխարդ բեր կիթ, օրը ճաշ դառավ (ՀԹ, Անուշ):

Առաջին նախադասությունում ընդգծված բառը ավելի շատ տեղի հարաբերություն է արտահայտում, քան նպատակայնություն, իսկ մյուսներում իշխողը նպատակի իմաստն է, տեղի նշանակությունը ետին պլանի վրա է մղված:

բ) Գոյականի տրական հոլովով: Այսպես՝ Իսկ իրենք խմբորով նստեցին հացի (ՍԶ, Պապ թագավոր): Եվ գնաց սրահ ընթրիքի (ԴԴ, Վարդանանք): Ու դաշտ են եկել հարս ու աղջիկներ, Որը սիրեխի, որը՝ դանդուղի (ՊՍ, Անլուիի զանգակատուն) :

գ) Նպատակի պարագա են դառնում գոյականի գործիական որոշ հոլովածներ. օրինակ՝ Թագավորը պետական գործով է մեկնել իր մայր քաղաքը (ՍՆ, Մխիթար սպարապետ): Գնացինք թավադի ոտը խնդիրով (ՀԹ, Հառաչանք):

Գործածական են նաև բառի նպատակով այցելել, կառնոր

հաբցով մեկնել և այլն, ուր ընդգծված ձևերը նպատակի պարագա են: Դրանք կիրառվում են որոշող բառերի հետ: Գործիականով նրապատակի պարագան նույնպես տարածում չունի դրական լեզվում:

§ 339. 2. Նպատակի պարագան արտահայտվում է անորոշ դերբայի տրական հոլովով կամ դերբայական դարձվածով, ուր դերբայը դարձյալ հանդես է գալիս տրականով, որին կարող է կապակցվել նաև համար կապը. օրինակներ՝ ...Հայր-մարդպետն ու Տիրիթ նախարարը նստեցին հանգստանալու (ՍԶ, Պապ թագավոր): Տղամարդիկ վազում էին կովելու (Բ, Սամվել): Ահա հավաքվել են տոմս գնելու (ԳՍ, Թեհրան, 1): Առաքելը սխր հանելու համար գնաց տանուտեր եղավ (ԱԲ, Օրանջիա):

§ 340. 3. Նպատակի պարագա կարող են դառնալ կապական արտահայտությունները: Իբրև նպատակի պարագա կիրառվում են հատկապես համար, հանուն, ի և այլն կապերը՝ իրենց խնդիրնշորով:

Այսպես՝ Արդեն զգաց, թե հասել է գործելու ժամը՝ կա՛մ արդարացնել իր ամուսնուն, կա՛մ ընկնել հենց նրա անվան համար (ԴԴ, Վարդանանք): Որոնք դժվարին իրադրության մեջ հաստատակամ պայքար են մղում հանուն ղեմնկրատիայի, հանուն խաղաասիրական արտաքին քաղաքականության (ՍԶ, 19.4.1967): Ի նշանավորումն ՍՍՀՄ զինված ուժերի 50-ամյակի... Երևան քաղաքում կտրվի հրետանային համազարկ (ՍԶ, 23.2.1968):

Միասնության պարագա

§ 341. Միասնության պարագան ցույց է տալիս միասնաբար, մեկից ավելի առարկաների մասնակցությամբ կատարվող գործողություն: Օրինակ՝ Եսայիս ընկերների հետ գնում էր հայրենի գյուղը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Ասատուրի հետ միասին եա ձին տանում է գոմը (ՆԶ, Հացավան):

§ 342. Միասնության պարագան զրոկորվում է գոյականի գործիական հոլովով. օրինակ՝ Նրանք երեքով գնացին ճաշասենյակ (ԳՍ, Թեհրան, 1): Առաջին օրը, ճաշից անմիջապես հետո, երկու նախարար իրենց քիկնապահներով դուրս եկան միջնաբերդից և դիմեցին ղեպի Արաքսը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Գարուն կրքաշվի, ետ կգա կրկին, Ձագով-ընկերով կուզաս ղեպի տուն... (ՀԹ):

§ 343. Միասնության պարագա են դառնում նաև կապական արտահայտությունները, ընդ որում, այդ պաշտոնով կիրառվում է հետ կապը իր խնդրով: Այսպես՝ Իր վարդապետների, սարկավագների ու երեցների հետ մտավ վանքի բակը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Անահիտը պարում էր Ալեքսանդրի հետ (Իս., Գերեզմանի վրայ): Ինքն ես սկսեց զբոսանքի դուրս գալ իր շքախմբի անդամների հետ (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Երբեմն վերը նշված եղանակով կազմված միասնության պարագայի հետ գործածվում է միասին բառը: Դրանով ավելի հստակորեն է դրսևորվում գործողության միասնաբար կատարվելը: Օրինակ՝ Ժողովրդի հետ միասին գտնվում էր եկեղեցում նաև զորքը (Մուր., Գևորգ Մարգալեսունի): Քիչ անց Գրիգոր Սահակյանը վերադարձավ Աբելի հետ միասին (ՆԶ, Հացապան):

Պետք է նկատել, որ միասնության պարագան հաճախ իր մեջ համատեղում է նաև գործողության կատարման ձևի իմաստ: Միասնաբար տեղի ունեցող գործողությունը վերջին հաշվով գործողության կատարման մի եղանակ է, որով հակադրվում է այլ եղանակով կամ ձևով տեղի ունեցող գործողությանը: Սակայն միասնության պարագան ձևի պարագայի հետ չի նույնանում, որովհետև բացի ձևի հարաբերությունից, այն դրսևորում է նաև միասնության, միասնաբար կատարելու նշանակություն, մի բան, որ չի արտահայտում ձևի պարագան:

Պայմանի պարագա

§ 344. Պայմանի պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման պայմանը, այսինքն՝ նշում է այն հանգամանքը, որով պայմանավորվում է գործողությունը: Օրինակ՝ Նա գործարանում կաշխատի բարձր աշխատավարձ ստանալու դեպքում: Քաղաք կտեղափոխվի բնակարան ստանալու պայմանով: Այստեղ աշխատելու գործողությունը պայմանավորվում է բարձր աշխատավարձ, քաղաք տեղափոխվելը՝ բնակարան ստանալու հանգամանքով:

§ 345. Քանի որ պայմանի պարագան հիմնականում հանդես է գալիս պայմանի պարագա երկրորդական նախադասության պարզեցումից, ուստի այն սովորաբար արտահայտվում է դերբայական դարձվածով, որը մեծ մասամբ կազմված է լինում անորոշի

տրական և ղեպֆ, պարագա բառերի ներգոյական կամ էլ պայման գոյականի գրոծիական հոլովաձևերի կապակցությամբ:

Օրինակ՝ ...եվ աղետներ լինելու ղեպֆում պետական ապահովագրության մարմինները պարտավոր են հատուցել վնասները (ՍՀ, 6.4.1969): Երգիչն արտակարգ ձայն ունի և ճիշտ հնչեցնելու ղեպֆում կարող է հասնել լուրջ հաջողությունների (ՍՀ, 5.4.1969): Այդ առարկաներից... «5» գնահատական ստանալու ղեպֆում ներանք ազատվում են ընդունելության մյուս քննություններից (ՍՀ 15.4.1969): Պայժանի պարագան կարող է արտահայտվել նաև գրոծիական հոլովաձևով: Այսպես՝ ...պոեզիայի և առհասարակ գրականության մեջ ազգայինը հարցերի հարցն է, որի նպաստումով միայն սովետահայ պոեզիան կկարողանա ազգային թեմաները դարձնել համամարդկային (ՍՀ, 6.4.1969): Ներքին հարկը տրված էր վաճով (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): Շատերին էլ նա առաջին անգամը ներում էր, բայց այն պայմանով, որ (ՆԴ, Քընքուշ լարեր):

Պետք է նկատել, որ պայմանի պարագան մեծ մասամբ համատեղում է ժամանակի, հիմունքի և այլ հարաբերություններ: Այսպես՝ Հիվանդին հաջող վիրահատելու ղեպֆում բժիշկը կարծես հոգնածություն չի զգում: Արձակուրդ ստանալու ղեպֆում կայցելեմ ձեզ: Բնակարանս կհանձնեմ քաղսովետին նորը ստանալու պայմանով: Հնդգծված պայմանի պարագաների մեջ զգալի չափով առկա են նաև հիմունքի և ժամանակի իմաստները: Ավելի ճիշտ դրանք հավասարապես և՛ պայմանի, և՛ ժամանակի (նաև հիմունքի) պարագաներ են:

§ 346. Պայմանի պարագան կարող է արտահայտվել նաև այս ղեպֆում, այդ ղեպֆում, այն ղեպֆում, այս պարագայում, այդ պարագայում, այն պարագայում, այս պայմանով, այդ պայմանով, այն պայմանով, մի պայմանով և այլն բառակապակցություններով, ուր պայմանականությունը ենթադրվում կամ հասկացվում է: Այսպես՝ Այդ պայմանով երկար չեն աշխատի բանվորները: Այս ղեպֆում միայն մենք կնվաճենք փոխանցիկ դրոշը: Այդ պարագայում կարելի էր մտածել միայն քաղցից չմահանալու մասին:

Ծանոթ.— Պայմանի պարագան ավելի հստակորեն ու որոշակի է արտահայտվում երկրորդական նախադասության մեջ, ուր նա զլխավորի հետ կապակցվում է եթե շաղկապով: Երբ ստորադաս-

սական նախադասությունը պարզեցվում է, պայմանականությունը մի տեսակ թուլանում է, և ժամանակայնությունը կարծես սկսում է իշխող դառնալ, ավելի ճիշտ՝ այդ դեպքում պայմանականությունն ու ժամանակային հարաբերությունն համատեղվում են կամ հանդես գալիս միասնաբար:

ՏՐՈՇՎՈՂ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

§ 347. Հաճախ նախադասության երկրորդական անդամների արտասանական կապերը իրենց լրացումների հետ թուլանում են, և նրանք համեմատաբար ավելի ինքնուրույն դիրք են գրավում: Երկրորդական անդամները այդ դեպքում մի տեսակ, կարծես, առանձնանում, անկախանում են, մի բան, որ կատարվում է արտասանական դադարների, ցածրացող հնչերանգի և շեշտի միջոցով:

Երկրորդական անդամների առանձնացումը և ինքնուրույն դիրք գրավելը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով, հատկապես նրանց շրջուն շարադասությամբ, ծավալով, գլխավոր անդամների ծանրաբեռնվածությամբ և այլն:

Նախադասության կազմում առաջ եկած շարահյուսական այդ խմբերը աչքի են ընկնում շեշտվածությամբ և ընդգծվածությամբ: Նախադասության այդ անդամների առանձնացումը կոչվում է տրոհում, իսկ առանձնացվող անդամները՝ տրոհվող լրացումներ: Գոյականական անդամի լրացումներից տրոհվում են որոշիչը և բացահայտիչը, բայական անդամի լրացումներից՝ պարագաները: Հատկացուցիչը և խնդիրները, իբրև կանոն չեն տրոհվում: Որոշիչները կարող են կիրառվել թե՛ տրոհված, թե՛ չտրոհված, իսկ բացահայտիչները միշտ տրոհված են լինում:

Տրոհվող որոշիչ

§ 348. Հայերենում որոշիչը սովորաբար դրվում է իր որոշյալից առաջ, սակայն երբեմն նա հանդես է գալիս նաև ետադաս կիրառությամբ: Այդ դեպքում որոշիչը հաճախ տրոհվում է, այսինքն՝ անջատվում, բաժանվում, առանձնացվում է իր որոշյալից, որի հետևանքով որոշիչի և որոշյալի միջև եղած կապը խիստ թուլանում է, և նրանք իրար նկատմամբ համեմատաբար ինքնուրույն

դիրք են գրավում: Այդպիսի որոշիչները աչքի են ընկնում իրենց շեշտվածությամբ:

Պետք է նկատել, որ որոշիչների ետադաս կիրառությունը դեռևս տրոհման պայման չէ: Այն կարող է տրոհվել, եթե նրանք բազմակի են կամ էլ իրենց հերթին ունեն լրացումներ, որոնք նույնպես շրջուն շարադասությամբ են գրվել:

Տրոհվող որոշիչները կարող են արտահայտվել ածականով գոյականի հոլովաձևերով, դերբայական դարձվածով, կապական արտահայտություններով և այլն:

§ 349. Որոշիչի պաշտոնով ամենից առաջ կիրառվում են ածականները, որոնցով արտահայտված որոշիչների տրոհման հիմնական պայմանը նրանց բազմակիությունն է: Ետադաս դործածությունն է (իհարկե, տրոհմանը նպաստող այլ հանգամանքներ էլ կան): Օրինակներ՝ Այսօր Լոկոս որպես մայր—Բարի, Բնիկ ճեղքված (ՎՏ); Եվ աչքիս առաջ կենդանացան այն ոռոմանտիկ վիտների վրացուհիները՝ աչաքեղ և սլացիկ... (Իս., Վրաց գույանի երգը): Մովսեսին մի թուր տվին՝ ծանր ու երկար (Սև, Մխիթար սպարապետ):

Երբեմն բազմակի որոշիչների կուտակումից խուսափելու նպատակով նրանց մի մասը նախադաս, մյուս մասը ետադաս է գրվում: Այդ դեպքում ետադասները, եթե բազմակի են, տրոհվում են: Ընդ որում, դրանք առանձնանում են ոչ միայն իրենց որոշյալներից, այլև նախադաս կիրառված մյուս որոշիչից (կամ որոշիչներից): Օրինակներ՝ ...և հողի խորքերից հետզհետե ցցվում էին տձև ժայռեր՝ սապատավոր և ահռելի (ԱԲ, Կյոբես): Նրանց առջև կանգնած էր մի պնդակաղմ, բարձրահասակ կին՝ խստահայաց ու անհանգիստ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Բացվում էին լուսաթափախ առավոտներ՝ մեկը՝ մեկից պայծառ ու տաք, Մեկը մեկից վառ ու հստակ (ՊՍ, Անլուրի զանգակատուն):

§ 350. Երբեմն կարող է տրոհվել ետադաս ածական որոշիչը իր որևէ լրացման հետ միասին՝ չնայած նրա բազմակի շիճանուն: Այդ դեպքում տրոհմանը նպաստում է տրոհվող լրացման ծավալը: Օրինակ՝ Խավարն է գերել մեր հոգին ալսօր եվ լուսթյունը՝ հավետ մահապարտ (ՎՏ): Խաղաղ ննջեցին գլուղերը խաղաղ եվ քաղաքները բերդերովն ամուր.— Ա՛խ, այն գիշերը՝ անսանձան երկա՛ր... (ՎՏ): Տրված է բախտ՝ ծառայելու ժողովրդի

գործին այս մեծ՝ Մեր ուժերով՝ թեկուզ փոքրիկ. Ես իմ երգով՝ թեկուզ համեստ, Դու քո զարկով՝ թեկուզ մանրիկ (ՍԿ):

Ետադաս բաղմակի որոշիչների տրոհմանը նպաստում է նաև նրանց՝ որոշիչների պարզաբանող, որոշյալն ավելի որոշակի դարձնող բնույթը: Դա է պատճառը, անշուշտ, որ ինչքան մեծ է ու որոշակի որոշիչների պարզաբանող, բացահայտող բնույթը, այնքան հավանական է տրոհումը: Այսպես՝ Եվ աշխարհն էր քար՝ սառն անխորհուրդ... (ՎՏ): Մուրացկաններ էին՝ կիսամերկ ու բոկոտն (ՍՆ, Մխիթար սպարապետ):

§ 351. Երբեմն տրոհվող որոշիչների ու նրանց որոշյալների միջև ընկնում է մի այլ որոշիչ, հատկապես թվականով արտահայտված, որը թեև ետադաս է կիրառվում, բայց չի տրոհվում իր որոշյալից՝ ետադաս գրված մյուս որոշիչների նման: Այդ դեպքում հիշյալ որոշիչը իմաստային ու շարահյուսական ավելի սերտ կապի մեջ է գտնվում իր որոշյալի հետ, որի հետևանքով էլ մնում է չտրոհված. օրինակ՝ ...Բայց կա դեռ, իմ հոգում բաղձանք մի՝ ջերմ ու մաքուր (ՎՏ): ...Մաշում է իմ սիրտն անդադար Հին երգ մի՝ ծանոթ ու տոտում (ՎՏ): ...Իսկ ես պահում եմ Ձեր սուվենիրը, Որպես ծաղիկ մի՝ Սուրբ ու աննեխ... (ՎՏ):

Նկատենք, որ այդպիսի կիրառությունը հատուկ է հատկապես բանաստեղծական լեզվին:

§ 352. 2. Տրոհվող որոշիչը կարող է արտահայտվել ածականի (նաև գոյականի) և կապի ու նրա խնդրի կապակցությամբ: Այդ դեպքում տրոհվող որոշիչները ծավալուն բառակապակցություններ են, որոնք հիմնականում արտահայտում են նմանություն և ձևի հարաբերություններ: Ածականի (նաև գոյականի) հետ տրոհվող որոշիչ են դառնում հատկապես նման, պես, չափ, ինչպես, որպես կապերը իրենց խնդիրներով: Այսպես՝ Բայց նա ոչինչ չէր ըզգում. զգում էր միայն մի բան—Սիրունու շափ տենչալի և մահվան շափ անդիմադրելի... (ՆԴ, Հոգուն վրա հասավ): Նրա հոգին, մթնշաղի պես փափուկ ու բարի. դուրս էր հորդում նրա էությունից... (ՆՁ, Հացավան): Մի դույզ եգիպտական աղավնիներ, սպիտակ ուրպես ձյուն, բույն էին դրել ուղիղ անձավի մուտքի վերևում (Բ, Սամվել):

§ 353. 3. Տրոհվող որոշիչը կարող է արտահայտվել ածականի և ուղղականով գրված գոյականի կապակցությամբ, ընդ ո-

րում, գոյականի նախադաս կիրառվելու շնորհիվ գործիական հոլովի փոխարեն հանդես է գալիս ուղղական հոլովով, որոշյալ առումով. օրինակ՝ Մեր գյուղն է՝ սաբերը մերկ... (ՎՏ)։ Դրանց հետ գալիս էր և մի անապատական՝ դեմքն ու ձեռները արյունոտ... (Մուր., Գևորգ Մարգարյանի)։ Նույն վայրկյանին մի թուխ կրտսի՝ մեջքին քամար... Հայացքը լուրջ, դեմքը հանդուգն.— Արջի նման մեջ է գալիս... (ՊՍ, Անյուսի զանգակատուն)։

Այստեղ մերկ, արյունոտ, լուրջ և հանդուգն ածական որոշիչները դրվել են իրենց լրացյալներից՝ սաբերը, դեմքն, ձեռները հայացքը և այլն հետո։ Նախադաս կիրառվելու դեպքում լրացյալ գոյականները ուղղականի փոխարեն հանդես կգալին գործիական հոլովով։ Այսպես՝ մի թուխ կտրիճ՝ լուրջ հայացքով, հանդուգն դեմքով, մի անապատական՝ արյունոտ դեմքով ու ձեռներով և այլն Բերված օրինակների տրոհված որոշիչների իմաստները կարելի է արտահայտել նաև երկրորդական նախադասությամբ, օրինակ՝ Մի թուխ կտրիճ, որի հայացքը լուրջ էր, դեմքը հանդուգն, արջի նման մեջ է գալիս և այլն։

§ 354. 4. Տրոհվող որոշիչները կարող են արտահայտվել ածականի (նաև այլ խոսքի մասի) և գոյականի գործիական հոլովաձևի կապակցությամբ։ Ընդ որում, գործիական հոլովաձևը կարող է ունենալ մեկից ավելի որոշիչներ՝ ածականով կամ այլ խոսքի մասով արտահայտված. օրինակներ՝ Ժայռի լանջից կախված էր մի զանգ՝ երկար կոթով (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ)։ Պատշգամբում երևաց մելիք Բարխուդարը՝ ծանրագին մուշտակով, սրածայր գլխարկով (ն. տ.)։ Ներս մտավ մի բարձրահասակ, ոչ շատ երիտասարդ անձնավորություն՝ իշխանական արտափնով (ԴԴ, Վարդանանք)։ Կյուրեան ուներ այգափսի ուխտատեղեր՝ մրտաժողով, հողե սև ճրագներով, օջախի փառերով (ԱԲ, Կյուրեան)։

§ 355. 5. Տրոհվող որոշիչ կարող են դառնալ ուղղական հոլովով գոյականները իրենց ածական (կամ այլ խոսքի մասով արտահայտված) որոշիչների հետ։ Ընդ որում, դրանց որոշյալները հոգով են կիրառվում, իսկ իրենք՝ որոշիչները առանց հոգի։ Այսպես՝ Ամենից առաջ եկավ հաշվապահը՝ բարձրահասակ, կուրծքը ներս ընկած, փիշ կուզիկ, փառասունի մոտ մի տղամարդ (ՆՁ, Հացավան)։ ...Ներս մտավ մովսեմյան մովսեմ, քանճարամորուս. խոշորադեմ... երկարափք մի ծերունի (ԴԴ, Վարդանանք)։

§ 356. Տրոհվող որոշիչը արտահայտվում է դերբայական դարձվածով, որը կարող է առաջ գալ նաև որոշիչ երկրորդական նախադասություն ունեցող բարդ նախադասության պարզեցման ճեղքանքով: Այդ դեպքում դերբայական դարձվածի կազմում չիմ նականում հանդես են գալիս հարակատար և ենթակայական դերբայները: Օրինակներ՝ Նրան սպասողները հեռվում տեսան հեծյալ մի զորամաս՝ նետերով, նիզակներով և սրերով զինված (ՍԶ, Հալոց բերդը): Նրա կտր դեմքը՝ օղակված առժաքափալլ զանգուրներով, խոշոր կտր աչքերը ավելի մատնապիր էին չիշեցնում, քան հաղարապետ (ԳԳ, Վարդանանք): Քանի նա չէր դավաճանել ինձ, ես մի արծիվ էի՝ հոգով ու մոխով բարձունքներում սավառնող.. (ՆԴ, Կս և Նա):

Դերբայական դարձվածով արտահայտված տրոհվող որոշիչը երբեմն կարող է ըմբռնվել նաև պարագայական նշանակությամբ, հատկապես երբ այն իր շարադասությամբ մոտ է ստորոգյալին. այսպես՝ Սպիտակ արագիլը, կարմիր ոտները հարիզունական զինով ուղիղ մեկնած, լայն թևերով թափահարում էր շտապելով դեպի Արաքսի մոտոտները (Բ, Սամվել): Ընդգծված անդամը որոշ չափով համատեղում է նաև ձևի հարաբերություն:

Տրոհվող որոշիչները իրենց որոշյալների նկատմամբ անսլայման ետադաս լինելով, նախադասության մյուս անդամների նկատմամբ կարող են լինել թե՛ միջադաս, թե՛ վերջադաս: Առաջին դեպքում նպատակահարմար է դրանք երկու կողմից անջատել ստորակետով, իսկ վերջադասի ժամանակ իրենց որոշյալներից բաժանել բութով:

Տրոհվող բացահայտիչ

§ 357. Գրական հայերենում բացահայտիչը, իբրև կանոն, ետադաս է կիրառվում և բացահայտյալի նկատմամբ համեմատաբար ինքնուրույն դիրք է զրավում, առանձնանում, բաժանվում է նրանից, այսինքն՝ տրոհվում է, որը արտահայտվում է հնչերանգային յուրահատուկ դադարով և բացահայտյալի ու բացահայտիչի միջև եղած շարահյուսական կապի թուլացմամբ: Բացահայտի-

չի տրոհումը գրավոր լեզվում գրանցվում է բուժով. օրինակներ՝ — Ո՞վ կարող է մեզ՝ ամերիկացիներին չափ փող դնել, երբ այդ հարկավոր է (ԳՍ, Թեհրան, 1): Մյուս կողմից իր՝ Երեմիայի համար էլ հետաքրքրական էին այդ շրջագայությունները... (ՍԶ, Պապ Քաղավոր):

Երբ բացահայտիչը և բացահայտյալը արտահայտված են գոյականով, ապա բացահայտիչը նախադաս և անհոգ գործածելիս մեծ մասամբ վերածվում է ուղղականով արտահայտված որոշիչի: Այսպես՝ Երեման՝ Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքը, օրեց օր գեղեցկանում է: Բացահայտիչի շարադասությունը փոխելիս կստացվի Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երեման օրեց օր գեղեցկանում է, ուր առկա է որոշիչի և որոշյալի հարաբերությունը:

Տրոհվող պարագաներ

§ 358. Տրոհվում են նաև պարագաները, որոնք իրենց լրացյալից՝ ստորոգյալից առանձնանում, բաժանվում և համեմատաբար ինքնուրույն դիրք են գրավում: Ստորոգյալի և պարագայի միջև եղած կապը մի տեսակ թուլանում է՝ պայմանավորված հնչերանգային յուրահատուկ դադարով, պարագայի գրաված դիրքով և այլն: Այդ դեպքում ուշադրությունը ավելի շատ դարձվում է ոչ թե գործողության, այլ նրա կատարման հանգամանքների՝ ձևի ժամանակի, տեղի, պատճառի և այլնի վրա: Տրոհվող պարագաները աչքի են ընկնում ընդգծվածությամբ ու շեշտվածությամբ:

Պարագաները կարող են տրոհվել, եթե իրենց լրացյալի նկատմամբ հտադաս կիրառություն ունեն և բազմակի են կամ էլ արտահայտված են երկու և ավելի բառերի կապակցությամբ: Օրինակ՝ Դրսում մի կով բառաչեց՝ քավ ու երկաթ (ՆԶ, Հացավան): Քառորդ ժամից հետո հեկտով վերադարձավ Զաբին՝ երկու փաթեթ ձեռքին (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Ընդգծված պարագաները տրոհվել են, որին նպաստել են նրանց հտադաս գործածությունը և բազմակիությունը կամ էլ ծավալունությունը:

Տրոհվող պարագաները կարող են արտահայտվել մակբայներով, ածականներով, գոյականի հոլովաձևերով, դերբայական

դարձվածներով, կապական արտահայտություններով, բառակապակցություններով և այլն:

§ 359. 1. Տրոհվող պարագաներ են դառնում մակբայներն ու ածականները, որոնցով հիմնականում արտահայտվում է գործողության կատարման եղանակը կամ ձևը: Իբրև տրոհվող ձևի պարագա հանդես եկող մակբայներն ու ածականները դրվում են ստորոգյալից հետո և բազմակի են լինում. օրինակ՝ Մեկի՞ք Թուրինյանները կանգնեցին սո՛ւմիկ մեկի՞քներից մի փոքր չեո՞ւ՝ մոլոր ու խոք՞ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Վրնչում էին ձիերը՝ մնալադանայն ու երկաբաժուր... (ԱԲ, Սպիտակ ձին): Ու դուրս եկավ վանդակից առաջնորդը սևաշյա, կանգնեց՝ ըմբստ ու արի, աչքը հառեց ամբոխին (Ե2, Երգ ժողովրդի մասին):

Տրոհված ձևի պարագան կարող է արտահայտվել ոչ միայն բաղմակի մակբայներով կամ ածականներով, այլև մեկ կամ ավելի ածականներով և այդքան էլ հարակատարի դերբայական ձևերով: Այսպես՝ Ներս մտան երկու եպիսկոպոս՝ բարկացած ու գունատ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Գոհարն իր համաձայնությունը տվեց ու հեռացավ՝ վիրավոր, շարացած... (Սև, Մխիթար սպարապետ): Վերոհիշյալ պարագաները տրոհվել են իրենց լրացյալներից: Դրան նպաստել են նրանց ետադաս կիրառությունը, բազմակիությունը, արտասանական առանձնահատուկ դադարը և շեշտվածությունն ու ընդգծվածությունը:

§ 360. 2. Տրոհվող պարագաները կարող են արտահայտվել գոյականների տարբեր հոլովաձևերի կապակցությամբ: Ընդ որում, դրանք իրենց հերթին կարող են ունենալ մեկ կամ ավելի լրացումներ: Իբրև տրոհվող պարագա կիրառվում է հատկապես գոյականի ուղղական և տրական հոլովաձևերի կապակցությունը. օրինակ՝ ...և իրենք էլ քաջաբար մեռան՝ սրերը ձեռքներին... (Մուր., Գեվորգ Մարգարեանի): Մովսեսը քնել էր՝ գլուխը փաթին (Սև, Մխիթար սպարապետ): Լուսամուտի մոտ կանգնած էր Պետրովը՝ լիրժալիս կլոր դեմքին (ՆԴ):

§ 361. 3. Տրոհվող պարագաներ կարող են դառնալ դերբայական դարձվածները, որոնց մեջ հիմնականում հանդես են գալիս հարակատարը կամ էլ անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձևերը՝ իրենց այլևայլ լրացումներով: Այդպիսի պարագաները հիմնականում ձևի հարաբերություն են արտահայտում: Օրինակ՝ ...սրարշավ

գնաց Վաղարշապատի ճանապարհով՝ զինված հին ու նոր, երկար ու կարճ նիզակներով, տեգերով... (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Ոմանք էլ փախան՝ հազիվ ազատված սրից ու հրից (Իս., Մեծ ճշմարտությանը), Նշնիկը գրկիս մեջ հանգիստ նիրհեց՝ աչքերը կրծքիս սեղմելով (Իս., Հավերժություն):

§ 362. 4. Տրոհվող պարագաները կարող են դրսևորվել կապական արտահայտություններով, որոնք փաստորեն ծավալուն բառակապակցություններ են՝ իրար հետ շարահյուսական զանազան ձևերով կապված: Այսպես, օրինակ՝ ...Դուրս եկավ թեթև ամսերի տակից Անուշը՝ փախած եղնիկի նման (ՀԹ, Անուշ): ...Իսկ մեր բանտը լուռ էր՝ հսկա գեղեզմանի պես (Իս., Քուրդ Ամոն): ...Օվկիանի անխոնջ ալիքների պես վեճ՝ Աղմկում է ահա հուզումների լեզուն (ՆԶ, Երկու սոնետ Արփիկի հիշատակին):

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԲԱԶՄԱԿԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

§ 363. Նախադասության մեջ միևնույն պաշտոնով հաճախ կիրառվում են մեկից ավելի անդամներ, որոնք իրար նկատմամբ համազոր են ու համադաս: Այդ անդամները, իրար նկատմամբ համազոր լինելով, կա՛մ ստորադասվում են մի այլ անդամի, կա՛մ էլ կապակցվում նրա հետ: Այսպես՝ միևնույն լրացյալի համար կարող են լինել մեկից ավելի որոշիչներ, հատկացուցիչներ, խնդիրներ, պարագաներ և այլն, երկու և ավելի ենթականեր կարող են կապվել միևնույն ստորոգյալի հետ կամ էլ հակառակը՝ մեկից ավելի ստորոգյալներ կարող են լինել նույն ենթականի մոտ: Այսպես՝ Զնդաններում, կիրճերում, հանգիստում... ոտքի ելան ահազանգի զանգերով... (ՆԶ, Կարմիր սոնետ): ...Դու սիրում ես շարժումը, գորությունը, ուժը (ՆԶ, Տաղ՝ ձոնված բնությունը): Այդ օրվա տեսակցությունը, խոսակցությունն և մանավանդ իշխանուհու գրկախառնությունն ու համընթացը նրա մեջ ամեն ինչ տակնուվրա էին արել... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Առաջին նախադասության մեջ նույն լրացյալի համար ունենք մեկից ավելի պարագաներ, երկրորդում՝ ուղիղ խնդիրներ, իսկ երրորդում մի քանի ենթականեր կապակցվել են միևնույն ստորոգյալի հետ: Նախադասության միևնույն անդամի պաշտոնով կիրառված համազոր կամ համադաս անդամները կոչվում են բազմակի լրացումներ²⁶

²⁶ Բազմակի անդամները մանրամասն ուսումնասիրվել են Վ. Առաքելյանի «Հայերենի շարահյուսություն» (հ. 1) աշխատության մեջ:

Բազմակի ենթակա

§ 364. Բազմակի կարող են լինել նախադասության ոչ միայն երկրորդական, այլև զլխավոր անդամները՝ ենթական և ստորոգյալը: Բազմակի ենթակա ունեցող նախադասությունը ըստ կազմության չի տարբերվում այլ կարգի բազմակի անդամներ ունեցող մյուս նախադասություններից: Նա ևս պարզ նախադասություն է՝ բազմակի անդամներով, ինչպես բազմակի խնդիրներով, որոշիչներով և այլ նախադասությունները:

1. Բազմակի ենթակաները կարող են կապակցվել կա՛մ առանց շաղկապի, պարզ թվարկումով, կա՛մ շաղկապներով, կա՛մ էլ միաժամանակ և՛ պարզ թվարկումով, և՛ շաղկապով:

Օրինակ՝ Լոին խոկում են երկինք, գետ ու արև... (ՎՏ, էլեգիա): Շենքում ապրում էին հայեր, վրացիներ, մի քանի ուսուսուս և այլ ազգության ընտանիքներ (Սիր., Նախօրյակին): Անց են կենում սեր ու խնդում, Կեղեցկություն, գանձ ու զահ... (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): Նրանց հետևից գալիս էին խոշաները, հաբյուրապետները, հոգևորական դասը (Սն, Մխիթար սպարապետ):

§ 365. Բազմակի ենթակաները մեծ մասամբ մինչև վերջին անդամը միավորվում են առանց շաղկապի, իսկ վերջինը նախորդի հետ կապակցվում է և. ու շաղկապներով՝ կազմելով թվարկվող ենթակաների ներփակ շարք. օրինակ՝ նիշ, կոինշ. հովող ու գեղգեղանք խառնվել էին իրար... (ՍԶ, Հայոց բերդը): Դադարեցին երգ, նվագ, պար, աղոթք ու առևտուր... (Ն. տ.): Խելազար ընդվզումը, շփոթմունք, գայլույթն ու զարմանք խավարեցրին ամեն միտք ու բանականություն (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 366. Բազմակի ենթակաները կարող են կապակցվել կրկնադիր և, թե, ոչ, կամ և այլ շաղկապներով: Այդ դեպքում ենթակաները թվարկվում են որոշակի շեշտվածությամբ: Այսպես՝ Փոքրիկ սեղանին կար և՛ տապակած միս, և՛ երչիկ, և՛ կանաչեղեն, և՛ զովացուցիչ ըմպելիք (Սիր., Նախօրյակին): Այդ կնոջ թե՛ ձայնը, թե՛ խոսելու ձևը, թե՛ դեմքի արտահայտությունը հավատք էր ներշնչում, որ նա ամեն ինչ կանի, եթե միայն ուզենա (ԳՍ, Թեհրան, 1), ...Թվում էր, թե չկա ո՛չ հոգս, ո՛չ պատերազմ, ո՛չ թշնամանք (ԴԴ, Վարդանանք): Նրա վրա հավասար ազդեցություն ունեին թե՛ մեծը և թե՛ փոքրը, թե՛ տկարը, և թե՛ զորավորը, թե՛ խարդախ բան-

սարկուն և քե՛ իմաստուն խորհրդականը (Մուր., Գևորգ Մարգարե-տունի): Նկատենք, որ վերջին օրինակում և շաղկապը ավելի է սերտացնում բազմակի ենթակաների կապը, իսկ կրկնվող լե-ն շեշտում, ընդգծում է բազմակի անդամները:

§ 367. Բաղմակի ենթակաները կարող են միավորվել ոչ միայն... այլև, ոչ քե այլ, ինչպես... այնպես էլ (և) ղուգաղիք շաղկապներով. այսպես՝ եվ կովում էին ոչ միայն տղամարդիկ այլև կանայք (Բ, Սամվել): Ինչպես Սովետական Միությանը, այն-պես էլ աշխարհի առաջագեմ հասարակայնությունը մեծ սիրով հանդիսավորությամբ նշեց Վ. Ի. Լենինի ծննդյան 100-ամյակը. Մեզ համար կարևոր է ոչ քե խոսքը, այլ գործը:

§ 368. Բազմակի ենթակաները կարող են արտահայտվել նաև խմբերով: Այդ դեպքում ամեն մի խումբ, որ կաղմված է սերտո-րեն կապված անդամներից, միավորվում է և, ու, քե շաղկապնե-րով, իսկ իրար հետ կապակցվում են առանց շաղկապի, պարզ թվարկումով: Օրինակ՝ ...Որոնց մեջ խառն էին կառմիրն ու կա-նաչը. կապույտն ու դարչնագույնը, ծիրանին ու լազուրը, մանու-շակագույնն ու դեղինը (ԳՍ, Թեհրան, 2): Ազոպ ու կաշաղակ, ծիտ ու ծիծեռնակ ուրիշ պարտեզներից հավաքվում էին... (ԱԲ, Մայրը): ...Շինական քե ռամիկ, ազատ քե կարճազատ, նախաբար քե հո-գևոր... շտապում էին այնտեղ... (ՍԶ, Հայոց բերդը):

Երբեմն բաղմակի ենթակաների մի մասը արտահայտվում է խմբերով, իսկ մյուսը միայն թվարկվում է, չունենալով իր զույգը, այդ դեպքում ինչպես տվյալ խմբի անդամները, այնպես էլ վեր-ջին անդամը այդ խմբի հետ կապակցվում են և, ու շաղկապնե-րով: Օրինակ՝ Իմ ծառն ու ծիլերն ու ծաղիկները Կյանք էին առ-նում ու պտղավորվում ու մեռնում անվերջ (ՍԿ): Անվախճան ևն աշխարհում ծառ ու ծաղիկ ու դաշտեր... (ՍԿ):

Բազմակի ստորոգյալներ

§ 369. Բաղմակի են լինում նաև ստորոգյալները²⁷, որոնք կազմում են միավորյալ նախադասություն: Ինչպես մի քանի ենթա-

²⁷ Բազմակի ստորոգյալներով նախադասությունը քարդ է: Նա արտահայ-տում է նույն ենթակայի տարբեր գործողությունները, որոնք թեև միավորվել են մի ամբողջության մեջ, բայց պահպանում են իրենց անկախությունը: Այդ ստո-

կաներ կարող են կապվել մեկ ստորոգյալի հետ, այնպես էլ մի քանի ստորոգյալներ կարող են վերագրվել միևնույն ենթակային։ Միևնույն ենթակային վերագրվող մեկից ավելի ստորոգյալները կոչվում են բազմակի ստորոգյալներ։

Բազմակի կարող են լինել և՛ բայական, և՛ անվանական ստորոգյալները։ Դրանք կարող են կապակցվել թե՛ շաղկապներով, թե՛ առանց շաղկապների։ Օրինակ՝ Նա գտնաբերեց քար, քաղաքային դումայի իրավասու, քաղաքային մի քանի հանձնաժողովների անդամ, կուրբի ավագ, դպրոցի հոգաբարձու, (ՆԴ, Նեղ օրերից մեկը)։ ...Ուրոնեցեմ ամեն տեղ, Բեբեցեմ ամեն անկյուն, հանեցեմ ծածկած իրերը (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։ ...Ներս մտավ, նրստեց մահճիս, գանգուրները թափ տվեց վրաս, ասաց... (ԴԴ, Վարդանանք)։ ...որ նա շվրդովվի և չգտնվի իր ամուսնու հետ (ՆԶ, Հացավան)։ Երբեմն բազմակի ստորոգյալներից մի քանիսը միավորվում են առանց շաղկապի, պարզ թվարկումով, իսկ վերջինի հետ կապակցվում շաղկապով (հատկապես՝ և, ու), որը և փակում է թվարկվող շարքը. օրինակ՝ ...որի հետ կարող էր ազատ հանդիպել, ամուսնանալ և երջանիկ լինել (ՆԶ, Հացավան)։ Վասակը գողություն մեջ բռնվածի պես կարմրեց, գայրացավ և հրամայեց... (ԴԴ, Վարդանանք)։

§ 370. Բազմակի ստորոգյալները կարող են կապակցվել նաև կրկնվող շաղկապներով։ Այդ դեպքում տեղի է ունենում թվարկում, որին կարող են ենթարկվել թե՛ բոլոր ստորոգյալները, թե՛ նրանց մի մասը։ Այսպես՝ Նա և՛ գոն էր, և՛ դժգոհ, և՛ վիրավորված, և՛ կարծես ինչ-որ անհաջողությունից կատաղած (ԳՍ, Թեհրան, 1)։ Նրանք և՛ ժպտում էին, և՛ ժպտի հետ սրբում էին արցունքը... (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը)։ Նա ո՛չ պոետ է, ո՛չ բննադատ, Ո՛չ վիպագիր է, ո՛չ մտածող... (ԵԶ, Նա)։ — Լեստված, աստված կա՛մ ազատի, կա՛մ հոգիները առ (ԴԴ, Վարդանանք)։

Բազմակի ստորոգյալները միավորվում են նաև բայց, իսկ, սակայն, ոչ թե... այլ հակադրական և ժամանակային ապա շաղ-

րոգյալները ենթակային վերագրվում են առանձին-առանձին և էպպես չեն զանազանվում ոչ միավորյալ նախադասության ստորոգյալներից։ Չնայած որ բազմակի ստորոգյալներով նախադասությունները կազմությամբ բարդ են, բայց մենք բազմակի ստորոգյալները քննում ենք իբրև նախադասության բազմակի անդամներ, անկախ այն բանից, որ այդ նախադասությունները բարդ են։

կապներով. օրինակ՝ ...համբուրեց նրանց, ապա խոնարհ ողջունեց Միհրնեբսեհին և Մուշկանին (ԴԴ, Վարդանանք): Դա ոչ թե բուռն էր, այլ մի վիթխարի կապույտ նժույգ... (ՆՁ, Հացավան):

§ 371. Բազմակի անվանական ստորոգյալների հանգույցը և բայական ստորոգյալների օժանդակ բայը կարող են չկրկնվել բոլոր ստորոգյալների հետ: Նրանք սովորաբար գրվում են առաջին ստորոգյալի ստորոգելիական վերագրի կամ գերբայի հետ, իսկ մյուսների մոտ չեն կիրառվում: Իհարկե, կան որոշ դեպքեր, երբ դրանք չեն զեղչվում, հանգույցը գրվում է բոլոր ստորոգելիական վերագիրների, իսկ օժանդակ բայը՝ բայական ստորոգյալների գերբայական մասի հետ: Այսպես՝ Ու ընտրեց երկուսը. մեկը Կոռյունին էր, մյուսը՝ Տիգրանինը (ԴԴ, Վարդանանք): Դժվարությամբ եմ հաճախում դիրքը, կապակցում մարդուն ու շրջապատը... (ԱԲ, Բրուտի տղան): Այս նախադասություններում զեղչվել են հանգույցը կամ օժանդակ բայը, իսկ հետևյալ օրինակներում՝ Մեկը վաթաքավել է մաշված կարպետի մեջ և քարի տակ փնել է... (ԱԲ, Բրուտի տղան): ...Բայց անչափ բարի է, խոնարհ է, հասարակ է... (ԵԶ) և այլն օժանդակ բայը և հանգույցը կիրառվել են բոլոր ստորոգյալների հետ²⁸:

Բազմակի որոշիչ

§ 372. Բազմակի որոշիչները նախադասության այն համազույց անդամներն են, որոնք լրացնում են գոյականական որևէ անդամի և ցույց են տալիս վերջինիս տարբեր (երբեմն նաև նույն) հատկանիշը: Օրինակ՝ Չեմուշեմով վեր է կենում, Մի բուխ, վառսեղ. հասուն աղջիկ... (ՊՍ, Անյոնի զանգակատուն): Դրանք բոլորը բոկոտն, խեղանդամ մուրացկաններ էին.. (ԳՍ, Քեհրան, 2): ...Մեր հին սագի ողբանվագ. լացակումած լարն եմ սիրում... (ԵԶ, Ես իմ անուշ Հայաստանի): Ընդդժված անդամները բազմակի որոշիչներ են: Բազմակի որոշիչները կարող են գրվել իրենց որոշյալից թե՛ առաջ, թե՛ հետո: Իհարկե, բնորոշը նախադաս կիրառությունն է: Օրինակ՝ Երկրում ստեղծվեց մի խառնակ, անոռոշ, անտանելի

²⁸ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Ստորոգյալի» բաժնում:

վիճակ (ԴԴ, Վարդանանք): Սիրտդ որպես վառ ատրուշան պահիր վառ... Սիրտդ խանդավառ, հրաբուխ, պահիր վառ... (ՎՏ, Գագեյ խնդությամբ):

Բազմակի որոշիչների հետադաս գործածությունը հատուկ է հատկապես բանաստեղծական խոսքին: Կան դեպքեր, երբ բազմակի որոշիչների մի մասը նախադաս, մյուս մասը հետադաս է կիրառվում: Օրինակ՝ ...Ողջունում եմ ձեզ անցած խավարի իմաստուն, տխուր ժպիտով բարի... (ԵԶ, Ով կհանդիպի): Դալուկ ու կենդանու դեմքերով տխուր, Կյանքի որբերն են ացնում համբորեն... (ՎՏ, Կյանքի որբեր): ...Հորդում ես ահա, որպես վառար գետ մաքրամաքուր ու կենաբար... (ԵԶ, Գովք խաղողի, գինու և գեղեցիկ դպրության): Այս կիրառությունը լայն տարածում ունի հատկապես քնարերգության մեջ: Բազմակի որոշիչները կարող են կապակցվել առանց շաղկապի, կապակցական դադարներով: Այդ դեպքում նրանք թվարկվում են, ստեղծելով աններփակ շարք: Այսպես՝ եվ քո քաց, վնիտ, ցողոտ աչքերում Լույսի ճաճանչներ ճախրելով անցան... (ԵԶ): ...Դեմքին խաղացրեց անմեղ, անվրդով. խաղաղ մարդու ժպիտ (ԳՍ, Թեհրան, 1):

§ 373. Երբ որոշիչները չեն անջատվում առանձնացվող դադարներով, նշանակում է նրանք բազմակի չեն. նրանցից ամեն մեկը առանձին-առանձին չի որոշում նույն ո՞րոշյալը, այլ դրանց մի մասը վերաբերում է որոշյալին ու վերջինիս հետ իմաստային սերտ միասնություն կազմող մի այլ որոշիչի միաժամանակ: Օրինակ՝ ...Նրա հայացքի մեջ չէր փայլում մայրական ամենաբնական սիրտ այն հրճվանքը, որ. (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամ): Այստեղ մայրական որոշիչը վերաբերում է ոչ միայն սիրտ որոշյալին, այլ միաժամանակ նրա որոշիչին (ամենաբնական) Այս նախադասության մեջ բազմակի որոշիչներ չկան: Բազմակի որոշիչների շարք չի ստեղծվում այն ժամանակ՝

ա) երբ որակական ածականով արտահայտված որոշիչը դրվում է այնպիսի որոշյալի վրա, որը ունի հարաբերական ածականով դրսևորված մի ուրիշ որոշիչ կամ ընդհակառակը՝ երբ հարաբերական ածականով արտահայտված որոշիչը վերաբերում է այնպիսի որոշյալի, որն ունի որակական ածականով դրսևորված մի այլ որոշիչ: Օրինակ՝ Նրա ընտանեկան սպիտակ հանդերձն ու սև մազերը... ավելի գեղեցկություն էին տալիս նրա գունատ դեմքին

(ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը): — Իզուր ես մտածում ես այն, թե մենք աշխատում ենք կործանելու մեր արեւայական հարազատ գահը (Բ, Սամվել): Մի քաղցր վիշտ կա անդարձ անցածում... Մի անանց վայելք, անխաբ հիացում — Կյանքից գեղեցիկ ցնորակա՞ն բախտ... (ՎՏ, Հուշերի երկրում):

բ) Երբ թվականով կամ դերանվամբ արտահայտված որոշիչը վերաբերում է այնպիսի որոշյալի, որը իր հերթին ունի ածական կամ գոյական որոշիչներ, որոնք սովորաբար հաջորդում են վերը նշված որոշիչին: Իհարկե, դրանք կարող են և նախորդել թվական կամ դերանուն որոշիչներին: Օրինակ՝ ...և ահա հանկարծ ցուրում է մի վիթխարի կրակ... (ԱԲ, Քեոի Դավոն): Այսպես անցան մի երկու անհնարին ժամեր... (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ): Յուրաքանչյուր առևտրական տուն իր մահալի դյուղերում ուներ մանր ու մեծ խանութներ... (Ն. տ.):

գ) Երբ որևէ որոշիչ գրվում է այնպիսի որոշյալի վրա, որն իմաստային սերտ կապի մեջ է իր մի այլ որոշիչի (կամ որոշիչների) հետ, և նրանք իմաստային ամբողջություն են կազմում: Այսպես՝ բոլորը երկար սրածայր գդակներ ունեին (ՍԶ, Հայոց բերդը): ...որի սևությունն առանձնապես ընդգծում էր նրա դեմքի կաթնագույն ներմակ մաշկը, բարձրագիւ սևդուռնաձև հոնքերը և խռրո բաժ աչքերը... (ՍԶ, Հայոց բերդը):

§ 374. Բազմակի որոշիչները երկուսից ավելի լինելու դեպքում կարող են միավորվել առանց շաղկապի, թվարկման նշերանգով և կապակցական դադարներով, բացառությամբ վերջին որոշիչի, որը նախորդի հետ կարող է կապակցվել շաղկապով՝ ներփակելով թվարկվող որոշիչների շարքը: Օրինակ՝ Թուխ, նիհար ու ջղուտ մարդ էր դա... (ՎԱ, Որսորդական պատմվածքներ): Զեհթաբին նրան համարում էր ամենաահալու, ամենախաղախ և ամենադաժան մարդը աշխարհում (ԳՍ, Թեհրան, 1): Խելոք, հավասարակշռված, հեռատես և բավական զարգացած Հուշանգին... ոչ ոք չէր կարող փոխարինել (ԳՍ, Թեհրան, 2):

Բազմակի որոշիչները կարող են միավորվել նաև և ու շաղկապներով, ստեղծելով մի ներփակ շարք. օրինակ՝ Տափ ու փափուկ գոլորշի է բարձրանում աթարի ղեզերից... (ԱԲ, Բրուտի տղան): Ելավ միջահասակ և ամբակազմ մի մարդ... (ԱԲ, Քեոի Դավոն):

§ 375 Բազմակի որոշիչները կարող են կապակցվել նաև կրկնվող և, ու, քե և այլ շաղկապներով, որով ավելի է ընդգծվում որոշիչների թվարկումը. օրինակ՝ ...միակ շրջազգեստը նա հագնում էր այդ մայիսյան և՛ անձրևոտ, և՛ պարզ օրերին (Սիր., Նախօրյակին): ...Բայց կա՞ արդյոք... Այդքան քե՛ պարզ, քե՛ Բարդ մի գործ: (ԵԶ): ...Փորձերով ձեր պիղծ ո՛ւ ժամտ, ո՛ւ ֆուտ, դարձաք բռնակալ ցարերին ընկեր (ԵԶ, Դաշնակցականներին) Բազմակի որոշիչները կարող են միավորվել նաև քեպետ, քեկուզ, բայց, կամ և այլ շաղկապներով: Օրինակ՝ դա թեև տմարդի, բայց սոսկալի վրիժառուություն է... (Շիրվ., Քառս):

Բազմակի որոշիչները կարող են հանդես գալ նաև խմբերով, այդ դեպքում ամեն մի խմբի անդամները, որ սերտորեն կապված են միմյանց հետ, միավորվում են շաղկապներով, իսկ իրար հետ առանձին խմբերը կապակցվում են պարզ թվարկումով: Օրինակ՝ Այսպես՝ բարակ ու հաստ, փաղցր ու կոպիտ, բարձր ու ցածր ծայրեր... դրմբացնում էին քաղաքում և ապշեցնում Արուսյունին (ՂԱ, Արուսյուն և Մանվել):

Բազմակի և տաղաս որոշիչները, որոնց կապը բավական թույլ է ինչպես իրենց որոշյալի, այնպես էլ միմյանց հետ, կարող են միավորվել այն ընդհանուր ձևերով ու եղանակներով, ինչ բնորոշ է նախադաս որոշիչների կապակցմանը: Այսինքն՝ կարող են միավորվել և՛ շաղկապով, և՛ առանց շաղկապի, և միաժամանակ, թե՛ մեկ, թե՛ մյուս ձևով:

§ 376. Բազմակի որոշիչները կարող են վերաբերել թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի որոշյալների: Առաջին դեպքում նրանք հիմնականում արտահայտում են որոշյալի տարբեր հատկանիշները, այսինքն՝ որոշիչներից յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս որոշյալի որևէ հատկանիշը՝ օրինակ՝ Պարոն Սուրեն Արևելյանը մոտ երեսունհինգ տարեկան մի բարձրահասակ մարդ էր, երկար ու շեկ մորուքով... (ՆՆ, Ճշմարիտ բարեկամը): Աշնան փաղցր ու մեղմ արևը Մասիսի վերից վար... իր տարածուն ծիրանին էր փոխել (Իս., Ազգային երգը): Այդ լուրջ, խելացի և սիրուն ղեմքը... կաշկանդում էր նրան... (Շիրվ., Քառս): Այդ նախադասությունների մեջ բազմակի որոշիչները ցույց են տալիս որոշյալների տարբեր հատկանիշները (մորուքի երկար ու շեկ լինելը, արևի քաղցրությունն ու մեղմությունը, ղեմքի լուրջ, խելացի և սիրուն լինելը և այլն): Այսինքն՝

բազմակի որոշիչներից ամեն մեկը բնութագրում է որոշյալի որևէ կողմը։ Բազմակի որոշիչները, երբ հոգնակի որոշյալին են վերաբերում, կարող են արտահայտել նրա թե՛ նույն, թե՛ տարբեր հատկանիշները։ Դա պայմանավորված է որոշիչների բնույթով։ Եթե բազմակի որոշիչները իմաստով հականիշ չեն կամ իրար չեն բացառում, վերաբերում են հոգնակի որոշյալներից յուրաքանչյուրին, այսինքն՝ իբրև որոշյալ հանդես եկած բոլոր առարկաները առանձին-առանձին ունեն նույն հատկանիշները։ Իսկ երբ բազմակի որոշիչները հականիշ բնույթ ունեն կամ բացառում են միմյանց, այդ դեպքում հատկանիշներից յուրաքանչյուրը վերաբերում է հոգնակի որոշյալներից միայն մեկին, այսինքն՝ որոշյալների մի մասը մի հատկանիշ ունի, մյուս մասը՝ մի այլ հատկանիշ։ Օրինակ՝ Պատերից երկուսի վրա շինված էին երկար ու կամաքավոր պատուհաններ (Մուր., Գեորգ Մարգպետունի)։ Բաբակ ու հաստ, ֆաղդ ու կոպիտ, բարձր ու ցածր ձայները... դրմբացնում էին քաղաքում (Ղև, Արուսյուն և Մանվել)։

Աշխարհի բոլոր անկյուններում էլ կան հաստ ու նիհառ մարդիկ (ԱՔ, Կյուրես)։ Առաջին նախադասության մեջ բազմակի որոշիչները (Երկար ու կամաքավոր) վերաբերում են բոլոր որոշյալներին՝ պատուհաններին, այսինքն՝ արտահայտում են շատ առարկաների նույնանման հատկանիշները։

Մյուս օրինակներում բազմակի որոշիչները դրսևորում են հոգնակի որոշյալների (ծայների և մաքղկանց) տարբեր հատկանիշները։ Ձայները չեն կարող հաստ ու բարակ, բարձր ու ցածր, իսկ մարդիկ հաստ ու նիհար լինել։ Այսինքն՝ բոլոր ձայները և մարդիկ միաժամանակ նշված հատկանիշները չեն կարող ունենալ։ Դա բխում է այդ որոշիչների՝ միմյանց բացառելու հանգամանքից։ Իրոք, եթե տվյալ անձը հաստ է, ապա նիհար լինել չի կարող և ընդհակառակն։ Այստեղից բխում է, որ իրար բացառող բաղմակի որոշիչներով արտահայտված հատկանիշներից յուրաքանչյուրը վերաբերում է հոգնակի որոշյալների մի մասին կամ մեկին։

Բազմակի հատկացուցիչ

§ 377. Բազմակի են լինում նաև հատկացուցիչները, որոնք դրվելով միևնույն հատկացյալի վրա, ցույց են տալիս նրա պատ-

կանելությունը, սերումը, ծագումը, վերաբերությունը և այլ կարգի հարաբերությունները:

Բազմակի հատկացուցիչները կարող են միավորվել առանց շաղկապի, կապակցական դադարներով: Այդ դեպքում առաջանում է հատկացուցիչների աններկա շարք, ուր յուրաքանչյուր անդամ արտասանվում է որոշակի ընդգծվածությամբ, հատկապես, երբ հատկացուցիչները երկուսից ավելի են, այսինքն՝ բազմանդամ են: Օրինակ՝ ...կասկածի, խանդի, Երկյուղի, կատաղության տապանալը կրկին լսելի ծածկ է նրան... (ՆՁ, Հացավան): Մեղանում շարունակ մատնանիշ են անում զրականության, արվեստի, մամուլի, դպրոցի անկյալ վիճակը... (ՎՏ, Հոգևոր Հայաստան): Բազմակի հատկացուցիչներից վերջինը կարող է կապակցվել նախորդի հետ և, ու շաղկապներով, որով և ներկայացվում է թվարկվող հատկացուցիչների շարքը. օրինակ՝ ...այդ շինվածքը տարածած ճանապարհորդների, օտարականների և պանդուխտների օթևան էր (Բ, Սամվել: ..Դրանք ցավի, վիրավորանքի ու զայրույթի արցունքներ էին (ՍՁ, Պապ Թադավոր): Բազմակի հատկացուցիչները կարող են արտահայտվել խմբերով, այդ դեպքում յուրաքանչյուր խմբի անդամները միավորվում են և կամ ու շաղկապներով, իսկ ամեն մի խումբ մյուսի հետ կապակցվում է արտասանական դադարներով. օրինակ՝ Սիրո և զայրույթի, դառնության և կատաղության նոսրան րսկրսեց դեռ իր զավակները շատած (ԴԴ, Վարդանանք): ...Վիճում էին ռզու և աշխարհի, ճայրենիքի ու կյանքի առեղծվածի մասին... (Ն. տ.):

§ 378. Երկանդամանի հատկացուցիչները կարող են կապակցվել նաև շաղկապներով, հատկապես և-ով, ու-ով, երբեմն էլ կամ-ով: Օրինակ՝ Լեոնին տիրեց ամոքի և զայրույթի մի խառն զգացմունք (ՆՁ, Հացավան): ...այստեղ հավաքված էր պալատականների ու ճախարհների բազմությունը (ՍՁ, Պապ Թադավոր):

Հատկացուցիչները կարող են կապակցվել նաև կրկնվող թե, և, ու, զուգադրական ոչ միայն... այլև և այլ շաղկապներով, րստեղծելով շինարարական շարք: Այսպես՝ ...Իսկ դռների մոտ անշարք կանգնած էին թե՛ Սահակի և թե՛ Մեսրոպի գինված թիկնապահները (Բ, Սամվել): Սուր եղջյուրները ոչ միայն վաճառի գործ էր կատարում, այլև աշտեի (Բ, Սամվել):

Բազմակի բացահայտիչներ

§ 379. Բազմակի են լինում նաև բացահայտիչները, որոնք լրացնում են միևնույն բացահայտչալիքն և միավորվում կա՛մ շաղկապով, կա՛մ առանց շաղկապի, կա՛մ էլ միաժամանակ լեն՝ մեկ թե՛ մյուս ձևով: Ընդ որում, երկանդամանի բացահայտիչները սովորաբար կապակցվում են և. ու շաղկապներով. բազմանդամանի բացահայտիչները՝ առանց շաղկապի, բացառությամբ վերջին անդամի, որը նախորդի հետ կարող է կապակցվել շաղկապով: Սրինակ՝ նրա հետևից գնացին բոլորը՝ իշխաններ, կանայք, ջուկատր և շինականներ (ԴԴ, Վարդանանք): Հայաստանի զրեթե բոլոր քաղաքները՝ Վան, Բագավան, Կաբին, Երվանդաշատ, Վաղարշապատ, Նախիջևան, Արտաշատ, բռնված էին պարսից զորքերով (ՍԶ, Պապ Թագավոր): Դա հայոց երկու հինավուրց լեռնաշխարհները՝ Արցախն ու Սյունիքը միացնող ամենակարճ ճանապարհն էր (ՍԽ, Որսիթար սպարապետ):

Բազմակի խնդիրներ

§ 380. Բազմակի խնդիրները լրացնում են նույն ստորոգյալին և հանդես են գալիս շարահյուսական միևնույն պաշտոնով: Բազմակի խնդիրները կարող են հանդես գալ նույն կամ տարբեր հոլովներով կամ էլ կապական միևնույն զրսևորմամբ: Նույն հոլովով, բայց տարբեր պաշտոնով կիրառված միևնույն ստորոգյալի խնդիրները բազմակի չեն. ինչպես տրականով արտահայտված հանգման և մասուլցման խնդիրները:

Բազմակի խնդիրները միևնույն ստորոգյալի այն համազոր լրացումներն են, որոնք կիրառվում են շարահյուսական նույն զևրով և հանդես են գալիս նույն կամ տարբեր հոլովներով կամ կապական միևնույն զրսևորմամբ:

Բազմակի ուղիղ խնդիր

§ 381. Բազմակի ուղիղ խնդիրները կարող են միավորվել հետևյալ կերպ՝ ա) առանց շաղկապի. այդ զևպքում թվարկվող խնդիրները, որ կապակցվում են արտասանական դադարներով, ստևղծում են աններփակ շարք: Գրավոր խոսքում զրանք իրարից անջատվում են ստորակետներով: Օրինակ՝ ...Գնում էր բուրդ, ցւ-

րեն, անասուն, յուզ, պանիր (ԱՔ, Կյոթես)։ ...Տիրական-քննական հայացքով դիտում էր սենյակի ճատակը, առաստաղը, պատերը. անկյունները, պատուհանները, դռները (ՆԴ, Խմբագիրը)։

Եթե բազմակի ուղիղ խնդիրները երկուսից ավելի են, վերջին անգամը նախորդի հետ կարող է կապվել և, ու շաղկապներով, փա կելով թվարկվող խնդիրների շարքը. այսպես՝ ...փառաբանում էին նրա ֆաշոթյունը, խելքը, մեծահոգոթյունը, իմաստությունը, առ դարադատությունը և շատ ուրիշ բարձր առափնություններ (ՀԲ, Անդին քարը)։ ...իր մոտ կանչեց Արտակին, Անահիտին, Զոհրա- կին ու բոլոր օրիորդներին... (ԴԴ, Վարդանանք)։ Այստեղ Գազիկ թագավորը կառուցել էր հրաշակերտ Եկեղեցի, հոյակապ արհու- նիք, անսոթի բերդ ու դղյակ... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։

բ) Բազմակի ուղիղ խնդիրները կարող են միավորվել շաղ- կապներով։ Ընդ որում, եթե խնդիրները երկուսից ավելի չեն, մեծ մասամբ կապակցվում են և, ու շաղկապներով. օրինակ՝ — Մենք ոգի ունենք և միտք... (ԴԴ, Վարդանանք)։ Անցնող կյանքից թե- վավոր խինդ ու ժպիտ մենք քաղենք... (ՍԿ)։

Բազմակի ուղիղ խնդիրները կարող են միավորվել կրկնվող և, ու, քե. ոչ և այլ շաղկապներով։ Այդ դեպքում հիշյալ շաղկապ- ները շեշտված կրկնվում են ամեն մի համազոր անդամից առաջ, որի հետևանքով բազմակի անդամները արտասանվում են հնչերան- զային առանձնահատուկ դադարներով՝ կազմելով թվարկվող ան- դամների աններփակ շարք. օրինակ՝ նրանք կրում էին և՛ նիզակ, և՛ սուր ու վահան, և՛ մահակ, և՛ կացիններ (ԴԴ, Վարդանանք)։ Երբ հեռու էր լինում, մոռանում էր քե՛ կնոջը և քե՛ Գոհարին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ)։ Մխիթարը չշնորհավորեց ո՛չ Խաչում, ո՛չ Զաւմանդին, ո՛չ էլ նրա մի քաղցր հայացքին սպասող Գոհարին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ)։

Բազմակի ուղիղ խնդիրները կարող են միավորվել ոչ միայն... այլև, ոչ քե... այլև. ինչպես... այնպես էլ (և) և այլ դուգադիր շաղ- կապներով։ Այսպես՝ Այդ դեպքում նախագահը որոնում է ոչ քե լավ կին... այլ պարզապես մի արկածային սիրահարություն (ՆԶ, Հացավան)։ Նա սիրում է ոչ միայն գինի ու օղի, այլև կոնյակ ու լիկյոր։

Հաճախ բազմանդամանի ուղիղ խնդիրները հանդես են գա- լիս խմբերով։ Այդ դեպքում խմբերը իրար հետ կապակցվում են

արտասանական դադարներով, իսկ ամեն մի խմբի անդամները իրար հետ՝ և, ու շաղկապներով: Այսպես՝ ...Համբուրում գյուղացու պինդ պաշով այտու աչք, ունի ու հակատ (ԱՔ, Մինա բիբին): Արմենները արագորեն վերականգնում են ավերված-վնասված փաղափներն ու գյուղերը, կամուրջներն ու հանապարհները, եկեղեցիներն ու մենաստաններ... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Բազմակի անուղղակի խնդիրներ²⁹

§ 382. Բազմակի են լինում նաև մյուս խնդիրները՝ հանգման, միջոցի, անջատման և այլն: Բազմակի են այն խնդիրները, որոնք ունեն միևնույն (նաև տարբեր) դրսևորում և հանդես են գալիս շարահյուսական նույն պաշտոնով: Դրանք կարող են կապակցվել՝ ա) առանց շաղկապի, արտասանական դադարներով: Այդ դեպքում կալմվում է թվարկվող խնդիրների աններփակ շարք: Այսպես, օրինակ՝ Նրանք գինված էին իրենց լեռներում ձուլած հրացաններով, երկար քրեով, նիզակներով, նետ ու աղեղով (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...սկսեց զննողաբար նայել իր հագուստին, դեմքին, մազերի սանրվածքին (ՆԴ, Զազունյան): Ամեն օր պատմում Սասնա մի ծոփ, Քուռկիկ Զալալուց, կեծակե քրից, Մարութա սարից, Ագովափարից (ՊՍ, Անյուելի դանգակատուն): Պապին շատ զարմացրեց, թե ինչու այդ մանկահասակ աղջիկներին կտրել են իրենց տնից, ծնողներից, խաղրնկերներից... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Հաճախ հանգման, վերաբերության և այլն բաղմակի խնդիրներից վերջինը նախորդի հետ կապվում է և, ու շաղկապով, որով և ներփակվում է անշաղկապ թվարկվող շարքը: Օրինակ՝ ...Անտարբերությանմ էր նայում կացիններին, քրեի, դանակներին ու իր արհեստով պարծեցող զանապետին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Միաժամանակ կծանոթանային Ռուսաստանին, ռուս ժողովրդին և նրա կուլտուրային (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): Ներսեսը պալատ էր գալիս գլխավորապես այն դեպքերում, երբ խնդիրը վերաբերում է եկեղեցուն, կրոնին և հոգևորականության (ՍԶ, Պապ թագավոր):

²⁹ Բազմակի անուղղակի խնդիրները կապակցական ձևերով ու եղանակներով իրարից էլ պես չեն զանազանվում և բնավում են խառը կերպով, ոչ առանձին-առանձին: Այդ պատճառով էլ ստիպված դորձաձում ենք ավանդական անվանումը:

բ) Վերը նշված բազմակի խնդիրները կարող են միավորվել շաղկապներով: Ընդ որում, երկանդամանի բազմակի խնդիրները ղերադանցապես կապակցվում են և, ու շաղկապներով: Օրինակ՝ նվ սիրտդ լիքն է եղել հաճախ ցասման թույնով ու ատելությամբ... (ԵԶ, Երգ մաքառման): Մեղք է դա արվեստի հանդեպ և վարպետի հիշատակի հանդեպ (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): ...Բայց չկարողացավ խախտել իմ հավատարմությունը թե՛ դեպի իմ հայրենիք և թե՛ դեպի իմ թագավորը (Բ, Սամվել):

Այդ բազմակի խնդիրները կարող են կապակցվել կրկնվող և, ու, թև, ոչ և այլ շաղկապներով: Յուրաքանչյուր համագործանող աչդ ղեպքում թվարկվում է արտասանական յուրահատուկ դադարներով: Կան ղեպքեր, երբ կրկնվող շաղկապները դրվում են ոչ թե համագործ բոլոր անդամների, այլ միայն մի քանիսի հետ: Այսպես՝ ...Այդ քաջահայտ է Բեգ, և՛ ինձ, և՛ ամենիմ (ՆԶ, Արա Գեղեցիկ): Վերջինները զրկեցին նրան թե՛ աչքերից և թե՛ գահից (Բ, Սամվել): — Միթե թողե՞լ ես մի ամենափոքր հավատարմություն՝ թե՛ դեպի քո խոսքը և թե՛ դեպի քո խոստմունքները (Ն. տ.): Վերջին երկու օրինակներում թե՛ կրկնվող շաղկապի հետ գործածվել է նաև և շաղկապը, կազմելով թև... և թև կապակցություն: Դրանով բազմակի անդամների կապը ավելի սերտ է դառնում: Ընդ որում, եթե և-ը հիմնականում իր վրա է վերցնում միավորման, ապա թև... թև կրկնադիր շաղկապը՝ շեշտելու, ընդգծելու դեր: Այստեղ առկա է միաժամանակ և՛ միավորում, և՛ ընդգծում:

§ 383. Մատնանշված բազմակի խնդիրները կարող են հանդես գալ նաև խմբերով: Հնարավոր է, որ բոլորը շունենան իրենց գույգր, այսինքն՝ մի քանիսը հանդես գան խմբերով, մեկը կամ երկուսը՝ առանձին: Առաջին դեպքում խմբերը իրար հետ կապվում են հնչերանգային դադարներով, իսկ իրենց ներսում միավորվում և, ու շաղկապներով: Երկրորդ դեպքում գույգրերով արտահայտվածներն իրենց ներսում կապակցվում են շաղկապներով, իսկ մյուսների հետ՝ արտասանական դադարներով: Օրինակ՝ Գիշերը լի էր հուզումներով, ցավով ու կարոտով, երազանքներով ու տազնապներով (ՀԲ, Մեծ տան զավակները, 1): Զվարճալի էին զինվորները իրենց մարմինն կպած գրահներով ու սաղավարտներով, սրերով ու մուրհներով (ԴԴ, Վարդանանք):

Բազմակի խնդիրները միավորվում են նաև ոչ թե... այլ, ոչ միայն... այլև, ինչպես... այնպես և (էլ) զուգահեռ շաղկապներով: Սրանցով կապակցվող անդամները արտասանվում են ընդգծվածությամբ և շեշտվածությամբ: Այսպես՝ Հայերը լեռներից կովում էին մեզ հետ ոչ միայն գեներով, այլև ֆաբերով ու փայտերով (Բ, Սամվել):

Բազմակի պարագաներ

§ 384. Բազմակի կարող են լինել պարագաների բոլոր տեսակները: Բազմակի են համարվում միայն նույն պաշտոնով կիրառվող մեկից ավելի պարագաները, ինչպես մեկից ավելի ձևի, չափի կամ տեղի պարագաները: Բազմակի չեն կարող լինել ժամանակի և ձևի պարագաները միասին, որովհետև նրանք տարբեր պաշտոն են կատարում, թեև լրացնում են միևնույն ստորոգյալին: Բազմակի պարագաներ կարող են դառնալ՝ ա) տարբեր խոսքի մասի պատկանող բառերը, եթե նույն պաշտոնով են կիրառվում, բ) Տարբեր հոլովներով դրված, բայց նույն խոսքի մասին պատկանող բառերը շարահյուսական միևնույն դերը կատարելիս, գ) Ուղիղ ձևով դրված միևնույն խոսքի մասին պատկանող բառերը, ասենք ածականները, մակբայները և այլն:

Այսպիսով՝ բազմակի են նույն պաշտոնով հանդես եկող մեկից ավելի պարագաները, որոնք կարող են արտահայտվել ինչպես միևնույն, այնպես էլ տարբեր խոսքի մասի պատկանող բառերով, ինչպես նույն, այնպես էլ տարբեր հոլովաձևերով³⁰:

§ 385. Բազմակի պարագաները հիմնականում միավորվում են երկու եղանակով. առանց շաղկապի և շաղկապներով: Առանց շաղկապի միավորվելիս կադմում են բազմակի անդամների աններփախ շարք: Օրինակ՝ Հավաքվում էին զույգ-զույգ, խումբ-խումբ... (ԳՍ, Թեհրան, 1): Դաշտերում, այգիներում, համապարհներին չաճախ էին երևում Բեկի գինձորական վերակացուները (Սև, Մխիթար սպարապետ): Ցնծության ձայնից, ծափերի զարկից շարժվում են, ղողղում պատեր ու օճորք (ՀԹ, Անուշ): Դնում ենք Դվին՝ նվազե-

³⁰ Բազմակի պարագաները կապակցական ձևերով ու եղանակներով իրարից էպպես չեն զանազանվում, ուստի քննության են առնվում միասին:

լու, երգելու (ՍԶ, Պապ թագավոր): Հեովից իսկ դա երևում էր գին-
վորների ձվաձև կճուճանման գլխաբկներից, երկար տափակ սրե-
րից (ԴԴ, Վարդանանք):

Եթե պարագաները երկուսից ավելի են, վերջին անդամը նա-
խորդի հետ կարող է կապակցվել և, ու շաղկապներով՝ փակելով
թվարկվող շարքը. օրինակ՝ Հեռանում էր անդարձ, անսփով ու
լոխն (ԵԶ, Վերադարձ): Խաղաղ առավոտը քնքուշ նայում էր ան-
դրնդից, լեռներից և հեռավոր ծայրերից (ԴԴ, Վարդանանք): Ռոշ-
տունյաց նախարարը եկել էր որսի բարակներով, ծառաներով ու
զինվորներով (ն. տ.):

Բազմակի պարագաները կարող են միավորվել նաև շաղ-
կապներով: Երկանդամանի պարագաները գերազանցապես կա-
պակցվում են և, ու շաղկապներով, որով և ստեղծվում է ներփակ
շարք. այսպես՝ Նա խոտությամբ ու ակնածանքով նայեց շինա-
կաններին (ԴԴ, Վարդանանք): Աշխատում ենք օր ու գիշեր գոր-
ծաբաններում ու հանքերում (Գ. Սար.): Օրեր ու շաբաթներ խա-
չերի դռանն անցկացրին (ՆԴ, Սաքունն ուխտ գնաց): Դուրս են
եկել դաշտը շրջապատող դորշ լեռներից ու անշնչացել սովից ու
ծառավից (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Բազմակի պարագաները կարող են միավորվել նաև կրկնադիր
և, թե, կամ, ոչ և այլ շաղկապներով՝ շնորփակելով թվարկվող լրա-
ցումների շարքը: Այսպես, օրինակ՝ Միակ շրջագրեստը նա հագ-
նում էր և՛ տանը, և՛ դրսում (Սիր., Նախօրյակին): Հասմիրկ... չ'երև-
վաց ո՛չ կալսիչի մոտ, ո՛չ ֆերմայում, ո՛չ էլ խրճիթ- ընթերցա-
բանում (ՆԶ, Հաջավան): Երբեմն կրկնվող թե շաղկապի հետ գոր-
ծածվում է և շաղկապը, որով ավելի է սերտացվում բաղմակի ան-
դամների կապը: Այդ դեպքում և-ը միավորման, թե... թե-ն ընդ-
գծելու դեր է կատարում: Օրինակ՝ Թե՛ արևելքում և թե՛ արևմուտ-
քում պատահեցան երկու մեծ փոփոխություններ (Բ, Սամվել): Պա-
լատականների մեջ իսկույն ճանաչեց թագավորին՝ թե՛ դեմֆից և
թե՛ հագուստից (ՍԶ, Պապ թագավոր): Բազմակի պարագաների
կապակցման դերով կարող են հանգես գալ նաև թե. կամ, այլև
ոչ թե... այլ, ոչ միայն... այլև և այլ շաղկապներ. օրինակ՝ Իսկ
պարսիկ գինվորները հստակորեն սանձարձակությամբ փաղափներում
թե գլուղեում անակնկալ մտնում էին տները (ՍԶ, Պապ թագա-
վոր): Նա այսօր կամ վաղը գործ կուղարկե իմ ետեից (Մուր., Գե-

վորդ Մարգարետունի): Թագավորի գալու լուրը կարճ միջոցում տարածվեց ոչ միայն միջնաբերդում, այլև քաղաքում (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ոչ թե հաշյուր անգամ, այլ հազար անգամ դու ասել ես ինձ այդ (Բ, Սամվել): Երեմիան նրա բարկությունն ու հուզումն զգաց ոչ միայն նրա ձայնից, այլև... կարմեռած աչքերից (ՍԶ, Պապ թագավոր):

**ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԳՈՐԾԱՄՎՈՂ, ԲԱՅՑ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ
ԱՆԴԱՄ ԶԱՆԴԻՍԱՑՈՂ ԲԱՌԵՐ**

§ 386. Նախադասության մեջ երբեմն գործածվում են այնպիսի բառեր, որոնք թեև քերականորեն կապված չեն տվյալ նախադասության հետ, այսինքն՝ նախադասության անդամ չեն, բայց որոշ երանգ ու գունավորում են հաղորդում նախադասությանը կամ նրա որևէ անդամի: Օրինակ՝ Եկողները, անկասկած, պարսիկներ էին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Կարծես նույն օրն էլ ճանապարհ ընկա (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը): Նրա ոտքը, իսկապես, կապված էր սրունքի մոտ և հագիվ էր դիպչում գետնին (ԽԴ, Խոզեդան): Ընդգծված բառերը նախադասության անդամ չեն, բայց որոշ երանգ են տալիս նրան:

Այն բառերը, որոնք քերականորեն կապված չեն նախադասության հետ, նախադասության անդամ չեն. բայց որոշ երանգ են հաղորդում նրան, կոչվում են միջանկյալ բառեր:

§ 387. Իբրև միջանկյալ բառեր հիմնականում հանդես են գալիս ձայնարկությունները, որոշ եղանակավորող բառեր, գոյականներ ու շաղկապներ, բառակապակցություններ, այլև կոչականներ: Նախադասության անդամ չեն ձայնարկությունները, որոնք արտահայտում են խոսողի զգացական ու կամային վերաբերմունքը նախադասության կամ նրա որևէ անդամի վերաբերյալ: Ձայնարկությունները նախադասության անդամներից առանձնացվում են հնչերանգային դադարով, գրության մեջ՝ ստորակետով: Նրանք արտասանվում են յուրատեսակ առոգանությամբ և գրավոր խոսքի մեջ ունենում են բացականչական նշան: Ձայնարկությունները չունեն կայուն շարադասություն: Նրանք կարող են դրվել նախադասության թե՛ սկզբում, թե՛ վերջում և թե՛ մեջտեղում: Հիմնականը, իհարկե, նախադաս կիրառությունն է: Այսպես՝ ...Վա՛յ աղբյուր, ո՞ւր ես գնում .. (ՍԿ): Ա՛, հասել ես գլուղը արդեն (ԵԶ, Դանթեա-

կան առասպել): Զահելությունս անցնում է, վա՛խ (ՀՇ): Վուշ-վո՛ւշ, Անուշ, վուշ-վո՛ւշ քույրիկ, վո՛ւշ քո սերին, քո յարին... (ՀԹ, Անուշ):

Որոշ ձայնարկություններ արտասանվում են շեշտված ձևով և գրություն մեջ ունենում են շեշտ: Օրինակներ՝ — Պա՛հ, պա՛հ, պա՛հ, ձու եմ ասում, է... (ՎԱ, Սևանի ափին): Հա՛, հա՛, հա՛, տղերք, Մեջքը թափ տվեք... (ՀԹ, Անուշ): — Վա՛յ-վա՛յ, վո՛ւյ-վո՛ւյ, Ընչի համար եկա ես սար... (ՀԹ, Զարի վերջը):

Շեշտված են արտասանվում նաև ա, այ, հեյ և այլ ձայնարկությունները կոչականների հետ զործածվելիս: Այդ դեպքում ձայնարկությունները կոչականներից չեն անջատվում, այլ նրանց հետ միասին են առանձնացվում նախադասության անդամներից: Այսպես՝ — Ա՛յ աղբյուր, ո՛ւր ես գնում... (ՍԿ): Ինչպես չլամ, ա՛ սա-նամե... (ՀԹ, Զարի վերջը): — Ա՛յ սառ, Խ՛յ ծառ, ա՛յ թուփ, ինչ կլինի հանկարծ Սահակս դառնաք, գաք փաթաթվեք վզովու (Արաքս, Օհան հայրիկը):

Նրբեմն զգացական վերաբերմունքը ավելի ուժեղացնելու, շեշտելու կամ ընդգծելու համար ձայնարկությունը կրկնվում է: Այդ դեպքում նրանք իրարից անջատվում են արտասանական դադարներով, գրության մեջ՝ ստորակետով: Օրինակներ՝ Ինչ ենք լսում. Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ... (ՀԹ, Անբախտ վաճառականը): Վո՛ւյ, վո՛ւյ, ո՛նց ա թակում, ձեզ մեռնեմ (ՆԴ, Ինչպես բռնկեցին): Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, ...ադամանդս գնաց... (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը):

Զգացական վերաբերմունքը ավելի ուժեղացնելու դեպքում ձայնարկությունը ավելի երկար է արտասանվում, որը գրության մեջ դրսևորվում է ձայնավորի կրկնումով կամ էլ ձայնավորի և բացականչական նշանի կրկնումով. օրինակ՝ Ա՛ա՛, Գեղամ Արամիչ, ես ձեզանից չէի սպասի, որ դուք երեխան թողնեք մոր վրա... (ԶԹ, Ոսկե հովիտ): Ա՛ա՛, ի՛նչ ես ասում, Շուշան, ինչ (ն. տ.):

Մանոթ.— Մի քանի ձայնարկություններ երբեմն չեն բաժանվում նախադասության անդամներից, քերականորեն կապվում են որևէ անդամի հետ և ստեղծում յուրատեսակ կապակցություն, որանք թեև իմաստով մոտ են միջանկյալ բառերին, բայց այդպիսին չեն: Օրինակ՝ — Վո՛ւյ իմ աչխին, անխելք կու, ինչպես իգուր խաբվել ես դու... (ՀԹ, Զարի վերջը): — Ա՛յ քեզ հսկա, Գլուխն

էստեղ, ոտներ չկա... (ՀԹ, Հսկան): ...Ա՛յ քեզ մեռնեմ, Գարման առա... (ՀԹ, Կալի Լրդր): — Վա՛յ բառով ես եկել, Գեղամ քան. հազար բարի (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): Վա՛յ բաժան աշխերին, սրտերին բաժան, Չկա վիշտ՝ բաժանման այս վշտից դաժան (ՀՇ):

§ 388. Նախադասություն անդամներ չեն նաև եղանակավորող բառերը, որոնք արտահայտում են խոսողի վերաբերմունքը տվյալ երևույթի, առարկայի կամ գործողության վերաբերյալ, զբոսանով էլ հենց եղանակավորվում, երանգավորվում է նախադասությունը կամ նրա որևէ անդամը³¹: Այսպես՝ — Իհարկե, իհարկե էստեղ է, — պատասխանեց թագավորը (ՀԹ, Աներևույթ թագավորություն): Մեր հեծելազորը անշուշտ կհաղթանակի, Լիլն պատերազմն արձակ դաշտի վրա (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Գուցե մի օր տեևր, գուցե երկու օր... (ԴԴ, Վարդանանք): Այդ նախադասություններում միջանկյալ բառերով երկբայական կամ չաստատական երանգ է հաղորդել նախադասությանը կամ նրա որևէ անդամի:

Եղանակավորող բառերի մի մասն էլ, հանդես գալով որպես միջանկյալ բառ, նախադասությանը կամ նրա որևէ անդամի հաղորդում է սաստկական ցուցական, սահմանափակման, կամային և այլ երանգ: Օրինակներ՝ Ներս մտավ չամբարձակ, մինչև անգամ հպարտ քայլերով... (ՆԴ, Զագունյան): ...որը նվիրել էր նրան իր սիրտը, իր խելքն ու խորամանկությունը, անգամ իր կյանքը (ԴԴ, Վարդանանք): Գոնե երկու շաբաթ, զոնե մի շաբաթ, զոնե հինգ օր առաջ հայտներ, թե այսինչ օրը հեռանում եմ... (ՆԴ, Զագունյան): Ահավասիկ. պոետ բրոնզի զնգոցը... (ԻԶ, Բորիս Չուկովսկի): Ընդգծված բառերը միջանկյալ են:

§ 389. Նախադասության կազմի մեջ չեն մտնում, հետևաբար և նախադասության անդամ չեն նաև կոչականները, որոնք ցույց են տալիս, թե ում է ուղղված խոսքը:

Կոչականները ևս կաշուն շարադասություն չունեն: Կարող են հանդես գալ նախադասության սկզբում, մեջտեղում և վերջում. նրանք արտասանվում են շեշտված, դրավոր խոսքում կրելով շեշտ

³¹ Եղանակավորող բառերը, իբրև առանձին խոսքի մաս. հանգամանորեն առամասնաբեր է պրոֆ. Ս. Արտահայտյանը (տե՛ս Զբեքվող խոսքի մասերը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1965):

Նախադասության անդամներից կոչականները անջատվում են արտասանական դադարով, գրության մեջ՝ ստորակետով: Ընդ որում, նախադասության սկզբում կիրառվելիս, ստորակետը դրվում է նրանից .ետո, վերջում հանդես գալիս՝ նրանից առաջ, իսկ մեջտեղում դործածվելու դեպքում՝ երկու կողմից էլ: Օրինակներ՝ — Իշխա՛ն, բարով եկար... (ՀԹ, Ուլունք), Ձեր հին ձորերով անցա ես, վարպետ (Գ. Սար.): — Արամ, Սոս, Սարգիս, Եզոբ, Սիրաբ, մի դեսր եկեք, — ձայնեց նա... (Գ. Բես, Խանգարված ճառը): — Հայրիկ, գրիր, որ դու նրա եղբայրն ես (ՀՔ, Գններալի քույրը): Երբեմն կոչականներն ունենում են նախադաս կամ ետադաս լրացումներ: Առաջին դեպքում շեշտվում է կոչականի լրացումը, և կոչականն ու իր լրացյալը կազմում են մի կապակցություն և անջատվում նախադասության անդամներից: Ի՞նչ կոչականը ունի ետադաս լրացում, ապա շեշտը չի անցնում նրա վրա, մնում է կոչականի վրա: Օրինակ՝ — Ասա՛, սիրելի՛ հայրիկ. ասա՛ (ԳԳ, Վարդանանք): — Մնաք բարո՛ւվ, սիրելի՛նե՛րս, տո՛ւն իմ, աշխա՛րհ իմ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Երբեմն կոչականը կամ լրացյալը փոխանակ շեշտվելու արտասանվում է բացականչումով: Այդ դեպքում գրության մեջ ստանում է բացականչական նշան: Այսպես՝ — Մայրի՛կ, սիրելի՛ մայրիկ, ինչո՛ւ ես լաց լինում... (Բ, Սամվել): Այստեղ հատուկ երանգ է հաղորդվում խոսքին:

§ 390. Իբրև միջանկյալ բառեր կարող են հանդես գալ նաև որոշ նորմալներ, շաղկապներ և բառակապակցություններ, հատկապես՝ սակայն, այսուհանդերձ, այնուամենայնիվ, ուրեմն, ի միջի այլոց, կարծիքով, րստ իս, ցավոք սրտի և այլն, որոնք պարզաբանում, ճշտում, բացահայտում են նախադասությունը կամ նրա որևէ անդամը: Այսպես՝ Հոբելյանական տարին, բնակաճարաբ, արդյունքների ամփոփման տարի է (ՍՀ, 19.4.1967): Մեռուժանը հավատաց, բայց, այնուամենայնիվ, հրամայեց պարսիկ պատանիներին, որ օգնեն նրան (Բ, Սամվել): Եվ այդ դեպքում կղերքը սովորաբար (ինչպես և բովանդակա՞ն) իր կատարյալական շահերը հայտարարում է ընդհանուր ազդային շահեր... (ՎՏ, Հայ պրականության գալիք օրը):

§ 391. Միջանկյալ բառերի մի տեսակն են այդպիսի բառերն ու կապակցությունները, որոնք պարզաբանում են նախադասությունը կամ նրա որևէ անդամը կամ էլ լրացուցիչ որոշ տեղեկու-

թյուն հաղորդում դրանց վերաբերյալ, դրանք այսպես ասած, բացահայտող կամ տեղեկատու բառեր են, որոնք նախադասության անդամներից առանձնացվում են արտասանական դադարով, իսկ դրության մեջ՝ փակագծերով: Այդ բացահայտող կամ տեղեկատու բառերը հիմնականում դրվում են նախադասության մեջտեղում կամ վերջում: Իբրև կանոն, նախադասության սկզբում չեն կիրառվում, որովհետև լրացուցիչ տեղեկությունը հաղորդվում է նախապես արդեն ասված մտքի վերաբերյալ: Նման բառերը կամ կապակցությունները ազատ կերպով կարելի է հանել նախադասության կազմից՝ առանց ամենաշնչին շափով նրա իմաստի վրա ազդելու կամ այն փոխելու: Օրինակ՝ Թաղմանը հանգուցյալի ազգականներից ներկա էր Երվանդ Շահապիզյանը (նախիջեանի թեմական դպրոցի տեսուչ) (ՎՏ, Սմբատ Շահազիզի թաղումը): Առաջին տեղը դրավեց Ա. Դովլաթյանը (Երևանի սուսերամարտիկների դպրոց) (Ավ., 5.2.1972): Մենք հայ սոցիալ դեմոկրատներս (բոլշևիկներս) հաստատ գիտենք, որ... (ՎՏ, Զեկուցադիր Թյուրքահայաստանի մասին), Ձեր նամակը (ամառանոցից գրած) ես ստացել եմ և չեմ պատասխանել... (ՎՏ, Հովհաննես Թումանյանին): Սարգաշինական գործարանը (դիրեկտոր՝ Ավագյան, կուսբյուրոյի քարտուղար՝ Դանիելյան) ժամկետից շուտ կատարեց տարեկան պլանը):

§ 392. Միջանկյալ կարող են լինել ոչ միայն բառեր ու կապակցություններ, այլև առանձին նախադասություններ ամբողջությամբ վերցված: Հաճախ պարզ կամ բարդ նախադասության մեջ հանդես է գալիս այնպիսի նախադասություն, որը թեև քերականորեն կապված չէ այդ նախադասության հետ, բայց միջանկյալ բառերի նման որոշ երանգ է հաղորդում նրան կամ նրա որևէ անդամի: Դրանք նույն դերն են կատարում, ինչ միջանկյալ բառերն ու կապակցությունները, այն տարբերությամբ միայն, որ սրանք երանգավորումը ավելի որոշակի ու հստակ ձևով են արտահայտում, մի բան, որ հնարավոր է դարձնում ստորոգման առկայությունը:

Որևէ նախադասության մեջ ընկած այն նախադասությունը, որ շարահյուսուրեն կապված չէ նրա հետ. բայց որոշ երանգ է հաղորդում վերջինիս, կոչվում է միջանկյալ նախադասություն:

Միջանկյալ նախադասությունները կարող են բացահայտել,

պարզաբանել, ճշտել ասված միտքը, արտահայտել զանազան հուզարտահայտչական երանգներ, խոսքի հավաստիությունը, երկբայական լինելը և այլն: Միջանկյալ նախադասությունը դրվում է նախադասության մեջտեղում և վերջում: Նախադասության սկզբում հազվադեպ է կիրառվում, այն էլ հատկապես դրամատիկական ստեղծագործություններում:

Միջանկյալ նախադասությունները գրավոր խոսքի մեջ մյուս նախադասություններից անջատվում են փակագծերով կամ ստորակետներով: Օրինակներ՝ Բայց տեսնելով երևի դա անկարելի է այլևս (պարսիկները բավական առաջ էին անցել), Բազրատունին իր մոտ կանչեց զորավար Բաթ Սահառունուն... (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Ես չեմ կարող ճնշել իմ մեջ (նա ձայնը ավելի բարձրացրեց) խղճի և մտքի ազատությունը... (ՆԴ, Նոր հավ): Դազադր վերցրին Հաղարյան ճեմարանի բարձր դասարանի աշակերտները (հանգուցյալը 35 տարի այդ դպրոցում ուսուցիչ է եղել) (ՎՏ, Սմբատ Շահադիյի թաղումը): Բարխուդարի տանու երեցը մի կերպ ոտքի կանգնեց (հաբբա՞ծ էր), սեղանն օրհնեց ու... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

Միջանկյալ նախադասությունները ազատ կերպով կարելի է հանել սվյալ նախադասությունից՝ առանց նրա իմաստը փոխելու:

ԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ

§ 393. Նախադասության անդամները իրար նկատմամբ այս կամ այն հարաբերության մեջ են գտնվում, այսինքն՝ կապակցվում են միմյանց հետ քերականական որոշակի կանոններով ու պատճառաբանվածությամբ: Հենց այդ բանի շնորհիվ էլ նրանք ձևավորում են նախադասությունը կամ խոսքը և միտք են արտահայտում: Եթե նախադասության անդամների միջև քերականական որոշակի կապակցություն չլիներ, ապա նրանք չեն կարող միտք արտահայտել: Այդ դեպքում մենք գործ կունենանք հասկացություններ արտահայտող առանձին բառերի կամ բառախմբերի, բայց ոչ նախադասությունների հետ: Քերականական կապերի մեջ մտնելու հետևանքով նախադասության անդամների միջև մտքի կապ է ստեղծվում, որը նախադասության ձևավորման անհրաժեշտ պայմաններից մեկն է: Նախադասության անդամների մտքի կապը.

այսպիսով, առաջ է գալիս այդ անդամները իրար հետ կապակցելու միջոցով:

Բառերի այն կապակցությունը, որի դեպքում ստորադաս անդամը այս կամ այն ձևն է ստանում գերադաս անդամի իմաստային կամ բերականական կարգերի թելադրմամբ կամ էլ փոփոխություն չի կրում նրա պահանջով, կոչվում է կապակցություն:

Կապակցությունը դրսևորվում է համաձայնությամբ, խնդրառությամբ և առդրությամբ: Այլ կերպ ասած՝ նախադասության անդամների կապակցությունը արտահայտելու համար մեր լեզվում գոյություն ունեն տարբեր եղանակներ՝ համաձայնություն, խնդրառություն և առդրություն:

ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 394. Համաձայնությունը նախադասության անդամների կապակցության եղանակներից մեկն է: Այն հայերենում սահմանափակ կիրառություն ունի: Հիմնականում տարածվում է ենթակայի ու ստորոգյալի և բացահայտիչի ու բացահայտյալի վրա: Իհարկե, կան համաձայնության այնպիսի դեպքեր, որոնք դուրս են գալիս նշված անդամների սահմաններից, բայց դրանք կայուն օրինաչափություն չեն ներկայացնում:

Համաձայնությունը, այսպիսով, կապակցության այն ձևն է, որի ժամանակ անդամներից մեկը ստանում է մյուսի քերականական հատկանիշները կամ ձևը:

ԵՆԹԱԿԱՅԻ ԵՎ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 395. Թեև ենթական և ստորոգյալը իրար նկատմամբ հավասարական հարաբերության մեջ են գտնվում, և նրանցից որևէ մեկը գերադաս չէ մյուսի համեմատությամբ, սակայն ստորոգյալը քերականական որոշակի փոփոխություն է կրում, երբ փոխվում է ենթակայի դեմքը կամ թիվը: Այսպես՝ Գյուղը հետզհետե կենդանացավ: Ես լավ աշխատեցի:

Առաջին նախադասության մեջ ստորոգյալը դրվել է եզակի երրորդ դեմքով, քանի որ այդպիսի կիրառություն ունի ենթական, մյուսում՝ եզակի առաջին դեմքով՝ պայմանավորված ենթակայի

համապատասխան ղեմքով ու թվով: Նշված ենթակաների դիմային կամ թվային փոփոխությունը անհրաժեշտաբար փոփոխություն առաջ կրերի ստորոգյալների մեջ: Այսպես՝ գյուղերը հետզհետե կենդանացան: Մենք լավ աշխատեցինք:

Ինչպես երևում է, երկու ղեպքում էլ ստորոգյալները հանդես են եկել հոգնակի թվով՝ պայմանավորված ենթակաների թվային համապատասխան կիրառությամբ: Ընդ որում, երկրորդ օրինակում դրա հետ միասին տեղի է ունեցել նաև դիմային փոփոխություն, մի բան, որ հետևանք է ենթակայի ղեմքի փոփոխության:

Այսպիսով, ենթակայի ղեմքն ու թիվը պարտադրվում է ստորոգյալին, և վերջինս այդ տեսակետից ստորադասվում է ենթակային կամ, ավելի ճիշտ, կախվածության մեջ է նրանից:

Ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնությունը

§ 396. Ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնությունը բավական կայուն է և օրինաչափական, հետևաբար և շեղումներ գրեթե չեն նկատվում:

Եթե ենթական արտահայտված է անձնական գերանվամբ, ապա ստորոգյալը համաձայնում է նրան ղեմքով: Ընդ որում, առաջին ղեմքի անձնական գերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը դրվում է առաջին ղեմքով, երկրորդ և երրորդ ղեմքերով կիրառված ենթակաների հետ՝ համապատասխան ղեմքով: Այսպես՝ ես անտառում էի (Իս., Հավերժություն): Գու չն ժամանակ պիտի մեռնեիր, որ ոչ կոիվ կար, ոչ սով կար (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզենիները):

Բերված օրինակներում ստորոգյալները ղեմքով համաձայնել են համապատասխան ենթակաների հետ:

§ 397. Անձնական գերանվամբ արտահայտված ենթակայի ղեպքում ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնության հետ անհրաժեշտաբար տեղի է ունենում նաև թվային համաձայնություն: Այսինքն՝ Լզակի թվով ենթակաների հետ ստորոգյալը դրվում է եզակի, հոգնակի թվով ենթակաների հետ՝ հոգնակի: Օրինակ՝ Սա ինձ նախատում եմ դրա համար (ՍԽ, Հողը, 2): Մենք դեռ չենք տեսնում տանտիրուհուն (ՀՔ, Մայրը): Առաջին օրինակում եզակի առաջին ղեմքի ենթակայի հետ ստորոգյալը դրվել է Լզա-

կի առաջին դեմքով, մյուս նախադասության մեջ ստորոգյալը կիրառվել է հոգնակի առաջին դեմքով՝ պայմանավորված ենթակայի համապատասխան թվով և դեմքով:

§ 398. Դիմային իմաստը սաստկացնելու նպատակով հաճախ իբրև ենթակա գործածվում են ես ինքս, դու ինքդ, նա ինքը, մենք ինքներս, դուք ինքներդ, նրանք իրենք ձեռք, որոնք կազմված են անձնական գերանվան համապատասխան դեմքերի և ինքն գերանվան բաղադրությամբ:

Այս գերանունների և նրանց ստորոգյալների համաձայնությունը չի շեղվում անձնական գերանուն ենթակաների և նրանց ստորոգյալների դիմային և թվային համաձայնությունից: Օրինակ՝ ես ինքս ուրիշների կառոդ էի տանել... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): — Դու ինքդ ի՞նչ ես կաթնում — ով կհաղթի (ն. տ.): Դուք ինքներդ էլ գիտեմ, որ (ն. տ.): Մենք ինքներս էլ շատ խալ վարվեցինք... (Շեքսպ., Համլետ):

§ 399. 3-րդ դեմքի անձնական ինքն գերանունը, ս, կամ դ դիմորոշ հոգերը ստանալով, ձեռք է բերում 1-ին կամ 2-րդ դեմքի գերանվան նշանակությունը: Այդպիսի արտահայտություն ունեցող ենթակայի հետ ստորոգյալները դրվում են 1-ին կամ 2-րդ դեմքով (ոչ երրորդ դեմքով): Այս դեպքում համաձայնությունը տեղի է ունենում ըստ նրանց նոր ստացած դիմային նշանակության: Օրինակ՝ Ո՞ւմ ես դու ծաղրում, ինքդ քեզ ծաղրի, ոչ թե ինձ... (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1): — Ինքներդ ասացեմ, ճիշտ չե՞մ ասում (ն. տ.): Ինքս այդ մասին շատ եմ խորհել (ն. տ.): Ինչպես տեսնում ենք, համաձայնության մեջ դեր է խաղացել այդ գերանունների դիմային իմաստը:

§ 400. Բազմակի անձնական գերանուն ենթակաների հետ ստորոգյալը համաձայնում է հետևյալ կերպ: Եթե տարբեր դեմքի բազմակի ենթակաների մեջ կա առաջին դեմքի անձնական գերանուն, ստորոգյալը համաձայնում է այդ դեմքի գերանվան հետ: Օրինակ՝ Թող վախենա նա, ով հանցանք ունի, ես և դու մեղավոր չեմք (ՆՁ, Հացավան): Նրա ինչ հոգն է, թե դու կամ ես կկորցնենք մեր հողերը, մեր գյուղերը... (Սև, Մխիթար սպարապետ): — Իսկ ես և նա մի քիչ ծուլացել ենք (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1),

2-րդ և 3-րդ դեմքի անձնական գերանուններով արտահայտված բազմակի ենթակաների ստորոգյալը դրվում է 2-րդ դեմքով՝

համաձայնելով այդ դեմքի ենթակային, օրինակ՝ Դու և նա վաղը պետք է հերթապահեմ տեղամասում: Դուք և նրանք թույլ եմ տվել խաղի կանոնների խախտում:

Երբեմն բազմակի ենթակաները արտահայտվում են դերանուններով և գոյականներով կամ այլ բառերով: Այդ դեպքում ստորոգյալը համաձայնում է դերանվան հետ:

Քանի որ գոյականները միշտ երրորդ դեմքով են կիրառվում, և նրանց հետ տարբեր դեմքի անձնական դերանունների գործածությունը դիմային տարբերություններ է առաջ բերում բազմակի ենթակաների մեջ, ուստի համաձայնություն ժամանակ նախընտրվում է դերանվան առաջին դեմքը, որից հետո երկրորդը: Դերանվան երրորդ դեմքը, որ ամենից թույլն է, համընկնում է գոյական ենթակայի դեմքին: Այդ պատճառով էլ եթե բազմակի ենթակաները արտահայտված են լինում 3-րդ դեմքի անձնական դերանվամբ և գոյականով, ապա ստորոգյալը դրվում է 3-րդ դեմքով: Այստեղ փաստորեն գործում է միևնույն դեմքի ենթակաների հետ ստորոգյալի համաձայնության սովորական օրինաչափությունը: Միակ տարբերությունը այն է, որ բազմակի ենթակաների մեջ 3-րդ դեմքի դերանվան փոխարեն հանդես է գալիս նույն դեմքով արտահայտված գոյականը: Օրինակ՝ Նս ու Գարեգինը կգնանք... (ՍԽ, Հոգը, 1): Կապիտան Կորիյովը, լեյտենանտն ու ես նստում ենք... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Նշված օրինակներում ստորոգյալները համաձայնել են իրենց ենթակաների հետ դեմքով: Բոլոր նախադասությունների մեջ ստորոգյալները դրվել են 1-ին դեմքով, մի բան, որ պայմանավորված է բազմակի ենթակաների մեջ 1-ին դեմքի անձնական դերանվան առկայությամբ:

Հետևյալ օրինակներում՝ դու և Հասմիկը աբժանի եմ գովասանքի, Դու և քո ընկերը պետք է զբաղվեմ այդ հարցով բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը կիրառվել է 2-րդ դեմքով, մի բան, որ հետևանք է 2-րդ դեմքի անձնական դերանուն ենթակայի կիրառության, իսկ՝ նա և Շուրան իրար ճանդիպեցին (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1), Թե՛ նա. թե՛ Սարխոշովը զարմացան (ն .տ.) նախադասություններում բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հանդես է եկել 3-րդ դեմքով՝ պայմանավորված ենթակաների համապատասխան դեմքով:

§ 401. Երբ խոսողը հարցումով դիմում է խոսակիցներին՝

պարզելու համար, թե նրանցից ով է գործողություն կատարողը և դորժածում է ով հարցահարաբերական գերանունը կրկնումով, այդ դեպքում ստորոգյալը դրվում է 2-րդ դեմքով: Ստացվում է 3-րդ դեմքի գերանուն ենթակայի հետ 2-րդ դեմքի ստորոգյալի կիրառություն, օրինակ՝ ո՞վ ու ո՞վ գնացիք: Կարելի է ենթադրել, որ այդ ձևերի մեջ ենթական նախապես եղել է դուր գերանունը, որը հետո ընկել է, իսկ ստորոգյալը մնացել է նույն դեմքով: Պետք է նշել, որ երբ տվյալ գործողություն կատարողները ոչ թե խոսակիցներն են, այլ ուրիշ անձեր, որոնք այդ խմբից դուրս են, խոսողը հարցումով դիմում է խոսակցին իմանալու, թե ովքեր են նրանք, այդ դեպքում ստորոգյալը 3-րդ դեմքով է դրվում, օրինակ՝ — Արամ, ո՞վ ու ո՞վ գնացին:

§ 402. Ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնությունյան մեջ չեղում է նկատվում նաև այն ժամանակ, երբ ստորոգելիական վերադիրը արտահայտված է առաջին կամ երկրորդ դեմքի անձ նական գերանվամբ, իսկ ենթական՝ դոշականով կամ գոշականաբար կիրառված որևէ խոսքի մասով, օրինակ՝ Այդ բոլորի պաա-նառը ես եմ: Այդ բոլորի պատնառը դու ես: Այստեղ ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնությունյան փոխարեն կարծես առկա է ստորոգելիական վերադրի և նրա հանգույցի համաձայնությունը:

1-ին դեմքի գերանուն վերադրի հետ հանգույցը 1-ին դեմքով է կիրառվում, 2-րդ և 3-րդ դեմքերով արտահայտված վերադիրների հետ համապատասխան դեմքերով (հմտ. մեղավորը ես եմ, մեղավորը դու ես, մեղավորը նա է):

§ 403. Երբեմն անձնական գերանունների հետ միասին իբրև ենթակա կիրառվում են ամեն, բոլոր գերանունները, որոնք դիմորոշ հոգերի միջոցով ստանում են անձնական գերանունների դիմային համապատասխան նշանակություն, այսինքն՝ ձեռք են բերում դիմային այն իմաստը, որ ունի անձնական տվյալ գերանունը (մենք ամենքս, դուք ամենքդ, նրանք ամենքը, մենք բոլորս, դուք բոլորդ, նրանք բոլորը): Նշված որոշյալ գերանունները կիրառվում են անձնական գերանունների հոգնակի ձևերի հետ և վերջիններիս համար մի տեսակ պարզաբանման, բացահայտման գեր են կատարում՝ իմաստային տեսակետից մոտենալով բացահայտիչ բացահայտյալի հարաբերության: Դրանք անձնական գերանունների հետ միասնաբար հանգես են զալիս որպես նախադասության

մեկ անգամ: Ստորոգյալը այդ դեպքում համաձայնում է ենթակայի հետ ղեմքով և թվով: Այդ բոլոր ձևերի հետ ստորոգյալը հոգնաբար է կիրառվում, ընդ որում, նշված բաղադրյալ ձևերի մեջ, 1-ին ղեմքի ղերանվան առկայության դեպքում ստորոգյալը 1-ին ղեմքով է գրվում, եթե ենթակաները արտահայտված են 2-րդ կամ 3-րդ ղեմքի ղերանուններով, ստորոգյալը ստանում է ենթակայի համապատասխան ղեմքը, օրինակ՝ Երիտասարդ Գնեւն ասաց այն, ինչ նրանք ամենքս մտածուս էին... (ՍԶ, Պապ թագավոր) Իսկ բոլորը մեր քշնամին եւ... (Իս., Շաքո Վալիշվիլի): Մենք բոլորս, բոլորս մանուկներ ենք որք... (ՎՏ): Մենք ամենքս հյուս ենք կյանքում (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը):

§ 404. Երբեմն անձնական ղերանվան հետ իբրև ենթակա կիրառվում է թվականը, որը դիմորոշ հոդի միջոցով ստանում է անձնական ղերանվան համապատասխան ղեմքը (մենք երկուսս, դուք երկուսդ, նրանք երկուսը):

Այդ դեպքում ստորոգյալը հոգնակի է գրվում և համաձայնում ենթակայի հետ ղեմքով, Օրինակ՝ Մենք երկուսս ուսանողներ ենք, դուք երեքդ՝ աշակերտներ: Հաճախ թվականի հետ միասին հանդես է գալիս էլ բառը, որ ավելի է ընդգծում այդ խմբի մեջ մշտնոդ անձերի միասնաբար հանդես գալը: Այսպես՝ դուք հինգդ էլ գերազանցիկներ եք:

§ 405. Թվականը որպես ենթակա հանդես է գալիս նաև ցուցական ղերանունների հետ (սրանք երկուսը, դրանք երկուսը, նրանք երկուսը): Այս դեպքում նա ստանում է 3-րդ ղեմքի դիմորոշ հոդ, որը պայմանավորված է ցուցական ղերանվան դիմային համապատասխան կիրառությամբ: Օրինակ՝ Նրանք երկուսն էլ միջին տարիքի մարդիկ էին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Իրանք հինգն էլ աշակերտներ են: Այս ձևերի հետ ևս կիրառվում է էլ բառը դարձյալ վերը նշված իմաստով:

§ 406. Եթե բազմակի ենթակաները արտահայտված են ցուցական և անձնական ղերանուններով, ապա ստորոգյալը գրվում է հոգնակի թվով և ղեմքով համաձայնում է անձնական ղերանվան հետ: Օրինակ՝ Ես ու սա այդ գործը գլուխ կրեւենք: Սա ու նա ուշինչ չեն կառող անել:

Նկատենք, որ նման կիրառությունները լայն տարածում չունեն դրական լեզվում: Ցուցական ղերանունից և գոյականից կազմը-

ված բազմակի ենթակաների ստորոգյալը կիրառվում է երրորդ դեմքով. Օրինակ՝ Կապիտան Կոբիլովը մի օր էլ սոված պահի, կփախչեն սա ու Կոնկինը... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Մյուս տեսակի դերանուն ենթակաների հետ ստորոգյալը զործածվում է երրորդ դեմքով: Օրինակ՝ ...Իրան մեծ մասամբ սաղավարտով հայ զորականներ էին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Յուրաֆանչյուր ու աշխատում էր առաջանալ և հարմար դիրք ու տեղ գրավել (Ն. տ.): Ամեն ինչ վերջացավ (Ն. տ.): ...Բայց նրանցից ամեն միև կվաներ հարյուր հազարացի (Մուր., Գևորգ Մարգարե-տունի):

§ 407. Յուրաֆանչյուր, ամեն մեկը որոշյալ և ոչ մեկը որոշյալ դերանվան ժխտական ձևով արտահայտված ենթակաների ստորոգյալը իբրև կանոն եզակի երրորդ դեմքով է զրվում Օրինակ՝ Ամեն մեկը խորասուզված էր իր մտքերի մեջ (ՆԶ, Հացավան): Ամեն մեկը հիշում էր իր անցած կյանքը... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Յուրաֆանչյուր մոտենում էր սեղանին և մի-մի բաժակ օդի ըմպում: Սակայն, երբ այդ դերանունները ըստանում են ս կամ դ դիմորոշ հոգը և դիմախին նոր իմաստ ձևոք բերում (յուրաքանչյուրս, յուրաքանչյուրդ, ամեն մեկս, ամեն մեկդ, ոչ մեկս, ոչ մեկդ), ստորոգյալները համաձայնում են այդ ենթակաների նոր ձևոք բերած դեմքի հետ: Օրինակ՝ յուրաֆանչյուր ձեր կարյաց չափ կտաք դիմվոր, ձի և պարեն (ՍԶ, Պապ թագավոր): — Ամեն մեկս մեր տանը կլինենք... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Յուրաֆանչյուրս ճանձնել էինք երկուական քննություն և մեկական ստուգարք: Ոչ մեկդ չընդունեցիք մեր առաջարկությունը: Ոչ մեկս չբացակայեցինք նիստից:

Ծանոթ.— Նկատվում են դեպքեր, երբ յուրաֆանչյուրս ձևի հետ ստորոգյալը եզակի երրորդ դեմքով է զրվում, փոխանակ հոգնակի 1-ին դեմքով կիրառվելու, օրինակ՝ յուրաքանչյուրս սուղվել էր իր հոգու ներս... (Իս., Հովվերգություն): Այստեղ ս հոգի դիմորոշությունը բավական թույլ է, որի հետևանքով ստորոգյալը եզակի 3-րդ դեմքով է կիրառվել, եզակիությունը նպաստել է նաև այն, որ այստեղ մտովի վերցվում է միայն այն անձը, որը անջատվում է միավորների քանակությունից:

§ 408. Ամեն(ը), ամենք(ը) և բոլոր(ը) որոշյալ դերանունների հետ ստորոգյալը երրորդ դեմքով է զրվում: Օրինակ՝ ...Բոլորը

գնացին միանգամից (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Ամեննր միաբերան օրհնում և վառաբանում էին նրան (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

Երբ ամեննր, բոլորը դերանունները ստանում են ս կամ դ դիմորոշ հոգը, ձեռք են բերում դիմային նոր նշանակություն (բուլորս, բոլորդ, ամենքս, ամենքդ), ստորոգյալները այդ դեպքում համաձայնում են ենթակաների հետ, ստանալով դիմային համապատասխան արտահայտություն, այսինքն՝ կիրառվում են այն դեմքով, որով հանդես են եկել ենթակաները: Օրինակ՝ Ես չգիտեմ, արքա, ամենքս մի տեղ պիտի ապրենք, թե կտանեն մեզ տարբեր վայրեր (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Եթե ամենքդ այգուլս կփախչես այնտեղից, իհարկե զորք չենք ունենալ... (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Մենք դինվորներ ենք ու բոլորս էլ երկուական աչք ունենք (ԲՆ, Սերմնացանները չվերադարձան): — Բոլորս գուրս եկաք շրջապատումից (Ն. տ.):

Ինչպես տեսնում ենք, ենթակայի և ստորոգյալի դիմադին համաձայնության մեջ գրեթե շեղումներ չեն նկատվում: Այստեղ օրինաչափությունը բավական կայուն է:

Ենթակայի և ստորոգյալի թվային համաձայնությունը

§ 409. Ենթական և ստորոգյալը հայերենում համաձայնում են նաև թվով: Ընդ որում, նրանց թվային համաձայնության մեջ շեղումներ ավելի շատ են նկատվում, քան դիմային համաձայնության մեջ: Դրա պատճառներից մեկն էլ թերևս այն է, որ լեզվի մեջ միաժամանակ գործում է և՛ քերականական, և՛ իմաստային համաձայնությունը, որոնք տարբեր երևույթներ են: Քերականական համաձայնության օրինաչափությունը հաճախակի խախտվում է իմաստային համաձայնությամբ, որի հետևանքով էլ լեզվի մեջ միաժամանակ հանդես են գալիս համաձայնության զուգահեռ ձևեր: Այստեղ որոշակի դեր են խաղում նաև հեղինակների՝ տվյալ երևույթի նկատմամբ ունեցած թվային ըմբռնումները և այլն: Լեզվի մեջ քերականական և իմաստային համաձայնություններն էլ օրինաչափական են և կենսունակ: Դրանցից ոչ մեկը չի կարելի դիտել իբրև բացառություն կամ շեղում:

Գոյական ենթակայի և ստորոգյալի թվային համաձայնությունը

§ 410. Գոյականով արտահայտված ենթական և ստորոգյալը համաձայնում են թվով: Եթէ ենթական եղակի է, ստորոգյալը եղակի թվով է կիրառվում, իսկ հոգնակի ենթակայի հետ ստորոգյալը հոգնակի թվով է գրվում: Օրինակ՝ Անցավ Թաթուլն էն հաղթական (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): ...Որի մի խոսքն իր ամուսնու համար հազարապատիկ քանկ էր... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Խանին շշմեցրին Հալիժորի ամուրիությունները... (Ն. տ.):

§ 411. Եթե ենթական հավաքական գոյական է, ապա ստորոգյալը հիմնականում եղակի թվով է կիրառվում, հատկապես այն դեպքում, երբ ենթական թվական կամ այլ կարգի լրացում չունի: Հավաքականության իմաստ ունեցող ամբոխ, զորք, ժողովուրդ, բանակ, բազմություն, թափուր, բնակչություն, ուսանողություն, աշխատավորություն, հոտ, նախիր, երամ և այլն գոյականները անշուշտ ներառում են մեկից ավելի միավորներ, սակայն դրանցով արտահայտված ենթականների հետ ստորոգյալի եղակի գործածությունը պայմանավորված է ոչ թե նրանց զրսևորած իմաստով, այլ քերականական հատկանիշով, այսինքն՝ եղակի թվով: Այստեղ փաստորեն գործում է քերականական համաձայնության օրինաչափությունը, որը հազվադեպ կարող է խախտվել իմաստային համաձայնությամբ: Օրինակ՝ — Կրակը մարեց... Նզովք, — կրկնեց հրապարակի բազմությունը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Բանակը սկսեց խժոել ճանապարհին թալանած ուտեստը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Զորքը ուտեստի պակասություն չէր բաշտում (Ն. տ.): Ամբոխը բոլորովին ծածկեց նրան (ՆԴ, Բարեբար և որդեգիր): ...Թափուրը սոսկեմում էր քաղաքի կենտրոնին (ՍԶ, Պապ թագավոր):

§ 412. Հավաքական իմաստ ունեցող գոյականով արտահայտված բազմակի ենթականների հետ երբեմն հանդիպում է եղակի ստորոգյալի գործածություն: Օրինակ՝ Զորքն ու քաղաքի բնակչությունը զտնվում էր պարիսպների վրա (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Ժողովուրդն ու զորքը պատրաստ է սիրահոժար նահատակվելու իր քաղաքի համար... (Ն. տ.): Նման կիրառությունները օրինաչափական չեն, հետևաբար և հանձնարարելի չեն:

Հավաքական իմաստ ունեցող գոյական ենթական հրբեմն կրկնվում է: Այդ դեպքում ստորոգյալը, որ փաստորեն բաղմակի ենթակայի հետ է համաձայնում, մեծ մասամբ եզակի է կիրառվում: Օրինակ՝ ...Պատերազմից հետո մեր բանակը, արքունի բանակը դարձել է սակավամարտ (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Հավաքականության իմաստ ունեցող գոյական ենթակայի հետ հանդիպում են նաև հոգնակի ստորոգյալի կիրառության դեպքեր: Իրանք, իհարկե, օրինաչափական չեն և հազվադեպ գործածություն ունեն: Այդ դեպքում ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը իմաստային է, ոչ քերականական. օրինակ՝ Մեր մայրաքաղաքի և հանրապետության մյուս քաղաքների ու շրջանների աշխատավորությունը իրենց հանգիստը անց են կացնում բնության գեղատեսիլ վայրերում (Ավանգ., 2.6.1963): Իմաստային համաձայնությունը՝ բակառությունը, անշուշտ զրական լեզվի մեջ է մտնում խոսակցական լեզվից, պետք է նշել, սակայն, որ խոսակցական լեզվի մեջ էլ այն սահմանափակ տարածում ունի:

§ 413. Երբ ենթական արտահայտված է բառակրկնությամբ կազմված գոյականով, ստորոգյալը եզակի է կիրառվում: Այդ դեպքում ամբողջ բառակրկնությունը միասին դիտվում է իբրև բառական մեկ միավոր: Օրինակ՝ Ձև-ծուն չկա (ՀԹ, Լոռեցի Սաքոն): — Հո մարդ-մուրդ չի՞ տեսել (ՍԽ, Հողը, 1): Խղած-չխղած մի հաշիվ էր (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

Եթե ենթակայով զրսևորվում է հոգնակի ստացականություն, ապա ստորոգյալը սովորաբար կիրառվում է եզակի թվով: Օրինակ՝ — Քեֆներս լավ է (ՆԶ, Հացավան): Մուծիկներին, որ տեսնեք, սրտներդ կպատռվի. քաղցած են, բոբիկ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): — Բախտներս բերել է... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Զարմանքից բերաններս բաց էր մնացել (ՎԱ, Լեոննր հայրենի):

Եթե հոգնակիությունը վերաբերում է և՛ ենթակային և՛ նրա հատկացուցիչին, ստորոգյալը կարող է հոգնակի գործածվել, օրինակ՝ Նրանց շրթունքը այնպես էին իրար մոտեցել, որ շունչները գրկախառնվում էին (Շեքսպ., Օթելլո):

§ 414. Եթե ենթական հոգնակի է և ունի ստացական հոգեր, բայց հոգնակիությունը վերաբերում է ենթակային և ոչ թե ստացական հոգով զրսևորվող առարկաներին, ստորոգյալը թվով հա-

մաձայնում է ենթակային. օրինակ՝ — Բեղերդ ավելի են երկարել (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): — Ինչպե՞ս են գործերդ (ՍԽ, Հոգը, 1): Գործերս լավ են... (Իս., Դարբին Գևորգը):

§ 415. Թեև եզակի գոյական ենթակայի հետ դրվում է եզակի ստորոգյալ, սակայն հաճախ խախտվում է այդ օրինաչափությունը, մի բան, որ ամենից առաջ պայմանավորված է ենթակայի դրսևորած իմաստով և նրա լրացումների բնույթով: Եթե եզակի ենթական արտահայտում է հատերով հաշվող առարկաներ և ունի թվական որոշիչ, ստորոգյալը կարող է նաև հոգնակի կիրառվել: Օրինակ՝ եվ իրոք, շուտով երևացին պարսից հինգ զինվոր... (ՍՁ, Պապ թագավոր): Երկու ոտքս էլ խիստ ցավում են... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Հիսուն հազար մառդ չբալապատել էին վախժանգի վրանը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ), Երեք թե չորս ծույլ զնդակ անցնում են իմ կողքով (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Կան դեպքեր, երբ ենթական հատերով հաշվող գոյական է և ունի թվական որոշիչ, սակայն ստորոգյալը եզակի է դրվում: Այս դեպքում թվական որոշիչի քանակությունը չի կապվում ենթակայի հետ, ենթական չի ուժեղացվում թվականի քանակային մեծությամբ, նա կարծես առանձին դիրք է գրավում կապակցության մեջ, և ստորոգյալը թվով համաձայնում է նրա հետ՝ իբրև եզակի ենթակայի: Օրինակ՝ Լուսամուտից աչ ու ձախ, պատերի տակ դրված է երկու մահճակալ (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Ինչ հիմարություն, պատերազմ է, օրը հազար մառդ է սպանվում (Ն. տ.): Դեպի նպատակակետ գնաց 11 ինժեներ (ՍՀ, 22.10.1970): Ներկայումս 14 տիպային նորակառույց դպրոցներում սովորում է 6.500 երեխա (ՍՀ, 11.10.1970):

§ 416. Եթե ենթական ժամանակի իմաստ է արտահայտում կամ էլ վերացական գոյական է և ունի թվական որոշիչ, նրա հետ նկատվում է եզակի ստորոգյալի գործածության միտում, հատկապես, երբ ստորոգյալը չեզոք կամ կրավորական սեռի բայ է: Օրինակ՝ Անցավ տասնհինգ րոպե... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Այդ օրից անցել է 15 տարի (ՎԱ, Գանձն ապառաժի մեջ): Արտադրվել ու պետությունն է վաճառվել շուրջ 52 հազար տոննա պտուղ (ՍՀ, 11.10.1957): Նրա մեջ խոսում է երկու զգացմունք (ՆՁ, Հացավան):

§ 417. Եթե ենթական հատերով հաշվող թանձրացական գո-

յական է և ունի մի ֆանի անորոշ դերանուն լրացում, ապա ստորոգյալը հակվում է դեպի հոգնակին: Օրինակ՝ Ամպի մի ֆանի ծվեն երևացին երկնակամարում (Սև, Մխիթար սպարապետ): Երեվացին մի ֆանի պառավ կին... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Եթե մի ֆանի անորոշ դերանունը ոչ թե անմիջապես է լրացնում ենթակային, այլ թվականի հետ միասին է հանդես գալիս որպես որոշիչ, ստորոգյալը դարձյալ հիմնականում հոգնաբար է կիրառվում: Այստեղ ստորոգյալի հոգնակիությունը նպաստում է ոչ միայն դերանունը, այլև թվականը: Օրինակ՝ Մի ֆանի հարյուր բուրբ գերի էին հանձնել (Սև, Մխիթար սպարապետ):

§ 418. Հաճախ իբրև ենթակա հանդես են գալիս մի մասը, մեծ մասը և այլն բառակապակցությունները, որոնք ձևով եզակի են, իսկ ըստ առարկաների ընդգրկման քանակի՝ հոգնակի: Ստորոգյալը նրանց հետ կիրառվում է և՛ եզակի և՛ հոգնակի թվով: Սովորաբար այդ ենթակաները ունենում են որևէ հատկացուցիչ՝ արտահայտված դերանվամբ կամ գոյականով: Եթե հատկացուցիչները եզակի են, ապա սովորաբար այդ ենթակաների ստորոգյալը եզակի է կիրառվում, իսկ եթե հոգնակի և անձի անուն են, ստորոգյալը հակվում է դեպի հոգնակին, թեև այդ դեպքում եզակի ստորոգյալի կիրառությունը նույնպես օրինաչափական է: Օրինակ՝ ...Տների մի մասը ջնջվել է հողի երեսից (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Բայց ավաղ, նրանց մի մասը այլևս չեն վերադառնում իրենց բնակավայրը, Արաքս գետը (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): — Քո ահից Մխիթարի զորքի մեծ մասը ցրվել է (Սև, Մխիթար սպարապետ): — Մեր թագավորի հետ եկել է սակայն նրա սպասավորների մեծ մասը (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Այս դիրքը գրվելու ժամանակ եվրոպական ժողովուրդների մեծ մասը դեռ կիսավայրենի կյանք էին վարում (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Պետք է նկատել, որ մեծ մասը բառակապակցության հետ ստորոգյալը ավելի շատ հոգնակի է կիրառվում, քան եզակի, իսկ մի մասը ձևի հետ հավասարաչափ գործածվում են և՛ եզակի, և՛ հոգնակի ստորոգյալներ: Ստորոգյալի հոգնաբար կիրառությանը նպաստում է ենթակայի քանակական շատության ուժեղացումը. մի բան, որ արվում է մեծ բառի գործածությամբ: Մեծ մասը կապակցությունը ընդգծում է տվյալ խմբի առարկաների կեսից ավելին: Անշուշտ դրա մեջ առարկաների քանակությունը ավելի շատ էր, քան մի

մասը կապակցության մեջ: Այս դեպքում որոշ դեր է կատարում Նեղինակի ըմբռնումը կամ մոտեցումը:

Կես գոյական ենթակայի հետ ստորոգյալը գրվում է եզակի, երբ ենթական ունի իր ցույց տվող հոգնակի Նատկացուցիչ, իսկ երբ ենթակայի Նատկացուցիչ լրացումը անձի անուն է, ստորոգյալը հակվում է դեպի Նոգնակին: Այստեղ, իհարկե, որոշ դեր են խաղում նաև նախադասության կառուցվածքն ու ստորոգյալի բնույթը: Օրինակ՝ Ֆուբրիկային հատկացված միջոցների կեսն է իրացվել (ՍՀ, 27.9.1970): ...Իսկ աբեղաների կեսը տուրքեր հավաքելու քոխարեն, կառող են մտնել բանակ (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Երբեմն ենթակա է դառնում հերոսն ու նրա գերակատարը Այդ դեպքում ստորոգյալը եզակի է գրվում, մի բան, որ պայմանավորված է նրանով, որ դրանք բազմակի անդամներ չեն և վերաբերում են միևնույն անձին: Նման կապակցությունների մեջ ուշադրությունը բևեռվում է գերակատարի վրա, որը հանդես է գալիս որպես տվյալ հերոսն ու նրա գերակատարը. օրինակ՝ Կարմեն-Արխիպովան ասես ներծծված է արևի ճառագայթներով (ՍՀ, 1.4.1969):

§ 419. Ժամանակակից հայերենում Նոգնակի ենթակաների հետ հանդիպում են նաև եզակի ստորոգյալներ հատկապես այն ժամանակ, երբ վերջիններս ենթակայի նկատմամբ նախադաս են և արտահայտված են մեծ մասամբ չեզոք կամ կրավորական սեռի բայերով: Հեղինակը գործածում է եզակի ստորոգյալ, նկատի չառնելով ենթակայի հոգնակիությունը, որը շարադասավելու է ստորոգյալից հետո: Նախատեսվում է եզակի ենթակա, որը, սակայն, շարադրության ընթացքում որոշակի պատճառաբանվածությամբ հոգնակի է կիրառվում: Հենց դրա հետևանքով էլ երբեմն հոգնակի ենթակայի հետ եզակի ստորոգյալ է գրվում: Օրինակ՝ Մեզ հետաքրքրում է Գորիս քաղաքի բնակիչների հոգևոր շահերը... (ԱԲ, Կյոթես): ...Լուծված էր իմ սննդի, ճամփորդելու հարցերը (ՎԱ Լեոնեհ հայրենի): 1971 թ. մարտից ուսումնասիրության պարագա կդառնա ՍՄԿԿ 24-րդ համագումարի նյութերը (ԵԵ, 26.9.1970): ...Ինքնարժեքի արտապլանային իջեցումից տնտեսվել է 94 հազար ոտբլու միջոցներ (ԵԵ, 11.9.1970): Քանի որ ստորոգյալը նախադաս է, և նրա ու ենթակայի միջև ընկած են այլևայլ անդամներ, ուստի դրանց անհամաձայնությունը կարծես մեղմանում ու թու-

լանում է: Նման տիպի համաձայնությունը թեև որոշ պատճառաբանվածություն ունի, սակայն սխալ է, հետևաբար պետք է խուսափել այդպիսի ձևերի գործածությունից:

§ 420. Հոգնակի ենթակայի հետ սխալմամբ եղակի ստորոգյալ է դրվում նաև այն դեպքում, երբ ենթական տվյալ ամբողջության մի մասն է կաղմում, իր է ցույց տալիս, հիմնականում վերացական գոյական է, որ սովորաբար հատերով չի հաշվում, իսկ ստորոգյալները կրավորական կամ չեզոք սեռի բայեր են և կամ էլ անվանական բաղադրյալ են: Օրինակ՝ Քիչ անց ծեր ձկնորսը ձկոքերը պահեց բուրավետ դոլորշու վրա և հայտարարեց.— մատներս կլիշում և, ժամանակն է... (ՎԱ, Լեոնեի հայրենի): Սեմեոնի ասածները ծանր տպավորություն քոզեց (ՍՍ, Մխիթար սպարապետ): Կամ փամփուշտներն և բիշ, կամ մի վաստ բան են պատրաստում մեզ համալ (ԲՀ, Սերմնացուները չվերադարձան):

§ 421. Եզակի ենթակաների հետ երբեմն կիրառվում են հոգնակի ստորոգյալներ: Դա տեղի է ունենում հատկապես այն ժամանակ, երբ ստորոգելիական վերադիրները հոգնակի են, և ծավալային տեսակետից ավելի նեղ հասկացություն են արտահայտում, քան ենթակաները, իսկ վերջիններիս ակտիվության ըմբռնումը, իբրև գործողություն կատարողի, մի տեսակ թուլանում է: Օրինակ՝ Ճանապարհի աջ ու ձախ կողմերին ամբողջ տալածք վարդենիկի դաշտերն են (ՍՀ, 23.10.1970): Գեղի տերը նրանք են, նրանց սուտը կանցնի... (ՎԱ, Լեոնեի հայրենի): Մեր թշնամին ոչ թե կանաչ է, այլ պարսից զորք... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Բանն, անշուշտ կղզիները չէին, այլ ճապոնական իմպերիալիստների ավելի լուրջ հավակնությունները (ՍՀ, 30.3.1969):

§ 422. Եզակի ենթակայի հետ ստորոգյալը հոգնաբար կարող է դրվել նաև այն ժամանակ, երբ ենթական ունի հոգնակի թվով բացահայտիչ, որի հետ էլ հենց տեղի է ունենում ստորոգյալի համաձայնությունը: Օրինակ՝ Մնացածը՝ հյուսիս-արևելյան վեց կոմսությունները, մտցվեցին Մեծ Բրիտանիայի Միացյալ թագավորության կազմի մեջ (ՍՀ, 12.2.1971): Այստեղ հոգնակիությանը նր պատկեր է նաև ստորոգյալի շարադասությունը: Այն ավելի մոտ է հոգնակի բացահայտիչին, քան ենթակային:

Պետք է նկատել, որ հոգնակի ենթակայի հետ եզակի ստորոգյալի և եզակի ենթակայի հետ հոգնակի ստորոգյալի վերը նըշ-

ված կիրառությունը դրական լեզվի մեջ է թափանցում հիմնականում խոսակցական լեզվից և որոշ իմաստով կարծես օրինակա-նացվում է:

§ 423. Եթե ենթական ստեղծագործությունների, պարբերա-կան մամուլի, զրբերի և այլն անվանում է՝ հոգնակի թվով, ապա, իբրև կանոն, ստորոգյալը եզակի է դրվում: Այս դեպքում ենթա-կան դիտվում է իբրև մի ամբողջություն, մեկ միավոր, անկախ նրա հոգնակիությունից: Օրինակ՝ Րաֆֆու «Կայծեր»-ը ընթերցվում էր մեծ հաճությամբ: Տերյանի «Մթնշաղի անուշները» արագորև տարածվեց ընթերցող հասարակայնության մեջ:

Նկատվում են դեպքեր, երբ այդպիսի գոյական ենթակաների հետ ստորոգյալը հոգնաբար է դրվում, մի բան, որ ճիշտ և ըն-դունելի է:

Մանոթ.— Եթե բաղադրյալ հատուկ անունը իր կազմում ունի հոգնակի բաղադրիչ և հանդես է գալիս իբրև ենթակա, ստորոգ-յալը հոգնակի է գործածվում: Օրինակ՝ Ամերիկայի Միացյալ Նա-հանգները պատերազմ են հրահրում վիետնամում և Եգիպտոսում:

Իսկ եթե ենթական բաղադրյալ հատուկ անուն է, որը հոգնա-կի բաղադրիչ չունի, ստորոգյալը եզակի է դրվում: Օրինակ՝ Արա-րսկան Միացյալ հանրապետությունը զգալի վերելք ապրեց Սո-վետական պետության անշահախնդիր օգնության շնորհիվ:

Երբ հոգնակի բաղադրիչ ունեցող հապավումն է հանդես գալիս որպես ենթակա, ստորոգյալը եզակի թվով է կիրառվում: Օրի-նակ՝ ԱՄՆ-ը աշխարհի հզոր տերություններից է:

§ 424. Երբ ենթական եզակի է, և նախադասության կազմում կա գործիականով, ճետ կապով կամ այլ ձևով արտահայտված միասնության պարագա, ստորոգյալը, սովորաբար եզակի է դր-վում: Այդ դեպքում միասնության պարագան գործողության կա-տարման տեսակետից կարևորություն չի ներկայացնում: Շեշտը դրվում է միայն ենթական վրա: Օրինակ՝ Օղակավարը իր ան-դամների հետ մեկնեց դաշտ: Հայրը իր երեխաներով ավարտեց այդ աշխատանքը:

Եթե միասնության պարագայով արտահայտված առարկա-ենթականի հետ հավասարապես է մասնակցում գործողության կա-տարմանը, որի հետևանքով կարծես բաղմակի ենթակաների շարք է ստեղծվում, ապա ստորոգյալը կարող է նաև հոգնակի կիրառ-

վել. օրինակ՝ Սպիտակ վերաբերում գումավոր հագուստի հետ մի առանձին վայելչություն էին ընծայում բարձրահասակ երիտա սարդի գեղակազմ իրանին (Բ, Սամվել):

Մանր.— Երբ միասնության պարագան արտահայտվում է նևտ կապով, ստորոգյալը կարող է նաև հոգնակի դրվել, մի բան, որ հիմնականում պայմանավորվում է այդ պարագայի անձ ցույց տալու հանգամանքով: Անձ ցույց տվող միասնության պարագան ավելի ակտիվ դերով է հանդես գալիս, քան իր ցույց տվողը: Վերջինս ենթակայի հետ հավասարապես չի մասնակցում գործողության կատարմանը, ինչպես անձ ցույց տվող պարագան:

§ 425. Եթե ենթակաները հարադրական բարդության բաղադրիչներ են, որոնք թեև հոմանիշներ չեն, բայց մեկ հասկացություն են արտահայտում, այսինքն՝ հանդես են գալիս իբրև բառական մեկ միավոր, ստորոգյալը բնականաբար եզակի է դրվում: Օրինակ՝ էստեղ արդեն սույգ ու շիվան է բաժնուհում (ԶԳ. Մի սիրո պատմություն): Սարայանջին այլևս տեղ ու դադար չկար (Ա. Սահ., Մարավ): Ինձ խիստ շփոթեցնում է նաև այս խիստ կարգ ու կանոն (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Խմիր, աշխարհում մենակ ուտել-խմելը կմնա... (ՀՔ, Մեծ տան գավակները, 1): Վրացական կյանքի վրա իր ուժեղ կնիքն էր դրել... պարսկական վաճառ ու բաճառ... (ՊՍ, Սայաթ-նովա):

Երբեմն ոչ միշտ ձևով կարգ ու կանոն ենթակայի հետ գործածում են հոգնակի ստորոգյալ: Օրինակ՝ Մարգարաշտի աշխատողները ձգտում են անել ամեն ինչ, որ խաղի ընթացքում տիրեն պատշաճ կարգ ու կանոն (ՍՀ, 4.4.1969): Կարգ ու կանոն-ը բառական մեկ միավոր է, որի բաղադրիչները միասնաբար մեկ իմաստ են արտահայտում՝ օրինականություն, կարգապահություն և այլն: Հետևաբար ստորոգյալը պետք է եզակի թվով դնել:

Բազմակի գոյական ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը

§ 426. Բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հիմնականում հոգնակի է դրվում, որովհետև գործողության կատարման դերով հանդես են գալիս մեկից ավելի առարկաներ: Այստեղ մոտավորապես նույն օրինաչափությունն է տիրում, ինչ հոգնակի ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության ժամանակ, քանի որ

բազմակիտությունն արդեն իր մեջ ներառում է հոգնակիության նշանակություն: Օրինակ՝ Կառոն և Իգորը պարզապես լավ տղաներ են (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Ահագին աղմուկն ու զղր-դոցը ցնցում էին քաղաքը... (Իս., Նրանք դրոշակ ունին): Հավաքված ժողովուրդն ու զորքը այս բանը տեսնելով շատ զարմացան (Իս., Աղա Նազար): Ուստի և նրա մեծ սերն ու տառապանքի ոչ միայն ժամադրված են, այլև համադրված (ՊՍ, Սայաթ-Նովա):

§ 427. Բազմակի ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության մեջ նկատվում են բաղմամբիվ ու բաղմատեսակ շեղումներ, որոնք պայմանավորված են ենթակայի և ստորոգյալի շարադասությամբ, նրանց բնությամբ, նախադասության կառուցվածքով, հեղինակի ըմբռնումներով ու սովյալ երևույթի նկատմամբ ունեցած մոտեցմամբ և այլ հանգամանքներով: Ի դեպ, նկատենք, որ վերոհիշյալ հանգամանքներով պայմանավորված շեղումները չի կարելի դիտել սխալ կամ անընդունելի: Դրանք հավասարապես գործուն են մեր լեզվում, հետևաբար և օրինաչափական: Քերականական համաձայնության օրինաչափությունը այստեղ հարստացվում, լրացվում է նոր կանոններով, որոնք, որոշ տեսակետից հակադրվելով ընդհանուր օրինաչափությանը, իրենց ներքին ստեղծում են նոր օրենքներ: Այս վերջիններն էլ երկար ժամանակ լեզվի մեջ դրոծելով ընդհանուր օրինաչափությանը դուրսնաբեր, վերջիվերջո դա դարձում են շեղումներ լինելուց և վերածվում ընդհանուր ճանաչում գտած օրենքների: Այսպիսով, բազմակի ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը պետք է դիտել իբրև մի ամբողջություն իր բոլոր կողմերով ու դրսևորումներով:

§ 428. Եթե բազմակի ենթակաները միևնույն առարկային են վերաբերում և տարբեր կողմերից են բնութագրում սովյալ անձը կամ առարկան, ստորոգյալը սովորաբար եղակի է դրվում, Օրինակ՝ ...Այդ պահին ի՞նչ էր զգում մեծ բանաստեղծն ու երաժիշտը, անզուգական երգիչն ու նվագաժուռն (ՊՍ, Սայաթ-Նովա):

§ 429. Բազմակի ենթակաների ստորոգյալը եղակի է կիրառվում, եթե այդ ենթակաները միևնույն անձի տարբեր անվանումներն են կամ բնութագրումները, Օրինակ՝ Ինչպե՞ս է ձեր անուն-հայրանունը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): — Սասունյան, ինչպե՞ս է քո անունը և հայրանունը... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Սփողոցի գլխին նստած էր ընտանիքի հայրն ու պապը, մի ուրախ ծերունի (ՆԴ, Ավետիս):

§ 430. Բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հիմնականում եզակի է գրվում, երբ իբրև ենթակա հանդես են դալիս իմաստով շատ մոտ բառեր, որոնք, հաճախակի իրար հետ գործածվելով, կարծես վեր են ածվում մի ամբողջության: Ընդ որում, զրանք հիմնականում միավորվում են համադասական ու շաղկապով, մի բան, որով ավելի է ընդգծվում նրանց իմաստային սերտությունը: Այդպիսի ձևերից են ահ ու սաբասափ, վիշտ ու ցավ, ծիծաղ ու հրոհրոց, շշուկ ու աղմուկ, ուշք ու միտք, համ ու հոտ, ձայն ու ծիծաղ, երգ ու պար, երգ ու երաժշտություն և այլն: Սրանց մի մասը կազմված է հոմանիշ բառերից (ա՜ ու սարսափ, վիշտ ու ցավ, ծիծաղ ու հոհոց և այլն), մի մասն էլ թեև հոմանիշության չի հասնում, բայց ներառում է իմաստային որոշակի կապ ունեցող բառեր (ուշք ու միտք, երգ ու երաժշտություն և այլն):

Իբրև ենթակա կիրառվող հիշյալ ձևերի հետ, ինչպես նշվել է, ստորոգյալը հիմնականում եզակի է գրվում. օրինակ՝ Բենոյին կրկին պատել էր ան ու սաբասափ (ՀՔ, ՄԼԺ տան զավակները, 1) ...Ո՞վ կուզե իմանալ, թե ինչ ահավոր վիշտ ու ցավ կա նրա կրծքի տակ... (Իս., նրանք որոշակ ունին): ...որի ծիծաղն ու հուհուցը կրկնապատկվել էր միմյանց հետևող այդ անսպասելի տեսարաններից (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): Հայրենիքի հողի համն ու հոտ՝ ուրիշ է (ՔԹ, Պատերազմ, 4): Առաջինը նա բաժնեց, որ իրենց հյուրի ուշքն ու միտքը հանդերձում է... (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Ձեռքում է երգ ու նվագ համասփյուռ (ՍԿ, Յոթ կայարաններ): Պետք է նկատել, որ ուշք ու միտքը երբեմն կիրառվում է նաև ուշքն ու միտքը ձևով: Այս դեպքում երկու բառերն էլ ստանում են միևնույն հոգր: Երբ երկու բաղադրիչներն էլ հոգ են ստանում, կարծես ընդգծվում է նրանց անկախությունը, Այդ է պատճառը, որ հոգով կիրառվելիս նրանց ստորոգյալը երբեմն հոգնակի է գրվում օրինակ՝ — ՁԼՔ տեսնում, որ նրա ուշքն ու միտքը շաղկած են (ՔԹ, Պատերազմ, 4): ...Նրա ուշքն ու միտքն ամբողջապես նրա կողմն էին (ՆԴ, Նուեն), Կան դեպքեր, երբ հոմանիշ բառերից կազմված բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հոգնակի է կիրառվում. օրինակ՝ Լացն ու վայնասունը սաստկացան (ՔԹ Պատերազմ, 4): Նախ գյուղի օդը լավ էր, շրջապատը անդորր, չկային քաղաքի աղմուկն ու միտքը (Ն. տ.): Այսպիսի գործածությունները, անշուշտ, հարազատ են մեր լեզվի ոգուն հետևաբար և օրի-

նական: Ստորոգյալը գերազանցապես եզակի է դրվում, երբ բազմակի ենթակաները վերացական գոյական են, ունեն ետադաս կիրառություն, իմաստով մոտ են և հաճախադեպ են միասին հանդես գալիս. օրինակ՝ իսկ հապա ի՞նչ անել, եթե ալղպես է իրականությունն ու կյանքը (ՊՍ, Սայաթ-Նովա): Տիրում է, բնդհակառակը, մի շարագուշակ ամայություն ու լոություն... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Իսկ ո՞ւր է ցամաքն ու շորությունը (Գ, 1969, X 2, էջ 6): Կորել և հավիտյան իմ հանգիստն ու խաղաղությունը (Մուր., ԳԼ. վորգ Մարգարետունի): Ապա հասկանալի կդառնա այն էլեէջքը, այն վայրիվերումը, որով նա խողովակվում է դեպի մեզ (ՊՍ, Սայաթ-Նովա):

§ 431. Եթե ենթական կրկնվում է այս կամ այն նկատառումով, ապա ստորոգյալը միշտ եզակի է դրվում: Այս դեպքում իբրև բազմակի ենթակա փաստորեն հանդես է գալիս միևնույն բառը, որը ձևաբանորեն հոգնակի չէ: Քանի որ ստորոգյալը համաձայնում է վերջինիս հետ թվով, ուստի և եզակի գործածություն է ստանում. օրինակ՝ Թող արյունս գնա, միայն երկիրն ապրի, երկիրը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Եվ այդ մտածմունքը, այդ դառը մտածմունքը ավելի ու ավելի կրկնապատկում էր իմ վիշտը... (ՆՆ, Նունե):

§ 432. Նախընտրվում է եզակի ստորոգյալ, երբ բազմակի ենթակաները միավորվում են թվարկում արտահայտող միավորի: Նշ շողկապով. օրինակ՝ ո՛չ բերդ է եղել, ո՛չ ֆաղաֆ, և ո՛չ էլ տանա (ԱԲ, Կարմրաքար): ...Չէր կարող որոշել ո՛չ Ավետը. ո՛չ էլ ռադմաճակատի հուշերով տարված Գուրեգինը (Սև, Հողը, 1): Չօգնեց ո՛չ աղերսանք, ո՛չ էլ այն պայմանագիրը, որ... (Սև, Մխիթար սպարապետ):

§ 433. Եթե միավորի: Նշ շողկապով միավորված բազմակի ենթականերից մեկը հոգնակի է, ստորոգյալը դարձյալ հակվում է դեպի եզակին: Այս դեպքում ստորոգյալի եզակիությանը նպաստում է բազմակի ենթականերից եզակին, որի հետ համաձայնում է ստորոգյալը: Օրինակ՝ ...Ո՛չ Պանինը երեսց, ո՛չ էլ նրա շները (ԱԲ, Մթնածոր): Կա մի գիշեր, երբ ո՛չ լուսնյակ է երևում. ո՛չ աստղեր (ԱԲ, Սաբու): Իհարկե, վերոհիշյալ դեպքում ստորոգյալը նաև հոգնաբար է դրվում. օրինակ՝ իսկ այս առավոտ չէին երեվում ո՛չ հովիվը, և ո՛չ նրա հոտերը (Բ, Սամվել):

Ոչ կրկնադիր շաղկապով կապակցված բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը երբեմն հոգնակի է կիրառվում. օրինակ՝ ...Ո՛չ բանտը, ո՛չ ախոռը չընկնեցին նրանցից ոչ մեկի կամքը (ԱՍ, 1969, № 1): Ո՛չ ուսուցողությունը, ո՛չ Ակիմովների առանձնատունը նրա աչքին այլևս նախկին հմայքը չունեին (ԱՍ, Ամառնամուտ) — Ախր ո՛չ քո պրոֆեսոր Կառապետյանը, ո՛չ էլ դու չգիտեմ մեր հողային պայմանները... (ՍԽ, Հողը, 1):

§ 434. Ստորոգյալը հակվում է դեպի եզակին, երբ բազմակի ենթակաները միավորվում են ոչ միայն... այլ (այլև), ոչ թե... այլ, ինչպես... այնպես էլ և այլ հավելում ցույց տվող միավորիչ շաղկապներով. օրինակ՝ Արթուրիբում Սայաթ-Նովային սպասում էր ոչ միայն փառս ու համբավ, այլև ջղերի ամենօրյա սղոցում և սրտի ամենօրյա խառտում (ՊՍ, Սայաթ-Նովա): Ձեզ թվում է, թե անցել է ոչ թե մի գիշեր, այլ մի ամբողջ դար (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 435. Երբ բազմակի ենթակաները միավորվում են և միավորիչ շաղկապով, որը կրկնվում է յուրաքանչյուր ենթականի հետ, ստորոգյալը կարող է թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի դրվել: Ընդ որում, եթե ենթակաները ետադաս են և արտահայտում են վերացական հասկացություն, դերադասվում է ստորոգյալի եզակի գործածությունը: Օրինակ՝ Նրա հայացքի մեջ նկատվում էր և՛ անոթխածություն, և՛ երկյուղ, և՛ ապուշություն, և՛ անչափ հեզություն, և՛ երեսայական միամտություն ու անմեղություն (ՆԴ, Բարևարար և որդեգիր): ...Հարցրեց իշխանապետն այնպիսի մի ժպտով, որի մեջ նշմարվում էր և՛ զարմանք, և՛ հեզություն (Մուր., Գևորգ Մարգալետունի): Քանի՞ ոտքեր, քանի՞ սմբակներ և անիվներ անցել են այս կավի վրայով, ինչքան է ծեծել ձյունը, և՛ հողվր և՛ առևը (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը):

§ 436. Երբ ենթակաները միավորվում են կամ տրոհական շաղկապով, ստորոգյալը մեծ մասամբ եզակի է դրվում, քանի որ այդ շաղկապով միավորված ենթակաները իրարից տրոհվում, բաժանվում են, և նրանցից միայն մեկն է նկատի առնվում, որի հետ էլ հենց տեղի է ունենում ստորոգյալի համաձայնությունը: Օրինակ՝ Երբ արծիվը կամ բազեն բարձրանում է լեռներից վեր դեպի արևը (ՍՀ, 28.9.1969): Իսկ «իլը» կամ «միգր» այդպես էլ ծղոտների տակից դուրս չի գալիս (ԲՀ, Սերմնացանները չվերա-

դարձան): Թվարկման հարաբերություն արտահայտող թե... թե
զուգադիք շաղկապով միավորված բազմակի ենթակաների ստո-
րոգյալը հիմնականում հոգնակի է կիրառվում. օրինակ՝ Թե՛ Մու-
շեղը, թե՛ Երեմիան, թե՛ Բաքը ամբողջ ճանապարհին հավասար
թել էին Պապին... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Նկատվում են դեպքեր, երբ վերը նշված բազմակի ենթականե-
րի հետ ստորոգյալը եզակի է դրվում. օրինակ՝ Կին թե տղամարդ,
պառավ թե ծեղունի... վշտով ու ցավով Լ. Բիշում Զարդախյանին
(ՔՔ, Պատերազմ, 4): Նման կիրառությունները թեև հանդիպում
են, սակայն հանձնարարելի և ընդունելի չեն գրական հայերենում
եզակի ստորոգյալի կիրառությունը այդպիսի ենթակաների հետ
կարող է արդարացվել այն դեպքում, երբ ստորոգյալը նախադաս
է, և իբրև այդպիսին հանդես է գալիս կամ բայը՝ Այսպես՝ Կից
գյուղում կառ թե՛ գարեջրի նկուղ, թե՛ ճաշաբան (ՎԱ, Լեռներ հայ-
րենի):

§ 437. Նկատենք, որ ընդհանրապես բազմակի ենթակաների
հետ ստորոգյալը հակվում է դեպի եզակին, երբ իբրև ստորոգյալ
հանդես է գալիս կամ բայը, որը շարադասվում է ենթակայից
առաջ: Օրինակ՝ Ու եթե կա բխտ ու ճակատագիր, ապա... (ՊՍ,
Սայաթ-Նովա): Այստեղ կա եղիկ ու հաց (ԲՆ, Սերմնացանները
չվերադարձան), ...Նրանց մեջ չկառ ալլես իշխան ու ծառա..
(Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Բերդ գյուղում և նրա շրջակայ-
քում չկառ մի քառ, մի թուփ, աղբյուր ու առու. որ նրան ծանոթ
չլինեին (Արաքս, Օհան հայրիկը): Երբեմն կամ բայով արտահայտ-
ված ստորոգյալը շարադասվում է բազմակի ենթակաների միջև,
այդ դեպքում ևս ստորոգյալը մեծ մասամբ եզակի է դրվում. օրի-
նակ՝ ...Իսկ նրանց վախեցած աչքերում աղեսառնի կառ և խրեղ-
առնի (ՍԶ, Պապ թագավոր): Այս երգի մեջ կառոտ կա ու թախիծ,
սեռ կա ու երազանք... (Գ., 1969, № 2, էջ 43):

§ 438. Եթե բազմակի ենթակաները ունեն ոչ մի որոշյալ դե-
րանուն որոշիչ, որը կրկնվում է ամեն մի ենթակայի հետ, ստո-
րոգյալը մեծ մասամբ եզակի է դրվում, դրան նպաստում է բազ-
մակի ենթակաների տրոհումը, անջատումը, մի բան, որ կատար-
վում է հիշյալ դերանուն որոշիչի միջոցով: Ստորոգյալը այս դեպ-
քում համաձայնում է բազմակի ենթականերից միայն մեկի հետ,
որի հետևանքով էլ եզակի է գործածվում: Օրինակ՝ ...Ոչ մի ան-

ցորդ, ոչ մի մարդ չհանդիպեց նրան (ՍԶ, Պապ թաղալոր): Ան տառում ո՛չ մի ոստ, ո՛չ մի տերև չէր շաբժվում (ՍԽ, Հողը, 1): Բայց մեր մոտերքում դեռ ոչ մի ումբ, ոչ մի արկ չի ընկել (ԲՀ. Սերմնացանները չվերադարձան):

Եթե ոչ մի դերանուն որոշիչը չի կրկնվում, այլ դրվում է բազմակի ենթականերից միայն մեկի մոտ, ստորոգյալը հակվում է դեպի հոգնակին. օրինակ՝ Ոչ մի լույս ու ստվեր չեն վրիպում նրա աչքից (ՀՔ, Մեծ տան Կավակներ, 1):

§ 439. Եթե բազմակի ենթակաները ունեն ամեն, ամեն մի, յուրաքանչյուր և այլն որոշյալ դերանվամբ արտահայտված որոշիչներ, որոնք կրկնվում են կա՛մ բոլոր ենթակաների, կա՛մ նրանցից միայն մեկի մոտ, ստորոգյալը մեծ մասամբ եզակի է դրվում: Ստորոգյալի եզակիությունը այստեղ նպաստում է այն հանգամանքը, որ այս դեպքում ուշադրությունը կենտրոնացվում է միայն այն ենթակայի վրա, որը շարադասության մոտ է ստորոգյալին, մյուսները կարծես անտեսվում են, անջատվելով, բաժանվելով մնացած ենթականերից: Ստորոգյալը փաստորեն համաձայնում է բազմակի ենթականերից մեկի հետ, և քանի որ վերջինս եզակի է, ուստի ստորոգյալը ևս այդպիսի կիրառությամբ է հանդես գալիս. օրինակ՝ Ամեն թավ, ամեն փուլ իր մասը Բաշեց Սոնիկի հագուստից (ՎԱ, Հեռեր հայրենի): Դա պիտի իմանա ամեն հրամանատար, ամեն կոմունիստ, ամեն շարքային զինվոր (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1): Այս բանաստեղծության մեջ արտահայտված յուրաքանչյուր միտք այս խաղի ամեն մի երկտող ամրապնդվում է Սայաթ-Նովայի ինչպես նախորդ, այնպես էլ հետագա խաղերում (ՊԱ, Սայաթ-Նովա):

Նկատվում են նաև հոգնակի ստորոգյալի գործածության դեպքեր, որոնք, իհարկե, լայն տարածում չունեն գրական հայերենում օրինակ՝ Ամեն մի տառ, ստորակետ, գծիկ, փակագիծ, թիվ ճակատագրական նշանակություն ունեն (ԳՔ, 11.9.1970)

§ 440. Եթե բազմակի ենթակաները ունեն ամենը, բոլորը, ամեն ինչ որոշյալ դերանուններով կամ դրանցով և ցուցական այս, այդ, այն դերանունների կապակցությամբ արտահայտված ընդհանրացնող բառեր, ստորոգյալը կարող է նաև եզակի դրվել: Այս դեպքում ևս անտեսվում են թվարկվող բազմակի ենթակաները, և առաջին պլանի վրա է մղվում ընդհանրացնող նշանակություն ար-

առհասարակ ենթական, որի հետ էլ հենց տեղի է ունենում ստորոգյալի համաձայնությունը. օրինակ՝ ...Նրան թվում էր, թե իր և Ռուզանի գիշերվա զրույցը, միմյանց տված խոստումը, գրկախուսությունը, ամեն, ամեն ինչ հայտնի է և՛ Արամյան ամուսինն ընդ, և՛ իր ծնողներին, և՛ հորաքրոջը (ՔՔ, Ոսկե հովիտը)։ Մեր տնտեսական, քաղաքական ու ուղղափառ հակադասական հնարավորությունները, մեր վնասակետությունն ու փորձը՝ այս ամենը ի սպաս է դրված սոցիալիզմի ու ժողովուրդների ազատության գործին (ՍՀ, 13.6.1970)։

Կին, զավակ, հավատարմություն, բարոյականություն և ամեն ինչ ծածկվել էր թանձր վարագույրով... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր)։

§ 441. Բազմակի ենթակաների հետ, երբ դրանք ունեն ընդհանրացնող նշանակությամբ բառեր. ստորոգյալի հոգնակի գործածությունը նույնպես օրինաչափական է մեր լեզվում։ Այդ դեպքում կա՛մ անտեսվում է ընդհանրացնող ենթական, և ուղադրության են առնվում բազմակի ենթակաները, կա՛մ էլ ընդհանրացնող ենթական հանդես է գալիս մյուսների շարքում, իբրև նրանց հավասարազոր անդամ՝ չտրոհվելով բազմակի ենթականերից. օրինակ՝ ...ե՛վ ընկերների խոսքերը, և՛ հողմի սուլոցը, և՛ անտառների խշշոցը, և՛ հեռվում երևացող հրացուլքը, ամեն ինչ ազդեցություն էին գործում նրա վրա (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1)։ Նախորդ տարիների ձեռք բերած հաջողությունների ու թերությունների վերլուծությունը, միմյանց լավ ուսումնասիրելը, իրենց «խորհրդատուների» ղեկավարությամբ երկու մրցակիցների մանրազնին նախապատրաստությունը՝ այս ամենը խոստանում են բոլոր տեսակետներից հետաքրքիր պայքար (ՍՀ, 13.4.1969)։ ...Գյուղերն ու ծառերը, արտերն ու արոտները, խոզաններն ու հեղեղերը, ամեն-ամեն բան դառնում են կապույտ (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան)։

§ 442. Բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը կարող է եզակի դրվել նաև այն դեպքում, երբ ենթակաները ետադաս են և առանձին կամ իրենց լրացումներով իմաստային տեսակետից սերտորեն առնչվում են միմյանց։ Օրինակ՝ Նյութերի մի մասին բնորոշ է մակերեսայնությունը, ինֆորմացիոն բնույթը, առաջադրվող հարցերի ոչ խոր վերլուծությունը (ՍՀ, 13.4.1969)։ Ռուսաստանի ազգային ծայրամասերում տիրում էր անգրագիտությունը, հե-

տամնացությունը, իսկաբնույթն ու ազգային խառականությունը (ՍՀ, 8.2.1970): Ի՞նչ պտուղներ է տալու «միջակ»-ի այս համատարած ցանխոր, դիտելիքների գործությունը, մտավոր ընդունակությունների այս ցածրիկ զագոնը (Գ, 1970, № 7, էջ 64):

§ 443. Եթե բազմակի ենթակաները խոսքի մեջ հաճախակի են միասին կիրառվում, և դրանցով սաստկացվում է այս կամ այն իմաստը, կամ էլ բազմակի ենթակաները ավելի լայն իմաստ են արտահայտում, քան նրանք առանձին-առանձին վերցված, ստորոգյալը հակվում է դեպի եզակին. օրինակ՝ Ես անտառումն էի, սրտում էր երկինքն ու երկիր (Իս., Հավերժություն): Երբորդ անդամ կրկնվեց նույն հարցն ու պատասխանը (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին):

Իհնե ոչ հաճախադեպ, բայց և այնպես հանդիպում են նաև հոգնակի ստորոգյալներ վերոհիշյալ բազմակի ենթակաների հետ: Օրինակ՝ երկինքն ու երկիր շողագունել էին կրակի ցուրթից (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): ...Մեր մեջ շմարեցին ընկերական փոխադարձ սերն ու հարգանք (ԳՍ, Մովհանարս):

§ 444. Եթե բազմակի ենթակաները ետադաս կիրառություն ունեն և իրարից անջատված են նախադասության այլևայլ անդամներով, ստորոգյալը ավելի շատ եզակի թվով է դրվում, քան հոգնակի: Այս դեպքում ստորոգյալը համաձայնում է շարադասությանը իրեն ավելի մոտ գտնվող ենթականի հետ: Մյուսները կարծես կարևորություն չեն ստանում հեղինակի կողմից: Օրինակ՝ Այնտեղից լսվեց երեխայական մի ծայն, հետո մանրիկ ոտների մի վազ (ՆԴ, Անհետ կորածը): Ախր չեք պատկերացնում, թե ցուրտ ու ամպերով պատած սարերում ինչ բերկրանք է բերում արևը, արևից ջերմացած անկողինը, կանաչը... (ՎԱ, Անձրև): Նվագից բացի լսվում էր հովի մեղմ շշուռը և հողի անուշ մնչյունը (Իս., Հովվերդություն): Սկսվեց նահանջը, ջարդերից փրկվածների գաղթը (ՀՔ, Գեներալի քույրը):

§ 445. Եթե բազմակի ենթակաները ունեն մի բառով արտահայտված որոշիչներ, որոնք կրկնվում են ամեն մի ենթականի հետ, ստորոգյալը հակվում է դեպի եզակին: Ընդ որում, մի թվականը կարող է կիրառվել անորոշ դերանվան նշանակությամբ, ոչ իր բառային իմաստով, մի բան, որ կարևոր չէ այս դեպքում: Օրինակ՝ Կապված է հավետ մի հուշ, մի սեր, մի երագ, Մի թրթռուն սրտի մաս Ամեն քարի հետ (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի): Մի որևէ նորակառույց գոմ, մի երկհարկանի թիթեղածածկ տուն, մի սալա-

հատակված գյուղական փողոց վեմյանին ավելի մեծ հիացմունք ու հրճվանք էր պատկանում... (ՆՁ, Հացավան):

§ 446. Բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը կարող է եզակի դրվել, երբ ենթակաները ետադաս են, թվարկվում են, առանձնացվում, դառնում ավելի ինքնուրույն ու անկախ: Այս դեպքում խախտվում է ենթակաների միասնությունը, և ամեն մի ենթակա պահանջում է եզակի ստորոգյալ, և թվում է, թե ստորոգյալը պետք է կրկնել ամեն մի ենթակայի հետ: Օրինակ՝ Դեռ կանգուն է Հայիձորը, Սյունի՛ր (Սև, Մխիթար սպարապետ): Նրևաց երկրորդ շունը, Երուրդը, շների հետևից էլ Պանինը (ԱՔ, Մթնածոր): — Ինչպես է ժողովուրդը, գուրբ, Բեկն ինքը (Սև, Մխիթար սպարապետ):

§ 447. Եթե բազմակի ենթականերից մեկը եզակի է, մյուսը՝ հոգնակի, բնականաբար ստորոգյալը հոգնակի է դրվում, սակայն երբեմն նկատվում են որոշ շեղումներ այս օրինաչափությունից: Դա տեղի է ունենում հատկապես այն ժամանակ, երբ ստորոգյալը նախադաս է, իսկ բազմակի ենթականերից եզակին շարադասությամբ ավելի մոտ է ստորոգյալին, քան հոգնակին: Այս դեպքում անտեսվում է ենթակաների հոգնակիությունը, և վերջիններս կարծես ուշադրության չեն արժանանում, կարևորություն չեն ըստանում հեղինակի կողմից, որի հետևանքով էլ ստորոգյալը համաձայնում է եզակի ենթակայի հետ, որը շարադասությամբ մոտ է իրեն: Օրինակ՝ Մնացել է մի բոպե, գուցե վայրկյաններ... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Ձեռ լսվում խաղողն այգիներից տան հնձանները կրող սայլերի ճոխնչը և սայլապանների խրախուսական ու փաղաքշական խոսքերը եզներին (ՍՁ, Պապ թագավոր): Ինձ հետ մնաց գետը, գետի աղմուկը, ձյունածածկ լեռները, ճոճվող բարդիները... (Գ., 1969, № 2, էջ 16), նման համաձայնությունները պայմանավորվում են նաև նախադասությունների բնույթով ու կառուցվածքով:

§ 448. Եթե եզակի ենթական հավաքական անուն է և ունի բազմակի բացահայտիչներ, ստորոգյալը կարող է նաև հոգնակի դրվել, համաձայնելով այս դեպքում ոչ թե ենթակայի, այլ նրա բազմակի լրացումների հետ: Օրինակ՝ Ժողովուրդը՝ մայր ու մանուկ, ծեր ու երիտասարդ, դիմավորելու էին եկել Աղա նաղաբին (Իս., Աղա նաղար):

§ 449. Եթե ենթական հոգնակի է և ունի եզակի բացահայտիչ, ստորոգյալը կարող է եզակի դրվել՝ համաձայնելով ոչ թե ենթակային, այլ նրա բացահայտչին. օրինակ՝ Ժամանակակից էլեկտրոնային մեքենաներում կատարվող պրոցեսները՝ ինֆորմացիայի դերազանց մշակումը, տևում է մեկ միլիոներորդական վայրկյան (ՍՀ, 23.3.1969)։

Անորոշ դերբայ ենթակայի և ստորոգյալի թվային համաձայնությունը

§ 450. Անորոշ դերբայով արտահայտված բազմակի ենթակայի նե ստորոգյալը հիմնականում եզակի է դրվում. դա պայմանավորված է անորոշ դերբայի դրսևորած իմաստով։ Վերջինս իբրև ենթակա կիրառվում է գոյականաբար՝ հանդես դալով որպես գործողության անվանում, որը վերացական (ոչ թանձրացական) իմաստ է արտահայտում։ Առհասարակ վերացական իմաստ ունեցող գոյականների ստորոգյալը հավելում է դեպի եզակին, և անորոշ դերբայը այդ տեսակետից բացառություն չի կազմում։ Օրինակ՝ Ասելն ու կատարվելն մեկ եղալ (Իս., Աղա Նազար)։ Բայց քեզ հետ տեսնվելը, խոսելը, մինչև անգամ ողջունելը արգելված պիտի լինե՜ր... (ՆԴ, Նունե)։ Նվաճումներով հրապուրվելը, աշխատանքում տեղ գտած թերությունների և բացերի վրա աչք փակելը դասաւարտելի անօգոյություն կլինե՜ր (ՍՀ, 15.1.1970)։

§ 451. Եթե բազմակի ենթականերից ամեն մեկն արտահայտված է հարադրական բարդությամբ կամ դրանք միավորված են բաժանական կամ շաղկապով, ստորոգյալը դարձյալ եզակի է դրվում. քանի որ այդ դեպքում ենթակաները տրոհվում, բաժանվում են, և նրանցից մեկն է նկատի առնվում. օրինակ՝ — Ինձ համար միեկնույն է ձեր մնալը կամ չմնալը (ՍԽ, Հոգը, 1)։ Ստորոգյալը եզակի է դրվում, երբ անորոշ դերբայ ենթական կրկնվում է. օրինակ՝ — Քոչելը, միայն քոչելը կգաղազցնի մեր կոլտնտեսությունը (ՍԽ, Հոգը, 1)։ Բազմակի անորոշ դերբայ ենթակայի հետ ստորոգյալը երբեմն նաև հոգնակի է կիրառվում, մի բան, որ պայմանավորվում է ղանազան հանգամանքներով՝ նախադասության կառուցվածքով, ստորոգյալի և ենթակայի բնույթով, հեղինակի ըմբռնումներով, ոճական նկատառումներով և այլն։ Վերո-

հիշյալ համաձայնությունը գրական հայերենի շամար չպետք է համարել խորթ կամ անհարազատ: Այն ևս սովորական է մեր լեզվում: Օրինակ՝ ...Միմյանց տեսնելը, միմյանց հետ քաղցր զրույց անելը անհրաժեշտ պայման էին դարձել (նՆ, Ճշմարիտ բարեկամը): Սպանելն ու սպանվելը արդեն դարձել են սովորույթ (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Հաջողություններով տարվելը, առավել ևս դրանցով արբեցալը, սակայն հատուկ չեն սովորական մարդկանց (ՍՀ, 1.11.1970):

Հարակատար և ենթակալական դերբայ ենթակաների և ստորոգյալի թվային համաձայնությունը

§ 452. Ենթական կարող է արտահայտվել նաև հարակատար և ենթակայական դերբայներով: Վերջիններս իբրև ենթակա գոյականաբար են գործածվում: Սրանց համաձայնությունը էապես չի զանազանվում գոյականով արտահայտված ենթակաների ու նրանց ստորոգյալների համաձայնությունից: Նշված դերբայներով արտահայտված եզակի ենթակաների ստորոգյալը եզակի է գրվում, հոգնակիների հետ՝ հոգնակի: Բաղմակի ենթակաների համաձայնությունը շանդես չի բերում էական տարբերություն գոյականով արտահայտվածների նկատմամբ: Բաղմակի հարակատար կամ ենթակայական դերբայ ենթակաների հետ ստորոգյալը կարող է ունենալ թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի կիրառություն՝ նույնիսկ նախադասության բնույթին, ենթակաների միավորման ձևին, ստորոգյալի շարահյուսությանն ու բնույթին և այլն: Օրինակ՝ Արամի պատմածը խիստ սրտառու էր (ՍՀ, 5.8.1963): Շատ սպանողը դառնում է հերոս... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): ...Խաղացողները երեխաներ էին (ԵԵ, 3.9.1968): Կույ չի գնում ո՛չ կերած, ո՛չ խմած... (Ա. Սահ., Մարավ):

§ 453. Մնալ բայի հարակատար դերբայով արտահայտված ենթակայի հետ ստորոգյալի հոգնակի կիրառությունը ևս օրինաչափական է նախադասության հատուկ կառուցվածքներում: Այսպես՝ եթե մնացածը ձևի մեջ ներառված են մեկից ավելի առարկաներ, այն դիտվում է իբրև հոգնակի, ուստի ստորոգյալը հակվում է դեպի հոգնակիություն. օրինակ՝ Մնացածը մերկ հեղեղատներ էին, խանձված բլուրներ, թռչնած սարալանջեր (ՎԱ, ԼԵՈ-

ներ հայրենի): էն ա Սուքնանց Ղուկասը մեռավ, մին էլ Պուճուրանց պառավը, մնացածը լավ են (ՀԹ, Գիքորը): Վերջին նախադասության մեջ ենթական կարող է ընդգրկել ամբողջ գյուղի մարդկանց՝ բացառությամբ երկու մահացածների, այսինքն՝ իր իմաստով հոգնակի է: Նույն բանն է նկատվում նաև առաջին օրինակում, ուր մնացածը իր մեջ ներառում է շատ առարկաներ:

Դերանուն ենթականյի և ստորոգյալի թվային համաձայնությունը

§ 454. Դերանուն ենթականյի և ստորոգյալի համաձայնության մեջ ավելի քիչ են շեղումները, քան այլ խոսքի մասերով արտահայտվածների մեջ: Համաձայնությունը ավելի կանոնավոր է, հատկապես երբ ենթական անձնական, ցուցական, հարցա-հարաբերական և այլ դերանուն է: Եղակի անձնական դերանուն ենթականյի հետ ստորոգյալը եղակի է դրվում, հոգնակիի՝ չե՛տ՝ հոգնակի: Օրինակ՝ — Ես չգիտեմ, արքա... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նա հիմա ավելի պետք է բանակին... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Իսկ դու ինչո՞ւ ես կանգնել... (ՀՔ, Մեծ տան դավակները, 1): Մենք սովորական ճյուղեր չենք... (ՆԶ, Հացավան): Մայրը զանգահարեց, որ դուք այստեղ եք (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1):

Անձնական դերանուն ենթականյի կրկնվելու դեպքում ստորոգյալը սովորաբար եզակի է կիրառվում: Օրինակ՝ Բայց ճարպն էլ ինքի կեր, հասկացար, ինքի, ինքի (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Թեկուզև ինքի, ինքի մնաս հեռվում աննկատ ու անանուն... (ՍԿ, Յոթ կայարաններ):

§ 455. Անձնական դերանվամբ արտահայտված բաղմակի ենթականների հետ ստորոգյալը հիմնականում հոգնակի է կիրառվում: Օրինակ՝ — Այո, ես ու դու պիտի ուռչենք... (ՀՔ, Մեծ տան դավակներ, 1): — Իսկ ես ու դու մառի չենք (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 456. Դերանվամբ և այլ խոսքի մասերով արտահայտված բաղմակի ենթականների ստորոգյալը իբրև կանոն հոգնակի է կիրառվում: Օրինակ՝ — Ես, Վասակն ու Լադոն հարցր բնե՛լ եմք (ՆԶ, Հացավան): Ո՛չ գեներալը, ո՛չ էլ ես ետ չլին նայում (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1):

§ 457. Եղակի ցուցական դերանուն ենթակայի ստորոգյալը հիմնականում եզակի է գրվում, հատկապես երբ ստորոգյալը բայական է, իսկ հոգնակի դերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը հանդես է գալիս հոգնակի թվով. օրինակ՝ ...Սա էլ անպատճառ մեր գլխին մի նոր կրակ է բերում (ՀԹ, Հառաչանք)։ Դա մի վաճական է թերևս կամ այլ անցորդ... (ԴԴ, Վարդանանք)։ Դրանք գործարար Տերենտի թիկնապահներն էին... (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ Մրանք շառունակեցին աղմկել (ՍԽ, Հողը, 2)։

Ցուցական դերանուն ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության մեջ նկատվում են որոշ շեղումներ՝ պայմանավորված ստորոգյալի անվանական (ոչ՝ բայական) լինելու հանգամանքով։ Այս, այդ, այն, սա, դա, նա ցուցական դերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը կարող է հոգնակի դրվել, երբ վերջինս անվանական է։ Ստորոգյալի հոգնաբար կիրառությունը այստեղ պայմանավորվում է մի կողմից նշված դերանուն ենթակաների ոչ ակտիվ դերով, մյուս կողմից՝ ստորոգելիական վերադիրների հոգնակի գործածությամբ։ Հանգուցյր այս դեպքում համաձայնում է ոչ թե եզակի ենթակայի, այլ հոգնակի վերադրի հետ, և ստացվում է հոգնակի ստորոգյալ եզակի ենթակայի հետ. օրինակ՝ էս էլ հո կոիվ չէ, որ ասես՝ այ, սա մեր դիրքերն են, սա էլ թշնամու դիրքեր... (ՆԶ, Հացավան)։ Բայց մի թերություն շատ զգալի է, խիստ աչք է ծակում, դա վատ բարգմանություններն են (ՍՀ, 11.4.1969)։ Ինչպես տեսնում ենք, ստորոգյալների հոգնակիությունը այստեղ հիմնականում պայմանավորված է վերադիրների հոգնակի կիրառությամբ։ Եթե ստորոգյալը անվանական է, իսկ վերադիրը եզակի, ապա ցուցական դերանվամբ արտահայտված ենթակայի հետ ստորոգյալը եզակի է գրվում օրինակ՝ — Դա արդեն ձեր գործն է, ընկեր լաչինյան... (ՍԽ, Հողը, 1)։ Ի՞նչ պատերազմի շառաշյուն է այս (Շեքսպ., Համլետ)։ Սա կոլտնտեսության հողամասն է (ՍԽ, Հողը, 1)։

Վերը նշված ցուցական դերանունների հոգնակի ձևերի հետ ստորոգյալը միշտ հոգնակի է գործածվում անկախ վերադրի թիվից։ Օրինակ՝ — Դրանք աշխատանքներ չե՞ն, ինչ է,— ծղրտաց Դուկասը... (ՆԶ, Հացավան)։

§ 458. Ոճական նկատառումներով երբեմն սա, դա, նա ցուցական դերանունների հոգնակի ձևերի հետ իբրև ենթակա կիրառվում է բոլոր որոշյալ դերանունը (սրանք բոլորը, դրանք բոլորը, 326

ներանք բոլորը): Այդ ենթակաների ստորոգյալը սովորաբար հոգնաբար է գործածվում, անկախ բոլորը դերանվան՝ իր թե անձ ցույց տալու հանգամանքից. օրինակ՝ Դրանք բոլորն էլ շղթաներով գամված են ժայռին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Երբ կինը լավ է, դրանք բոլորը լավօրյուններ են (Շեքսպ., Օթելլո):

§ 459. Յուցական մյուս դերանուններից շատերը (հատկապես առարկայի հատկանիշ և գործողություն ցույց տվող) կարող են հանդես գալ ենթականի պաշտոնով, իհարկե գոյականաբար կիրառվելով: Դրանց մի մասը ունի նաև հոգնակի թիվ, իսկ մյուս մասը զուրկ է հոգնակիությունից: Այդպիսի եզակի դերանուն ենթակաների հետ ստորոգյալը սովորաբար եզակի է դրվում, հոգնակիների հետ՝ հոգնակի: Օրինակ՝ — Իմ դինավորների մեջ կան այնպիսիներ, որ ունեն (ՍՁ, Պապ թագավոր): ...Մյուսները անշարժ են (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Իսկ մյուսը նրան հեռու և չի ուզում ներել (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի):

§ 460. Հարցա-հարաբերական դերանուն ենթականի և ստորոգյալի համաձայնությունը ևս բավական կանոնավոր է: Այստեղ շեղումները համեմատաբար քիչ են: Եզակի ենթականների հետ ստորոգյալը հանդես է գալիս եզակի թվով, հոգնակիների հետ՝ հոգնակի. օրինակ՝ Ո՞վ ունի այդպիսի խոշոր, խաժագույն աչքեր... (նՁ, Հացավան): — Ամրոցում ովքե՞ր կան (ԴԴ, Վարդանանք): Ինչը կնաղթի կյանքում հերոսին, թե չի՞նքին կինն ու գինին (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): Սխալվում են նրանք, ուրեմբ կա՞րծում են, թե ևս չեմ սիրում իմ զավակներին (ՍԽ, Հոգր, 1):

§ 461. Քանի դերանունը իբրև ենթակա հանդես է գալիս գոյականաբար կիրառվելով, այդ դեպքում նա ստանում է ֆանիսք ձևը (որը ծագումով ֆանի դերանվան հոգնակի հայցականն է, բայց այժմ այդ իմաստը չի գիտակցվում): Քանիսը ենթականի հետ ստորոգյալը սովորաբար հոգնակի է դրվում, մի բան, որ պայմանավորված է նրա բառային իմաստով: Այն իր մեջ ներառում է մեկից ավելի առարկաներ, հետևաբար և ունի հոգնակիության իմաստ: Օրինակ՝ ...Բայց այսօր ֆանի՞սն են նրան հնազանդ... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

Հոգնակի ստորոգյալ է պահանջում նաև ֆանի-ֆանիսք ենթական, որը ֆանի դերանվան կրկնության գոյականացումն է, Այդ ձևի մեջ ավելի է շեշտվում և ընդգծվում քանականին իմաստը, հե-

տեաքար և ստորոգյալը հոգնակի է դրվում. օրինակ՝ Իսկ Բանի-
 Բանիսը ծափահարեցին (Ավանգ., 26.11.1970): Փանի-Բանիսն
 անցան քեզ պես, քեզնից առաջ, քո առաջ (ՀԹ):

§ 462. Եթե ենթական արտահայտված է ով հարցա-հարաբե-
 րական դերանվան կրկնությամբ, ստորոգյալը սովորաբար հոգնա-
 րար է կիրառվում: Օրինակ՝ Ո՞վ ու ո՞վ մասնակցեցիք յամագու-
 մարին: Ո՞վ ու ո՞վ բուծվեցին սանատորիայում: Ո՞վ ու ո՞վ ձեր
 լայն տարածում չունի գրական հայերենում: Դրա փոխարեն գու-
 ժածվում է ով դերանվան հոգնակին՝ ովքեր: Օրինակ՝ ովքեր մաս-
 նակցեցին, ովքեր բուծվեցին և այլն:

§ 463. Որ դերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը հիմնակա-
 նում եզակի է դրվում, սակայն նկատվում են որոշ շեղումներ այդ
 օրինաչափությունից, մի բան, որ պայմանավորված է նախա-
 դասության իմաստով ու կառուցվածքով: Օրինակ՝ ...Կային և այն-
 պիսիները, որ գտնում էին, թե իրենց չի վերաբերում... (ՍԶ, Պապ
 թագավոր): Բայց բոլոր տները չէ, որ լվված են (ԲՀ, Սերմնացան
 ները չվերադարձան):

Որ դերանունը այս դեպքում միշտ առանց հոդի է կիրառվում:
 Հոդով կիրառության դեպքում ավելի է հաստատվում, բնո-
 գծվում նրա անկախությունը, հետևաբար և եզակիությունը: Ստո-
 րոգյալը նրա հետ եզակի է դրվում:

§ 464. Որոշյալ դերանուն ենթակաների հետ ստորոգյալը, իբրև
 կանոն, եզակի է դրվում: Օրինակ՝ ...Ոչ ոք նրան բանի տեղ չէ-
 դնում... (ԱԲ, Կյոռես): ...Հատակին պառկած բանակայիններից
 ոչ ոք չի արթնանում... (ՀՔ, Մայրը): Դրսում ոչինչ չէր փոխվում
 (ԱՍ, Ամառնամուտ),

§ 465. Երբ ոչ մեկը դերանունը ստանում է ս կամ դ դիմո-
 րոշ հոդ (ոչ մեկս, ոչ մեկդ) և կիրառվում ենթակայի պաշտոնով
 ստորոգյալը միշտ հոգնակի է դրվում: Օրինակ՝ ոչ մեկս նախապես
 չէիմ մտածել այդ մասին: Ոչ մեկդ չէի բարեհաճել ներկա լինել
 կաղմակերպված հանդեսին և այլն: Ստորոգյալների հոգնակիու-
 թյունը այս դեպքում պայմանավորվում է ենթակաների գրականա-
 իմաստով: Ոչ մեկս, ոչ մեկդ ձևերը արտահայտում են տվյալ խմբի
 մեջ մտնող բոլոր անձերի ամբողջությունը կա՛մ միասին վերցված,
 կա՛մ առանձին-առանձին առնված, որով էլ հենց նրանց տրվում է
 հոգնակիության կամ բազմակիության իմաստ: Ահա թե ինչու այդ

դերանուն ենթակաների հետ ստորոգյալը հոգնակի է կիրառվում: Այստեղ փաստորեն գործում է իմաստային (ոչ քերականական) համաձայնությունը:

§ 466. Իբրև ենթակա հանդես են գալիս նաև մի երկուսը, մի՛ փանիսը անորոշ դերանունները: Սրանց հետ ստորոգյալը, իբրև օրինաչափություն, հոգնակի է կիրառվում, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց բառային իմաստով: Այդ դերանունների իմաստի մեջ ևս ներառված են մեկից ավելի առարկաներ, որի պատճառով էլ ստորոգյալը հոգնակի է դրվում: Այստեղ ևս գործում է իմաստային համաձայնության օրենքը, օրինակ՝ Մի փանիսը ծաղիկներ էին բերել (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը): Մի փանիսը ծիծաղեցին (Ն. տ.): Գործածության մեջ դրված տառատեսակներից մի երկուսը տառի կերպը բնորոշող հատկանիշներով շեն զանազանվում միմյանցից (ՍՀ, 22.3.1969):

§ 467. Հոգնակի ստորոգյալ է պահանջում նաև ոմանի անորոշ դերանունը, որը գրաբարյան ոմն դերանվան հոգնակի ձևն է և այժմ էլ դրսևորում է հոգնակիության իմաստ: Նրա բառիմաստի մեջ ներառվում են մեկից ավելի առարկաներ, որով և պայմանավորվում է հոգնակի ստորոգյալի կիրառությունը նրա հետ: Օրի նակ՝ Ոմանի նալում էին նրանց հիացմունքով անսահման (ԳՍ): Ոմանի զանգատվում էին, թե պահեստապետը հացահատիկ չտվեց... (ՆԶ, Հացավան):

§ 468. Որոշյալ դերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը կարող է հանդես գալ թե՛ եզակի, և թե՛ հոգնակի թվով: Եզակի ստորոգյալ են պահանջում յուրաքանչյուրը, ամեն մեկը, ամենը, ամեն ոք, ամբողջը, ամեն ինչ և այլն դերանուններով արտահայտված ենթակաները: Օրինակ՝ Ամեն մեկը խորասուզված էր իր մտքերի մեջ (ՆԶ, Հացավան): Ամեն ինչ նրա ձեռքին է (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Յուրաքանչյուրն իր սռաջարկությունն ուներ (ՍԽ, Հողը, 2):

§ 469. Երբեմն ստորոգյալը համաձայնում է ոչ թե դերանուն ենթակային, այլ վերջինիս բազմակի բացահայտիչներին, որի հետևանքով էլ եզակիի փոխարեն հոգնակի թվով է դրվում: Օրինակ՝ ...եվ ամեն ոք՝ մեծ թե փոքր, հասակավոր թե երեխա, կանգնում էին, գլուխ էին տալիս և ամենայն սիրով ողջունում էին (Բ, Սամվել):

§ 470. Երբ ամեն մեկը, յուրաքանչյուրը դերանունները ստանում են ս կամ դ դիմորոշ հոգը (ամեն մեկս, ամեն մեկդ, յուրաքանչյուրս, յուրաքանչյուրդ), ստորոգյալները դրվում են հոգնակի թվով, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց իմաստով: Նրանք դրսևորում են տվյալ խմբի մեջ ընդգրկված բոլոր անձերի ամբողջությունը կամ առանձին-առանձին վերցրած, կամ միասին առնված՝ ի տարբերություն ամեն մեկը, յուրաքանչյուրը ձևերի, որոնց իմաստի մեջ ընդգրկվում է միայն այն անձը, որ անջատվում, զատվում, բաժանվում է այդ խմբի մեջ ներառված մյուսներից:

Քանի որ ամեն մեկս, յուրաքանչյուրս և այլն ձևերը հոգնակիության իմաստ ունեն, ուստի ստորոգյալը նրանց հետ հոգնակի է կիրառվում. օրինակ՝ Մեր բանակը պետք է զորացվի և յուրաքանչյուրդ պետք է սատար լինե՛ր դրան (ՍԶ, Պապ թագավոր) Ասես այդ հարցի պատասխանն եմ տալիս յուրաքանչյուրս (ՍՀ, 10.2.1971):

§ 471. Բոլորը որոշյալ դերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը դրվում է թե՛ եզակի, և թե՛ հոգնակի: Ընդ որում, երբ այն անձ է ցույց տալիս, ստորոգյալը հիմնականում հոգնակի է կիրառվում: Օրինակ՝ Բոլորը հանեցին իրենց գդակները (Սն, Մխիթար սպարապետ): Բոլորն իսկույն նկատեցին, որ... (ՆԶ, Հացավան):

Երբ բոլոր դերանունը իր է ցույց տալիս, ստորոգյալը սովորաբար եզակի է գործածվում. օրինակ՝ Ոչ մի բան տեղը չէ, բոլորը ֆանդվել, ֆայֆայվել է (ՆԴ, Ամիրյանի տրագեդիան): — Մի՞թե այդ բոլորը սուտ էր, լեռն (ՆԶ, Հացավան): Կուզեի ձեզ մանուշակ էլ տալ, բայց բոլորը թառամեց... (Շեքսպ., Համլետ):

Տարբերություն է նկատվում ամենքը և ամենը դերանուն ենթակաների և նրանց ստորոգյալների համաձայնության մեջ, պայմանավորված դրանց միջև եղած իմաստային զանազանությամբ:

Ամենքը միշտ անձ է ցույց տալիս, իսկ ամենը՝ հիմնականում իր (երբեմն էլ անձ): Ամենքը ձևի հետ ստորոգյալը, իբրև կանոն, հոգնակի է կիրառվում, իսկ ամենը ձևի հետ՝ եզակի (երբեմն էլ հոգնակի), օրինակ՝ Ամենքը հավատարեմ են (ԳՍ, Թեհրան, 1): Ամենքը ցած իջան ձիերից (Բ, Սամվել): Ամենն էլ լավ են, շատ բարով կանեն (ՀԹ, Գիքորր):

Ամենքս, ամենքդ, բոլորս, բոլորդ ձևերը անձ են ցույց տալիս որի հետևանքով էլ ստորոգյալները նրանց հետ միշտ հոգնակի

թվով են կիրառվում. օրինակ՝ ...եթե կա մի բան, որից վախենում ենք ամենիս, դա հայրենիքն է... (ԴԴ, Վարդանանք)։ ...Ամենօրն հրավիրվում եմ պալատ՝ իշխանաժողովի... (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ Բոլորդ դուրս եկաք շրջապատումից (ԲԶ, Սերմնացանները շվերադարձան)։ Ամենիս, իմացիր, տասր տեր ունենեմ (ՀԹ, Հառաչանք)։

§ 472. Երբ ամենը, բոլորը դերանուն ենթակաները ունեն այս, այդ, այն ցուցական դերանուններով արտահայտված որոշիչներ, ստորոգյալները մեծ մասամբ հոգնակի են կիրառվում, չնայած այն բանին, որ իշխյալ դերանունները տվյալ դեպքում ոչ թե անձ, այլ իր են արտահայտում։ (Ի միջի այլոց ամենը, բոլորը դերանունները նշված որոշիչներ ունենալու դեպքում, իբրև կանոն, իր են ցույց տալիս), օրինակ՝ Այս ամենը խոսում են հօգուտ այն բանի, որ Սայաթ-Նովան իսկապես կարող էր լինել նաև կատակաբան (ՊՍ, Սայաթ-Նովա)։ Ավելի շուտ այդ ամենը թուան-հեռացան նրա գլխից... (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ Կգնան այս բոլոր այս գնացքի հետ (Գ, 1969, № 2, էջ 64)։ Բայց կարծես այդ բոլորը չէին հասնում մորր (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1)։

Կան դեպքեր, երբ ստորոգյալները եզակի թվով են կիրառվում, չնայած որ դրանց ենթակաները ունեն այս, այդ, այն ցուցական դերանուններով արտահայտված որոշիչներ. օրինակ՝ Այդ ամենը կատարվեց մի վայրկյանում (ԱԲ, Ալիսիական մանուշակ)։ Իսկ մեզ այդ բոլորը հաճախոր է (Գ, 1969, № 2, էջ 59)։ Այստեղ ստորոգյալների եզակի կիրառությանը նպաստել են նաև նախադասության միտքն ու կառուցվածքը, ստորոգյալի և նրա լրացումների բնույթն ու փոխհարաբերությունը, այլև ենթակաների մի սերտ ամբողջություն կամ միավոր վերցվելը և այլն։

Թվական ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը

§ 473. Թվականով արտահայտված ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության մեջ նկատվում է հետևյալ օրինաչափությունը։

Մեկ թվական ենթակայի հետ ստորոգյալը միշտ եզակի է դրվում, անկախ այն բանից նրանով առարկայի քանակ է ցույց տրվում, թե այն պարզապես տվյալ թվանշանի անվանում է։ Բոլոր դեպքերում նա եզակի է, արտահայտում է միայն մեկ առարկա,

հետևաբար և ստորոգյալը եզակի թվով է գործածվում. օրինակ՝ Մեկը մեռնում է, հազարն է շիվարում... (ՔՔ, Պատերազմ, 4): Նա ուշքի եկավ քիչ հետո ու նկատեց, որ մեկը թռավ խրամատից ու վազեց դուրս (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1):

§ 474. Եթե ենթակայի պաշտոնով կիրառվող թվականը ընդգրկում է մեկից ավելի միավորներ, ապա ստորոգյալը նրա հետ կարող է դրվել և՛ եզակի, և՛ հոգնակի: Ընդ որում, երբ թվականը հանդես է գալիս որպես թվանշանի անվանում, ստորոգյալը իբրև կանոն, եզակի է գործածվում: Գերադասվում է ստորոգյալի եզակիությունը նաև այն դեպքում, երբ թվականով դրսևորվում են ոչ թե անձեր, այլ առարկաներ. օրինակ՝ Ինչ իմանաս, սր հինգը շի դարձել ֆանհինգ (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Տասը երկանիշ թիվ է:

Այստեղ մենք գործ ունենք եզակի բառաձևերի հետ (հինգ, տասը և այլն), ուստի ստորոգյալը եզակի է դրվում: Եթե այդ թվականները հոգնաբար կիրառվեն, ստորոգյալը բնականաբար հոգնակի թվով կգործածվի. օրինակ՝ տասներ ավելի գեղեցիկ են գրված, քան վեցերը: Ինները կա՞միւր են, ու՞թերը՝ սև: Երեքները դարձել են չորսեր և այլն: Նկատենք, որ թվականների հոգնակի ձևերը լայն կիրառություն ու տարածում չունեն գրական լեզվում:

§ 475. Երբ թվականով դրսևորվող քանակությունը վերաբերում է անձերի, ստորոգյալը հիմնականում հոգնակի է կիրառվում. հատկապես այն դեպքում, երբ ենթակաները ունեն բացառականով լրացում: Օրինակ՝ նստած են յոթ հոգի, վեցը հրամանատարներ են (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): ...Երկուսն ընկան, երկուսով փախանք (ՍՁ, Պապ թագավոր): Վեց հազար բնակիչներից երեք հարյուրը ուսանողներ էին (ԱԲ, Կարմրաքար): Հաճախ թվական ենթակաների հետ կիրառվում է էլ շաղկապը (երկուսն էլ, հինգն էլ, երեքն էլ, տասն էլ և այլն): Այդ ձևերը կարծես թվարկման նշանակություն են ստանում, որի հետևանքով էլ ավելի է ընդգծվում թվականների քանակային իմաստը, Դրանց հետ առանց բացառության ստորոգյալը հոգնակի թվով է կիրառվում Օրինակ՝ Երկուսն էլ այդ շարժումը կատարեցին՝ անգիտակցաբար (ՆՁ, Հացավան): Երկուսն էլ երազում էին ազատագրվել սուլթանների և փաշաների լծից (ԽԴ, Խողեղան): Երեքն էլ լուռ էին (ՍԽ, Հողը, 1):

Իրերի քանակությունն արտահայտող թվական ենթակայի ստորոգյալը կարող է հոգնաբար կիրառվել, երբ վերջինս բայական է: Օրինակ՝ եվ հինգ թիրախից շոսը ծածկվում էին... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Այսօր հանրապետության պրոֆտեխնիկական կրթության սիստեմի 56 ուսումնարաններից 18-ը գործում են նրևա՛ում (ԵԵ, 25.9.1970): Թվական ենթակայի հետ ստորոգյալը կարող է դրվել նաև եզակի, երբ վերջինս անվանական է, իսկ ենթական իրի իմաստով է գործածված: օրինակ՝ Մի թասը լավ է, երկուսը բավ է... (ՀՇ):

Վերոհիշյալ դեպքում ստորոգյալը դրվում է նաև հոգնակի թվով, մի բան, որ օրինաչափական է ու հարազատ հայերենի ոգուն: Օրինակ՝ Կողաբարշներին երեք իսկապես շատ հիանալի գեղարվեստական րաներ են (Շեքսպ., Համլետ): Թվականների հետ հաճախ կիրառվում են անձնական դերանվան հոգնակի ձևերը, որով ստացվում են մենք երկուսս, դուք երկուսդ, նրանք երկուսը, մենք երեքս, նրանք հինգը... և այլ ձևերը: Սրանց հետ ստորոգյալը հոգնաբար է կիրառվում առանց որևէ բացառության, մի բան, որ պայմանավորված է նրանով, որ և՛ թվականները, և՛ դերանունները հոգնակի ստորոգյալ են պահանջում առանձին-առանձին վերցրած, հոգնակիության պահանջը բնականաբար ավելի է մեծանում, երբ նրանք միասին են կիրառվում: Օրինակ՝ Երվանդյանի գալու մասին միայն մենք երեքս պիտի իմանանք (ՍԽ, Հողը, 2): Նրանք երկուսն էլ ամաչում էին (ՆԴ, Նունե):

§ 476. Դասական և կոտորակային թվական ենթակայի հետ ստորոգյալը սովորաբար եզակի է դրվում, մեծ մասամբ եզակի ստորոգյալ են պահանջում նաև հիշյալ թվականներով արտահայտված բազմակի ենթակաները: Օրինակ՝ Երկրորդը խոնարհ մանուշակ էր մի... (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի): Եթե այդ կնոջ պատմածների մի քանիսն էլ ճիշտ դուրս գա, Վարդանը մի լավ հույկտա կոլխոզի այս «օրինակելի» նախագահին (ՆԶ, Հացավան): Նրան հաջորդում է երկուրդը, երրորդը... իններորդը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 477. Ածականով, մակբայով, կապով, ձայնարկությամբ, շղկապով և եղանկավորող բառերով արտահայտված եզակի ենթակաների ստորոգյալը եզակի է դրվում, իսկ հոգնակի և բազմակի ենթակաների հետ՝ հոգնակի, Օրինակ՝ Կործանվում է շարք և

բերում ուրախ վախճանը (Ա. Սահ., Ծարավ): Այսպիսով սպառնվում են վատը. ագեղը, այլանդակը... (ՎԱ, Հեռներ հայրենի): Գեղեցիկը, արդարը, մարդկայինը, վերջ ի վերջո, պիտի հաղթանակեն (ՍՀ, 4.4.1969):

Պետք է նկատել, որ նշված խոսքի մասերը, իբրև ենթակա, հանդես են գալիս գոյականական կիրառությամբ: Ընդ որում, դրանցից միայն ածական ենթական է, որ լայն տարածում ունի գրական լեզվում, մյուսները քիչ են հանդիպում:

Ենթակայի և ստորոգելիական վերադրի համաձայնությունը

§ 478. Հայերենում համաձայնություն գոյություն ունի նաև ենթակայի և ստորոգելիական վերադրի միջև: Սակայն դա որոշակի ու կայուն չէ: Նախ՝ ենթակայի և գոյական վերադրի միջև համաձայնություն է տեղի ունենում այն դեպքում, երբ վերադիրը արտահայտված է ուղղական հոլովով: Թեք հոլովներով դրված գոյական վերադրի և ենթակայի միջև համաձայնություն չի լինում: Բացի դրանից, այստեղ նկատվում են անհամաձայնության բազմաթիվ դեպքեր՝ պայմանավորված զանազան հանգամանքներով՝ ստորոգյալի և ենթակայի խոսքի մասային պատկանելությամբ վերջինիս դրսևորած իմաստով, նախադասության կառուցվածքով, ոճական նկատառումներով և այլն: Այսուհանդերձ կարելի է նկատել որոշ օրինաչափություն ենթակայի և ստորոգելիական վերադրի միջև: Եզակի ենթակայի հետ գոյական վերադիրը մեծ մասամբ եզակի է դրվում, հատկապես, երբ ենթական արտահայտված է անձնական դերանվամբ: Օրինակ՝ Իմ միակ հույսը դու էիր (ՆԴ, Անհետ կորածը): Ես աշակերտ եմ: Նա երեխա է:

§ 479. Եզակի ենթակայի հետ երբեմն գոյական վերադիրը հոգնակի թվով է կիրառվում, երբ ենթական ընդհանրական նշանակություն ունի և ավելի լայն հասկացություն է արտահայտում քան վերադիրները: Օրինակ՝ Հայրենիք, — եզրակացնում են նրանք, — մեր նախնիքն են. մեր ծնողներն են, մենք ենք՝ հուշ գարձած (Իս., Հայրենի հուշեր):

§ 480. Եզակի ենթակայի հետ վերադիրը հոգնակի կարող է դրվել, երբ ենթական արտահայտված է ամենը, բոլորը որոշյալ

ղերանուններով, որոնք ունեն այս, այդ, այն ցուցական ղերանուն որոշիչներ, և ընդգծվում, հատուկ ուշադրության է առնվում վերադրի հոգնակիությունը: Օրինակ՝ Այս ամենը միայն պատահիկներ են (ե՛ն, 28.11.1970):

§ 481. Երբ եզակի ենթական իր լրացման հետ դրսևորում է բազմաթիվ առարկաներ՝ պայմանավորված նախադասության բրնույթով, այսինքն՝ ենթակայի իմաստի մեջ ներառվում են մեկից ավելի առարկաներ, վերադիրը կարող է հոգնակի կիրառվել: Այս դեպքում, անշուշտ, ընդգծվում, շեշտվում է վերադրի հոգնակիությունը, օրինակ՝ Տալաթ է դուրս եկել մոտ ութ հազար որսորդ, կեսը սիրողներ են (ե՛ն, 10.2.1969):

§ 482. Վերադիրը հոգնակի կարող է դրվել նաև այն դեպքում, երբ ենթական արտահայտված է մեկից բարձր թվականով և ունի հոգնակի բացառականով լրացում, որով ենթակային հոգնակիության իմաստ է հաղորդվում: Այս դեպքում ենթական ձևով եզակի է, իմաստով՝ հոգնակի: Այստեղ տեղի է ունենում իմաստային համաձայնություն: Օրինակ՝ Ի դեպ նրանցից 30-ը պատանի բռնցքամարտիկների դպրոցի սաներ էին (ե՛ն, 10.10.1970): Նրկտաբեցիներից 5-ը աղբիկներ էին:

Նման ենթակաների դեպքում վերադիրները ազատ կերպով կարող են նաև եզակի գործածվել, հատկապես երբ առանձնապես հարկ չի լինում շեշտել, որ ենթակայի իմաստի մեջ ներառված բոլոր անձերը առանձին-առանձին տվյալ հատկանիշի կրողն են, այսինքն՝ երբ հատուկ ուշադրություն չի դարձվում վերադրի հոգնակիությանը, և նրանով արտահայտված հատկանիշը վերագրվում է ենթակային ամբողջությամբ վերցրած (նրանցից 30-ը դպրոցի սան էին: Նրկտաբեցիներից 5-ը աղբիկ էին):

§ 483. Եթե ենթական արտահայտված է ածականի համեմատության աստիճաններով, ապա վերադիրը կարող է հոգնակի դրվել: Օրինակ՝ Ամենադժվարը առաջին տարիներն էին (ՍԶ, 23.10.1970): Ամենադժվարը փաստաթղթերն են (ՆԶ, Հացավան): Առաջին նախադասության մեջ վերադրի հոգնակիությունը պայմանավորված է տարիները ենթակայի զեղչումով, որի պաշտոնը անցել է նրա ածական որոշիչին: Ենթադրվում է, որ նախապես եղել է՝ ամենադժվար տարիները առաջին տարիներն էին, որ տարիներ բառի կրկնությունից խուսափելու նպատակով ենթական զեղչվել

է, որի հետեանքով այդ պաշտոնը ստանձնել է նրա որոշիչը, որը գոյականական կիրառություն է ստացել՝ որոշիչ հոդ ընդունելով. ի միջի այլոց, կարող էր նաև վերադիրը զեղչվել, այդ դեպքում վերադիրի պաշտոնը կանցներ նրա որոշիչին:

§ 484. Եզակի ենթակայի հետ հոգնակի վերադիր կարող է դրվել նաև այն դեպքում, երբ իբրև վերադիր հանդես է գալիս դա՛մ գերանունը քաղաքավարական (ոչ՝ հոգնակիության) նշանակությամբ, օրինակ՝ — Ուրեմն ինձ ձիշտ են ասել, որ կարգադրիչը 'Դու' եք (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Վերադիրը ազատ կերպով հոգնակի կարող է դրվել, երբ այն արտահայտված է անձնական դերանվամբ: Օրինակ՝ Մերոնք Պերեկոպում շլսեցի՞ն արդոք այդ համազարկերը, շասկացա՞ն, որ տվողը մենք էինք... (ԲԶ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 485. Հոգնակի ենթակայի հետ գոյական վերադիրը կարող է դրվել թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի: Դա պայմանավորված է հետևյալ նախամանքով: Եթե ընդգծվում, շեշտվում է, որ ենթակայի մեջ ներառված ամեն մի առարկա առանձին-առանձին վերցրած կրում է վերադիրով դրսևորված հատկանիշը, ստորոգյալը գերադանցապես հոգնակի է կիրառվում: Օրինակ՝ Մենք փաշայի պատգամաբերներն ենք (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Նրանք աղբյուրաբաններ էին... (Իս., Բայրամ Ալին): — Դուք զազաններ եք, մարդկային ամենազղվելի մնացորդներ (Ստ. Ալաշ., Անապատում): ...Ձեր թագավորի պատվիրակներն իմ հյուրերն են (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 486. Եթե վերադիրով արտահայտված հատկանիշը վերագրվում է հոգնակի թվով կիրառված ենթակային առանց ընդգծելու, թե ենթակայի իմաստի մեջ ներառված ամեն մի առարկա առանձին-առանձին հանդիսանում է տվյալ հատկանիշի կրողը, ստորոգյալը գերազանցապես եզակի է դրվում: Օրինակ՝ Մենք այստեղ մի տեսակ տանուր ենք (ՆԶ, Հացավան): Նրանք երկու իդրալու են, իշխանուհի... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր):

Երբ իբրև ենթակա հանդես է գալիս դու՛մ գերանունը քաղաքավարական իմաստով, վերադիրը եզակի է դրվում: Դու՛մ գերանունը այս դեպքում ձևով է միայն հոգնակի, իմաստով եզակի է: Հետաքրքրական մառդ եք դու՛ք. մայոր, — ասաց Արշակյանը...

(ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Իսկ դաւ նրա ի՞նչն էք (Մե, Հո-
ղը, 1):

§ 487. Հոգնակի ենթակայի հետ եզակի վերադիր է դրվում նաև այն դեպքում, երբ գործածական չեն վերադիր հոգնակի ձե-
վերը, և դրանք վերացական իմաստ են արտահայտում. Օրինակ՝ Այդ գամփուները գյուղի անն ու սաբսափն էին (Ա. Սահ., Մարավ):

§ 488. Հոգնակի ենթակայի հետ բազմակի վերադիրները մեծ մասամբ եզակի են դրվում այն դեպքում, երբ վերջիններս ծա-
վալային տեսակետից ավելի նեղ հասկացություն են արտահայ-
տում և մտնում են ենթակայի՝ իբրև ավելի ընդհանուր հասկացու-
թյուն դրսևորող դասի մեջ: Օրինակ՝ Մեր ունեցած շոբոտանինե-
րը մի քնձոտտ շուն էր... Մեկ էլ շալ կատուն, ուրիշ ոչինչ (Սե, Լալ
Համաղը):

Միևնույն ենթակայի հետ բազմակի վերադիրները կարող են նաև տարբեր թվով դրվել: Դրանցից մեկը կամ երկուսը կարող է եզակի կիրառվել, իսկ մյուսը՝ հոգնակի, Եզակի վերադիր գործա-
ծությունը այս դեպքում հիմնականում պայմանավորված է նրա հոգնակի չկազմելու և վերացական իմաստ արտահայտելու հան-
գամանքով. օրինակ՝ Բայց բանտում օրերը առօրինե են, պարե են.
երբեմն հավերժություն են (Իս., Քուրդ Ամոս):

§ 489. Բազմակի ենթակաների հետ վերադիրը հոգնակի է դրվում այն դեպքում, երբ նրանով արտահայտված հատկանիշը վերագրվում է ենթականերից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին, այսինքն՝ ընդգծվում է, որ բազմակի ենթականերից ամեն մեկը տվյալ հատկանիշի կրողն է կամ տեղը: Օրինակ՝ Պետք է ասեմ, որ և՛ Պետրոսյանը, և՛ Սպասսիին այսօր մեր ուժեղագույն շախմատիստներն են (ՍՀ, 13.4.1969): Գրող-բանաստեղծներ են ընկեր վաչագան Խոխիստունին և ընկ. Վահան Վեմյանը (ՆՁ, Հացա-
վան): Հասմիկին թվում էր, թե ոչինչ չի եկել անցել, թե ինքն ու Վասակը նույն մտերիմ ու միասիրտ կոմերիտականներն են (ն. տ.): Բազմակի ենթակաների հետ վերադիրը եզակի է դրվում, երբ առանձնապես չի շեշտվում, որ տվյալ հատկանիշը կրում է ենթա-
կաններից ամեն մեկը առանձին վերցրած, կամ երբ գործածական չէ վերադիր հոգնակին և վերջապես, երբ ստորոգյալը ամբողջու-
թյամբ վերցրած եզակի է՝ պայմանավորված որոշ հանգամանք-
ներով: Օրինակ՝ նրա ապրուստի համարյա միակ աղբյուրն ու

հույսը այդ երկու չափիկ հավն էր... (ՆԴ, Սև փողերի տոկոսը)։ Եվ պիտի կարծել, թե պատմառն ու մեղավորը անիղբար յարն է (ՊՍ, Սայաթ-Նովա)։ Մոտավորապես այս տեսակ էր նրանց նյութն ու կառուցվածքը (Իս., Գրական նախանձ)։ Մի-մի ֆյուրեր էր ամեն էսէսական, նացիստական ակումբ մտնող ամեն մի... Նույնիսկ կարճափեշ օրիորդ, ամեն մի... տնային կառավարչուհի (ՊՍ, Սայաթ-Նովա)։

§ 490. Եթե իբրև ենթակա հանդես են գալիս մեծ մասը, մի մասը, զգալի մասը, այլև տոկոսը նշող բառերը, և վերջիններս ունեն տրականով կամ բացառականով լրացում, ստորոգելիական վերադիրը հակվում է դեպի հոգնակին. օրինակ՝ ...Նրանց մեծ մասը զինվորներ էին... (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ ...Որոնց մի զգալի մասը հիմա թատերական արվեստի անվանի գործիչներ են (ԵԾ, 1.4.1969)։ Մինիստրության ապարատի աշխատողների 60 տոկոսը կուսակցության անդամներ ու անդամության թեկնածուներ են (ՍԶ, 2.4.1969)։ Հոգնակի, եզակի, այլև բազմակի ենթակաների հետ ածականով (հատկապես որական) արտահայտված վերադիրը սովորաբար եզակի կիրառություն է ունենում անկախ ենթակաների և նրանց լրացումների բնույթից։ Դա բացատրվում է նրանով, որ ածականին իբրև խոսքի մասի, հատուկ չէ թվի քերականական կարգը։ Եթե ածականը վերադրի պաշտոնով հանդես գա գոյականական կիրառությամբ, ապա այն կարող է նաև հոգնակի թվով դրվել։ Օրինակ՝ Երբ ես ու դու մենատնտես էինք, փոր չունե՞ինք (ՆԶ, Հացավան)։ Մեծ մասը կարմրահեր էին (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1)։ Բայց այդ լուծումն, այդ պատճառն այնքան անորոշ, այնքան մութ էր նրա համար, որ... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր), Ինչքան էլ կարգադրված էր, որ բեռնաթափումն ու իջնելը անադմուկ լինի, բայց... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1)։

§ 491. Հոգնակի և բազմակի ենթակաների հետ դերանուն վերադիրը հավասարապես կարող է հանդես գալ և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվով։ Ընդ որում, վերադիրը մեծ մասամբ հոգնակի է կիրառվում, երբ անհրաժեշտ է լինում ընդգծել, շեշտել նրա հոգնակիությունը։ Օրինակ՝ — Շուտ ասա, ովքե՞ր էին քո բնկերները (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի)։ Ահա սրանք են երկու գլխավոր պատճառները (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան)։

§ 492. Երբ իբրև վերադիր կիրառվում են հարցական դերա-

նունները և նրանցով արտահայտված հատկանիշը վերագրվում են թակային, առանց ընդգծելու վերադրի հոգնակի լինելը, վերջինս զրվում է եզակի: Օրինակ՝ — Իսկ էն աղերֆն ո՞վ են... (ԱԲ, Բրուտի տղան): ...Ո՞րն են նրա գլխավոր ներուսն ու քնման (ՍՀ, 4.11.1970): Կինը՝ կին է, էլ իսկականն ու անիսկականը ո՞րն է (ԲՀ, Սեմ-նացանները չվերադարձան):

§ 493. Հոգնակի կամ բազմակի ենթակաների հետ դերանուն վերադիրը եզակի է զրվում, երբ գործածական չէ նրա հոգնակին. օրինակ՝ Իրար նկատմամբ ևս վաճմունք, գործի դրվածքը այնպես է, որ մարդ չըղայնանա... (ՎԱ, Լեոնեյ հայրենի): ...Հիմա էլ այնտեղ է կինս ու մեկ էլ փոքրիկ աղջիկս (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1):

§ 494. Հոգնակի և բազմակի ենթակաների հետ վերադիրը կարող է եզակի զրվել, եթե այն արտահայտված է քանակական թվականով: Օրինակ՝ — Ասողները մեկ չէ, երկուսը չեն (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Զէ՞ որ կադրերի ճիշտ ընտրությունը և տեղաբաշխումը կուսակցական կազմակերպական աշխատանքի այն հիմնական օղակներից մեկն է, որից բռնելով կարելի է քաշել ամբողջ շղթան (ՍՀ, 11.12.1969): Ամենախելոք աշակերտները առջնվում նստած երկուսն են:

Հոգնակի ենթակաների թվական վերադիրը կարող է հոգնակի կիրառվել, եթե այն հանդես է գալիս որպես թվանշանի կամ թվերի անվանում (ոչ իր բուն նշանակությամբ): Օրինակ՝ Դրանք իններե են, իսկ իմ ձեռքին եղածները՝ վեցեր:

ՈՐՈՇԻՋԻ ԵՎ ՈՐՈՇՑԱԼԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 495. Համաձայնությունը տարածվում է նաև որոշիչի ու որոշյալի վրա: Սակայն այդ երևույթը հայերենում հանդես չի գալիս իր բոլոր դրսևորումներով: Այն կրում է չափադանց մասնակի բնույթ և ունի որոշակի սահմանափակություն: Մեր լեզվում գոյություն ունի որոշիչի և որոշյալի միայն թվային որոշ համաձայնություն, բացակայում է ուրիշ լեզուներին հատուկ սեռային և հոլովական համաձայնությունը: Ընդ որում, թվային համաձայնությունն էլ խիստ թերի է ու պայմանական, քանի որ եթե ուրիշ լեզուներում որոշյալից է կախված որոշիչի թիվը, ապա հայերենում

հակառակն է: Բացի դրանից, ոչ բոլոր որոշիչներն են իրենց թիվը պարտադրում որոշյալներին: Որոշ թվով որոշիչներ իրենց բառային յուրահատուկ իմաստի շնորհիվ պահանջում են, որ իրենց լրացյալները հանդես գան հոգնակի թվով: Ահա թե ինչու համաձայնությունը լիակատար չէ նաև այս առումով:

Պետք է նշել, որ որոշիչը, սակավ բացառությամբ, հանդես է գալիս եզակի թվով: Ընդ որում, իբրև որոշիչ մեծ մասամբ կիրառվում է բառի ուղիղ ձևը: Իհարկե, որոշիչի պաշտոն են ստանում նաև գործիական ու բացառական որոշ հոլովաձևեր:

Ինչպես արդեն նշվել է, որոշիչի և որոշյալի թվային համաձայնությունը խիստ պայմանական է և օրինաչափություն չի ներկայացնում: Հիշյալ անդամների միջև համաձայնությունը ոչ թե քերականական, այլ իմաստային բնույթ է կրում: Որոշյալի հոգնակիությունը պայմանավորված է ոչ միայն որոշիչի, այլև հենց իր՝ որոշյալի բնույթով, խոսքի մասային պատկանելությամբ և այլն: Այստեղ որոշակի դեր են խաղում նաև հեղինակների ըմբռնումներն ու մոտեցումները:

Ածական որոշիչի և որոշյալի համաձայնությունը

§ 496. Խոսքի մասերից իբրև որոշիչ ամենից հաճախագեպ կիրառվում են ածականները: Ածականի, իբրև առարկայի հատկանիշ արտահայտող խոսքի մասի, համար բնորոշ չէ թվի քերականական կարգը, ուստի տվյալ ածական որոշիչի հետ որոշյալը կարող է հանդես գալ և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվով: Սա նշանակում է, որ որոշիչի և որոշյալի համաձայնությունը քերականական արժեք չունի: Ձևայած դրան, ժամանակակից հայերենում որոշ թվով ածականներ իրենց յուրահատուկ իմաստի շնորհիվ հոգնակի որոշյալ են պահանջում: Վերջիններս հոգնակի են դրվում հատկապես, երբ թանձրացական իմաստ ունեն և հատերով հաշվելի են: Այստեղ որոշյալի հոգնակիությունը մի կողմից պայմանավորված է իբրև որոշիչ կիրառվող ածականների գրսևորած յուրահատուկ իմաստով, մյուս կողմից՝ հենց իր՝ որոշյալի բնույթով: Երկուսն էլ հավասարաբեք դեր են կատարում այս գործում:

§ 497. Մեծ մասամբ հոգնակի որոշյալ են պահանջում՝

1. Շատության, բազմազանության և այլ իմաստ արտահայ-

սող շատ. բազում. անհամար, անթիվ, բազմաթիվ, բազմազան, բազմապիսի. բազմեանց. բազմատեսակ, բազմածև, զանազան, տարբեր և այլ ածականները, երբ գրվում են հատերով հաշվելի թանձրացական գոյականների վրա: Նկատենք, որ շատ ածականը, որ ունի նաև շափի մակբայի խոսքի մասային իմաստ, հոգնակի որոշյալ է պահանջում հատկապես, երբ հանդես է գալիս կրկնված ձևով, մի բան, որով ավելի է ընդգծվում քանակային մեծությունը. օրինակ՝ Նա գնաց, չըբեց, թափառեց շատ ու շատ տեղեր (Իս.. Երջանիկ խրճիթը): ...Տեղավորվեցին ըմպելիքների շշերով և բազմապիսի ուտելիքներով հարուստ ընթրիքի սեղանի շուրջը (ՆՁ, Հացավան): Զանազան գեղեցիկ փաթեթներով բեռնավորված վերադառնում ենք հյուրանոց (ՍՀ, 19.1.1969): Այդ նպատակով գրքում օգտագործված են... ամենաբազմազան օրինակներ... (ՍՀ, 4.2.1962): Մկրտումը ճարպիկ շարժումով ինքը պիտի դարակներից հաներ բազմատեսակ կտորներ. փոքր նրա առաջ... (ԱԲ, Կարմրաբար): Ազին նստեց հյուրի դիմաց ու սկսեց անհամար հարցեր տալ նրան (ՍԽ, Հողը, 1): Երևանն ու Սվերդլովսկը միմյանցից հեռու են բազում կիլոմետրերով (ՍՀ, 31.10.1971):

Վերը նշված ածական որոշիչների որոշյալները կարող են նաև եզակի դրվել, եթե վերջիններս վերացական գոյական են: Օրինակ՝ ...Ճամբարից հեռանում և կորչում էին զանազան ուղղությամբ (ԴԳ, Վարդանանք), Դվինի քաղաքադռնից դուրս գալով սուլում էին ամենատարբեր ուղղությամբ (ՍՁ, Պապ թագավոր): Բժիշկ Ավագյանը բազմատեսակ նիվանդություն է բուժում:

2. Կրկնություն կազմված բազմազանություն, այլև հոգնակիության նշանակություն ունեցող մի շարք ածականներ, երբ ներանք որոշիչ են դառնում միևնույն առարկաների տարբեր տեսակների համար: Այդպիսի կրկնավորներից են մեծ-մեծ, մեծամեծ, հին-հին, սև-սև, սուր-սուր, ցից-ցից, վատ-վատ, խոր-խոր, նոր-նոր (նորանոր), մանր-մանր, մանր-մունր, խեճ-մեճ, սուտ-մուտ, բարձր-բարձր, խոլ-խոլ և այլն: Օրինակ՝ ...Ականատես եղանք ձերոնց մեծամեծ գործերին... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Մեծ-մեծ հույսեր էին փայփայում... (ՀԹ, Խորհրդավոր ծերունին): Սիրտ արին մտնել թուրքական բանակը և մանր-մունր բաներ ծախել (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Մարիամը ներս գնաց ու ուզեց սուտ-մուտ պատնառներով քրոջ չգալը թույլատրել (ՂԱ, Եր-

կու քույր): Նրա խոսքերը սուր-սուր նետերի նման ցցվում էին նրա ուղեղի մեջ... (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը): Սառ-սուտ բաներով խալխին խաբում ես (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին):

Հարկ է նշել, որ նշված որոշյալների մեծ մասի հոգնակիությունը այնքան էլ պայմանավորված չէ որոշիչների կրկնությամբ կազմված լինելով: Առանց դրան էլ նրանք կարող են հոգնակի դրվել՝ պայմանավորված կա մ նախադասության բնույթով, կա՛մ էլ իրենց հոգնակի լինելու հանգամանքով:

Կրկնությամբ կազմված ածական որոշիչների որոշյալների հոգնակի թիվը հաճախ պայմանավորվում է ոչ այնքան որոշիչների իմաստով, որքան որոշյալների քանակով, այսինքն՝ այն բանով, թե որոշյալը նախադասության մեջ ինչպես է հանդես գալիս, եզակի թե հոգնակի: Այդ է պատճառը, անշուշտ, որ կրկնությամբ կազմված նույն որոշիչի հետ որոշյալը ազատ կերպով կարող է կիրառվել թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի: Օրինակ՝ Այժմ սենյակի մեջ տարածվեց տաֆ-տաֆ հացերի ախորժելի հոտը (ՆԴ, Սաքույն ուխտ զնաց): Տաֆ-տաֆ հաց եմ բերել (Ն. տ.):

Հոգնակի որոշյալ են պահանջում նաև գոյականների կրկնությամբ կազմված բազմակիության կամ զանազանության իմաստ արտահայտող խումբ-խումբ, տեսակ-տեսակ, փունջ-փունջ, գույն-գույն, պես-պես և այլն ածականները: Օրինակ՝ ...Տեսակ-տեսակ խաղալիքները, ուսումնարան զնացող կամ դարձող երեխաների խմբերը, իրար Լտեկից սլացող կառքերը էս ամենի աղմուկն ու աղաղակը խառնված դժվժում էին նրա գլխում (ՀԹ, Գիքորը): ...Պես-պես գույներով ներկել էին ժայռերն ու քարերը (ԱԲ, Կարմրաքար): Փունջ-փունջ աղջիկներ սարերը ելան, վիճակ հանելու աշխույժ երդերով... (ՀԹ, Անուշ):

3. Բազմակի ածական որոշիչները, երբ նրանցով արտահայտված հատկանիշը վերաբերում է մեկից ավելի առարկաների, այսինքն՝ երբ բազմակի որոշիչներից մեկի հատկանիշը վերադրվում է մի առարկայի, իսկ մյուսին՝ մի այլ առարկայի: Օրինակ՝ ...Միջնաբերդի շուրջ բոլորը տարածվում էին մեծահարուստ նախարարների ու քաղաքացիների մեծ ու փոքր տները (ՄԶ, Պապ թագավոր): Ծիգ էին անում համբոյ մանր ու խոշոր զագաթներ... (Իս., Վրաց գուսանի երգը): ...Կրում էին իրերը նեղ ու լայն փողոցներով... (Իս., Նրանք դրոշակ ունին): Շատ քաղցր ու դառն հի-

շողալսյուններ է թողել իմ մեջ այդ միշտ լուռ, մռայլ ու թախծոտ տղան (Սի, Հալ Համազը): Բերված օրինակներում բազմակի որոշիչները իմաստով հակադիր են, այսինքն՝ բացառում են միմյանց Իսկ դա նշանակում է, որ որոշյալները երկու և ավելի առարկաներ են ընդգրկում իրենց իմաստի մեջ, որի հետևանքով էլ հոգնակի թվով են կիրառվում:

Եթե բազմակի որոշիչները հականիշ չեն, իրար չեն բացառում, բայց նրանցից ամեն մեկը մի առանձին առարկայի է վերաբերում, որոշյալները իբրև կանոն հոգնակի են գործածվում: Օրինակ՝ Անցնում են Սվերդլովյան, Կիրովյան, Կույբիշևյան, Բաբուշկինյան... շրջանների աշխատավորության ներկայացուցիչները (ՍՀ, 8.11.1970): Այստեղ են վիճաբանում ու ճատում, լուծում պետական, միջազգային ու ընկերային հարցերը (Իս., Նրանք դրոշակ ունին): Մի՞թե Լորայրական, ընկերական, բարեկամական ամենասուրբ կապերը պիտի պղծել (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը):

Եթե որոշիչները կապակցվում են տրոհական կամ շաղկապով, որով պահանջվում է ընտրություն կատարել առարկաների միջև (կամ այս կամ այն), որոշյալները սովորաբար եզակի են դրվում: Օրինակ՝ Ֆիզկուլտուրայի և սպորտի հանրապետական կամ ֆաղափային կոմիտեն պետք է լրջորեն զբաղվի այդ հարցով: Այսօր պետք է ասֆալտապատեն Աբովյան կամ Նալբանդյան փողոցը:

Եթե բազմակի որոշիչները արտահայտում են միևնույն առարկայի տարբեր հատկանիշները, այսինքն՝ մի քանի հատկանիշներ վերագրվում են միայն մեկ առարկայի, ապա որոշյալները բնականաբար եզակի են դրվում, քանի որ վերջիններս ներառում են մեկ առարկա. օրինակ՝ Նա սաստիկ խղճահարվեց միշտ առողջ ու կայտառ ծերունուն պառկած տեսնելով (Սի, Հողը, 1): Ամեն անգամ պապը խորին ափսոսանքով էր նայում փառքամ ու գեղեցիկ հարսին (Ն. տ.), Մայրս դուրս ու ներս է անում՝ ֆաղցր ու բարի ծայնով կարգադրություններ է անում աղախնուն, հացթուխին, ծառային (Իս., Հայրենի հուշեր): Մեջտեղում նեղ ու երկար միջանցի կար (ԱՇ, Գիշերային ծիածան):

Եթե մի շարք առարկաներ բնութագրվում են մի քանի հատկանիշներով՝ դրսևորված բազմակի որոշիչներով, որոշյալները հոգնակի են դրվում: Այս դեպքում որոշյալների հոգնակիությունը բուլորովին պայմանավորված չէ որոշիչների բազմակիությամբ կամ

բնույթով: Անկախ լրացումների բազմակիությունից ու բնույթից լրացյալները կարող են հոգնակի դրվել: օրինակ Հաստ ու Լեկաբ ցողուններն օրորվում էին մեզմ խշշոցով (ՍԽ, Հոդը, 1): Պատերից երկուսի վրա շինված էին... երկառ ու կամարավոր պատուհաններ... (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի):

4. Հոգնակի որոշյալ են պահանջում թվականներից -ական և -(ա)վոր ածանցներով կազմված ածական որոշիչների մեծ մասը. հատկապես երբ շեշտվում է որոշյալների հոգնակիությունը: Այդ պիսի որոշիչներին՝ հոգնակի որոշյալ պահանջելը հիմնականում պայմանավորվում է նրանց բառային իմաստով: Ինչպես -ական ածանցով կազմված տարեթվային նշանակություն ունեցող ածականները, այնպես էլ -(ա)վոր ածանցով կերտվածները իրենց իմաստի մեջ ներառում են մեկից ավելի առարկաներ, ական-ով կազմվածները՝ տասը (հիսունական թվականները բնորոշվում է 1950—1959 թթ., իսկ -(ա)վոր-ով կերտվածները ավելի շատ, քան այն թիվը, որից կերտվել է տվյալ թվականը: (Հազարավորը բնորոշվում է մի քանի հազար, հարյուրավորը մի քանի հարյուր առարկաներ և այլն): Օրինակ՝ Հարյուրավոր էլեկտրական լամպեր փայլվում էին Դոկաի երկայնքով (ՍԽ, Հոդը, 1): ...Երբ փակում եմ աշքերս, լսում եմ -հազարավոր գերանդիների խշշոցը... (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը): Եվ սրտեում միլիոնավոր... ըմբոստությունն անպնացալ ու աճեց (ԵԶ): Քառասունական թվականներին Թիֆլիսում ապրում էր մի բավականին հարուստ մարդ՝ Սարո անունով (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր):

Երբեմն (ա)վոր ածանցով կազմված հարյուրավոր, հազարավոր, միլիոնավոր ածական որոշիչի հետ գործածվում է որևէ թվական կամ թվականի հիմքով կազմված ածական: Այս դեպքում նույնպես որոշյալները մեծ մասամբ հոգնակի են դրվում, մի բան, որին նպաստում են նրանց վերադիրները. օրինակ՝ ...Հարյուր հազարավոր բնակիչներ դուրս էին եկել տոնականորեն զարդարված փողոցներ... (ՍՀ, 30.3.1969): Ժողովրդական տնտեսության մեջ աշխատում են տասնյակ հազարավոր բարձրորակ մասնագետներ (ՍՀ, 24.6.1970):

Նշված օրինակներում իբրև որոշիչ պետք է դիտել ածականն ու նրա թվական կամ ածական վերադիրը միասին:

5. Հոգնակի որոշյալ են պահանջում նաև հազար և բազում

բաղադրիչներով բառակերտումները կամ կապակցությունները, բյուր և տասնյակ ածականները և այլն, որոնք հանդես են գալիս որոշիչի պաշտոնով: Դրանց լրացյալների յոդնակիությունը հիմնականում պայմանավորված է որոշիչների բառային իմաստների մեջ ներառված առարկաների շատությունով: Օրինակ՝ Հազար գույնի ու տեսակի ծաղիկները փաթաթվում էին ոտքերիս... (Գ., 1969, № 2); Ահավասիկ այնտեղ, կայարանի առջև բազմահազար մարդկանց անլուրի մի ծով (ԵԶ, Մուտք); Այս հազարագույն, հազարատեսակ վարդերի միջից ես նրան եմ տեսնում... (Ս. գրակ., 1969, № 7, 11); Իսկ խոխոջացող տասնյակ առվակները իրենց ջրերի վրա տանում էին սպիտակ, բաց-վարդագույն ծաղկաթերթերը (Նոր-Այր, Իմ ծաղկած այգին); Ես էլ քեզ նման ունեցել եմ բյուր կառուներ, կրեւ ու զգացմունքներ... (ԵԶ):

6. Մեծ մասամբ հոգնակի որոշյալ են պահանջում մի խումբ, մի շարժ կապակցություններով արտահայտված որոշիչները, հատկապես երբ որոշյալները թանձրացական իմաստ ունեն և գործածական է նրանց հոգնակին. օրինակ՝ ...Կամրջի վրա նկատեց մի խումբ հեծյալներ (ՍԶ, Պապ թագավոր); ...Զրույց էին անում մի խումբ մարդիկ (ՆԶ, Հացավան):

Գոյական որոշիչի և որոշյալի համաձայնությունը

§ 498. Իբրև որոշիչ կիրառվում են նաև գոյականները, որոնք կարող են հանդես գալ ինչպես ուղղական, այնպես էլ թեք հոլովներով: Գոյական որոշիչների հետ ևս որոշյալները ազատ կերպով կարող են կիրառվել թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի թվով: Սակայն նկատվում են դեպքեր, երբ որոշյալները հոգնակի են դրվում որոշիչների պահանջով: Որոշյալները գերադանցապես հոգնաբար են կիրառվում՝

1. Երբ իբրև որոշիչ հանդես են գալիս հատուկ անունները, որոնք վերաբերում են տարբեր առարկաների: Օրինակ՝ երբ Մաբիամ ու Գոհար իշխանուհիները իրենց օրհնության վերջին խոսքն ավարտեցին, Գևորգ իշխանն ասաց (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

2. Երբ որոշիչները բազմակի են և արտահայտված հատկապես ժողովուրդների անունները նշող գոյականով և վերաբերում են տարբեր առարկաների, օրինակ՝ Վրաց և Ռայ ժողովուրդները դա-

րեր շարունակ ապրել են կողք-կողքի (ՍՀ, 28.9.1969): Ռուս և բե-
լոսուս ժողովուրդների բարեկամության արձանները նրանց պատ-
մական ճակատագրի խորը ընդհանրության մեջ են (ՍՀ, 8.2.1970):

Նկատենք, որ վրաց բառը ունի նաև ածականի խոսքի մասա-
յին իմաստ: Նշված որոշիչների որոշյալները եզակի են գրվում,
երբ գործածական չէ նրանց հոգնակին:

Դերանուն որոշիչի և որոշյալի համաձայնությունը

§ 499. Որոշիչի պաշտոնով հիմնականում կիրառվում են ա-
ռարկայի հատկանիշ ցույց տվող դերանունները, որոնց հետ որոշ-
յալները կարող են գրվել թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի՝ պայմանա-
վորված որոշիչների և նրանց լրացումների բնույթով, որոշյալների
դրսևորած իմաստով, նախադասության կառուցվածքով և այլ հան-
գամանքով: Օրինակ՝ Վերջին երեք տարում այդ մրցանակը շահել
են Վրաստանի ֆուտբոլիստները (ՍՀ, 24.2.1971): Արդեն անցկաց-
վել է այս խաղաշրջանի վիճակահանությունը (ն. տ.): Բայց նա
այդպիսի վիշտ, այդպիսի կոբուստ չէ ունեցել... (Մուր., Գևորգ
Մարգարետների):

Նշված կապակցություններում որոշյալները եզակի թվով են
կիրառվել: Դրանք ազատ կերպով կարող են հանդես գալ նաև հոգ-
նակի թվով (այդ մրցանակները, այդպիսի կոբուստները և այլն):
Նույն ձևով էլ քանակական հատկանիշ արտահայտող ախսման,
այդքան, այնքան, նույնքան, այսչափ, այդչափ, այնչափ և այլն
ցուցական դերանուն որոշիչների որոշյալները կարող են թե՛ եզա-
կի, թե՛ հոգնակի գործածություն ունենալ, ընդ որում հոգնակի դոր-
ծածությունը պայմանավորվում է նրանց բառային իմաստով:
Նշված դերանունները դրսևորում են առարկաների քանակական
հատկանիշ: Եթե դրանցով արտահայտվում են մեկից ավելի առար-
կաներ որոշյալները դրանց հետ կարող են նաև հոգնակի թվով
կիրառվել: Իհարկե, այստեղ դեր են կատարում և այլ հանգամանք-
ներ՝ որոշյալների թանձրացական թե՛ վերացական, դրանց հոգ-
նակի ձևերի դործածական կամ անգործածական լինելը և այլն: Ահա
թե՛ ինչու դժվար է որոշակիորեն պնդել, թե՛ դրանց հետ որոշյալ-
ները եզակի կամ հոգնակի են գրվում (հմմտ. այսքան, այդքան,
այնքան, նույնքան գիրք (գրքեր), այսչափ, այդչափ, այնչափ,
նույնչափ ավտոմեքենա (ավտոմեքենաներ)):

§ 500. Իբրև որոշիչ հանդես է գալիս այս, այն ցուցական դերանունների կապակցությունը՝ համադասական ու շաղկապով: Այս ու այն կապակցությունը այս դեպքում ձեռք է բերում նոր իմաստ արտահայտելով տարբեր, բազմաթիվ և այլն իմաստները, որի հետևանքով էլ նրա հետ որոշյալները մեծ մասամբ հոգնակի են կիրառվում: Սրինակ՝ ...Որոնք այս ու այն կողմերից չափաքվելով՝ վառեցին բակի մեջ պատրաստ եղող կպրածյութի դամբարը.. (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Այս ու այն հողածածկ... կտուրներին ծերեր, կանայք ձյուն էին քերում ու թափում ցած (ՔԹ, Պատերազմ, 4): Այս դերանվան հետ և շաղկապով կարող է կապակցվել նման ածականը, առանձին կամ կարգ, տեսակ բառերի տրական հոլովածների հետ միասին (Այս և նման, այս և նման կարգի, այս և նման տեսակի): Սրանց հետ որոշյալները հակվում են դեպի հոգնակին. օրինակ՝ Այս և նման կարգի քերությունները հետևանք են արտադրության անբավարար կազմակերպման ու ղեկավարման (ՍՀ, 1.11.1970):

Այս ու այն կապակցությամբ արտահայտված որոշիչի որոշյալը կարող է նաև եզակի դրվել, երբ առանձնապես չի ընդգծվում նրա հոգնակիությունը, և նշված դերանունները հիմնականում պահպանում են իրենց բառային իմաստը, այսինքն՝ կապակցությունը նոր իմաստ չի ստանում. օրինակ՝ Այս ու այն տեսից մերթ ընդ մերթ լսվում էին չափի ձայներ (ՔԹ, Պատերազմ, 4): Այստեղ այդ դերանունների կապակցությունը չունի տարբեր, բազմաթիվ իմաստները, այն պարզապես ներառում է այս և այն դերանունների բառային իմաստը (այս տեղից, այն տեղից), մի բան, որ պատճառ է հանդիսացել որոշյալների եզակի գործածության համար:

Եթե այս, այն դերանունները կապակցվում են կամ տրոհական շաղկապով, նրանց՝ իբրև որոշիչների, որոշյալները եզակի են կիրառվում, ի տարբերություն այս ու այն կապակցությամբ արտահայտված որոշիչի, որը մեծ մասամբ հոգնակի որոշյալ է պահանջում, Դա բխում է կամ շաղկապի իմաստից: Այն, ինչպես հայտնի է, բաժանական իմաստ ունի: Նրա գործածությունը այս դեպքում ընտրություն է պահանջում (կամ այս կամ այն): Ճիշտ է,

այդ կապակցությունը այժմ բավական հեռացել է իր բառացի նշանակությունից, սակայն դեռևս որոշ չափով զգացվում է այն, դա անշուշտ նպաստում է որոշյալների եզակի գործածությանը: Օրինակ՝ որոնք իրենց ավանդն են դնում այս կամ այն մարզածնի պատմամատյանում (ՀՖ, 23.2.1971):

§ 501. Հարցա-հարաբերական դերանուններից մի քանիսի հետ որոշյալը, իբրև կանոն, եզակի է դրվում: Դրանք են ինչ, որ, ֆանիերոդ, օրերոդ և այլն: Պետք է նկատել, սակայն, որ ինչ, որ դերանուն որոշիչների որոշյալը կարող է նաև հոգնակի թվով կիրառվել, բայց դա պայմանավորված չէ որոշիչների բնույթով: Անկախ նրանցից՝ որոշյալները կարող են հոգնակի գործածվել, այսպես՝ ինչ մարդիկ էին նրանք, որ դասաբաններն են առաջավոր և այլն Ազատ կերպով որոշյալները կարելի է եզակի դարձնել՝ ինչ մարդ էր նա, որ դասաբանն էր առաջավոր և այլն: Որոշյալների հոգնակիությունը պայմանավորված է նախադասության կառուցվածքով: Առաջին նախադասության մեջ մարդիկ որոշյալի հոգնակիությունը հետևանք է նրանից ենթակայի հոգնակիության, մյուս օրինակի մեջ՝ հենց իրեն ենթակայի ոչ եզակի կիրառության: Այստեղ անհրաժեշտ է եղել շեշտել ոչ թե մեկ, այլ մի քանի դասարանների առաջավոր լինելը, ուստի դասաբան բառը գործածվել է հոգնակի. անկախ նրա լրացման բնույթից, Նթե ինչ և որ դերանունների հետ որոշյալները կարող են նաև հոգնակի գործածվել՝ պայմանավորված մի շարք հանգամանքներով, ապա ֆանիերոդ, օրերոդ դերանուն որոշիչների որոշյալները, իբրև կանոն, եզակի թվով են հանդես գալիս: Դա պայմանավորված է այդ դերանունների բառային իմաստով: Նրանք ներառում են միայն մեկ առարկա կամ առարկաների մեկ խումբ, քանի որ առարկաների հաջորդական շարքում տվյալ դիրքով կարող է հանդես գալ միայն մեկ առարկա, որի մասին էլ արվում է հարցումը:

Նթե տվյալ շարքում ընդգրկված են 10 առարկաներ, և մենք կամենում ենք իմանալ նրանցից մեկի զբաղեցրած դիրքը մյուսների համեմատությամբ, պետք է գործածել ֆանիերոդ կամ օրերոդ բառերը, որոնք կարող են վերաբերել միայն այն առարկային, որը հանդես է գալիս տվյալ հաջորդականության մեջ որոշակի դիրքով և որի մասին խոսողը որոշակի պատկերացում ունի

նախօրոք: Ահա թե ինչու ֆանիերոզը, որեւորդ դերանուն որոշիչ-ների որոշյալը միշտ եզակի է դրվում:

§ 502. Քանի դերանվան հետ որոշյալը սովորաբար եզակի է դրվում: Իսկ երբ այդ դերանունը կրկնվում է կա՛մ բացականչու-մով, կա՛մ առանց դրան, որոշյալը հակվում է դեպի հոգնակին օրինակ՝ Քանի՛-ֆանի՛ իմաստուններ... Եվ ոչ միայն հատակն, այլև մակերեսը շտեման (ԵԶ, Ռուբայիներ): Ահա ֆանի՛-ֆանի՛ դարեւ.. Հսկում են հաղթ՝ դիշեր, ցերեկ... (ՍԿ, Յոթ կայարան-ներ):

Հանդիպում են բաղմամբիվ դեպքեր, երբ ֆանի դերանվան կրկնությամբ արտահայտված որոշիչի որոշյալը եզակի է կիրառվում: Օրինակ՝ ...Քանի-ֆանի մարդ չի ծնվում, և աշխարհում ոչ մեկը չգիտե, որ նրանք շնչվեցին (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադար-ձան): Քանի՛-ֆանի՛ մարդ կորավ իր տանից, Քանի՛-ֆանի՛ մարդ դառավ մարդասպան... (ՀԹ, Հառաչանք):

Այստեղ չի շեշտվում կամ ընդգծվում ո՛չ որոշյալների, ո՛չ էլ ֆանի-ֆանի կրկնավոր դերանուն որոշիչների քանակական շատու-թյունը: Հատուկ ուշադրություն չի դարձվում լրացյալների հոգնա-կիությանը:

§ 503. Մեծ մասամբ հոգնակի որոշյալ են պահանջում ինչ-ֆան, որֆան դերանվամբ արտահայտված որոշիչները, որոնք կա՛մ կրկնվում են բացականչումով, կա՛մ էլ բացականչական երանգ են ստանում առանց կրկնության: Այդ ձևերի մեջ հոգնակիության ի-մաստը որոշակիորեն ընդգծվում է, մի բան, որ նպաստում է լրաց-յալների հոգնակի կիրառությանը. օրինակ՝ ինչֆան ու ինչֆան կա-պեռով մեր բախտը կապվել է Ռուսաստանի ու նրա մեծ զավակ-ների հետ (ՍՀ, 13.8.1969): Ինչֆան հոգսեր կիսատ մնացին, ինչ-ֆան երազանքներ խունացան (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): ...Որֆան Մասիսներ դեռ ունեն գերված (ՀՇ, Քնար Հայաստանի):

Կան դեպքեր, երբ ինչֆան դերանուն որոշիչի հետ որոշյալը եզակի է դրվում, թեև դերանունը հանդես է գալիս բացականչու-մով, իսկ որոշյալն էլ թանձրացական իմաստ ունի. օրինակ՝ Ինչ-ֆան մարդ կա այդ ամառանոցում (ՎԱ, Լեռներ հայրենի):

§ 504. Ուրպիսի, ինչպիսի դերանուն որոշիչների որոշյալը կա-րող է թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի դրվել, ընդ որում, եթե դրանք բա-ցականչումով են գործածվում, ապա լրացյալը ավելի շատ հոգ-

նակի է դրվում, քան եզակի, հատկապես, երբ որոշիչն ու որոշյալը շարադասությամբ անմիջապես իրար մոտ չեն, և հասուկ ուշադրություն է դարձվում լրացյալի հոգնակիությանը: Օրինակ՝ ...Ուրպիսի՝ անհաջողություններ են շրջապատել նրան... (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Սովետական իշխանության տարիներին Հայաստանում ինչպիսի՝ աներևակայելի փոփոխություններ են կատարվել ժողովրդական կրթության և կուլտուրայի զարգացման մեջ (ՍՀ, 24.2.1971):

Եթե որոշյալը վերացական գոյական է, սովորաբար եզակի է դրվում. օրինակ՝ ուրպիսի՝ համբերությամբ ու տոկունությամբ է նա հաղթել ամեն դժվարություն (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

§ 505. Որոշյալ գերանունների հաստատական և ժխտական ձևերից միայն բոլոր գերանունն է, որ հոգնակի որոշյալ է պահանջում, մնացածների հետ որոշյալը գերազանցապես եզակի է դորժածվում. օրինակ՝ — Բոլոր կովերը համարակալեցին (նջ, Հացավան): Բոլոր տասնհինգ բրիգադներն իրենց լծկաններով, սալերով, սարքերով ու մարդկանցով հրապարակում արդեն բռնել էին իրենց տեղերը (ն. տ.):

Որոշյալները գրեթե առանց բացառության հոգնակի են դրվում, երբ իբրև որոշիչ կիրառվում են բոլոր գերանվան կրկնված ձևերը. օրինակ՝ բոլոր-բոլոր ճամփեք բերում են կարմիր հրապարակ (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի): Որ բոլոր-բոլոր մադրիկ իր վիշտը հասկանային (Գ. Սար.):

Հաճախ բոլոր գերանվան հետ կապակցվում են տեսակ, գույն, կարգ բառերի սեռական հոլովաձևերը (բոլոր կարգի, բոլոր տեսակի, բոլոր գույնի), որոնք միասնաբար կիրառվում են իբրև որոշիչ: Դրանց որոշիչները ևս հոգնակի թվով են դրվում. օրինակ՝ Ավելացավ բոլոր տեսակի անասունների գլխաքանակը (ՍՀ, 25.2.1971): (Գործածական են բոլոր կարգի առաջարկություններ, գրքեր):

§ 506. Յուրափանջյուր, ամեն մի, ամեն և այլ գերանուն որոշիչների որոշյալները հիմնականում եզակի են գործածվում, մի բան, որ գերազանցապես պայմանավորված է նրանց բառային նշանակությամբ: Դրանք արտահայտում են առարկաների ամբողջությունը, չեղտելով նրանցից ամեն մեկը առանձին-առանձին, այսինքն՝ նրանցից յուրաքանչյուրին: Օրինակ՝ Եվ ամեն՛ն, ամեն՛ն,

ամեն լուսարագ կյանքը լցրել է նորոգ հույսերով (ՍՀ, 25.2.1971)։ Ամեն մի հեկտարից ստացվել է 480 ցենտներ կանաչ զանգված (ՍՀ, 24.2.1971)։ Յուրաքանչյուր ֆարի, յուրաքանչյուր ծառի ետեվում մի-մի մարդ էր թաքնված (Բ, Սամվել)։ Եզակի որոշյալ են պահանջում նաև ամբողջ և ողջ որոշյալ դերանուն որոշիչները. օրինակ՝ Մեզ մոտ ամբողջ ժողովուրդը սովորում է (ՍՀ, 23.2.1971)։ Զեմպիոնի կոշման համար ծավալված պայքարին ակտիվ մասնակցություն է ունենում ողջ անձնակազմը (ՀՅ, 23.2.1971)։

§ 507. Անորոշ դերանուն որոշիչների մեծ մասի որոշյալները եզակի են գրվում, մի քանիսը գերազանցապես հոգնակի որոշյալ են պահանջում, կան այնպիսիներն էլ, որոնց հետ որոշյալները հավասարապես թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի են կիրառվում։ Հիմնականում հոգնակի որոշյալ են պահանջում ինչ-ինչ, մի շարք. որոշ դերանունները, մի բան, որ պայմանավորված է անշուշտ նրանց իմաստի մեջ ներառված մեկից ավելի առարկաների քանակով և դա ընդգծելու հանգամանքով։ Օրինակ՝ Գարեգինը ինչ-ինչ պատճառներով ամօթանք էր զգում (ՍԽ, Հոգը, 1)։ ...Զեն ներում նարեկացիական ինչ-ինչ հմարների կրկնությունը (Ս. գրակ., 1969, № 7)։ Նա մատնացույց է անում հին հայկական հեթանոսական տոմարից մեզ հասած որոշ տվյալներ (ՍՀ, 23.2.1971)։ Մի շարք տվյալներով աշխատել է ապացուցել, որ... (Ն. տ.)։

Ինչ-ինչ դերանվան հետ որոշյալը երբեմն եզակի է գրվում. օրինակ՝ Ինչ-ինչ նկատառումով Վասիլը կարևոր է համարել օգոստոսի 21-ին նշանակել... (ԱԲ, Տիգրանուհին)։

Մի ֆանի դերանուն որոշիչի որոշյալը հակվում է դեպի հոգնակին։ Իհարկե, նրա հետ լրացյալը կարող է նաև եզակի գրվել. օրինակ՝ ...Մի ֆանի պտույտներ գործելով քաղաքի վրա, հեռացան դեպի անտառը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1)։ ...Մի ֆանի ծառեր էլ կտրեցին (ԱԲ, Կարմրաքար)։ Մի ֆանի բոլոր լուռ նայում էր արծաթյա ճրագի վրա... (Բ, Սամվել)։

Իրոք ուրիշ դերանունը կրկնումով է կիրառվում, որոշյալը կարող է հոգնակի գրվել։ Օրինակ՝ Նրան պատմում են, որ ուրիշ-ուրիշ բնագծերի վրա յուրայինները հակահարձակումների են դիմում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1)։

Հիմնականում որոշյալները եզակի են գրվում որևէ, որևիցե և այլ դերանուն որոշիչների հետ. օրինակ՝ Դահլիճում որևէ մարդ

որևէ լրացատրություն չտվեց: Նա որևիցե պատճառ չգտավ իրեն արդարացնելու համար:

Ինչ-որ, այսինչ դերանուն որոշիչի հետ որոշյալը կարող է և՛ եզակի, և՛ հոգնակի դրվել. օրինակ՝ նույնիսկ մի ամիս ժամանակով ինչ-որ գումարներ շահով տալիս էին մյուս մանրավաճառներին (ԱՔ, Կյոթես): Երկար ձողի գլխին ծածանվում էր մի ինչ-որ գույնզգույն բան (Բ, Սամվել): Իլյիշը խնդրում է՝ «Երեկոյան այս-ինչ գիրք տվեք, գիշերը կկարդամ, առավոտյան կվերագրանեմ» (Գ, 1969, № 6): Հոգնակի որոշյալների կիրառությունը այստեղ պայմանավորված չէ որոշիչների բնույթով. դրան նպաստել է նախադասության կառուցվածքը, որ առանց որոշիչների էլ որոշյալները հոգնակի պետք է կիրառվեն:

Թվական որոշիչի և որոշյալի համաձայնությունը

§ 508. Թվականով արտահայտված որոշիչների ու նրանց որոշյալների համաձայնությունը բավական անկայուն է: Այստեղ թերևս ավելի շատ են շեղումներն ու անկանոնությունները, քան մյուսների մեջ: Միայն մեկ թվական որոշիչի և նրա լրացյալի համաձայնությունն է որոշակի ու կայուն, որի հետ որոշյալը, իբրև կանոն, եզակի է գործածվում, մի բան, որ պայմանավորված է նրա բառային նշանակությամբ՝ միայն մեկ առարկայի իմաստ արտահայտելու հանգամանքով: Մնացածներինը բավական հեղհեղուկ է: Մեկից բարձր թվականների հետ որոշյալները կարող են գրվել և՛ եզակի, և՛ հոգնակի՝ պայմանավորված մի կողմից որոշյալների բնույթով, մյուս կողմից՝ նախադասության կառուցվածքով, ոճական զանազան հանգամանքներով, նպատակահարմարությամբ և այլն: Ահա թե ինչու դժվար է այնպիսի օրենքներ սահմանել նրանց համաձայնության վերաբերյալ, որոնք եթե բացարձակ չլինեն, գոնե բազմաթիվ բացառություններ չունենան: Չնայած այս բոլորին. այնուամենայնիվ, ելնելով որոշ ընդհանուր դրույթներից, կարելի է մոտավոր սահմաններում լուսաբանել տվյալ հարցը:

§ 509. Մեկից բարձր թվական որոշիչների որոշյալները գերազանցապես եզակի են կիրառվում հետևյալ դեպքերում:

1. Երբ առանձնապես ընդգծվում, շեշտվում է թվական որոշիչի գաղափարը: Այդ դեպքում բնականաբար երկրորդական սլա-

նի վրա է մղվում որոշյալի հոգնակիությունը, և հատուկ ուշադրություն է դարձվում նրա քանակային մեծության վրա. օրինակ՝ Գրնաց Օհանը ու բերավ իր հետ հինգ հազար բանվոր, հինգ հազար վարպետ (ՀԹ, Սասունցի Գավիթ)։ Հազար վարդ կրացվի աշխարհի մեջը, Հազար աշի կթացվի աշխարհի մեջը, Հազար սիրտ կխոցվի աշխարհի մեջը... (ԵԶ)։

2. Երբ իբրև որոշիչ հանդես են գալիս թվականի և հատ, գլուխ, ուրլի, կտուր, տաբեկան, թվական, թիվ, աստիճան, մաս և այս կարգի բառերի կապակցությունները, որոնց բաղադրիչների միջև թեև առկա է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն, սակայն ամբողջ կապակցությունը նախադասության մեկ անդամի արժեք ունի և կիրառվում է իբրև որոշիչ։ Օրինակ՝ ...Երեմ հատ ձագ ցույց կտամ քեզ (ՀԹ, Չարի վերջը)։ Փայտյա խանի մեջ դրվեցավ նրա առջև թաժա հաց, պանիր, երկու գլուխ սոխ... (Բ, Սամվել)։ Նա կարմիր պարտիզան է, քսան թվի կոմունիստ... (ՆԶ, Հացավան)։ ...Արտապլանային կարգով թողարկվել է 3 միլիոն ռուբլու արտադրանք (ԵԵ, 25.2.1964)։ Ինչպես նշվել է, հիշյալ կապակցության բաղադրիչների միջև առկա է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն։ Այդ կապակցության մեջ էլ որոշյալը եզակի է կիրառվում թվական որոշիչի հետ

3. Երբ իբրև որոշիչ կիրառվում են թվականի և ծանրություն, երկարություն, ծավալ, չափ և այլ իմաստ արտահայտող գրամ, կիլոգրամ, ցենտներ, տոննա, սանտիմետր, մետր, կիլոմետր, վերստ, ֆայլ, ֆառակուսի մետր, խորանարդ մետր, հեկտար, լիտր և այլ բառերի կապակցությունները, որոնք հանդես են գալիս նախադասության մեկ անդամի պաշտոնով։ Օրինակ՝ ...Որոնք վաքսուն կիլոմետր երկարությամբ ձգվում էին մինչև Կասպից ծովը (ԳՍ, Թեհրան, 1)։ Այնպիսի հոգնածություն էր զգում, կարծես տասը վերստ նախադասում էր կտրել (ՆԴ, Ամիրյանի տրակտորիստ)։ ...Վարչության տնտեսությունները ավելի են արտադրել 560 ցենտներ միս, 5.400 ցենտներ կաթ, 230 ցենտներ բուրդ (ՍՀ, 13.11.1963)։ Շահագործման է հանձնել 23,424 ֆառակուսի մետր բնակելի տաքանոթյուն (ՍՀ, 6.11.1963)։ Թեև նշված կապակցությունների բաղադրիչների միջև առկա է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն, սակայն ամբողջ կապակցությունը միասնաբար է հանդես գալիս իբրև որոշիչ։ Որի որոշյալները, ինչպես նշվել է, մեծ մասամբ եզակի են

դրվում, մի բան, որ հիմնականում պայմանավորվում է նրանց հոգնակի ձևերի ոչ գործնական լինելու հանգամանքով:

4. Երբ որոշիչը արտահայտվում է մոտավոր քանակ արտահայտող թվականով, հատկապես երբ մոտավոր քանակությունը դրսևորվում է մի անորոշ դերանվան և մոտ կապի միջոցով. օրինակ՝ Չանցավ մի տասն օր և ապա Սեպուհը Արարատյան գնդերով մտավ Ուտիք... (Մուր., Գևորգ Մարգարեանի): Ինձ ուսումնարան տվին, ինձ հետ էլ մի քսան-երեսուն երեխա (ՀԽ, Իմ ընկեր Նեստն):

Երբեմն մոտավոր քանակություն արտահայտող թվականի հետ գոյական-որոշյալը հոգնակի է կիրառվում: Այսպես՝ ...նրան ուղեկցում էին տասն-քսան ձիավորներ և նույնքան շներ (Բ, Սամվել): Իրար հետևից ներս մտան վեց-յոթ օտարականներ, տարօրինակ զգեստներով (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Ընդգծված որոշյալների մեծ մասի հոգնակի կիրառությանը նպաստել է նաև նախադասությունների իմաստն ու կառուցվածքը, ուր առանց թվական վերադրի էլ գոյականները պետք է հոգնակի գործածվեին: Այսպես՝ իրար հետևից կապակցությունը ենթադրում է մեկից ավելի առարկաների գոյություն: Իսկ դա նշանակում է, որ գոյականների հոգնակի կիրառությունը այստեղ պայմանավորված է ոչ այնքան թվական վերադրներով, որքան նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով:

5. Երբ իբրև որոշյալ կիրառվում են թվականից անոց և յակ ածանցներով կազմված հնգանոց, վեցանոց, յոթանոց, ութանոց, իննանոց, տասնանոց, հիսունանոց, հարյուրանոց, հազարանոց, տասնյակ, հարյուրյակ և այլն բառերը, որոնք գոյականի խոսքի մասային իմաստ ունեն: Օրինակ՝ չորս ութանոց. Լեւի տասնանոց. երկու վեցանոց. հինգ հարյուրանոց. վեց տասնյակ. երկու հարյուրյակ և այլն:

Այստեղ թվականները որոշիչային անկախ կիրառություն ունեն, ուստի իրենց որոշյալի հետ նախադասության մեկ անդամի իմաստ չեն արտահայտում: Չորս ութանոց նշանակում է չորս հատ ութանոց, երեք տասանոց՝ երեք հատ տասանոց, վեց տասնյակ՝ վեց հատ տասնյակ և այլն:

6. Երբ որոշիչը արտահայտված է բաշխական թվականով. օրինակ՝ — Եթե նա կհամաձայնի տալ մեզանից յուրաքանչյուրին հարյուրական ռսկի... մենք ամբողջը կհանձնենք նրան... (Մուր.,

Գևորգ Մարգարյանին): ...Որոնք 19 հնարավորից վաստակեցին 12-ական միավոր... (ՍՀ, 27.12.1963):

Քանակական թվականների կրկնությունը կազմված բաշխականների հետ որոշյալ կարող է նաև հոգնակի կիրառվել, Ըստ որում, գոյականի հոգնակի գործածությունը կարող է պայմանավորված լինել ոչ միայն թվական վերադիրով, այլև նախադասություն իմաստով: Այսպես՝ Պատերից երկուսի վրա շինված էին երկու-երկու նեղ, բայց երկար ու կամարավոր պատուհաններ... (Մուր., Գևորգ Մարգարյանին): Այս վերջին կարգի մարդիկ այժմ նրա աչքում մի-մի թզուկներ. մի-մի շնչին արտաթորել են թվում... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Վերջին օրինակում որոշյալները հոգնակի են կիրառվել մարդիկ ենթակայի պահանջով: Հոգնակի ենթակայի (մարդիկ) հետ ստորոգելիական վերադիրները (թզուկներ, արտաթորել) համաձայնվել են թվով:

7. Երբ իբրև որոշիչ հանդես է գալիս դասական թվականը, Դա պայմանավորված է դասականների բառային իմաստով: Դասականներով դրսևորվում է առարկայի հաջորդական կարգը կամ հերթականությունը: Քանի որ տվյալ կարգում սովորաբար հանդես է գալիս մեկ առարկա (կամ առարկաների մեկ խումբ), ուստի որոշյալը բնականաբար եզակի կիրառություն է ստանում: Այսպես՝ Երբ ուր զոր գետի մեջ գտել էին մի խեղդված մարդի այլանդակ մարմին (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): Այս տարի բուրդում է Աբաս արքայի գահակալության տասնհինգերորդ տարեդարձը... (Մուր., Գևորգ Մարգարյանին): Ետևից եկող հազարերորդ զինվորը դարձյալ խուլարկում է միևնույն թուփը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Այլ է, երբ տվյալ կարգում հանդես են գալիս մեկից ավելի առարկաներ, որոնք առանց դասականի էլ հոգնակի գործածություն պետք է ունենային: Օրինակ՝ Երկուրդ կուրսերը մեկնեցին էքսկուրսիայի: Հինգերորդ հաբկերը ավելի լավ են տաքացվում: Այս օրինակներում ընդգծված գոյականների հոգնակությունը պայմանավորված է ոչ թե դասական թվականներով, այլ հենց իրենց մեջ ընդգրկված միավորների քանակով:

8. Եզակի են գրվում նաև կոտորակային թվական որոշիչների որոշյալները: Դա բացատրվում է նախ՝ նրանով, որ կոտորակային թվականները արտահայտում են ոչ թե ամբողջական միավորների,

այլ նրանց մասերի քանակը, Երկրորդ՝ իբրև որոշյալ հիմնականում հանդես են գալիս մաս, տոկոս, հեկտար, մետր, կիլոմետր, գրամ, կիլոգրամ և այս կարգի բառեր, որոնք թվական որոշիչի հետ սովորաբար եզակի են կիրառվում: Օրինակ՝ Աշխատանքի երկու հինգերորդ մասը ավարտվեց Երկրորդ եռամսյակում: Հողամասի մեկ երրորդ մասը հատկացվեց հացահատիկային կուլտուրաներին: Խնձորի մեկ բառուղ կիլոգրամը վաճառեցին 10 կուպեկի:

9. Թվական որոշիչի որոշյալները եզակի են դրվում, երբ գործածական չեն նրանց հոգնակի ձևերը կամ երբ դժվարությամբ են կազմվում նրանք: Օրինակ՝ հինգ հազար բնակչություն, երեք դուստր, հինգ վագր, տասը հյուսն, տասնինը գրեյլ կ և այլն:

§ 510. Թվական որոշիչի որոշյալները գերազանցապես հոգնակի են կիրառվում հետևյալ դեպքերում՝

1. Երբ առանձնապես ընդգծվում, շեշտվում է լրացյալի հոգնակիության գաղափարը կամ երբ գոյականը նախադասության իմաստի և կառուցվածքի շնորհիվ խոսքի մեջ առանց թվականի էլ հոգնակի պիտի կիրառվեր: Այդ դեպքում թվականը միայն պարզորոշում է հոգնակիության գաղափարը: Օրինակ՝ ...Այդ մի ամսում տարան տասնյոթն հազար զոհեր... (Բ, Սամվել): Կարծես իր ուսերին շուներ ութսունհինգ տաբինների բնոր (ՎԱ, Լեոներ Դայրենի):

2. Երբ թվական որոշիչի և որոշյալի միջև հանդես է գալիս նախադասության մեկ (կամ երկու) այլ անդամ՝ որոշիչ, որը լրացնում է նույն որոշյալին, այսինքն՝ երբ թվականը վերաբերում է այնպիսի որոշյալի, որը իր հերթին ունի մի այլ որոշիչ՝ արտահայտված այլ խոսքի մասով: Այդ դեպքում թվականը կարծես լրացնում է որոշյալին ու նրա որոշիչին միաժամանակ, իսկ որոշյալը բնութագրվում է երկու կողմից՝ և՛ քանակական, և՛ որակական: Օրինակ՝ Երկու սպիտակ ջութիներ կտանեն իշխանական կառքը: Քսան ոսկեզույն նժույզներ պատրաստ կլինեն իբրև հետևակներ (Բ, Սամվել): ...Օղու նրբագեղ գրաֆիկի շուրջը բոլորել էին տասներկու նույնաոճ բմլավանակներ (ԻԶ, Հացալան): Քսանվեց կարմիր ընկերներ են, Քսանվեց մարտիկներ նրանք (ԵԶ, Բալլադ քսանվեցի մասին):

Պետք է նկատել, որ վերը նշված դեպքերում որոշյալները կարող են նաև եզակի կիրառություն ունենալ: Լրացյալի եզակի դոր-

ծածուկներ այս դեպքում արդարացվում է նրանով, որ հատուկ ուշադրություն է դարձվում թվական որոշիչի վրա, ընդգծվելով և շեշտվելով այն: Այսպես՝ — Ես մեքենատրակտորային կայանին տվել եմ հինգ սարքին տրակտոր և յոթ հիանալի տրակտորիսա (նՁ, Հացավան): Իմ մահճակալից բացի կան ևս երկու դատարկ մահճակալ ու վիրահատման սեղանը... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

3. Երբ որոշիչները բազմակի են, արտահայտված քանակական թվականով, որոնք թվարկվում են, իրենցից առաջ ունենալով համար (№) նշանը կամ բառը կրկնված ձևով. օրինակ՝ Զգալի շափով բարելավվել է թողարկվող արտադրանքի որակի № № 5, 6, 8, 9, 10, 21, 22... և 28 ագրեգատներում (ՍՀ, 8.2.1970): № № 1, 8, 9 հանձնի բանվորները ևս անթերի են կատարում սոցիալիստական պարտավորությունները (ՍՀ, 20.9.1970): Այստեղ յուրաքանչյուր թվական որոշիչ վերաբերում է առանձին որոշյալի, այսինքն՝ լրացնում է տարբեր որոշյալի, մի բան, որ նպաստում է վերջինիս հոգնակի կիրառությանը:

4. Երբ իբրև որոշիչ կիրառվում է քանակական կամ դասական թվականների կապակցությունը և վերջինիս 1-ին բաղադրիչը ունի բացառական հոլովի իմաստ, այսինքն՝ ցույց է տալիս այն թիվը, որը վերցվում է իբրև սկիզբ, որից սկսվում է հաշվումը, իսկ երկրորդը՝ այն թիվը, որով վերջանում է առարկաների քանակությունը: Այդ կապակցությունը ներառում է երկու և ավելի առարկաների իմաստներ, մի բան, որ նպաստում է լրացյալների հոգնակի թվով գործածությանը: Օրինակ՝ ...Որի մեջ ամփոփված էին 15—16-րդ դարերի թվով 23 մեծարժեք հրովարտակներ... (ՍՀ, 28.6.1970): Նա ծանոթացավ Լենինի երկերի 31—35 հատորներին: Հիշյալ թվականներով նշվում են առարկաների կոնկրետ քանակը (2 դար, 5 հատոր): Դրանք թեև ձևով նման են մոտավոր քանակություն արտահայտող թվականներին, բայց ըստ էության տարբեր են նրանցից: Հմտ. Գնեցի 10—15 կիրգրամ խաղող և Ընթերցեցի վեպի 10—15 էջերը: Առաջին օրինակում քանակը ճշգրիտ չէ, այն 10-ից 15 կիրգրամի սահմաններում է (կարող է լինել 10, 11, 12, 13, 14 կամ 15): Երկրորդում նշված է ճշգրիտ թիվը. ընթերցվել է 6 էջ՝ սկսած 10-ից վերջացրած 15-ով:

5. Հիմնականում հոգնակի որոշյալ են պահանջում նաև բազ-

մակի դասական թվականները: Օրինակ՝ Այդ օրը ժամանակին հանդ չգնացին, չորրորդից բացի, երկրորդ, երրորդ, յոթերորդ. տասներորդ և տասնհինգերորդ բրիգադները (ՆՁ, Հացավան): Նրա ղեկավարած նավերի հետանին օժանդակում էր 2-րդ և 12-րդ հարվածային բանակների միավորներին (ՍՀ, 26.2.1964):

6. Գոյական որոշյալները հոգնակի են գործածվում կրկնությամբ կազմված այն թվականների հետ, որոնք ոչ թե բաշխականություն են արտահայտում, այլ ընդգծում են քանակական մեծությունը: Այդպիսի իմաստ են դրսևորում հատկապես հազար թվականով կրկնված ձևերը: Օրինակ՝ Անցած հազար-հազար ղեկավար հիշեց... (ԵՁ, Լենին բեռնի): Կարծես հազար-հազար աղավախներ թպրտացին և թափով ճախրեցին (ԱԲ, Սև ցելերի սերմնացանը):

Ընդգծված օրինակներում շեշտվում է ոչ թե թվական լրացման, այլ լրացյալի հոգնակիության, շատ լինելու իմաստը: Հիշյալ կրկնավոր ձևերի հետ որոշյալները կարող են նաև եղակի գործածություն ունենալ, երբ հատուկ նպատակով շեշտվում, ընդգծվում է թվականի քանակական մեծությունը կամ երբ այնքան էլ գործածական չեն որոշյալների հոգնակի ձևերը: Օրինակ՝ ...Նվ ծովը կապել ուսաների հազար-հազար զորքի վրա... (ԱԲ, Սպիտակ ձին): Հազար-հազար մետր կաբել ու խողովակներ են թաղվել ղեռնի տակ (ՍՀ, 24.6.1970):

§ 511. Հաճախ իբրև որոշիչ հանդես է գալիս հազար ու մեկ (հազար ու մի) կապակցությունը, որը հեռացել է իր բառային նրշանակությունից և արտահայտում է շատության իմաստ: Այժմ նա հազար մեկ թվականի իմաստ բոլորովին չունի: Այն կարող է դրսևվորել մի քանի տասնյակ առարկաների իմաստ և ոչ ավելին: Հազար ու մեկ կապակցության, իբրև որոշիչի, որոշյալները գերազանցապես հոգնակի թվով են դրվում: Օրինակ՝ Հազար ու մի մտեր հազար ու մի ցանկություններ խոնվում Լին նրա գլխում (ՆԳ, Ժշմարիտ բարեկամը): Հազար ու մի շառանգություններով շարշարում էր ծերուկին (ՎԱ, Լեոնեհ հայրենի):

Հիշյալ որոշիչի հետ հանդիպում են նաև եզակի որոշյալների գործածություններ: Օրինակ՝ Մայրդ քաղաքում հիմա հազար ու մի մառդ է տեսնում, հազար ու մի դուռ է ծեծում (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ): Սիրտս կրծում է հազար ու մի կասկած. մրտքով հազար ու մի փորձանք է անցնում... (ՆՁ, Հացավան): Այս-

տեղ շեշտը դրվում է ոչ թե լրացյալների հոգնակիության, այլ որոշիչների քանակական կողմը ընդգծելու վրա:

ՀԱՏԿԱՑՈՒՑԻՉԻ ԵՎ ՀԱՏԿԱՑՅԱԼԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 512. Հատկացուցիչի և հատկացյալի միջև գոյություն ունի մասնակի համաձայնություն, այսինքն՝ այստեղ գործում է միայն թվային համաձայնությունը, այն էլ ոչ իր ամբողջ դրսևորումներով: Ընդ որում, եթե ուսերենում հատկացյալն է իր թիվը պարտադրում հատկացուցիչին, ապա հայերենում հակառակն է: Հատկացյալը թվային այս կամ այն կիրառությունն է ստանում հատկացուցիչի պահանջով, իհարկե, ոչ բոլոր դեպքերում: Միևնույն հատկացուցիչի հետ հատկացյալը կարող է թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի դրվել, պայմանավորված զանազան հանգամանքներով. օրինակ՝ նույնիսկ իշխանի որդիները չհասկացան ճուշտ միտքը (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Այլևս չերևաց ֆաղափի հրապարակում... (ԱԲ, Կյորես): Բերված նախադասությունների մեջ եզակի հատկացուցիչների հետ կիրառվել են նույն թվով հատկացյալներ, որոնք ազատ կերպով կարող են նաև հոգնակի թվով հանդես գալ: Այսպես՝ ճուշտ միտքը, ֆաղափի հրապարակներում և այլն: Դա նշանակում է, որ շատ դեպքում հատկացյալի թիվը պայմանավորված է ոչ թե հատկացուցիչի, այլ հենց իր՝ հատկացյալի բնույթով, նախադասության իմացական կառուցվածքով և այլն: Բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ եզակի հատկացուցիչի հետ հոգնակի, իսկ հոգնակի հատկացուցիչի հետ եզակի հատկացյալ է դրվում: Իսկ դա նշանակում է, որ այդ անդամների միջև թվային համաձայնությունը կայուն օրինաչափություն չի ներկայացնում: Եթե եզակի հատկացուցիչի հատկացյալը հոգնակի է կիրառվում, նշանակում է, որ այն պայմանավորված չէ լրացման բնույթով: Այդ բանին նպաստում է նախադասության կառուցվածքը, ուր հատկացյալի թիվը կախման մեջ չէ հատկացուցիչից: Հնարավոր է, որ հոգնակի հատկացուցիչի հետ հոգնակի հատկացյալի կիրառությունը նույնպես պարտադրված չլինի հատկացուցիչով: Չնայած այս ամենին, որոշ դեպքերում հատկացյալի թիվը պայմանավորվում է հատկացուցիչով, բխում է նրանից:

§ 513. Հոգնակի հատկացուցիչի հետ հատկացյալը գերազան-

ցապես հոգնակի է կիրառվում, եթե հատկացյալով դրսևորվող առարկաները պատկանում են հատկացուցիչներից յուրաքանչյուրին, այսինքն՝ երբ հատկացուցիչի մեջ ներառված ամեն մի առարկա հանդիսանում է հատկացյալի մի մասի տերը կամ կրողը: Օրինակ՝ Զիավորները ստիպված էին լինում կռանալ, որպեսզի ճյուղերը չքերծեն նրանց ղեմերը (ՍԽ, Հոդը, 1): Եթե հատկացյալը եզակի դրվի, ապա կատարվի, որ բաղմամբիվ ձեռավորներ մի դեմք ունեն, մի բան, որ տրամաբանական չէ:

§ 514. Հոգնակի հատկացուցիչի յետ հատկացյալը կարող է նաև եզակի դրվել, երբ հատկացյալը մի ամբողջություն է ներկայացնում, մասերի չի բաժանվում և պատկանում կամ վերաբերում է բոլոր հատկացուցիչներին, և վերջիններս հանդես են գալիս որպես տվյալ հատկացյալի տերը կամ կրողը, այսինքն՝ երբ միևնույն առարկան պատկանում է մի քանի անձերի միաժամանակ: Օրինակ՝ Մեք տան մատուռն է մայրս (ՀԾ): Խեղճ դասաբանի տղաներից մի վաշտ է կազմել... (ՍԽ, Հոդը, 1):

Հոգնակի հատկացուցիչների հատկացյալը կարող է եզակի դրվել նաև այն դեպքում, երբ այնքան էլ գործածական չէ նրա հոգնակին. օրինակ՝ Փնացքների երթևեկությունը դադարած է (ՀԹ, Ալլահից զրկված): Զանգերի ղողանջը խուլ էր, խեղդված (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

Հոգնակի հատկացուցիչի հատկացյալը եզակի կարող է դրվել և այն դեպքում, երբ վերջինս հատկացուցիչի կրկնությունն է և հատկացուցիչ-հատկացյալի միջև առկա է գերադրության հարաբերություն: Օրինակ՝ Պոեդիայի և առհասարակ գրականության մեջ ազգայինը հարցերի հարցն է... (ՍՀ, 6.4.1969): Ներենք էն վիրավորանքը, որ սա հասցրել է ...աստղերի աստղին, արեգակների արեգակին (ՀԹ, Անգին քարը): Ավելի մեծ ոճի է՝ վտանգված թուլին զրկել օգնությունից, քան թե կատարել ոճիների ոճի (Իս., Ուշինարա):

§ 515. Հոգնակի հատկացյալ են պահանջում բաղմակի հատկացուցիչների մի զգալի մասը, երբ նրանցից ամեն մեկը տարբեր հատկացյալների տերն է, և հատկացյալի մեջ ներառված առարկաներից ամեն մեկը պատկանում է առանձին հատկացուցիչների: Օրինակ՝ Դրվատանքի են արժանի Հովտեմբեռյանի. Արաբատի, Աշտարակի շրջանների պողպատյունները (ՍՀ, 11.10.1970):

Հակորյանը խորհուրդ տվեց ձեռք չտալ Ասլանի ցանքսին, մինչև այդ հարցը քննվի վարչության ու բյուրոյի նիստերում (ՍԽ, Հողը, 1), Համարձույնի ու Գարեգինի ձեռները միասին մեկսվեցին դեպի սեղանին ընկած զլանակը (ն. տ.):

Այստեղ հատկացուցիչները մեկից ավելի առարկաներ են ներկայացնում, և ամեն մեկը տարբեր հատկացյալի է վերաբերում մի բան, որ նպաստել է հատկացյալների հոգնակիությանը, եթե եզակի կիրառվեն, ապա կստացվեր, որ երկուսից ավելի հատկացուցիչներ միևնույն հատկացյալը ունեն, ասենք Հոկտեմբերյանը, Արարատը և Աշտարակը՝ մեկ շրջան, Գարեգինն ու Համբարձումը՝ մեկ ձեռք, իսկ վարչության և կազմակերպության բյուրոյի նիստը միևնույնն է և այլն:

§ 516. Բազմակի հատկացուցիչների հետ հատկացյալը կարող է նաև եզակի զրվել հատկապես այն դեպքում, երբ սովորական չէ կամ էլ քիչ է գործածական նրա հոգնակին և երբ հատկացուցիչները միասին հանդիսանում են միևնույն առարկայի տերեր, այսինքն՝ միևնույն հատկացյալը պատկանում է բոլոր հատկացուցիչներին միասին: Օրինակ՝ ...Եղալ իմ և Վարդենու հարսանիքը (Նոր-Այր, Իմ ծաղկած այգին): Նրան օգնողը միայն հայոց պինդորությունն է, Սյունիքի և Արցախի հայոց նորոգ տեւուրյունը... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Զպատասխանեց հարսի և կնոջ բարեին (ՆՁ, Հացավան): Լսվում է տրակտորների ու մեքենաների հոնդյունը (ՍՁ, 10.3.1970):

§ 517. Իբրև կանոն, հոգնակի և բազմակի հատկացուցիչների հատկացյալը եզակի է զրվում, երբ այն արտահայտված է անորոշ դերբայով, մի բան, որ պայմանավորված է նրանով, որ այդ դերբայը, իբրև գործողության անվանում, չի առարկայացվում, հետևաբար և նրանից հոգնակի ձևեր չեն կազմվում. օրինակ՝ Նախաբարների գալը հարուցանում էր արհեստավորների հետաքրքրությունն ու զարմանքը (ՍՁ, Պապ թագավոր): Նրեխաների ծխելը վտանգավոր է:

§ 518. Բազմակի հատկացուցիչների հատկացյալը մեծ մասամբ եզակի է զրվում, երբ հատկացուցիչները միացած են կամ տրոհական շաղկապով, որով ընտրություն է կատարվում բազմակի անդամների միջև, մի բան, որ կարող է նպաստել հատկացյալի եզակի գործածությանը: Օրինակ՝ Այսօր ելույթ կունենան Խնա-

նի կամ Սևանի շրջանի ինքնագործ խմբերը: Վաղը վերահատելու են Հասմիկի կամ Օլյայի երեխային:

Նախադասության հատուկ կառուցվածքներում հնարավոր են նաև հոգնակի հատկացյալների գործածություններ, Օրինակ՝ Ընթերցանության համար հանձնարարվելու են Բաֆֆու կամ Ստ. Ձորյասի վեպերը: Եթե հատկացյալը եզակի դրվեր, ապա դուրս կգար, որ հանձնարարվում է միայն մեկ վեպ՝ կամ Բաֆֆուց, կամ Ձորյանից: Մինչդեռ հոգնակիության դեպքում նշվում են հանձնարարվելիք մեկից ավելի վեպեր: Իմաստային տարբերությունը ըզգալի է այդ երկու ձևերի միջև:

ԲԱՅԱՀԱՅՏԻԶԻ ԵՎ ԲԱՅԱՀԱՅՏՅԱԼԻ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԸ

§ 519. Բացահայտիչի և բացահայտյալի միջև եղած համաձայնությունը լիակատար է. այն ընդգրկում է հոլովի, թվի, դեմքի և որոշյալության կարգերը, ուստի հանդես է գալիս իր ողջ դրսևորումներով: Հայերենում բացահայտիչը և բացահայտյալը հիմնականում համաձայնում են թվով, դեմքով, հոլովով և հոդով: Ընդ որում, բացահայտիչի դեմքը, թիվը կամ հոլովը պայմանավորվում է բացահայտյալով և ոչ թե ընդհակառակը, ինչպես որոշելի ու որոշյալի, հատկացուցիչի և հատկացյալի դեպքում:

Թեև բացահայտիչը և բացահայտյալը համաձայնում են թվով, դեմքով և հոլովով, և դա կայուն օրինաչափություն է ներկայացնում, սակայն նկատվում են բազմաթիվ շեղումներ այդ ընդհանուր օրինաչափությունից՝ պայմանավորված բացահայտիչի ու բացահայտյալի խոսքի մասսային պատկանելությամբ ու բնույթով, նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով և քերականական այլալի առանձնահատկություններով:

Համեմատաբար ավելի կայուն է բացահայտիչի ու բացահայտյալի հոլովական համաձայնությունը: Բացահայտիչի հոլովը հիմնականում պայմանավորվում է բացահայտյալի հոլովով. այսինքն՝ որ հոլովով կիրառված է բացահայտյալը, նույն հոլովով էլ դրվում է բացահայտիչը, հատկապես երբ նրանք հանդես են գալիս իրրև ենթականեր. օրինակ՝ Սթափվելով նա կրկնեց նույնը ... քե իրենե՛մ՝ հետախույզներե՛ն ընկել են մեծ բազմության մեջ և շրջապատվել (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ահաբեկում էր ժողովրդի ցե-

ցերին՝ վաշխառուներին, ճարտաճարիչներին (Իս., Շաքրո Վալիշ վիրի): Նովոսիբիրսկն այժմ աշխարհին հայտնի է դարձել անդուգական մի գանձով՝ գիտությամբ (ՍՀ, 28.9.1969):

Հաճախ իբրև բացահայտիչ հանդես է գալիս ամբողջ կապակցությունը: Այդ դեպքում բացահայտյալի հետ համաձայնում է կապակցության գերադաս անդամը, որը քերականական հատկանիշներով մոտ է բացահայտյալին: Օրինակ՝ Ուստի նա, սաստիկ շիկնելով, խորհուրդ հարցրեց քեռի Սառոյից՝ գյուղի ամենահին կոմունիստից (ՆՀ, Հացավան): Բացակայում էր մի թիմի ղեկավարը՝ մեխանիկական ֆակուլտետի երրորդ կուրսի ուսանող Հուլանգր (ԳՍ, Թեհրան 1):

§ 520 ևրբեմն բացահայտյալի ու բացահայտիչի հոլովական համաձայնությունը խախտվում է, մի բան, որ պայմանավորվում է նրանով, որ բացահայտիչը ի վիճակի չէ, չի կարող ընդունել իր լրացյալի հոլովը:

Այսպես, իհարկե համաձայնություն կա, սակայն այն քերականական չէ, այլ իմաստային: Քերականական անհամաձայնություն է առաջանում, երբ բացահայտվում է տեղի պարագան, հատկապես, երբ վերջինս արտահայտված է այստեղ, այդտեղ, այնտեղ ցույցական գերանուններով, որոնք նախադասության իմաստի ու կառուցվածքի պահանջով կարող են բացահայտվել, պարզաբանվել գոյականի տրական ու ներգոյական հոլովներով կամ էլ կապի ու նրա խնդրի միջոցով. օրինակ՝ Այստեղ՝ իր մանկության վայրերում ամեն ինչից հառնում էր Արևիկի սերը (ՍԽ, Հոդը, 1): — Իսկ մի անգամ դուք ասացիք, թե այնտեղ՝ Հայաստանում, նոր ծնված մանուկն էլ բոլշևիկ է (ԳՍ, Թեհրան, 2), Ու մի անգամ գարնանը Պապին հրավիրեց իր մոտ՝ Վաղարշապատ (ՍՀ, Պապ թագավոր): Երեկոները նա նստում էր իր սիրած տեղը՝ ընկուզենու տակ դրած թախտին (ՍԽ, Հոդը, 1): Կան այնպիսի դեպքեր, երբ համաձայնությունը չի խախտվում, և ցուցական գերանուն բացահայտյալի բացահայտիչը ընդունում է իր լրացյալի հոլովը, մի բան, որ պայմանավորված է նախադասության իմաստով, կառուցվածքով և հատկապես ստորոգյալի բնույթով, որի հետ էլ կապվում է թե՛ բացահայտիչը, թե՛ բացահայտյալը, օրինակ՝ Որ բոբիկ քայլել է ողջ ճամփան ու հասել է այստեղ՝ Երևան (Գ. Սար.):

Անհամաձայնություն է առաջանում նաև այն ժամանակ, երբ

գոյականով արտահայտված տեղի պարագան բացահայտվում է կապի ու նրա խնդրի միջոցով կամ էլ ընդհակառակն՝ կապով ու նրա խնդրով արտահայտված պարագան պարզաբանվում է գոյականի հոլովներով: Օրինակ՝ Մի տարի առաջ որդին եկավ Ձագն-ծռը՝ հօր մոտ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Որի մյուս ափին՝ այգեսառաններին մեջ, գունավոր կտորներով փոքրիկ քաղաքի տը-ներն են (ԱԲ, Հյումբաթի ձորը): Մեզ մոտ՝ Հայաստանում, այդ նպատակով լայն գործունեություն ծավալվեց բնակության վայրերում (ԵԵ, 24.11.1970): Իսկ ձեզ մոտ՝ կիրճում դիշերը այնքան գեղեցիկ է, որ... (ՍԽ, Հողը, 2): Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ քերականական համաձայնություն չկա: Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել ինչպես տրական, այնպես էլ ներգոյական հոլով-ներով: Քանի որ բոլոր գոյականների տրականը չի կարող կիրառվել իբրև տեղի պարագա, ուստի այդ պաշտոնով հանդես է գալիս ներգոյականը կամ էլ տրականը մեջ կապի հետ, որը և անհամա-ձայնության պատճառ է հանդիսանում: Բացի այդ, կապով և կապի խնդրով տեղի պարագայի իմաստը կարելի է բացահայտել տրական և ներգոյական հոլովներով, և քանի որ կապը չի հոլովվում, ուստի այստեղ ևս առաջանում է անհամաձայնություն բացահայտիչի և բացահայտյալի միջև:

Անհամաձայնությունը կարող է առաջանալ նաև այն դեպքում, երբ ավելի ընդհանուր իմաստ արտահայտող ժամանակի պարագան պարզաբանվում, բացահայտվում է ժամանակային ավելի նեղ հասկացությամբ, այսինքն՝ ավելի է կոնկրետացվում ու մասնավորվում նրա իմաստը:

Այդ դեպքում ուղղականով ժամանակի պարագան բացահայտվում է տրականով. օրինակ՝ Չեմպիոնատի հանդիսավոր օրը՝ մառտի 15-ին, հրեանցիները իրենց դաշտում կմրցեն Դոնի-Ռոստովի բանակի սպորտային ակումբի ֆուտբոլիստների հետ (ՍՀ, 11.2.1970): ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետի ընտրությունների օրը՝ հունիսի 14-ին տիեզերանավից հաղորդեցին հետևյալ ուղիորդիրը... (ՍՀ, 15.6.1970):

Եթե ժամանակի պարագան այնպիսի խոսքի մասով է արտահայտված, որ չի հոլովվում, և պարզաբանվում է մասնավորեցվում է որևէ հոլովով, բնականաբար առաջ է գալիս անհամաձայնություն. օրինակ՝ Վեց օր հետո՝ մառտի 21-ին, նրանք կրնդունեն

երկրի շեմպիռնին... (ՍՀ, 11.2.1970): Խոսք են տվել ժամկետից շուտ՝ մինչև այս տարվա նոյեմբերի 7-ը փակել հաշիվները հընգամյա պլանի հետ... (ՍՀ, 3.2.1970):

§ 521. Հոլովական համաձայնության խախտումները ավելի քիչ են մասնական բացահայտիչի ղեկավարում: Համաձայնությունը այստեղ ավելի կայուն է. օրինակ՝ ...Այս պարոնը դիմել է մեզ, իբրև ամենամոտ բարեկամներին... (ՆԳ, Բարերար և որդեգիր): Ինքը դիմել է Հասմիկին, իբրև իրեն հավասարին (ՆԶ, Հացավան): — Անշուշտ ֆեզ, իբրև արքայի մտերիմին, հայտնի է այդ խորհրդավոր պատճառը (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

§ 522. Բացահայտիչը համաձայնում է բացահայտյալին նաև ղեմքով, երբ վերջինս անձնական ղերանուն է: Ընդ որում, դիմային համաձայնությունը կատարվում է դիմորոշ հոգերի միջոցով. եթե բացահայտյալը 1-ին ղեմքի անձնական ղերանուն է, բացահայտիչը ստանում է ս, իսկ եթե 2-րդ և 3-րդ ղեմքերի է՝ դ կամ ճ (ը) հոգը: Պետք է նկատել, որ դիմային համաձայնության ժամանակ անհրաժեշտաբար տեղի է ունենում նաև հոլովական համաձայնություն: Օրինակ՝ Եվ մենք՝ հին գյուղի բնակիչներս, ականատես եղանք այսպիսի մի տեսարանի (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Մենք՝ պարսիկներս, շատ վարպետ ենք այդ արհեստի մեջ (Բ, Սամվել): Դուք՝ հայ տղամարդիկդ, շատ կասկածոտ եք կանանց հանդեպ (Իս., Գերեզմանի վրա):

Նկատվում են դիմային անհամաձայնության որոշ ղեկքեր բացահայտյալի և բացահայտիչի միջև հատկապես, երբ բացահայտյալը արտահայտված է անձնական ղերանվան 1-ին ղեմքով, ընդ որում բացահայտիչը կա՛մ բոլորովին հոգ չի ստանում, կա՛մ էլ ստանում է որոշիչ ը(ն) հոգը: Օրինակ՝ Ես Հայաստան երկրի դուստր և բանաստեղծ, Անցած հայրենիքիս ճամփաները առատ, Հասած նրա երկրին՝ արդ կանգնել եմ այստեղ (ՍԿ, Յոթ կայարաններ): Ես, իմ ընտանիքի մայրը, այլևս չե՛ի կարող տանը նստել (ՀԲ, Գեներալի քույրը): Վերջին օրինակում բացահայտիչը 1-ին ղեմքի հոգ չի ընդունել անպատշաճ լինելու պատճառով:

§ 523. Բացահայտիչը սովորաբար ընդունում է իր լրացյալի քերականական թիվը, այսինքն՝ եթե բացահայտյալը եզակի է, բացահայտիչը ևս զրվում է եզակի, իսկ հոգնակի բացահայտյալի հետ բացահայտիչը հանդես է գալիս հոգնակի թվով: Օրինակ՝

ԶԷ՞ որ ի՞ր՝ Սուրիայի, ընտրելով հարցը չէր լուծվում (ԳՍ, Թեհրան, 1): Մեզնից՝ սովետական մարդկանցից, յուրաքանչյուրը պարտավոր է պլենումի որոշումներից համապատասխան հետևություններ անել (ՍՀ, 10.6.1970): Վաղը մենք՝ կանաչիւ. կմեկնենք գավառները և նոր գոհարերություններ կհավաքենք (Սն, Մխիթար սպարապետ): Պետք է նկատել, որ բացահայտիչի ու բացահայտյալի թվային համաձայնությունը ավելի անկայուն է, քան չողովականն ու դիմայինը, այդ պատճառով էլ այստեղ ավելի շատ են շեղումներն ու խախտումները, մի բան, որ կարող է պայմանավորված լինել մի դեպքում բացահայտիչի հոգնակի ձևերի ոչ գործածական լինելով, մյուս դեպքում՝ բացահայտյալի բնույթով, երրորդ դեպքում՝ հոգնակի բացահայտյալը բազմակի բացահայտիչներով բացահայտելու հանգամանքով, մի այլ դեպքում՝ նախադասության իմաստով, կառուցվածքով ու բնույթով և այլն: Օրինակ՝ — Այո, այո, այդ մենք՝ ես ու Բույրս ենք համոզել Բինան-զադեին... (ԳՍ, Թեհրան, 2): Ռուսաստանում հաղթանակած սոցիալիստական հեղափոխությունը և նրա հիմնական գաղափարները՝ լենինիզմը, ոչ թե մեկուսի, դուռ ուսական երևույթներ են, այլ օրինաչափ, համընդհանուր պատմական պրոցես և ուսմունք (ՍՀ, 22.3.1969): Ամենքին իրենց վճարման կարողության համաձայն բուժին պիտի հասնե, իսկ իրեն՝ Արշակի նմաններին՝ գրեթե ոչինչ... (Իս., Նրանք դրոշակ ունին):

Եթե ընդհանուր հասկացություն արտահայտող հոգնակի բացահայտյալը պարզաբանվում է մասնավոր իմաստ ունեցող բազմակի բացահայտիչներով, ապա բնականաբար վերջիններս եղակի են դրվում, ծածկելով ընդհանուր հասկացության ծավալը. օրինակ՝ Իսկ վրան շարված էին սարվորների ստեղծած բալիֆներ՝ սեր, մածուն, (ՎԱ, Լեոնեի հայրենի): Սովետական Հայաստանի աշխատավորները՝ բանվոր դասակարգը, կոլտնտեսային գյուղացիությունը, մտավորականությունը, ամբողջ հոգով կիսում են ադրբեջանական ժողովրդի 50-ամյա ուրախությունը (ՍՀ, 16.9.1970): Այստեղ բացահայտիչն ու բացահայտյալը ծավալով համընկնում են, բացահայտյալների իմաստի մեջ ներառված բոլոր առարկաները զրահորվում են բազմակի բացահայտիչների մեջ: Իսկ դա նշանակում է, որ այդ անդամների միջև առկա է իմաստային համաձայնություն:

Եթե եզակի բացահայտյալը հավաքական իմաստ ունի, ապա բացահայտիչը կարող է բազմակի լինել, ընդ որում, բազմակի անդամները ամբողջովին կամ մի մասով կարող են հանդես գալ հոգնակի, որով և անհամաձայնությունն է առաջանում: Օրինակ՝ Գործիր խոհեմությունը, որպեսզի քո գործունեությանը բնութայնը վնաս չհասնի, այլ քո բարերար ազդեցությանը աճի բնությունը՝ ծաղր, ծաղիկը, սգապալա կենդանիները (վԱ, Լեոներ հայրենի):

Եթե բացահայտյալը այնպիսի բառ է, որի հոգնակին գործածական չէ, բայց իր իմաստի մեջ ներառում է մեկից ավելի առարկաներ, այսինքն՝ հոգնակիության իմաստ ունի, և բացահայտիչները թվարկվում են, ապա վերջիններս կարող են թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի գործածվել, նայած նախադասության իմաստին ու կառուցվածքին: Օրինակ՝ Ամեն ինչ՝ հասկավորվող արտերը, փարթամ արուտները, անգամ ճանապարհը, այնպես հանգիստ էր, կարծես... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Հափշտակում էին ամեն ինչ՝ զորգեր, վենետիկյան ժամացույցներ, բարձեր, անգամ հետին դռնապանի զգեստներն ու փայտե գդալը (Սև, Մխիթար սպարապետ): — Թող անիծվեն բոլոր՝ Բրիտանյա, մանմեղական, բոլորը... (Ն. տ.):

§ 524. Բացահայտիչն ու բացահայտյալը համաձայնում են նաև հոդով: Ընդ որում, այդ համաձայնությունը տարածվում է միայն դիմորոշ և որոշիչ հոգների վրա և կայուն օրինաչափություն չի ներկայացնում: Այստեղ ևս բավական շատ են շեղումներն ու խախտումները: Պետք է նկատել, որ եթե բացահայտյալը որոշյալ առումով է կիրառված, ապա բացահայտիչը մեծ մասամբ որոշիչ հոդով է հանդես գալիս. օրինակ՝ Լճի եզրում աճեց, հասակ առավ անտառը՝ բնության մեծագույն զարդն ու բարիքը (ՍԶ, 25. 2.1970): Նրանք գնում էին գլխավոր փողոցով, որ տանում էր քաղաքի կենտրոնը՝ հրապարակը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Թվում էր, թե արևելքի գեղեցկություն՝ Խեհրանը, մտած այդ վարագույրի հետևը, պճնվում է... (ԳՍ, Թեհրան, 2): Նշված օրինակներում բացահայտիչների որոշյալությունը պարտադրված է բացահայտյալներով:

Հոդով համաձայնությունը, սակայն, հաճախ խախտվում է,

31 Դիմորոշ հոդի մասին մանրամասն տե՛ս «Բացահայտիչի ու բացահայտյալի դիմային համաձայնությունը» բաժնում:

որին նպաստում են զանազան գործոններ: Այսպես՝ հողային անհամաձայնություն կարող է առաջանալ, եթե բացահայտիչը այնպիսի բառ է, որ հող չի ստանում, իսկ բացահայտյալը որոշյալ առումով է կիրառված: Սրինակ՝ նրանցից շատերի մեջ նստած զրուցում էին երկու սեռի ներկայացուցիչները՝ մարդիկ և կանայք (նԳ, Քնքուշ լարեր): Անհամաձայնությունը կարող է պայմանավորված լինել նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով, այլև բացահայտիչի հոգով կիրառության անպատշաճությամբ և այլ հանգամանքներով: Որոշյալ առումով բացահայտյալի հետ գերադասվում է բացահայտիչի անհող գործածությունը, երբ վերջինս թվարկվում է, հանդես գալիս խմբերով, և այդ խմբերը միավորված են ու շաղկապւմ: օրինակ՝ Ամբողջ գյուղը՝ մեր ու մանուկ, հաբս ու աղջիկ. ծեր ու ջանել բոլորն էլ հավաքվեցին Սաքո ամուղոան առաջի ընդարձակ կալը (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Շաբաթօրյակի էին դուրս եկել բոլորը՝ աճել ու ջանել, աշխատող ու կենսաթոշակառու (ՍՀ, 13.4.1969): Իսկ երեսները՝ տղաներ ու աղջիկներ, և կանայք քայլում էին մայթերով (ՀՔ, Մեծ տան դավակները, 1):

Որոշյալ առումով բացահայտյալի հետ անհող կարող են կիրառվել նաև թվարկվող բաղմակի բացահայտիչները, հատկապես, երբ առանձնակի ուշադրություն չի դարձվում նրանց որոշյալության վրա, և շեշտվում են թվարկվող անդամները: Այս դեպքում որոշիչ հողի գործածությունը կծանրացնեն ոճը և կթուլացնեն նախադասության մտքի նպատակասլացությունը:

Ահա թե ինչու նման դեպքերում անվայելուչ չէ բացահայտիչների անհող կիրառությունը: Օրինակ՝ Հայաստանի գրեթե բոլոր ֆաղաֆները՝ վաճ, Բագավաճ, Կարին, Երվանդաշատ, Վաղարշապատ, Նախշվաճ, Արտաշատ բռնված էին պարսից գորթերով (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ուր փորագրված էր լինում նրանց տոհմանիշը՝ վարագ, խոյ, արծիվ և այլ կենդանիներ (ն. տ.): Խփել պատահած գիշատիչներին՝ աղվես, բագե, կաշաղակ, ագռավ... (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Վերջին նախադասության մեջ հողային անհամաձայնության հետ առկա է նաև հոլովական անհամաձայնությունը:

§ 525. Երբեմն անորոշ առումով բացահայտյալի հետ բացահայտիչը որոշյալ առումով է կիրառվում, որով և առաջանում է հողային անհամաձայնություն, մի բան, որ հիմնականում պայմա-

նաժնորվում է նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով և առանձնապես՝ ստորոգյալի բնույթով: Օրինակ՝ — Պետք է ձեր վարձը տանել Փարակերտ՝ մեր գյուղը (ՍԽ, Հողը, 1): ...Այդ կայանից թռած տիեզերական չրթիորդը դրանք հասցրեց երկիր՝ Սովետական Միության տերիտորիայի նախատեսված շրջանը (ԵԵ, 25.9.1970): Մենք արտադրում ենք զիբե՝ մարդկային մտքի հրաշալիք (ՀՀ, 9.9.1970): Պետք է նկատել, որ նշված օրինակներում բացահայտյալների անհոգ կիրառությունը թելադրվում է նախադասության իմաստով: Թերևս անպատշաճ կլիներ նոդով կիրառությունը (Պետք է ձեր վարձը տանել Փարակերտը՝ մեր գյուղը...): Եթե նախադասության բացահայտիչի ու բացահայտյալի տեղերը փոխենք (Պետք է ձեր վարձը տանել մեր գյուղը՝ Փարակերտ), ապա որոշյալ առումով բացահայտյալի բացահայտիչը անհոգ կիրառությամբ հանդես կգա: Դա նշանակում է, որ համաձայնության մեջ որոշակի դեր է խաղում տվյալ անդամի բնույթն ու նախադասության իմաստն ու կառուցվածքը:

§ 526. Եթե որոշյալ առումով բացահայտյալը պատվեր, խորհուրդ, մտահղացում և այլ իմաստ է արտահայտում, որը բացահայտվում է անորոշ դերբայով, ապա բացահայտիչը իբրև կանոն, անհոգ է դրվում: Օրինակ՝ ...Իսկույն մոռացա կարլովի վարիում բուժվելիս բժիշկների տված պատվերը՝ ֆայել չափավոր և երբեք չհուզվել (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): Հանկարծ նա հիշեց նոր խորհուրդը՝ չշտապել, հապճեպ որոշում չկայացնել: Այսպիսի կառուցվածքներում հարմար չեն բացահայտիչների հոդով կիրառությունները:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ թեև բացահայտիչը և բացահայտյալը համաձայնում են թվով, դեմքով, հոլովով ու հոդով, սակայն այդ համաձայնությունը շատ հաճախ խախտվում է՝ պայմանաժողոված մի շարք հանգամանքներով: Շեղումները ավելի շատ են հոդառության և թվային ու դիմային համաձայնության մեջ: Համեմատաբար կայուն է ու օրինաչափական համաձայնությունը:

ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

§ 527. Խնդրառությունը բառերի ստորադասական կապակցության այնպիսի եղանակ է, որի ժամանակ ստորադաս անդամը րն-

դունում է գերադաս անդամի պահանջած քերականական համապատասխան ձևը:

Խնդրառությունը հիմնականում հատուկ է բայերին, սակայն խնդիր կարող են առնել նաև որոշ թվով գոյականներ ու ածականներ: Խնդրառությունը որոշակիորեն տարբերվում է համաձայնությունից: Եթե համաձայնության դեպքում ստորադաս անդամը ստանում է գերադաս անդամի քերականական հատկանիշները, այսինքն՝ լրացման ձևը պայմանավորվում է գերադաս անդամի ձևով, ապա խնդրառության ժամանակ ստորադաս անդամի ձևը պայմանավորվում է գերադաս անդամի ոչ թե ձևով, այլ իմաստով, այսինքն՝ լրացումը այս կամ այն ձևն է ստանում՝ պայմանավորված լրացյալի իմաստով:

Այսպես՝ Ես սպասում եմ գնացի: Մենք սպասում ենք գնացի: Ես կսպասեմ գնացի: 'Իսկ սպասիր գնացի: Մենք պիտի սպասենք գնացի և այլն:

Այստեղ գերադաս անդամի քերականական ձևը որևէ դեր չի խաղում խնդրառության մեջ: Գերադաս անդամի տարբեր ձևերի հետ լրացյալը հանդես է եկել մեկ ձևով, տվյալ դեպքում՝ տրական հոլովով, մի բան, որ պայմանավորված է ոչ թե բայաձևերի քերականական հատկանիշներով, այլ դրսևորած իմաստով և նրանց յուրահատուկ որոշ կատեգորիաներով: Այսպիսով, գերադաս բառի փոփոխությունը չի արտահայտվում ստորադաս բառի ձևի մեջ: Վերջինս մնում է անփոփոխ, անտարբեր գերադաս անդամի ձևի նկատմամբ, սակայն միևնույն ժամանակ գերադաս բառի տարբեր նշանակությունները արտահայտելու համար լրացումները կարող են գործածվել տարբեր ձևերով՝ արտահայտելով խնդրային տարբեր հարաբերություններ. ինչպես՝ Աշակերտը ձեռք մեկնեց սուսուջին: Հրամանատարը մեկնեց իր զինվորների միտք: Նա մոռացավ իր գրած բանաստեղծությունը: Նա մոռացավ այդ մասին: Կամ՝ պայքարել հաղթանակի համար, պայքարել միևնչև հաղթանակ, պայքարել թշնամու դեմ և այլն: Նկատենք, որ իմաստային րնդհանրություն ունեցող բառերը սովորաբար միատեսակ խնդրառություն ունեն, այսինքն՝ միևնույն ձևով արտահայտված լրացում են ստանում: Այսպես՝ այն բայերը, որոնց արտահայտած գործողությունը անմիջապես անցնում է առարկայի վրա, պահանջում են ուղղական, զգացական բայերը՝ բացառական հոլովով լրացում:

ներ և այլն: Լրացումը այսպիսով, ցույց է տալիս գործողության հետ կապված առարկաներն ու չանգամանքները: Ընդ որում, գործողության հետ կապված առարկան կարող է լինել երկու տեսակի՝ 1) առարկա, որը անմիջապես և ամբողջովին ընկնում է գործողության ոլորտը (ուղղակի օբյեկտ), 2) առարկա, որին գործողությունը մասնակիորեն է առնչվում (մասնակի առնչակցման օբյեկտ): Իսկ գործողության հետ կապված չանգամանքները լինում են տեղի, ժամանակի, ձևի, պատճառի և այլն:

§ 528. Խնդրառության մեջ որոշակի դեր է խաղում նաև բացի սեռը, ներգործական սեռի բայերը առնում են ուղղական կամ տրական հոլովներով լրացումներ՝ ուղիղ կամ կրող խնդիր, չեզոքները կրող խնդիր չեն առնում, նրանք չեն կարող նաև կրկնակի խնդիր առնել, մի բան, որ սովորական է ներգործական սեռի բայերի համար: Օրինակ՝ Մայրը երեխային կաթ խմեցրեց: Տղան չանդիպեց իր մորը: 1-ին նախադասության մեջ խմեցրեց բայաձևը կրկնակի խնդիր է առել՝ արտահայտված ուղղական և տրական հոլովներով, մյուսում չեզոք սեռի բայի պաշանջով լրացումը հանդես է եկել տրական հոլովով:

§ 529. Որոշ բայերի խնդիրները արտահայտվում են հոլովներով, որոշ բայեր պաշանջում են հոլովի ու կապի զուգորդությամբ արտահայտված լրացումներ, կան բայեր էլ, որոնք կարող են ստանալ ինչպես հոլովներով, այնպես էլ կապի ու նրա խնդրի միջոցով դրսևորված լրացումներ:

Մի դեպքում խնդիրը դրսևորվում է հոլովների, մյուս դեպքում՝ բառի թեքված ձևի ու նրա հետ գործածվող կապի միջոցով, այսինքն՝ մի դեպքում առկա է հոլովներով, մյուս դեպքում՝ հոլովով ու կապով արտահայտված խնդրառություն, Օրինակ՝ — Լիլիթ, աստվածային Լիլիթ, թույլ տուր համբուրեմ քո շրքները (Իս., Լիլիթ): Եվ երիտասարդ գուսանը նույնպես արագացրեց ֆայլերը (ՍԶ, Պապ Թագավոր): ...Եվ ձանձրույթից մեկնամարտում էր սյունի հետ (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Նայում էր առվի եզերքին բուսած կանաչին (ԱԲ, Երկ., 97): Առաջին երկու օրինակներում բայերը ստացել են ուղղական հոլովով խնդիր, երրորդում՝ տրական հոլովով և հետ կապով, վերջինում տրականով, ընդ որում, այդ վերջինը կարելի է փոխարինել վրա կապով և նրա խնդրի միջոցով արտահայտված խնդրով: Ինչպես՝ նայում էր առվի եզերքին

բուսած կանաչի վրա: Նկատենք, որ այդպիսի բոլոր ձևերը հնարավոր չէ փոխարինել միմյանցով: Կան դեպքեր, երբ հոլովով արտահայտված լրացումը կարելի է փոխարինել հոլովի և կապի միջոցով դրսևորվող խնդրով: Կան դեպքեր էլ, որ հնարավոր չէ: Լրացումների միմյանց փոխարինումը պայմանավորված է տվյալ բայի նշանակությամբ, նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով և այլ հանգամանքներով:

§ 530. Հայերենում բայերի մի մասը ստանում է միայն մեկ, իսկ որոշ բայեր՝ մեկից ավելի խնդիրներ: Ըստ լրացումների քանակի, խնդրառությունը բաժանվում է երկու մեծ խմբի՝ միակի (ОДИНОЧНЫЙ) և կրկնակի (ДВОЙНОЙ): Միակի խնդրառության դեպքում գերադաս անդամը պահանջում է մեկ խնդիր, կրկնակի խնդրառության դեպքում՝ մեկից ավելի խնդիրներ: Թե միակի, և թե կրկնակի խնդրառությունը կարող է ունենալ իր տարբերակները, այսինքն՝ տվյալ բառաձևը, որ կիրառվում է իբրև խնդիր, կարող է հանդես գալ երկու (կամ ավելի) ձևով՝ բայի միևնույն նշանակության պահանջով³²:

Այսպիսով, կունենանք միակ, տարբերակային և ոչ տարբերակային և կրկնակի տարբերակային և ոչ տարբերակային խնդրառություններ³³:

ՄԻԱԿԻ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

§ 531. Միակի ոչ տարբերակային խնդրառությունը ստորադասական այնպիսի կապակցություն է, որի դեպքում բայը միևնույն նշանակությամբ առնում է ձևական տարբերակ չունեցող միայն մեկ խնդիր, այսինքն՝ այնպիսի լրացում, որ հանդես է գալիս մեկ ձևով: Օրինակ՝ Սեյրանյանը սրբեց յուր արտասուքը (ՆԴ, Նունե): Տղաները տեղադրում են գնդացիքը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Նշված օրինակներում խնդիրները կիրառվում են

³² Այդ մասին տե՛ս, Грамматика русского языка, т. 2, часть, М., 1960.

³³ Տարբերակային խնդրառությունը բնորոշ է սակավաթիվ բայերի և առանձնահատուկ կարևորություն չի ներկայացնում: Այդ պատճառով էլ այն հանգամանորեն քննության չի առնվում: Որոշ դեպքերում, սակայն, տրվում են մասնակի բացատրություններ՝ խնդրառության համապատասխան երևույթների պարզարանման կապակցությամբ:

են մեկ ձևով (ուղղական հոլովով), այլ ձևով դրանք հանդես գալ չեն կարող բայի միևնույն նշանակության դեպքում:

Բայերը կարող են ստանալ հայերենի բոլոր հոլովներով արտահայտված լրացումներ:

Ուղղական հոլովով խնդրառություն

§ 532. Ուղղական հոլովով խնդիր են ստանում այն բայերը, որոնց գործողությունը անմիջապես անցնում է առարկայի վրա: Վերջիններս իրենց վրա են կրում ենթակայի կատարած գործողությունը և հանդես գալիս որպես կրող խնդիր: Այդ բայերը հիմնականում ներգործական սեռի են, որովհետև դրանք են պահանջում գործողությունը անմիջապես իր վրա կրող առարկա՝ ուղիղ խնդիր:

Ուղղական հոլովով խնդրառու բայերի քանակը բավական շատ է: Դրանք իմաստային տեսակետից միօրինակ չեն, դասերում են բազմազան իմաստներ: Այդ խմբի մեջ ներառվում են ասացական, զգացական, մտածական և այլ իմաստ արտահայտող բայերը. օրինակ՝ Դա խորապես խոցում է՝ իմ սիրտը (վկ, լեռներ հայրենի): ...Եվ իրենց հերթին հանդիմանեցին նրա պնդմունքունն ու ձևասիրությունը (ՍԶ, Պապ Թագավոր): Կարծես յուրաքանչյուրը զգում էր իր մոտալուտ կործանումը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Բոլորն էլ դատարկում էին գրպանները (ԱԲ. Խաչատուր Աբովյան):

Հիշյալ բայերը առել են մեկ հոլովով խնդիրներ: Կան բազմաթիվ ներգործական բայեր, որոնք կարող են առնել թե՛ ուղղականով, թե՛ տրականով լրացումներ, ընդ որում, երկու դեպքում էլ լրացումները հանդես են գալիս միևնույն՝ կրող կամ ուղիղ խնդրի պաշտոնով: Միևնույն բայի՝ տարբեր հոլովներով խնդիրներ առնելը հիմնականում պայմանավորված է խնդիր-առարկայի անձ կամ իր լինելու հանգամանքով: Եթե իբրև կրող խնդիր կիրառվում են անձի անունները կամ իբրև այդպիսին մտածված իրի անունները, սովորաբար վերջիններս բայի լրացում են դառնում տրական հոլովով, իսկ եթե կրող խնդիրը իր է կամ իբրև այդպիսին մտածված անձ, հանդես է գալիս ուղղական հոլովով: Այլ կերպ ասած՝ միևնույն բայը կարող է ստանալ ուղղականով կամ տրականով ար-

տահայտված լրացում՝ պայմանավորված լրացման բնույթով: Օրինակ՝ Հարգել դասախոսին, հարգել խնդիրքը, որոնել սխալներ, որոնել ծնողին, տեսնել քաղաքներ, տեսնել ընկերոջը, ընդհատել աշակերտին, ընդհատել խոսքը, սիրել ծաղիկներ, սիրել մարդկանց, այդպես էլ՝ զննել, գրկել, սառեցել, շոշափել, հասկանալ, խանգարել, փրկել, փառաբանել, մերժել, հիշել, համբերել, սեղմել, ծածկել, մոռանալ, ընկճել, վարկաբեկել, նկատել մի բան (մեկին) և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Կաթալները սկսեցին գովերգել բացվող առշալույսը (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): Եվ փառաբանեց մեծ վարպետի անունը (Իս., Լիլիթ): Եվ նա դարձյալ գրկեց ու համբուրեց իր դպրոցական ընկերուհուն... (ՆԶ, Հացավան): ...Ձիու վրայից աչքերով ուրևում էր հորը (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Նշված բայերի՝ տարբեր հոլովներով խնդիր ստանալը, ինչպես նշվել է, պայմանավորված է խնդիր ստարկայի բնույթով: Որոշ բայերի խնդրառության տարբերության մեջ էական դեր է կատարում բայի իմաստը կամ սեռային տեղաշարժն ու կրկնասեռությունը: Այսպես՝ ժամանակակից հայերենում ուղղականով և տրականով խնդիր են պահանջում մեկնել, տիրել, տիրապետել, տենչալ, ափսոսալ, գերազանցել, կարոտել, խանգարել. ձևաբանական, սպասարկել, ունկնդրել, այցելել, դիմավորել, վնասել և այլ բայեր, մի բան, որ պայմանավորվում է կա՛մ բայի տարբեր իմաստներով, կա՛մ էլ սեռային տեղաշարժերով. օրինակ՝ ...Տիրեց կըրկին հագարացիների գրաված երկրներին (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Բայց ոչ մի գործ չի տիրի սիրտը աղջկա (Գ. Սար.): Եվ ոչ մի այլ գործի չէին ձեռնարկում (ՍԶ, Պապ թագավոր): Կարող էինք մեծ գործեր ձեռնարկել հակառակ մեր հոր կամքին (Շիրվ., Վարդան Ահրուսյան):

ԱՄՆ-ի նման երկրի ռազմական բյուջեն գերազանցում է այն գումարները, որոնք... (ՍԶ, 14.2.1967): Նա իր վայրենի ճիշով գերազանցեց իր աշակերտներին (ԳՍ, Թեհրան, 1): Հասմիկը խանգարում էր մեր աշխատանքները (աշխատանքներին): Արամը ունկնդրում էր թռչունների ձայնը (ձայնին):

Իրենց յուրահատուկ խնդրառությամբ ստանձնանում են հսկել, նայել բայերը, որոնց խնդիրները կարող են արտահայտվել թե՛ ուղղականով, թե՛ տրականով և թե՛ տրականի ու վրա կապի գու-

գործողությամբ: Ընդ որում, ուղղականի դեպքում առկա է գործողության և կրող խնդրի, մյուսներում՝ գործողության հանգման հարաբերությունը: Օրինակ՝ Իշխանները նրանց պատվեր են տվել՝ հսկել կիրճի անցմանը ամենայն զգուշությամբ (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Իսկ ես կհսկեմ քո անուշ բունը (Իս., Լիլիթ): Ուրախ եմ նայում եմ փառափին, չեմ կշտանում... (ԵՆ, 1.4.1969): Նրա աչքերը նայում էին կարծես ոչ մարդկանց, այլ նրանց միջով ինչ-որ խորհրդավոր աշխարհ... (ԴԴ, Վարդանանք): Զինվորները հրկույն էին ամրոցի վրա: Նրանք կարոտով էին նայում իրենց հայրենի լեռների վրա:

Գրոհել բայը կարող է առնել ուղղականով և տրականով ու վրա կապով լրացում: Օրինակ՝ Լուսաբացին թուրքերը սկսեցին նորից գրոհել Հալիձորը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Թշնամին գրոհեց ամրոցի վրա: Ինչպես տեսնում ենք, խնդրառության մեջ որոշակի դեր են կատարում նաև բայի իմաստները, այլև սեռային փոփոխությունները:

Տարբեր դրսևորում ունեն նաև վկայել, ճառել, զրաբանել, չա-
րախոսել, խորհել և այլ բայերի խնդիրները: Այդ բայերը կարող են ստանալ ինչպես ուղղականով, այնպես էլ տրականով և մասին կապով արտահայտված լրացումներ. Օրինակ՝ վկայել մի բան (մի բանի մասին), ճառել մի բան (մի բանի մասին), չարախոսել մի բան (մեկի մասին), խորհել մի բան (այդ մասին, մեկի մասին):

§ 533. Պետք է նկատել, որ բայի և ուղղականով արտահայտված խնդրի միջև կարող են լինել տարբեր հարաբերություններ: Թեև բոլոր դեպքում առկա է գործողության և կրող խնդրի հարաբերությունը, սակայն այն տարբեր բայերի ժամանակ տարբեր բնույթ է ստանում՝ պայմանավորված բայերի դրսևորած յուրահատուկ իմաստներով: Այսպես՝ եթե վեպ գրել կապակցության մեջ կրող խնդիրը (վեպը) առաջ է եկել գրելու գործողության հետեւվանքով, իբրև նրա արդյունք, ապա վեպ կարդալ կապակցության մեջ բոլորովին էլ այդպես չէ, քանի որ գործողության հետևանքով չէ որ առաջ է եկել կրող խնդիրը: Այստեղ պարզապես գործողությունը անմիջապես անցնում է խնդրի վրա և ներառվում նրա ոլորտի մեջ:

Շինարարները կառուցեցին կամուրջը նախադասության մեջ կամուրջը առաջ է գալիս կառուցելու գործողության հետևանքով,

իսկ քչնամիները Բանդեցին կամուրջը կապակցության մեջ խնդիր առարկան, իբրև այդպիսին, վերանում է գործողության Նևտոնական: Առաջին դեպքում մի բան է ստեղծվում, առաջ գալիս իբրև գործողության արդյունք, 2-րդ դեպքում մի բան վերանում, ոչընչանում, դադարում է այդպիսին լինելուց: Այս ամենը, անշուշտ, պայմանավորվում է կառուցել և Բանդել բայերի իմաստներով:

§ 534. Տարբեր հարաբերություններ են ստեղծվում նաև պատճառական բայերի խնդրառության մեջ, հատկապես, երբ վերջիններս կազմված են անորոշի և տալ բաշի հարադրությամբ. հմմտ. նա գրեց նամակ—գրել տվեց նամակ, խմեցրեց կաթ—խմեցնել տվեց կաթ, բերեց գիրք—բերել տվեց գիրք: Բերված օրինակներից երկվում է, որ գործողությունը անմիջապես անցնում է առարկայի վրա, և ձևավորվում է կրող խնդիրը, սակայն մի դեպքում գործողություն կատարողը, նրա տերը նա դերանվամբ արտահայտված ենթական է, մյուս դեպքում՝ մեկ ուրիշը, որը գործողությունը կատարում է նա դերանուն ենթակայի պահանջով կամ ստիպմամբ: Եթե գործողության և խնդրի հարաբերությունը ըստ էության չի փոխվում, ապա փոխվում է գործողության տերը կամ կատարողը, որը այս անգամ ոչ անմիջականորեն է մասնակցում գործողության կատարմանը:

Պետք է նկատել նաև, որ ուղղական հղումով արտահայտված կրող խնդիրները հաճախ նախադասության հատուկ կառուցվածքներում կարող են վերածվել տրականով լրացման: Այդ դեպքում բայը փոխում է իր ձևաբանական արժեքը և հանդես գալիս որպես բայանուն: Օրինակ՝ ավերել երկիրը—երկրի ավերում, լուսավորել քաղաքը—քաղաքի լուսավորություն, բնթերցել գիրք—գրքի ընթերցում, բնդունել որոշում—որոշման ընդունում, վաճառել ապրանքներ—ապրանքների վաճառում և այլն: Ճիշտ է, նշված կապակցություններում հիմնականում արտահայտվում է հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերությունը, սակայն անվիճելի է նաև խնդրային իմաստը՝ լայն առումով վերցրած: Որոշ բայեր ըստ իրենց իմաստի պահանջում են ոչ թե խնդիր, այլ պարագա-լրացումներ, որոնք կարող են արտահայտվել ինչպես ուղղական, այնպես էլ թեք հղումներով:

§ 535. Ուղղական հղումով պարագա լրացում են պահանջում մտնել, բարձրանալ, մեկնել, ուղևորվել, գալ, գնալ, հասնել, փախ

չել և այլն բայերը. օրինակ՝ մտնել դահլիճ (քաղաք, տուն, ռեստորան), բարձրանալ սարը (կտուրը, գագաթը, Լրկինք), մեկնել ռազմաճակատ (արտասահման, գյուղ), ուղևորվել Մոսկվա (ծովափ, անտառ), գալ հայրենիք, գնալ սանատորիա, հասնել Լենինգրադ, փախչել քաղաք և այլն: Բերված կապակցությունների մեջ լրացումները քերականորեն տեղի պարագաներ են: Հարկ է նկատել, որ նշված բայերի մի զգալի մասին հատուկ է նաև կապերով և թեք ձևերով խնդրառություն, այսինքն՝ այդ բայերի պարագա լրացումները կարող են արտահայտվել թե՛ կապերով, թե՛ այլ ձևերով: Այսպես՝ բարձրանալ ծառը (ծառի վրա), մտնել ամրոցը (ամրոցի մեջ, փողոցից, դռնով), գնալ քաղաք (դեպի քաղաք, քաղաքով, մինչև քաղաք), փախչել տուն (տնից), հասնել ծովափ (մինչև ծովափ) և այլն: Բոլոր կապակցությունների մեջ հիմնականում գրեթե բացակասում է տեղի կամ տարածական հարաբերություն: Բացի դրանից ուղղական հոլովով պարագա լրացումները կարող են արտահայտել և այլ հարաբերություններ, հատկապես ժամանակի, չափի և այլն. այսպես՝ աշխատել ամառը (մինչև ամառ, երեք տարի), քնել գիշերը (մինչև լույս, երկու օր), ճանաչել անցյալ տարի (մինչև հանդիպելը) և այլն:

Տրական հոլովով խնդրառություն

§ 536. Տրական հոլովով խնդիր ստացող բայերը բաղմամբիվ են ու բաղմատեսակ, նրանք արտահայտում են բաղմազան իմաստներ: Տրականով խնդիր են առնում և՛ չեզոք, և՛ ներգործական սեռի բայերը, որոնց լրացումները կարող են կիրառվել որպես հանգամանք և կրող խնդիրները, այլև պարագաներ: Բայի և նրա լրացյալի միջև հիմնականում իհարկե, իշխում է հանգման հարաբերություն: Բայց քանի որ անձ կամ իրրե աշխատիսին մտածված իր ցույց տվող կրող խնդիրը գործածվում է տրական հոլովով, ուստի դրանց միջև երևան է գալիս նաև գործողության և կրող խնդ-

³⁴ Ուղղական (և ոչ միայն ուղղական) հոլովով պարագա լրացում պահանջող բայերը բավական շատ են ու բաղմազան: Այստեղ մենք քննում ենք միայն դրանց մի փոքր մասը, այն էլ խնդրառություն ամբողջական տեսքով ներկայացնելու նպատակով: Բայերի պարագա լրացումները ավելի մանրամասնորեն քննվում են «Բայական անգամի լրացումներ» բաժնում:

րի հարաբերությունը, որը հանգման հարաբերության համեմատությամբ պակաս դեր ունի խնդրառության մեջ

§ 537. Տրականով խնդրի են առնում՝

1. Հանգման և այլ կարգի գործողություն արտահայտող հանգել, մոտենալ, հանդիպել, միանալ, դիպչել, հպվել, ձուլվել, բախվել, քսվել և այլ բայեր: Օրինակ՝ Հազարապետը մոտեցավ նախաբարձերին... (ԴԴ, Վարդանանք): Լուսակաթ ոտները գետնին չէի հպում (Իս., Լիլիթ): Զինվորները հանդիպեցին հրամանատարին: Երեխայի ոտքը դիպավ փափին, թևը փվեց պատին և այլն:

2. Նմանության, վերածման կամ փոխարկման, այլև ասացական և այս կարգի իմաստ արտահայտող ապավինել, վերածել, բաժանել, նմանվել, ենթարկվել, նազանդվել, հակվել, թեքվել, հպատակվել, պատասխանել, ասել և այլ բայեր: Օրինակ՝ Աշակերտը պատասխանեց ուսուցչի հարցերին: Նա ապավինել էր իր հորը: Ռուսաստանը կարճ ժամկետում վերածվեց առաջավոր և հզոր տերության: Զինվորը ենթարկվեց հրամանատարի կամփին և այլն:

3. Սպասելու, հետևելու, ունկնդրելու, նպաստելու, ընտելանալու և հարմարվելու, արժանանալու, մասնակցելու, համապատասխանության նվիրվածության և այս կարգի իմաստ արտահայտող սպասել, հետևել, հետապնդել, ունկնդրել, ականջ դնել, ընտելանալ, հարմարվել, նպաստել, օգնել, արժանանալ, մասնակցել, համապատասխանել, հակասել, նվիրել, նվիրաբերել և այլ բայերը, որոնց ցույց տված գործողությունը մասնակիորեն է առնչվում լրացում առարկայի հետ: Այս բայերի խնդիրները ամբողջովին չեն ընդգրկվում գործողության ոլորտը, ինչպես կրող խնդրի դեպքում է, նրանք պարզապես միայն որոշ չափով և որոշ կողմերով առնչվում են նրա հետ, չկրելով կամ չենթարկվելով էական փոփոխության: Օրինակ՝ Սպասում էր Մխիթարի նոր հրամանին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Որսորդները կուզեկուզ ու տենդոտ հետապնդում են վայրի ոչխարների ու քարայծների հոտերին (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): ...Անտարբեր հայացքով հետևում էր նրանց խաղին (Ն. տ.): Դադար էին առել՝ ունկնդրելու լուսաբացին գեղեցիկ հավքերին... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Ականջ էի դնում ուղեկից վրացիների զվարթ զրույցներին (Իս., Վրաց դուստնի երգը): Այդպես և՛ արժանանալ գովասանքի, նպաստել հարցի

լուծմանը, հարմարվել պայմաններին, օգնել գործին, մասնակցել հանդեսին, դիմանալ հարվածին և այլն:

Որոշ բայեր կարող են ստանալ թե՛ տրական հոլովով և թե՛ տրականի ու կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիրներ, որոշ բայեր էլ ստանում են միայն կապական արտահայտությամբ լրացումներ, ընդ որում, վերջիններս տրական հոլովի իմաստ են դրսևորում, թեև ձևաբանորեն հոլովական ձևեր չեն: Տրականով և տրականի ու կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր են պահանջում նայել, ծանոթանալ, ոչ հաճախադեպ նաև թշնամանալ և բաբկամանալ և այլ բայեր:

Ընդ որում, եթե դրանց խնդիրը անձ է կամ մտածվում է իբրև այդպիսին, գերադասվում է տրականով և կապով արտահայտված խնդրատվություն: Այս օրինաչափությունից մասնակի շեղում է հանդես բերում նայել բայը, որը սոսկ հայացք ձգելու, հայացք նետելու, հաբանցիորեն նայելու իմաստով պահանջում է տրականով խնդիր, իսկ հատուկ նպատակադրմամբ կամ մղումով նայելու նշանակությամբ՝ տրականի և կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր: Դեռ ավելին, այդ բայը, ինչպես նշվել է վերևում, կարող է առնել նաև կրող խնդիր՝ ուղղական հոլովով (տնտրել, պնդել և այլ իմաստներով): Օրինակ՝ ծանոթանալ ժողովրդի կյանքին—ծանոթանալ դեռասանուհու հետ, նայել շենքին—նայել ինձ վրա, նայել գործերը (գործերին), թշնամանալ, բաբկամանալ մեկին (մեկի հետ):

§ 538. Միայն տրականի ու կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր են ստանում.

1. Ամուսնանալ, բնկերանալ, մտերմանալ, խորհրդակցել, հաշտվել, գծովել, վիճել, կռվել, մրցել, զրուցել, խոսել, զրույցի բռնվել և այս կարգի որոշ բայեր: Սրանց հետ կիրառվում են հետ կապով ու նրա լրացմամբ դրսևորված խնդիրները: Գործողության կատարողի և խնդրի միջև այս դեպքում առաջ է գալիս փոխադարձ կապ ու հանգում, մի բան, որ հիմնականում պայմանավորվում է մի կողմից խնդիր-առարկայի անձ լինելու հանգամանքով, մյուս կողմից՝ այդ բայերի յուրահատուկ իմաստով: Հազվադեպ հաշտվել բայի խնդիրը կարող է ոչ թե անձ, այլ իր լինել: Այս դեպքում փոխադարձություն չի ենթադրվում, պարզապես գործողությունը ենթակայից ուղղվում է դեպի խնդիրը: Օրինակ՝ Հաշտվել ընկերոջ հետ, բայց հաշտվել իր վիճակի հետ

Վերը նշված բայերի ճնշող մեծամասնությունը այնպիսի գործողություն է արտահայտում, որի լրացումը անձ է ենթադրվում, այսինքն՝ բայի պահանջով իբրև լրացում կիրառվում է անձի անունը, մի բան, որ անշուշտ, նպաստում է փոխադարձ կապվածության հարաբերության երևան գալուն։ Եթե իբրև լրացում հանդես գա իբր, ապա վերջինս չի կարող ակտիվություն հանդես բերել գործողություն կատարողի նկատմամբ, այն սոսկ գործողության հետ առնչվողի դերում։ Նանդես կգա։ Անձի դեպքում հակառակն է։ Ես կարող է ակտիվություն հանդես բերել և փոխադարձ հարաբերության մեջ մտնել ենթակայի հետ։ Իհարկե, ակտիվության և փոխադարձության շափր կախված է ոչ միայն խնդրի բնույթից, այլև բայի տվյալ իմաստի գործածությունից և ամբողջ նախադասության կառուցվածքից։ Վերը նշված հանգամանքներով պայմանավորված փոխադարձությունը կարող է ուժեղ կամ թույլ լինել, բայց բոլորովին չլինել չի կարող։ Օրինակ՝ ամուսնանալ, մտերմանալ, բնկերանալ, խորհրդակցել, գծովել, վիճել, կռվել, մրցել մեկի հետ։ Նշված կապակցություններում այս կամ այն չափով առկա է փոխադարձ գործողության կամ կապվածության հարաբերությունը։ Այսպես՝ «դիրեկտորը խորհրդակցեց իր տեղակալի հետ օրինակում ենթակայի գործողությունը հանգում է խնդրին (տեղակալին), որը իր հերթին փոխադարձ կապի մեջ է մտնում ենթակայի հետ։ Խորհրդակցելը, այսպիսով, իրականանում է երկու անդամների՝ ենթակայի և խնդրի ակտիվ մասնակցությամբ։ Եթե դիրեկտորը խորհրդակցում է տեղակալի հետ, բնականաբար վերջինս էլ փոխադարձաբար խորհրդակցում է նրա հետ։ Ինչպես խորհրդակցելը, այնպես էլ ամուսնանալը, գծովելը, մրցելը, կռվելը և այլն կարող են տեղի ունենալ երկու (նաև ավելի) անձերի ակտիվ մասնակցության պայմաններում, այսինքն՝ այդ բայերով արտահայտված գործողության կատարման համար անհրաժեշտ է նաև մի գործողություն, որը ենթակային ուղղվում է խնդրից։

§ 539. Տրականով և վրա-ով խնդիր են ստանում զգացական բայերը՝ բարկանալ, զայրանալ, վրդովվել, գոռալ, դարմանալ, հիանալ, ժպտալ, ծիծաղել, քրքջալ, կասկածել և այլն, ընդ որում խնդիր լրացումը կարող է լինել թե՛ անձ, թե՛ իր։ Օրինակ՝ Վերցրինք մեր որսը և զարմացանք նրա մեծության վրա (ՎԱ, Լեոնեհր հայրենի)։ Ոմանք ճիշտում էին այդ կնոջ խիզախության վրա

(ՍԶ, Պապ թագավոր): Եվ ամենից շատ բարկացած էր Վասակի վրա (ՆԶ, Հացավան): Իսկ նա ծիծաղեց իմ սիրո վրա (ՍԿ): Գործածական են նաև կասկածել, զայրանալ, ժպտալ, զարմանալ, գոռալ մի բանի (մեկի) վրա: Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, առկա է միակողմանի գործողություն, որը ենթակայից ուղղվում է խնդրին: Ժպտալ բայը կարող է ընդունել նաև ոչ կապային խնդիր (ժպտալ մեկին):

Այսպիսի խնդրառությունը հիմնականում հանդես է գալիս այն դեպքում, երբ խնդիրը անձ է: Իհարկե, կան դեպքեր, երբ խնդիրը անձ չէ, սակայն տվյալ բայի հետ գործածվում է ոչ կապական զրուկորմամբ լրացումը (սիրահարվել մի բանի):

Կպչել, կառչել բայերը, ըստ իրենց նշանակության, բացի տրականից ստանում են նաև բացառականով խնդիր: Օրինակ՝ ...Ուրոնք կառչեցին դրանցից (ՍԶ, 31.10.1970): Կպչել մի բանի և մի բանից: Նշենք, որ կպչել բայի բացառականով խնդիրը կարող է նաև անձ ցույց տալ (կպչել մեկից):

§ 540. Տրական հոլովով խնդիր են պահանջում նաև ներգործական սեռի բայերը, երբ իբրև խնդիր կիրառվում են անձ ցույց տվող կամ իբրև այդպիսին մտածվող գոյականները: Այստեղ նրկատվում է այն հարաբերությունը, ինչ երևան է գալիս բայի և ուղղական հոլովով կիրառված խնդրի միջև: Երկու դեպքում էլ առկա է գործողության և կրող խնդրի հարաբերությունը: Տարբերությունը հոլովական զրուկորման մեջ է: Եթե խնդիրը իր է, հանդես է գալիս ուղղականով, եթե անձ է՝ տրականով: Օրինակ՝ Դժբախտ կինը նույնպես չէր հանաչել Պապին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նկարիչը շատ ծանր ու խիստ տոնով մեղադրում էր Անդրեյին (ՔԹ, Պատերազմ, 4):

Եթե ներգործական բայի խնդիրը արտահայտված է անձնական դերանվամբ, ապա վերջինս նույնպես հանդես է գալիս տրական հոլովով, Օրինակ՝ ...Ոչ մի կրակ չի ջերմացնում նրան (Իս., Զինվոր խան): Ես գրկեցի նրան, փալփայեցի նրան (Իս., Հավերժություն)³⁵:

Ընդդիմության, հակասության, պայքարելու և այլ իմաստ ու

³⁵ Տրականով արտահայտված ուղիղ խնդրի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Բայական անդամի լրացումներ բաժնում»:

նեցող մի շարք բայեր ստանում են տրականով և դեմ կապով արտահայտված խնդիրներ: Այդպիսիք են՝ ընդդիմանալ, բողոքել, ելնել, մարտնչել, զրգոել, կովել, պատերազմել, մաքառել, պայքարել, ծառս լինել, զրհհել, զայրանալ և այլն: Այդ բայերի խնդիրները ցույց են տալիս այն ռաբկան, ո՞րին ուղղվում է հակառակ գործողություն: Ընդ որում, դրանցից մի քանիսի համար սովորական է նաև տրականով խնդրառությունը, իսկ մի քանիսն էլ կարող են առնել թե՛ դեմ և թե՛ համար ու վրա կապերով լրացումներ: Օրինակ՝ ընդդիմանալ մի բանի դեմ (մեկին), ելնել, զրգոել, ծառս լինել մի բանի դեմ, մարտնչել, կովել, պայքարել, պատերազմել, մաքառել, մի բանի (մեկի) դեմ, մի բանի համար: Գրոհել, զայրանալ մի բանի (մեկի) դեմ և մի բանի (մեկի) վրա և այլն:

Բողոքել բայը կարող է ընդունել թե՛ տրականով, թե՛ բացառականով և թե՛ դեմ ու մասին կապերով արտահայտված լրացումներ: Բողոքել Արամին (Արամից, Արամի դեմ, Արամի մասին): Յուրաքանչյուր կապակցություն յուրահատուկ իմաստ է դրսևորում: Մի դեպքում մեկ ուրիշի նկատմամբ եղած բողոքը հայտնվում է Արամին, որը բողոքի պատճառ չէ, մի դեպքում բողոքը վերաբերում է Արամին, բողոքելու համար պատճառ է հանդիսացել Արամը, մի այլ դեպքում բողոքը անմիջապես ուղղվում է Արամին: Ենթակա՛ն այս դեպքում սովելի ակտիվ դերով է հանդես գալիս, տրով և ավելի սուր հարաբերություն է ստեղծվում գործողության և խնդրի միջև:

Հիմնվել բայը պահանջում է տրականի և վրա կապի զուգորդություն՝ արտահայտված խնդիր, օրինակ՝ ճիմնվել փաստերի վրա, ասածների վրա և այլն: Այստեղ դրսևորվում է հանգման հարաբերություն:

Մեղադրել, մեղադրվել բայերին բնորոշ է տրականի և մեջ կապի զուգորդությամբ խնդրառությունը: Օրինակ՝ մեղադրել գողության մեջ, մեղադրվել մարդասպանության մեջ և այլն: Լրացումներով դրսևորվում է սահմանափակման հարաբերություն:

Խառնվել բայը կարող է առնել թե՛ տրականով (խառնվել գործին), թե՛ տրականով ու մեջ կապով լրացում (խառնվել այդ գործերի մեջ): Երկու դեպքում էլ արտահայտվում է հանգման հարաբերություն: Թաղվել բայը ըստ նշանակության պահանջում է տրա-

կանի և մեջ կամ տակ կապերի զուգորդությամբ արտահայտված խնդրառություն (քաղվել մի բանի մեջ, մի բանի տակ): Այս դեպքում դրսևորվում է պարագայական (ոչ խնդրային) հարաբերություն³⁶: Պարագայական հարաբերություն է դրսևորվում նաև հետևյալ կապակցությունների մեջ. նստել կտուրին, պառկել ծովափին, կանգնել պատշգամբին, փայլել դեմքին, հանդիպել տանը, նաշել ժամը շուրսին, ֆենի տասնմեկին, գործուղվել օգոստոսին, վերադառնալ սեյտեմբերին և այլն: Ընդ որում, սկզբի հինգ կապակցություններում դրսևորվել է տեղի կամ տարածական, իսկ մյուսներում՝ ժամանակային հարաբերություն: Հարկ է նշել, որ նշված բայերի մի մասին բնորոշ է նաև ներգոյականով, այլև տրականի ու կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդրառություն: Ոչպես՝ նստել կտուրին (կտուրի վրա, բնմում), կանգնել պատշգամբին (պատշգամբի վրա, պատշգամբում), փայլել դեմքին (դեմքի վրա), պառկել ծովափին (մեջքի վրա), ֆենի տասնմեկին (մինչև տասնմեկը), վերադառնալ սեյտեմբերին (մինչև սեյտեմբեր) և այլն:

Եթե խնդրառությունը տարբեր ձևով է դրսևորվում (կապի ու հոլովի զուգորդությամբ, տարբեր հոլովներով), ապա որոշ դեպքերում կարող է փոխվել բայի ու նրա լրացման միջև եղած հարաբերությունը. օրինակ՝ պառկել մահճակալին կապակցության մեջ արտահայտվում է տեղի կամ տարածական իմաստ, իսկ պառկել մեջքի վրա կապակցության մեջ՝ ձևի հարաբերություն: Վերը նշված բայերի խնդրառական հարաբերությունը հիմնականում պայմանավորված է մի կողմից տարբեր հարաբերություններ դրսևորելու անհրաժեշտությամբ, մյուս կողմից՝ պարագա-լրացման բրնույթով:

Հետաքրքրական է տրականով և տրականի ու համար կապի զուգորդությամբ արտահայտված որոշ բայերի խնդրառությունը: Այստեղ նկատվում է իմաստային նուրբ տարբերություն. այսպես՝ աղոթել աստծուն և աղոթել երեխայի համար: Առաջին կապակցության մեջ աղոթքը ուղղվում է աստծուն, առանց դրա նպատակը շեշտելու, մյուսում աղոթք է արվում երեխայի համար, այն նպատակամղվում է նրա օգտին և ոչ թե նրան: Մի դեպքում գործո-

³⁶ Կապի ու նրա խնդրի միջոցով արտահայտված պարագաների մասին մանրամասն տե՛ս «Պարագաներ» բաժնում:

դուժյունը կատարվում է առանց անմիջական նպատակամղման, մյուս դեպքում՝ շահավետությունը հաշվի առնելով:

Բայերի՝ տրականով կամ տրականի ու կապերի զուգորդումներով արտահայտված խնդրառության մեջ հիմնականում էական դերը կատարում է բախմաստը, սեռային հատկանիշը այնքան էլ կարևորություն չունի խնդրառության դրսևորման մեջ: Խնդրառությունը սովելի շատ պայմանավորվում է բախմաստով, քան սեռային հատկանիշով, իհարկե, եթե լրացումը կրող խնդիր չէ:

Բացառական հոլովով խնդրառություն

§ 541. Մի շարք բայերի համար, որոնք արտահայտում են անջատման, սերման, ելման և այլ իմաստներ, բնորոշ է բացառականով խնդրառությունը, որի մեջ վճռական դերը, անշուշտ, պատկանում է բախմաստին (ոչ սեռային հատկանիշին): Այդ է պատճառը թերևս, որ բացառականով խնդիր պահանջող բայերի շարքում ներառվում են թե՛ ներգործական, թե՛ չեզոք բայեր, և վերջիններիս համար իբրև լրացում կիրառվում են և՛ բուն անջատման խնդիրը, և՛ պարագաները: Նշված իմաստ արտահայտող բայերի համար խնդիր կարող է կիրառվել թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց տվող գոյականը, որը հիմնականում դրսևորում է անջատման, սերման կամ ելման հարաբերություն: Բացառված չէ նաև տեղի կամ ներգործական հարաբերություն բացառականով խնդրառության մեջ: Բացառականով խնդիր ստացող բայերը միանշանակ չեն, նրանք արտահայտում են զանազան իմաստներ:

§ 542. Բացառականով խնդիր են պահանջում՝

1. Անջատման, բաժանման, հեռացման և նման իմաստ արտահայտող բաժանել, բաժանվել, անջատել, անջատվել, կտրել, կտրվել, պոկել, պոկվել, զրկել, զրկվել, հեռանալ, փախչել, խույս տալ և այլ բայեր: Օրինակ՝ ...Հասարակությունից անջատվեցին երեք հոգի... (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): — Այո՛, մենք պետք է բաժանվենք միմյանցից... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): — Դու ներքի, Երեմիա, որ կտրում եմ քեզ բո մատյանից (ՍԶ, Պապ թագավոր): Շապուհն ուրեմն զրկեց ինձ թե՛ հոգի և թե՛ մոտից (Ն. տ.):

Ներգործականներից վ ածանցով կազմված կրավորականները (բաժանվել, անջատվել, կտրվել և այլն) հիմնականում չեզոք

բայերի նշանակությամբ են կիրառվում. օրինակ՝ զրկվել, բաժանվել մեկից (մի բանից), պոկվել, կտրվել մի բանից: Այստեղ ներդործող խնդրի հարաբերությունն չկա, մի բան, որ բնորոշ է կրավորականների հիմնական կիրառությանը:

Բացառականով խնդիր կարող են ստանալ նաև այն բայերը, որոնք իրենց երկրորդական կիրառությամբ անջատման, բաժանման, հրաժարվելու և նման հարաբերություն են դրսևորում: Օրինակ՝ ազատվել, տարբերվել, հրաժարվել, ձեռք քաշել, խուսափել մեկից (մի բանից), մաքրվել, փրկվել, թեթևանալ մի բանից, փախուստ տալ մեկից և այլն:

2. Զգացական բայերը՝ վախենալ, ծանծրանալ, ամաչել, զզվել, հիասթափվել, սարսափել, վշտանալ, խռովել, խորշել, դժգոհել, նեղանալ և այլն: Օրինակ՝ Մթությունից շատ է վախենում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Նրանք ձանձրացել են կովից, կրակոցներից, հրդեհներից, ծխից (ԾԾ, 22.2.1971), Հասմիկը խիստ ամաչում էր այդ րամրասաններից (ՆԶ, Հացավան): Մահվան շփոզվել եմ պատերազմից... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Նեղացած Լր Մխիթարից (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Այս կապակցությունների մի զգալի մասի մեջ, հատկապես երբ խնդիրը անձ է, անջատման հարաբերությունը երկրորդական պլանի վրա է մղված, հիմնականը պասսիվ ներգործության, երբեմն նաև պատճառի, հարաբերությունն է: Օրինակ՝ Խ նեղացած եմ Մխիթարից նշանակում է Մխիթարը նեղացրել է ինձ կամ պատճառ դարձել իմ նեղանալուն: Ներգործող խնդրի իմաստ է արտահայտված նաև խարվել, վիրավորվել մեկից (մեկի կողմից, մի բանից) կապակցության մեջ: Օրինակ՝ — Ինչպես կարողացար խաբվել նրա խոսքերից (ՍԶ, Պապ թագավոր): Հետևյալ կապակցություններում՝ հուզվել տխուր ղեպից, զանգատվել ղեկավարից, խոցվել քշնամուց և այլն: Դամսպատասխանաբար դրսևորվում է պատճառի, վերաբերության և ներգործության հարաբերություն:

Բացառականով խնդիր են պահանջում նաև հագնել և կրել տանալ բայերը, որոնց խնդիրը սովորաբար իր է լինում և դրսևորում է ներգործության կամ պատճառի հարաբերություն (կշտանալ ուտելուց, հագնել խմելուց):

3. Ելման, սերման, ծագման և այս կարգի իմաստ ունեցող, ելնել, սերվել, ծնվել, բխել, դուրս գալ, դուրս գնալ, դուրս ելնել, ծագել և այլ բայեր:

Սրանց խնդիրների մեծ մասն արտահայտում են տեղի իմաստ և բայի ու նրա լրացման միջև տիրում է ոչ թե խնդրային, այլ պարագայական հարաբերություն. օրինակ՝ Բոլորը հոգնած ու լարված տրամադրությամբ զուրս եկան գրասենյակից (ՆՁ, Հացավան)։ Անծանոթը դուրս գնաց խրնիթից (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր)։ Մագեց լուսինը Մանուշակ սառից (ՀՔ)։ Եվ պիտի դուրս ելնի գեւեզմանից սիրելի և ազնավուր Շաքրուն... (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի)։ Ընդգծված լրացումները շարահյուսորեն տեղի պարագա են և ոչ թե անջատման խնդիր։ Բազմաթիվ են այն բայերը, որոնց բացառական հոլովով լրացումները արտահայտում են տեղի կամ տարածականության, այլև պատճառականության հարաբերություն. օրինակ՝ իջնել ծառից, գալ գյուղից, նայել պատուհանից, անցնել փողոցից, շիկնել ամոքից, շփոթվել հուզմունքից և այլն։ Նշված բայերի մի մասի պարագա-լրացումը կարող է արտահայտվել նաև դործիական հոլովով, այլև տրական հոլովի ու տարածական կապերի ղուգորդությամբ. օրինակ՝ մտնել քաղաքով, նայել պատուհանի տակ, անցնել փողոցով (փողոցի վրայով, փողոցի միջով), բերել քաղսքով (քաղաքի միջով, քաղաքի վրայով, քաղաքի մեջ) և այլն³⁷։

Խնդրային, ոչ պարագայական իմաստ է դրսևորվում սերվել, ծնվել մեկից (մի Բանից), բխել մի բանից և այլ կապակցություններում (հմտ. Մարքսիզմ-լենինիզմի էությունից բխում է. որ... (ՍՀ. 13.2.1970)։ Միլիոնը ծնվում է կոպեկներից (ՍՀ, 20.2.1970)։

Դանգատվել, հարցնել և այլ բայեր կարող են ստանալ թե՛ տրականով, թե՛ բացառականով և թե՛ տրականի ու մասին կապի ղուգորդությամբ սրտահայտված խնդիր. օրինակ՝ Գանգատվել ինձ (ինձնից. իմ մասին), հարցնել ինձ (ինձնից. իմ մասին) և այլն։ Այս կապակցությունների մեջ կան իմաստային նուրբ տարբերություններ։ Դանգատվել ինձ նշանակում է գանգատ հայտնել ինձ մեկի մասին, զանգատվել ինձնից՝ գանգատ հայտնել իմ մասին. Լեռնալի դեպքում՝ գործողությունը հանդում է խնդրին, մյուս դեպքում՝ վերաբերում է նրան։

³⁷ Բայերի՝ պարագա լրացումների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Բայական անդամի լրացումներ» բաժնում։

Գրեթե նույն հարաբերությունն են դրսևորում գանգատվել, հաքցնել ինձնից և իմ մասին կապակցությունները: Երկու դեպքում էլ իմնականը վերաբերության իմաստն է:

Գործիական հոլովով խնդրառություն

§ 543. Որոշ բայեր իրենց իմաստի թեւադրմամբ պահանջում են, որ իրենց լրացումները հանդես գան գործիական հոլովով: Գործիականով խնդիր ստացող բայերը արտահայտում են զանազան իմաստներ, հատկապես օժտվածություն, հիացություն, նշանավորություն, հետաքրքրություն, հպարտություն, հագեցվածություն, զբաղվածություն և այլն: Սրանց համար իբրև լրացում կարող են կիրառվել թե՛ անձ, և թե՛ իր ցույց տվող գոյականները: Գործիականով խնդրառություն ունեցող բայերի մեջ ներառվում են տարբեր սեռի բայեր, իսկ դա նշանակում է, որ այդ բայերի խոնդրառությունը հիմնականում պայմանավորվում է բայերի իմաստով և ոչ թե սեռային հատկանիշով:

§ 544. Գործիական հոլովով խնդիր են պահանջում.

1. Հպարտանալ, պարծենալ, հիանալ, հագենալ, աչքի ընկնել, փայլել, օժտել, օժտվել և այլ բայեր: Սրանց լրացումները ցույց են տալիս այն առարկան, որով կամ որի օգնությամբ տեղի է ունենում կամ կատարվում է գործողությունը: Այդ բայերի և նրանց լրացումների միջև հիմնականում միջոցի խնդրի հարաբերություն է դրսևորվում: Օրինակ՝ Սովետական մարտիկները իրավամբ հրապարտանում են իրենց առաջնակարգ մարտական տեխնիկայով (ՄՀ, 13.9.1970), ...Ուվքեր պիտի պարծենան այդ աշխատանքով, շատ սովորական մարդիկ են... (Գ, 1969, № 2): Մենք լիահույս ենք, որ մեզ նորից կհաջողվի հիանալ վանաձորի գեղեցկությամբ (ՄՀ, 6.2.1970):

§ 545. Գործիականով խնդիր են պահանջում նաև հետաքրքրվել, կլանվել, նշանավորվել, համալրվել, շրջապատվել, հագեցվել, զինվել, պարզեցատրվել, զբաղվել, թռչել և այլ կրավորական կամ շեղոք բայեր, որոնց լրացումները կարող են արտահայտել ինչպես միջոցի, այնպես էլ ներգործող խնդրի հարաբերություն կամ էլ համատեղել այդ երկու իմաստները: Ընդ որում, ներգործող խնդրի իմաստ է դրսևորվում հատկապես այն դեպքում, երբ

խնդիրը անձ է և հանդես է գալիս գործողություն կատարողի դերում, այսինքն՝ երբ գործողությունը ենթական է իր վրա կրում և ոչ խնդիրը: Խնդրի դերը այս դեպքում ավելի ակտիվ է, քան ենթականինը: Այսպես՝ ...Ամբողջովին կլանված է եղել ռստոդայքյամբ (ՎԱ, Լեոնեի հայրենի): Հանրապետության բարձրագույն դպրոցներն ամեն տարի ճամալւում են հաղարավոր երիտասարդներով (ՍՀ, 23.3.1969): Առաջին օրինակում իշխում է միջոցի խրնդրի իմաստը, երկրորդում՝ դրա հետ միասին որոշակիորեն զգացվում է ներգործող խնդրի հարաբերությունը (հմմտ. Երիտասարդները համալրում են դպրոցները): Միջոցի խնդրի իմաստ է դրսևորվում հետևյալ կապակցություններում՝ շրջապատվել ծառերով, նշանավորվել իրադարձություններով, հետաքրքրվել երեխայի առողջությամբ, զբաղվել նկարչությամբ, թռչել ինքնաթիռով, ներկվել արլամբ, գինիվել բարձր տեխնիկայով, պարզևատրվել շքանշանով, լուսավորվել, ծածկվել, լցվել, ասպհոկվել, ողողել մի բանով և այլն:

Միևնույն հոլովով լրացում կարող են առնել ինչպես ներգործական, այնպես էլ դրանց համապատասխան կրավորական բայերը, օրինակ՝ օծտել-օծտվել, լուսավորել-լուսավորվել, ողողել-ողողվել, պարզևատրել-պարզևատրվել, բուժել-բուժվել, հաղորդել-հաղորդվել (մի բանով): Նշված բայագույգների խնդրառության միջև նուրբ տարբերություն է նկատվում: Ներգործական բայերի լրացումը գերազանցապես միջոցի խնդրի իմաստ է արտահայտում, կրավորականներին՝ ներգործող խնդրի, որը կարող է լինել պասսիվ կամ ակտիվ: Այնուհետև, վերջիններիս խնդիրը կարող է համատեղել և՛ միջոցի, և՛ ներգործության հարաբերություն, մի բան, որ սովորաբար չի նկատվում ներգործական բայերի խրնդրառության մեջ: Վերջապես ներգործական բայերը կարող են ընդունել նաև ուղիղ խնդիր՝ ուղղական կամ տրական հոլովներով (Գերագույն Սովետը Արամին պարզևատրեց շքանշանով), իսկ կրավորականների համար կրկնաէի խնդրառությունը սովորական կամ բնորոշ չէ:

Բավական շատ են այն բայերը, որոնց գործիական հոլովով արտահայտված լրացումները ոչ թե խնդրային, այլ պարագայական հարաբերություն են արտահայտում: Այդպիսի բայերից են քալել, վազել, գնալ, դալ, շարժվել, մտնել, տանել, բերել, անցնել,

աշխատել, ընթերցել, գրել, պաշտպանել, կատարել և այլն: Օրինակ՝ քայլել, վազել, շարժվել, մտնել, փողոցով, անտառով, դաշտով, աշխատել ոգևորությամբ, պաշտպանել սրբությամբ, ընթերցել ուրախությամբ, գրել սխալներով և այլն³⁸:

Ներգոյական հոլովով խնդրառություն

§ 546. Որոշ բայեր իրենց իմաստի թելադրանքով պահանջում են ներգոյական հոլովով լրացում, հիմնականում տեղի կամ տարածական, այլև սահմանափակման խնդրի պաշտոնով. օրինակ՝ իրենց տեսակետները համրնկնում են միջազգային շատ հարցերում (ՍՀ, 3.9.1969): Նա որոշեց իրական մասնակցություն ունենալ երկրի պաշտպանության գործում (Մուր., Գևորգ Մարգարյանուհի): Վերջին օրինակում ներգոյական հոլովի փոխարեն կարող է կիրառվել տրական հոլովածեր (մասնակցություն ունենալ գործին): Այս դեպքում դրսևորվում է հանգման հարաբերություն:

Ներգոյական խնդիր են ստանում սխալվել, չամառել, համոզվել, ծուլանալ և այլ բայերը. օրինակ՝ սխալվել իր հաշիվներում, չամառել, համոզվել այդ բանում, ծուլանալ նամակ գրելու: Այս կապակցություններում դրսևորվում է սահմանափակման հարաբերություն, իսկ քննել լսառնում, հանգստանալ ճնշասենյակում, հանդիպել փողոցում, պատասպարվել անձավներում, գիշերել անտառում, երգել դահլիճում, տնկել այգում և այլ կապակցությունների մեջ՝ տեղի կամ տարածական իմաստով: Բերված բայերի պարագա լրացումը կարող է արտահայտվել տրական հոլովի ու մեջ կապի զուգորդությամբ: Այսպես՝ քննել լսարանի մեջ, գիշերել անտառի մեջ, տնկել այգու մեջ և այլն: Երկու դեպքում էլ արտահայտվում են տեղի կամ տարածական հարաբերություններ, հետևաբար մենք գործ ունենք պարագայական խնդրառության հետ, այսինքն՝ այդ բայերն ստանում են ոչ թե խնդիր, այլ պարագա լրացումներ:

Պետք է նկատել, որ ծուլանալ, համառել, սիրվել, համոզվել բայերի խնդիրը կարող է արտահայտվել ոչ միայն ներգոյականով, այլև տրական հոլովի ու մեջ կապի զուգորդությամբ: Օրինակ՝ Հա-

³⁸ Գործիականով արտահայտված պարագա լրացումների մասին մանրամասն տե՛ս «Պարագաների բաժնում»:

մոզվում է Դեպոնմոնայի անմեղության մեջ (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): Ես չսխալվեցի իմ կարծիքների մեջ... (Ր, Սամվել): Վախենում եմ, թե նա համառոի յուր ռոշման մեջ (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

ԿՐԿՆԱԿԻ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

§ 547. Կրկնակի խնդրառությունը շարահյուսական այն երեվույթն է, երբ բայի բերականական հատկանիշով և նշանակությամբ կանխորոշվում են մեկից ավելի լրացումներ, այսինքն՝ երբ բայը ըստ սեռի և իմաստի պահանջում է երկու տարբեր խնդիրներ՝ արտահայտված տարբեր հոլովներով: Ընդ որում, լրացումները չեն կարող փոխարինվել միմյանցով, որովհետև նրանք ոչ միայն ձևով, այլև իմաստով են տարբերվում իրարից: Բայի և նրա լրացումների միջև այս դեպքում դրսևորվում են տարբեր հարաբերություններ, մի բան, որ պարտադիր չէ տարբերակային խնդրառություն: Այսպես՝ — Ես ձեզ, սիրելի Աբովյան, այժմ կհայտնեմ մի տեղեկություն... (ԱՔ, Խաչատուր Աբովյան): Հայտնել բայը ըստ սեռի պահանջել է ուղիղ խնդիր՝ արտահայտված ուղղական հոլովով (տեղեկություն), ըստ իմաստի՝ հանգման խնդիր՝ տրական հոլովով (ձեզ): Կրկնակի խնդրառությունը հատուկ չէ բոլոր սեռերի բայերին, այն հիմնականում բնորոշ է ներգործականներին այն էլ միայն որոշ խմբերի:

§ 548 Կրկնակի խնդիրները կարող են դրսևորվել ուղղականով և տրականով, ուղղականով և բացառականով, այլև ուղղական և գործիական հոլովներով:

Ուղղականով և տրականով խնդիր են ստանում՝

1. Ասացական ասել, պատմել, հայտնել, հաղորդել, բացատրել, խոստանալ, խոստովանել և այլ բայեր, օրինակ՝ Կնոջս ու երեխաներիս պատմեցի այն ամենը, ինչ գրել եմ այստեղ (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): — Գարեգին, կհայտնես մոռդ իմ շնորհակալությունը (ՆԴ, Բարեբար և որդեգիր): Ամեն օր նրա մարդիկ նրան հաղորդում էին քաղաքում կատարված դեպքերի մանրամասնությունները (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Նրանք սեր էին ևեզ խոստովանում (ՀՄ, Նաիրյան դալար բարդի):

2. Մատուցման իմաստ ունեցող մատուցել, հանձնել, տալ,

նվիրել, նվիրաբերել, վերադարձնել, պարգևել, մատակարարել, հատկացնել, տրամադրել, բաց թողնել, վճարել, մատնել, կտակել և այլն: Օրինակ՝ *Դուք մեզ վերադարձրե՞մ եք կոռուստները (ՍԶ, 11.2.1969):* *Եվ հրամայեց, որ բովանդակ Ջինաստանը տաս տարի սնունդ մատակարարե րանվորներին (Իս., Ջինական մեծ պարսպի երգր):* *Կոնկրետ առաջադրանքներ տվեց մայրաքաղաքի կուսակցական, տեղական, տնտեսական կազմակերպություններին ու նրանց ղեկավարներին (ԵԵ, 11.9.1970):*

Գործածական են գինի մատուցել հյուրին, համակր հանձնել տիրոջը, կյանքը նվիրել հայրենիքին, գումար հատկացնել շինարարությանը, ունեցվածքը կտակել երեխաներին, ընծայել, պարգևավել, նվիրաբերել, վճարել մի բան (մեկին) և այլ կապակցությունները, ուր առկա է կրկնակի խնդրառություն:

Կրկնակի խնդրառություն ունեն նաև հասցեադրման, վերապրման նշանակություն ունեցող որոշ բայեր: Օրինակ՝ սխալը վերագրել անուշադրության, դիմումի պատասխանը հասցեագրել տիրոջը և այլն:

§ 549. Որոշ բայերի կրկնակի խնդրառության համար հիմք են հանդիսանում սեռային հատկանիշը և դրանով պայմանավորված իմաստային նշանակությունները: Այդպիսի խնդիր են պահանջում հատկապես ներգործականներից ածանցմամբ կամ տալ բայի հարադրմամբ կազմված պատճառական որոշ բայեր, որոնց գործողության իրականացման համար անհրաժեշտ են մեկից ավելի առարկաներ, որոնք անմիջապես իրենց վրա են վերցնում գործողությունը: Պատճառական բայերի այդ խնդիրները թեև դրսևորվում են տարբեր հոլովներով, սակայն դրանցով արտահայտվում է միևնույն հարաբերությունը. օրինակ՝ *խմեցնել կաթ երեխային, կերցնել խոտ ձիուն, այլև մոռացնել, մոռացնել տալ, հասկացնել, հասկացնել տալ, նկարել տալ, գգացնել տալ, հիշեցնել մեկին մի բան և այլն:*

§ 550. Որոշ բայեր կարող են ստանալ ուղղական և բացառական հոլովներով լրացումներ, այդ բայերը, իբրև կանոն, ներգործական սեռի են, որոնց ուղղականով խնդիրը դրսևորում է գործողությունը կրելու, իսկ բացառականով արտահայտվածը՝ անջաման, վերաբերության, ներգործության, այլև պարագայական այս կամ այն հարաբերությունը, ընդ որում, կրող խնդիր ստանալը

պայմանավորվում է բայասեռի հատկանիշով, իսկ բացառականով լրացումը կանխորոշվում է բայիմաստով, Ուղղականով և բացառականով խնդիրներ են պահանջում անջատման, ստանալու, պահանջելու, այլև մտածական իմաստ արտահայտող ստանալ, բնդունել, պահանջել, աղերսել, հիշել, հասկանալ, սովորել, անջատել, լրացնել, կտրել, հեռացնել և այլ բայեր. օրինակ՝ Բայց մեզանից պահանջում է զորք, ձի և պարեմ (ՍԶ, Պասյ թաղավոր): ...Որոնք կյանք լին աղերսում մեզանից (ԲՆ, Սերմնացանները չվերադարձան): Այնուհետև սկսեց ճիշել իր անցյալ կյանքից զանազան անցքեր (ՆԴ, Զազունյան): Արուսը ճաշվապահությունից ոչինչ չէ հասկանում (ՆԶ, Հացավան): Դեռ ոչ մի կշտամբանք չէր ստացել դեղի հրամանատարից (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Նա օգնություն կստանա հայոց ժողովրդի զանազանից (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Բերված օրինակներից առաջին երկուսում և հինգերորդում դրսևորվում է անջատման, երրորդում՝ վերաբերության շորորդում՝ սահմանափակման, իսկ վերջինում՝ տեղի պարագայի հարաբերություն:

Եթե որոշ բայերի կրող խնդիրը անձ է, ուղղականի փոխարեն դրսևորվում է տրական հոլովով: Այդ պատճառով երկակի խնդրառությունը արտահայտվում է տրական և բացառական հոլովներով. օրինակ՝ — Եվ ես՝ ապիկարս զրկեցի նրան այդ հանույքից (ՎԱ, Լեոներ հայրենի):

Գործածական են նաև բաժանել, անջատել, զատել, հեռացնել, կտրել, պոկել մի բան (մեկին), մի բանից (մեկից):

§ 551 Որոշ բայեր, հատկապես ասացական, պահանջում են ուղղականով և տրականով ու մասին կապով արտահայտված խընդիրներ, որոնք դրսևորում են կրող և վերաբերության խնդրի հարաբերություններ. օրինակ՝ Դա իր մասին բան չի պատմի (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Կոմիտեն որոշում կայացրեց այդ հայտնագործությունը զբանցելու մասին (ՍԶ, 13.3.1971):

Գործածական են նաև հայտնել, ասել, մտածել, կազմել մի բան մեկի (մի բանի) մասին: Կան բայեր, որոնք ըստ սեռի և նշանակության պահանջում են ուղղական և գործիական հոլովներով խնդիրներ: Դրանք ևս ներգործական սեռի են: Այդ բայերի սեռային հատկանիշով կանխորոշվում է ուղղական հոլովով արտահայտված կրող խնդիրը, իսկ նշանակությամբ՝ գործիականով մի-

ջոցի խնդիրը. օրինակ՝ Նա պոչով ավլում էր գետինը (ՎԱ, Հեռ-
ներ հայրենի): Սվիններով ծակծկեցին մարմինը (Ն. տ.): — Սա-
կայն ինչո՞վ պաշտպանենք մեր ամրոցները... (ՍԶ, Պապ թագա-
վոր):

Գործածական են ծածկել երևյալին վերմակով, գերել ուն-
կրողիբներին երգածանով, բարձել մեկնանք բռնով, ձեռք բերել
գլխերիքներ աշխատախոնքամբ. տախցենկ բնակարանը էլեկ-
տրականությամբ, միացենկ հոսանքը էլեկտրալարով և այլն:

§ 552. Ներգործական սեռի որոշ բայեր ստանում են ուղղա-
կանով և ներգոյականով լրացումներ: Վերջիններս մյուս հոլով-
ներով արտահայտված խնդիրների համեմատությամբ քիչ են, մի
բան, որ պայմանավորվում է ինչպես այդպիսի խնդրառություն
ունեցող բայերի սակավությամբ, այնպես էլ ներգոյական հոլով-
ի սահմանափակ կիրառությամբ: Այդպիսի կապակցություննե-
րում ուղղականով կրող խնդրի հարաբերություն է դրսևորվում
իսկ ներգոյականով դրվում է սահմանափակման խնդիրը կամ տե-
ղի պարագան³⁹:

Ուղղական և ներգոյական հոլովներով խնդիր են պահանջում
դատապարտել, մեղադրել, սխալեցնել, մալուրեցնել, վստահել և այլ
բայեր: Հիշյալ բայերի կրող խնդիրը մեծ մասամբ անձ է լինում,
ուստի այն դրսևորվում է ոչ թե ուղղական, այլ տրական հոլովով:
Այդ պատճառով առաջ է գալիս նաև տրական և ներգոյական հո-
լովներով խնդրառություն: Բացի դրանից, ում վերջավորությամբ
ներգոյականը սակավ գործածություն ունի, որի հետևանքով նրա
հոլովական իմաստը մեծ մասամբ դրսևորվում է տրականի և մեջ
կապի զուգորդությամբ:

Այդ պատճառով նշված բայերի խնդրառությունը կարող է
դրսևորվել ոչ միայն ուղղական և ներգոյական հոլովներով, այլև
ուղղականով և տրականի ու մեջ կապի զուգորդությամբ: Այսպի-
սով, դրանց խնդրառությունը կարտահայտվի հետևյալ կերպ՝

1. Ուղղական և ներգոյական հոլովներով,
2. Ուղղականով և տրականի ու մեջ կապի զուգորդությամբ,
3. Տրական և ներգոյական հոլովներով,

³⁹ Ներգոյական հոլովով տեղի պարագայի մասին տե՛ս «Թայական անդամի
լրացումներ» բաժնում:

4. Տրականով և տրականի ու մեջ կապի զուգորդությամբ:

Օրինակ՝ դատապարտել, մեղադրել, սխալեցնել, մոլորեցնել, վստահել մեկին (նաև՝ մի բան) մի բանում (մի բանի մեջ): Նկատենք, որ բերված բոլոր կիրառությունները լայն տարածում չունեն մեր լեզվում. դրանց մի մասը միայն հնարավոր կապակցություններ են, ոչ կիրառելի:

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

§ 553. Խնդրառությունը բնորոշ է ոչ միայն բայերին, այլև գոյականներին և ածականներին: Անվանական խնդրառությունը հիմնականում պայմանավորվում է բառի իմաստով, երբեմն նաև տվյալ բառի մեջ այս կամ այն չափով բայական հատկանիշի առկայությամբ: Եթե բայական խնդրառության մեջ վճռական դերը կատարում են բայիմաստն ու սեռային հատկանիշը, ապա անվանականի մեջ հիմնական գործոնը բառիմաստն է, երբեմն նաև բայական հատկանիշ ունենալու հանգամանքը: Այսպես՝ հանդիպել բայը ըստ իմաստի պահանջում է տրական հոլովով հանգման խնդիր, այլև տրական հոլովով և հետ կապով խնդիր (հանդիպել ընկերոջը, հանդիպել դիրեկտորի հետ): Միևնույն խնդրառությունն է ստանում հանդիպում բայանունը (հանդիպում ընկերոջը, հանդիպում դիրեկտորի հետ): Նույն ձևով էլ ծանոթանալը պահանջում է տրականով և տրականի ու հետ կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր (ծանոթանալ կյանքին, ծանոթանալ սղոթա հետ)։ Այդպիսի խնդիր են ստանում ծանոթ ածականը, որից կազմվել է ծանոթանալ բայը (ծանոթ կյանքին, ծանոթ կնոջ հետ) և ծանոթություն գոյականը (ծանոթություն կյանքին, ծանոթություն սղոթա հետ):

Պոյականի խնդրառությունը

Խնդրառությունը հիմնականում բնորոշ է բայանուններին, այլև ուրյուն ածանցով կազմված որոշ գոյականների, որոնք պահանջում են տրականով (նաև՝ տրականով և կապով), բացառականով, գործիականով լրացումներ: Այդպիսի ունակություն են հանդես բերում նաև բառակազմական այլևայլ դրսևորում ունեցող մի շարք բառեր:

Տրականով խնդրառություն

§ 554. Տրականով խնդիր են ստանում այցելություն, նվիրվածություն, հաշվետվություն, նոտա, ուղերձ, զեկուցում, փառք և այլ գոյականներ: Օրինակ՝ այցելություն ընկերոջը, նվիրվածություն հայրենիքին, զեկուցում համագումարին, հաշվետվություն ժողովին, ուղերձ համագումարին, նոտա կառավարությանը, փառք սովետական զինված ուժերին և այլն: Հիշյալ գոյականների մեծ մասի համար բնորոշ է միայն տրականով խնդրառությունը: Հաշվետվություն, ուղերձ, զեկուցում գոյականների խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև տրականի ու մասին, առիթվ, վերաբերյալ կապերի զուգորդությամբ. օրինակ՝ զեկուցում մարտի ութի առթիվ (հայ ժողովրդի ծագման մասին, հայ ժողովրդի ծագման վերաբերյալ), հաշվետվություն գիտխորհրդի գործունեության մասին (գործունեության վերաբերյալ, պլանների ամփոփման առթիվ) և այլն:

§ 555. Որոշ գոյականների խնդիրը կարող է դրսևորվել ինչպես տրականով, այնպես էլ տրականի ու հետ, նկատմամբ, դեմ, դեպի և այլ կապերի զուգորդությամբ:

Տրականի ու հետ կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդրառությունը հիմնականում բնորոշ է հանդիպում, համերաշխություն, հաշտություն, բարեկամություն, ծանոթություն, տեսակցություն, մտերմություն և այս կարգի ուրիշ գոյականների. օրինակ՝ հանդիպում հայագետի հետ, համերաշխություն Սովետական Միության հետ, բարեկամություն ազդականների հետ, ծանոթություն դերասանուհու հետ, այլև մտերմություն, տեսակցություն, հաշտություն մեկի հետ և այլն:

Տրականով և նկատմամբ կապով արտահայտված խնդիր են առնում հոգեկան զգացում արտահայտող սեռ, համակրանք, հարգանք, ատելություն, հետաքննություն, այլև պահանջ, հայացք, վերաբերմունք, հաղթանակ, հաղթություն, վստահություն, անվստահություն, բողոք և այլ գոյականներ: Սրանց խնդիրները հիմնականում դրսևորում են հանգման կամ վերաբերության հարաբերություն և մեծ մասամբ առնվում են լինում. օրինակ՝ Ավելի էր մեծանում նրա հարգանքը Կառույի նկատմամբ... (ՀՔ, Մեծ տան գավալները, 1): Փոխվում է մարդու վերաբերմունքը բնության նկատմամբ (ՎԱ

Հեռներ հայրենի): Գործածական են սեր աղջկա նկատմամբ, հարգանք մեծերի նկատմամբ, ատելություն թշնամու նկատմամբ, վրատագործություն բժիշկների նկատմամբ, այլև համակրանք, հակակրանք, հաղթանակ, հաղթություն, պահանջ, հայացք, զգացում մեկի (մի բանի) նկատմամբ:

Բողոք գոյականի խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև տրականի ու դեմ կապի միջոցով, ինչպես՝ բողոք դատավարության (դեպքանության) դեմ: Որոշ գոյականների խնդրառության դրսևվորման մեջ նկատմամբ կապի հետ հավասարապես կարող են կիրառվել և այլ կապեր, հատկապես հանդեպ, առաջ, դեպի և այլն օրինակ՝ վերաբերմունք մի բանի (մեկի) նկատմամբ, վերաբերմունք մի բանի (մեկի) հանդեպ, վերաբերմունք դեպի մի բան (մեկը): Պարտի ժողովրդի նկատմամբ, ժողովրդի հանդեպ, դեպի ժողովուրդը, հետախույզություն կյանքի նկատմամբ (կյանքի ճանդեպ, դեպի կյանք), սեր աղջկա նկատմամբ (աղջկա հանդեպ), պարտականություն մի բանի (մեկի) նկատմամբ, մի բանի (մեկի) հանդեպ, պարտավորվածություն մեկի նկատմամբ (հանդեպ, առաջ) և այլն:

Պայքար գոյականի խնդիրը կարող է արտահայտվել տրականով և համար, դեմ, մինչև կապերով, համապատասխանաբար դրսևորելով նպատակայնություն, ընդդիմություն և ժամանակայնություն. օրինակ՝ Պայքար հաղթանակի համար, պայքար մինչև հաղթանակ, պայքար թշնամու դեմ, պայքար ազատության համար, պայքար մինչև ազատություն և պայքար ազատության դեմ:

Առիթ գոյականի խնդիրը կարող է արտահայտվել ինչպես տրական հոլովով (առիթ սպանության, առիթ հաշտության), այնպես էլ տրականի ու համար կապի զուգորդությամբ (առիթ կովելու համար, առիթ բաժանվելու համար և այլն),

Կոիվ, նակատամարտ, պատերազմ և այլ գոյականներ պահանջում են տրականով և հետ, դեմ, միջև կապերով արտահայտված խնդիրներ. օրինակ՝ Կոիվ թշնամու հետ, կոիվ թշնամու դեմ, կոիվ թշնամիների միջև, պատերազմ Վիետնամի հետ (Վիետնամի դեմ, պետությունների միջև), ճակատամարտ զորքերի հետ (զորքերի դեմ, զորքերի միջև) և այլն:

Պարզև գոյականը պահանջում է տրականի և համար կապի զուգորդությամբ դրսևորված խնդրառություն. այսպես՝ պարզև

գյուտարարության համար, պարգև հերոսության համար և այլն:

Տրականով և մասին կամ վերաբերյալ կապով խնդրառությունը բնորոշ է հատկապես հրաման, որոշում և այլ իմաստ արտահայտող հրաման. հրամանագիր, ղեկրետ, որոշում, վճիռ, օրենք մի բանի մասին, որոշում շինարարության զարգացման վերաբերյալ. իրաման պարգևատրման մասին և այլն:

Հիշյալ գոյականների լրացումները արտահայտում են վերաբերության հարաբերություն, հադես գալով որպես վերաբերության խնդիրներ:

Բացառականով խնդրառություն

§ 556. Որոշ բայանուններ պահանջում են բացառական հոլովով լրացումներ, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց բայական շատկանիշով կամ բայական ծագմամբ: Ինչպես նշվել է, հեռացում, անջատում և այլն ցույց տվող բայերի համար բնորոշ է բացառականով լրացում ստանալը (հեռանալ քաղաքից, բաժանվել կնոջից): Հեռացման իմաստը այս կամ այն շափով առկա է նաև նշված բայերից առաջացած կամ կազմված հեռացում, անջատում, բաժանում, խուսափում, զրկում և այլ գոյականների մեջ որի հետևանքով էլ վերջիններիս համար բնորոշ է դառնում բացառականով խնդրառությունը. օրինակ՝ հեռացում, անջատում, բաժանում, խուսափում, զրկում, ազատում մեկից կամ մի բանից (հեռացում աշխատանքից, բաժանում կնոջից, խուսափում տրեյից, ազատում աշխատանքից, զրկում կոշումից և այլն):

Բացառականով խնդիր են պահանջում նաև փախուստ, փրկություն, հիասթափություն և այլ գոյականներ. օրինակ՝ փախուստ, փրկություն, հիասթափություն մեկից, մի բանից:

Դործիականով խնդրառություն

§ 557. Գործիական հոլովով խնդրառությունը հիմնականում բնորոշ է հաղորդում, հաղորդակցություն, հետաբերություն, օժտվածություն, զրադվածություն, հազեցվածություն, պարգևատրում, համալրում, ներկում, ողորդում, բուժում, նկատում, տեղափոխում և այլ գոյականների որոշ արտահայտում են հաղորդման, ընծայման, զբաղված, օժտված, հազեցած և այլն լինելու

իմաստ: Օրինակ՝ հաղորդում ռադիոյով, օժտվածություն երաժշտական ընդունակությամբ, պարզևատրում շքանշանով, համալրում երիտառարդ կադրերով, բուժում էլեկտրականությամբ, ներկում քիմիական նյութերով և այլն: Հիշյալ կապակցությունները հիմնականում դրսևորում են միջոցի խնդրի հարաբերություն:

Ածականի խնդրառություն

§ 558. Խնդրառությունը հատուկ է նաև ածականներին՝ պայմանավորված նրանց իմաստով: Այսպես՝ տեղյակ, իրազեկ ածականները ըստ իմաստի պահանջում են տրական հոլովով լրացում (իրազեկ հրամանին, տեղյակ դավադրությանը), դժգոհ. խռով ածականները՝ բացառականով խնդիր (դժգոհ մերից, խռով հարևանից): Նշված խնդրառությունը առաջ է եկել ածականների իմաստի թելադրանքով:

Որոշ դեպքում խնդրառությունը պայմանավորվում է տվյալ ածականի բայական հատկանիշ ունենալու հանգամանքով: Այսպես՝ տրականով խնդիր են պահանջում մասնակցել, կարեկցել, վստահել բայերը (մասնակցել, կարեկցել, վստահել, մեկին (մի բանի): Երբ իբրև ածական հանդես է գալիս դրանց անհնչյունափոխ բայարմատը (մասնակից, կարեկից, վստահ, մոտ և այլն), այդ դեպքում ածականը պահպանում է բայի խնդրառությունը. օրինակ՝ կարեկից, մասնակից, վստահ, մոտ մեկին (մի բանի):

Խնդրառության գործում, այսպիսով, որոշ դեր ունի նաև ածականի մեջ բայական հատկանիշի առկայությունը կամ նրա բայական ծագումը:

Ժամանակակից հայերենում ածականները ստանում են տրական, բացառական, գործիական, մասամբ նաև ներգոյական հոլովներով խնդիրներ, ընդ որում, խնդրառությունը հիմնականում բնորոշ է ստորոգելիական վերագրի և որոշիչի պաշտոնով կիրառվող ածականներին:

Տրականով խնդրառություն

§ 559. Բավական շատ են տրական հոլովով խնդիր պահանջող ածականները: Քանակական տեսակետից նրանք զերպանցում են մյուս հոլովներով խնդիր ստացող ածականներին: Ճիշտ այդ-

պես էլ տրականով բայական խնդրառությունը գերազանցում է մյուս հոլովներով դրսևորվող խնդրառությունը: Տրականով խնդիր ստացող ածականները արտահայտում են բազմազան իմաստներ: Այդպիսի խնդիր են պահանջում հատկապես՝

1. Իրազեկություն, հայտնի, ծանոթ լինելու և այլ իմաստ արտահայտող իրազեկ. տեղյակ. անտեղյակ. լավատեղյակ. փառատեղյակ. գիտակ. անգիտակ. հայտնի. անհայտ. անգետ. փառահայտ. ծանոթ. անծանոթ և այլ ածականներ: Օրինակ՝ — Այժմ ես կուզեի ամենքդ լինեք իրազեկ մեր հրամանին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ու հավիտյան էլ մնացին քնած, դավին անտեղյակ⁴⁰, ցավին անտարբեր (ՀԹ), Թմկաբերդի առումը: Նս ծանոթ չեմ թագուհու վշտերին (Մուր., 'Ինորգ Մարգարետունի): Այդ փառահայտ է Բեզ. Կ' ինձ, Կ' ամենքին (ՆԶ, Արա Գեղեցիկ): Գործածական են տեղյակ, քաջատեղյակ, ծանոթ, անծանոթ մի բանի (մեկի):

2. Հնազանդություն, երախտագիտություն, համերաշխության, օգտակարության մտերմության և այլ իմաստ արտահայտող հլու. հնազանդ, մտերիմ, մոռ, մոտիկ, հավատարիմ. համերաշխ, հաշտ. օգտակար. վնասակար, անվնաս, երախտապարտ և այլ ածականներ: Օրինակ՝ ...Պատասխանեց միամիտ և միևնույն ժամանակ ասես հակառակորդին հնազանդ (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ու միշտ հնազանդ հնոց աղաքին... (ՀԹ, Անուշ): Մարդը ավելի մոտիկ է մահին, քան թե կյանքին (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ): Ուխտենք հավատարիմ մնալ հայրենիքին... (ԴԴ, Վարդանանք):

Վերը նշված ածականների մեծ մասի համար իբրև խնդիր կիրառվում է թե՛ անձը, թե՛ իրը. օրինակ՝ օգտակար է երեխային (առողջությունը), հավատարիմ կնոջը (իր ուխտին), մոտիկ Արամին (այգուն) և այլն: Անձի ղեպքում խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև տրականի և հետ կապի զուգորդությամբ, օրինակ՝ մտերիմ, հաշտ, համերաշխ մեկի հետ:

3. Պիտանիություն, արժանի ու հարմար լինելու, վստահության, վարժվածության, անտարբերության և այլ իմաստ արտահայտող պիտանի. անպիտան, արժանի, անարժան, հարմար, ան-

⁴⁰ Որոշ ածականներ կարող են ստանալ մեկից ավելի հոլովներով խնդիրներ: Այստեղ որոշակի դեր են կատարում բառի բազմիմաստությունը և նրա իմաստալիս նրբերանգները. օրինակ՝ տեղյակ գործից (գործին), անտեղյակ ղեպքից (ղեպքին) և այլն:

հարմար, վայել, անվայել, պատշան, անպատշան, վստահ, անվստահ, վարժ, անվարժ, հմուտ, ուշադիր, սիրալիր, քանկ, սուրբ, անտարբեր, օտար, ուժեղ, պատասխանատու, խորթ և այլ ածականներ, որոնց խնդիրը լինում է թե՛ անձ, թե՛ իր և ցույց է տալիս զանազան, հատկապես հանգման, որոշիչային և այլ հարաբերություններ. օրինակ՝ Սեազան էլ գործել է այս պատմին արժանի մի հանցանք... (Մուր., Գեորգ Մարգարեանի)։ ...Անվերջ կրկնում էի, թե Երվանդը անարժան էր Անահիտին (Իս., Գեորգեանի վրա)։ Իգիթին վայել սրտառուլ ողբով լաց ու կոծ արին ձեն ձենի տված... (ՀԹ, Անուշ)։ Քայլում էր դանդաղ, ամեն բանի ուշադիր (Սև, Մխիթար սպարապետ)։ Մեր զորապետները բավական անվարժ էին հայոց երկրի պայմաններին (Բ, Սամվել)։ Գործածական են հարմար, անհարմար, պատշաճ, խորթ, օտար մի բանի (մեկին) և այլ կապակցություններ։

Որոշ ածականների խնդիրը կարող է արտահայտվել տրականի և կապի զուգորդությամբ։ Այսպես՝ տրականով և նկատմամբ (նաև հանդեպ) կապով խնդիր են ստանում ուշադիր, սիրալիր, անտարբեր, բարյացակամ, անբարյացակամ, հոգատար ածականները (ուշադիր երեխայի նկատմամբ (հանդեպ), սիրալիր կնոջ նկատմամբ, անտարբեր հարևանի նկատմամբ (հանդեպ), հոգատար ասպիրանտների նկատմամբ, բարյացակամ դիրեկտորի նկատմամբ և այլն։ Տրականով և համար կապով խնդրառությունը բնորոշ է պիտանի, անպետֆ, հարմար, անհարմար ածականներին (պիտանի խմելու համար, անպետք գրելու համար, հարմար հնձելու համար, անհարմար գործելու համար)։ Տրականի և համար կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր են պահանջում նաև քանկ և սուրբ ածականները (թանկ ինձ համար, սուրբ նրա համար)։

Տրականով և վրա կապով խնդիր է առնում վստահ ածականը (վստահ իր ուժերի վրա)։ Տրականով և մեջ կապով՝ հմուտ, վարժ, անվարժ, ուժեղ և այլ ածականներ (հմուտ նետաձգության մեջ, վարժ ընթերցանության մեջ, ուժեղ վիճաբանության մեջ և այլն)։ Սպասելի էր, որ հիշյալ ածականների խնդիրը կիրառվեր ներգոյական հոլովով, բայց քանի որ դրանց ներգոյականը գործածական չէ, ուստի նախապատվությունը տրվում է տրականի և մեջ կապի

զուգորդության մեջ արտահայտված ձևին, որը իմաստով մոտ է ներգոյականին:

Պատասխանատու ածականը պահանջում է տրականով և առասշուրով խնդիր (պատասխանատու մեկի առաջ):

4. Մասնակցություն, կարեկցություն, օժանդակություն, մոտիկ կամ առնթին լինելու իմաստ արտահայտող կից, մասնակից, կարեկից, ցավակից, վշտակից, աշակից, կամակից, գործակից, վիճակակից, հաղորդակից, զուգակից, ձայնակից և այլ ածականներ, որոնք բաղադրված են կից արմատով և հիմք են հանդիսացել համապատասխան բայերի կազմությանը, որոնց խնդրառությունը պահանջում է ածականների մեջ. օրինակ՝ Դու մասնակից էիր նրա փառքին, մասնակից եղար և նրա դժբախտությանը (Բ, Սամվել), Թե՛ ես և Թե՛ իմ ամուսինը դավաճաններին աշակից չենք լինի (ն. տ.): ...Կարող է քո կարիքներին կարեկից լինել քո ցավերին՝ ցավակից (ն. տ.): Նրա խրհիթին կից մի մեծ բակում որոճում էին ոչխարները (Իս., Արևի մոտ): Գործածական են նաև զուգակից, հաղորդակից, ձայնակից, վշտակից մի բանի (մեկին) ձևերը:

5. Համապատասխանության, համաձայնության, հավասարության, համաչափության, մի բանի ընդունակ, հասու, պատրաստ, բնորոշ և այլն լինելու զուգափար արտահայտող համապատասխան, անհամապատասխան, համահավասար, հավասար, համաձայն, համագործ, համահնչուն, նման, համամիտ, համակիր, համաչափ, համընթաց, զուգընթաց, ընդունակ, անընդունակ, անընտել, անձնվեր, անձնատուր, հասու, պատրաստ, այլ և զուգահեռ, ակնատես, դավադիր, անդավաճ, հակասական, շնորհապարտ և այլ ածականներ: Սրանց խնդիրը կարող է լինել Թե՛ անձ, Թե՛ իր, մի քանիսը կարող են ստանալ միայն իր-խնդիրը: Դրանց խնդիրները հիմնականում դրսևորում են հանգման և մատուցման հարաբերություններ: Օրինակ՝ ...Եվ ամեն մեկն իր տեսին համապատասխան խելք ունի (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Երևում էր, որ նա համամիտ էրազմալին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նրա բարձրարժեք երկերը համահնչուն են մեր ժամանակին, մեր կյանքին (ՍԶ, 11.10.1970): ...Աչքերը նորից փակում էր և անխոս քայլում ծեղունուն համընթաց (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Եթե համարժեք, համաձայն, համակիր և այլ ածականների խնդիրը անձ է, կարող է արտահայտվել տրականի և հետ կապի զուգորդությամբ. օրինակ՝ Ես համաձայն չեմ Կոնկիենի հետ (ԲՀ. Սերմնացանները չվերադարձան): Համակիր, համամիտ մեկի հետ:

Գործածական են ականատես, զուգընթաց, ընդունակ, հասու, պատրաստ, դավադիր, զուգահեռ մի բանի (նաև մեկին) և այլ կապակցություններ, ուր զրուցվում է ածականների տրական հոլովով խնդրառությունը:

6. Մատչելիության, հաճելիության, համակրության, կարևորության և այլ իմաստ արտահայտող մատչելի, անմատչելի, հասկանալի, անհասկանալի, պաշտելի, սիրելի, ախորժելի, առելի, զգվելի, բնորոշելի, համակրելի և այլ ածականներ որոնք բաղադրված են բայարմատներից ի ածանցով: Սրանց մի մասի խնդիրը անձ է լինում մյուսներինը կարող է լինել և՛ անձ, և՛ իր (հանելի՛ մատչելի, ախորժելի, սիրելի): Նկատենք, որ անձի դեպքում խնդիրը կարող է ստանալ նաև կապական արտահայտություն (տրական + կապ). օրինակ՝ մատչելի մեկին (մեկի համար), սիրելի մեկին (մեկի համար), հաճելի մեկին (մեկի համար) և այլն: Տրականով խնդրառություն է արտահայտված հետևյալ օրինակներում՝ Դա միայն անհասկանալի է հիմարներին (Սհ, Մխիթար սպարապետ): ...Կանգնած էր հաստրակ մահկանացուներին անմատչելի այդ բարձրության վրա (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Երևում էր, որ ներս մտնողը բոլորին էլ սիրելի մի անձնավորություն էր (Մուր., Գևորգ Մարուպետունի):

Տրականի և համար կապի զուգորդությամբ խնդիր են առնում նաև վտանգավոր, կարեւոր և այլ ածականներ (վտանգավոր զորքի համար, կարևոր աշխատանքի համար):

7. Տրականով են խնդիր պահանջում նաև կարոտ, սիրահար, սովոր, ենթակա և այլ ածականներ, որոնց համար իբրև խնդիր կարող են կիրառվել և՛ անձը, և՛ իրը, բացառությամբ սիրահարի, որի խնդիրը սովորաբար իր է լինում: Օրինակ՝ Մուլի սիրահար էր այսպես կոչված անկենդան բնության (ՊՍ, Սայաթ-Նովա): Դա անկենդան մի վայր է, ջրի կարոտ... (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Գուշացիները ղարմացել էին, թե ինչպես սարերի սովոր մարդր...

խնամում է իր որդուն (Արաքս, Օհան Նայրիկը)⁴¹։ Բերված կա պակցություններով զրսնորվում է հանգման հարաբերություն։

Բացառականով խնդրառություն

§ 560. Որոշ ածականներ իրենց իմաստի թելադրանքով պա հանջում են բացառականով խնդիր։ Բացառական հոլովով խնդրա- ությունը բնորոշ է զանազան իմաստներ արտահայտող ածական- ների։

Այդպիսի խնդիր են առնում՝

1. Գոհունակություն, գաղտնիություն, իրազեկություն, անբա- ժանելիություն և այլ իմաստ արտահայտող զոհ, դժգոհ, գաղտնի, քաղնու, ծածուկ, անտես, անտեսանելի, աննկատ, աննկատելի, անվերել, տեղյակ, անտեղյակ, բաժան, անբաժան, տարբեր և այլ ածականներ⁴²։

Սրանց ճնշող մեծամասնության համար իրրե խնդիր կարող են հանդես գալ անձի և իրի անունները առանց խտրության. օրի- նակ՝ եվ զոհ իր սրամտությունից՝ գնաց (ՎԱ, Լեոներ Նայրենի)։ Որդին մութից ծածուկ գործեր է կատարում... (Բ, Սամվել)։ Աշ- խարհի շար ու բարուց անտեղյակ, միամիտ երեխաներ չենք (ԱԲ, Նամակ ուսաց թագավորին)։ Դժգոհ, թաքուն, գաղտնի, անբա- ժան, աննկատ, տարբեր մեկից (մի բանից)։ Հիշյալ կապակցու թյուններով զրսնորվում են անջատման, վերաբերության և այլ հարաբերություններ։

2. Չունենալու, զուրկ, ազատ կամ անկախ լինելու և այլ ի- մաստ արտահայտող զուրկ, զերծ, ազատ, անկախ, հեռու, ուր- խողով, խորք, զգույշ, շնորհակալ, ապահով, վրեժխնդիր, քերե, ուժեղ, թույլ և այլ ածականներ։ Սրանցից մի քանիսի հետ իբրե խնդիր կիրառվում է անձը (շնորհակալ, վրեժխնդիր, խողով, խորթ, որբ և այլն)։ Մյուսների հետ հավասարապես կարող է հանդես գալ թե՛ անձը, թե՛ իրը (զուրկ, ազատ, հեռու, զգույշ, ուժեղ, թույլ և այլն), իսկ զերծ-ը պահանջում է իրի անվամբ արտահայտված խնդիր։ Օրինակ՝ Իսկ այժմ նա ազատ է այդ երկյուղից (Մուր.,

⁴¹ Տրական հոլովով խնդիր պահանջող ածականները վերը նշվածով չեն սահ- մանափակվում։ Դրանք քանակապես բավական շատ են, իմաստով՝ բազմազան։ Այստեղ ներկայացվել են միայն որոշ իմբեր։

⁴² Կռն ածականին բնորոշ է նաև գործիականով, իսկ տեղյակ, անտեղյակ ածականներին՝ տրականով խնդրառություն։

Գևորգ Մարգարետունի): Սասմա սաւեւից շատ ու շատ ճեռու թընդում էր նրա հոշակն ահարկու (ՀԹ, Սասունցի Դավիթ): Շնորհալալ եմ քեզանից... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Գործածական են նաև զուրկ, անկախ, որբ, խռով, խորթ, զգուշ, վրեժխնդիր, ուժեղ մեկից (մի բանից):

Հաճախ ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով կիրառվող ածականների բացառական հոլովով խնդիրը ցույց է տալիս, որ առարկան տվյալ հատկանիշը ունի ոչ թե ընդհանրապես, այլև միայն որոշ տեսակետից, մասնավորապես, այսինքն՝ ածականի ընդհանուր նշանակությունը սահմանափակվում է խնդրի շրջանակում: Այդպիսի սահմանափակություն է մտցվում քերթ, ունեղ, բախտավոր, դժբախտ, բույլ, ապահով, անհանգիստ և այլ ածականների խնդրառության դեպքում: Օրինակ՝ ուժեղ մաթեմատիկացից, թույլ հայոց լեզվից, ապահով վտանգից, անհանգիստ տնից, այլև բախտավոր, դժբախտ այդ կողմից (տեսակետից) և այլն: Բացառականով խնդրառություն է դրսևորում նաև համեմատական բաղդատականի ժամանակ, երբ համեմատվող գոյականը կիրառվում է բացառական հոլովով. օրինակ՝ ոսկուց թանկ, արծաթից էժան, վարդից հոտավետ, բամբակից սպիտակ և այլն: Հիշյալ կապակցությունները հանդես են գալիս նախադասության մեկ անդամի պաշտոնով:

Գործիականով խնդրառություն

§ 561. Որոշ ածականների բնորոշ է գործիականով խնդրառություն, մի բան, որ հիմնականում պայմանավորվում է նրանց բառային իմաստով: Այդպիսի խնդիր են առնում լիություն, առատություն, այլև հպարտ, նշանավոր և այլն լինելու իմաստ արտայայտող լի. լիք, լեցում, լիփ-լեցում, առատ, հաբուստ, հպարտ, երջանիկ, հայտնի, նշանավոր, հղի և այլ ածականներ: Սրանցից մի քանիսի համար իբրև խնդիր գերազանցապես կիրառվում է իրր (հայտնի, առատ, նշանավոր), մյուսների խնդիրը կարող է լինել թե՛ անձր, թե՛ իրր, բացառությամբ երջանիկի, որի խնդիրը սովորաբար անձ է լինում: Օրինակ՝ Գիշերը լի էր հուզումներով, ցավով ու կարոտով, Երազանքներով ու տագնապներով (ՀԹ Մեծ տան զավակները, 1): Այս հայր Սահակը նշանավոր էր իր բժշկությամբ

(Սև, Մխիթար սպարապետ): Նա գյուղում հայտնի էր իր ծայրահեղ աշխատասիրությամբ (Սև, Հոգը, 1): Արժրունյաց տոհմը հաճախ էր դավաճաններով (Մուր., Գևորգ Մարգարտունի): Իսկ դա հղի էր գալիքի անհնարին սարսափներով (ԴԴ, Վարդանանք): Ու մեր բախտով լինենք հպարտ (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի): Գործիականով խնդրառություն է արտահայտված նաև հետևյալ կապակցությունների մեջ՝ առատ մրգով, երջանիկ ամուսնով, ծաղիկներով զարդարուն, օծուն արևով, խղճով կահավորմամբ և այլն:

Որոշ կապակցություններում ածականների իմաստը սահմանափակվում է խնդրի շրջանակում, այսինքն՝ նշվում է, որ ածականով արտահայտված հատկանիշը բնորոշ է առարկային ոչ թե ընդհանրապես, այլ այս կամ այն տեսակետից: Այսպես՝ Վահանը առողջ է հոգով, գեղեցիկ՝ մարմնով նախադասության մեջ առողջ և գեղեցիկ հատկանիշը վերագրվում է Վահանին միայն նրա հոգու և մարմնի տեսակետից:

Մարմնով գեղեցիկ, հոգով առողջ կապակցություններում գեղեցկությունն ու առողջությունն, իբրև հատկանիշներ, համապատասխանաբար տարածվում են միայն մարմնի և հոգու վրա, վերագրվում միայն նրանց: Այստեղ որոշակի սահմանափակություն է մտցվում հատկանիշների զրոստորման մեջ:

Ներգոյականով խնդրառություն

§ 562. Որոշ ածականներ պահանջում են ներգոյականով լրացումներ՝ պայմանավորված նրանց բառային նշանակությամբ: Այդպիսիք են՝ ծուլլ, բուլլ, հանցավոր, անկեղծ, վառժ, անվառժ, հմուտ, հիշտ, իրավացի, ժլատ, անհամեստ, մեղավոր, անընդունակ, կույր, համբերալիս և այլն: Սրանցից մի քանիսը, ինչպես նշվել է, կարող են առնել նաև այլ հոլովներով (բացառականով, տրականով, գործիականով) խնդիրներ: Հիշյալ ածականների ճնշող մեծամասնությունը, կիրառվելով ստորոգելիական վերագրի (նաև որոշիչի) պաշտոնով, ցույց է տալիս, որ առարկան տվյալ հատկանիշը կրում է ոչ թե ընդհանրապես, այլ մասնավորապես: Ածականի և ներգոյական հոլովի կապակցությամբ սահմանափակություն է մտցվում հատկանիշի նշանակության մեջ, մասնավորեցվում խնդրի նկատմամբ: Այսպես՝ «Նա շատ ծուլ է նամակ գրելում»

նախադասության մեջ ծուլությունը տարածվում է միայն նամակադրության վրա, ուրիշ բնագավառներ դուրս են մնում այդ սահմանափակությունից: Իսկապես մեկը կարող է ծուլ լինել նամակ գրելում, բայց ուժեղ լինել ձիավարության, ընթերցանության, նետաձգության կամ վազելու մեջ:

Ածականների ներգոյական շուրջով խնդրառությունը նկատելի է նաև հետևյալ կապակցություններում՝ անկեղծ է սիրո հարցում, ճիշտ է իր դատողություններում, հմուտ է պատերազմի գործում, մեղավոր է այդ բանում, ժլատ է ընտանիքում և այլն: Պետք է նկատել, որ ուրիշ կապակցություններում չիշյալ ածականների համար սովորական է ոչ թե ներգոյականով, այլ տրականով և մեջ կապով խնդրառությունը (իրավացի պահանջների մեջ, վարժ ընթերցանության մեջ): Դա պայմանավորվում է ածականի խնդիրների ներգոյական հոլովաձևի անգործածական լինելու հանգամանքով: Ներգոյական հոլովի իմաստը կարող է դրսևորվել տրականով և մեջ կապով: Այդ պատճառով ներգոյականի շարժածվող ձևերի փոխարեն հաճախ հանդես է գալիս տրականը մեջ կապով, որի հետևանքով փոխվում է ածականների խնդրառությունը (ներգոյական հոլովի փոխարեն հանդես է գալիս տրականը մեջ կապով):

ԱՌՊՈՒԹՅՈՒՆ

§ 563. Ասորությունը բառերի ստորադասական կապակցության այնպիսի ձև է, որի ժամանակ լրացումը փոփոխություն չի կրում գերադաս անդամի իմաստային կամ քերականական հատկանիշների պահանջով, Այդ տեսակետից նա հակադրվում է համաձայնությանն ու խնդրառությանը, որոնց դեպքում լրացումները փոփոխության են ենթարկվում, ստանալով գերադաս անդամի թվադրած կամ պահանջած ձևը: Ասորական կապակցության մեջ գերադաս անդամը չի ազդում լրացման վրա, որևէ դեր չունի նրա դրսևորման մեջ: Լրացումը կախվածության մեջ չէ գերադաս անդամից և կիրառվում է անփոփոխ ձևով՝ անտարբեր գերադաս անդամի իմաստի կամ քերականական հատկանիշների նկատմամբ: Օրինակ՝ առագ վազել, հաճախ հանդիպել և այլ կապակցություններում առագ և հաճախ բառերը որևէ փոփոխության չեն ենթարկվել՝ պայմանավորված նշված բայերի իմաստային կամ այլ կարգի հատկանիշով:

Առդրության ժամանակ կարևոր դեր է կատարում բառերի շարահասությունը, այլև կապակցվող անդամների միավորման լինելությանը: Այսպես՝ Նա լրջորեն ուղղեց պատրաստվել քննության: Նա որոշեց լրջորեն պատրաստվել քննության: Առաջին օրինակում լրջորեն մակբայը լրացնում է ուղղեց. 2-րդ-ում՝ պատրաստվել բային: Առաջին նախադասության մեջ ընդգծվում է լրջորեն որոշելու, մյուսում՝ լրջորեն պատրաստվելու իմաստը:

Առդրություն գոյականին

§ 564. Առդրական կապակցության մեջ գերադաս անդամի դերով կիրառվում են գոյականները: Գոյականին առդրվում են՝

ա) Գոյականը— Գոյականին առդրվող գոյականը կարող է կիրառվել ինչպես ուղղական, այնպես էլ թեք հոլովով: Այսպես՝ ծով աչիւն, պողպատ կամփ, հերոս մարդ և այլն: Այս կապակցություններով զրուստրվում է որոշիչ-որոշյալի հարաբերության, իսկ Արամի ձեռքը, սենյակի լուսամուտը, գրքի կազմը, մութ սեղ, փաղափի լուսավորությունը և այլ կապակցություններում արտահայտվում են պատկանելության, սերման, հատկացական և այլ հարաբերություններ, այսինքն՝ այստեղ առկա է հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերություն:

բ) Ածականը— Ածականի առդրությունը գոյականին լայն տարածում ունի հայերենում: Ամեն մի ածական կարող է առդրվել տարբեր գոյականների, ստեղծելով ստորադասական բազմաթիվ կապակցություններ, ուր ածականները զրուստրում են գերադաս անդամի որակական հատկանիշը. օրինակ՝ գեղեցիկ աչիւն (երեխա, երկինք), համեստ մարդ, հերոսական արաբ, փայլուն հաղթանակ, արագահոս գետ և այլն: Այս կապակցություններում զրուստրվում է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն:

գ) Թվականը— Թվականների և գոյականների առդրությամբ ստեղծվում են թվային հատկանիշ արտահայտող կապակցություններ, օրինակ՝ հինգ ռուրլի, յոթ երեխա, տասնհինգ ուսանող, հարյուր ինքնաթիռ, հազար զինվոր, հիսուն աշխատություն, երկուրդ կուրս, հինգերորդ մեկնում, չորերորդ երեխան և այլն:

դ) Մակբայը— Գոյականին կարող է առդրվել նաև մակբայը: Թեև մակբայների համար բնորոշ է գոյականի վրա զրվելով առարկայի հատկանիշ արտահայտելը, սակայն հանդիպում են այդպի-

սի որոշ կապակցություններ: Ընդ որում, մակբայները առդրվում են չափապես այնպիսի գոյականների, որոնք այս կամ այն չափով գործողության իմաստ են դրսևորում, օրինակ՝ հանկարծակի հարձակում, արագ զարգացում, շեշտակի վերելք, լիովին ունչացում, ամբողջովին կաճանում և այլն: Այս կապակցություններով դրսևվորվում է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն:

Ե) Գերանունը — Գոյականի նետ կապակցվում են իմնականում ցուցական, որոշյալ, անորոշ, հարցա-հարաբերական և այլ դերանուններ, իհարկե, ոչ բոլորը. օրինակ՝ այսպիսի խոսակցություն, այդպիսի գիրք, այնպիսի վերաբերմունք, ինչպիսի բաշագործություն, որքան համարձակություն, որևէ մարդ, ամբողջ ունեցվածք և այլն: Լրացումները դրսևորվում են գերադաս անդամի այս կամ այն հատկանիշը:

զ) Եղանակավորող բառերը — Ստորադասական կապակցությունների մեջ գոյականը կարող է ունենալ եղանակավորող բառերով արտահայտված լրացում. օրինակ՝ կարծես մարդ (էր), միայն դրքեր (էին), մինչև անգամ երեխան (հանգիստ չէր), նույնիսկ պոեմը (ավարտված չէր) և այլն: Այսպիսի կապակցությունները քիչ են հանդիպում: Դա բացատրվում է նաև նրանով, որ եղանակավորող բառերը սովորաբար երանգավորում են ամբողջ նախադասությունը և ոչ թե նրա առանձին անդամը, հետևաբար ավելի քիչ են կապվում գոյականով արտահայտված անդամի հետ:

Առդրություն ածականին

§ 565. Ստորադասական կապակցության մեջ դերադաս անդամը կարող է արտահայտվել ածականով: Ածականին առդրվում են՝

ա) Մակբայ — Հայերենի համար սովորական են մակբայի և ածականի առդրությունը կապակցությունները, որոնցով կա՛մ դրսևվորվում է հատկանիշի չափը (աստիճանը), կա՛մ մասնավորեցվում է այն, սահմանափակելով լրացման շրջանակով, կա՛մ էլ պարզապես արտահայտվում է ժամանակային հատկանիշ. օրինակ՝ շատ բարի, չափազանց բեմոլ, ավելի զգաստ, բացարձակապես հավատարիմ, լիովին վստահ, ֆիզիկապես առողջ, հոգեպես զեղեցիկ, միշտ ուրախ, Լորենց հանգիստ և այլն:

բ) Ածականք— Ածականք, առդրվելով ածականին, դրսևորում է նրա հատկանիշի աստիճանը. օրինակ՝ քաջ հայտնի, լավ ծանոթ, արտակարգ ուրախ. բացարձակ ստույգ, դժվար ըմբռնելի, հեշտ հասկանալի և այլն: Այս կապակցությունները միասին կիրառվում են իբրև նախադասության մեկ անդամ:

գ) Գերադուր— Ածականի հետ առդրական կապակցությամբ հանդես է գալիս նաև դերանունը: Տարածված են հատկապես քանակական հատկանիշ արտահայտող դերանունների և ածականների կապակցությունները. օրինակ՝ ուրբան ուրախ, ինչքան հանգիստ, այնպես քերև, այսքան մեծ, այդքան չքնաղ, այնքան մեղմ և այլն:

դ) Թվականք— Ածականին առդրվում է նաև թվականը: Այդպիսի կապակցությունները հանդես են գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ. օրինակ՝ շուրս հարկանի, երեք ակնանի, երկու տուղանի և այլն, Թվականի և ածականի առդրությամբ կապակցությունները լայն տարածում չունեն: Նշված ածականները առանց թվական լրացման գործածական չեն: Նրանք թվականի հետ բացառապես մեկ միավորի արժեք ունեն և ըստ էության ածական են:

ե) Նղանկավորող բառերը— Առդրական կապակցության մեջ իբրև ստորադաս անդամ կիրառվում են նաև եղանակավորող բառերը, որոնք այս կամ այն երանգ են հաղորդում գերադաս անդամին. օրինակ՝ մինչև անգամ ուրախ, իսկապես խելոք, կարծես հանդիստ, նույնիսկ շուրջ և այլն:

զ) Կապը և նրա խնդիրը— Ածականի հետ առդրական կապակցություն կարող է կազմել կապը և նրա խնդիրը: Այդպիսի կապակցություններով պրսևորվում են հավասարության, նմանության կամ բաղդատության նախաբերություններ. օրինակ՝ ձյունի պես ներմակ, արևի պես պայծառ, մահվան պես ամուր, արծառի նման անշարժ, դանակի նման սուր, մահվան շափ դառը և այլն: Հիշյալ կապակցությունները նախադասության մեջ մեկ անդամի պաշտոն են կատարում, հանդես գալով որոշիչի կամ ձևի պարագայի պաշտոնով, նայած նրանց լրացյալի խոսքի մասային պատկանելության: Եթե լրացյալը գոյական է կամ կիրառված իբրև աղյուսիսին, դրանք որոշիչի դեր են կատարում, իսկ եթե լրացյալը բայ է՝ պարագայի (հմմտ. մահվան շափ դառը օրեր և արձանի նման անշարժ կանգնել):

Առդրություն բային

§ 566. Առդրական կապակցության գերադաս անդամը կարող է արտահայտվել բայով, Բային կարող են առդրվել՝

ա) Մակրայը — Գրական հայերենում բավական տարածված է մակբայի առդրությունը անորոշ դերբային: Այդպիսի կապակցություններում մակբայները լրացնում են բային՝ արտահայտելով գործողության կատարման ղանազան հանգամանքներ՝ ձև, տեղ, ժամանակ, շափ և այլն. օրինակ՝ խորամանկորեն ծպտալ, առաջ մազկցել, միաբերան կանչել, ընդմիշտ հեռանալ, իսկույն ներկայանալ, շատ երգել, Բիշ հանգստանալ և այլն:

բ) Անորոշ դերբայը — Անորոշ դերբայը առդրվելով բայի անդեմ ձևին, եղանակավորում է գործողությունը. օրինակ՝ փորձել խանդարել, փափոցել հանդիպել, ձգտել տիրել, աշխատել խանգարել, երազել տեսնել, սկսել կառուցել, շարունակել պարել և այլն: Այսպիսի կապակցությունները նախադասության մեկ անդամի պաշտոն են կատարում, հանդես դալով որպես բայական բաղադրյալ ստորոգյալ: Անորոշ դերբային առդրվող անդեմ ձևերը կարող են կիրառվել նաև դիմավոր ձևով: Այս դեպքում կապակցությունը կարտահայտվի դիմավոր ձևի առդրությամբ անորոշ դերբային. օրինակ՝ փորձեց երգել, ցանկանում է տեսնել, կաշիատի խանգարել, սկսեց կառուցել, ձգտեց միավորել և այլն: Այստեղ դիմավոր ձևերը դարձյալ եղանակավորման երանգ են հաղորդում գործողությանը:

Հաճախ անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձևն է առդրվում բայի եղանակային կամ դերբայական ձևերին. օրինակ՝ ժպտալով ասաց, մեծանալով հասկացավ, ուրախանալով ողատմեց, երդնելով մտնել, լողալով անցնել, ծիւնելով քայլել և այլն: Հոլովական ձևերը նման կապակցություններում արտահայտում են գործողության կատարման եղանակը կամ ձևը:

գ) Ածականը — Առդրական կապակցության մեջ իբրև ստորադաս անդամ կիրառվում է նաև ածականը: Վերջինս կարող է առդրվել բայի թե՛ դիմավոր, թե՛ անդեմ ձևերին: Օրինակ՝ դեղեցիկ նկարել (նկարեց, կնկարի), մեղմ վարվել (վարվեց, կվարվի), լուրջ մտածել (մտածեց, կմտածի), երկար նայել (նայեց, կնայի), անշեղ ընթանալ (ընթացավ, կընթանա) և այլն:

դ) Նղանակավորող բառերը— Ստորադասական կապակցություն մեջ նղանակավորող բառերի համար իբրև գերադաս անդամ կարող են կիրառվել բայի անդեմ ձևերը. օրինակ՝ անսլացման հանդիպել, միայն գեկուցել, անշուշտ կգա, անսլատհառ կներկայանա, գոհցե առողջանա, մի՞թե նեղացավ և այլն: Սրանք նղանակավորում են խոսքի՝ նրան հաղորդելով հաստատական, երկբայական, դիջական և այլ իմաստներ:

ե) Կապը և նրա խնդիրը— Ստորադասական կապակցությունը կարող է ստանալ կապական արտահայտություն: Այս դեպքում կապը իր խնդրի նետ առդրվում է բային: Վերջինս կիրառվում է թե՛ դիմավոր, թե՛ անդեմ ձևերով. օրինակ՝ գազանի պես հարձակվել (հարձակվեց), գուսանի նման երդել (երդեց), երեսայի պես հեկեկալ (հեկեկաց), Հասմիկի չափ ուրախոնալ (ուրախացավ) և այլն: Լրացումները դրսևորում են ձևի, նմանության, չափի և այլ հարաբերություններ:

Առդրություն մակբային

§ 567. Ստորադասական կապակցության գերադաս անդամը կարող է արտահայտվել մակբայով: Մակբային առդրվում են՝

ա) Մակբայ— Առդրական կապակցություն են կաղմում մակբայները, ընդ որում, այդպիսի կապակցություն հնարավոր է տարբեր տեսակի մակբայներից: Միևնույն խմբի մեջ ներառված մակբայներից սովորաբար ստորադասական կապակցություն չի րստեղծվում: Ձևի, չափի և ժամանակի մակբայներին կարող են առդրվել չափի, ձևի և այլ մակբայներ. օրինակ՝ չափազանց բարեխղճուհի, շատ ուշ, բավական արագ, անառակելիորեն քիչ, բուլբուլին մոտ, անվերապահորեն շատ և այլն:

դ) Դերանունը— Մակբայի հետ ստորադասական կապակցություն են կաղմում հատկապես քանակի և ձևի իմաստ արտահայտող դերանունները. օրինակ՝ այնքան բարեկամաբար, այնքան լնջորեն, այնպես մեղմորեն, այնպես վեհորեն, նույնքան արագ, նույնչափ ազատորեն և այլն:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱԶՄՈՂ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ
ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 568. Բառերը ինքնին խոսք կազմել չեն կարող. միտք արտահայտելու համար դրանք կապակցվում են իրար հետ և դասավորվում որոշակի կարգով, Բառերի դասավորության այդ կարգը լեզվաբանության մեջ ընդունված է կոչել շարադասություն: Շարադասությունը ստորոգման և հնչերանգային ավարտվածության հետ միասին հաղորդակցության միավորի՝ նախադասության ձևավորման կարևորագույն միջոցներից է:

Շարադասությունը չպետք է դիտել որպես միայն նախադասության անդամների ընդունված կարգ, քանի որ նախադասության կազմում հանդես են գալիս նաև այնպիսի բառեր, որոնք թևեկ նախադասության անդամներ չեն դառնում, սակայն դրանց շարադասությունը նախադասության մեջ շատ կարևոր է: Այդպիսի բառերից են՝ կապերը, շղկապները, եղանակավորող բառերը, ձայնարկությունները, կոչականները, քերականական մասնիկները (օժանդակ բայ, մի արգելական) և այլն, որոնց ոչ տեղին գործածությունը կարող է աղավաղել նախադասության միտքը կամ առաջացնել անկապակցություն:

§ 569. Շարադասության դերը քննելիս պետք է նկատի ունենալ նաև բառակապակցությունները: Սրանք կարող են գործածվել և գործածվում են նախադասության մեջ, բայց և այնպես շարահյուսական միավորներ են, հետևաբար դրանց անդամներն իրար նկատմամբ նույնպես պետք է ունենան որոշակի շարադասություն (տարբեր բառակապակցությունների ունեն տարբեր տիպի շարադասություն՝ կայուն կամ ազատ): Այս բոլորից ելնելով նպատակահարմար է շարադասությունը սահմանել այսպես՝ շարադասությունը բառական միավորների դասավորությամբ ընդունված կարգն է նախադասություններում և բառակապակցություններում. այն որպես ֆեռականական արտահայտման միջոց իր դերով նպաստում է նախադասության մտքի և բառակապակցությունների իմաստի ձևավորմանը:

§ 570. Շարադասությունը լինում է կայուն և ազատ: Կայուն շարադասությունը բնորոշ է անջատական տիպի լեզուներին, որտեղ նախադասության անդամներն ունեն իրենց որոշակի տեղը:

Այս կարգի լեզուներում որպես քերականական արտահայտման հիմնական միջոց հանդես է գալիս բառերի դասավորությունը՝ շարադասությունը:

§ 571. Ազատ շարադասությունը հատուկ է կցական ու թեքական լեզուներին: Եթե կայուն շարադասության դեպքում նախադասության մեջ բառի գրաված տեղով պայմանավորված է նրա պաշտոնը, ապա ազատ շարադասության դեպքում բառի պաշտոնը նախադասության մեջ, որպես կանոն, պայմանավորված չէ նրա գրված տեղով: Ազատ շարադասությունը հնարավորություն է տալիս միևնույն նախադասությունն արտահայտել մի քանի տարբերակներով. նրան հաղորդելով մտքի տարբեր նրբերանգներ: Կցական և թեքական լեզուներում բառահարաբերական ձևույթների առատության հետևանքով շարադասությունը համեմատաբար աղատ է և քերականական արտահայտման ակտիվ միջոց չէ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ինչքան լեզուները անջատական վիճակից անցնում են դեպի կցականը կամ թեքականը, այնքան շարադասության քերականական դերը նվազում է, և բառերի դասավորությունը նախադասության մեջ դառնում է ազատ:

§ 572. Ժամանակակից հայերենը դասվում է կցական լեզուների շարքը, և հետևաբար շարադասությունը այստեղ քերականական արտահայտման հիմնական միջոց չէ, այլ այն օժտված է մեծ ազատությամբ ու ճկունությամբ, որը պայմանավորված է տրամաբանական շեշտով ու շրջունությամբ. սակայն սա բոլորովին էլ չի նշանակում, թե շարադասությունը մեր լեզվում զուտ ոճական դեր է կատարում:

§ 573. Նախադասություն կազմող բառ-միավորների շարադասություն ասելով չպետք է հասկանալ միայն ենթակայի ու ստորոգյալի և լրացման ու լրացյալի՝ իրար նկատմամբ ունեցած դիրքավորումները (շատերը շարադասության դերը նեղացնում են այս սահմաններում), Սա շարադասության նեղ և թերի ըմբռնում է: Լայն ըմբռնումով շարադասություն ասելով պետք է հասկանալ նախադասություն կազմող բառ-միավորի (անկախ նրանից այն նախադասության անդամ է, թե ոչ) դիրքը նախադասության մեջ, ինչպես նաև նրա յուրաքանչյուր հնարավոր տեղափոխություն: Այս դեպքում տեղափոխվող բառ-միավորը կարող է փոխել ոչ միայն նախադասության մեջ կատարած իր դերը, այլև խոսքի մասային

պատկանելությունը և ձեռք բերել քերականական այլևայլ իմաստներ: Արդի գրական հայերենում շարադասությունը հիմնականում երկու դեր է կատարում՝ քերականական և ոճական-իմաստային ճիշտ է, մեր լեզվում շարադասությունը գերազանցապես ոճական արժեք ունի, բայց և այնպես ոճական բազմապիսի դրսևորումների հետ այն ունի նաև շարահյուսական հարաբերություններ արտահայտելու բավականաչափ մեծ դեր:

ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

§ 574. Ժամանակակից հայերենում նախադասության մեջ գործածված բառի շարադասության փոփոխումը երբեմն առաջացնում է նույն բառի պաշտոնի փոփոխություն: Այսպես, օրինակ, որոշ նախադասություններում երբեմն ենթակայի պաշտոնը պայմանավորված է լինում միայն ստորոգյալից առաջ դրվելով, իսկ ուղիղ խնդրին՝ ստորոգյալից հետո դրված լինելու հանգամանքով: Այս երևույթը դիտելի է հատկապես այն դեպքում, երբ ենթական և ուղիղ խնդիրը համապատասխանաբար արտահայտված են լինում գոյականի նույնանման ձևերով (ուղղական հոլովով): Օրինակ՝ «Արտադրությունը պայմանավորում է սպառումը» նախադասության մեջ առտադրությունը ենթակայի և սպառումը ուղիղ խնդրի տեղերը փոխելիս փոխվում են և նրանց պաշտոնները, հետևաբար և նախադասության միտքը:

Նման կառուցվածքի ոչ բոլոր նախադասություններն էլ հնարավոր չլինում: Այսպիսի դեպքերի համար որպես օրինակ սովորաբար բերվում է «Կեցությունն է որոշում գիտակցությունը» նախադասությունը, որը հնարավոր չէ չլինել, որովհետև կեցությունն ու գիտակցությունը փոխադարձաբար պայմանավորված չեն իրարով: Կեցությունը ավելի սկստիվ է, ավելի ներգործող, քան գիտակցությունը: Հենց այս է պատճառը, որ կեցությունը ենթական չի կարելի դարձնել ուղիղ խնդիր, իսկ գիտակցությունը ուղիղ խնդիր՝ ենթակա:

§ 575. Շարադասության փոփոխությունը առաջացնում է նաև նախադասության երկրորդական անդամների պաշտոնների որոշ փոփոխություններ: Այդպիսի հատկությամբ օժտված են հատկապես երկփեղկված իմաստ ունեցող խոսքի մասերը՝ մի քանի ածա-

կաններ ու մակբայներ, անորոշ և հարակատար դերբայները, ինչպես նաև անխսկական կապերից ու կապական բառերից մի քանիսը, այդպես էլ՝ որոշ շաղկապներ ու եղանակավորող բառեր (վերջիններս շարադասության փոփոխության շնորհիվ երբեմն դառնում են նախադասության երկրորդական անդամներ)։ «Ուրախ նժույզը խաղում էր, ոստյուններ գործում» (Բ, Սամվել) նախադասության մեջ ուրախ ածականը գործածված է նժույզ դոյականի հետ և կատարում է որոշչի պաշտոն, բայց էթե այն տեղափոխենք խաղում էր բայից առաջ՝ արդեն կկատարի ձևի պարագայի պաշտոն՝ «նրժույզը ուրախ խաղում էր, ոստյուններ գործում»։

§ 576. Շարադասական փոփոխությունները երբեմն առաջացնում են նախադասության կսգմի մեջ մտնող բառերի խոսքի մասային պատկանելության փոփոխություններ։ Այստեղ նույնպես հիմնականում դեր է խաղում բառի երկփեղկված իմաստը։ «Հանգավ վերջին ճրագը, ու բարաքը հանգստացավ կարկուտից հետո ծեծված արտի նման» (Գ. Մահարի, Սև մարդը), Այս նախադասության մեջ հետո բառը դուրկ է նյութական իմաստից. դրվելով նախադասության սոնդամներից մեկի վրա, ձևավորել է նրա պաշտոնը. այսինքն՝ այն կապ է և այս նախադասության մեջ զրկված է նախադասության անդամ դառնալու կարողությունից։ Բայց էթե այդ նույն հետո բառը հեղինակը դործածեր ոչ թե կարկուտից բառից հետո, այլ երկրորդ համադաս նախադասության սկզբում՝ (Հանգավ վերջին ճրագը, ու հետո բարաքը հանգստացավ կարկուտից ծեծված արտի նման), այդ դեպքում այդ նույն բառը հանդես կգար որպես նախադասության ինքնուրույն անդամ (ժամանակի պարագա), հետևաբար կլիներ նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մաս (մակբայ)։ Ոմանք կարդում են նոր նամակները (Գ. Մահարի, Սև մարդը) և Ոմանք նոր են կարդում նամակները։ Երբ նոր բառը գործածվում է առարկայի որակական հատկանիշ ցույց տալու իմաստով՝ ածական է, իսկ ժամանակի իմաստով գործածվելիս՝ մակբայ։ Այսինքն՝ երբ այդ բառը անվան լրացում է, որոշի է և ածական, իսկ երբ բայական լրացում է՝ պարագա և մակբայ⁴³։

⁴³ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի շփեղջիկ խոսքի մասերը, Երևան, 1959, էջ 23։

Նրկփեղկված իմաստ ունի նաև հակադրության հարաբերություն արտահայտող «այլ» բառը, որը տարբեր կապակցություններում հավասարապես կարող է կատարել թե՛ շաղկապի, և թե՛ դերանվան դեր: Այս երևույթը շատ հաճախ նկատվում է նաև նույն նախադասության տարբեր շարահասություններում: Օրինակ՝ Մարությանը չպատասխանեց. այլ ծանրությամբ ծոցից հանեց մի նամակ և տվեց նրան (Մուր., Անպատճառ իշխանուհի): Այստեղ այլ-ը շաղկապ է և շաղկապում է երկու տարբեր, ներհակական հարաբերության մեջ գտնվող նախադասություններ, Բայց, եթե նույն կապակցության մեջ այլ-ը գործածվեր նամակ գոյականից առաջ, ապա այս դեպքում այն կկատարեր ոչ թե շաղկապի, այլ դերանվան պաշտոն և կդիտվեր որպես որոշիչ՝ «Մարությանը չպատասխանեց, ծանրությամբ ծոցից հանեց մի այլ նամակ և տվեց նրան»:

Եղանակավորող բառերի և մակբայների միջև ևս կան շփման եզրեր, այդ պատճառով էլ շարահասությունը դրանց տարրորոշման հարցում նույնպես վճռական դեր ունի («Իմիջիայլոց, խոսում էինք այդ մասին» և «Այդ մասին խոսում էինք իմիջիայլոց»): Առաջին դեպքում իմիջիայլոց-ը եղանակավորող բառ է, քերականորեն կապված չէ նախադասության հետ, բայց երկրորդ դեպքում՝ այն նախադասության անդամ է՝ ձևի պարագա, հետևաբար՝ մակբայ:

Երբեմն էլ, եղանակավորող բառերը նախադասության մեջ փոխելով իրենց տեղը ոչ միայն դառնում են նախադասության անդամ, այլև անցնելով նախադասության սկիզբը, մոտենում են զրլխավոր նախադասության դերին՝ «Մարմարիոնե մի արձան էր արշավում կարծես». բայց՝ «Կարծես մարմարիոնե մի արձան արշավում էր դեպի պատվանդանը» (ԱԲ, Սպիտակ ձի):

§ 577 Շարահասության քերականական դերով են պայմանավորված բացահայտիչի և բացահայտյալի պաշտոնները: Քերականական անհրաժեշտ պահանջով բացահայտիչը բացահայտյալից հետո է դրվում: Դրանց տեղափոխություններն անպայման առաջացնում են պաշտոնների փոփոխություններ: Հմտ. Իսկ Վանդունց Հաբուդը՝ տավառածի տղան, նրան հավան չի (ԱԲ, Վանդունց Բադին), Իսկ տավառածի տղան՝ Վանդունց Հաբուդը, նրան հավան չի: Երբեմն Շահանն ուշադիր նայում էր մեծ աղջկան՝ Սանդուխտին (ԱԲ, Աքարում), և «Երբեմն Շահանն ուշադիր նայում էր Սանդուխտին՝ մեծ աղջկան»:

Եթե նախադասության մեջ նույն լրացյալն ունի և՛ որոշիչ և՛ հատկացուցիչ, ապա հատկացուցիչը պետք է շարադասովի որոշիչից առաջ, այլապես որոշիչը կվերագրվի հատկացուցչին: Օրինակ՝ Բերդի առամնաձև պարիսպները կորչում են սպիտակ ամպերի մեջ (ԱԲ): Բայց ոչ՝ «Առամնաձև բերդի պարիսպները կորչում են սպիտակ ամպերի մեջ»: «Ես իմ անուշ Հայաստանի արևահամ բառն եմ սիրում» (ԵԶ): Բայց ոչ՝ «Ես անուշ իմ Հայաստանի արևահամ բառն եմ սիրում»:

Այդպես էլ՝ չի կարելի փոխել հատկացուցչին լրացնող որոշիչի շարադասությունը: Օրինակ՝ Պայծառ աստղերի լույսը չէր թափանցում սաղարթախիտ ծառերի տակ (Ավանգ.): Օտար երկնքի կամարների տակ երազիս տեսա մի չքնաղ աղջիկ (ՎՏ):

§ 578. Պարագայական իմաստով որոշիչների պաշտոնը պայմանավորված է գրեթե միայն շարադասությամբ (լոնդոնում ՏԱՍՍ-ի թղթակիցը հաղորդում է): Այստեղ լոնդոնում որոշիչը եթե փոխի իր տեղը կվերածվի տեղի պարագայի:

§ 579. Հարաբերական դերանվամբ արտահայտված ենթական, ինչպես և ամեն մի անդամ, միշտ նախադաս գործածություն ունի: Օրինակ՝ Ամեն ոք, ռվ սիրում է, անպայման բանաստեղծ է (ՆԴ): Այն ամենը, ինչ կա Փափազյանի գրքում, շարադրելու համար, հարկավոր է պարզապես էնցիկլոպեդիստ լինել:

§ 580. Գոյական և թվական անունների որոշչային պաշտոնով շանդես զալը նույնպես հիմնականում պայմանավորված է շարադասությամբ. դրանք դրվում են որոշչայններից առաջ, հակառակ դեպքում առաջանում է իմաստների խախտում: Հմմտ. Զրոսաշրջիկները այցելեցին Երևան Բաղաֆ և ...քաղաք Երևան (ծաղիկ աղջիկ, Ձենով Օհան, որսի շուն): Իսկ եթե քանակական թվականները փոխեն իրենց նախադաս դիրքը, կվերածվեն դասականների. հմմտ. 5 հարկ և հարկ 5, 12 սենյակ և սենյակ 12, 136 էջ և էջ 136 և այլն⁴⁴:

§ 581. Ժամանակակից հայերենում նախադասություն կազմող բառերի շարադասության փոփոխությունից երբեմն փոփոխվում է նաև նախադասության բնույթը: Այսպես, եթե հաստատա-

⁴⁴ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Զրեքվող խոսքի մասեր..., Երևան, 1965, էջ 115—116.

կան նախադասության ստորոգյալը բաղադրյալ է կամ արտահայտված է բայի որևէ բաղադրյալ ժամանակով, և եթե այդ նախադասության կազմում կա նաև հարաբերական դերանուն, ապա այդ նախադասության անդամների տեղափոխության ժամանակ նկատելի է մի օրինաչափություն. երբ օժանդակ բայը տեղափոխվում է հարաբերական դերանունից հետո, նախադասության բրնույթը փոխվում է. հաստատական նախադասությունը վերածվում է հարցականի (հաճախ նաև բացականչականի): Օրինակներ՝ «Երբ հեռանում է կինը», «Երբ քեզ հետ են ընկերներդ»: «Ում ժպտում է կյանքը (կինոթատրոնների հայտագրերից)»—հաստատական են: Բայց՝ «Երբ է հեռանում կինը», «Երբ են քեզ հետ ընկերներդ. Ում է ժպտում կյանքը» և այլն: Օժանդակ բայի նման դիրքավորման դեպքում անհնար է նախադասությունն արտաբերել առանց հարցական (երբեմն էլ բացականչական) հնչերանգի: Հարցման գաղափարը բխում է այդ կարգի նախադասությունների կառուցվածքից: Դա մի օրինաչափություն է ժամանակակից հայերենում, որ բացառություններ գրեթե չի ճանաչում:

§ 582. Հայերենում ուրիշի ուղղակի կամ անուղղակի խոսքի հետ անմիջապես առնչվող հեղինակային խոսքի մեջ ստորոգյալի շարադասությունը նույնպես պայմանավորված է քերականական անհրաժեշտությամբ: Այսպես՝ եթե հեղինակի խոսքը նախորդում է ուրիշի ուղղակի խոսքին, ապա հեղինակային խոսք-նախադասությունում ստորոգյալը քերականական պահանջով միշտ դրվում է ենթակայից հետո. օրինակ՝ Ավ. Իսահակյանը Շիրազի մասին գրել է. «Բնությունը նրան օժտել է փիլիսոփայական խորր ինտուիցիայով» (ՍԳ, 1964, X 10, էջ 130): Հայրս ասաց. «էլ մի գա, մոռացիր ինձ» (ՆԴ): Նույնն է նաև ուրիշի անուղղակի խոսքի դեպքում՝ «Հայրս ասաց, որ իմ ու քո միջև անանց անդունդ կա» (ՆԴ): Ռոմանոս Ռոյանը գրում է, որ երաժշտության տեսակետից խորհրդային Հայաստանը երկրորդ Իտալիան է:

Իսկ երբ հեղինակի խոսքը հաջորդում է ուրիշի ուղղակի խոսքին, այդ դեպքում հակառակն է տեղի ունենում. հեղինակային խոսք-նախադասությունում ենթական է դրվում ստորոգյալից հետո՝

— Իջնենք, ձիերը թող հանգստանան,— ասաց ընկերս (ԱԲ, Ալպ. մանուշակ):

— Ո՞վ ես, ճամփորդ,— կհարցնեն նրան մի ձայն (Գէ, Հայկ. սիմֆոնիա):

— Շա՛տ պիտի հեռանանք բանակից, տեր իմ,— հարցրեց Եզնիկը (Մուր., Գ. Մարզպ.):

ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՈՃԱԿԱՆ-ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԵՐՈ

§ 583. Ինչպես կցական ու թեքական ամեն մի լեզվում, այնպես էլ ժամանակակից հայերենում գոյություն ունի շարադասության երկու տարբերակ՝ սովորական և շրջուն:

Սովորական շարադասությունը մեր լեզվում ընդունված է անվանել նախադասության այնպիսի կառուցվածք, երբ ենթական զրվում է ստորոգյալից առաջ, որոշիչը՝ որոշյալից, հատկացուցիչը՝ հատկացյալից, իսկ բացահայտիչը՝ բացահայտյալից հետո: Ենթակայի լրացումները զրվում են նրանից առաջ: Թեև ստորոգյալի լրացումների շարադասությունը համեմատաբար աղատ է, բայց ուղիղ խնդրի ետադաս գործածությունը հայերենի բնական կանոններից մեկն է: Մեր լեզվին ավելի հատուկ է «ենթակա-ստորոգյալ-ուղիղ խնդիր» կառուցվածքը, քան «ենթակա-ուղիղ խնդիր-ստորոգյալ» կառուցվածքը: Մյուս խնդիրները նույնպես մեծ մասամբ ետադաս գործածություն ունեն, իսկ պարադաները հիմնականում նախադաս են գործածվում:

Սակայն, եթե զրավոր ու բանավոր խոսքում գործածվեր նախադասության անդամների դասավորության միմիայն վերոհիշյալ կարգը, ապա խոսքը կլիներ միապաղաղ, անհետաքրքիր, կզրկվեր կենդանությունից և անհրաժեշտության դեպքում առանձին բառեր ու մտքեր ընդգծելու և շեշտելու հնարավորությունից: Հաճախ կենդանի խոսքի մեջ փոխվում է շարադասության սովորական ձևը, որի հետևանքով ստացվում է շրջուն շարադասություն, որը հարևատացնում է նախադասության հուզաարտահայտչական հնարավորությունները և նախադասությունը օժտում իմաստային նրբություններով: Շրջուն շարադասության ժամանակ խոսքը ավելի կենդանի ու երաժշտական է դառնում:

§ 584. Շրջուն շարադասության ամենամեծ հնարավորությունները ամենից շատ դրսևորվում են չափածո խոսքում. հայերեն չափածոն գրեթե անհնար է պատկերացնել առանց շրջուն շարադա-

սության, որը շատ հաճախ նպաստում է ոտանավորի ներդաշնակ ուժի ստեղծելուն: Բայց սա չի նշանակում, թե շրջուն շարադասությունը հատուկ է միայն չափածոյին: Մեր գեղարվեստական արձակը նույնպես, օգտվելով շրջունության ամենաբազմազան հնարավորություններից, խոսքին տալիս է հուզաարտահայտչական խորություն, այն օժտում է բանաստեղծական շնչով ու բազմազան նրբերանգներով:

Ժամանակակից հայերենի նախադասության անդամների դասավորության կարգը մեծ ճկունություն ունի, որը հնարավորություն է ընձեռում նախադասության մտքի բազմաթիվ նրբերանգներ արտահայտելու: Ահա թե ինչու ընդունված է ասել, թե ժամանակակից հայերենի շարադասությունը ազատ է: Սակայն պետք է իմանալ, որ այդ «ազատությունը» ընդունելի է միայն որոշակի սահմանների մեջ:

Շարադասության ազատություն ասելով, բոլորովին էլ չպետք է կարծել, թե մեր լեզվում նախադասություն կաղմող բառերը բոլոր դեպքերում կարելի է ցանկացածի չափ տեղաշարժել: Ինչպես ամեն մի լեզվում, այնպես էլ ժամանակակից հայերենում, նախադասություն կաղմող բառերի շարադասության միայն որոշակի սահմաններ գոյություն ունեն, որից դուրս ամեն մի բառի տեղաշարժ առաջացնում է մտքի աղավաղում կամ անորոշություն, ինչպիսի նաև անկապակցություն:

Շարադասական տարբերակների թիվը կախված է ինչպես նախադասության ստորոգյալի արտահայտությունից, այնպես էլ նախադասություն կաղմող բառերի քանակից: Շարադասական տարբերակների ամենամեծ թիվն ստացվում է այն դեպքում, երբ ընդարձակ նախադասության ստորոգյալն արտահայտված է բայի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակով, ինչպես նաև պայմանական ու հարկադրական եղանակներով: Այս դեպքում նախադասության կաղմում չպետք է լինեն այնպիսի լրացումներ, որոնք հավասարապես վերագրվեն նախադասության թե՛ այս և թե՛ այն անդամին (այդպիսի լրացումները մեծ մասամբ որոշիչներն ու ձևի պարագաներն են): Այսպես, օրինակ, սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակի բայով արտահայտված ստորոգյալ ունեցող 4 բառից բաղկացած նախադասության շարադասությունը կարելի է փոփոխել 24 անգամ՝ (Նրեկոյան

նա վերադարձավ գյուղից): Իսկ նույն կառուցվածքի 3 բառից բաղկացած նախադասության շարադասությունը կարելի է փոփոխել միայն 6 անգամ՝ (Նա հանդիպեց մորը): Այսպիսի կառուցվածքի նախադասությունների շարադասական տարբերակները հեշտությամբ որոշվում են մասինատիկական բանաձևով՝ $1.2.3.4 = 24$ և $1.2.3. = 6$:

§ 585 Շարադասության հետ շատ սերտորեն առնչվում են տրամաբանական շեշտն ու հնչերանգը, որոնք նախադասության անդամների տեղափոխման հետ նախադասությունը ոճավորելու, նրան նոր նրբերանգներ հաղորդելու և միևնույն անդամների (միավորների) առկայության պայմաններում նախադասությանը տարբեր իմաստներ տալու գործում շատ վճռական դեր են խաղում:

Երբեմն խոսողը ցանկանում է նախադասության մեջ առանձնացնել, ընդգծել այն կարևորը, այն հիմնականը, որի վրա յատկապես ցանկանում է հրավիրել խոսակցի ուշադրությունը. այդ նպատակով էլ խոսողը ավելի ուժգին է արտաբերում իր համար ամենից ավելի կարևոր նշանակություն ունեցող բառը, ի տարբերություն նախադասություն կազմող մյուս բառերի: Սովորաբար արտաբերման ամենամեծ ուժգնություն ունենում է այն բառը, որը խոսակցի համար մի նոր բան է ավելացնում հաղորդվող մտքի մեջ: Հենց այդ բառի վրա էլ ընկնում է նախադասության մտքի շեշտը, որը և կոչվում է տրամաբանական շեշտ: Հայտնի է, որ ինչպես բառի վանկերը բառային շեշտով միանում ու կազմում են մի ամբողջություն, և առանց բառային շեշտի բառ չկա, այնպես էլ տրամաբանական շեշտի շնորհիվ նախադասության կազմող բոլոր բառերը կազմում են ուժեղացված մի ամբողջություն, և առանց տրամաբանական շեշտի նախադասության գոյությունն անհնարակայելի է:

Ի՞նչ բառական շեշտն ունի բառակազմական նշանակություն և հայերենում ընկնում է բառի վերջին վանկի ձայնավորի վրա, ապա տրամաբանական շեշտը երանգավորում է ամբողջ նախադասությունը և ընկնում է նախադասության այն անդամի (հաճախ նախադասության անդամ չհանդիսացող բառի) վրա, որի մեջ խոսողը խտացնում է նախադասության հիմնական իմաստը: Տրամաբանական շեշտ կրող բառը հենց այս պատճառով էլ կոչվում է նախադասության առանցքի հանդիսացող բառ: Ահա թե ինչու

լեզվաբանական գրականության մեջ տրամաբանական շեշտը հաճախ կոչվում է նաև իմաստի կամ մտքի շեշտ:

§ 586. Արդի գրական լեզվում նախադասության մտքի մեջ հիմնականը շեշտելու գործում մեծ է օժանդակ բայի դերը. այն սովորաբար դրվում է տրամաբանական շեշտ կրող բառից անմիջապես հետո: Եթե նախադասության մեջ տեղափոխվում է օժանդակ բայը, ապա դրա հետ միաժամանակ իր տեղը փոխում է նաև տրամաբանական շեշտը, որը գրեթե ձուլվում է նախադասության հնչերանգային բեռնվածությանը, նախադասության մտքի նրբերանգները սովորաբար արտահայտվում են տրամաբանական շեշտի և հնչերանգի միջոցով: Այս բոլորից ելնելով կարելի է ասել, որ նախադասության տրամաբանական շեշտը, հնչերանգը և նախադասության միավորների (բառերի) շարադասությունը սերտորեն առնչվում են իրար հետ, պայմանավորված են միմյանցով, փոխադարձաբար լրացնում են իրար, մեծ մասամբ հանդես են գալիս միասնաբար և ծառայում են միևնույն նպատակին: Այս իմաստով քննենք մի պարզ նախադասության մի քանի տարբերակները:

Նա զբաղվում է այդ հարցով (սովորական շարադասություն):

Նա է զբաղվում այդ հարցով (շրջուն շարադասություն):

Նա այդ հարցով է զբաղվում (շրջուն շարադասություն):

Այս տարբերակներից յուրաքանչյուրը խոսքի, իրողության մի կողմն է ընդգծում, ընթերցողի (խոսակցի) ուշադրությունը հրավիրում է տարբեր հանգամանքների վրա, և այդ ամենը կատարվել է օժանդակ բայի տեղափոխության շնորհիվ, որն իր հետ փոփոխել է նաև նախադասության տրամաբանական շեշտը, որն էլ սերտորեն առնչված է հնչերանգի հետ:

Օժանդակ բայի ժխտական ձևի տեղափոխությունը նույնպես իր հետ բերում է նախադասության իմաստի, տրամաբանական շեշտի և հնչերանգի փոփոխություն: Հետևյալ նախադասության յուրաքանչյուր տարբերակ («Երեկ ես քննություն չեմ հանձնել») բոլորովին առանձին հանգամանքներ է ընդգծում, խոսակցի ուշադրությունը նախադասության մտքի տարբեր կողմերի վրա է սրում՝

1. Երեկ ես քննություն չեմ հանձնել (այլ հանձնել եմ ստուգաբար, կամ ոչինչ չեմ հանձնել):

2. Երեկ ես չեմ քննություն հանձնել (այլ իմ ընկերն է հանձնել):

3. Ես երեկ չեմ քննություն հանձնել (այլ մի երկու օր առաջ): Պետք է նշել սակայն, որ նախադասության մեջ տրամաբանական շեշտի տեղը միշտ չէ, որ օժանդակ բայի դիրքով է պայմանավորված. այն հավասարապես կախված է նաև պարզ ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալների դիրքից: Օրինակ՝

Ես այդ նկարից այս անգամ լավ տպավորություն ստացա (Գալուն, 1968, № 9):

Ես ստացա այդ նկարից այս անգամ լավ տպավորություն:

Ես այդ նկարից ստացա այս անգամ լավ տպավորություն:

Ես այդ նկարից այս անգամ ստացա լավ տպավորություն և այլն:

§ 587 Եվ վերջապես, ավելադրությամբ շրջման դեպքում ևս իր վճռական դերն ունի տրամաբանական շեշտը: Նախադասության որևէ անդամը ավելի ուժեղ շեշտելու նպատակով հաճախ դիմում են ավելադրությամբ շրջման միջոցին: Սա այն երևույթն է, երբ տրամաբանական շեշտ կրող բառը գրվում է նախադասության ըսկրզբում, իրենից հետո ունենալով եմ հանգույցը՝ համապատասխան դեմքով ու թվով: Վերջինիս անհրաժեշտաբար հաջորդում է ու կամ ինչ շաղկապը⁴⁵, Օրինակներ՝ Այդ ես էի, որ հանդգնեցի տաճարի հսկա թմբուկը զետեղել թեք կամարների վրա (Գե, Հայկական սիմֆոնիա): Կոմիտասն եմ ես, ես էի, որ մաքրեցի հայոց երգի գուլալ առուն օտար տիղմից ու պղտորությունից և նրա կարկաշը լսելի դարձրի ամբողջ աշխարհում (Ն. տ.): Երկու ամիս է, ինչ վերադարձել է: Մառե էր, որ կոտրում էին: Գործ չունենալուց էր, որ նա այլևս այդ կողմերում չէր երևում և այլն:

ԵՍԹԱԿԱՅԻ ԵՎ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ՇԱՐԱԳԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 588 Ժամանակակից հայերենում ենթակայի և ստորոգյալի շարադասությունը պայմանավորված է տարբեր գործոններով՝ քերականական անհրաժեշտությամբ, ընդգծվելու, շեշտվելու հանգամանքով (կապված տրամաբանական շեշտի ու հնչերանգի հետ), ոճական հատուկ նպատակներով, ինչպես նաև ավանդական սո-

⁴⁵ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 538—539:

վորությամբ ու շեղոք դրությամբ (սա այն սովորական երևույթն է, երբ ենթակայի կամ ստորոգյալի շարադասությունը չի պայմանավորված ոչ քերականական անհրաժեշտ պահանջով, ոչ ոճական հատուկ նպատակներով և ոչ էլ շեշտադրությամբ)։

Մեր լեզվում սովորական շարադասությամբ ենթական դրվում է նախադասության սկզբում, իսկ ԼԹՆ այն ունի որոշիչ և հատկացուցիչ լրացումներ, դրանցից հետո։

§ 589. Գոյականով, դերանուններով, ածականով, թվականով և դերբայներով արտահայտված ենթակաները սովորաբար նախադաս գործածություն ունեն, մանավանդ երբ խոսքի ԼԼԿԵԽՐԵՆԹԱԿԱՆ է։ Օրինակներ՝ Բուրմունքից արբեցած մի բզեզ քնել էր առջքների մեջ (ԱԲ, Ալպիական մանուշակ)։ Վճռում են՝ փոխել տանը մնա, մեծը գնա մի ունկորի ծառա մտնի (ՀԹ, Տերն ու ծառան)։ Երբուրդը վճռականն է։ Ես հասկանում եմ քո խենթ աչքերի հրեղեն լեզուն (ՎՏ)։ Վճռողը 11 մետրանոց հարվածն էր։ Տեսածը լավ է տպավորվում։

§ 590. Առանձնապես ուշադրության արժանի է անորոշ դերբայով արտահայտված ենթական, որը նույնպես հիմնականում ստորոգյալից առաջ է դրվում։ Օրինակ՝ Մի անգամ տեսնելը հազար անգամ լսելուց լավ է (առած)։ Այս դեպքում նրա վերադառնալը անհամոզիչ է (Ավանգ., 13.9.1968)։

Այսպիսի դեպքում գրեթե հնարավոր է նաև ենթակաների ետադաս գործածությունը, որովհետև ենթակաների դերում հանդես եկած անորոշ դերբայները գործածված են որոշյալ առումով։

Ուսկիսյն անորոշ դերբայը ենթակայի դերում կարող է հանդես գալ նաև առանց հոդի, միայն այս դեպքում նրա նախադաս գործածությունը դառնում է համարյա թև պարտադիր։ Եթե այն դրվի ստորոգյալից հետո, կղաղարի ենթակա լինելուց և կղիտվի որպես ստորոգյալի մաս կազմող բառ։ Օրինակ՝ Թողնել այս վտանգավոր ուղին ու է և անկարելի ինձ համար (Շիրվ., Պատվի համար)։ Համոզել կամակոր հազարացուն՝ անկարելի է (Մուր., Գ. Մարգարետունի)։

§ 591. Դերանուններով արտահայտված ենթակաները նույնպես սովորաբար ստորոգյալից առաջ են շարադասվում, իսկ հարցական և հարաբերական դերանուններով արտահայտված ենթակաների առաջադաս շարադասությունը խիստ պարտադիր է։ Օրին-

նակներ՝ Ով քաղաքից էր հեռացել, նա թողել էր մշուշը ծեր (ԵԶ): Իմ երկիրը այն է, ուր գտնվում է բիրլիական լեռան ստորոտում, առասպելյան դրախտի տեղում (Գէ, Հայկ. սիմֆոնիա):

§ 592. Ենթական ստորոգյալից առաջ է դրվում նաև այն դեպքում, երբ արտահայտվում է դիմավոր բայով, մակբայներով, կապերով, շաղկապներով, այլ բառերով և նույնիսկ առանձին նախադասություններով (փոխանվանական գործածություններ). դրանք այս դեպքում սովորաբար ստանում են «ը» կամ «ն» որոշիչ հոգը: Օրինակներ՝ Այս «շեմ հիշում-ը» ինձ այնքան վշտացրեց (ՀԹ, Նամակներից): «Տակ»-ը նախապես եղել է գոյական և նշանակել է առարկայի ներքևի, ստորին մասը (Ս. Աբրահամյան, Չթեքվող խ. մ., 1959, էջ 11): Հիմա-ն ժամանակի մակբայ է, ամենուրեք-ը՝ տեղի: Եվ-ը, ու-ն, նաև-ը միավորիչ շաղկապներ են:

§ 593. Ենթական ստորոգյալի նկատմամբ սուղաջադաս է գործածվում նաև միավորյալ նախադասություններում, երբ մի ենթակայի հետ հանդես են գալիս մի քանի ստորոգյալներ: Օրինակ՝ «Նա ուշադիր կնայեր իրեն հարց տվող ծերունուն, կլսեր նվագախմբի ու երգչախմբի ձայներն ու կասեր...» (Գէ, Հայկ. սիմֆոնիա): Դու անհոգ եայեցիր իմ վրա ու անցար քո խաղով կանացի (ՎՏ):

Եթե ենթականերն են միավորվում մեկ ստորոգյալի շուրջը, ապա նախադասությունը կարող է ունենալ և՛ «ենթակա-ստորոգյալ», և՛ «ստորոգյալ-ենթակա» տիպի կառուցվածք.

Անց են կենում սեռ ու խնդում,

Գեղեցկություն, զանձ ու զահ (ՀԹ):

Թերթերը, ամսագրերը ու զբեերը թափված էին սեղանին (Գարուն, 1972, № 5):

§ 594. Սակայն շատ հաճախ թե՛ դրավոր և թե՛ բանավոր խոսքում հարկ է լինում հատուկ նպաստակով ընդգծելու, շեշտելու ոչ թե գործողություն կատարողը, այլ ուղղակի գործողությունը: Այս դեպքում ստորոգյալը շարադասվում է ենթակայից առաջ, երբեմն էլ անցնում նախադասության սկիզբը՝ առաջ բերելով շրջուն շարադասություն: Երբեմն էլ ենթական ստորոգյալից հետո է դրվում քերականական պահանջով:

Ամենից առաջ ենթական շարադասվում է ստորոգյալից հետո,

երբ հեղինակը շեշտում է ոչ թե գործողություն կատարողը, այլ ուղղակի գործողությունը: Այս դեպքում ընդգծվում է եղելությունը- լինելությունը. օրինակներ՝ Հնչում է ազդանշանը: Այդ նշանակում է վերջացավ ճաշի դադարը (ԳՄ, Սև մարդը): Լսվում էր կաքավի թավ երգը: Ավելի վերև, անտառի խորքից կանչում էր միրհավը (ԱԲ, Միրհավ):

§ 595. Ստորոգյալը ենթակայից առաջ է շարադասվում մեծ մասամբ բնության նկարագրություններում՝ խոսքը ավելի գունեղ դարձնելու նպատակով. Գեղեցիկ է Սևանը լուսադեմին... Զաւրնում է լիճը: Նրա հետ զարթնում է ողջ Սևանա աշխարհը... Այդ շառաշյունից արթնանում է շամբուտների փետրավոր բնակչությունը... (ՎԱ, Սևանի ափին), Ամայի ձորերում դեղնակարմիր անտառի և հնձած արտերի վրա իջել էր մի պայծառ տխրություն (ԱԲ, Միրհավ):

Խոսքին յուրահատուկ ուրիշ տալու համար կրկնվող ստորոգյալները նախադաս են դրվում:

Դուվում եմ, դուվում եմ, դուվում եմ ձիերը (ԵԶ, Անքնություն):

Կանչում է կրկին, կանչում անդադար

Էն չքնաղ երկրի կարոտը անքուն (ՀԹ, Անուշ):

§ 596. Ժողովրդական ստեղծագործություններում (հեքիաթներ, լեգենդներ, բալլադներ և այլն) ստորոգյալը սովորաբար ենթակայից առաջ է շարադասվում. այս կարգի շարադասությունը նպատակահարմար ենք գտնում անվանել ավանդական:

Այս դեպքում ստեղծագործողը լսողի ուշադրությունը հրավիրում է հատկապես եղելության, կատարված դեպքի, փաստի վրա, որը բնականաբար առաջին պլան է մղվում.

Հին ժամանակ իր ամրոցում ոսկեղեն

Կբնակվեւ հուր ու հրաշք մի աղջիկ (Իս., Ասպետի սերը):

Մովն է մտնում գաղտագողի—

Ամեն գիշեր մի տղա (ՀԹ, Ախթամար):

Լինում է չի լինում մի խեղճ մարդ, անունը Նազար (ՀԹ, Քաջ Նազար):

Ստորոգյալի նախադաս գործածությունը մեծ մասամբ հատուկ է նաև թատերական ռեմարկներին, որտեղ դրամատուրգի ուշադրության կենտրոնում են լինում դերասանի շարժ ու ձևերը և

բեմում կատարվող գործողությունները. Դռների մեջ երևում է Օսեփը (ԳՍ, էլի մեկ զոհ): Սեղանատնից լավում է ժամացույցի 11 զարկը (Շիրվ., Պատվի համար):

§ 597. Ինչպես բայական, այնպես էլ անվանական ստորոգյալի տեղը ժամանակակից հայերենում ենթակայի նկատմամբ հիմնականում վերջադաս է: Սակայն բաղադրյալ ստորոգյալը նույնպես կարող է փոխել իր շարադասությունը:

ա) Գոյական վերադիրով բաղադրյալ ստորոգյալը սովորաբար շարադասվում է ենթակայից հետո: Օրինակ՝ Օրենքը երևույթների միջև եղած անհրաժեշտ հարաբերությունն է (Մարքս. փիլ. հիմունքներ): Հայադիրությունը ուսումնասիրողների հարուստ ու անսպառ մի բնագավառ է (Ս. զրակ., 1964, 10, էջ 152): Նման ստորոգյալների նախադաս գործածությունը ևս բացառված չէ, բայց ընդունվածն ու տարածվածը նրա վերջադաս գործածության դեպքերն են: Սրանց նման չեն սակայն այն բաղադրյալ ստորոգյալները, որոնցում բացակայում է հանգույցը. նման ստորոգյալները բացառապես ետադաս շարադասություն ունեն: Օրինակներ՝

Դու, Արագած, ալմաստ վահան Կայծակեղեն թշերի,

Գազաթներդ՝ բյուրեղ վրան Թափառական

ամպերի (Իս.):

էհ, ով գիտե՝ մենք ապիկար ժամանակի խաղալիք (ՀԹ):

բ) Ածականով, թվականով, դերանվամբ և այլ խոսքի մասերով արտահայտված բաղադրյալ ստորոգյալները նույնպես, որպես կանոն, ետադաս կիրառություն ունեն (սա դրանց սովորական շարադասությունն է):

Մեր տունը համր է ու դատարկ է,

Մեր տունը որբ ու ավեր է (ՎՏ):

Ես եմ եմ, ով միշտ մահվան մեջ է ապրել, բայց մահ չունի (Գէ, Հայկ. սիմֆոնիա):

Սակայն չի բացառվում այսպիսի ստորոգյալների նախադաս գործածությունը: Այս դեպքում դրանք ուժեղ շեշտվում են և անցնում նախադասության սկիզբը (սա արդեն սրանց շրջուն շարադասությունն է): Օրինակ՝ Գեղեցիկ էր այդ առավոտը (Բ, Սամվել): Առաջինն էր նա (Ավանգ., 23.11.1968): Ես եմ քո ընկերն ու բարեկամը:

§ 598. Թեև բայական ստորոգյալը շարահյուսական մեկ միավոր է, նախադասության մեկ անդամ, բայց այն կարող է կազմված լինել մեկից ավելի բաղադրիչներից: Սովորական շարադասությամբ գլխավոր բաղադրյալ ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալներում օժանդակ բայը դրվում է դերբայից հետո: Օրինակ՝ Ես գալիս եմ դարերից ու գնում եմ հաղթական 'Ինպի դարերը նորից, դեպի պայծառ ապագան (ԵԶ): Այդ հետաքրքիր երևյալն ավարտվում է համերգով (ԵԵ, 26.11.1968):

Սակայն անհրաժեշտություն է զգացվում տրամաբանորեն շեշտել նախադասության ենթական կամ որևէ այլ անդամը, դա կատարվում է հիմնականում օժանդակ բայի տեղափոխության մի ջոցով: Այսպիսի նպատակներով օժանդակ բայն անցնում է դերբայից առաջ և նրա հետ միասին (երբեմն էլ առանց դերբայի) դրվում այն բառից (նախադասության անդամից հետո), որը շեշտելու հարկ կա: Օրինակներ՝ Հիշիր, որ Մոսկվան է սպասում առաջադրանքի կատարմանը (ՍՀ): Լենինականում են ծնվել ու ստեղծագործել կոմպոզիտորներ Արմեն և Նիկողայոս Տիգրանյանները, քանդակագործ Դիմիտրի Մերկուրովը, երգիչներ Շարա տալյանը, Զարուհի Դուլսիանյանը (Սով. արվ., 1964, 1, էջ 90):

§ 599. Գլխավոր բաղադրյալ ժամանակների ժխտական ձևերով արտահայտված ստորոգյալներում օժանդակ բայի շարադասությունը կախված է դերբայների տեսակներից:

Օժանդակ բայը նախադաս է գործածվում անկատար (Ես այդ մասին չեմ խոսում: Նա այլևս նամակ չի գրում), ապառնի (Անցածն էլ ետ չի գալու—ՀԹ) և վաղակատար (Հին աշխարհը չեմ տեսել ու ոչ մի բան չեմ հիշում—ՀՇ) դերբայներով կազմված գլխավոր բաղադրյալ ժամանակների ժխտական խոնարհման դեպքում: Հարակատար դերբայով կազմված սահմանական եղանակի հարակատար և անցյալ հարակատար ժամանակներում ժխտական օժանդակ բայը ետադաս է (Երեխան ֆևած չէ: Դժվարությունները դեռ հաղթահարված չեն և այլն):

§ 600. Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալների շարադասությունը սովորաբար ունենում է հետևյալ պատկերը. նախ դրվում է դերբայը, նրան հաջորդում է խոնարհվող օժանդակ բայը, ապա՝ լինել բայի փոփոխական ձևերը (Այդ մասին նա իմացած չի եղել: Վաղուց ձեզ հայտնված է

եղել: Ժուկով ժամանակով Հնդկաստանի Բենարես քաղաքում տիրելիս է լինում Ուքանու թագավորը— (ՀԹ, Ոսկի քաղաքը):

Իսկ եթե երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներում բացակայում է օժանդակ բայը, այդ դեպքում նախ դրվում է դերբայը, ապա խոնարհված — լինել բայը՝ ինչպես սահմանական, այնպես էլ ըղձական, պայմանական ու հարկադրական եղանակներով. օրինակ՝ Մորը տեսած շլինելով, Հուսիկը սովորել էր հոր մտերմությանը (ՀՔ, Հուսնի սոնատ) (սահմանական եղանակ): Այդ մասին նրան անպայման հայտնած կլինեն: Գիտեմ, որ քո լեռնցիները անհամբեր սպասելիս կլինեն քեզ (Բ, Սամվել): Մինչ այդ դու եկած կլինես: Դրանից հետո միայն մենք գրելիս կլինենք (պայմանական եղանակ): Երանի տեսնելիս լինեի (ըղձական): Այդ մասին պատմած պիտի լինեմ (հարկադրական) և այլն:

§ 601. Հարադրական բարդություններով արտահայտված ստորոգյալների շարադասությունը նման է երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալի շարադասությանը: Այսպես՝ եթե ստորոգյալն արտահայտված է հարադրական բարդությամբ, ապա սկզբում դրվում է անվանական հարադիրը, նրան հաջորդում է օժանդակ բայը, հետո՝ դերբայը. օրինակ՝ Ծվ այդ կատակները մի տեսակ ներդաշնակությամբ էին տալիս նրա լուրջ և զգաստ բնավորությանը (ՆԴ): Երկու տարի ես հովվությամբ եմ արել բացարձակապես միայն արվեստի սիրուց (Իս. հուշերից):

Բայց եթե նախադասության մեջ շեշտվում է հարադրությամբ կազմված ստորոգյալից առաջ ընկած անդամը, այդ դեպքում օժանդակ բայը դրվում է ոչ թե հարադրի և դերբայի միջև, այլ անցնում է հարադիր բառից առաջ՝ Երկու տարի ես եմ հովվությամբ արել... Անսամբլի համբավն է դուրս եկել... և այլն: Իսկ եթե հարադրությամբ կազմված ստորոգյալը արտահայտվում է պարզ ժամանակով, այդ դեպքում նախ դրվում է հարադիրը, և նրան անմիջապես հաջորդում խոնարհված բայը. օրինակ՝

Դուրս եկեք կրկին շիրմից, խավարից,

Դուրս եկեք, տեսնեմ, շոշափեմ, լսեմ... (ՀԹ, Անուշ):

Դուան մոտ զրնգացին Սոնայի շալե շապիկի արծաթ սուրմաները, և ներս մտավ. ինչպես միամիտ հավքը վանդակի բաց դռնով (ԱԲ, Միրհավ):

§ 602. Բաղադրյալ ստորոգյալներում, ի տարբերություն պարզ

ստորոգյալների, հանգույցի տեղը խիստ կայուն է. այն բացառապես դրվում է վերադիրից անմիջապես հետո: Եթե հանգույցը նուաճում է վերադիրից, ապա վերջինս դադարում է այդպիսին լինելուց, իսկ այն գոյականը, ածականը, դերանունը, որից նետո դրվում է հանգույցը, դառնում է ստորոգելիական վերադիր. օրինակ՝ Զախությունը ճշմարտության անողորմ հայրն է (Ս. գրակ., 1964, 9, էջ 132): Դրանք թագուհու պատվասիրությունը և ամուսնու անձնասիրությունն էին (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ՇԱՐԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 603. Գոյականական անդամի լրացումները, ի տարբերություն բայական անդամի լրացումների, ունեն ավելի որոշակի շարադասություն: Սակայն ենթակայի տարբեր լրացումներ ունեն շարադասման տարբեր առանձնահատկություններ. այսպես՝ որոշիչն ու հատկացուցիչը իրենց լրացյալների նկատմամբ սովորաբար նախադաս կիրառություն ունեն, իսկ բացահայտիչը բացարձակապես ետադաս է դրվում: Եթե խոսքին պոետական շունչ տալու դեպքում որոշիչն ու հատկացուցիչը հավասարապես կարող են իրենց լրացյալներից հետո էլ շարադասվել, ապա բացահայտիչը այդպիսի հնարավորությունից զուրկ է:

Որոշիչի և որոշյալի շարադասությունը

§ 604. Ժամանակակից հայերենում սովորական շարադասությամբ որոշիչը դրվում է որոշյալից առաջ: Որոշիչի առաջադաս գործածությունը երբեմն պայմանավորված է նրա խոսքի մասալին պատկանելությամբ: Այսպես, գոյականի տարբեր հոլովներով արտահայտված որոշիչները գրեթե բացարձակապես առաջադաս գործածություն ունեն. օրինակներ՝

Ննջիր, իմ անգին, աչքերդ փակիր,
 Ես քեզ կպատմեմ ոսկի հեքիաթներ (ՎՏ):
 Գյուղն էին իջել հովիվ պատանիք... (ՀԹ, Անուշ):

էլ ինչո՞ւ ես քարը թողնում քարի վրա քառ աշխարհ (Իս.):
 Երեխայի բնավորություն ուներ նահապետը (ՀՔ, Նահապետը):

Փողկապով երիտասարդը արդեն ուշ-ուշ էր երևում (Ավագ., 3.6. 1968): Բեղից գուլպաները տաք են պահում:

§ 605. Հիմնականում նախադաս և մեծ մասամբ ետադաս են գործածվում թվականով արտահայտված որոշիչները. օրինակներ՝ Հազար ու մի իրար անհամաձայն բաներ էին պատմում եկվորի մասին (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը):

Առաջին սերը, ինչպես որ հացը, ինչ էլ որ անես՝
Միշտ կուտ է գնում (ՊՍ):

§ 606. Որոշիչի պաշտոն գերազանցապես կատարում է ածականը, որը սովորական շարադասությամբ նույնպես նախադաս է դրվում. օրինակ՝ Սպիտակ շղարշը յուր քափանցիկ ծալքերով սքողում էր վեհափառ գլխի այդ սիրուն զարդը (Բ, Սամվել):

Ա՛յ սարի աղջիկ, Ա՛յ սիրուն աղջիկ,
Ա՛յ դու կառմաբուշ, Թուխամազ Անուշ (ՀԹ, Անուշ):

§ 607. Մեր գրական լեզվի հնարավորությունները թույլ են տալիս միևնույն միտքը արտահայտել մի քանի նրբերանգներով: Այդ բանը կատարվում է մեծ մասամբ շրջուն շարադասության միջոցով: Մանավանդ գեղարվեստական գրականության մեջ ավելի հաճախակի հանդիպում են շրջուն, քան սովորական շարադասության դեպքեր: Շրջունությունը գեղարվեստական խոսքի մի տեսակ անբաժան հատկանիշն է դարձել: Մեր հույակապ հին վանքերի մութ խուցերում, մենություն մեջ Պատմիչները մեր վշտահառ, մեղմ կանթեղի լույսով անշեջ, Մի նշխարով, մի կում ջրով և ճգնությամբ գիշերն անձում Պատմությունը մեր գրեցին մագաղաթի վրա դրժգույն (Իս., Մեր պատմիչներն ու գուսանները):

Ետադաս որոշիչները, եթե արտահայտված են լինում մեկ բառով, որոշյալներից սրեւ կետադրական նշանով չեն անջատվում. օրինակներ՝

Զմրուխտյա երգեր, երազներ շֆեղ
Գարնան վարդերի հետ եկան գնացին (Իս.):

Այդ ժամանակ Հրահատը ասաց... Ես կլինեմ քեզ որդի հավատարիմ (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Երբ էտադաս որոշիչները մեկից ավելի են, այդ դեպքում տրոհվում են մեծ մասամբ բութով, իսկ երբեմն էլ ստորակետով՝

Մայրն ուներ ձեռներ բարակ
 Մոմե մատներ՝ Երկառ ու նուրբ... (ՎՏ):
 Իրիկունն եկավ, տնե-տուն մտավ,
 Վառեց ճրագներ՝ կաւմիւր ու պայծառ...
 Գիշերն էլ եկավ ու քնածներուն
 Բերեց երագներ՝ նխշուն ու զառ-վառ (Իս.):

Վերջին ձիավորը քթի տակ մոմոտ էր մի երգ, մեկամաղծուս ու հուսահատ... (ԱԲ, Ալպիական մանուշակ):

§ 608. Քանի որ ժամանակակից հայերենում որոշիչը իր որոշյալի հետ չի համաձայնում, այդ պատճառով էլ հաճախ նույն որոշիչը կարող է վերագրվել ինչպես իրենից առաջ, այնպես էլ հետո՝ դրվող գոյականին: Այսպես, օրինակ՝ Այդ երգի մեջ անբառ տխրութիւններ կային... (Վ. Դավթյան, Գինու երգը):

Այստեղ «անբառ» որոշիչը հավասարապես կարող է վերագրվել և՛ «երգ» և՛ «տխրութիւն» գոյականներին: Նման շփոթումից խուսափելու համար անհրաժեշտ է տվյալ որոշիչի որոշյալը չհանդիսացող գոյականը (կամ գոյականի առում ունեցող այլ բառ) նրանից անջատել բուժով: Այսպէս՝ եթե «անբառ» որոշիչը վերաբերում է «տխրութիւն»-ը, ապա այն «երգի մեջ» կապակցութիւնից պետք է տրոհվի դադարով, իսկ եթե «անբառ» որոշիչը վերաբերում է «երգ» գոյականին, ապա «տխրութիւններ»-ից պետք է անջատվի բուժով (Այդ երգի մեջ անբառ՝ տխրութիւններ կային):

§ 609. Ժամանակակից հայերենում քիչ չեն նաև այնպիսի դեպքերը, երբ որպես որոշիչ հանդես եկող բառը նույն նախադասութեան մեջ կարող է լրացնել նաև ստորոգյալին և այդպիսով առաջացնել մտքի երկվություն. դրանք այն բառերն են, որոնք մեծ մասամբ ունեն երկփեղկված իմաստ և հավասարապես կարող են վերաբերել ինչպես գոյականներին՝ լինելով որոշիչ, այնպես էլ բայերին՝ լինելով ձևի պարագա: Օրինակներ՝

Հուրհուրում էր արեն ուրախ,

Գետն էր գնում քաղցրակարկաչ.

Չորս դիս դարնան կարմիր ծիծաղ,

Վարդեր կարմիր, կարմիր կակաչ (Իս.):

«Ուրախ» և «քաղցրակարկաչ» որոշիչները առանց տատանվելու կարելի է վերագրել նաև «Հուրհուրում էր» և «գնում էր» բայերին: Այդպես էլ՝

Ձմռան մի գիշեր կար մի հարսանիք,
Հրճվում էր անզուսպ ամբոխը գյուղի (ՀԹ, Անուշ):

Այստեղ դժվար է որոշել, թե «անզուսպ» լրացումը որոշի՞նչ է, թե՞ ձևի պարագա:

§ 610. Ներգոյական հոլովով դրվող գոյական որոշիչները սովորաբար առանձին հանդես չեն գալիս, այլ որոշիչներ են դառնում ուրիշ բառերի հետ կապակցվելով: Այս դեպքում դրանք հիմնականում ետադաս են դրվում և միշտ տրոհվում են: Օրինակ՝ նա մի խանդավառ պատանի էր՝ ուրախության ցոլքն աչքներում: Նրանք սոված ու որբ երեխաներ էին՝ սրտներում խինդ ու սեռ:

§ 611. Հայերենում դերբայներով արտահայտված որոշիչները սովորաբար նախադաս գործածություն ունեն: Օրինակ՝ Հրնձած արտում կաքավները հավաքում էին ընկած հատիկները, կրտսհարում թափված հասկերը (ԱԲ, Միրհավ): Խմելու ջուրը պետք է խնայել: Հոսող ջուրը մաքուր կլինի:

§ 612. Դերբայական դարձվածով արտահայտված որոշիչները որոշյալի նկատմամբ նախադաս գործածվելիս սովորաբար չեն տրոհվում, իսկ ետադաս կիրառությամբ՝ տրոհվում են: Օրինակներ՝ Իմ տեսչությանը հանձնված բերդի դռները բաց են քո առջև (Բ, Սամվել): Մտավ ներս, բարձրացավ մի փոքրիկ սանդղով, անցավ էլեկտրական փոքրիկ լապտերով լուսավորված նախասենյակը (Շիրվ., Քառս): Վերջադաս դերբայական դարձվածների օրինակներ՝ Կանաչագարդ դաշտավայրը, ցողված վաղորդյան մաքագետիներով, վառվում էր ծիածանի ամենանուրբ գույներով (Բ, Սամվել): Հովանոցի առաջ կանգնած էին շորս հուժկու սպասավորներ, ձեռներին բռնած թագուհու ոսկեզօծ գահավորակը, զարդարված ծաղկավոր մետախուռնով ու ոսկեթել փնջերով (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Եթե դերբայական դարձվածով արտահայտված որոշիչից բացի որոշյալն ունի նաև այլ որոշիչներ, ապա դրանք՝ դերբայական դարձվածին չվերագրվելու համար, սովորաբար շարադասվում են վերջինիցս հետո. օրինակներ՝ Ճանապարհորդությունից վերջերս վերադարձած փորձառու երիտասարդները նորից պատրաստվեցին շրջագայությունների: Լեռների բարձր գագաթներից արագորեն գահավիժող զաւնանային ջրերը ամբարվում էին լեռան ստորոտում կառուցված մի մեծ ջրավազանում:

§ 613. Շատ հաճախ նախադասության միևնույն անդամը ունենում է և՛ որոշիչ, և՛ հատկացուցիչ լրացումներ: Այդ դեպքում որպեսզի որոշիչը չվերագրվի հատկացուցիչին, գրվում է նրանից հետո. այսպես, օրինակ՝ Մերուժանի երկնագույն վրանը այս առավոտ ավելի շքեղ տեսք էր ստացել արևի առաջին ճառագայթներից (Բ, Սամվել):

§ 614. Երբեմն էլ միևնույն որոշյալը ունենում է ածականի տարբեր տեսակներով արտահայտված որոշիչներ (որակական և հարաբերական): Նման դեպքերում հարաբերական ածականով արտահայտված որոշիչը որակականից առաջ է շարադասվում, որովհետև հարաբերական ածականները ավելի առարկայական են: Որակական ածականները նրանցից առաջ գրվելով՝ կարող են վերաբերել նրանց: Օրինակ՝ Պղնձն մեծ կաթսաների հնչյունները... նողկանք էին ներշնչում (Շիրվ., Քառս): Նա կանգնեց պատշգամբի երկաթե բարակ սյուներից մեկի մոտ (ՆԴ, Նունե):

§ 615. Եթե որոշյալն ունի ածականով և թվականով արտահայտված որոշիչներ, նախ գրվում են թվական որոշիչները, ապա՝ ածականները. օրինակներ՝ Հաբյուրավուր կեղտոտ, առողջ և գոս. առնական և կանացի ձեռներ միաժամանակ բարձրացան վեր (Շիրվ., Քառս): Բացի երեք բնակելի բար:աքներից... կանանց գոտում ուրիշ ոչ մի կենցաղային հարմարություն չկար (ԳՄ, Սև մարդը):

Երբեմն էլ թվական որոշիչը շարադասվում է ածական որոշիչից հետո: Այս դեպքում հատկապես ընդգծվում է թվական որոշիչը: Օրինակ՝ Նա ստացել էր արտասահմանյան երկու ծրար: Արջը նրան հասցրեց ավանդական առաջին հարվածը (ԳԹ, 12.5.1966): Թվական որոշիչը ածական որոշիչներից հետո է գրվում նաև այն դեպքում, երբ ածականները իրենցից առաջ ունեն մի այլ թվական. օրինակ՝ Հինգ տարեկան մի տղա քնել է արդեն: «Մի» թվականով (Երբեմն էլ անորոշ դերանվամբ) արտահայտված որոշիչը որպես կանոն գրվում է ածական որոշիչից առաջ: Օրինակ՝ Ատում էին. որովհետև ես պարսիկ էի, հեթանոս էի, մի քրիստոնյա ընտանիքի մեջ ընկած (Բ, Սամվել): Ամբողջ ամբողջի մեջ տիրում էր մի տարօրինակ, ծանր, ճնշող լուսություն (Ն. տ.):

Հատկացուցիչի և հատկացյալի շարադասությունը

§ 616. Ժամանակակից հայերենում հատկացուցիչը սովորական շարադասությամբ դրվում է հատկացյալից առաջ. օրինակ՝ Մեք թշնամուն առաջնորդում էին մեք հարազատները (Բ, Սամվել): Գալակտիկաների ընդհարումները հաղվագյուտ երևույթներ են (Գրտ. և տեխ., 1967, № 7, էջ 29):

Եթե նույն հատկացուցիչի հատկացյալն ունի նախադաս որոշիչներ (մեկ կամ մի քանի), ապա հատկացուցիչը շարադասվում է նաև այդ որոշիչներից առաջ. օրինակ՝ Նախքան նահապետի նորակառույց տուն հասնելը նրանք հանդիպեցին Ափրոյին (ՀՔ, Նահապետ): Նրա երկար ու չոր հասակին շեր սազում կռանալ (Ն. տ.):

Հատկացուցիչն առաջադաս գործածության դեպքում հատկացյալից չի տրոհվում. 5-րդ դարից սկսած Հայաստանի հողում հայ երեխաները միայն հայկական դպրոց են հաճախել (ՀԶ, 19.3 1967): Մեք լեզուն բարձր լեռներից և խորունկ ձորերից ծնված լեզու է (Ն. տ.):

§ 617. Սովորական շարադասության պայմաններում հատկացուցիչը հատկացյալից տրոհվում է այն դեպքում, երբ նրանց միջև ընկնում են այլ բառեր, որոնք մեծ մասամբ լրացնում են հատկացյալին: Օրինակ՝ Աղջկա՝ Հենրիխին ուղղված աչքերում սպասում և հարց կար (Սով. դպ., 8.2.1967): Լուսնի՝ աշխարհում առաջին արհեստական արբանյակի թռիչքը... (ՍՀ, 6.4.1966): Սովորական շարադասությունը հատուկ է գիտա-տեխնիկական և պետական պաշտոնական գրականությանը: Գեղարվեստական գրականությունում, առավելապես պոեզիայում լայն տարածում ունի հատկացուցիչների ետադաս կիրառությունը, որը խոսքին հաղորդում է հուզականություն և վայելչագեղություն: Օրինակներ՝

Գազաթներին մով սառեերի

Թափառեցի սերս լալով,

Լացս քամին զով սառեերի

Լսեց, տարավ թևին տալով (Իս.):

Քույր իմ նազելի, նայիր քո դիմաց՝

Վիրավոր, ավեր սիրտս եմ բացել (Իս.):

Շրջուն շարադասության ժամանակ հատկապես ընդգծվում է հատկացյալը: Այս դեպքում նախադասության տրամաբանական շեշտը ընկնում է նրա վրա, և այն տարբերվում է բարձրացող հընչերանգով: Իրանով հեղինակը ստեղծում է մի տեսակ հանդիսավոր ոճ, որտեղ շեշտվող անդամը անպայման հզոր շունչ է ստանում:

Շատ հաճախ բազմանդամ հատկացուցչի ներսում եղած անդամներն ունենում են նաև որոշիչներ, որոնք առաջադաս են դրվում իրենց որոշյալներից: Օրինակներ՝ Երկրի ֆուտբոլի «Ա» խմբի առաջնության երկրորդ և նախաժամի ուժեղագույն թիմերի մրցախաղերը գնալով էլ ավելի լարված և համառ բնույթ են կրում (ԵԵ):

§ 618. Եթե բազմանդամ հատկացուցչի կազմում կա նաև տեղանուն, ապա այն սովորաբար դրվում է առաջին տեղում, կամ մյուս հատկացուցիչներից առաջ: Օրինակներ՝ Լենինականի Մի քայել Նալբանդյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում վերջերս ստեղծվեց հուշարձանների պահպանության ընկերություն: Ծաղոնիայի խաղալիքների խանութներում վաճառում են այնպիսի տիկնիկներ, որոնք կարողանում են երկու փոքրիկ հեքիաթ պատմել (Ավանգ.):

§ 619. Հատկացուցիչը հտադաս կիրառություն է ստանում այնպիսի բարդ նախադասության գլխավոր նախադասության մեջ, որի որոշիչ երկրորդական նախադասությունը լրացնում է հենց այդ հատկացուցչին: Այդ կատարվում է ստորադասական կապակցությունը ուժեղացնելու համար: Օրինակ՝ Լավ է պատասխանում աշակերտը այն երիտասարդ ուսուցչի, որը միշտ զբաղվում է ինքնազարգացմամբ: Այստեղ «ուսուցչի» հատկացուցիչը վերջադաս է կիրառվել, որպեսզի երկրորդական նախադասությունը լրացնի հենց այդ անդամին: Իսկ եթե այն նախադաս գործածությունն ունենար, ապա երկրորդական նախադասությունը կվերաբերեր ոչ թե ուսուցչին, այլ աշակերտին՝ «Լավ է պատասխանում այն երիտասարդ ուսուցչի աշակերտը, որը միշտ զբաղվում է ինքնազարգացմամբ»: Շփոթությունից խուսափելու համար պետք է աշխատել հտադաս հատկացուցիչը միշտ մոտ դնել «որ» հարաբերական բառին:

Բացահայտիչի և բացահայտյալի շարադասությունը

§ 620. Ժամանակակից հայերենում բացահայտիչը բացահայտյալից միշտ հետո է գրվում: Նախադասության այդ անդամի պաշտոնի համար վճռական նշանակություն ունեցող հանգամանքներից մեկն էլ շարադասությունն է: Հայտնի է, որ խոսողը բացահայտիչը գործածում է, երբ ցանկանում է մասնավորել այն առարկան, որի մասին խոսում է, և որը առանց բացահայտիչի որոշակի չէ: Հենց այդ է պատճառը, որ բացահայտիչը գրվում է բացահայտյալից անմիջապես հետո՝ վերջինս մեկնաբանելու, բացահայտելու համար: Բացահայտիչը մեկնաբանում, բացահայտում է նախադասության ենթակայի, ստորոգելիական վերադրի, հատկացուցիչի, որոշիչի, խնդիրների ու պարագաների ով կամ ինչ լինելու: Իսկ եթե նախադասության մեջ բացահայտիչի և բացահայտյալի տեղափոխություն կատարվի, ենթական, չատկացուցիչը, խնդիրներն ու պարագաները կդառնան բացահայտիչ. իսկ բացահայտիչը՝ այն անդամը, որի տեղը գրվել է: Օրինակներ՝ Թող երիցս փառաքանվի չայլական հողը՝ տաղանդների օրրանը (ԳԹ, 3.2. 1967): Հեռավոր Հյուսիսից՝ էստոնիայից, Երևան են ժամանել մեր սիրելի բարեկամները... (ԾԾ, 12.9.1964): Իսկ իմ պապը՝ Անդոք իշխանը, գլխե՛ այդ մասին (ՍԶ, Պապ թագավոր):

§ 621. Կապակցություններով արտահայտված բացահայտիչները նույնպես վերջադաս կիրառություն ունեն: Օրինակ՝ Նրա աջ կողմում, առաջին տեղում կանգնած էր Մուշեղ Մամիկոնյանը՝ հայոց զորքերի ընդհանուր սպարապետը, հետո՝ Սահակ Պարթևը՝ Նեոսես Մեծի որդին (Բ, Սամվել): Վանաձորի կիրճում՝ հանքապետությամբ ամենագեղատեսիլ անկյուններից մեկում, հանգստանալուց հետո հյուրերը մեկնեցին քիմիագործների կուլտուրայի պալատը (Ավանգ., 15.9.1969):

§ 622. Կայուն շարադասություն ունի նաև մասնավորեցնող բացահայտիչը. այն մշտապես գրվելով բացահայտյալից հետո՝ ավելի կոնկրետ ու որոշակի է դարձնում վերջինիս իմաստը (այս դեպքում բացահայտիչի ու բացահայտյալի համաձայնությունը թվով և հոլովով պարտադիր չէ): Օրինակներ՝ Լեռների երկնաքեր գագաթներին, ժայռերի մեջ, արծիվներ են բնակվել անհիշելի ժամանակներից (Սով. գրակ., 1965, № 4, էջ 17): Բոլոր ժամանակ-

ներում, ցերեկ թե գիշեր, շնչում են ձորերը, անձալները (ն. տ.):

§ 623. Սովորական և մասնավորեցնող բացահայտիչներից տարբերվում է մասնական բացահայտիչը. սա կայուն շարադասություն չունի. նրա տեղը նախադասության մեջ ազատ է. այն կարող է դրվել բացահայտյալից թե՛ առաջ, և թե՛ հետո: Օրինակ՝ Ես դիմեցի նրան, որպես ամենամոտ ընկերոջ: Որպես ամենամոտ ընկերոջ, ես դիմեցի նրան: Մեկ այլ օրինակ՝ Շարադասությունը, որպես ֆերականական արտահայտման միջոց, հատուկ է աշխարհի բոլոր լեզուներին: Որպես ֆերականական արտահայտման միջոց, շարադասությունը հատուկ է աշխարհի բոլոր լեզուներին:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 624. Բայական անդամի լրացումների շարադասությունը, հակառակ գոյականական անդամի լրացումների, համեմատաբար ազատ է: Եթե գոյականական անդամի լրացումներից երկուսը (որոշիչ, հատկացուցիչ) սովորաբար նախադաս գործածություն ունեն, իսկ մեկը՝ բացահայտիչը, միշտ ետադաս, ապա խնդիրների ու պարագաների շարադասության խիստ պայմանավորվածություն գոյություն չունի: Դրանք կարող են և՛ նախադաս և՛ ետադաս շարադասվել՝ նայած խոսքի բնույթին, նախադասության իմաստային, տրամաբանական շեշտին ու հնչերանգին: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Մ. Աբեղյանը՝ խնդիրների և պարագաների շարադասությունը ազատ է. դրանք հավասարապես ստորոգյալից առաջ և հետո կարող են դրվել «այն կարգով, որով զաղափարները ծնվում են խոսողի մտքի մեջ»⁴⁶: Աբեղյանի այս տեսակետը հիմնականում ճիշտ է, սակայն այդ ազատությունը այնքան էլ բացարձակ չէ:

ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ շարադասությունը

§ 625. Թեև բայական անդամի լրացումների շարադասությունը համեմատաբար ազատ է, բայց դրանց տարբեր խմբերում ևս գոյություն ունի շարադասության տարբերություն. այսպես՝

⁴⁶ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 533—534:

խնդիրները ի տարբերություն պարագաների, գերազանցապես վերջադաս են լինում: Դրանք առաջադաս են գործածվում շեշտակրության դեպքում: Խնդիրների շարադասության համակարգում առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում ուղիղ խնդրի շարադասությունը.

§ 626. Ուղիղ խնդիրը քերականական անհրաժեշտ պահանջով ստորոգյալից հետո է դրվում այնպիսի նախադասություններում, որտեղ ենթական և ուղիղ խնդիրը ձևով համընկնում են իրար, և ենթական ավելի ակտիվ դերում է հանդես գալիս (Կեցությունն է որոշում գիտակցությունը).

Կինը ճրագ, մայրն արեգակ,
Բայց արի տես, որ նրազս
Մարել կուգե արեգակս (ՀՇ),

Այսպիսի դեպքերում ենթակայի և ուղիղ խնդրի տեղերը փոխելիս, անպայմանորեն փոխվում են նաև նրանց պաշտոնները:

Ժամանակակից հայերենում սովորական շարադասությամբ ուղիղ խնդիրը դրվում է ստորոգյալից հետո: Վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ մեր լեզվի ժամանակակից փուլում բնութագրական է «ենթակա-ստորոգյալ-ուղիղ խնդիր» և ոչ «ենթակա-ուղիղ խնդիր-ստորոգյալ» շարադասական կառուցվածքը: Օրինակ՝

Հազրոն նստել է օջախի քարին,
Հիշում է կորած երկիրն ու հողը,
Տխուր նայում է Հայկական պարին
Եվ նվազում է ծիրանի փողը (ՀՍ):

Դրան շեմքին կանգնել էր մերկ երեխան ու բարձր-բարձր հեկեկում էր ու կանչում հորը (ԱԲ, Սպիտակ ձին):

§ 627. Երբ նախադասությունն ունի բազմակի ուղիղ խնդիրներ, դրանք նույնպես, որպես կանոն, դրվում են ստորոգյալից հետո. ես ծանոթացա ու սիրեցի հայ ժողովրդի երգը, երաժշտությունը, արվեստի տաղանդավոր ներկայացուցիչներին (ՍՀ, 21, 9.1964): Գրական լեզուն գրաբարից առել է գեղեցկությունը, բարբառներից՝ կյանքի, միջին հայերենից՝ իրաշալի տեքմիկներ (Ս. գրակ., 1963, № 7, էջ 142):

§ 628. Հաճախ խոսքում անհրաժեշտություն է առաջանում

խոսակցի (ընթերցողի) ուշադրությունը հրավիրել գործողության անմիջական օբյեկտի վրա. այդ դեպքում ուղիղ խնդիրը, իր վրա կրելով տրամաբանական շեշտը, ստորոգյալից առաջ է անցնում: Այս երևույթը հատուկ է հատկապես գեղարվեստական գրականությանը. այն գիտական ոճին քիչ է հատուկ: Օրինակներ՝

Աղֆատությո՜ւն ես սիրեցի,
 Խեղճի լացը, հառաչանք,
 Ես Բնաբո նվիրեցի
 Վիշտ երգելու և տանջանք (Հ. Հովհաննիսյան):

Եթե ծաղիկ եք տեսել երազում, համարձակ եղեք
 (Վ. Դավթյան):

Մեկը գրպանից հաց էր հանել... (ԱԲ, Սպիտակ ձին):

§ 629. Եթե նախադասությունը բացի ուղիղ խնդրից ունի նաև անուղղակի խնդիր՝ դրված տրական հոլովով, ապա ուղիղ խնդիրը սովորաբար այս վերջինից հետո է շարադասվում, և այս՝ այն դեպքում, երբ տրական հոլովով դրվող խնդիրը արտահայտված է անձնական դերանվամբ. նահապետը հանձնեց նրան իր գնած իրերը (ՀՔ, Նահապետը): Սակայն երբ տրական հոլովով դրված խնդիրը արտահայտված է գոյականի անորոշ առումով, ապա այդ դեպքում ուղիղ խնդիրը անպայման դրվում է անուղղակի խնդրից առաջ, որպեսզի շփոթություն չառաջանա, և վերջինս չդիտվի որպես հատկացուցիչ:

Ուսուցիչը տետրը տալիս է մի աշակերտի (կամ տետրը մի աշակերտի է տալիս), բայց՝ Ուսուցիչը տալիս է մի աշակերտի տետրը (այստեղ արդեն «մի աշակերտին» դիտվում է ոչ թե որպես մատուցման անուղղակի խնդիր, այլ որպես հատկացուցիչ):

Խնդիրների շարադասության փոփոխությունից այդպիսի շփոթություն չի առաջանա, եթե որպես խնդիրներ հանդես եկող գոյականները դրված լինեն որոշյալ առումով. Մայրը գնդակը հանձնեց երեխային: Մայրը գնդակը երեխային հանձնեց գնդակը երեխային:

§ 630. Սովորական ուղիղ խնդրի շարադասությունից զրեթե ոչնչով չի տարբերվում մասնական ուղիղ խնդրի շարադասությունը. վերջինս նույնպես սովորական շարադասությամբ դրվում է ստորոգյալից հետո: Օրինակ՝ Այնուհետև տանուտերը մեզ համար

բերեց խաղող ու ձմերուկ. ես կերա խաղողից, իսկ ընկերս՝ ձմերուկից: Անցյալ տարի Իջևանի շրջանի կարմրավուն մառմարից մեկ վագրն ուղարկեցին Իտալիա, իսկ Վեդու շրջանի սև մառմարից՝ Ժնև (ՍՀ, 26.2.1966): Գրականության մեջ հաճախ ենք հանդիպում նաև դրանց նախադաս գործածությունների. Նոր աճած շիվերից փոխադրեցին փխրուն սևահողի մեջ (ՀՔ, Նահապետը), Նա Նուբարի բերած ջրից լցրեց ծառի արմատին (Ն. տ.):

§ 631. Վիճակագրական տվյալները ապացուցում են, որ ժամանակակից հայերենում հանգման, մատուցման, վերաբերության և ներգործող անուղղակի խնդիրները ստորոգյալի նկատմամբ հիմնականում ետադաս շարադասություն ունեն, իսկ միջոցի անուղղակի խնդիրը հավասարապես թե՛ նախադաս և թե՛ ետադաս կիրառություն ունի՝ Թումանյանի արծաթե բաժակը լցվում էր գինով, մերթ էլ արցունքով, ժպիտով (թերթերից): Իր երգերը զեղչուկ նախրցու ֆռփնով էր նա ողողում (ԵԶ): Հայրը ձեռքով շոյեց նրա պուխր (ՆԶ, Հացավան):

§ 632. Համեմատաբար ավելի կայուն է անջատման անուղղակի խնդրի շարադասությունը. այն սովորաբար ստորոգյալից առաջ է դրվում՝

Ես ֆեզնից դառնացած հեռացա,
Ես ֆեզնից հեռացա ու լացի (ՎՏ):

Նախորից պղպջակներ բարձրացան թեյի բաժակի երեսը (ԱՔ): Հանդիպում են նաև ետադաս օրինակներ՝ Հազարավոր շորացած ծաղիկներ բուրում էին խոտի խրճերի միջից (ԱՔ):

Պարագաների շարադասությունը

§ 633. Պարագաների շարադասությունը խնդիրների համեմատությամբ ավելի ազատ է. սակայն դրանցից մի քանիսի դիրքը ստորոգյալի նկատմամբ պայմանավորված է նրանց խոսքի մասային պատկանելությամբ, ինչպես նաև ստորոգյալին մոտիկ լինելու հանգամանքով: Գոյականի տարբեր հոլովներով, դերբայներով, մակբայներով արտահայտված ձևի պարագաների նախադաս գործածությունը պերակշող է: Այսպես, օրինակ՝ Ստ. Զորյանի «Մայրը» պատմվածքում գործածված 68 ձևի պարագաներից 64-ը նախադաս են, իսկ Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» վեպից վերցված

մի հատվածում (բաղկացած 183 բառից) 8 ձևի պարագաներից և ոչ մեկը ետադաս չէ: Նույն բանը կարելի է ասել նաև քաղաքական ու հրապարակախոսական գրականության մասին: Սակայն հակառակ երևույթը գոյություն ունի չափածո խոսքում. այստեղ ձևի պարագաները ստանալով տրամաբանական շեշտ և հնչերանգային բեռնվածություն, կարող են դրվել ետադաս:

§ 634. Գրեթե նույն բանը կարելի է ասել պատճառի, հիմունքի ու հակառակ հիմունքի և միասնության պարագաների շարադասության մասին. սրանք մեծ մասամբ շարադասվում են ստորոգյալից առաջ, երբեմն էլ դրվում են նույնիսկ նախադասության սկզբում:

Խեղճը դողալով անհույս կռացավ,

Դարդից չորացավ, ուռենի դարձավ (ՀԹ, Անուշ):

Վշտից ու սարսափից մարդիկ խելագարվում էին (Ս. գրակ 1971, № 3): Երեւոյնովսոյ գործաւիւր կոմիտեի որոշմամբ ամեն յարի ապրիլի սուռչին կիրակին հայտարարվում է համաքաղաքային շաբաթօրյակ (ԵԵ, 24.3.71): Հակառակ մեր ցանկությանը կառապանը թեքվեց դեպի ձախ (Վ. Փափաղյան): Բնկերներով զբաղանքի գնացինք:

§ 635. Վիճակագրական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ տեղի, ժամանակի, չափ ու քանակի պարագաները գրեթե հավասարապես ստորոգյալից և՛ առաջ են դրվում, և՛ հետո, սակայն տեղի և ժամանակի պարագաները ավելի շատ նախադաս կիրառություններ ունեն. այս դեպքում նախադասությունը կունենա «ստորոգյալ-ենթակա» շարահյուսական կառուցվածք Եվրոպայից Կոմիտասը վերստացավ Հայաստան՝ իր սիրելի ժողովրդին ծառայելու (ՍՀ, 15.6.72), Տուն էին դառնում գյուղի աղբյուրից երեք մայրերը կծերը ուսերին (ՍԿ):

Հագար ութ հարյուր վաթսուհինն թվին

Հայոց այգիներն ի՞նչ պտուղ տվին (ՊՍ):

Վաղուց, վաղուց ես դու ինձ մոռացել (ՀԹ, Անուշ):

Եթե նախադասության մեջ կան տեղի ու ժամանակի (կամ այլ) պարագաներ, ժամանակի պարագան սովորաբար նախորդում է դրանց: Օրինակներ՝ Արտաշեսը 180—160 թվերի ընթացքում

Շաղապատւթյան վիճակագրական ընտխաղիլը տարբեր ոճերում

Ոճեր	Բաժնիք		Որոշ.		Հասկաց.		Բաղահ.		Ու. Գ. Խ.		Սն. ուղ. խնդ.		Պարա գաներ		Աղբյուրներ և լցեր
	Կաճիք	Կաճիք	Կաճիք	Կաճիք	Կաճիք	Կաճիք	Կաճիք	Կաճիք	Կաճիք	Կաճիք	Կաճիք	Կաճիք	Կաճիք	Կաճիք	
Որեւրներ	184	15	3	14	—	13	—	—	7	3	2	3	12	4	ՀՍՀ՝ քրեական դատարար- թյան օրենսդիր, 1963, էջ 159-160
	185	10	5	38	—	17	—	—	13	3	4	4	5	2	
Հրապարակախոս թյուն	185	16	1	32	—	6	1	1	10	1	—	—	2	2	Գ. Հայկունի, Երթ մարտան (Հրապարակախոսութ.) 1963, էջ 593
	185	17	—	19	1	16	—	—	8	4	2	2	4	2	
Քաղաքաւնտեսու- թյուն	183	14	2	36	—	23	—	—	6	1	3	11	8	3	Մարտիտական փիլիսոփա- յուն, Հիմունքներ, 1963, էջ 293-294
	183	19	8	21	4	13	4	1	10	4	6	3	15	6	
Սեխնիկա Աղծակ Գեղարկես	183	3	6	15	8	17	5	—	14	5	13	4	9	12	Փաղաքաւնտեսության դատա- գիրք (քուններ համար), 1963, էջ 134 Հասոցների արտադրական- նություն, 1968, էջ 88-89 Գ. Գեմիրճյան, հատկած Վար- դանյանից (ՍԿՈ) 1960, էջ 60 Ս. Կաղարկական, Վնտր Իմ որդուն (ՍԿՊ), 1960, էջ 370-371

Նրանքուրթյուն.—Աղբյուրակում տարբեր ոճերից բերված յուրաքանչյուր հատկածի բառերի քանակը (առաջին ուղունակ) չի հա-
մապատասխանում նույն հատկածի նախադասության անդամների գումարին, որովհետև ա) հատկածից
դուրս են թողնված նախադասության անդամ չհանդիսացող բառերը, բ) բառակապակցությունները հիմնա-
կանում գրված են որպես նախադասության մեկ անդամ:

Արարատյան դաշտում, Արաքսի ձախ ափին կառուցում է մի նոր մայրաքաղաք, որը նրա անունով կոչվում է Արտաշատ (ՀԺՊ, հ. 1): Ամեն ամիս, ամեն շաբաթ, նույնիսկ ամեն օր Երևանում ծնվում է մի նոր կառույց (ԵԵ, 21.10.72):

Հակառակ մյուս պարագաների, նպատակի պարագան գրական հայերենում մեծ մասամբ ստորոգյալից հետո է շարադասվում, ավելի հաճախ գրվում է նախադասության վերջում: Օրինակ՝

Գյուղն էին իջել հովիվ պատանիք՝
Աղջիկ տեսնելու, պարի ու կոխի (ՀԺ, Անուշ):

§ 636. Հիմնականում վերջադաս գործածություն ունի առորոշ դերբայի տրական հոլովով արտահայտված նպատակի պարագան: Օրինակներ՝ Տիգրանուհին գնացել էր ջրաղաց ալյուր աղալո (ԱԲ): Ուրիշ կղամ Երևան նորից երգելու (ՍՀ, 21.9.72):

Անորոշ դերբայի տրական հոլովով, ինչպես նաև գոյականի անորոշ տրականով արտահայտված նպատակի պարագաների նախադաս գործածությունը շրջուն է համարվում, որովհետև ստորոգյալից առաջ անցնելով այն շեշտվում է. Նրանց կոտորելու են շտապում (ՀԺ, Քաջ Նազար): Հանգստանալու եմ գնում: Ջրի գնաց. Համուրգի է եկել:

§ 637. Խոսքի տարբեր ոճերում (գեղարվեստական, գիտական, իրավաբանական, հրապարակախոսական և այլն) նախադասության անդամների շարադասությունը (սովորական և շրջուն) ավելի ճշգրիտ և տեսանելի դարձնելու նպատակով բերվում է մի փոքր ընտրանքի (183—186 բառ) վիճակագրական տվյալների աղյուսակ: Աղյուսակի առաջին սյունակում բերված են գրական լեզվի 6 ոճերի տարբերակներ, երկրորդում՝ յուրաքանչյուր ոճից վերցված են հավասար քանակությամբ բառեր (չնչին տարբերություններով), մյուս սյունակները բաժանված են նախադասության անդամների միջև՝ համաձայն ժամանակակից հայերենի սովորական շարադասության կանոնների. այսպես՝ սովորական շարադասությամբ ենթական, որոշիչը, հատկացուցիչը և խնդիրների ու պարագաների մեծ մասը նախադաս են գործածված, իսկ բացահայտիչն ու ուղիղ խնդիրը՝ ետադաս:

Հաշվումներից շատ որոշակիորեն երևում է, որ գիտական-տեխնիկական և պետական-պաշտոնական ոճերի շարադասությու-

ներ միանգամայն տարբերվում է գեղարվեստական գրականության ոճի շարադասությունից: Առաջիններում ոճը չոր է, պասիվ, նկարագրական, որտեղ գերիշխողը սովորական շարադասությունն է (շեղումները կատարվել են քերականական պահանջով կամ հարկադրաբար): Պատկերը բոլորովին այլ է գեղարվեստական խոսքում. այստեղ առատորեն են գործածված և տաղաս ենթակաները, որոշիչներն ու հատկացուցիչները, այդպես էլ նախադաս են գործածված ուղիղ խնդիրներն ու պարագաները, որոնք մյուս ոճերում և տաղաս են գործածվել: Գեղարվեստական խոսքում էլ արձակը տարբերվում է չափածոյից, վերջինում շրջունության դեպքերը անհամեմատ ավելի շատ են:

ԹԵՐԻ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

§ 638. Տվյալ մտքի արտահայտման համար հաճախ անհրաժեշտ չի լինում գործածել նախադասության բոլոր անդամները. և շատ անգամ վերջիններիցս մեկը կամ մի քանիսը բաց են թողնվում:

Օրինակ՝ Պալկեցին առաջին ականները խոյացող տանկի առաջ, սուլեցին գնդակները թշնամու հակատակային զենքերից:

— Դեպի ա՛ջ, ուղիղ խրամատների վրա, — հրամայեց նա մեքենան վարողին... Տանկը կանգնում էր երբեմն միայն մի վայրկյան, հրամանատարը թնդանոթից կրակում էր փախչող իմբերի մեջ և հրամայում լցնողին.

— Արա՛գ-արա՛գ...

Խտից և աջ ու ձախ կողմերից գալիս էին ուրիշ տանկեր...

Ահա փողոցի սկիզբը: Ռադիստը հայտնում է.

— Գողոցի սկիզբը ականապատված է:

— Շո՛ւտ տուր զևսի ձախ. — հրամայում է տանկի պետը (ՀՔ, Որդու վերադարձը):

Ընդգծված նախադասություններում բաց են թողնված, արտահայտված չեն մի շարք անդամներ: Առաջին ընդգծված նախադասությունը արտահայտված է միայն տեղի պարագայով, երկրորդ

ընդգծված նախադասությունը՝ միայն ձևի պարագայով, նրանցում չկան ենթական և ստորոգյալը: Հաջորդ նախադասության մեջ բաց է թողնված «ետևից և աչ ու ձախ կողմերից» անդամների հատկացուցիչը (տանկի, այդ տանկի): «Շուռ տուր դեպի ձախ» թերի նախադասության մեջ բաց են թողնված ենթական և ուղիղ խնդիրը (էթև դիտենք իբրև լրիվ երկկազմ նախադասության թերի նախադասություն):

Իերված հատվածի ընդգծված նախադասությունները թերի են: Այսպիսով՝ այն նախադասությունը, որը կառուցվածքային տեսակետից ամբողջական չէ, երա մեկ անդամը կամ մեկից ավելի անդամները բաց են թողնված, բայց մտքով հասկացվում են, կոչվում է թերի նախադասություն:

ԹԵՐԻ ՆԱԽԱԴԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 639. Թերի նախադասությունը որպես այդպիսին պետք է դիտել միայն ձևային, կառուցվածքային տեսակետից, քանի որ, ինչպես ասվեց, նրա միտքը թերի չէ ու բավարար չափով հասկացվում է: Եվ քանի որ թերի նախադասության միտքը հասկացվում է, ուստի բոլորովին էլ անհրաժեշտ չի լինում վերականգնել նրա շարտահայտված անդամները: Թերի նախադասության անդամը կամ անդամները չեն արտահայտվում՝ տվյալ խոսքում, պայմաններում ինքնին հասկանալի լինելու պատճառով: Թերի նախադասությունը կարող է արտահայտված լինել մեկ անդամով, և նրանում կարող են բաց թողնված լինել մի քանի անդամներ, և, ընդհակառակը, այն կարող է արտահայտված լինել մի քանի անդամներով, ու բաց թողնված կարող է լինել միայն մեկ անդամ (տե՛ս վերը բերված օրինակը):

Ըիշտ կառուցված խոսքում թերի նախադասության միտքը որոշակիորեն հասկացվում է, թեկուզ և այն արտահայտված լինի մեկ խնդրով կամ պարագայով: Դրան նպաստում են խոսքը, խոսքային իրադրությունը: Այս տեսակետից քննենք վերևի օրինակներից (§ 638) միայն մեկը: Երբ տանկի պետք մարտի ժամանակ որոշակի պայմաններում տանկիստին հրամայում է. «Շուռ տուր դեպի ձախ», թեև այդ նախադասության մեջ «շուռ տալ» ներգործական սևոի բայի ուղիղ խնդիրը բաց է թողնված, այնուամենայնիվ

հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է տանկին, նրա ընթացքին։ Այնուհետև. այդ նախադասության ենթական բաց է թողնված, զեղչված է, բայց հասկանալի է, որ ենթական դու-ն է, քանի որ ստորոգյալն արտահայտված է բայի երկրորդ դեմքով։

Թերի նախադասության մեջ շարտահայտված անդամը կամ անդամները կարող են հասկանալի լինել կա՛մ միայն տվյալ նախադասությունից առանձին վերցրած, կա՛մ կից նախադասություններից։

Երբ խոսակիցներից մեկն ասում է, օրինակ, «Վաղն այստեղ ինձ կսպասես, մինչև որ գամ», հասկանալի է, որ առաջին նախադասության ենթական է դու, իսկ երկրորդինը՝ ես, որոնք երկուսն էլ զեղչված են ինքնին հասկանալի լինելու պատճառով։

Սակայն հաճախ, հատկապես երկխոսությունների դեպքում, թերի նախադասության միտքը հասկանալի է դառնում կից և նախկապես նախորդ նախադասությունների միջոցով միայն, խոսքի ընթացքից։ Օրինակ՝

— Դու ի՞նչ գծով ես գնում Զորածառ,— նույն քնկոտ ձայնով հարցրեց նա։

— Ակադեմիայի... — պատասխանեցի ես և պատմեցի իմ անելիքների մասին,

— Քանի՞ օր պիտի մնաս։

— Մոտ մի ամիս։

— Շատ է...

— Իսկ դո՞ւ...

— Մի քանի օր... (ԱՅ, Մրգաշատի լուսաբացը)։

Ընդգծված բոլոր նախադասությունները թերի են, և դրանց միտքը կարելի է հասկանալ միայն խոսքի մեջ վերցնելով, հաշվի առնելով նախորդ նախադասությունները։

§ 640. Թերի նախադասությունը հակադրվում է լրիվ նախադասությանը, որի բոլոր անդամները արտահայտված են լինում նկատենք, որ թերի նախադասությանը հակադրվում է ոչ միայն երկկազմ լրիվ նախադասությունը, այլև միակազմ լրիվ նախադասությունը։

Օրինակ՝ Եվ մինչև Տերենտոր կրնկներ տապալվող ծառի պես՝ Բաթը սուրն առաջ ճռճելով, բաց դռնից նետվեց դուրս։

— Խոնե՛լ... (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ Ոչ ոքի սպասել չենք կարող։ Եղածով դիմադրել (ԴԴ, Վարդանանք, 1)։

Ընդգծված նախադասությունները թերի միակազմ նախադասություններ են, որոնցից առաջինում բաց է թողնված ուղիղ խընդիրը, երկրորդում՝ անուղղակի խնդիրը:

Երբեմն դժվար է որոշել, թե տվյալ թերի նախադասությունը ինչպիսի լրիվ նախադասության թերին է՝ երկկազմ, թե՞ միակազմ: Այսպես, դժվար է ասել, թե սույն գլխի սկզբում բերված «Արագ-արագ» նախադասությունը երկկազմ, թե՞ միակազմ նախադասության թերին է, քանի որ այն գործողությունը, որի պարագան է այդ թերի նախադասությունը, կարող է արտահայտվել թե՛ բայի երկրորդ դեմքով և թե՛ անորոշ դերբայով: Առաջին դեպքում համապատասխան լրիվ նախադասությունը կլինի երկկազմ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ միակազմ: Սա նշանակում է, որ թեև թերի նախադասության միտքը լրիվ չափով հասկանալի է, բայց երբեմն դժվար է որոշել, թե խոսողը կամ հեղինակը նախադասությունը լրիվ ձևով կազմելու դեպքում հատկապես ինչ բառեր ու բառաձևեր կգործածելու: Դրա պատճառն այն է, որ միևնույն միտքը, մտքի այս կամ այն բաղադրիչը կարելի է արտահայտել լեզվական տարբեր միջոցներով:

§ 641. Նախադասության թերի լինելու չափը տարբեր է լինում տարբեր դեպքերում: Նախադասությունը կարող է այնքան թերի լինել, որ չխանգարի նրա ինքնուրույն գործածությանը, կարող է և թերի լինել այնքան, որ խոսքից դուրս որևէ միտք չարտահայտի և չդիտվի որպես նախադասություն:

ԹԵՐԻ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿԵՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

§ 642. Թերի նախադասություններ գործածվում են խոսքի բոլոր տեսակի արտահայտություններում: Հատկապես երկխոսությունները թերի նախադասությունների գործածության առավել մեծ նարավորություն են տալիս: Ըստ որում, այստեղ խոսքը վերաբերում է թերի նախադասությունների ոչ միայն քանակական կողմին, գործածության հաճախականությանը, այլև կառուցվածքային յուրահատկությանը: Կան, ինչպես ասվեց վերը, նախադասության թերի լինելու տարբեր աստիճաններ, չափեր: Հատկապես երկխոսությունները հնարավորություն են տալիս կառուցելու, գործածելու այնպիսի թերի նախադասություններ, որոնք առանձին

վերցրած, ձեռի, կառուցվածքի տեսակետից նախադասության տեսք անգամ չունեն:

— Դու ո՞ւր ես գնում: — Գյուղ:

— Ի՞նչ ծաղիկ ես ամենից շատ սիրում: — Վառդ:

Այստեղ ընդգծված գոյականները կատարում են նախադասության դեր, հանդես են գալիս որպես նախադասություններ, թեև նրանցում չեն արտահայտված ո՛չ վերագրվող հատկանիշը, ո՛չ այն առարկան, որին վերագրվում է հատկանիշը, ո՛չ էլ ստորոգման ձևվային կողմը: Առաջին նախադասությունն արտահայտված է միայն տեղի պարագայով, երկրորդը՝ ուղիղ խնդրով:

Ավելացնենք նաև, որ միևնույն բառը կամ բառակապակցությունը տարբեր երկխոսություններում կարող է ստանալ տարբեր թերի նախադասությունների արժեք: Հմմտ. վերի նախադասության հետ.

— Դա ի՞նչ է: — Վառդ:

— Ի՞նչ կա ծաղկամանի մեջ: — Վառդ:

Եթե վառդ բառը վերը բերված նախադասության մեջ ուղիղ խնդիր է, ապա այս օրինակներից առաջինում՝ ստորոգելիական վերադրի, վերջինում՝ ենթակայի պաշտոնով է հանդես գալիս: Ուրեմն՝ այդ թերի նախադասությունների շարահյուսական արժեքը պայմանավորված է երկխոսության մյուս նախադասության (այլ դեպքերում՝ նախադասությունների) բովանդակությամբ, այլ կերպ՝ խոսքով:

§ 643. Երկխոսությունների մեջ, հատկապես հարց ու պատասխանի դեպքում, հաճախ խոսակցի հարցին պատասխան է տրվում ոչ լրիվ նախադասություններով, այլ խոսակցի հարցական նախադասության հարցման տակ եղող անդամի պատասխանը կամ այլ երանգի նախադասության մտքի լրացումն արտահայտվում է բառով կամ բառակապակցությամբ, որն ունի նախադասության արժեք և թերի նախադասություն է:

Օրինակ՝ Ո՞վ է նվագում այս կես գիշերին: — Նորան՝ իմ աղջիկը (Ա.Դ, Մրգաշատի լուսաբացը): — Ո՞ւր է գնալու: — Քաղաք, կոնսերվատորիա: Դասերը շաբաթնակելու (ն. տ.): Իսկ ի՞նչ ես մտադիր հիմա: — Կատարել արժայի հրամանը (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

Պատահում է նաև, որ երկխոսության մեջ գործածված թերի

նախադասությունը ոչ թե խոսակցի հարցի պատասխանն է, այլ նրա արտահայտած մտքի որևէ լրացում, հավելում, որի կատարողը ամբողջությամբ չի կրկնում խոսակցի արտահայտած նախադասությունը:

ՆԱՏԱԼՅԱ... Հերսիլեն ունի ամեն բան, ինչ ու հարկավոր է մի կնոջ բախտավորության համար:

ՍՈԼՈՄՈՆ. Բացի մեկից՝ համապատասխան ամուսնույց (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք):

ԻՌԻԲԵՆ... Եվ նրանք, որոնց աշխարհայացքը մի փոքր բարձր է իրանց ամուսնու կոշիկներից, այժմ չեն կարողանում իրանց անհատական երջանկությունը նրա վրա հիմնել:

ՍՈՒՐԵՆ... (տաքանալով) Այդ այնտեղ ձեր լուսավոր եվրոպայում և ոչ մեզանում (ն. տ.):

Ա. ՈՃՐԱԳՈՐԾ... Դու նենգ դավադիր, սուրդ մխեցիր քո թագավորի թիկունքը:

Բ. ՈՃՐԱԳՈՐԾ... Ուրիշ երդվեցիր սիրելի, պաշտպանել (Շեքսպ., Թարգմ.):

§ 644. Երկխոսությունների մեջ գործածվող թերի նախադասությունը կարող է ոչ միայն պատմողական բնույթ ունենալ ու լինել հարցի պատասխան կամ ասված որևէ մտքի հաստատական բնույթի լրացում, այլև կարող է լինել հարցում՝ խոսակցի ասածի այս կամ այն կողմի վերաբերյալ:

ԿԱՐԻՆՅԱՆ. ...ես ուզում եմ ձեզ հիշեցնել...

ԲԱԳՐԱՏ. Ձեր ռոնիկի մասի՞ն (Շիրվ., Պատվի համար

ԱՆՏՈՆ. Դուք կին չեք, այլ հրեշ...

ՀԵՐՍԻԼԵ. Ինչո՞ւ: Որովհետև չե՞մ ատում և չե՞մ կարող ատել: Որովհետև չե՞մ արտահայտվում իմ սրտին: Որովհետև հաճախության չե՞մ պղծում անկեղծությունն ու նըշմարտությունը... (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք):

Թերի նախադասությունը երբեմն արտահայտվում է խոսողի, նախադասության մեջ գործածված որևէ բառի կամ բառակապակցության միջոցով, որ արտասանում, կրկնում է խոսակիցը տվյալ առարկայի, հատկանիշի վերաբերյալ իր վերաբերմունքը (զարմացական, հարցական և այլն) արտահայտելու նպատակով:

Օրինակ՝ Մինչև ե՞րբ հանդուրժենք բռնությանն ու կեղծիքին... Միայն մոռցված Գաղիշոն լակամա հազաց և սրտատրոփ՝ առանց

կամենալու կրկնեց.— Բռնությա՞ն, կեղծիքի՞ն (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Կարծեմ զնացքն արդեն եկել է: — Ա՛, արդև՞ն,— արտասանեց նա և մեքենաբար վերկացավ տեղից (ՆԴ, Մահը): Մինասյանին խոսք տալուց առաջ ուզում եմ իմանալ քո կարծիքը:— Իմ կարծիքը (ն. տ.): Ձեր բարեկամ Զեհթաբիի տա՞նն էլ չեք խաղացել: — Իմ բարեկամ (ԳՍ, Ազատության պողոտա): Եվ հանգչել ենք միասին էս արյունոտ դաշտում մինչև ելնելը: — Մինչև ելնե՛լը (ԳՍ, ն. տ.):

§ 645. Թերի նախադասությունն ըստ իր արտահայտության լինում է բազմազան: Այն կարող է արտահայտված լինել նախադասության զվաճվոր անդամներից որևէ մեկով, իր լրացումով հանդերձ կամ առանց լրացման, կարող է արտահայտված լինել որևէ երկրորդական անդամով կամ անդամներով: Վերջապես թերի նախադասությունը կարող է լինել մի երկրորդական նախադասություն, որ լրացնում է մի այլ (մեծ մասամբ երկխոսության մեջ գործածված) նախադասության միտքը:

1. Ենթակայով արտահայտված թերի նախադասություններ

«Ո՞վ փոխարինեց քեզ: — Պետրովը (Սիր., Հայր և որդի): ՆԱԶԱՐ. Ո՞վ է վախկոտ:

ՈՒՍՏԻԱՆ. Ի՞նչ (ԴԴ, Քաջ Նազար):— Ապա՞, ո՞վ է Մամիկոնյան...— ԲՈՂՐԱ, — գոչեցին Վարդանին շրջապատողները (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

2. Ենթակայով և իր լրացումով կամ լրացումներով արտահայտված թերի նախադասություններ

— Քեզ ո՞վ է տվել: — Իմ ասեղը (ՆԴ, Ամիրյանի տրագեդիան):

Ի՞նչ ես կարծում, ի՞նչն էր թելադրում այս ծիծաղելի բաներն անելու: — Պարզ նախապաշարումը և սնահավատությունը (ՆԴ, Պայքար):

3. Գոյակաճական անդամի լրացումներով արտահայտված թերի նախադասություններ

«— Ու՞մ տղան ես: — Ուստա Սաևփանի (ՎԱ): — Քանի՞ գիրք ես գնել երեկ: — Քսաներկու:

4. Ստորոգյալով (կամ ստորոգելիական վերադիրով)
արտահայտված թերի նախադասությամբ

ԱՆՏՈՆ. ...Հապա ո՞րն է ձեր երևակայած կյանքի խարիսխն, ա-
սացեք:

ՀԵՐՍԻԼԵ. Սիրտը (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք):

— Այս ի՞նչ ձայներ են: — Զիեր եմ, — շտապեց պատասխա-
նել Պետրոսը: — Մեր կողքին գոմ է (ՆՊ, Մի օր աշնանը): Որտե-
ղացի՞ էր այդ քաղղեկ Յուրչենկոն: — Սիրիբցի (ՀՔ, Սրբազան
ուխտ):

5. Բայական անդամի լրացումներով արտահայտված
թերի նախադասություններ

ՎԵՐԺԻՆԵ. — Սիրտս կտրատվում է նրան նայելիս...

ՄԱՐՄԱՐՅԱՆ. — Ո՞ւմ: ՎԵՐԺԻՆԵ. — Տիրուհու: (Շիրվ., Ունե՞ր
իրավունք): — Բացի այդ, ճանապարհին պիտի լցնել հոսքովի
ականջը: — Քո՞ մասին: — Իմ պատասխանն քղթի անմասնակցու-
թյան մասին (ԴԴ, Վարդանանք): — Ո՞ւր էիք գնացել: Քեռեղի
կողմերը (ԳՍ, Ազատության պողոտա): Շնորհակալ եմ: — Ումի՞ց.
Քեզնից... Կյանքից... Այս երջանկության համար (ՆԶ, Հացավան):

6. Երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված
թերի նախադասություններ

— Գնա՛, ես քո քույրը չեմ... — Ա՛յ քեզ բան: Ինչո՞ւ: — Ին-
չո՞ւ: Որովհետև քանի օր է, որ եկել ես և նոր ես հիշում ինձ, ինչ-
պես միշտ (ՆՊ, Պայքար): Այդ ինչպե՞ս է, որ ձեզ չեմ նկատել թատ-
րոնում: — Որովհետև մենք հասարակական գործիչներ չենք և
հետևեմ ենք նստած (Ն. տ.): — էդ ի՞նչ կարգ է, որ միշտ իմ գլու-
խը կուգես ուտել... — Ու վրադ լամ, ցույց տամ սրտիս սերը, զրո-
շիս ուժը (Իս., Գրական նախանձ):

Երբեմն թերի նախադասությունը կազմված է լինում գլխավոր
նախադասության մի մասից և այն լրացնող երկրորդական նա-
խադասությունից կամ նախադասություններից:

ԱՆՏՈՆ. — Ասել է, ես չունեմ միջոցը, այո՞:

ՄԱՐՄԱՐՅԱՆ (նստում է).— Գուցե ունեա, բայց ոչ Հերսիլիի պես մի կնոջ համար:

ԱՆՏՈՆ.— Ինչո՞ւ:

ՄԱՐՄԱՐՅԱՆ.— Այն հասարակ պատճառով, որ քո և նրա մեջ կա անանցանելի անդունդ (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք):

— Անտոնիո, ասա ինձ, ո՞վ ես դու: — Ես որք եմ: — Ո՞վ էր հայրդ: — Մի բանվոր, որ մեքենայի տակ ջարդվեց և մեռավ (Դ՛, Ես և նա):

Պատահում է, որ երկխոսութիւններում գործածվող թերի նախադասութիւնների նմանութեամբ նախադասութիւն է կազմվում նաև մենախոսութեան մեջ: Դա լինում է այն դեպքում, երբ հետորակն կամ այլ նպատակով խոսողը հարց է տալիս և ինքն էլ պատասխանում: Օրինակ՝ եվ ինչ կլինի այս բոլորի հետևանքը: Օ՛, շատ մեծ, շատ սոսկալի աղետ ու արհաւիրք (Դ՛, Վարդանանք):

ԶԵՂԶՎԱՍ ԵՆԹԱԿԱՅՈՎ ՈՒ ՍՏՈՐՈԳՅԱՆՈՎ ՆԱԽԱԴԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 646. Թերի նախադասութիւնների շարքում ուրույն տեղ են զբաղում աղատ շարադրանքի մեջ կամ բոլորովին առանձին գործածվող այն նախադասութիւնները, որոնք մեջ բաց են թողնված՝ զեղչված են ենթական կամ ստորոգյալը: Երկխոսութիւնների մեջ գործածվող թերի նախադասութիւնները հաճախ առանձին վերցրած նախադասութեան տեսք չունեն և խոսքից դուրս վերցրած որևէ միտք չեն կարող արտահայտել, Այդպիսին է վերը բերված թերի նախադասութիւնների ճնշող մեծամասնութիւնը: Հիշենք, որ հաճախ որպես թերի նախադասութիւն է հանդես գալիս երկխոսութեան մեջ որևէ թեք հոլովով զրված մի գոյական կամ նույնիսկ մի մակբայ և այլն, որոնք այդ կապակցութիւնից դուրս վերցրած չեն կարող համարվել նախադասութիւն: Սակայն լինում են այնպիսի թերի նախադասութիւններ, որոնք կապակցված խոսքից դուրս էլ կարող են հանդես գալ, գործածվել որպես նախադասութիւն: Այսպիսով, այս նախադասութիւնները թերի նախադասութիւնների նախորդ խմբի համեմատութեամբ ինքնուրույն են: Ինչ խոսք, խոսքի մեջ գործածված այսպիսի թերի նախադասութիւն-

ների վերաբերյալ չի կարող բացարձակ ինքնուրույնության մասին խոսք լինել, քանի որ նույնիսկ լրիվ նախադասությունները խոսքի մեջ բացարձակ ինքնուրույն չեն, ինչպես տեսանք իր տեղում:

Այսպիսի թերի նախադասությունների զեղչված անդամի իմաստը երբեմն հասկացվում է հենց տվյալ նախադասությունից՝ առանձին վերցրած: «Ինձ՝ արմատը հողումը, Քեզ՝ տերևն ու ցողունը» (Ա. Խնկոյան, Գյուղացին ու արջը) նախադասության ստորոգյալը զեղչված է, բայց հասկացվում է նախադասության մտքից, ու կարելի է հեշտությամբ վերականգնել:

Լինում է այնպես, որ բաց թողնված անդամը հենց տվյալ նախադասության մեջ կարելի է վերականգնել, բայց այդ վերականգնումը կլինի ձևական, և ըստ էության այդ անդամը հասկանալու համար պետք է դիմել խոսքին, տվյալ նախադասության հետ դործածված մյուս նախադասությանը կամ նախադասություններին:

Բերենք մեկ օրինակ. Գիշերները փոքրիկ գազանների նման զուրս էինք գալիս մեր թաքստոցներից և թափառում էինք գյուղերում ուտելիք որոնելու, անցնում էինք մեր հարազատների դիակների միջով (ՀՔ, Գեներալի քույրը): Այս նախադասության զեղչված էնթական հեշտությամբ կարելի է ձևականորեն վերականգնել ստորոգյալի դեմքի հիման վրա, այն է՝ մենք: Այս վերականգնումով թերի նախադասությունը դառնում է լրիվ, բայց լրիվ չի բացահայտվում արտահայտված գործողությունները կատարողների ով լինելը: Եվ դա իմացվում է նախորդ նախադասություններից: Թուրքերի սրից ընկավ մեր ողջ նահապետական ընտանիքը, ամբողջ գյուղը: Փղկվեցինք ես և յոթ եղբայրներիցս միայն մեկը, որ ինձնից մի քիչ էր ութ տարով: Թաքնվեցինք մենք քարայրներում (Ն. տ.):

ՁՆՎԶՎԱԾ ԵՆԹԱԿԱՅՈՎ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 647. Նախադասության էնթական կարող է զեղչվել հիմնականում երկու դեպքում. 1) երբ էնթական հասկացվում է խոսելու պայմաններից և 2) երբ էնթական հասկացվում է խոսքից:

Ենթական խոսքից կարող է հասկացվել, հետևապես այն կարող է զեղչվել, նախ, այն դեպքում, երբ նախադասության ստո-

րոգյալն արտահայտված է բայի առաջին դեմքով: Օրինակ՝ Մե-
նակ մնացի կառքի մեջ: Խանութպանը եկավ և թեյ առաջարկեց:
ՄԼԻԺՆԵՅԻ: Դարձա հակառակ կողմը և այգիներն ու ջրաղացը դիտել
սկսեցի (ՎՓ, Գրի՛ր, արյունո՛վ գրիր): Կոտրված սրտով նորից
գործի կպանմ: Այդ օրը երկու տաշտ և վեց թի շինեցին: Մյուս օրը
եկանմ տեսանմ բոլորը ջարդված, թափած... Տեղներս փորեցին:
Ծմակի մյուս երեսին, մի խուլ ձորում նորից տաշտեր շինեցին
և բաֆցրին թափված տերևի շեղջի տակ (ՎԱ, Մայր արջը):

Ենթական հիշյալ պատճառով կարող է զեղչվել նաև այն դեպ-
քում, երբ նախադասության ստորոգյալն արտահայտված է բայի
երկրորդ դեմքով:

Օրինակ՝ Ինչո՞ւ ես լուում և ինչո՞ւ չես նայում ինձ (ՆԴ, Ան-
հետ կորածը): Նայի՛ր ուղիղ աչքերիս և պարզ ասա, ի՞նչ ես ուզում
հասկացնել այդ ականարկներով (Ն. տ.):

Այսպիսի դեպքերում երկրորդ դեմքով ցույց է տրվում սո-
վորաբար խոսակիցը: Այդպիսին էին վերոհիշյալ օրինակները: Սա-
կայն պատահում է, որ խոսողն ինքն իրեն է դիտում իբրև խոսա-
կից, և երկրորդ դեմքով արտահայտված բայը ու նրա վերա-
կանգնված ենթական փաստորեն վերաբերում են իրեն՝ խոսողին:

Օրինակ՝ ՆԱՎԱՍԱՐԴ.— (Զնկատելով Զավենին՝ խոսում է)
Զէ՛, նավասարդ, էս քսան տարվա մեջ չես վայելել կյանքի քաղց-
րությունը... Մեղքդ շալակիդ, ընտանիքիդ փառքն ու պատիվը սրը-
տիդ մեջ, քաշ ես տվել գոյությունդ... Զէ՛, նավասա՛րդ, լավ ես մը-
տածել... զնա՛, հեռացի՛ր... (Լ. Սաղաթելյան):

§ 648. Ենթական զեղչման նախորդ դեպքերի ընդհանուր
հատկանիշն այն է. որ ենթական զեղչվում է և վերականգնել կա-
րելի է խոսելու պայմանների, հանգամանքների շնորհիվ:

Ենթական կարող է զեղչվել նաև այն դեպքում, ինչպես աս-
վեց վերը, եթե այն արդեն գործածված է խոսքի մեջ և նորից
կրկնելու անհրաժեշտություն չկա:

Օրինակ՝ Սուլքան Մեհմեդ կեսօրից հետո նստել էր Սերայի
մեծ դահլիճում: Զախ ափի մեջ բռնել էր մորուքը և ցուցամատը
դրել էր բարակ, երկարուն, սուր քթի վրա: Խորազնին հայացքով
նայում էր իր... մեծ վեզիրին (Իս., Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմեդ):
Քանի՞ տարեկան կլինի Վառսա ամին: Լուրջ, խոհուն, պատկառե-
լի մարդ էր... Թեև երկու աղջիկ ուներ, սակայն իրեն շատ զրժ-

բախտ էր զգում արու զավակ, «Ժառանգ» շունենալու պատճառով... Միշտ մոայլ էր... (Իս., Օջախի ծուխը):

Զեղչված ենթական նախորդ կամ այլ նախադասության մեջ հաճախ գործածված է լինում ոչ որպես ենթակա, այլ ուրիշ պաշտոնով, և դա չի խանգարում զեղչված ենթական հասկանալուն:

Օրինակ՝ Զննեցի մաքղուն: Կնճռոտ և արևակեղ դեմքով անձ էր, համեմատաբար լավ ու մաքուր հագնված: Կարճահասակ էր, մաշված, թախծոտ և զգուշավոր հայացքի տեր (ՎՓ, Գրի՛ր, արյունով գրիր): Կանանցից մեկը վախվիսելով ձեռքով շոյեց այծյամի գլուխը:— Ինչ գեղեցիկ, խելո՞ւ աչխե ունի (ԳՍ, Ազատության պողոտա):

§ 649. Բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասության զեղչված ենթական հասկացվում է և կարող է վերականգնվել նույն բարդ նախադասության մյուս բաղադրիչի հիման վրա: Ինչպես՝ «— Միստր Բենտոն, կանգնեցրեք դրան, այդպես երևի շատ և նեղվում, տեսեք քիչ է մնում լաց լինի» (ԳՍ, Ազատության պողոտա):

Զեղչված ենթակայով նախադասության ենթակա գիտակցվող բառը կարող է գործածված լինել ոչ միայն նախորդ նախադասության կամ նախադասությաննների մեջ, այլև երբեմն հաջորդ նախադասությունում: Օրինակ՝ Ինչի՞նչ ծիծաղեցին և՛ գիշեր.. Ամենի՛ն գաղթականներ Լին: Նոր էին Թիֆլիս հասել (ՀԹ, Ուրախ գիշեր):

ԶԵՂՉՎԱԾ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼՈՎ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 650. Ստորոգյալի զեղչումը (ամբողջ ստորոգյալի կամ նրա մի մասի) սովորական երևույթ է ժամանակակից հայերենում: Լեզուն միշտ ձգտում է սեղմության, և այդ տենդենցի շնորհիվ նախադասության մեջ չի գործածվում այն, ինչ որ առանց գործածվելու հասկանալի է, ինչի գործածության անհրաժեշտություն չկա: Ստորոգյալի զեղչումը ևս, ինչպես ամեն մի զեղչում, այդ տենդենցի արտահայտություն է:

Ստորոգյալի հասկանալի լինելը պայմանավորված է նրանով, որ այն տվյալ խոսքի մեջ արդեն գործածված է լինում կամ էլ անկախ գործածվելուց և առանց գործածվելու, նախադասության ընդհանուր մտքից որոշակիորեն ենթադրվում է:

Քննենք ստորոգյալի զեղչման դեպքերը⁴⁷։

1. Ստորոգյալը հաճախ զեղչվում է այն դեպքում, երբ այն ինքնին հասկանալի է նախադասության մտքից։

Օրինակ՝ ՍՈՒՐԵՆ.— Պարսիկ հազարապետը, տեր Մարզպան, Տիգրանից եկած հատուկ սուրհանդակի հետ վաղը կժամանեն այստեղ...

ՎԱՍԱԿ.— Հազարապետը ինձ մոտ, հատուկ սուրհանդակի հետ (ՎՓ, Հայրենիքի համար)։ Հազար խոսքին՝ մեկ խոսք, հազար ճնճողունին՝ մեկ քար (առած)։ Հասկացողին՝ մին շահակացողին՝ հազար ու մին (առած)։

2. Ստորոգյալը կարող է զեղչվել այն դեպքում, երբ այդ նախադասության մեջ արդեն գործածված է տվյալ բայով ստորոգյալ։

Օրինակ՝ Հետո մենք ճամփա ընկանք, սրանք էլ՝ մեզ հետ (ՀԹ, Գելը)։ Ապերն առավ փրերը, Արմատները՝ ընկերը (Ա. Խնկոյան, Գյուղացին ու արջը)։

Այս օրինակներում ստորոգյալը զեղչվում է ամբողջությամբ, և դրա համար վճռական պայման է հանդիսանում այն, որ նման դեպքերում զեղչված ստորոգյալն այն բայով պիտի արտահայտվեր (զեղչվելու դեպքում), որն արդեն մեկ կամ մի քանի անգամ գործածված է, ուստի և գործածվածի կրկնությունը դառնում է ավելորդ։

Այստեղից արդեն հասկանալի պետք է լինի, որ այն դեպքում, երբ նախադասության մեջ գործածվում են տարբեր բառերով արտահայտված ստորոգյալներ, ստորոգյալի ամբողջական զեղչում ննարավոր չէ, նման դեպքերում կարող է զեղչվել միայն հանգույցը կամ օժանդակ բայը։

Օրինակ՝ Նա ճարպիկ է, թեթևաշարժ և, ըստ երևույթին, քաջասիրտ (Մուր.)։ Տեսնում եմ, որ լավ ընկեր է և փորձված առաջնորդ (ն. տ.)։ Տների սրահներում երևում էին միայն կանաչք, որոնք կամ ճախարակ էին հավաքում, կամ հավերը տուն անում և կամ վառած թոնրի շուրջը պտտում (ն. տ.)։

Իհարկե, այսպիսի նախադասությունները շատ մասնակի չափով են թերի։

⁴⁷ Այս մասին տե՛ս պրոֆ. Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարահյուսություն, միջնակարգ դպրոցի 7-րդ դասարանի համար, 1951, էջ 23—24։

§ 651. Զեղչված ստորոգյալով նախադասություններ պետք է համարել նաև այնպիսի նախադասությունները, որոնց ստորոգյալը, որը պիտի արտահայտվեր ասել բայով, բաց է թողնվում, և նույն տեղում գործածվում է թե բառը: Այսպիսի նախադասությունները գործածվում են պատմություններ անելիս և շատ են հանդիպում ժողովրդախոսակցական խոսքի մեջ:

Օրինակ՝ Մին էլ թե՝ տղեք, եկեք (ՀԹ, Գելը): Մին էլ Ավագը թե՝ Այ տղա, էն ով է, հրե մի մարդ է գալի վերի կոնիցը (ՀԹ, Արջաորս): Էս Ավագը թե՝ Այ տղա, էդ ի՞նչ խաբար է, էդ ի՞նչ ես եղել (ն. տ.):

Պատահում է, որ ստորոգյալի հետ միասին ենթական էլ է լինում զեղչված, և այդ թե՛ն փոխարինում է ամբողջ նախադասությանը: Ինչպես Հրացանիս քարը շինեցի, պնդացրի, ասի՝ Ավագ. էլի պետք է գնամ, թե՝ այ տղա, ձեռք վեր կալ, կը բռնի կը գզի: Ասի՝ հիմի սովորեցի, էնպես չեմ անի, որ բռնի: Թե՝ դու գիտես (ՀԹ, Արջաորս): Ասի՝ տղեք: Թե՝ ինչ է: Ասի՝ չս գեղ չի... թե՝ բա էս ինչ են (ՀԹ, Գելը):

§ 652. Ստորոգյալը կարող է զեղչվել նաև երկխոսությունների մեջ, երբ սպասվում է, որ խոսողի նախադասության մեջ պիտի գործածվի այն ստորոգյալը, որը խոսակցի նախադասության մեջ արդեն գործածված է: Այս դեպքում ևս բնդհանրությունը ըստ ստորոգյալը ներկայացնող բառի մեջ է, իսկ նրա քերականական հատկանիշները՝ գեմքը, թիվը, կարող են տարբեր լինել:

— Ինձ դուր է գալիս այս նկարը:

— Իսկ ինձ՝ այս արձանը (Արաքս, Արձանը):

ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

§ 653. Միակազմ նախադասությունը հակադրվում է երկ-
վազմ նախադասությանը նրանով, որ չունի նրան հատուկ երկբևեռ
կամ երկկազմ կառուցվածք: Հիշենք երկկազմ նախադասության
կառուցվածքային յուրահատկությունը. նրանում առարկան և նը-
րան վերագրվող հատկանիշն արտահայտվում են բառա-քերական-

նական տարբերակվածությամբ. ինչպես՝ Արամն աշակերտ է. Սաղիկները բարձր են: Գնացքը մեկնում է: Դուռը բացվեց: Հատկանիշը և վերջինս կրող առարկան միակազմ նախադասության մեջ տարբերակված ձևով չեն արտահայտվում ենթակայի և ստորոգյալի միջոցով: Նախադասության գլխավոր անդամները, որպես այդպիսիք, չկան միակազմ նախադասություններում: Այսպիսով՝ միակազմ նախադասության էական հատկանիշն այն է, որ կազմված է մեկ մասից, միաբևեռ է:

Այսպես, «Նուսացավ» նախադասությունն արտահայտված է մեկ բառով, որը միայնակ ամփոփ, հասկանալի միտք է արտահայտում: Կարևորն, իհարկե, տվյալ դեպքում մեկ բառից կազմված լինելը չէ: Միակազմ նախադասությունը կարող է կազմված լինել նաև մեկից ավելի բառերից: Ինչպես՝ Աշուն է, անձրև... Պաղ միապաղաղ, Անձրև՝ ու անձրև... (ՎՏ, Աշնան մեղեդի): Արդեն լուսանում է: Նրեկվանից անձրևում է:

Ջնայած նախադասությունները բազմաբառ են, այնուամենայնիվ նրանցում չկան երկկազմին հատուկ՝ իրար հակադրվող երկու եզրերը (քերականապես՝ ենթակայի ու ստորոգյալի): Մինչդեռ, ասենք, հայանեց, գրեց ձևերը, որպես նախադասություններ ընկալելու դեպքում գիտակցվում են որպես թերի նախադասություններ. դրանցում արտահայտված է ամբողջական նախադասության միայն մեկ մասը՝ ստորոգյալը, իսկ մյուսի՝ ենթակայի, բացը զգացվում է, և այն կարող է հասկացվել խոսքից կամ խոսելու պայմաններից: Այդ պատճառով էլ այդպիսի զեղչված ենթակայով նախադասությունը երկկազմ է, բայց թերի, իսկ անենթակա նախադասությունը թեև, միակազմ է, բայց լրիվ է:

Միակազմ նախադասությունը կարող է լինել նաև անդեմ՝ չունենալ քերականական դեմք: Օրինակ՝ Լո՛ւր: Պահպանե՛լ մաքրություն: Ի՛նչ անել: Ո՛ւր գնալ սովորելու:

Այս և նման նախադասությունները, կազմված լինելով միայն մեկ մասից, նույնպես ամփոփ միտք են արտահայտում:

Այսպիսով՝ հայ ավանդական քերականության մեջ տարբեր կառուցվածքի համարվող անդեմ և անենթակա նախադասությունները, իրենց տարբերությամբ հանդերձ, ունեն որոշակի ընդհանրություն, որի հիման վրա և միավորվում են մեկ տեսակի՝ միակազմ նախադասության մեջ:

§ 654. Նախադասության ձևավորման երկու հիմնական հատկանիշները (ստորոգում և հնչերանգ) միակազմ նախադասության մեջ հանդես են գալիս որոշակի յուրահատկությամբ: Անդամ նախադասությունները շունեն քերականորեն որոշակի ձևավորված ստորոգում, որը չի նշանակում, ինչպես նշել ենք վերը, թե առհասարակ զուրկ են ստորոգումից: Այսպես՝ «Զգտե՛լ և հասնե՛լ առաջավորներին» նախադասությունը խոսքից դուրս էլ վերցրած, ավարտված միտք է արտահայտում: Քերականորեն ձևավորված ստորոգման բացակայությամբ հանդերձ, նրանում կա հարաբերություն իրականության նկատմամբ, ինչպես որ կա, ասենք, «Մենք պետք է ձգտենք և հասնենք առաջավորներին» կամ «Դուք պետք է ձգտեք և հասնեք արտադրության առաջավորներին» երկկազմ նախադասություններում: Միայն թե ձգտել ու հասնել բայերի արտահայտած գործողությունների վերաբերությունները շեն մասնավորված որևէ դեմքի պատկանող անձանց վրա:

Ինչ վերաբերում է քերականական դեմք ունեցող միակազմ նախադասություններին (Մթնեց: Անձրևում է:), ապա պետք է ասել, որ թեև նրանցում դեմքի առկայությունը ստորոգման ձևային ցուցիչ է, այնուամենայնիվ նախադասության միակազմ լինելը որոշ չափով խանգարում է ստորոգման այնպիսի հատուկ դասավորմանը, որ կա երկկազմ նախադասության մեջ: Հիշենք, որ երկկազմ նախադասության մեջ ստորոգման որոշակի հատկությամբ արտահայտվելուն նպաստում է վերագրվող հատկանիշի և այն առարկայի տարբերակված արտահայտությունը, որին վերագրվում է ստորոգվող հատկանիշը. կառուցվածքային մի հատկանիշ, որ բացակայում է միակազմ նախադասության մեջ.

Միակազմ նախադասությունները, բնականաբար, անվերապահորեն ունեն երկկազմ նախադասության մյուս կարևոր հատկանիշը՝ նախադասության հատուկ հնչերանգը, հնչերանգային ավարտվածությունը, որի շնորհիվ բառերի տվյալ կապակցությունը արտահայտվում և ընկալվում է որպես ավարտված, լրիվ նախադասություն: Նշենք, որ ինչ չափով ստորոգման քերականական, ձևային արտահայտությունը բացակայում է կամ ստորոգումը հրատակ չի արտահայտվում, այդ չափով մեծանում է հնչերանգի դերը նախադասության ձևավորման գործում:

**ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ.
ՆՐԱՆՑ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ**

§ 655. Միակազմ նախադասությունները բաժանվում են երկու տեսակի՝ անդեմ միակազմ նախադասություններ և դիմավոր միակազմ նախադասություններ:

Ինչպես երևում է անվանումներից, այս բաժանման հիմունքը նախադասությունների քերականական կառուցվածքն է և մասնավորապես դեմք ունենալու կամ չունենալու հատկանիշը. դրանք իրար հակադրվում են նրանով, որ անդեմ միակազմ նախադասությունները քերականական դեմք չունեն, իսկ դիմավոր միակազմ նախադասությունները քերականական դեմք ունեն: Այսպես, դիմավոր միակազմ նախադասություններ են՝ Մթնեց: Լուսացավ: Անծրևում է: Անդեմ միակազմ են Կովե՛լ և տեղի շտա՛լ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ընկունե՛լ մրցահրավերը (լրագիր): Պատերազմ: Մարդկանց և արժեքների անիմաստ ոչնչացում (Թարգմ.):

§ 656. Միակազմ և հատկապես անդեմ նախադասության համար կարևոր չափանիշություն ունեն խոսքը, խոսելու պայմանները, որոնցում գործածվում է տվյալ նախադասությունը: Նախադասության ինքնուրույնությունը բացարձակ չէ, այլ որոշ չափով հարաբերական: Միակազմ և հատկապես անդեմ նախադասություններին դա վերաբերում է մի փոքր ավելի, քան երկկազմ նախադասություններին:

Այսպես, «Ձգտե՛լ և հասնե՛լ առաջավորներին» նախադասությունը ամփոփ միտք է արտահայտում: Սակայն ձգտելու և առաջավորներին հասնելու պահանջի, կոչի վերաբերությունը որոշակիորեն կարող է հասկացվել խոսքից և խոսքային իրադրությունից: Այդ նախադասությունը կարող է մի դեպքում վերաբերել հենց իրեն՝ խոսողին, այդ նախադասությունը նաև կարող է մեկը գործածել՝ դիմելով ուրիշներին՝ ետ մնացողներին, իբրև պահանջ, կոչ, և, վերջապես, մի այլ պարագայում այն կարող է վերաբերել թե՛ խոսողին, թե՛ միաժամանակ խոսակիցներին: Եվ դա կարող է պարզվել խոսքից, խոսելու պայմաններից:

Այսպես. դպրոցական դասագրքից վերցրած հետևյալ անդեմ միակազմ նախադասություններում արտահայտված պահանջը վերաբերում է աշակերտներին, Կազմել ճետեյալ բայերի հաճախ-

տա՛ր դերա՛յր: Այրբենական կարգով գրել հետևյալ բառերը և լրացնել բաց թողած տառերը: Գրել թիվ և ֆանակ ցույց տվող բվականները և գործածել նախադասությունների մեջ: Արտագրեցե՛ք նախորդ վարժության մեջ գործածված գոյականները՝ խմբավորելով ըստ հոլովումների:

Անդեմ բայական նախադասությամբ արտահայտված միավորը կարող է վերաբերել բոլորին: Այդպիսիք են, օրինակ, «Չկեդտոտել», «Չխանգարել», «Չտրորել» «Չփչացնել ծաղիկները» և նման շատ նախադասությունները:

Պատահական չէ, որ մի այլ դասագրքում այսպիսի հանձնարարականները ձևակերպված են երկրորդ դեմքի բայաձև ունեցող երկկազմ նախադասություններով: Օրինակ՝ Արտագրեցե՛ք բայերի դիմավոր ձևերը և որոշեցե՛ք նրանց ժամանակը, դեմքը, թիվը:

§ 657. Ոչ բոլոր միակազմ նախադասություններն են, որոնց ճիշտ ու որոշակի ըմբռնման համար խոսքը կարևոր դեր է կատարում: Հաճախ միակազմ նախադասության միտքը միանգամայն որոշակի ու ճշգրիտ հասկացվում է խոսքից դուրս:

Մտքի ինքնուրույն միավոր լինելու և այդ հիման վրա ինքնուրույն գործածվելու տեսակետից զգալի տարբերություն կա անդեմ և դիմավոր միակազմ նախադասությունների միջև: Դիմավոր նախադասություններն ավելի ինքնուրույն են, քան անդեմ նախադասությունները: Այսպես. «Լուսացավ» նախադասության միտքը միանգամայն հասկանալի է թե՛ խոսքի մեջ և թե՛ նույնիսկ խոսքից դուրս: Մինչդեռ անդեմ նախադասություններն այդպես չեն, պակաս ինքնուրույն են:

Վերցնենք այսպիսի օրինակներ. պառմել, մեճակ, անընկեր, պատերազմ:

Այս բառերը բայի, գոյականի կամ ածականի ուղիղ ձևեր են և, խոսքից դուրս արտասանվելով, կարող են ըմբռնվել որպես նախադասություններ: Այս բառերի չափ լուսացավ բայաձևի միջև այդ տարբերության պատճառն այն է, որ վերջինս բայի դիմավոր ձև է և ունի ինքնուրույն գործածության լրիվ հնարավորություն: Ուրեմն՝ ինքնուրույն գործածության այդ տարբերությունը բխում է նրանց կառուցվածքային ու իմաստային տարբերությունից:

Վերևում բերված բառերը նախադասություն կարող են ձևավորել ավելի շուտ խոսքում, այլ նախադասությունների հետ ու-

նեցած կապակցության մեջ, կամ խոսելու որոշ պայմաններում: Օրինակ՝ Պատմել... Բայց որի՞ մասին: Պարզապես անընդգրկելի է այս թաղամասի պատկերը (Լր.): Մենակ, անընկեր: Հսկա բուխ պես ավազե մատներն աչքերիս հառած՝ ոռնում էր քամին (ԵԶ, Դանթեական առասպել): Աղետ եղավ: Պատեհազմ: Ու ժողովուրդը անտեր Զավակներին իր հեռու թշնամու դեմ ուղարկեց (ԵԶ, Երգ ժողովրդի մասին):

§ 658. Ինքնուրույնության տեսակետից տարբերություն կա բայական և անվանական միակազմ նախադասությունների միջև: Բայական նախադասություններն ավելի ինքնուրույն են, քան անվանականները: Այսպես, վերը բերված օրինակներից պատմել բայը ավելի հեշտ կարող է գործածվել որպես նախադասություն, քան պատեհազմ, մենակ, անընկեր բառերը: Դա գալիս է համապատասխան խոսքի մասերի յուրահատկությունից:

Բայական նախադասության ինքնուրույնության մեջ դեր է կատարում բայի իմաստը՝ գործողության, վիճակի իմաստը, որի հարաբերությունն իրականությանը ավելի հեշտ է նշել և ընկալել, քան թե որևէ առարկայի, հատկանիշի անվան հարաբերությունը: Այնպես որ անենթակա միակազմ նախադասությունները այդ տեսակետից համեմատաբար ինքնուրույն են: Խոսքից դուրս էլ հասկացվում է «Մթնեց», «Լուսացավ», «Անձրևում է» նախադասությունների որոշակի միտքը:

Միակազմ նախադասությունները չաճախ հանդես են գալիս որպես առանձին, ինքնուրույն նախադասություններ: Օրինակ՝ Խաղաղ կեսօր է (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին): «Ինչո՞ւ ավելի մթնեց: Ինչո՞ւ է մութ (ՀՔ, Սպիտակ գիրք): Կազմել հետևյալ ածականների բաղդատական և գերադրական աստիճանները (դաս.): Ի՞նչ թեթև, ազատ ուրիշ (ԴԴ, Նոր մոռումեխտալ):

Տասնութ թվական կյանքի: Իրիկուն: Վերադարձ: Առավոտ:
Ազատվեց հին կապանքից Հոգիս՝ վիթխարի ցավով (ԵԶ,
Զարենց—Նամե):

Պատրաստվել պատերազմի: Բայց չպատերազմել (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Դա վերաբերում է թե՛ բարդ համադասական, թե՛ բարդ ստորադասական նախադասություններին:

§ 659. Միակազմ կարող է լինել բարդ համադասական նա-

խաղաղության մեկ բաղադրիչը, իսկ մյուսը կարող է լինել երկ-
կազմ: Օրինակ՝

Ու մենք ուզեցինք դարձյալ հանդիպել,
Ահա—մեր հոգում խավար է և մահ:
Էլ ի՞նչ երազի պատրանքով խաբվել
եմ ի՞նչ խոսքերով զրուցել հիմա (ՎՏ, Հանդիպում):
Ո՛չ տրտունջ, ո՛չ մրմունջ սգավոր,
Հեռացի՛ր, մոռացի՛ր ինձ հավետ (ՎՏ):
Զիտն պայտում են, իսկ գորտը ոտն է պարզում (Առած):

Միակազմ կարող է լինել բարդ ստորադասական նախադա-
սության զխավոր նախադասությունը: Օրինակ՝ Հետևե՛լ նրան,
նեոդոքսյո՞ւմ խնդրե՛լ, բացատրե՛լ, որ մոլորվեց, կտրացավ (Շիրվ.,
Արսեն Դիմաքսյան):

Երանի նրանց, որ սրտով եռան

Մնացին տոկուն, հպարտ ու անահ (ՎՏ):

Գտնել ցուցական դերանունները և որոշել, թե նախադասու-
թյան ինչ անդամ են (դաս.):

Պատահում է, որ երկկազմ նախադասությունն ունենում է
ետադաս երկրորդական նախադասություն, որին հաջորդում է միա-
կազմ նախադասություն: Օրինակ՝ Որոշել, թե ածականներից որը
ինչ կազմություն ունի, և գծիկով բաժանել բաղադրիչ մասերի
(դաս.): Նախորդ վարժությունից արտագրել սեռական յուրովով
գործածված գոյականները, որոնք ցույց են տալիս պատկանե-
լություն, և դրանցով կազմել նախադասություններ (դաս.):

Զի բացառվում, որ այսպիսի կառուցվածքի մեջ վերջին միա-
կազմ նախադասությունը ևս ունենա երկրորդական երկկազմ նա-
խադասություն: Ասենք՝ Նախորդ վարժությունից արտագրել սե-
ռական հոլովով գործածված գոյականները, որոնք ցույց են տա-
լիս պատկանելություն, և կազմել նախադասություններ, որոն-
ցում այդ հոլովաձևերը գործածված լինեն հատկացուցիչի պաշ-
տոնով: Ամեն ինչ նախապատրաստե՛լ, որպեսզի շինարարությունը
ժամանակին սկսեք, և հետագա աշխատանքների ընթացքի մա-
սին պարբերաբար հաղորդել մինիստրությանը, որն անհրաժեշտ
բոլոր միջոցներով կօգնի շինարարության աշխատանքներին:

Համեմատաբար սակավ դեպքերում միակազմ նախադասու-

թյունը հանդես է գալիս որպես երկրորդական: Օրինակ՝ Կարծեցինք, թե արդեն մթնել է: Մենք զգացինք, որ այնտեղ շատ ցուրտ էր: Հենց որ սկսում էր անձրև մաղել, նրանք դուրս էին գալիս ղբոսանքի:

Առանձին դեպքերում երկրորդական միակազմ նախադասությունը կարող է լինել միջադաս՝ գլխավոր երկկազմ նախադասության համար: Օրինակ՝ Այն հարցը, թե ինչպես ավելի արագ և ավելի լավ կատարել այդ պահանջը, քննարկվում էր կինոյի աշխատողների ակտիվի ժողովում (լր.):

§ 660. Միակազմ նախադասության կառուցվածքն ըստ անդամների՝ տևի որոշակի յուրահատկություններ երկկազմ նախադասության կառուցվածքի համեմատությամբ, Հիշենք, որ երկկազմ նախադասությունն ունենում է գլխավոր անդամներ՝ ենթակա և ստորոգյալ (եթե որևէ մեկը զեղչված չէ), և դրանցից յուրաքանչյուրը կարող է ունենալ իր լրացումները:

Միակազմ նախադասության մեջ այսպիսի որոշակի բաժանում հնարավոր չէ, քանի որ նրանում, ինչպես ասվեց վերը, ամենից առաջ տարրորոշված ձևով չկան նախադասության գլխավոր անդամները: Այնուամենայնիվ միակազմ նախադասությունները կարելի է բաժանել անդամների:

Միակազմ նախադասությունն ունենում է մեկ գլխավոր կամ դերագաս անդամ և, եթե նախադասությունն ընդարձակ է, վերջինս ունենում է իր լրացումը կամ լրացումները:

Կառուցվածքի, անդամների տեսակետից տարբեր տիպի միակազմ նախադասություններ ունեն տարբեր յուրահատկություններ: Այդ յուրահատկությունների մեջ որոշիչ դեր է կատարում այն հանգամանքը, թե գլխավոր անդամն ինչ խոսքի մասով է արտահայտված:

Այսպես, «Ժամանակին կատարել բոլոր պարտավորությունները» նախադասության մեջ գլխավոր անդամն է կատարել, որը, իհարկե, ո՛չ ենթակա է, ո՛չ ստորոգյալ, բայց իր քերականական դիրքով, հարաբերությամբ, գերադաս դերում է մյուսների համեմատությամբ, որոնք լրացնում են նրան: Եվ քանի որ գլխավոր կամ գերադաս անդամը բայով է արտահայտված, այդ պատճառով էլ այն ունի բայական սնդամին հատուկ լրացումներ՝ պարագա, խնդիր: Ժամանակին բառը ժամանակի պարագա է, պարտավորությունները՝ ուղիղ խնդիր:

Եթե բայական միակազմ նախադասության մեջ գոյականով արտահայտված լրացումն ունի իր լրացումը (լրացման լրացում), ապա վերջինս բնականաբար հանդես է գալիս որպես գոյականական անդամի լրացում (որոշիչ, հատկացուցիչ, բացահայտիչ): Ինչպես երևում է, հիշյալ օրինակում բոլոր բառը որոշիչ է սլաք-տավորությունները բառի համար:

Մի այլ օրինակ՝ Որտե՞ղ գտնել մի այդպիսի սիրտ (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Այս նախադասության գլխավոր անդամն է գտնել-ը, որտեղ բառը տեղի պարագա է, սիրտը՝ ուղիղ խնդիր, մի և այդպիսի բառերը՝ որոշիչներ:

Մանոթանանք անվանական նախադասության կառուցվածքին

«Գյուղի հրապարակը և նավասարդի տան պատշգամբի մի մասը» (Ս. գրակ. անթ., էջ 246): Այս նախադասության մեջ գլխավոր անդամներն են հրապարակը և մասը (կարելի է գլխավոր անդամ համարել նաև մի մասը կապակցությունը միասին վերցրած): Գյուղի բառը հատկացուցիչ է հրապարակը բառի համար: Հատկացուցիչներն են նաև նավասարդի տան, պատշգամբի բառերը, Մասը բառը առանձին գլխավոր անդամ համարելու դեպքում մի-ն կլինի որոշիչ նրա համար:

Ասվեց, որ անվանական նախադասության գլխավոր անդամին հատուկ են գոյականական անդամի լրացումները: Դա այդպես է որպես կանոն, և հասկանալի է, թե ինչու: Սակայն պատահում են անվանական նախադասություններ, որոնցում գոյականով արտահայտված գլխավոր անդամն ունենում է նաև բայական անդամի լրացում և հատկապես տեղի պարագա, որը ցույց է տալիս գլխավոր անդամով արտահայտված առարկայի գտնված տեղը:

Օրինակ՝ Աջ պատի մեջ դեպի փողոցի պատշգամբը դնենք: Աջ պատի անկյունում դաշնամուր... (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք): Պատերի մեջ խորշեր՝ գեղեցիկ բեհեզյա կտորներով վարագուրված: Պատերի տակ շքեղ մինդարներ, մութաքաներ և այլն (Շիրվ., Զարոգի):

Միակազմ նախադասությունների կառուցվածքային առանձին հատկանիշները պայմանավորված են նրանց (այդ նախադասությունների) ընդհանուր բնույթով և գերադաս անդամի խոսքի մասային պատկանելությամբ:

ԴԻՄԱՎՈՐ ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 661. Դիմավոր միակազմ նախադասությունը հայերենի գործող դասագրքերում հայտնի է «անենթակա նախադասություն» անունով: Այդ անվանումը, որը համապատասխան գնահատության արտահայտություն է և բխում է այդպիսի նախադասությունները միայն ղեղաված ենթակայով նախադասությանը հակադրելուց, կարող է արդարացվել այդ առումով: Բայց հարցի ներկա դրվածքով, ըստ որի անենթակա և անդեմ նախադասությունները, որպես միակազմ նախադասություններ, բնորոշվում են մեկ ընդհանուր հատկանիշով (միակազմ կառուցվածքով) և դրանով տարբերվում են երկկազմից, «անենթակա» կոչվող նախադասության բնորոշ հատկանիշը պետք է որոշել ի հակադրություն անդեմ նախադասության: Իսկ այդ հակադրության մեջ այն կարող է բնորոշվել դիմավոր հատկանիշով: Օրինակ՝ «Անձրևում է»՝ դիմավոր միակազմ է, իսկ «Լո՛ւն»՝ անդեմ միակազմ: Այս հակադրության մեջ «Անձրևում է» նախադասությունը հարմար չէ համարել անենթակա, որովհետև այն, ինչին հակադրվում է «Լո՛ւն», նույնպես ենթակա չունի՝ անենթակա է:

Ուրեմն քննարկվող նախադասությունը «անենթակա» կամ «դիմավոր միակազմ» համարելու հարցը սոսկ տերմինի հարց չէ, այլ ամենից առաջ քերականական իրողության ճանաչման ու գնահատման հարց: Լեզվաբանության մեջ տերմինների փոփոխումը չի խրախուսվում, և դա առհասարակ ճիշտ է ու պատճառաբանված: Դա պատճառաբանված է հատկապես այնպիսի տերմինների վերաբերմամբ, որոնք դարերի կյանք ունեն, իրենց ստուգաբանական իմաստով վաղուց չեն համապատասխանում տվյալ քերականական իրականությանը և պարզապես դարձել են պայմանական անուններ: Ինչպես՝ նախադասություն, ենթակա, ստորոգյալ, դերբայ և այլն: Սակայն կան տերմիններ, որոնք այսօր իսկ բնութագրող, նկարագրող արժեք ունեն տվյալ երևույթի համար: Ասենք՝ «պարզ բառ», «բարդ բառ», «անենթակա նախադասություն» և այլն, որոնց տակ չի կարելի այլ բան հասկանալ, քան այն, ինչ որ արտահայտվում է տվյալ անունով: Նման դեպքերում անվան ճշտումը ցանկալի է և անհրաժեշտ, մանավանդ եթե այն համեմատաբար նոր է: Քննարկվող նախադասությունները դիմավոր հա-

մարեւոյ՝ նկատի ունենք բայական դեմքի կարգի առկայութիւնը նրանցում սոսկ ձևական-քերականական իմաստով: Այդպիսի անվանմանը չի հակասում այն իրողութիւնը, որ դիմավոր միակազմ նախադասութիւնները սովորաբար միայն մեկ դեմքով են արտահայտւում (գերազանցապես 3-րդ, որոշ դեպքերում՝ 2-րդ), և որ այդ դեմքը չի մասնավորւում այս կամ այն առարկայի վրա, հաճախ մնում է անորոշ կամ ընդհանրական արժեք ունի: Կարեւորը դեմքի ձևային արտահայտութիւնն է տվյալ դեպքում:

§ 662. Դիմավոր միակազմ (անենթակա) և զեղչված ենթակայով նախադասութիւնների հակադրութիւնը, այնուամենայնիւ, անհրաժեշտ է: Դրանք, արտաքին ձևային հատկանիշով նման լինելով հանդերձ, ըստ էութեան տարբեր շարահյուսական միավորներ են:

Դրանց ամենաէական տարբերութիւնն այն է, որ զեղչված ենթակայով նախադասութիւնը կառուցվածքով թերի է, իսկ դիմավոր միակազմը (անենթակա) լրիւ նախադասութիւն է: Զեղչված նախադասութեան ենթական կարող էր գործածվել, բայց չի գործածվում սոսկ ռեակտիւ նկատուածով և կարող է հեշտութեամբ վերականգնվել: Մինչդեռ դիմավոր միակազմ նախադասութեան մէջ այն չկա և բացառւում է կառուցվածքային տեսակետից:

Երեխան բռնում է լեռնի մատը և ձգում դեպի բերանը...

— Շատ ուժեղ է, շատ զեղեցիկ: Բայց Ասատուրին նման չի:

— Ուրն է փաշել,— չիկնում է Գոհարը:

— Աչիդ լույս,— շարունակում է կատակել լեռնը.— Մաքուդ առաջ փաշեցինք. րնդունեցինք կուսակցութեան մեջ:

— Իսկ ի՞նչ երբ կընդունեք.— հանկարծ լրջանում է Գոհարը (նՁ, Հացափան):

Բերված հատվածում ընդգծված նախադասութիւններն իրենց կազմում չունեն արտահայտված ենթակա: Սակայն դրանք պարզ հասկացվում են, և հեշտութեամբ կարելի է վերականգնել: Առաջին երեք նախադասութիւնների ենթական է երեխան, հաջորդ նախադասութեան ենթական է մենք, վերջինի՝ ընդգծվածի ենթական է դուք, որոնք բոլորն էլ զեղչված են ենթակայի զեղչման կանոններին համապատասխան:

Մինչդեռ, օրինակ՝ «Անձրեւում է» նախադասութեան ենթական հնարավոր չէ վերականգնել. դա մեկ երևույթի՝ անձրեւ գալու երեւույթի, ինքնակա արտահայտութիւնն է բայի երրորդ դեմքով:

Ստացվում է, որ մեկ բառը կամ բառաձևը հանդես է գալիս որպես մեկ նախադասություն: Իհարկե, այդ բառը կարող է ունենալ իր լրացումները (Առավոտից մինչև հիմա անձրևում է), այնուամենայնիվ բուն նախադասությունը ձևավորողը անձրևում է բառն է:

§ 663. Դիմավոր միակազմ և զեղչված ենթակայով նախադասությունների տարբերության կապակցությամբ պետք է նշել նաև հետևյալը, որ վերաբերում է նրանց արտահայտությանը: Զեղչված ենթակայով նախադասության գլխավոր անդամի (ստորոգյալի) դերում կարող են հանդես գալ բոլոր բայերի խոնարհված ձևերը առանց որևէ սահմանափակության (միայն թե զեղչման համար անհրաժեշտ խոսքային ու իրադրական պայմաններում): Օրինակ՝ Բայց ի զարմանս նրա, Մարգարյանը պատմեց եղելությունը... Կարճ ժամանակում սովորել է ոչ միայն կոմբայնով հունձ անել, այլև տրակտորով հերկել: Տարվա գրկթե մեծ մասը անց է կացրել բաց դաշտում: Աշխատել է անձրևի ու ձյան տակ, պառկել ջարդված մարմնով: Եվ մի գիշեր, Արագածի փեշերին աշխատելիս, սաստիկ մրսել է: Այդ օրվանից էլ այլևս չի կարողանում վերականգնել իր առողջությունը և հաճախ է հիվանդանում (Սև, Հողը, 1):

Մինչդեռ դիմավոր միակազմ նախադասության գերադաս անդամի դերում հանդես են գալիս սահմանափակ քանակությամբ բայեր, ինչպես և սահմանափակ քանակությամբ անվանական բառեր՝ անվանական գերադաս անդամի դերով (Մութ է, ցուրտ է, քամի է, տոթ է և այլն):

Անսահմանափակ է նաև զեղչված ենթակա ունեցող բաղադրյալ ստորոգյալների արտահայտությունը: Օրինակ՝ Տեսա՞ր հոգիս, ինչ գեղեցիկ է (Իս., Լիլիթ): Հայր է, բայց վրան կարգին շոր չկա (Սև, Վերջին արցունքները): Ի՞նչ անենք, մեղք է (Սև, Օտար հավքը):

§ 664. Դիմավոր միակազմ նախադասությունների դիմային իմաստը վերաբերության տեսակետից տարբեր է լինում: Համեմատենք հետևյալ օրինակները. Մթնեց: Ասում են, թե կար ծամանակ, շատ առաջ երկրի վրա գառ ու ոչխար չկային (Իս.), Մարդուն ընկերով եմ ճանաչում (առած): Մթնեց-ը ցույց է տալիս ինքնին եղող երևույթ, որը ո՛չ քերականորեն, ո՛չ էլ իրականության մեջ չի կապվում որևէ գեմքի հետ՝ իբրև կատարողի, եղողի: Ուս-

տի՝ այս և նման նախադասությունների մեջ դեմքի հատկանիշը սոսկ ձևական հատկանիշ է: Այս բայերի և համապատասխան նախադասությունների դիմային արժեքի գնահատման տեսակետից ուշագրավ է այն երևույթը, որ ոմանք դրանք համարում են անդեմ նախադասություն⁴⁸: Սակայն դա ճիշտ չէ: Երբեմն այդպիսի անճշդ-տություն հետևանքով ուտացվում են այնպիսի անհարմար ձևակերպումներ. «Անդեմ նախադասության գլխավոր անդամը արտահայտվում է անդեմ բայի եզակի 3-րդ դեմքով»⁴⁹ (ընդգծումները իմն են—Ս. Ա.): Բայի դեմքը քերականական հատկանիշ է, իսկ քերականական տեսակետից մթնեց, անձրևում է, լուսացավ բայերն ունեն երրորդ դեմք, այլ բան է, որ այդ դեմքը ձևական է. և դա էլ հենց նրա յուրահատկությունն է:

Այս տեսակետից այլ է «Ասում են» նախադասությունը, որը թևե ենթակա չունի, բայց համենայն դեպս ունի դիմային անորոշ վերաբերություն: Նրանով արտահայտված գործողությունը ինքնին կատարվող չէ, ի տարբերություն նախորդի, նրա կատարումը իրականության մեջ կապվում է սուբյեկտի հետ, միայն թի քերականորեն այն արտահայտված է անորոշ կերպով, առանց որոշակի մասնավորման:

Վերը բերված օրինակներից վերջինը՝ «Մարդուն ընկերով են ճանաչում», դիմային վերաբերության տեսակետից բնորոշվում է ընդհանրական հատկանիշով, քանի որ նրանով արտահայտված գործողությունը վերաբերում է ընդհանուրին, բոլորին. այն մարդկային հարաբերությունների փորձի հիման վրա կատարված ընդհանրացում է:

Այսպիսով, դիմավոր միակազմ նախադասությունները ըստ դիմային իմաստի յուրահատկության լինում են երեք տեսակ՝

- 1) Զևական դիմավոր միակազմ նախադասություն.
- 2) Անորոշ դիմավոր միակազմ նախադասություն.
- 3) Ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասություն:

Նախքան այս տեսակներն առանձին-առանձին բնեւիլ՝ համառոտակի կանգ առնենք դիմավոր միակազմ նախադասությունների կառուցվածքին վերաբերող մեկ հարցի վրա ևս:

⁴⁸ Տե՛ս, օրինակ, Грамматика русского языка, т. II, ч. I, 1954, էջ 13.

⁴⁹ Նույն տեղում:

§ 665. Դիմավոր միակազմ նախադասությունները գերազանցապես պարզ են: Ըստ որում պարզ նախադասությունները լինում են համառոտ և ընդարձակ, Համառոտ կոչվում է այն միակազմ նախադասությունը, որը կազմված է միայն գերադաս անդամից, ինչպես՝ «Մթնեց», «Լուսացավ», «Անձրևում է»: Եթե զխավոր անդամը ունենում է լրացում կամ լրացումներ, այդպիսի նախադասությունը պարզ ընդարձակ նախադասություն է: Օրինակ՝ Կարծես թե այսօր շուտ մթնեց: Երեկ անընդհատ անձրևում էր: Ամառը մեզ մոտ լուսանում է ժամը 5-ին:

§ 666. Բարդ միակազմ նախադասությունները համեմատաբար քիչ են: Օրինակ՝ Ասում են՝ հացը պետք է էժանացնեն (Ար., Ընկեր Մուկուչը): Արդեն ձմեռ է, դրա համար էլ ուշ է լուսանում: Չնայած դեռ ապրիլ է, բայց դրսում արդեն տաք է: Ի՞նչ հանդիսավոր պահ էր, ի՞նչ վեհ ու սրբազան ակնթարթներ էին (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը): Երեկո՞ է արդեն, շուտ շմթնե՞ց (ն. տ.):

§ 667. Համեմատաբար տարածված են դիմավոր միակազմ միավորյալ նախադասությունները: Օրինակ՝ Իմաստունի հետ քար քաշիր, հիմարի հետ փլավ մի՛ ուտի (առած): Առաջ կե՛ր, վերջը գոհացիր (առած): Տուն փոխես՝ տնով մեկ կքանդվես, գյուղ փոխես՝ գյուղով մեկ (առած): Շան հետ ընկերացիր, փայտը ձեռիցդ մի գցիր (առած): Հարեանի շանը քար չեն գցի, տիրոջ պատիվը կպահեն (առած):

§ 668. Հաճախ դիմավոր միակազմ նախադասությունը երկկազմ նախադասության հետ միասին հանդես է գալիս միևնույն նախադասության մեջ, ձևավորում մեկ բարդ նախադասություն:

Այսպես, մեկ բարդ համադասական նախադասությունը կարող է կազմված լինել միակազմ և երկկազմ նախադասություններից: Օրինակ՝ Աշուն է արդեն և ձյունը նորից Սածկել է լանջքը սեգ Արարատի (Իս., Հայ ճարտարապետությունը): Ինչ շառաչո՞ւմ փոքորկաճո՞ւյզ, հավատով լի հեռոսական ժամանակներ էին, և ի՞նչ դուցազնական սերունդ էր կոչի ելել մարդկային երջանկության համար (ՀՔ, Մայրենի լեզու): Այստեղ լուսավոր էր, և օդն այնպես հեղձուցիչ չէր, ինչպես լինում է ճահիճների ափերին (ՀՔ, Նահապետ): Աշուն էր, դաշտերը դեղնել էին (ՀՔ, Կարոտ):

Միակազմ ու երկկազմ նախադասությունները կարող են միաժամանակ հանդես գալ բարդ ստորադասական նախադասության

կազմում, Միակազմ կարող է լինել՝ ա) գլխավոր նախադասությունը, բ) երկրորդական նախադասությունը:

Օրինակ՝ ա) Մթնեց, երբ նրանք մոտեցան ամրոցին (ԴԴ վարդանանք, 1): Երեկո էր արդեն, երբ նա հոգնած գիրքը դրեց մի կողմ (ԵԶ, Homo sapiens): Մութն էր, երբ Սիմոնը տուն նկավ (ԱՔ, Սպիտակ ձին): Ասում էին, որ նրա հայրն էլ դաշտապահ է եղել, պապն էլ (ՀՔ, Կարոտ): Բ) Հասան գյուղ, երբ արդեն ուշ երեկո էր (ՀՔ, Նահապետ): Մենք կարծում էինք, թե Եսայիք լուսացել է:

§ 669. Միակազմ դիմավոր նախադասությունները սովորաբար ճանաչվում են հեշտությամբ: Սակայն երբեմն միևնույն բաղադրիչ նախադասությունը տարբեր կապակցություններում կարող է գործածվել որպես և՛ միակազմ, և՛ երկկազմ նախադասություն: Իհարկե, նման դեպքերում յուրաքանչյուր նախադասությունը պետք է դիտել որպես տարբեր նախադասություն և ոչ թե միևնույն նախադասության տարբեր կիրառություն: Այլ կերպ՝ այդպիսի կապակցությունները հանդես են գալիս որպես շարահյուսական համաձայնություն:

Այսպես՝ «էս ժանգոտ երկաթի կտորով մին զարկես, ջարդես հազար» նախադասությունը Հ. Թումանյանը հետևյալ հատվածում գործածում է որպես միակազմ նախադասություն:

— Հապա ինչպե՞ս է, որ մի կարգին թուր չունի, էս ժանգոտ երկաթի կտորն է մեջքին կապել:

— Շնորհքն էլ հենց դրա մեջ է, որ էս ժանգոտ երկաթի կտորով մին զարկես, ջարդես հազար, թէ չէ լավ թրով ի՞նչ կա որ, սովորական քաջերն էլ են ջարդում (ՀԹ, Քաջ Նազարը):

Սակայն այլ կապակցության մեջ այն կարող է հանդես գալ որպես երկկազմ նախադասություն: Ասենք՝ «Ոգնաս և էս ժանգոտ երկաթի կտորով մին զարկես, ջարդես հազար» կամ՝ «Երեկ ուզում ես, որ էս ժանգոտ երկաթի կտորով մին զարկես, ջարդես հազար» և այլն:

Վերջին նախադասություններում գործողությունը մասնավորվում է երկրորդ դեմքի վրա, և հասկացվում է, որ ենթական՝ դու-ն է, որը պարզապես զեղչված է:

Նշենք, որ այսպիսի շփոթությունների, ավելի ճիշտ՝ զուգահիշությունների հնարավորությունները շատ չեն:

§ 670. Ձևական գիմավոր միակազմ նախադասությունը բնորոշվում է նրանով, որ նրանում զեմքը գիմային վերաբերության տեսակետից ձևական է, և նրանով արտահայտված երևույթը, դործողությունը գիմային տեսակետից որևէ ձևով չի կապվում եղողի, կատարողի հետ:

§ 671. Հստ գլխավոր անդամի արտահայտության, ձևական գիմավոր նախադասությունները լինում են բայական և անվանական:

Բայական է այն ձևական գիմավոր նախադասությունը, որը կամ որի գլխավոր անդամն արտահայտվում է բայի գիմավոր ձևով: Օրինակ՝ Մթնեց: Մերունին լուռ շարչարանքով մի քանի կոճղեր դրեց կրակին (ՀԹ): Արդեն կամաց-կամաց լուսանում է: Մուրճը ընկավ: Լուսացավ: Մեք սառեցում սեստեմերերին սկսում է ցրտել:

Անվանական է այն ձևական գիմավոր նախադասությունը, որը կամ որի գլխավոր անդամն արտահայտվում է անվանական բաղադրիչով և հանգույցով: Օրինակ՝ Ամառ է. քնությունները վերջացել են (Մուր.): Խրիկնաղեմ էր: Հյուրատան դռներ կանգնեց մի երիտասարդ հեծյալ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Մուր էր դրսում (Բ, Սամվել):

Այս բաժանման վերաբերյալ պետք է նկատի ունենալ հետևյալը: Եթե բայական գիմավոր միակազմ նախադասությունը, իրոք, զուտ բայական է, քանի որ արտահայտվում է խոնարհված բայով, ապա անվանական գիմավորը միայն անունով չէ, որ արտահայտվում է, ինչպես ասվեց վերը, նրա կազմում կա հանգույց, որ բայական բաղադրիչ է և շատ կարևոր դեր է կատարում այդպիսի նախադասության ձևավորման գործում: Այնպես որ, քննարկվող նախադասությունների վերաբերյալ անվանական անվանումը փաստորեն վերաբերում է վերադրին, ուրեմն և նախադասության համար այն պետք է ընդունել որոշ վերապահությամբ: Այս վերապահության հիմնավոր լինելը լրիվ պատկերացնելու համար չարելի է համեմատել անդեմ անվանական միակազմ նախադասության հետ (§ 710), որը կամ որի զերադաս անդամն արտահայտված է միայն անունով, առանց բայական բաղադրիչի:

§ 672. Ձևական դիմավոր միակազմ նախադասության բայական ստորոգյալը կարող է լինել պարզ և բաղադրյալ:

§ 673. Այսպիսի նախադասությունների պարզ ստորոգյալները, ինչպես երկկազմ նախադասություններինը, արտահայտվում է խոնարհված բայով: Միայն թե բացի բայերի՝ այդ դերով հանդես գալու սահմանափակությունից, այստեղ կա նաև քերականական ձևի սահմանափակություն: Նախ. ձևական դիմավոր նախադասության գերադաս անդամի դերում հանդես եկող բայը դրվում է երրորդ դեմքով (ըստ որում հաճախ դրանք պարզապես միադիմի բայեր են):

Երկրորդ. այդ կիրառությունն ունի նաև քերականական թվի սահմանափակություն: Նշված դերով հանդես է գալիս միայն եղակի թիվը: Երրորդ. ոչ բոլոր եղանակաժամանկային ձևերն են հավասարապես ազատ հանդես գալիս այդ դերով:

Մանր.— Հոգնակի թվով գործածվում են միայն մի երկու հարադրություններ, ինչպես շոգեւրն սկսվեցին (ընկան), ցրտեւրն սկսվեցին (ընկան):

Ահա առավել հաճախակի գործածվող այդպիսի բայաձևեր մթնեց (մթնում է, մթնում էր, կմթնի և այլն), լուսացավ (լուսանում է, լուսանում էր, կլուսանա և այլն), անձրեւեց (անձրեւում է, անձրեւում էր և այլն), ցրտեց (ցրտում է, ցրտել է, կցրտի, պիտի ցրտի և այլն), ձյունեց (ձյունում է, կձյունի և այլն), ամպեց (ամպում է, ամպել է և այլն): Սրանց շարքը պետք է դասել նաև համադասական հարադրությունները՝ մուլն ընկավ (մուլն ընկնում է, մուլն ընկնում էր, մուլի կընկնի և այլն), լույսը բացվեց (լույսը բացվում է, լույսը բացվում էր և այլն), անձրև է գալիս (անձրևն եկավ, անձրև է գալու և այլն):

Պարզ բայական անդամ են նաև երկրորդական վերլուծական (բաղադրյալ) ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալները: Ինչպես՝ Մեր լեռներում արդեն ձյուն եկած կլինի: Վաղ առավոտյան մեր սարերում կանաչ խոտի վրա ցող դրած է լինում: Երեկ այս ժամանակ մեզ մոտ անձրևելիս է եղել: Ձմռանն այս ժամին արդեն մթնած է լինում:

§ 674. Ձևական դիմավոր միակազմ նախադասության գերադաս բայական անդամը կարող է լինել բաղադրյալ: Այս դեպքում նշված բայերի դերբայական ձևին (սովորաբար՝ անորոշ դերբա-

յին) ավելանում է կերպային իմաստ հաղորդող որևէ դիմավոր բայ կամ այլ բառ. *ինչպես՝ սկսեց ցրտել (անձրևել)*, սկսում է անձրևել, շարունակում է անձրևել, մթնելու վրա է, լուսանալու վրա է և այլն:

§ 675. Զևական դիմավոր միակազմ նախադասության անվանական գերադաս անդամը լինում է բաղադրյալ, քանի որ նրա կազմում լինում է գոյական կամ անունով արտահայտված բառ ու հանգույց: Ըստ որում անվանական բաղադրիչը մեծ մասամբ լինում է գոյական, Օրինակ՝ Ուշ գիշեր էր, բայց նա դեռ աշխատում էր, — շխատում: Արդեն մթնաշաղ է (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին): Դրսում գարուն էր: Ներս խոժեց ծաղկած խնձորենիների բույրը: Պայծառ, արևոտ օր էր (ՀՔ, Նահապետ):

Անվանական բաղադրիչը կարող է արտահայտվել ածականով: *Ինչպես՝ Շոգ է: Տաք է: Այսօր շատ ցուրտ է:*

Անվանական ստորոգյալի դիմավոր բաղադրիչը կարող է արտահայտվել էական բայով, *ինչպես և խոնարհված վերացական բայերով: Օրինակ՝ Երբ աչքերը վերստին բացեց, սենյակում կիսախավար էր: Տարօրինակ թվաց: Չէ՞ որ առավոտ էր (ՀՔ, Սպիտակ գիրք): Այսօր ցուրտ է լինելու: Վաղը շատ տոթ կլինի:*

§ 676. Ըստ բովանդակության և կիրառության ոլորտի՝ ձևական դիմավոր միակազմ նախադասությունները կարելի է բաժանել հետևյալ տեսակների.

ա) Բնության երևույթներն արտահայտող նախադասություններ.

բ, Ժամանակ արտահայտող նախադասություններ.

գ Հասարակական, անհատական և այլ կարգի երևույթներ արտահայտող նախադասություններ:

§ 677. Բնության երևույթներ արտահայտող նախադասությունները թեև քանակապես շատ չեն, բայց շատ բնորոշ են միակազմ նախադասության այս տեսակի համար՝ դեմքի ձևական արտահայտության տեսակետից: Օրինակ՝ Անձրևում է: Դրսում ուժեղ քամի է: Արդեն ձյունել է: Լուսանում է, — հանկարծ շշնջաց Արտակը (ԴԴ, Վարդանանք): Մթնեց: Անտառի խորքում մի թռչուն սկսեց տխուր կանչել: Սաստիկ մուր էր: Չէր երևում ոչ մի աստղ (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): ՅԼԻ է հիմա, առանց կոշիկ նա ո՛ւր գնա (ՄԿ):

Մանր.— Ինչպես դիմավոր միակազմ նախադասությունների

մյուս տեսակների, նույնպես և այս նախադասությունների էություն տեսակետից հետաքրքրական ու կարևոր է նրանց ենթակա շունենալու պատճառի հարցը: Լեզվաբանության մեջ այն կարծիքն է հայտնվել, թե այսպիսի նախադասությունները հնից են գալիս և արտացոլում են մարդու նախնական մտածողության տարրերը այն իմաստով, որ մարդ դիտելով բնության այդ երևույթները և չիմանալով դրանց պատճառը՝ ո՛վ կամ ի՛նչն է գործողության կատարողը, այդպիսի նախադասությունները կազմել է անենթակա ձևով, որոնք և այժմ մնում են որպես այդպիսին: Օրինակ՝ Ն. Մառը գրտնում էր, որ այդպիսի անենթակա նախադասությունների և միադիմի բայերի գործողության կատարողը չիմանալու պատճառով հնում մարդն այն վերագրել է, այսպես կոչված, «ստոնեմին», որ իր արտահայտությունն այժմ էլ, ըստ Ն. Մառի, պահպանում է այնպիսի լեզվական ձևի մեջ, ինչպիսին է es regnet: Առհասարակ հնարավոր է, որ մարդու նախնական մտածողությունն իր հետքը թողած լինի քերականական այս կամ այն կարգի վրա, և այդ հետքը պահպանվի մինչև այժմ: Արդ, եթե խոր անցյալում բնության այդ երևույթների պատճառը չիմանալու հետևանքով իբր ստեղծվել են այդպիսի անենթակա նախադասություններ, ապա այժմ երբ հասկանալի են այդ բոլոր երևույթները, դրանց պատճառները կարելի է պատկերացնել լեզվական այլ, ավելի հարմար ձև այդ նույն երևույթներն արտահայտելու համար, Ո՛չ: Բանն այն է, որ լուսանալու, մթնելու և նման երևույթներն իրենց էությամբ այնպիսի բնույթ ունեն, որ անցյալում չէր կարող լինել և այժմ էլ չկա որևէ անհրաժեշտություն դրանք որևէ առարկայի վերագրելու համար: Այդ երևույթների բնույթն այնպիսին է, որ մարդ պարզապես կարիք է զգացել և այժմ էլ կարիք է զգում դրանք արտահայտել իբրև ինքնակա երևույթներ և այդպես էլ արտահայտվում են: Հենց դա է պատճառը, որ բնության այդպիսի երևույթները անենթակա նախադասություններով են արտահայտվում ոչ միայն հայերենում, այլև ուրիշ լեզուներում:

Վերոհիշյալ երևույթները կարող են արտահայտվել նաև հարադիր բայերով (ինչպես՝ մութն ընկավ, լույսը բացվեց և այլն), սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ մութն ընկավ և այդպիսի հարադրությունները, թեև ձևով ենթակայի և ստորոգյալի կապակցություններ են, բայց ըստ էության դրանք, լինելով մեկ հարա-

դրական բայ, առանձին գործածվելիս անենթակա նախադասութ-
յան արժեք ունեն։ Չի կարելի ասել՝ ի՞նչը ընկավ և պատասխա-
նել՝ մութը. մութն ի՞նչ արեց՝ ընկավ։

§ 678. Ժամանակ արտահայտող նախադասություններ. օրի-
նակ՝ Կեսօր էր։ Մերուժանի ընդարձակ, երկնագույն վրանում
արդեն հավաքված էին հյուրերը (Բ, Սամվել)։ Ուշ ետեկո է (Սև,
Հողը)։ Առավոտ էր։ Հայ նախարարները նստած էին Սրվանձտյա
իշխանի վրանում (ԴԴ, Վարդանանք)։ Դառն և նեղ ժամանակ է.
(ՀՔ, Սպիտակ գիրք)։ Արդեն իրիկմանում էր (ՀՔ, Նահապետը)։

§ 679. Հասարակական, անհատական և այլ կարգի երե-
վույթների ինքնին առկա լինելն արտահայտող նախադասություն-
ներ. օրինակ՝ Փողոցում խաղաղություն է (ԱԲ)։ Իսկ գլուղում այդ
ժամանակ իրադրություն էր (Ն. տ.)։ Ծանր օրեր էին Իվան Բեյի
համար (Ն. տ.)։ Տոնակաճուրհան զարդարված փողոցում մարդկանց
հոծ լազմություն է (Լրագ.)։

§ 680. Գործողության կատարման անհնարինություն կամ
հնարավորություն նշող նախադասություններն արտահայտվում են
հետևյալ երկու միջոցներով՝ ա) բայի կրավորական կառուցված-
քով, բ) կարելիություն և անկարելիություն արտահայտող որոշ
բառերի միջոցով, որոնք կապակցվում են համապատասխան բայի
անորոշ դերբայի հետ։

Ուրեմն՝ միակզմ գիմավոր նախադասությունների այս խմբի
մեջ են մտնում նաև, նախ, այն նախադասությունները, որոնց զըլ-
խավոր անդամն արտահայտվում է շեղոք սեռի բայից կազմված
կրավորականով։ Օրինակ՝ Այստեղ չի նստվում։ Նրա հետ չի խոս-
վում (շատ վրդովված է)։ Մեր հեռախոսով չի խոսվում (փչացած
է)։ Այս գետում չի լողացվում (ջուրը շատ սառն է)։ Այդ խնդրի մա-
սին շատ է խոսվել։

Երկրորդ միջոցը, ինչպես նշվեց վերը, կարելիություն ու ան-
կարելիություն արտահայտող բառերն են, ինչպես՝ կարելի է, ան-
կարելի է, հնարավոր է, անհնար է և այլն։ Օրինակ՝ Այժմ արդեն
կարելի է ճանապարհվել։ Այսպիսի պայմաններում անկարելի է
աշխատել։ Այգպիսի անհարթ ու դժվարին աւղանքով անհնար է
բարձրանալ։

§ 681. Զեական միակնշմ նախադասությունների հատկա-
նիշները հանդում են հետևյալին.

1. Այդ նախադասությունները արտահայտվում են բայի եզակի երրորդ դեմքով, միադիմի բայերով: Անվանական զլխավոր բաղադրիչ ունեցող նախադասությունների օժանդակ բայը ևս արտահայտվում է եզակի երրորդ դեմքով:

2. Այս նախադասությունները, դեմք ունենալով հանդերձ, գործողության կատարողի, հատկանիշը կրող առարկայի զադափար չեն արտահայտում: Այդ պատճառով էլ դրանց ցույց տված գործողությունը, վիճակը և այլն, լեզվականորեն արտահայտվում են որպես ինքնակա գործողություն, վիճակ և այլն:

ԱՆՈՐՈՇ ԳԻՄԱՎՈՐ ՆԱԽԱՊԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

§ 682. Անորոշ դիմավոր միակազմ կոչվում է այն նախադասությունը, որի դիմային վերաբերությունն անորոշ է. դեմքի ընդհանուր քերականական իմաստը չի մասնավորվում որոշակի առարկայի (կամ անձի) վերաբերմամբ, այլ մնում է անորոշ: Օրինակ՝ Որդուդ բերդում կրակել են էս գիշեր (ԱՐ, վանդունց Բադին): Նրան ասացին, որ էլ ուշ է (ն. տ.): Այս երկու միակազմ նախադասությունները դիմավոր են. գերադաս անդամներն արտահայտված են կրակել եմ, ասացին երրորդ դեմքի բայերով: Սակայն այդ բայի դեմքի իմաստը չի մասնավորվում, և անկարելի է մասնավորել որոշակի անձանց վերաբերմամբ, որի պատճառով էլ նրանք անորոշ դիմավոր նախադասություններ են:

§ 683. Այսպիսի նախադասությունների դիմային անորոշությունը ոչ միայն այն իմաստով է, որ չի արտահայտվում, թե հարկապես ո՞վ է գործողություն կատարողը, այլև այն իմաստով, որ հաճախ հայտնի չէ՝ գործողություն կատարողը մե՞կն է, թե՞ մի քանիսր: Այսպես, «Նրան կանչեցին շրջկոմից» նախադասության մեջ ոչ միայն հայտնի չէ, թե ո՞վ է կանչել, այլև հայտնի չէ, թե քանի հոգի են կանչել նրան: Ըստ որում հաճախ է պատահում, որ գործողություն կատարողը մեկ անձ է, բայց բայը գործածվում է հոգնակի թվով, որ անորոշություն արտահայտելու համար լավագույնը քերականական միջոց է:

Օրինակ՝ «Ձանդր տվին: Քեզ հեռախոսով կանչում են» (երբ մեկն է կանչում): Եթե ասվի «Քեզ հեռախոսով կանչում է», ապա այս նախադասությունը կհասկացվի իբրև զեղչված ենթակայով

նախադասություն, և կատեղծվի այն տպավորությունը, որ հայտնի է, թե ով է կանչողը, թեև չի արտահայտված:

§ 684. Անորոշ դիմավոր միակազմ նախադասության մեջ ենթական չարտահայտվելով՝ ամբողջ շեշտվածությունն իր վրա է կրում գործողությունը կամ վիճակը, որ արտահայտվում է դիմավոր բայով: Դրանով ընդգծվում է տվյալ գործողության կամ եղելության զաղափարը:

Անորոշ դիմավոր նախադասության ենթական չարտահայտելու երկու պատճառով կարող է լինել՝ ա) գործողություն կատարողի կամ եղող առարկայի անհայտ լինելը (խոսողին, բ) գործողություն կատարողը, եղող առարկան արտահայտելու անհրաժեշտության բացակայություն: Օրինակ՝

Սիրեցի, յարս տաւան,
Յարս տվին ու տաւան,
էս ինչ գուլում աշխարհ է,
Սիրտս պոկեցին տաւան (Իս.):

Այլ պոկեց ու տաւաւ, ովքե՞ր պոկեցին ու տաւան. այս նարգերի պատասխանները չի կարելի տալ՝ բերված նախադասություններից ելնելով: Օրինակից նույնիսկ չի հասկացվում՝ խոսողը գիտե՞, թե՞ չգիտի այդ նարգերի պատասխանը: Ավելի ճիշտ, այդ նարգերը չեն էլ ծագում, քանի որ դրանք դառնում են երկրորդական բանաստեղծի նպատակն է՝ շեշտել յարից զրկվելը, յարին խլել ու տանելը:

Մեկ այլ օրինակ. «Ձանգը տվին» անորոշ դիմավոր նախադասության գործողություն կատարողն սնորոշ է: Ըստ որում, այն կարող է խոսողին նայտնի լինել (ասենք՝ դպրոցում, եթե սովորաբար մի որոշակի անձ՝ պահակն է զանգը տալիս) կամ հայտնի չլինել (ասենք՝ փակ դռան դանգը տալիս են): Նույնիսկ առաջին դեպքում, երբ խոսողին հայտնի է գործողություն կատարողը, այն արտահայտելն ավելորդ է, անտեղի (հմտ. Ձանգը տվին, մտեք դասարան: Պահակ Պետրոսը զանգը տվեց, մտեք դասարան):

Իրկրորդ նախադասությունից ակնհայտորեն երևում է ենթականի արտահայտման ավելորդությունը, քանի որ կարևորը դանգը հնչելն է, զանգը տալը:

§ 685. Անորոշ դիմավոր միակազմ նախադասության գլխա-

վոր անդամը արտահայտվում է բայով և սովորաբար դրվում է հոգնակի թվով: Լեզուն հոգնակի թվի այդ կիրառությանը տվել է անորոշության իմաստ (քանակական և առարկայական վերաբերության անորոշություն): Օրինակ՝ Ասում են, թե մոտենում է նրա վերջը: Զո՛ւր են ասում: Սո՛ւտ են ասում: Ճիշտ կասեին, եթե իրո՞ք մենք անձնապես ու մեն-մենակ սովորեինք գիտությունը տառապանքի (ՊՍ, Հպատակի խոռոչությունը): Նրան անվանում էին Սեթ, և որովհետև հայրը վաղուց էր մեռել, կոչում էին մոր՝ Երանուհու անունով՝ Երանի տղա Սեթ կամ՝ Երանի Սեթ (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը):

Բայի հոգնակի թվի անորոշության իմաստային հնարավորությունն այնքան մեծ է, որ հոգնակի երրորդ դեմքով կարող է հասկացվել նույնիսկ խոսողը: Դա լինում է հատկապես հանդիմանական արտահայտություններում, երբ խոսողը իր կարծիքը, գիտողությունը ոչ թե ուղղակիորեն վերագրում է իրեն, այլ արտահայտելով հոգնակի երրորդ դեմքով՝ դրանով ասվածը հոգեբանորեն դիտում է ոչ որպես սոսկ իր անձնականը, այլ մի տեսակ դարձնում է ուրիշներին, որով և ասվածին տրվում է օբյեկտիվ բնույթ: Օրինակ՝ Քեզ ասում են սալլեր պատրաստի՛ր, կուզես՝ գետնի տակիցը հանիր տուր (Պո., Հացի խնդիր): Հրամայում է յասավուլը տասնապետին՝ իր ասածի մասին խոսելով հոգնակի երրորդ դեմքով: Այլ օրինակ. «Քեզ յիտողություն են անում, իսկ դու շարունակում ես շարություն անել»: այսպես երբեմն ասվում է՝ նկատի ունենալով սեփական դիտողությունը:

Այդպիսին են Հ. Թումանյանի «Քեռի Խեչանը պատմվածքի հետևյալ օրինակները. — է՛, դե ասում ես, էլի՛: — Ի՞նչպես թի ասում ես, էլի. քեզ ասում են—չըկա... — էս մետրիկի համար բա ի՞նչ ես ասում: — Վա՛հ, զարմանալի մարդ ես, ա՛յ մարդ, քեզ հայե՛րեն ասում են՝ չըկա՛, չըկա՛, քեռի Խեչան:

§ 686. Անորոշ դիմավոր նախադասությունների գերադասանդամն արտահայտվում է.

1. Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի հոգնակի երրորդ դեմքով:

Օրինակ՝ Յարիս տաւան, ջանիս տաւան,
Հոնգուր-հոնգուր կուլամ ես (Իս.):

Կոմիտեի մեծավոր դրին, ասաց խոտի մարազը միայն իմն է (Սե, Հողը):

2. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի հոգնակի երրորդ դեմքով.

Ասում են, թե դու այնպես,
Մոռացել ես ինձ այնպես,
Որ երբ անունս են տալիս
Հաղիվ միտդ եմ գալիս (Իս.):

3. Սակավ դեպքերում՝ սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի եզակի երկրորդ դեմքով.

Միտք ես անում, միտք, մեռ էս աշխարհի բանը, նախում ես, առաջվում, թե ախար էս բանը ոնց է լինում: Չեմ իմանում, բախտ է, էլի (ԴԴ, Քաջ Նազարը):

4. Սահմանական եղանակի վաղակատար ժամանակի հոգնակի երրորդ դեմքով. Օրինակ՝ Հիմի Մուկուչին բանվոր են ընդունել (Ար., Ընկեր Մուկուչը):— Ընկե՛ր Ջամալյան, այդ ո՛ւր,— հարցրեց նա:— Կենտկոմ են կանչել,— շտապում եմ (ՔԹ, Ոսկե հովիտ):

ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԻԱՆ ՄԻԱԿԱԶՄ ԴԻՄԱՎՈՐ ՆԱԽԱՊԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 687. Ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասությունները վերաբերում են ոչ թե միայն սովյալ դեմքին, որով արտահայտված են, այլ բոլորին, ունեն ընդհանրական իմաստ: Այս նախադասություններով արտահայտվում են այնպիսի գործողություններ, որոնք ընդհանրապես կատարվում են, և խորհուրդ է տրվում կատարել այնպես, ինչպես որ ասվում է սովյալ նախադասության մեջ: Օրինակ՝ Հին դարմանը քամուն չեն տա (Առած): Աչքը թեքեցիր—բանիդ տերը չես (ՀԹ, Հառաչանք):

Չնայած այս նախադասությունների ստորոգյալներն արտահայտված են հոգնակի երրորդ (1-ին նախադասություն) և եզակի 2-րդ (2-րդ նախադասություն) դեմքերով, բայց զրանցով արտահայտված միտքը չի վերաբերում հատկապես այդ դեմքերին: Այսպես. առաջին նախադասությունը նշանակում է՝ ոչ ոք (ես, դու, նա, յուրաքանչյուրը) չպետք է հին դարմանը քամուն տա. երկրորդը նշանակում է՝ մարդ (ես, դու, նա, յուրաքանչյուրը) աչքը

թեքում է, բանի տերը չէ: Ուրեմն՝ բայի դեմքը տվյալ դեպքում իր բուն քերականական իմաստով չի հանդես գալիս, երկրորդ դեմքը հատկապես խոսակից չի ցույց տալիս, երրորդ դեմքը՝ հատկապես երրորդ անձ և այլն:

§ 688. Ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասությունները մեծ մասամբ առածներ են, կամ նրանց նշանակությունը մոտենում է առածներին: Օրինակ՝ Հացը հացարարին տուր, մեկն էլ ավել: Ցամաք գդալը բերանը շեն տանի: Սրբի դուռն էլ առանց խաչձամբույրի չեն գնում: Հոր ու մոր մեջ իր տղային կհարցնեն: Հացը տաշտիցդ վերցրու, ընկերը՝ գյուղիցդ: Բարեկամի հետ եերուխում արա, առետուր մի՛ անի, Կովի մեջ չիր ու չամիչ չեն բաժանում:

§ 689. Ընդհանրական միտք արտահայտող ոչ բոլոր նախադասություններն են միակազմ: Մաք գոյականով և մի շարք դերանուններով արտահայտված ենթակա ունեցող նախադասությունները չպետք է շփոթել անենթակա նախադասությունների հետ, թեև դրանք ընդհանրական միտք են արտահայտում: Մաք ուրիշների հետ պետք է վարվի այնպես, ինչպես կուլի, որ իր հետ վարվեն՝ տիպի նախադասությունը համարում են անանթակա, այն պատճառաբանությամբ, որ այն համարժեք է «Ուրիշների հետ վարվիր այնպես, ինչպես կուզես, որ քեզ հետ վարվեն միակազմ նախադասությանը, և մաք բառը ձևակերպ ենթակա է չի նշում որոշակի, որեւէ մարդ:

Իմաստային-տրամաբանական համարժեքությունը կամ նոմանիշությունը չի կարող կառուցվածքային նույնության փառադարձ հանդիսանալ, իսկ նախադասության միակազմությունն ու երկկազմությունը կառուցվածքային հարց է: Ոճական առումով հիշյալ երկու նախադասությունները կարող են կողք-կողքի դրվել, իսկ կառուցվածքային առումով՝ ոչ: Առաջին օրինակում մաք-ը ենթակա է, թեև այն որեւէ մասնավորում չի արտահայտում:

Պետք է նկատի ունենալ, որ մաք բառը արդեն անորոշ-ընդհանրական իմաստով հանդես է գալիս ոչ միայն ենթակայի՝ այլև ուրիշ անդամների դերում, և վերջիններս մենք չենք անտեսում կամ ձևական համարում, չնայած այդ բառի իմաստային յուրահատկությանը նաև այդ դեպքում: «Մաք մաքդու չպետք է ծուռ աչքով նայի» օրինակում մաքը բառի երկու կիրառություններում ունենք նմանօրինակ ընդհանրական իմաստ, բայց մաքդու բառաձևի պաշ-

տոնը նշված պատճառով մենք չենք անտեսում, այլ զնահատում ենք որպես այդպիսին:

Վերջապես, պետք է նկատի ունենալ, որ ընդհանրական իմաստը հատուկ է ոչ միայն դիմավոր միակազմ նախադասության քննվող տիպին, այլև շատ երկկազմ նախադասությունների: Հենց վերը բերված միակազմ նախադասության միտքը մենք կարող ենք արտահայտել այնպիսի երկկազմ նախադասություններով, որոնց երկկազմ լինելը որևէ կասկած չի հարուցում: Այսպես՝ Յուրա-
ֆանչյուր մարդ (ամեն մարդ, ամեն մի անձնավորություն, յուրա-
ֆանչյուր անձ) ուրիշների հետ պետք է վարվի այնպես, ինչպես կուզի, որ իր հետ վարվեն:

Նույն դիտողությունը վերաբերում է նաև դերանունով արտահայտված ենթակա ունեցող նախադասություններին, որոնք նույնպես արտահայտում են ընդհանրական իմաստ:

Օրինակ՝ «Դու մի օր աչքերիդ կփակես, որ ուրիշը քո տեղ գոյանա» (ԵԶ) նախադասության դու ենթական բուն խոսակից չի ցույց տալիս, այլ վերաբերում է բոլորին: Սակայն դրանից դու-ն չի դադարում ենթակա լինելուց, այլ պարզապես երկրորդ դեմքի այդ դերանունը նման դեպքում ձեռք է բերում այլ իմաստ: Բայց բռնի շարահյուսական պաշտոնը նրա իմաստային այդ առման պատճառով չի փոխվում: Նշենք նաև, որ այդ նույն նախադասության մեջ կա նաև քո դերանունը, որ նույնպես ունի որոշակի շարահյուսական դեր, չնայած նույն ընդհանրական իմաստն ունի: Ե. Չարենցն այդ ուսուցանող շարունակում է՝ գործածելով երկրորդ դեմքի նույն դերանունը:

— Այն դու ես, իմաստուն, այն դո՛ւ, — բայց արդեն մի ուրիշ. Հաստատեց, ժխտելով նա՛ քեզ, որ ուրիշը քո տեղ գոյանա:

Այստեղ ստորոգելիական վերադրի, ուղիղ խնդրի, զիջման պարագայի պաշտոնները կասկածի տակ չեն առնվում, որոնք նույնպես սոսկ երկրորդ դեմք չեն ցույց տալիս, կասկածի տակ չպետք է առնվի նաև առաջին նախադասության դու-ի՝ ենթակա-յի պաշտոն կատարելը:

Վերջապես, պետք է նկատի ունենալ, որ նման դեպքերում մենք ունենք ոչ թե ինչ-որ գույն ձևական երկրորդ դեմք, այլ ոճական-քերականական մի երևույթ, երբ խոսողը, հեղինակը մարդուն առհասարակ, ամեն մարդու մտովի դարձնում է իր խոսակիցը և նույնը ցույց տալիս դու-ով:

Այսպիսով՝ ընդհանրական իմաստով ենթակա ունեցող նախադասությունները անենթակա կամ միակազմ չեն, այլ երկկազմ ընդհանրական նախադասություն:

§ 690. Ընդհանրական միակազմ հաստատական երանգի պատմողական նախադասությունը բնականաբար արտահայտում է հաստատական միտք, ժխտականը՝ ժխտական միտք: Օրինակ՝ Մարդուն ընկերով են ճանաչում (առած): Առաջ ասեղը քեզ խրի, հետո՝ մախաթը ընկերոջդ (առած): Ձուկը գլխից են բռնում (առած): Ամառվա անձրևին, ձմեռվա արեգակին մի հավատա (առած): Արյունը արյունով չեն լվանա (առած):

§ 691. Հարցական երանգի ընդհանրական միակազմ դիմավոր նախադասությունները սովորաբար ժխտական իմաստ են արտահայտում: Օրինակ՝ — Ես... մնում եմ... հյուր եմ: — Այդքան ժամանակ հյուր կլինե՞ն (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան) նախադասությունը նշանակում է՝ այդքան ժամանակ հյուր չպետք է (չի կարելի) լինել: Այլ օրինակներ՝ Բա այդքանը միանգամից կուտե՞ն: Այս շոգին այդքան շատ կհագնե՞ն: Այս ցրտին առանց վերարկուի դուրս կգա՞ն: Այդպիսի փոքր երեխային մենակ խոդոց էլուզարկե՞ն: Բա անտեղի այդքան կբարկանա՞ն: Հիվանդ վիճակում այդքան կաշիասե՞ն: Այդ զրույթյան մեջ աշխատանքի կդնա՞ն:

§ 692. Ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասության զխավոր անդամն արտահայտվում է բայի տարբեր դիմավոր ձևերով:

Ա. Խնթադրական, Լղանակի հոգնակի ԼԵՐՈՐԴ ղեմֆով. օրինակ՝ Ձուկը պոչից չեն բռնի, գլխից կրոնեն (ՎԱ, Կարմրախայտ): Շիտակ խոսքը հանաքով կառեն (առած): Պտղատու ծառին շատ քար կգցեն (ՀԹ, Աղքատի պատիվը): Գիտեցածը ամեն մարդու չեն ասի (առած): Մի ձեռքով երկու ձմերուկ չեն բռնի (առած):

Բ. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի հոգնակի ԼԵՐՈՐԴ ղեմֆով. Օրինակ՝ Մարդուն ընկերով են հանաչում (առած): Գայլին սատկացնում են ոչ թե նրա համար, որ նա ունի գորշ ագի, այլ նրա համար, որ կերել է մաքի (առած):

Այսպիսի նախադասություններն իրենց նշանակությամբ ու կիրառությամբ նման են Ա կետում նշված կառուցվածքային առանձնահատկությունն ունեցող նախադասություններին:

Գ. Հրամայական եղանակի եզակի թվով. այսպիսի նախադասությունները սովորաբար արտահայտում են խորհուրդ՝ ընդհանրական նշանակությամբ, այսինքն՝ ուղղված բոլորին և ոչ միայն հատկապես երկրորդ դեմքին: Օրինակ՝ հարիսու մակուկով հանձնվիր ծովին, քան թե հավատա կնոջ երգումին (Իս., Աբու-Լալա-Մահարի): Տասը չափի՛ր, մեկ կտրի՛ր (առած): Բարեկամի հետ կերուխում արա, առ ու տուր մի անի (առած): Չփորձած ձիու հետևից մի՛ անցնի (առած):

Դ. Ըղծական եղանակի եզակի երկրորդ դեմքով. օրինակ՝ Որտեղ որ գնաս. էն երկրի գդակը ծածկիր (առած):

Ե. Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակով. օրինակ՝ Հարուստի հագին շոր տեսան, ասին շնորհավոր, աղքատի հագին տեսան, հարցրին՝ որտեղի՞ց է (առած): Տվեց ոսկին, բերեց խոսքին (առած):

Զ. Ձեզոք սեռի բայից կազմված կրավորականով. օրինակ՝ Այստեղ չի նստվում: Նրա հետ չի խոսվում (շատ վրդովված է): Այս հեռախոսով չի խոսվում (փշաքած է): Այս գետում չի լողացվում (շուրթ շատ սառն է): Այսպիսի նախադասությունները, որոնք շատ տարածված չեն, արտահայտում են տվյալ գործողության կատարման հնարավորությունը կամ անհնարինությունը:

§ 693. Ուշադրության արժանի է այն երևույթը, որ չեզոք բայերի կրավորականներով կազմվում են անենթակա նախադասություններ: Բանն այն է, որ կրավորական բայերը, որպես կանոն, կազմվում են ներգործականից, և նախադասության ներգործական կառուցվածքը կրավորականի վերածվելով, ներգործական կառուցվածքի ենթական վերանում է, բայց նախադասությունը այլ ենթակա չ' ձևափոխվում, հանձին ներգործական բայի ուղիղ խնդրի: Այսպես՝ Ես լսում եմ նրա ձայնը: Լսվում է նրա ձայնը: Առաջին նախադասության ևս ենթական վերացավ, բայց դրա փոխարեն ձայնը ուղիղ խնդիրը երկրորդ նախադասության մեջ դարձավ ենթակա:

Վերցնենք չեզոք սեռի բայի օրինակ. Մենք միշտ այստեղ ենք նստում: Բայց՝ Այժմ այստեղ չի նստվում⁵⁰: Մենք ենթական վե-

⁵⁰ Այստեղ ամբողջ նախադասության լիակատար շրջում հնարավոր չէ, որովհետև նստել բայը չեզոք է, և նախադասությունը ներգործական կառուցվածք չունի:

յաջալ, բայց դրա փոխարեն այլ ենթակա հանդես չի գալիս բայի սեռի (չեզոք) պատճառով: Այսպիսով ստացվում է դիմավոր նախադասություն, որը ենթակա շունենալու և այն վերականգնելու անհնարինության պատճառով հանդիսանում է դիմավոր միակազմ նախադասություն:

Ինչ վերաբերում է այդպիսի նախադասությունների սակավ գործածությանը, ապա դա այն պատճառով է, որ չեզոք սեռի քիչ բայեր կարող են գործածվել կրավորաձև: Սակավ դեպքերում այս նպատակով գործածվում են ներգործական սեռից կազմված կրավորականներ: Օրինակ՝ Այս գրիչով չի գրվում:

Պատահում է նաև, որ բայի խոնարհման տարբեր ձևերը միաժամանակ գործածվում են միևնույն միակազմ դիմավոր նախադասության մեջ: Դա վերաբերում է հատկապես բարդ նախադասություններին: Օրինակ՝ Նրա հայացքից, հետո խոսակցության տոնից այնպիսի մի բան էս զգում, որ կարծես թե խտրում են կոններիդ տակ. համ ախորժելի է, համ անախորժ, համ ծիծաղում էս, համ զայրանում, բայց ընդհանրապես գժի պես ուրախ էս զգում քեզ (ՆԴ): Ինչքան որ գիտուն լինես. չիմացածդ մի անզետից հարցրու: Վարր նստի՛ր. վերեւ քեզ տեղ կտան: Շատ գիտես, քիչ խոսի՛ր: Շատ տեսնում էս. քիչ ասա: Մտնելուց առաջ միտ՛ առա, թե ինչպես դուրս գաս:

§ 694. Միակազմ ընդհանրական դիմավոր նախադասության ստորոգյալը կարող է լինել նաև բաղադրյալ: Այսպիսի ստորոգյալը կազմվում է պիտի, պետք է, հարկավոր է, անհրաժեշտ է ու նման եղանակիչ բառերով ու անորոշ դերբայով. *ինչպես՝ պիտի սկսել, պետք է աշխատել, հարկավոր է պայմարել, անհրաժեշտ է գրել և այլն: Օրինակ՝ Ինչից պետք է ճանաչել իսկական գրողին՝ թեկուզ սկսնակ (ԴԴ, երիտասարդ արձակագիրներ): Պետք է վերջ տալ դանդաղկոտությանը (լրագիր): Անհրաժեշտ է ամրապնդել միասնությունը (ն. տ.): Ամեն կերպ պետք է նպաստել գյուտարարական ու ռացիոնալիզատորական աշխատանքների ծավալմանը (ն. տ.):*

Քննարկվող հարցի տեսակետից տեղին է անցկացնել այսպիսի զուգահեռ. շարահյուսական տեսակետից նույնարժեք են հետևյալ կառուցվածքները՝ պետք է նպաստենք, պետք է նպաստել և նպաստել, թեև դրանք արտահայտված են ձևաբանական տարբեր միջոցներով:

Հմմտ.՝ Պետք է նպաստենք գյուտարարական աշխատանքների ծավալմանը:

Պետք է նպաստել գյուտարարական աշխատանքների ծավալմանը:

Նպաստել՝ գյուտարարական աշխատանքների ծավալմանը:

Բացի ձևաբանական տարբերություններից, այս կառուցվածքներում կան նաև շարահյուսական տարբերություններ, առաջին նախադասությունը զեղչված նախադասություն է (զեղչված է մենք ենթական), երկրորդը՝ միակազմ դիմավոր նախադասություն է, երրորդը՝ միակազմ անդեմ:

Նկատենք, որ դիմավոր միակազմ նախադասության մեջ եթե գործածվում է բազմակի անորոշ դերբայ, ապա պետք է (կամ սրան համարժեք այլ բառեր) դարձյալ դրվում է եզակի թվով: Այսպես. Դ. Դեմիրճյանից՝ վերը բերված օրինակները կարելի է դարձնել այդպիսի կառուցվածքի. Պետք է նաեւաչել, զնախատել և խրախուսել իսկական գրողներին: Պետք է-ի հոգնակի թվով դրվելու մասին խոսք լինել չի կարող, քանի որ նաեւաչել, զնախատել, խրախուսել բառերը ենթակա չեն, առհասարակ ինքնուրույն պաշտոն չունեն: Հմմտ.՝ Պետք է ճանաչենք, զնախատենք և խրախուսենք իսկական գրողներին:

ԱՆԴԵՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 695. Անդեմ կոչվում է այն միակազմ նախադասությունը, որը չունի քերականական դեմք, հետևապես և նրա կաղմությանը չեն մասնակցում բայի դիմավոր ձևերը, այդ թվում նաև օժանդակ բայերը:

Օրինակ՝ Դալուկ դաշտեր, մերի անտառ...

— Մահացողի տըխտ՝ը կյանք...

Անձրե, քամի, սև կամար...

— Սրտակտուր հեկեկանք (ՎՏ, Աշուն):

Մոռանա՛լ, մոռանա՛լ ամեն ինչ,

Ամենին մոռանալ,

Զրսիրել, չրխորհել, չափսոսալ—

Հեռանալ (ՎՏ):

Անդեմ նախադասութեան ղեմք շունենալու առանձնահատկութիւնը բնականաբար որոշ գծավարութիւն ստեղծում է նրա, որպէս մտքի միավորի, ըմբռնման և գործածութեան հարցում: Եվ այդ բացը, ինչպէս ասվել է վերը (§ 654), լրացվում է այլ հատկանիշներով, այլ գործոններով: Դրանք հիմնականում երկուսն են՝ հնչերանգը (այսինքն՝ հնչերանգային ավարտվածութիւնը) և խոսքը, որոնք այս նախադասութեան համար առանձնապէս կարևոր նշանակութիւն են ստանում:

Այսպէս. հետեյալ օրինակների ընդգծված միակզմ նախադասութիւնները որպէս այդպիսին ըմբռնվելու համար շատ է օգնում խոսքային այն միջավայրը, կապակցութիւնը, ուր գործածված են դրանք: Հնչերանգային ավարտվածութիւնը ևս կարևոր դեր է կատարում դրանց, որպէս նախադասութեան ձևավորման ու ընկալման հարցում:

Ամեն ինչից երևում էր, որ թոքերի բորբոքում է: Թոքերի բորբոքում, այն էլ՝ այդ հասակում (ՀՔ, Մայրենի լեզու): Հիմա տեսնում ենք առջևից քայլողներին մեջքի կողմից՝ ոտից մինչև գլուխ: Պատահողով, արշունոտ, ուռած ծոծրակներ (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին):

§ 696. Ոչ միշտ է անդեմ նախադասութեան ընկալումն ու ճանաչումը կապվում երկկզմ նախադասութիւնների միջավայրում գործածվելու հետ: Դրանք ավելի հաճախ հակադրվում, գիտակցվում են նաև առանձին կիրառութիւններում: Պատահում է, որ առհասարակ անդեմ նախադասութիւնը գործածվում է բոլորովին անկախ, հանդես է դալիս որպէս ինքնուրույն խոսք: Ըստ որում, ամբողջական բանաստեղծութիւններ նույնիսկ կարող են արտահայտված լինել անդեմ նախադասութիւններով:

Օրինակ՝ Զծիւն՝ Մաղիկները շարորեն՝

Որքան սայրե՛ր, սայրե՛ր,
Դաշույնի սուր սայրեր,
Որքան հուրե՛ր-սերե՛ր,
Պարզված հուր-հուր սրեր,
Որքան նվաղ նայված—
Արփի նրբին նազող,

Որքան ծաղկի փթիթ—
Ժրպիտ, ժրպիտ կիզող...

Որքան ձյունն թիթեռ,
Ձեններ, ձեններ բարակ,
Որքան գինով ու ջեռ,
Որքան պուրպուր շուրթեր,
Շուրթեր ալ մարջանն,
Քնքշություններ—թույներ,
Որքան ջահե՛ր, ջահե՛ր... (ՎՏ):

Իհարկե, անդեմ նախադասությունների այսպիսի մեծ չափերով և խտացված գործածությունը պահանջում է վարպետություն:

§ 697. Անդեմ նախադասություններն իրենց կազմությամբ միատեսակ չեն: Նայած թե անդեմ նախադասության գլխավոր անդամը ինչ խոսքի մասով է արտահայտվում, ըստ այդմ էլ որոշվում է նրա հիմնական տեսակը: Եթե այդպիսի նախադասության գլխավոր անդամն արտահայտվում է բայով, նախադասությունը կոչվում է բայական, իսկ եթե գլխավոր անդամն արտահայտվում է անունով (գերազանցապես գոյականով), կոչվում է անվանական:

Այսպես, բայական նախադասություններ են՝
Հանգստացնել գյուղը (ԴԴ, Խոշտանգվածի ավանդը):

Ահ՛, այս ցուրտ երկրի անհայտում անհուն,
Ընկնել, և՛ կորչել, և՛ ննջել հավետ,
Ոչնչափալ ու մոռացվել քեզ հետ,
Ավերված երազ-հայրենական տուն (ՎՏ, Հայրենիքում):

Այսպիսի նախադասությունների գերադաս անդամը սովորաբար արտահայտվում է անորոշ զերբայով:

Անվանական նախադասությունների օրինակներ.

Հոկտեմբերյան փառալուստ: Ապրիլյան ջինջ առավոտ: Երկնքի լալուրում կայարանի վրա թևատարած ճախրում են գարնան հետ իրենց բույնը վերադարձած արագիլները (Ար.): Մոտենում էին ավերված մի գյուղի: Անա առաջին տները (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին):

§ 698. Անդեմ նախադասության գլխավոր անդամի այդպիսի տարբերությունն իրենով պայմանավորում է նաև լրացումների բնույթի տարբերություններ, քանի որ բայը այլ լրացումներ է

պահանջում, գոյականը՝ այլ: Դա որոշակիորեն երևում է հենց վերևի օրինակներում: Բայական նախադասության մեջ գլխավոր անդամի լրացումներն են խնդիրներն ու պարագաները, իսկ անվանական նախադասության լրացումները որոշիչ են: Սա նշանակում է, որ անդեմ նախադասությունների գերադաս անդամի՝ բայով, թե անունով արտահայտված լինելը մասնավոր հատկանիշ չէ, այլ կարևոր կառուցվածքային հատկանիշ:

Կառուցվածքային այդ հատկանիշը պայմանավորում է երկու տեսակի նախադասությունների ընդհանուր իմաստային հատկանիշները: Բայական անդեմ միակազմ նախադասությամբ արտահայտվում է գործողության կատարված լինելը, կատարելու անհրաժեշտությունը, հարցում, հրաման կատարելու մասին և այլն, իսկ անվանական նախադասությամբ արտահայտվում է առարկայի, երբեմն էլ հատկանիշի գոյությունը, առկայությունը տվյալ պայմաններում, տեղում:

Հմտ.՝ 1. Ո՛ւր գնալ, ինչպե՞ս գնալ: Այստեղ Գայանեն կանգ է առել, չգիտե (լեռ, Մելիքի աղջիկը): Ուրեմն բռնակա՞լ դառնալ: Փակե՞լ Մելանիային տանը, գոռա՞լ, հայհոյե՞լ, ծեծե՞լ (Շիրվ., Մելանիա):

2. Անհատնում կրակ: Արևաբամ վերքեր կարևեր (ԵՋ, Զարենց-Նամե): Իհարկե, լինում են դեպքեր, երբ անվանական նախադասության գերադաս անդամը, որ արտահայտված է գոյականով, բայանուն է և ունի գործողության իմաստ:

§ 699. Անդեմ նախադասությունները կառուցվածքի տեսակետից շունեն այն բազմազանությունները, որ հատուկ են գիմավոր միակազմ նախադասություններին: Անդեմ նախադասությունները սովորաբար լինում են պարզ, ըստ որում պարզ համառոտ և պարզ ընդարձակ:

§ 700. Պարզ համառոտ անդեմ նախադասությունները կազմված են լինում միայն մեկ անդամից, որը և գլխավոր անդամ է: Օրինակ՝ Բաժանվե՞լ (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): — Լո՞ւն (ԴԴ, Վարդանանք): Երևան: Աստաֆյան փողոց, Նստած է խանութիցան Համոն: Աշուն է: Անձրև: Մշուշ: Թաց, խոնավ—անձրևոտ իրիկուն (ԵՋ, Ամենապոեմ), Կարմիր Բանակ: Հորդել են հեղեղները սև: Անսահման դաշտերի վրա շաշում են քո թևերը լուսն: Կայաբան: Զորքեր: Զորքեր: Զինվորներ կարմիր: Գիշեր (ԵՋ, Զարենց-Նամե):

Պարզ ընդարձակ անդեմ նախադասությունները բաղկացած են լինում մեկ զլխավոր անդամից և լրացումից կամ լրացումներից: Օրինակ՝ Ո՛ւր գնալ (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան), Բայց ինչո՞ւ հուզվել (ն. տ.), Բոլոր տեսակի զենքերը ճանձնե՛լ (Սիր., Արարատ), Ամբոցի ամբողջ սարճավորումը ներկա վիճակով նույնությամբ հանձնել մեր ներկայացուցիչներին (ն. տ.):

§ 701. Բարդ ստորադասական անդեմ նախադասություններ չեն լինում, քանի որ ստորադասական կառուցվածքի մեջ կարևոր դեր են կատարում այնպիսի քերականական կարգեր, ինչպիսիք են՝ դեմքը և թիվը, որոնք, սակայն անդեմ նախադասության մեջ բաղկայում են:

§ 702. Լինում են նաև բազմակի զլխավոր անդամ ունեցող անդեմ նախադասություններ, որոնք կարող են ունենալ կամ չունենալ լրացումներ:

Օրինակ՝ Անուժ ցավի ցուրտ կապար...

Մահացողի տխուր կյանք.

— Անմխիթա՛ր, անսպա՛ռ

Վհատության հեկեկանք (ՎՏ, Աշուն):

Հայոց «ժամը»: Սպիտակ կամարներ և նկարներ՝ ոսկեզօծ շրջանակների մեջ: Նուշիկի մայրը լալիս է (ԱԲ, Բրուտի տղան): Հացատան դուռը բացեցին, գյուղը դուրս թափվեց Դասմե Զիլանու տների: Լաց, աբտասուֆ, ուրախություն (ՀՔ, Կարոտ): Մի ըոպե հետո եղավ երկրորդ հրամանը. — Յրվե՛լ, պառկե՛լ... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

§ 703. Երբեմն անդեմ նախադասությունը մտնում է բարդ ստորադասական նախադասության կազմի մեջ, որպես զլխավոր նախադասություն, ունենալով երկկադմ երկրորդական նախադասություններ: Օրինակ՝ Դավառական մի բաղաֆ. լայն և ուղիղ փաղոցներ, կանաչ խոտ մայքների վրա, տների առաջ բոստաններ և բարձր, սովևեախիտ ծառեր, որոնց շվաքի տակ իրիկվա հովին նստած են հարևան կանայք, գրուցում, մինչև նախիրը հանդից դա, կիթ անեն, թեյ գցեն ու թեյից հետո խաղան նարդի, շետո խոր քուն, մինչև լուսաբաց, մինչև նոր կիթ (ԱԲ, Իվան բեյը): Խորհում, դեպի աջ, մի մեծ ապակյա ցուցափեղկ, որի ապակյա դարակների վրա դարսված են ապրանքները (Շիրվ., Նամուս):

Բռնել այս ձեռքը նրբին,
 Նստել, նստել այնքան.
 Ջրզգալ, որ արդեն արփին
 Ցուլաց արևելքում (ՎՏ):

§ 704. Անդամ միակազմ նախադասությունը կարող է գործածվել նաև բարդ համադասական նախադասության կազմում, որի մյուս բաղադրիչ նախադասությունը երկկազմ է: Օրինակ՝ ներկորդ արարվածի տեսարանն անփոփոխ, միայն, չկա ծաղիկների փունջը (Շիրվ., Արմենուհի): Նույն տեսարանը, ինչ որ գարարվածում, միայն ձմեռվա պատճառով սենյակի կենտրոնում դրված է քրսին (Շիրվ., Զար ոգի):

ԲԱՅԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄ ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԳԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 705. Բայական անդամ միակազմ նախադասությունների գեղարդաս անդամն արտահայտվում է բայով, սովորաբար՝ անորոշ դերբայով: Այդ նախադասություններն ունեն բազմազան կիրառություններ: Բայական անդամ միակազմ նախադասությունները արտահայտում են հրաման, կարգադրություն, ցուցում, որով պահանջվում է կատարել որևէ գործողություն, կամ որով արգելվում է գործողության կատարումը: Օրինակ՝ Պահել՝ այս ռազմակազմը, չլիծալվել՝ ի՞նչ՝ Վարդանի շարժումներից (ԴԴ, Վարդանանք): Բաժը կոացավ գրկեց Պապին և հրամայեց ներսը գտնվող իր զինվորներին:— Կոտորել՝ բոլորին... ողջ չթողնել ոչ մեկին: Պահակներ դնել, դուռը փակել և փախչել ցանկացողին սատակել անմիջապես (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Այսպիսի նախադասություններն իրենց բնույթով մտնում են հրամայական բնույթի նախադասությունների շարքը, բայց, իհարկե, չունեն այն լայն, բազմապիսի կիրառությունները, ինչ որ դիմավոր բայով արտահայտված հրամայական նախադասությունները: Վերջիններս, ինչպես տեսանք, արտահայտում են ոչ միայն հրաման, կարգադրություն, այլև խնդրանք, հորդոր և այլն (§ 755), ըստ որում այս վերջին կիրառությունները պակաս սովորական չեն նախադասությունների այդ տիպի համար, քան առաջինները: Իսկ անորոշ դերբայով արտահայտված հրամայական բնույթի միակազմ նախադասություններն ավելի շատ հրաման, կարգադրություն են արտահայտում, քան խնդրանք, հորդոր:

§ 706. Անդեմ բայական նախադասությունները կարող են արտահայտել պահանջ, առաջարկություն, կոչ: Օրինակ՝ Հրատարակել մասնագիտական բառարաններ, այդ թվում՝ առևտրացանցի աշխատողների համար:

Կոմերիտական աշխատանքներում լայն տեղ տալ լեզվի մաքրության, խոսքի կուլտուրայի հարցերին, կազմակերպել քննարկումներ, դասախոսություններ, հարց ու պատասխանի երեկոներ և այլն:

Կազմակերպել լեզվի հարցերին նվիրված հաղորդումներ՝ հեռուստատեսությամբ ու ռադիոյով (լրագիր): Հնդամյակի վերջին վճռական տարում մոբիլիզացնել բոլոր ուժերը, օգտագործել բոլոր հնարավորությունները պլանները կատարելու և ղեկավարելու համար (ն. տ.):

§ 707. Բայական անդեմ միակազմ նախադասությունները, հարցական հնչերանգով գործածվելով, արտահայտում են հարցում՝ տարբեր նպատակներով:

Եվելի հաճախ նրանք հարցական հնչերանգով գործածվում են այս կամ այն գործողությունը կատարելու վերաբերյալ երկմտություն, կասկածանք, երկրնտրանք և նման այլ վերաբերմունք արտահայտելու համար: Օրինակ՝ Որի՞նք մոտենալ, որի՞ հետ ձուլվել առմիշտ (Շիրվ., Քաոս): Բաժանվե՞լ: Ո՞ւր գնալ... ԻնՖնասպահուրյուն գործել... Մեռնել մի ծերունու պատճառով և մեռնել այդ երիտասարդ հասակում... (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Առաւկե՞լ: Չհավատա՞լ նրան: Հայտնե՞լ խորհրդունյաց նախարարին որևէ վստահություն (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց):

Հարցական երանգի անդեմ բայական նախադասությունները երբեմն արտահայտում են բացասական, մերժողական վերաբերմունք այն գործողության նկատմամբ, որն արտահայտված է բայով: Այդ բացասական վերաբերմունքը կարող է տարբեր աստիճանի լինել՝ սկսած նրա կատարումը, կատարման անհրաժեշտությունը կասկածի տակ առնելուց՝ վերջացրած կատարման ժխտմով: Օրինակ՝ Ինչո՞ւ կեղծել և ստել, ինչո՞ւ խաբել և մի ուրիշ, ավելի վատ սխալ գործել (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Ինչո՞ւ երկար մտածել, մի՞թե ամենքի վերջը այդ չէ... Տանջվե՞լ, հալածվե՞լ. շաղաղվե՞լ և ինչո՞ւ, միայն անո՞ւն թողնելու համար (ն. տ.):

Այսպիսի միակազմ բայական նախադասությունները թեև ար-

տահալստված են անորոշ դերբայով, բայց և այնպես վերաբերում են որևէ դեմքի, խոսքի մեջ հասկացվում է դրանք առարկայական վերաբերությունը. տվյալ դեպքում դրանք վերաբերում են ինչ խոսողին:

§ 708. Միակազմ բայական նախադասությունները ածախ այնպիսի գործողություն են ցույց տալիս, որի կատարումը հատկապես չի վերաբերում որևէ դեմքի, այլ վերաբերում է ընդհանուրին՝ և՛ խոսողին, և՛ խոսակցին, և՛ ուրիշներին: Եթե վերոհիշյալ դեպքերում միակազմ և երկկազմ նախադասությունների միջև ոճական տարբերությունն է կարևոր խոսքի սեղմության և կամ այլ պատճառով, ապա այստեղ միտքը անդեմ նախադասությամբ արտահայտելու հարցում կա որոշակի անհրաժեշտություն, այն է՝ գործողությունը հատկապես որևէ դեմքին չվերաբերելու հանգամանքը արտահայտել լեզվական միջոցներով, որի լավագույն միջոցը, իհարկե, գործողության արտահայտումն է բայի սեղեմ ձևով:

Այսպես, Հր. Աճառյանը նշելով Համշենի բարբառում նգն բառի հոգնակի անկանոնությունը, հարցնում է՝ «Ինչպե՞ս բացատրել այս անկանոնությունը» (ԱՃ., Լիակատար քերականություն, 3): Այստեղ բացատրելու գործողությունը արտահայտված է առանց վերագրելու որևէ դեմքի, ընդհանուր ձևով: Խոսքը վերաբերում է լեզվական այդ երևույթի ընդհանրապես բացատրելուն, բացատրելու հնարավորությանը և ոչ թե մասնավորապես այս կամ այն անձի, այս կամ այն դեմքի կողմից բացատրվելուն:

Բերենք մեկ այլ օրինակ. Ինչպե՞ս ուղղել այս դրույթունը: — Նդրալուսկան ժողովուրդների գեղարվեստական աճակի թափամանության պրակտիկան ինչպե՞ս ներդաշնակել այս գաղթի պետական նշանակությանը (յու.):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այսպիսի անդեմ բայական նախադասությունները գործածվում են հատկապես հոստորական նպատակներով, այս կամ այն խնդիրը հարցման ձևով առաջադրելու դեպքում:

§ 709 Միակազմ բայական անդեմ նախադասությունները հաճախ արտահայտում են իդձ, ցանկություն, տենչանք: Որինակ՝

Սիրել ու կրկին սիրել խնդագին,
Փայփայել քնքուշ, լինել հարազատ,

Հեռանա՛լ, դառնա՛լ կրկին ու կրկին,
Անհուն աշխարհում բացսիրտ և ազատ
(ՎՏ, Առավոտ):

Հայացքը հառել ձեզունին՝ նա մի քաղցր արթնություն է ապ-
րում... Զքնե՛լ, շքնե՛լ, միայն «ներան» տեսնել արթուն աչքերով,
զգալ նրա հմայիչ դեմքի, սլացիկ հասակի, խոր հայացքի վայել-
քը (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց):

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԱՆԻԵՄ ՄԻԱԿԱԶՄ ԵՄԱՆԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 710. Անվանական կոշվում է այն միակազմ նախադասու-
թյունը, որի գերադաս անդամն արտահայտված է անունով: Օրի-
նակ՝ «Ղադաբիլիսա» կայաքան: Մեզ նախաճաշ տվին: Անտառ:
Անցնում ենք գյուղի միջով... (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկու-
թյուն):

Սև գիշե՛ր, և հուշեր և խոհեր անհամար,
Մոռացված երազներ՝ շուշաններ թառամած,
Խնդություն հեռացած և՛ անցած, և՛ անդարձ,—
Տրտմություն մենավո՛ր, միաձայն, միալար (ՎՏ):

Անվանական միակազմ նախադասությունները գործածվում են
հատկապես զեղարվեստական խոսքի մեջ՝ թե՛ արձակում, թե՛ շա-
փածոյում: Այս նախադասությունները հաճախ կարող են փոխա-
րինվել երկկազմ նախադասություններով և գործածվում են խոս-
քի սեղմության, միտքը ավելի խտացված արտահայտելու նպա-
տակով:

Օրինակ՝ — Ութը հարյուր ութսունմեկ թիվ: Էջմիածին:
Միրզ ու փոշի: Անխիղճ արև:
Շողամրցում Մասիսների, Արագածի:
Սրբագործված հին-հին քարեր:
Եվ մայր Արաքս, և Մայր Տաճար,
Տաճարի շուրջ սուրբ-սուրբ վանքեր,
Հնչող,
Հնչող,
Կանչող զանգեր...

Եվ ճեմարան՝ մտքի կաճառ—
Ուսումնատենչ երազների
Սառցակալում և տաքացում..
Ճեմարանի բակում արձակ՝
Խոսվածքների, տարազների
Խայտաբղետ հավաքածու (ՊՍ,
Անլուելի զանգակատուն)։

Հնգամենը մի քանի տողում այսպիսի հարուստ նկարագրություն տալու հարցում կարևոր դեր ունի միակազմ նախադասությունների օգտագործումը, բայց, իհարկե, վարպետ օգտագործումը։ Այս հատվածում եղած նկարագրությունը կարելի է արտահայտել նաև երկկազմ նախադասություններով, և այդ երկու նկարագրությունների միջև կլինեն միայն ռճական տարբերություններ։

Մեկ օրինակ էլ բերենք Ե. Չարենցից, որը միակազմ անվանական նախադասությունները գործածում է մեծ վարպետությամբ, խոսքը դարձնելով սեղմ, դիպուկ, միտքը խտացված։

Ամեն ինչ գորշ, առօրյա։ Ինչպես միշտ—գորշ փոշոտ փողոց
Սառք ջուր։ Խաղող։ Գինի։ Մառղիկ։ Կառքեր։ Մառղիկ։ Եվ ոչ ոք
չգիտեր, որ հիմա Աստաֆյան փողոցի վրա հրաշք պիտի լինի (ԵՉ.
Ամենապահ)։

§ 711. Անդամ անվանական նախադասությունները գերազանցապես գործածվում են արտահայտելու համար առարկայի եղելությունը, գոյությունը տվյալ տեղում, պայմաններում, նշելու տրվյալ տեղը։ Այդպիսի անվանական նախադասությունների դիսպոսիտիվ արտահայտվում է առարկա ցույց տվող գոյականով։ Օրինակ՝ Փոքրիկ մի նախախրճիթի անկյունում մի ավել, մի դույլ, մի քանի պղնձե և մի քանի կավե ամաններ, հետո խրճիթը, մաքուր ավելված, հողե հատակով, մի կոշտ սեղանով և նստարաններով, երկու փայտե թախտեր՝ համեստ անկողիններով, պատից կախված զանազան գործածական և անգործածելի զենքեր, մի քանի շորացած թռչուններ, մորթիներ, թռչունների թևեր (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկություն)։ Աչից ժայռեր, ձախից ժայռեր (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին)։

Անվանական միակազմ նախադասությունը կամ նրա գերադաս անդամը կարող է արտահայտվել նաև գործողության իմաստ ունեցող գոյականով։ Այդպիսի անվանական նախադասություն

ցույց է տալիս գոյականով արտահայտված գործողության կատարված լինելը, կատարվելը, երևույթի գոյությունը: Օրինակ՝ Թփթփոց. Պետր թնդաց տեղից (ԴԴ, Սաթոն): Աշնան մշուշում, շշուկ ու շրշյուն (ՎՏ): Լոռվոյն, լոռվոյն, լոռվոյն անսահման (ՎՏ):

§ 712. Անվանական միակազմ նախադասությունները հաճախ գործածվում են՝ ցույց տալու, ներկայացնելու համար այս կամ այն առարկան: Այդ դեպքում ցուցականությունը նպաստում է ա՛յն ձայնարկությունը, որ գործածվում է այդպիսի նախադասությունների մեջ: Օրինակ՝ Ա՛յն ձևնի դե՛ղ, ա՛յն լավ ձևնի դե՛ղ (ՀԹ, Որոտ թագավորը): — Դե որ չես ուզում, վկաներդ բեր, գործը շարունակում եմ: Սիմոնը չվախեցավ:

— Ա՛յ վկա,— համարձակ ցույց տվեց Մարուշին (ՀԹ, Աղբատի պատիվը),

— Ա՛յ Զորածառը: Արահետով որ գնաք, մի սառն լուպեից կհասնեք (ԱԴ, Մրգաշատի լուսաբացը):

Որոշ անվանական նախադասությունների ձևավորման խնդրում գեր կատարում է նաև ահա եղանակավորող բառը, ցուցական իմաստով, որ դրվելով գոյականի վրա, ցույց է տալիս այդ գոյականով արտահայտված առարկայի, երևույթի գտնվելը, գոյությունը տվյալ տեղում: Օրինակ Ահա բուն հարցմունքը (ԴԴ, Վարդանանք): Ահա աստղերը... նրանք մեծանում են, նրանք շարժվում են (ԱԲ, Բրուտի տղան): Ահա մեր գետը, մեր զուլալ գետը (ն. տ.):

Նման դեպքերում ահա եղանակավորող բառի հետ երբեմն գործաչվում է նաև և շողկալու: Օրինակ՝ Ահա և տիկին Մարիա Մելյանը (ՎԱ, Քննություն): Ահա և նրա ձայնը, մի՞թե խելագարի ձայն չէ (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Ահա և կյանքը այն կառուտալից (Հ. Հակ., Հավասարություն):

Ինչպես ահա բառը, այնպես էլ ահա և կապակցությունը երբեմն կիրառվում են թվարկումների ժամանակ, գործածվելով նախադասության թվարկվող անդամների հետ:

Օրինակ՝ Ահա և նրանք՝ գործարանները

նոր սերունդների,

Ահա և նրանք՝ ստեղծողները

Այս նոր աշխարհի...

Ահա և նրանք—ճախարակները
Զուգահեռ շարքով (Հ. Հակ., Հավասարություն):

§ 713. Անվանական միակազմ անդեմ որոշ նախադասություն-
ներ արտահայտում են մաղթանք, ցանկություն, կոչ: Օրինակ՝

Օրհնություն քեզ, ե՛րգ, և՛ երազ, և՛ սեր,
Օրհնություն քեզ, կյա՛նք անուշ և անհուն,
Օրհնություն և քե՛զ, տանջանքի գիշեր,
Եվ երկունք, և մահ—փա՛ռք և օրհնություն
(ՎՏ, Գարնան քաղաքում):

Փառք սովետական տիեզերագնացներին՝ տիեզերքի առաջին
նվաճողներին (լրագ.):

Երանի նրանց, որ սրտով եռում
Մնացին տոկուն, հրպարտ ու անահ,
Պարզած աչքերը դեպի լույս հեռուն,
Արհամարհեցին և՛ երկունք, և՛ մահ,
Երանի՛ նրանց, և՛ փառք, և՛ օրհնանք (ՎՏ):

Մահ գերմանական օկուպանտներին (լրագ.):

Միակազմ անդեմ անվանական նախադասությունները հա-
ճախ արտահայտում են հրաման, թելադրանք: Օրինակ՝ Առա՛ջ,—
հրամայեց լեյտենանտը (ՀՔ, Որդու վերադարձը), Առա՛ջ դեպի
ձախ, մտնել զխավոր փողոցը (ն. տ.): — Լսում ենք: — Լոռու-
թյուն (ՔՔ, Ոսկե հովիտ): Աթոյի հարսը մեռնում է. Օգնությո՛ւն,
օգնությո՛ւն (Իս., էջ 281): Զո՛ւր, մի կաքիլ ջո՛ւր (Ար., Կարմիր
համբույր):— Հարգանք, ով անզղ, դեպի մաքղային ուղեղը (ն.
տ.): Զգաստ: Այդ բառը կրկնվեց վաշտ առ վաշտ (ԱՀ, Սիրտ):
Հեռո՛ւ ինձանից, սպանիչ հուսահատություն (Շիրվ., Արսեն Դի-
մաքսյան): Լո՛ւտ՛ւտ՛ւտ, սաստեց ժողովրդին Ալեքսիանոսը (ԴԴ,
Վարդանանք):

Տարածված են նաև ժխտական բնույթի անվանական նախա-
դասություններ, որոնք ցույց են տալիս անունով արտահայտված
առարկայի, երևույթի գոյություն չունենալը: Ժխտական միակազմ

անվանական նախադասությունների ժխտական բնույթը ձևավորվում է, նախ, ոչ մի դերանունով, դրվում է այն գոյականի վրա, որի ցույց տված առարկայի, երևույթի գոյությունը ժխտվում է: Օրինակ՝ Ոչ մի ծառ: Նույնիսկ խոտը այնտեղ քիչ է (ՎՓ, Նրասխի վրայով):

Երբ ժխտական միակազմ անվանական նախադասության գլխավոր անդամն արտահայտվում է գործողության իմաստ ունեցող կամ այդպիսի իմաստ ենթադրող գոյականով, նախադասությունն արտահայտում է գործողության չկատարում, տվյալ գործողության բացարձակ բացասում, Օրինակ՝ — Ոչ մի զիջում: Բոլորս կկործանվենք, Եթե չմիանանք (ԴԴ, Վարդանանք): 144 լաբորանտի դիմաց ոչ մի փոփոխություն: Ամսի 5-ին հաջող հետախուզություն ունեցանք (ԴԴ, Միայն մեկը): Կրկին ոչ մի պատասխան (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Սահակը ուժեղացրեց դարբասի թակոցը: Ոչ մի ձայն (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

Ավելի շատ են տարածված ժխտման կրկնություն ունեցող կամ բաղմակի ժխտում արտահայտող միակազմ նախադասությունները: Ժխտումն այս դեպքում արտահայտվում է ո՛չ... ո՛չ շաղկապով: Օրինակ՝ Նրբեմն շրջվում էր և նայում էտ: Ոչ ոք, ոչ մի շունչ, ոչ զազան, ոչ թռչուն (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Այլևս ո՛չ սառսափ, ո՛չ մահ (ԴԴ, Միայն մեկը): Ու լուռություն: — Ո՛չ լաց եվ ո՛չ կական (ՍՏ):

Որպես միակազմ նախադասությունների յուրահատկություն պետք է նշել, որ ոչ բոլոր միակազմ նախադասությունների ժխտականը կարելի է կազմել: Մինչդեռ, ինչպես հայտնի է, յուրաքանչյուր երկկազմ նախադասության դրական ձևը հեշտությամբ կարելի է վերածել ժխտականի: Այս տարբերության պատճառն այն է, որ երկկազմ նախադասությունը, ավելի ճիշտ նրա ստորոգումն արտահայտվում է որոշակի քերականական միջոցով՝ օժանդակ բայով, բայի խոնարհված ձևով, որոնք ունեն իրենց ժխտական ձևերը, որոնցով կարելի է հաստատական նախադասությունը վերածել ժխտականի: Մինչդեռ միակազմ նախադասությունները ձևավորվում են, ինչպես տեսանք, այլ եղանակներով, որոնք դժվարացնում կամ անհնարին են դարձնում կառուցվածքային այդպիսի փոփոխություն կատարելը:

ԲԱՌ-ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 714. Միակազմ նախադասությունների մի հատուկ տեսակ է բառ-նախադասությունը, որն արտահայտվում է մեկ բառով: Այս նախադասությունների ամբողջ բովանդակությունը հանգում է արտահայտվածի հաստատման կամ ժխտման, խոսողի համաձայնության կամ անհամաձայնության կամ եղանակավորող, սաստկացնող գնահատման:

Օրինակ՝ — Դուք հա՞յ եք: — Այո՛ (ՀՔ, Սրբազան ուխտ):

— Նկե՞լ է Գրիգոր Սերգեևիչը, — հարցրեց նա: — Ո՛չ, — պատասխանեց Մանեն (ՆԴ, Պայքար):

Բառ-նախադասությունները չպետք է շփոթել այն անդամ կամ դիմավոր միակազմ նախադասությունների հետ (պարզ համառոտ միակազմ նախադասություններ), որոնք նույնպես արտահայտվում են մեկ բառով, բայց բառ-նախադասություններ չեն, ինչպես՝ Մթնեց: Լուսացավ: Այս վերջին նախադասությունները, ինչպես տեսանք վերևում, հեշտությամբ կարող են ստանալ լրացումներ և դառնալ պարզ ընդարձակ նախադասություններ, իսկ բառ-նախադասությունները լրացումներ չեն կարող ստանալ և միտքն արտահայտում են միայնակ:

Բառ-նախադասություններն առանձին ղեկավարում կարող են արտահայտվել կայուն կապակցություններով, որոնք մեկ բառի արժեք ունեն: Օրինակ՝ — Ի՞նչ ես կարծում, այսօր անձրև կգա՞: — Հազիվ քե: Իսկ նա հիշո՞ւմ է այնպիսի ջրառատ տարիներ, երբ գետի ամբողջ հունով լիքը ջուր հոսեր: — Ինչպե՞ս չէ (Ա. Սահ., Մարավ):

§ 715. Բառ-նախադասությունները երբեմն հանդես են գալիս բազմակի կիրառությամբ. նույնարժեք կամ հոմանիշ տարբեր բառեր միաժամանակ հանդես են գալիս որպես բառ-նախադասություններ: Այսպիսի կիրառությունը սաստկացնում է բառ-նախադասությամբ արտահայտված միտքը: Որպես այդպիսի հոմանիշներ կարող են հանդես գալ միևնույն տեսակի եղանակավորող բառեր՝ այո, իհարկե, հարկավ. անշուշտ, ոչ, բնավ և այլն: Օրինակ՝ Մալիշը զգացված լոեց, ապա անձայն շշնջաց, — այո՛, իհարկե (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

§ 716. Բառ-նախադասությունների հետ հաճախ գործածվում է կոչական, որ հանդիսանում է խոսակցի անունը, հանձինս նրա

հատուկ անվան, կոչման և այլն: Օրինակ՝ — Դու տակավին նրան հա՞յր ևս համարում, Սամվել... — Այո՛, Աշխեն (Բ, Սամվել): Դու ծանոթ ես մեր կողմերի հետ: — Այո՛, օրինո՛ղ: — Դու տեսե՞լ ես Մանակերտը: — Այո՛ օրինո՛ղ: Քեզ ծանոթ է այն աղբյուրը, որ բխում է Մանակերտի ստորոտից: — Այո՛, օրինո՛ղ (ն. տ.): Այժմ որտե՞ղ է Ռշտունյաց Նահապետը՝ Գարեգին իշխանը: Երևի գերեցին նրան: — Ո՛չ, տե՛ր իմ (ն. տ.):

§ 717. Բառ-նախադասության հետ վերջինիս միտքը պարզաբանելու նպատակով կարող է գործածվել երկկազմ կամ միակազմ նախադասություն: Օրինակ՝ — Դու զգվելի գաղափար ունիս ամուսնության մասին, — նկատեց Մանեն նողկանքով: — Ո՛չ, սիրելիս ես նիշտ այն գաղափարն ունիմ ամուսնության մասին, ինչ գաղափար ու՛նա պարունակում է իր մեջ (ՆԴ, Պայքար): — Դու քեզ համար, ես ինձ համար: Կարծեմ շատ չէ՞: — Այո, շատ պարզ է, պարզ է, ու դա կուշտ և ժլատ մարդու վարդապետություն է (ն. տ.):

§ 718. Միակազմ նախադասությունները կարող են կրկնվել՝ հաստատումը, ժխտումը և այլ իմաստներն ավելի շեշտելու համար: Օրինակ՝ — Լսի՛ր, Մանե: — Հավատա, ես վատ եղբայր չեմ, որ ուզենաս, կարող եմ շատ պիտանի լինել քեզ, Արի գնանք գյուղ: — Ո՛չ, ո՛չ, — կրկնեց Մանեն (ՆԴ, Պայքար): — Պատմեցեք, լսենք, խնդրեմ, — ասաց որմնագիրր: — Այո՛, այո՛, — ավելացրեց ջութակահարը (ՀՔ, Հայոց լեզու): Մի՛ շաղակրատիր: Հրամանը չի կատարի: Քեզնից ուժեղ և քեզնից խելոք մարդիկ են այն կողմը գնում: Նա ցույց տվեց արևելքը: — Այո՛, այո՛, — հաստատեց Ուլիտա Դիմիտրովան իր ամուսնու խոսքերը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

ԲԱՌ-ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

§ 719. Բառ-նախադասությունները ըստ նշանակության, լինում են երեք տեսակ՝ հաստատական, ժխտական, հարցական:

§ 720. Հաստատական միակազմ նախադասությունները միօրինակ չեն: Ժամանակակից ռուս քերականագիտության մեջ այդ նախադասությունները բաժանվում են երեք խմբի՝ բուն-հաստատական նախադասություններ, արտահայտված որևէ մտքի հետ

համաձայնությունն արտահայտող նախադասություններ, մենախոսության մեջ գործածվող հաստատական նախադասություններ, որով խոսողը հաստատում է իր միտքը:

§ 721. Բուն հաստատական նախադասությունները գործածվում են երկխոսությունների մեջ՝ հարց ու պատասխանի դեպքում: Խոսողը այս նախադասություններով զրական պատասխան է տալիս խոսակցի այս կամ այն հարցին: Օրինակ՝ — Դուք ինձ ասացե՞ք, այն երկու երիտասարդը, որ ձեզ հետ էին, գաժառացիներ էին չէ՞: — Այո՛ (նո՛, Պայքար):

— Դու Բաղամյանի մասին ես ուզում խոսել, չէ՞, — հարցրեց Վահանը երկար սպասելուց հետո: — Այո՛ (նո՛, Պայքար): Մի՞թե նա չի եկել այստեղ: Ո՛չ (Դո՛, Վարդանանք):

Բուն պատասխանական բառերից բացի, հաստատական բառ-նախադասություններն արտահայտվում են նաև մի շարք այլ եղանակավորող բառերով ու կալուն կապակցություններով, ինչպես՝ իհարկե, անշուշտ, ինչպես չէ, հարկավ և այլն: Օրինակ՝ — Համաձայն եք: — Անշուշտ (եջ): Ուրեմն, Աքսել, քեզ տաքությունն է մտահոգում: — Իհարկե (թարգմ.): — Կա՛մ մի՞թե ոչինչ չես տեսնում այդ թերակղզու վրա: — Ինչպե՞ս չէ. մի լեռ եմ տեսնում (թարգմ.):

§ 722. Հաստատական բառ-նախադասությունների երկրորդ խմբի մեջ մտնում են այն նախադասությունները, որոնք գործածվում են երկխոսության մեջ, բայց ոչ որպես հարցի պատասխան, այլ որպես համաձայնություն խոսակցի արտահայտած մտքին: Օրինակ՝ Այդ կողմերում Արաքսի ափերը, ասում են, խիստ հարուստ են վայրենի երեներով: — Այո՛, հարուստ են, — ասաց Մերուժանը մի առանձին հեգեություն: — Արշակունի թագավորները Արարատում բազմացրին վայրենի երեներ միայն (Բ, Սամվել): Մի անգամ հիմարացա փող պարտք արի, հինգ տարի քերթեց կաշիս... Բայց էլի մեկ ցեղի մեջ մարդիկ կան. Սարոյենց ցեղը... — Հա, — միջամտեցի ես, — լսել եմ. գյուղը երկու ցեղի է բաժանված, և երկուսն էլ իրար վնասում են (ՎՓ, Կույրը): — Եվ ամենից խելոքը դու ես... — Անշուշտ (նո՛, Պայքար): Մատնե՛ս: — Իմ կարծիքով այդքանն էլ չատ է: Մենք պարտավոր չենք ազգը պահելու ու կերակրելու: — Հմայիլ. — Իհարկե (Շիրվ., Մի անտիպ կատակերգություն):

§ 723. Հաստատական բառ-նախադասությունները կարող են գործածվել ոչ միայն երկխոսություն, այլև մենախոսության մեջ և վերաբերել իր իսկ՝ խոսողի արտահայտած մտքին:

Սիրելի՛ ընթերցող... Ներիր, որ այս հարցերի պատասխանը չես գտնի այս գրքում: Այս հարցերի պատասխանը քո սրտում, քո հոգում պիտի գտնես: Պիտի ցանկություն զգաս գտնելու, ուրիշ ոչինչ: Այո: — Ուրիշ ոչինչ (ԵԶ, Երկիր Նաիրի):

Ժխտական բառ-նախադասությունները, ամենից առաջ, արտահայտում են ժխտական պատասխան խոսակցի տված հարցին և, իհարկե, գործածվում են երկխոսությունների մեջ: Օրինակ՝ Անցե՞լ ես դու այդ ճանապարհով: — Ո՛չ (Մուր., 5, էջ 35): Դու քեզ վիրավորվա՞ծ ես համարում: — Ո՛չ (Բ, Սամվել): — Դու այսօր ճաշին մեզ մոտ չե՞ս լինի, — հարցրեց Սամվելը: — Ո՛չ (ն. տ.): Երեկ երազիս տեսա քեզ... Ինչպե՞ս տեսար, սպանվե՞լ էի... — Չէ՛: Քաղաքացիական կյանք էր (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Ժխտական բառ-նախադասությունները երկխոսություններում կարող են գործածվել ոչ իբրև հարցի պատասխան, այլ արտահայտելու համար ժխտական վերաբերմունք խոսակցի մտքի նկատմամբ:

Օրինակ՝ — Գիտեմ, թե ինչու այդպես վաղ արթնացրիր ինձ, սիրելի մայրիկ, — ասաց նա ուրախանալով: — Գիշերը պայման դրեցիք, որ այսօր մենք գնանք որսի, և ոչ Շուշանիկն ու Հասմիկը: — Ո՛չ, սիրելի Որմիզդուխտ... Այսօր մեզ պիտի որսան (Բ, Սամվել): Ե՛կ համբուրեմ քեզ, սիրելի Որմիզդուխտ, — ասաց թագուհին վշտալի ձայնով: — Հասավ ժամը, որ անողորմ ճակատագիրը պիտի բաժանե մեզ միմյանցից... — Ո՛չ, մենք չենք բաժանվի միմյանցից, ուր որ քեզ տանելու լինեն, ես էլ քեզ հետ կգամ (ն. տ.): — Խոստովանիր, որ դու գյուղում վաշխառությամբ էլ ես պարապում... — Չէ՛, այդ էլ չեղավ, քույրիկ ջան (ՆԴ, Պայքար): — Դու սկսում ես ծաղրել: — Բնա՛վ (ԱԴ, Մրգաշատի լուսաբացը):

§ 724. Ժխտական բառ-նախադասությունները գործածվում են նաև մենախոսության մեջ իր իսկ խոսողի արտահայտած այս կամ այն միտքը ժխտելու համար:

Եվ մի՞թե մարդիկ այստեղ չեն նայել
Երբեք հեռուններն այս լա՛վ աշխարհի,

Ուր արեւը բլուր հրաշք է վառել,
Որ մարդու հոգին խանդավառ, բարի՝
Գրվի մի անմար հիացքով ջահել
Ամեն մի խոտի, ամեն մի քարի:
Ա՛խ, ո՛չ (ԵՉ, Դանթեական առասպել):
Նախրի՛, ես սիրում եմ քեզ.
Քեզ սիրում եմ, իմ իրան՝
Ես հիմա հեռո՞ւ եմ... Օ, ո՛չ,
Ձեզ մոտիկ եմ հիմա ավելի (ԵՉ, Կապկազ):

§ 725. Բառ-նախադասությունները կարող են ունենալ ար-
ցական բնույթ, արտահայտել հարցում:

Օրինակ՝ — Ես չեմ ընդունում ձեր որոշումը: — Այո՞: — Այո
(Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Եվ ուրա՛խ էիր: — Ո՛չ: — Ո՛չ (ն.
տ.): Գո՞հ ես իմ օգնությունից: Այո՞ (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):
— Անշափ ուրախ եմ ընկեր պետ: Ո՞ր գունդը պիտի ծառայեք:
— Զորամասի քաղբաժնում: — Այո՞ (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):
Կարմիր արմեյցի՞ ես — Այո: — Այո՞ն՞ (ԵՉ, Կոմունարների
պատը Փարիզում):

Բառ-նախադասություններին են հարում ողջույնի, բարեի,
չնորհակալության և նման այլ իմաստ ունեցող շատ արտահայտու-
թյուններ: Օրինակ՝ Կեցցես, ուրեմն (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան):
— Բարե ձեզ, — ձիուց ցած թռչելով բարձր ողջույն տվեց թանկագին
հյուրը (ՊՊ, Ցեցեր): — Բարեողջույն, տե՛ր մաքալան (ԴԴ, Վար-
դանանք): Ներողություն, որ ուշացա (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան):
Բարի ճանապարհ ձեզ, տղերք (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Բարե
ձեզ, ընկեր գումարտակային կոմիսար (ն. տ.): Շնորհակալու-
թյուն. Աննա Միխայլովնա (ն. տ.): Ներողություն, քեռի (ն. տ.):

Ողջո՞ւյն ձեզ մութ ուղիներում երկրային,
Իմ եղբայրնե՛ր, հեռուներում և բանտում (ՎՏ, Արևածագ):

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԵՐԱՆԳԻ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 726. Յուրաքանչյուր նախադասության մեջ առկա է նա-
խադասության բովանդակության հարաբերումը իրականությանը,
504

խակ դա էլ վերջին հաշվով խոսողի վերաբերմունքն է: Ուրեմն յուրաքանչյուր նախադասության մեջ կա խոսողի վերաբերմունք իրականության նկատմամբ, և դրանով նա տարբերվում է լեզվակա՛ն ալլ միավորներից, ասենք, բառից, բառակապակցությունից:

Տարբեր նախադասությունների մեջ դրսևորված վերաբերմունքների տարբերությունը հանդիսանում է խոսողի տարբեր նպատակների արտահայտություն: Եվ իրոք, մտքերի հաղորդակցումը տարբեր նպատակներով է լինում. մի դեպքում խոսողի նպատակը կա՛րող է լինել՝ հաղորդել որևէ բան (որևէ իրողություն, երևույթի, առարկայի գոյությունը, որևէ առարկայի՝ այս կամ այն հատկանիշն ունենալը և այլն), մի այլ դեպքում՝ նա կարող է հաղցնել որևէ բանի մասին, մի երրորդ դեպքում՝ իր հիացական, զարմացական և այլ վերաբերմունքն արտահայտել այս կամ այն երևույթի, առարկայի և այլնի մասին, վերջապես չորրորդ դեպքում՝ իր կամքը թելադրել՝ կատարելու այս կամ այն գործողությունը: Եվ որովհետև մարդկանց հաղորդակցման կամ մտքի արտահայտման հիմնական, նվազագույն միավորը նախադասությունն է, ուստի և յուրաքանչյուր նախադասություն սովորաբար արտահայտվում է վերոհիշյալ նպատակներից որևէ մեկով և ունենում է յուրահատուկ երանգ:

Զիշտ է, նախադասությունների տիպերը վերջին հաշվով արդյունք են խոսողի նպատակի, բայց և այնպես նախադասությունների տիպերի բաժանումն ըստ երանգի ավելի ճիշտ է, քան թե սոս խոսողի նպատակի⁵¹: Եվ դա հետևյալ պատճառով. նախ, նախադասության բնույթը երբեմն ուղղակիորեն չի համապատասխանում խոսողի նպատակին: Օրինակ՝ Ի՞նչ եք ուզում ինձանից, — գոչեց նա, ինքն իրեն մոռանալով, — Ինչո՞ւ եք եկել, ո՞վ է ձեզ խնդրել գալու: Գնացե՛ք... ձեր բոլորի բարեկամությունը ինձ ձանձրացրել է, գնացե՛ք... Դուք իմ ընկերները չեք... Այն անսպասելի հաճախումը (ընդգծումը մերն է—Ս. Ա.) բոլորին ապշեցրեց (Շիրվ., 4, էջ 166):

Այս մեջբերման մեջ եղած հարցական նախադասությունները

⁵¹ Ժամանակակից ռուսական քերականության մեջ որպես այդպիսի դասակարգման հիմունք դիտվում է խոսողի նպատակը: *Слов Грамматика русского языка II, часть первая*, М., 1954, стр. 355. *Современный русский язык*, Синтаксис М., 1957, стр. 95.

խոսողը չի գործածում հարցման նպատակով. դրանք ընդհանուր առմամբ արտահայտում են հանդիմանություն, արգելում՝ կատարելու որևէ բան:

Մի այլ օրինակ՝

— Հայր Զիովաննի, սիրո՞ւմ ես դու Գարիբալդիին:

— Օ՛, բարեկամ,— զարմացած հնչեց նրա ձայնը,— Վարդ էլ չսիրե՞ Գարիբալդիին (Իս., Գարիբալդիականը):

Այստեղ մենք ունենք երկու հարցական նախադասություններ: Առաջին նախադասության բնույթը համապատասխանում է խոսողի նպատակին. խոսողի նպատակն է խոսակցից իմանալ՝ ինչ իրեն է հետաքրքրում տվյալ դեպքում. և դա արտահայտվում է հարցական բնույթի նախադասությամբ: Իսկ մյուս հարցական նախադասությամբ խոսողը նպատակ չունի հարց տալու, որ պատասխան ստանա: Ինչպես հեղինակի խոսքի մեջ եղած որակումից էլ է երևում, այդ նախադասությունը զարմացական նպատակ ունի, մի հատկանիշ, որ սովորաբար ավելի բացականչական նախադասությանն է հատուկ: Այդ նախադասության մեջ կա նաև հաստատման տարր (բոլորն էլ սիրում են Գարիբալդիին): Որքան այստեղ ևս խոսողի նպատակը (զարմանք, հաստատում) չի համապատասխանում նախադասության բնույթին (հարցական, Այս և նման փաստերը ցույց են տալիս, որ իսկապես խոսողի նպատակը միշտ չէ, որ համապատասխանում է նախադասության բնույթին: Իսկ սա էլ, ի միջի այլոց, խոսում է այն եզրկացության օգտին, որ նախադասության տրամաբանական կողմի և վերջինիս ձևավորման լեզվական քերականական միջոցների միջև միշտ չէ, որ գոյություն ունի ուղղագիծ համապատասխանություն:

Այնուհետև. նախադասությունների տիպերը շարահյուսության ուսումնասիրման օբյեկտ պետք է լինեն ամենից առաջ իրենց կառուցվածքային, արտահայտության հատկանիշներով (այդպիսին է հենց նախադասության երանգը):

§ 727. Խոսողի վերաբերմունքի դրսևորման հարցում կարևոր դեր են կատարում հիմնականում երկու գործոն, լեզվական երկու միջոց: Դրանցից մեկը ստորոգյալի բնույթն է: Ստորոգյալի բնույթ ասելով նկատի ունենք ստորոգյալի դերում հանդես եկող բայի եղանակը, վերջինիս հատկանիշները և բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցի առանձնահատկությունն այդ նույն տեսակետից.

Եւ յախ՝ պարզ ստորոգյալի բնույթի, հատկանիշների մասին։ Պարզ ստորոգյալի բնույթը կարևոր նշանակություն ունի նախադասության բնույթի որոշման հարցում, քանի որ այն արտահայտվում է բայի եղանակային ձևերով, իսկ վերջիններիս մեջ արտահայտվում է խոսողի վերաբերմունքը գործողության նկատմամբ։

Այսպես՝ Կայծակի շլացնող լույսով Գարեգինը տեսավ, որ իրենք կանգնել են ճանապարհի վրա՝ կախված հի վիթխարի ժայռի մոտ։

— Զիդ քշի՛ր այս ժայռի տակ, շո՛ւտ (Սե, Հողը, 1)։

Առաջին նախադասությունը պատմողական է, երկրորդը՝ հրամայական։ Եվ նախադասությունների մեջ արտահայտված այդ երանգները համապատասխանում են այն եղանակային ձևերի հիմնական հատկանիշին, որոնք գործածված են որպես ստորոգյալ։ Եյն է՝ առաջին նախադասության մեջ ստորոգյալն արտահայտված է բայի ստիմանական եղանակով, երկրորդում՝ հրամայական եղանակով։

Մակայն նախադասության մեջ արտահայտված այն վերաբերմունքը, որով որոշվում է նրա բնույթը, լրիվ չի համընկնում, չի նույնանում եղանակային ձևի մեջ արտահայտվող վերաբերմունքի հետ։ Եվ իսկապես, եթե նրանք նույնանային, դրանք միջև տարբերություն չլիներ, ապա լեզվի մեջ պետք է լինեին այնքան բնույթի նախադասություններ, որքան որ բայի եղանակ գոյություն ունի տվյալ լեզվում։ Եվ այդ դեպքում, բնականաբար, համապատասխանությունը ոչ միայն ընդհանուր քանակական կազմի մեջ էլիտի լինելը, այլև համապատասխանաբար դրանցից յուրաքանչյուրի միջև։ Բայինքն՝ բայի յուրաքանչյուր եղանակային ձև պետք է համապատասխաներ նախադասության նույնպիսի մեկ տեսակի, պայմանավորեր նախադասության համապատասխան տեսակը։

Բայի եղանակային ձևերի և նախադասությունների բնույթի միջև կա այդպիսի զգալի, բայց ոչ լրիվ համապատասխանություն։ Այսպես, հրամայական եղանակը հիմնականում համապատասխանում է հրամայական բնույթի նախադասությանը, այն իմաստով, որ այս նախադասությունների ստորոգյալը գերազանցապես արտահայտվում է հրամայական եղանակով, և, ընդհանրապես,

բայի հրամայական եղանակը հանդես է գալիս հրամայական բերույթի նախադասության մեջ որպես ստորոգյալ:

Ըղձական եղանակը գերազանցապես մտնում է բացականչական բնույթի նախադասության կազմության մեջ: Ուրեմն՝ այս երկուսի միջև կա զգալի համապատասխանություն: Մինչդեռ սահմանական, պայմանական, հարկադրական բնույթի նախադասություններ չկան: Այդ բոլոր եղանակներն էլ մեծ մասամբ մտնում են պատմողական բնույթի նախադասության կազմի մեջ: Իսկ մյուս կողմից էլ հարցական նախադասությունները չեն կազմվում հատկապես մի որևէ եղանակային ձևով, այլ համարյա բոլոր եղանակային ձևերով: Այս տեսակետից յուրահատուկ է հրամայական նշանակը, որը միայն մի հազվագյուտ դեպքում կարող է գործածվել հարցական նշանանոցով (տե՛ս § 745):

§ 728. Նախադասության երանգի ձևավորման, արտահայտման խնդրում բայի եղանակի կատեգորիայից բացի կա նաև արիշ գործոն: Այդ գործոնը նախադասության հնչերանգն է, որի դերը առանձնապես խիստ զգացվում է այն դեպքում, երբ նախադասության բնույթը պայմանավորված չէ բայի եղանակի կարգով և չի համապատասխանում վերջինիս:

Այս երկու գործոնները միասնաբար են հանդես գալիս թեև առանձին դեպքերում դրանցից որևէ մեկի դերը կարող է առանձնապես ընդգծված լինել: Այդ երկու հատկանիշներով ամբողջականանում է նախադասության երանգը կամ բնույթը:

§ 729 Նախադասությունների երանգները բազմազան են, և թեև հաշվի առնենք մասրամասներն ու նրբերանգները: Բայց բայ երանգային հիմնական հատկանիշների նախադասությունները շորս խմբերի կամ տեսակների են բաժանվում՝ պատմողական, հարցական, հրամայական, բացականչական: Սակայն ոչ միշտ է, որ նախադասությունն ունենում է այս հատկանիշներից միայն մեկը: Հաճախ է պատահում, որ միևնույն նախադասության մեջ տեղ են գտնում տարբեր երանգներ: Այդպիսի նախադասությունները մենք անվանում ենք խառը կամ ընդհանրական բնույթի նախադասություններ:

Քննենք նախադասությունների այս տիպերն առանձին-առանձին,

ՊԱՏՄՈՂԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 730. Պատմողական այն նախադասությունն է, որով հաստատվում կամ ժխտվում է այս կամ այն իրողությունը:

Պատմողական նախադասությունը ամենալայն տարածված, ամենաշատ գործածական նախադասությունն է: Դա բնական է, քանի որ խոսելիս սովորաբար ավելի շատ կարիք է լինում հաղորդելու, պատմելու, քան թե հարցնելու, կարգադրելու, բացականչելու: Իհարկե, նախադասությունների այս տեսակները խոսքի տարբեր բնագավառներում տարբեր շափով են գործածվում: Օրինակ, դիտական նույնիսկ մեծածավալ աշխատության մեջ կարող է չլինել հրամայական նախադասության նույնիսկ մեկ օրինակ: Մինչդեռ գեղարվեստական երկերում և հատկապես տրամախոսությունների մեջ հրամայական, ինչպես և հարցական նախադասությունները շատ են գործածվում: Այնուամենայնիվ պատմողական նախադասությունների գործածության ոլորտը լայն է բոլոր մյուս տեսակի նախադասությունների համեմատ: Այնուհետև պատմողական նախադասության կազմությանը մասնակցում են բայի սահմանական, հարկադրական, պայմանական, մասամբ նաև ըզմական եղանակները, մինչդեռ, օրինակ հրամայական նախադասության ստորոգյալը գերազանցապես մեկ եղանակով է արտահայտվում՝ հրամայական եղանակով:

Պատմողական նախադասության, ինչպես ամեն մի նախադասության, էության համար կարևոր նշանակություն ունի հնչերանգը, քանի որ հենց սահմանական, հարկադրական, ենթադրական եղանակով արտահայտված ստորոգյալ ունեցող նախադասությունները հարցականով զրսևորվելիս այլևս պատմողական չեն լինի, այլ՝ հարցական: «Բոլոր աշակերտները եկել են» նախադասությունը, որի ստորոգյալն արտահայտված է բայի սահմանական եղանակով, պատմողական է: Բայց «Բոլոր աշակերտները եկե՞լ են» նախադասությունը, որը կազմությամբ չի տարբերվում նախորդից, բայց ունի հարցական հնչերանգ, հարցական նախադասություն է: Ուրեմն պատմողական նախադասության ձևավորման համար էական նշանակություն ունի նաև հնչերանգը, թեև վերջինս, եթե կարելի է ասել, աչքի չի զարնում, իրեն զգալ չի տալիս:

Պատմողական նախադասության տրամաբանական շեշտը,

ինչպես ասվել է վերևում մի այլ առիթով, սովորաբար դրվում է ստորոգյալի վրա: Սա բացարձակ կանոն չէ, բայց համենայն դեպս վերաբերում է քննարկվող նախադասությունների մեծ մասին, հատկապես երբ նրանք ունեն սովորական շարադասություն: Ուշադրությամբ հետևենք հետևյալ նախադասությունների հնչերանգին. ներս մտավ Անդրժոդկոմիտորհի նախագահը, և սրահում պայթեց որոտալի ծափահարությունը... Ու բեմի, սրահի, դրոշների այս կարմիր բոցերի մեջ Անդրժոդկոմիտորհի նախագահը խոսում է համաշխարհային հրդեհի մասին (ԴԴ, Նարգիզը): Այս նախադասություններում տրամաբանական շեշտն ընկնում է ներս մտավ, պայթեց, խոսում է ստորոգյալների վրա:

Բայց օրինակ, հետևյալ պատմողական նախադասություններում, որոնք ունեն շրջուն շարադասություն, տրամաբանական շեշտն ընկած է հիվանդանոց, ծուռում, շուտ, նո՛ւ պարագաների վրա: Հիվանդանոց են տարել... Ձորումն է պատահել (ԴԴ, Յաված սեր): Այդ առավոտ շուտ էի զարթնել: Արևը նոր էր ծագել (ՎՓ, Սերմնացանը):

§ 731. Քանի որ նախադասության բոլոր անդամների համեմատությամբ ստորոգյալն է կարևոր դեր կատարում ինչպես այլ, այնպես էլ պատմողական նախադասության երանգի դրսևորման հարցում, այդ պատճառով էլ նախադասությունների երանգը քննելիս առանձնապես կարևորություն է ստանում ստորոգյալի արտահայտության հարցը: Ուստի՝ քննենք պատմողական նախադասության ստորոգյալի արտահայտությունը:

Պատմողական նախադասության պարզ ստորոգյալը կարող է արտահայտվել հետևյալ եղանակային ձևերով.

Սահմանական եղանակով. Հնագետը մի անգամ էլ պտույտ արեց բերդի չորս կողմը, տեսրում մի բան նշանակեց և ապա արագ քայլերով հասավ ձիերին (ԱԲ, Ալպիական մանուշակ): Վտակը ժայռից ներքև է թռչում, թափ առած ընկնում քարերի գլխին, Զարկում ավազին, շաչում է, ճչում, ճչում անհանգիստ, փրփուրը բերնին (ՀԹ, Համերգ):

Ներադրական եղանակով. Ես հենց այս լուպեիս կհեռանամ այս տնից և կգամ քեզ հետ գյուղը (ՆԴ, Պաշար): Երբեք չէի սպասի (ԱԲ, Մուրոյի «գրույց»-ը): Մենք կդորժենք համաշխարհային մասշտաբով (ԴԴ, Անահիտ):

Հաւակադրական եղանակով. Զեռները Զեր պիտի հար երգեմ մոլեռանդ (ՎՏ): Մեկը ուրեմն պիտի գար Դվին (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց): Լուսաբացին արտատերր արտը ջրած պիտի տեսնի, պիտի ժպտաւ և կռանա, մատներով տրորի թաց հողը (ԱԲ, Լառ-Մարգարը):

Ըղծական եղականով. Հավքը բռնեմ թոխջի մեջ, Տամ եղբորս, որ տանի տուն, Իսկ ես խաղամ ջրերի հետ, Ու շարշարվեմ մինչ իրիկուն (ՀՄ): Քանի եղանակը լավ է, շուտ առենք, մի սել տաշտ ու թի շինենք, տանենք կոռչի երկիրը (ՎԱ, Մայր արջը):

Ըղծական եղանակը պարզ նախադասութեան մեջ (մանավանդ եթէ հետը չկան մի շարք եղանակավորող բառեր, ինչպես թող. գուցե, երևի, հագիվ թե. բերես և այլն) գործածվելիս համեմատաբար սակավ դեպքերում է ձևավորում պատմողական նախադասութիւն: Այդպիսի նախադասութիւնները, երբ ընկնում են բացականչական հնչերանգի տակ, շատ հեշտութեամբ փոխում են իրենց բնույթը՝ վերածվելով բացականչականի:

Սակայն որոշ դեպքերում ըղծական եղանակը այնքան չատատուն կերպով է մասնակցում պատմողական նախադասութիւնների կազմութեանը, որքան, օրինակ, սահմանական եղանակը: Դա, նախ, լինում է այն ժամանակ, երբ ըղծական եղանակը չանդես է գալիս բարդ ստորադասական նախադասութեան երկրորդական նախադասութիւնների կազմում: Հասկանալի է, որ այդպիսի դեպքերում ըղծական եղանակը պատմողական նախադասութեան մի մասի կազմութեան մեջ է դեր կատարում և ոչ թէ ամբողջ նախադասութեան մեջ: Օրինակ՝ Հայրս գնաց անտառապետի մոտ, տվեց իր վերջին դռնները, թույլտվութիւն վերցրեց, որ ընկած ծառերից սախտակ քաշենք, տանենք Սևանի անտառապետի գլուղերում փոխանակենք հացահատիկի հետ (ՎԱ, Մայրեր): Դիտմամբ սարսափելի բաներ եմ ասում, որ վախեցնեմ մորս, հրացանը վերցնեմ (ն. տ.):

Այնուհետև. ըղծական եղանակը հատկապես կարող է գործածվել այնպիսի պարզ նախադասութիւնների, բարդ համադասական նախադասութիւնների, ինչպես և բարդ ստորադասական նախադասութեան ղլխավոր նախադասութեան մեջ, որոնք ունեն մի շարք եղանակավորող բառեր, ինչպես՝ թող, գուցե, թերևս, երևի, հագիվ լս և այլն: Օրինակ՝ Թող մի քիչ իրեն կարգի բերի, տուն-տեղ

դառնա (ՎԱ, Մայր արջը): Երևի հենց նա լինի (ն. տ.): Գուցե մեր քախտից Քարկապուս մի քարի տակ մտած լինի (ՎԱ, Վայրի մեղրի որսորդը):

Ըղձական եղանակը⁵², սակայն, պատմողական նախադասության կազմության մեջ այնքան ակտիվ դեր չի կատարում, այնքան լայն կիրառություն չունի, որքան սահմանական, պայմանական, հարկադրական եղանակները:

Ըղձական եղանակը, ինչպես կտեսնենք իր տեղում, ավելի շատ հանդես է գալիս բացականչական նախադասությունների, իսկ համեմատաբար քիչ չափով նաև հարցական նախադասությունների մեջ:

§ 732. Պատմողական նախադասության ստորոգյալը հաճախ լինում է բաղադրյալ: Օրինակ՝ Ես տգետ մարդ չեմ (ՆԴ, Պայքար): Անդոն մշակ է (ԱԲ, Բրուտի տղան): Անդոյի աշխարհը ավելի չետաքրքիր է, ավելի խորր (ն. տ.): Երեկ ամպ էր, էսօր՝ պարզ արև (ԱԲ, Միրանի փողը): Առաջին ձիավորը հնագետ էր, երկրորդը՝ նկարիչ (ԱԲ, Ալպիական մանուշակ):

§ 733. Պատմողական նախադասության արտահայտության վերաբերյալ բերված հիշյալ բոլոր օրինակները բոլորովին զուրկ են հարցական, բացականչական երանգից: Այդպես են պատմողական նախադասությունները հիմնականում: Սակայն նրանք երբեմն կարող են ունենալ հարցման, բացականչման որոշ թույլ երանգ, որը սակայն, ամբողջ նախադասության երանգի համար բնորոշ ու հատկանշական չէ, Օրինակ՝ Շքեղ մի դղյակ կար, բարձր, բարձր, արծվի թևերի վրա (Իս., Մանկությունը): Հոյակապ մի գղջակում ապրում էր մի չքնաղ աղջիկ, այնպե՛ս գեղեցիկ, այնպե՛ս գեղեցիկ, ինչպես շուշանագեղ կարապր լճակի ոսկեվառ ալիքների վրա (Իս., Սիրտ վեպը):

Այս նախադասությունների մեջ բացականչական հնչերանգի տարրը, իհարկե, որոշ դեր խաղում է: Այսպես, վերոհիշյալ նախադասություններից առաջինի մեջ պատմվում է մի դղյակի գոյության, նրա բարձր դիրք ունենալու մասին, և բացականչական հնչերանգը միայն ավելի է ընդգծում դղյակի դիրքի բարձր լինե-

⁵² Այստեղ նկատի ունենք ըղձական եղանակի կիրառությունը պարզ, ինչպես և բարդ համադասական նախադասության մեջ:

լը, բայց նախադասության երանգի բնույթի մեջ էական փոփոխություն չի մտցնում: Նախադասությունը թե՛ առանց այդ բացականչման երանգի, թե՛ այդ երանգն ունենալու դեպքում մի բան պատմելու նպատակով է գործածվում, ուրեմն և պատմողական է: Նույնը պետք է ասել նաև հաջորդ նախադասության մասին, որտեղ բացականչական հնչերանգով շեշտվում է աղջկա գեղեցիկ լինելու հատկանիշը, և դա, սակայն, չի փոխում ամբողջ նախադասության բնույթը. այդ նախադասությամբ արտահայտվում է դրվակում չքնաղ աղջիկ ապրելու փաստը, և միաժամանակ նրա գեղեցկության շափը, որը համեմատվում է շուշանագեղ կարապի հետ:

Այդպիսի միտք արտահայտող և այդպիսի նպատակով գործածվող նախադասությունը չի կարող համարվել այլ կերպ, քան պատմողական, թեևուզ նա ունենա բացականչական հնչերանգի որոշ տարր:

Ո՛րն է պատճառը, որ վերևի և նման օրինակներում, չնայած բացականչական հնչերանգի որոշ տարրին, այնուամենայնիվ նախադասությունը իր էությանմբ մնում է պատմողական: Հիշենք, որ նախադասության բնույթի ձևավորման երկու հիմնական գործոն գոյություն ունի. մեկը բայի եղանակի կարգի էությունը, եղանակային իմաստը, մյուսը՝ հնչերանգը: Պատահում է, որ այդ երկու գործոնները, միաժամանակ հանդես գալով, գործում են տարբեր ուղղություններով: Վերևի օրինակներում մի կողմից՝ սահմանական եղանակը և բաղադրյալ ստորոգյալը պայմանավորում են նախադասության պատմողական բնույթը, մյուս կողմից՝ բացականչական հնչերանգը բացականչական երանգի ինչ-որ հիմք է ստեղծում: Սակայն, այնուամենայնիվ, բայի եղանակի կարգը տվյալ դեպքում ավելի վճռական դեր է կատարում, քան բացականչական հնչերանգը, մանավանդ որ վերջինս շատ թույլ է: Եվ իրոք, խոսողը հիշյալ և նման նախադասություններով նպատակ է ունենում հաստատական կերպով արտահայտել այս կամ այն միտքը, պատմել մի բան:

§ 734. Բովանդակության, գործածության տեսակետից պատմողական նախադասությունների սահմանները շատ լայն են:

Պատմողական նախադասությունների կիրառությունների մեջ էական տեղ են զբաղում, նախ, առարկաների, բնության տեսա-

րանների և այլնի կոնկրետ, փաստացի նկարագրությունները կայուն վիճակում:

Այսպիսի պատմողական նախադասությունների ստորոգյալը կարող է լինել, նախ, բաղադրյալ, քանի որ նման դեպքերում գործ շունենք շարժման գործողության հետ: Օրինակ՝ Պարտեզը լի էր կեռասենիներով ու թփերով (ՎՓ, Թղթե նավակից մինչև ծառը): Գմբեթը մեր քարայրն էր, մեր քարափոսիկը (ն. տ.): Ավետիք սեպուհը միայն մտահոգ էր (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց): Մեր Գյունե թաղն արևոտ է, դետի ափին (ԱԲ, Բրուտի տղան):

Նման դեպքերում պատմողական նախադասության ստորոգյալը կարող է լինել նաև պարզ, ըստ որում՝ հաճախ արտահայտված բայի հարակատար և անցյալի հարակատար ժամանակներով: Ինչպես հայտնի է, հարակատար դերբայը ցույց է տալիս կատարված այնպիսի գործողություն, որը թողել է մնայուն հետևանք: Հենց այս վերջին հատկանիշի շնորհիվ էլ հարակատարը հաճախ է գործածվում նման դեպքերում: Օրինակ՝ Մեր գյուղը տարածված է Լոռին Ղազարից բաժանող խալ-խալու լեռան հարավային փեշերին: Կաղնու և հաճարի սնտուռներով են պատած այդ լեռան լանջերը: Իսկ անտառից զուրկ բարձունքները զարդարված են կահաչով ու բաղմերանգ ծաղիկներով (ՎԱ, Կարմրախայտ): Միայն մտախոհ հստակ էլին (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց):

Այսպիսի նախադասությունների ստորոգյալը կարող է արտահայտված լինել, բայց հարակատար ժամանակներից, նաև այլ ժամանակներով, որոնք թեև առհասարակ վիճակ չեն ցույց տալիս, այլ շարժում, բայց նման դեպքերում նրանց այդ իմաստը ստանում է որոշակի յուրահատկություն: Այսպես՝ ճանապարհը ձգվում է գետի եզրով, անցնում կամուրջի հին կամարների վրայով և քարափի լանջով գնում դեպի քաղաքը (ԱԲ, Բրուտի տղան): Ընդգծված բայերն, իհարկե, պայմանականորեն են շարժում ցույց տալիս այս նախադասության մեջ, դրանց իմաստը մի տեսակ փոխաբերական է, իսկ այդպիսի իմաստով նրանց գործածությունը հնարավորությունը զգալի չափով պայմանավորված է ոչ միայն բայի իմաստի յուրահատկությամբ, այլև նկարագրվող առարկայի յուրահատկությամբ, գոյալին որոշ հատկանիշներով:

Վիճակի, ստատիկ դրության նկարագրության դեպքում ստորոգյալը կարող է արտահայտվել նաև վիճակ, եղելություն ցույց

տվող որոշ բայերով, ինչպես՝ լինել, ունենալ և այլն: Օրինակ՝ Ահա ծեր որսորդի ասած նշաններից կան այս քարի վրա (ՎԱ, Կարմրախայտ): Նրա ավագ եղբայրը հոր բոլոր նշաններն ուներ (ն. տ.): Մեռած քաղաքում ոչ մի մարդ չկար (ԾԶ, Դանթեական առասպել):

§ 735. Պատմողական նախադասություններով հաճախ արտահայտվում են շարժման վիճակի նկարագրություններ՝ առարկաների շարժումը, գործողությունը: Այսպիսի պատմողական նախադասությունների ստորոգյալը սովորաբար արտահայտվում է բայի եղանակային ձևերով: Օրինակ՝ Ծս այդպիսի քարեր գտա, դարսեցի դուլլի մեջ, ջուր լցրի վրան, բեռիս տակ տնքալով քայլեցի գետակն ի վեր, դեպի այն մուրազ-երկիրը, որին ձգտել են, բայց չեն հասել այս ապագա զավակների մայրերը (ՎԱ, Կարմրախայտ): Դուլլից քարերը հանեցի և շարեցի այդ վաննայի մեջ (ն. տ.):

Հարակատար դերբայով կազմված ժամանակները պատկեր են այս դեպքում. դա բացատրվում է կայուն վիճակի նկարագրություններում նրա ակտիվ դերով: Ծնթակայական դերբայը իր յուրահատուկ իմաստի պատճառով այս վերջին տիպի նախադասություններում սովորաբար չի գործածվում:

§ 736. Պատմողական նախադասությունները կարող են արտահայտել ոչ միայն այդպիսի կոնկրետ նկարագրություններ, այլև դատողություններ՝ իրականության ու մտածողության տարբեր բնագավառների վերաբերյալ: Օրինակ՝ Ազատությունը գիտակցված անհրաժեշտություն է (Մարքս): Լեզուն մարդկային հաղորդակցման կարևորագույն միջոց է (Լենին): Ազատությունը և լուսավորությունը մարդու բարօրության թթվածինն է ու ջրածինը (Զերնիշևսկի):

Այսպիսի նախադասությունների ստորոգյալը սովորաբար լինում է կա՛մ բաղադրյալ, կա՛մ արտահայտված՝ էական բայով, ինչպես և այնպիսի վերացական բայերով, ինչպիսիք են՝ լինել, հանդիսանալ, համարվել, դառնալ, կոչվել և այլն:

§ 737. Զպետք է կարծել, թե պատմողական նախադասություններով զգացմունք, հոգեկան ապրումներ չեն արտահայտվում: Այստեղ պետք է տարբերել երկու բան: Զգացմունքների, ապրումների նկարագրությունը, որ կարող է արտահայտվել և հաճախ արտահայտվում է պատմողական նախադասություններով, պետք է տարբերել զգացմունքների, ապրումների, վերաբերմունքի և այլնի՝ նախադասության հնչերանգի միջոցով, բայի եղանակային ձևե-

րի և այլ միջոցներով դրսևորվելուց: Վերջին դեպքում զգացմունք է դրսևորվում քերականական որոշ միջոցներով, իսկ մյուս դեպքում միտք է արտահայտվում զգացմունքի մասին:

Օրինակ՝ Անանց կարաւոն է իմ սիրտը տանջում (ՎՏ): Ես սիրում եմ քո մեղավոր աչքերը խոր, զիշերի պես խորհրդավոր (ՎՏ): Ցաված սիրտս երգեր հյուսեց, Երգեր անուշ ու տխուր, վիշտս հուզվեց, արցունք հոսեց, Վճիտ, ինչպես ջինջ աղբյուր (Իս.):

Այսպիսի միտք արտահայտող պատմողական նախադասությունների ստորոդյալը կազմությամբ բազմազան է: Դրա հատճառն այն է, որ մարդու ներքինը հման դեպքերում կարող է շիտվել որպես յուրովի աշխարհ, որին և ուղղակիորեն կամ պայմանականորեն կարելի է վերադրել շատ ու շատ տարբեր բնույթի հատկանիշներ, գործողություններ իրենց բազմազան ձևերով (հուզվել, ալեկոծվել, փոթորկվել, տվայտել, պոռթկալ, փշրվել, ցնցվել, հորդալ և այլն):

Պատմողական նախադասության այս տարբեր արտահայտությունները հաճախ այնպիսի տարբերակված վիճակում չեն հանդես գալիս, որ նշվեց վերևում: Պատահում է, որ միևնույն նախադասության մեջ տեղ են գտնում տարբեր նպատակ հետաանող, տարբեր հատկանիշներ անեցող բաղադրիչներ:

§ 738. Որպես պատմողական բնույթի նախադասություններ կարող են հանդես գալ միակազմ նախադասությունները:

Օրինակ՝ երևան: Աստաֆյան փողոց: Նստած է խաճուճ պան Համոն: Աշուն է: Մշուշ, թաց, խոնավ-անձրևոտ իրիկուն (ԵԶ Լեմենապուն): Հացատան դուր բացեցին, գյուղը դուրս թափվեց Ղասմե Զիլանու տնից: Լաց, առաստոփ, ուրախություն (ՀՔ կարոտ): Սենյակում լույս էր, առատ լույս (ՀՔ, Սպիտակ գիրք

§ 739. Եթե պատմողական նախադասություններով սովորաբար հաստատվում կամ ժխտվում է մի բան, դա չի նշանակում, թե դրանք միշտ ունենում են որոշակիորեն հաստատական բովանդակություն: Դրանց իմաստը կարող է լինել երկբայական, ենթադրական:

Այս հարցում դեր կատարում են ոչ միայն որոշ եղանակային ձևեր, այլև եղանակափոքրող և նման ուրիշ բառեր, ինչպես՝ երևի, հավանաբար, գրեթե, կարծեմ, կարծես, ասես, հազիվ քե. րսա երևույթին և այլն:

Սա գրեթե կատարելություն է (ՀԹ, 4, էջ 397):

Կարծես թե ես եմ այդ երգը հյուսել,

Կարծես թե ես եմ լալիս աչք երգում,

Կարծես թե քեզ եմ կարոտով երգում (ՎՏ):

Թվում է, թե Պատկանյանի որոտընդոտա քարոզների մեջ էր մշակվել հատուկ պարզ, առաջավոր ու պատկերավոր, հեղինոջ ու մտրակող հրապարակախոսական հեռագա նրա (Նալբանդյանի) խորհրդածությունների լեզուն (Ա. Հովհ.):

Վերջին օրինակներում պիտի կաթծել, քվում է եղանակավորող արժեք ունեն:

ՀԱՐՑԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

§ 740. Հարցական կոչվում են այն նախադասությունները, որոնք արտահայտում են հարցում:

Հարցական նախադասությունների ստորոգյալը քերականական տեսակետից որևէ առանձնահատկություն չունի այն իմաստով, որ արտահայտվում է բայի համարյա բոլոր եղանակներով: Այս նախադասությունների առավել բնորոշ ու ընդհանուր հատկանիշը հարցական հնչերանգն է, հարցումը: Օրինակ՝ Չե՞ք ճանաչում էմմային, չե՞ք ճանաչում հենց իրեն (ՆԴ, Զազունյան): Դո՞ւք եք արգոք պարոն Մարտինը... (Իս., Գրակա՛ն նախանձ): Ի՞նչ հարձակման հնարք կարող էր փրկել նրանց: Ո՞ւմ վրա էին հարձակվում, մի չնչին դորամասի՞, թե՞ բանակի (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց):

§ 741. Սովորաբար պարզ հարցական նախադասությամբ միայն մեկ հարց է տրվում, հետևապես և նախադասության միայն մեկ անդամ է արտահայտվում հարցականով: Այսպես, «Արամը քո ամենամոտիկ ընկե՞րն է» նախադասության մեջ, ուր ստորոգյալն առնված է հարցականի տակ, հնարավոր չէ միաժամանակ մեկ այլ անդամ ես արտահայտել հարցումով: Այլ անդամ հարցական հնչերանգով արտահայտելու դեպքում, ստորոգյալը և մյուս անդամները հարցումով չեն արտահայտվի: Այսպես՝ Արամը քո ամենամոտիկ ընկերն է: Արամը քո՞ ամենամոտիկ ընկերն է: Արա՞մն է քո ամենամոտիկ ընկերը:

Մինչդեռ, օրինակ, բացականչական հնչերանգով կարող են արտահայտվել միևնույն նախադասության մեջ մեկից ավելի անդամներ: Այսպես՝ Ի՛նչ որսի օր էր բացվե՛լ... (ՎԱ, Մայրեր): Պակասությունից ինչքա՛ն վեճեր են առաջ գալիս հարևանների տնե-րո՛ւմ (ՎԱ, Ոսկեհատը):

Մեկից՝ ավելի հարցում կարող է լինել բազմակի անդամներ ունեցող պարզ նախադասություններում: Օրինակ՝ Մի ծանր հսվի-նունական հուր կար նրա խանութում՝ պանրի՞ ասես, թթուների՞, տեղաշորերի՞, կեղտոտ փալասների՞, մի կատարյալ նեխարան (ԴԴ, խանութպան), եվ այս բոլորը ոչնչի՞ համար, Հեկուբի՞ հա-մար (Վ. Շեքսպիր, Թարգմ.):

Բարդ, այդ թվում և միավորյալ նախադասություններում կա-րող են լինել հարցում արտահայտող մեկից ավելի բառեր:

Օրինակ՝ Ի՛նչ ես կարծում, նա լսո՞ւմ է Արմիկին (ԱՍ, Ոսկե մեղալ): Աս ի՛նչ բան է, ինչո՞ւ մինչև հիմա քիմիայի առաջին քա-ռորդի արդյունքները չկան (ն. տ.): Իսկ դու ո՞ւր էիր այս քանի օրը, ինչո՞ւ դպրոց չէիր գալիս (ն. տ.):

Բազմակի անդամների նշված հատկանիշի նմանությամբ հար-ցում կարող են արտահայտել նախադասության մեջ նույն տիպի ալյանպիսի անդամներ, որոնք ունեն նույն լրացյալը. ասենք՝ նույն ստորոգյալի համադաս լրացումները, թեև դրանք լինեն տարբեր լրացումներ:

Օրինակ՝ ...Հողին մարդուն վկայում է մի բան⁵³: Հարց ես տալիս քեզ՝ ինչո՞ւ, որտեղի՞ց այդ հավատը... (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Եվ արդեն որտեղի՞ց, ինչպե՞ս, որի՞ բերանով հորջորջվեցին այս երկու հոսանքը՝ Վարդանանք, Վստակյանք (ն. տ.): Այդ ո՞ր-տեղ, ինչպե՞ս ընտրեց ժողովուրդն իր ղեկավարին (ն. տ.):

§ 742. Հարցումը համընկնում է նախադասության տրամա-բանական շեշտի հետ. այն դառնում է տրամաբանական շեշտի դրսևորման ձև և հաճախ դրվում է ստորոգյալի վրա:

Օրինակ՝ Գոհա՞ր է սրանց անունը (Իս., Լիլիթ): Տեսնո՞ւմ եք

⁵³ Այստեղ և մանավանդ միակազմ նախադասությունների ուսումնասիրության բաժնում քննվող տիպի նախադասությունը անհրաժեշտության դեպքում բերում ենք կից նախադասության կամ նախադասությունների հետ կապակցված վիճա-կում: Դա օգնում է տվյալ նախադասության միտքը կամ նրա որևէ հատկանիշը ավելի լավ հասկանալուն:

ույդ ահագին և մեծածավալ շտեմարանը (Իս., Ամենապիտանի բանը): Հիշում են արդյոք քեզ այնտեղ, Անունդ տալի՞ս են արդյոք (ՎՏ):

Հարցման տակ կարող է առնվել նախադասության ենթական: .

Օրինակ՝ Արդյոք նորից երազներն են թափառում, Սիրո անուշ նվազներն են ինձ կանչում (ՎՏ): Մա՜հն է արդյոք, թե նինչը քեզ պատել, պայծառ նաիրի (ՎՏ):

Հարցման տակ կարող են առնվել ենթակայի, ստորոգյալի, լրացումների:

Օրինակ՝ Ամեն դարկն է արդյոք հղկում իմ երգերը (Մէ): Ի՞նչ վարձ էին ստանում նրանք (ԱԲ, Կյուրես): Զավոդ եմ բաց անում էս վայրենի աշխարհում (ԱԲ, Կարմրաքար): Ինչի՞ մասին եմ ինչո՞ւ են վիճում ծիծեռնակներն այս մայիսին Որոտանի կիրճում (ՀՈ):

Հարցման տակ կարող են առնվել նաև նյութական իմաստ չունեցող, հետևապես և նախադասության անդամ չհանդիսացող մի շարք բառեր: Դրանցից ամենաբնորոշները երկբայական-հարցական եղանակավորող բառերն են, ինչպես՝ միթե, արդյո՞ք, գուցե, չի՞նի, չի՞նի րե և այլն:

Օրինակ՝ Մի՞թե պիտի ետ մնա (ԱԲ, Բեա՛ն, Բեա՛ն): Զլինի՞ թե հիմար բան ասացի (ՆԴ, Մահ): Բայց արդյո՞ք կսթափվի (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Զլինի՞ դու ես այն քաղաքից եկած մարդը (ՎՓ, Կույրը):

Ի վերջո, հարցումով կարող են արտահայտվել մի քանի շաղկապներ, կապեր և նույնիսկ լեզվական այնպիսի միավոր, ինչպիսին վանկն է, ճնշյունը, բայց վերջիններս, իհարկե, փոխանու նաբար գործածվելիս:

Շաղկապներն ու կապերը հարցման տակ առնվելով, դրանով իսկ հարցման տակ է առնվում նրանց արտահայտած հարաբերությունը, իսկ փոխանունաբար գործածված լեզվական նշված ու նման միավորները հարցում կրելով, հարցականի տակ են առնվում նրանց ցույց տված օբյեկտները, միավորները՝ ճնշյունը, վանկը և այլն:

Օրինակ՝ Գարշելիների հե՞տ պիտի քնեմ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Մեր զլխի վրա՞ են փորձում հավատարմությունը (ն .տ.): Սա «ո՞ւ» է, թե՞ «ո»: «Սենյակ» բառի երկրորդ վանկը դու համարում ես նյա՞կ-ը, թե՞ յակ-ը:

§ 743. Նախադասության տարբեր անդամների, տարբեր բրնույթի բառերի՝ հարցման հնչերանգով գործածվելու միջև հավասարության նշան չի կարելի դնել: Ինչպես ասվեց, նախադասության անդամներից այս տեսակետից առանձնանում է ստորոգյալը, որը համեմատաբար ավելի շատ հանդես է գալիս որպես հարցում կրող: Այնուհետև, լեզվի մեջ կան մի շարք բառեր, հատկապես եղանակավորող բառեր և հարցական-հարաբերական դերանունները, որոնք ևս ավտիվ են այդ տեսակետից:

Այս առումով հետաքրքրական են այնպիսի նախադասությունները, որոնցում հարցումը հնչերանգային տեսակետից մեկ բառի վրա է ընկնում, իսկ հարցման բուն էությունը՝ այլ բառի վրա. վերջինս սովորաբար լինում է բացարձակ անորոշ իմաստ ունեցող բառ, որն իր այդպիսի հատկանիշի պատճառով հակված է լինում հաճախ որպես հարցական բառ գործածվելու:

Օրինակ՝ — Իսկ ա՞յս նախարարը ում կողմն է, — հարցրեց նրանցից մեկը Ռշտունյաց նախարարին (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Այս նախադասության մեջ հարցական երանգով է արտառանվում այս բառը, բայց հարցը տրված է նախարարի «ո՞ւմ կողմ» լինելը իմանալու համար, որի պատճառով էլ այդ հարցի պատասխանն է. — Վարդանի կողմն է, — պատասխանեց Ռրշտունյաց նախարարը (ն. տ.): Նման դեպքերում նախադասության մեջ հարցական ձևով գործածված բառը փաստորեն տրամաբանական շեշտի կրողն է, և այդ շեշտը իր տեղով չի համապատասխանում՝ հարցման միջոցով պարզելու ենթակա հատկանիշի անվան հետ: Այս վերջին բառը շեշտ չի կրում:

Բերենք այդ կարգի այլ օրինակներ: Իսկ այն երիտասա՞րդն ով էր, — հանկարծ հարցրեց Ռուբենը... — էն երիտասարդը ընկերուհուս եղբայրն էր (ԴԴ, Իրեր): Սա՞ ինչ բան է (ն. տ.): Իսկ քո՞ ինչն է (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց):

Հարցումը հարցական-հարաբերական դերանունից կարող է շեղվել և դրվել այլ բառի վրա նաև այն դեպքում, երբ երկխոսության ժամանակ հարցական նախադասության արտահայտած միտքը նորից խոսողի կողմից առնվում է հարցման տակ՝ այն լավ լսած, հասկացած չլինելու կամ այլ պատճառով:

Օրինակ՝ — Բայց մարդ է ու հիվանդացավ հանկարծ, ի՞նչ կանես, — ասաց նա: — Ինչ կանե՞մ, բարկացավ Ռշտունյաց նա-

խարարը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): — Լավ, ի՞նչ կարող են անել հո-
ները: — Հոներն ինչ կարող են անել... Հոները շատ բան կարող
են անել (ն. տ.):

Լուչեցիո. Ո՛ւր էիր կորել: Բիռնդելլո. Ուր էի կորե՞լ (Շեքսպ.,
Թարգմ.):

§ 744. Միշտ չէ, որ նախադասության մեջ հարցման առկա-
յությունը նախադասությունը դառնում է հարցական: Երբեմն մեկ
բառի վրա ընկնող հարցումը էական չի լինում ամբողջ նախադա-
սության բնույթի համար, և նախադասության բնույթի կամ երան-
գի մեջ այն տեղ է գտնում որպես մի մասնավոր մոմենտ:

Օրինակ՝ Շղթաների ձայնի՞ց, թե՞ ոստիկանների տարօրինակ
հազուստից, ճանապարհի պոնկին արածող ռխարները խրանե-
ցին, իսկ դեղնավուն գույնի փափլիկ շնիկն սկսեց տաղնապով հա-
չել (ԴԴ, Վարդանանք, 1), Ամրոցից դուրս, հեռավոր մարապի՞ց,
թե գոմից ծորեց աքաղաղի կախվող կանչը, դարպասի մոտ հա-
չեց մի կիսաքուն գամփո (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց): Իմ ձենի՞ցը,
թե՞ սարսափած տեսքից դա կանգ առավ, զարմացած վերև է
մտիկ անում ու իրեն-իրեն մրթմրթում (ՎԱ, Հովվական սեյ):

§ 745. Հարցական նախադասությունների ստորոգյալն իր ար-
տահայտության միջոցներով ու ձևերով բազմազան է: Այն լինում է
պարզ և բազադրյալ:

Հարցական նախադասությունների պարզ ստորոգյալն ար-
տահայտվում է հետևյալ եղանակներով.

Սահմանական եղանակով. Չե՞ս ամաչում... չե՞ս ամաչում...
չե՞ս ամաչում... Դու դժվե՞ր ես, թե... Ինչո՞ւ էիր դուր փակել և
և չէիր ուզում ինձ ներս թողնել. ինչո՞ւ էիր փակել (ՆԴ, Քնքուշ
լարեր): Արդյոք այրվե՞ց, ծուխ ու մոխիր դարձա՞վ Ոգինների աշ-
տարակի վրա հոխորտացող ռստղադիտարանը (Իս., Շի-Հոանգ-
Տի-Բողդիխանը): Մեղանից նեղացե՞լ ես, տեր իմ (ն. տ.):

Ենթադրական եղանակով. Երկու օրից կհասնե՞նք (ԴԴ, Վար-
դանանք, 1): Արդյոք մեկ էլ կգա՞ն գյուղ, ինքր ողջ կմնա՞ մինչ
այդ (ԱԲ, Մինա բիրին):

Բղձական եղանակով. Ո՛ւր փախչեմ, ինչպե՞ս ազատվեմ այս
դրությունից (ՆԴ, Զազունյան): Ես ի՞նչ ասեմ (ՄԷ): Դուք ար-
քայից արքայի պատգամավորին անարգե՞ք, մարզպանի պաշ-
տոնյալին ծեծե՞ք (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Հարկադրական եղանակով. Պիտի մաքրե՞ս փողոցը (ԴԴ, Քեփթըն): Դու պիտի լռե՞ս (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Պիտի գնա՞ս Արտաշատ (Ն. տ.): Ի՞նչ պիտի ասեի (ԱՔ, Կարմրաքար):

Նախադասությունը, տվյալ դեպքում հարցական նախադասությունը ձևավորող տարբեր բաղադրիչները փոխադարձ կապի մեջ են և ազդում են իրար վրա: Այդ տեսակետից ուշադրության արժանի է հետևյալ իրողությունը, երբ հարկադրական եղանակով արտահայտված ստորոգյալ ունեցող հարցական նախադասության հարցումն ընկնում է ոչ ստորոգյալի վրա, այդ դեպքում բայ-ստորոգյալի հարկադրական կամ անհրաժեշտական իմաստը, այսինքն՝ բայի եղանակային իմաստը թուլանում է: Այսպես՝ «Բա սրանք որտե՞ղ պիտի հաց ուտեն (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Այդ երևույթի պատճառն այն է, որ հարցական նախադասության գործածության նպատակը տվյալ դեպքում ոչ թե գործողության կատարման անհրաժեշտություն արտահայտելն է, այլ հարցումը՝ այդ գործողության կատարման տեղի վերաբերյալ:

Հրամայական եղանակով, որպես կանոն, հարցական նախադասություն չի արտահայտվում, և կարծես թե, սպասելի էլ չէ, որ հրամայական եղանակի բայաձևն առնվի հարցման տակ: Սակայն երբեմն հրամայական եղանակի բայաձևն իր վրա կրում է հարցում: Դա լինում է այն դեպքում, երբ խոսողը ցանկանում է որևէ պատճառով (չիմանալու, չհամաձայնվելու, զարմանքի և այլն) հարց տալ խոսակցի, որևէ մեկի կամ իր արտահայտած հրամայական եղանակի բայաձևի մասին: Օրինակ՝ է՛, եղբա՛յր, որ կոի՛վ գա բա աշխարհը կվերցնես կտաս, թե առ տա՞ր (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Նա ասաց՝ զևա՞: Դու նրան ասացիր՝ աբի՛:

Հարցական նախադասությունների ստորոգյալը կարող է բաղադրյալ լինել: Օրինակ՝ Ի՞նչ է կյանքի նպատակը... Ի՞նչ է նյութը, Ի՞նչ է ուժը, ինչո՞ւ են դրանք... Ի՞նչ է տիեզերքը... Ե՛րբ է նրա սկիզբն ու վախճանը, և վերջապես Ի՞նչ է ժամանակն ու տարածությունը, ինչո՞ւ են դրանք (Իս., Շի-Հոանգ-Տի Բողոքիխանը): Անահիտ, հիվա՞նդ ես (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Վերջապես, հարցական բնույթ կարող են ունենալ անդեմ նախադասությունները, ինչպես և սակավ դեպքերում՝ անենթակա նախադասությունները: Օրինակ՝ Ի՞նչ ասել նրանց, ինչպե՞ս շնորհակալ լինել մեր ղոհված ընկերների փոխարեն (ՀՔ, Սրբազան

ուխտ)։ Էլ ի՞նչ երազի պատրանքով խաբվել, Եվ ի՞նչ խոսքերով զրուցել հիմա (ՎՏ)։

§ 746. Հարցական նախադասության մեջ արտահայտված հարցման էությունը, նպատակը միօրինակ չեն։ Այդ նախադասություններն ունեն բազմապիսի կիրառություններ։

Հարցական նախադասությունը գործածվում է, նախ, շիմացածի վերաբերյալ, հարց արտահայտելու համար, հարցումն արվում է շիմացածն իմանալու նպատակով։ Այդպիսի դեպքերում սովորաբար հարցին պատասխան է սպասվում։ Օրինակ՝ Սա ի՞նչ բան է, — Նետաքրքրվեց նա։ — Զիարչա՞վ է, — ասաց Ատոմը։ — Տղաներ են (ԴԴ, Վարդանանք, 1)։ Մի՞թե մենք զորական ենք դառնալու։ — Այո՛, զորական։ Դա է ձեր ուղին (ն. տ.)։ — Արմեն, ինչպե՞ս է տրամադրությունդ։ — Շատ լավ է, ընկեր Արամյան (ՔԹ, Ոսկե հովիտ)։

Հարցական նախադասությունների այս կիրառությունը կարիք է զգում ավելի պարզաբանումների ու մանրամասնումների։ Այն, ինչ ենթակա է բացատրման, պարզաբանման, կարող է խոսողին անհայտ լինել բոլորովին և ոչ բոլորովին, այլ՝ մասամբ, և միայն ճշտման անհրաժեշտություն զգացվել։ Այս տարբեր բնույթի հարցումների արտահայտման համար կիրառվում են լեզվական տարբեր միջոցներ։

Առաջին դեպքում հարցական նախադասության մեջ խիստ էական դեր են կատարում հարցական-հարաբերական դերանունները, քանի որ վերջիններս ունեն առարկայի, հատկանիշի խիստ անորոշ իմաստ՝ լեզվի մեջ եղած բոլոր մյուս բառերի համեմատությամբ։ Օրինակ՝ Ի՞նչ է ասում հրովարտակի մասին։ — Ոչինչ (ԴԴ, Վարդանանք, 1)։ Ո՛ւր է, ո՛ւր է, — հարցրեց մյուս ձայնը։ — Տե՛ս Լուսերևենց տան մոտ (ն. տ.)։

Այս հարցերը տրված են՝ խոսողի համար միանգամայն անհայտ առարկայի, հատկանիշի մասին։

Մանր.— Խոսքը վերաբերում է այդ և նման հարցական նախադասությունների բուն էությանը. այլ բան են, օրինակ, քննությունների ժամանակ տրվող, այլև միտումնավոր հարցումները, որոնց պատասխանները թեև սովորաբար հայտնի են լինում խոսողին, բայց միևնույն է, հարցումը, որպես այդպիսին չի տարբերվում խոսողին բոլորովին անհայտ առարկայի, հատկանիշի մասին տրվող հարցումից։

§ 747. Հարցական նախադասությունները գործածվում են, ինչպես ասվեց, նաև այն ժամանակ, երբ խոսողը ենթադրաբար կամ այլ ձևով որոշ տեղեկություն ունի առարկայի, հատկանիշի մասին, բայց անհրաժեշտ է լինում այն իմանալ որոշակիորեն: «Աշտոր վերադարձավ Մոսկվայից» նախադասությունը չի կարող գործածել այդ նախադասությամբ արտահայտված մտքից բուրրովին անտեղյակ մարդը: Մարդ այդ հարցը կարող է տալ այն դեպքում, եթե ենթադրում է, լսել է, կասկածում է, որ Աշտոր պետք է այդ օրերին վերադարձած լինի: Այսպիսի հարցական նախադասությունների պատասխանը կարող է արտահայտվել եղանակավորող որևէ բառով, հատկապես՝ այո, ոչ բառերով:

Օրինակ՝— Ուրեմն դուք միայն երեք օր է, Երևանում եք:

— Այո՛ (ԱՍ, Ոսկե մեղալ): Դու երևի մտադիր ես բժշկական գնալ, հա՛: Ո՛չ (ն. տ.): Ուրեմն, դու դեռ՞ում ես: Այո՛, մայրիկ (ն. տ.): Դուք դասի՞ եք գնում, ընկեր Դովլաթյան: — Այո՛, տասներորդ դասարանում դաս ունեմ (ն. տ.):

Այսպիսի հարցական նախադասությունների պատասխանը կարող է արտահայտվել նաև հարցական նախադասության ստորոգյալի, կամ այլ անդամի կրկնումով՝ խոսակցի կողմից⁵⁴:

Օրինակ՝ Հաճա՞խ են հյուր լինում քո ամբոցում:— Հաճախ,— թանձր ձայնով պատասխանեց Ռշտունյաց նախարարը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ժամանե՞լ է մարզպանը: — Ժամանել է, հազարապետ (ն. տ.): — Գիտե՞ս, որ Ուլյանան ամենալավ սովորողն էր դպրոցում,— շշնջաց Եվան: — Գիտեմ (ԱՍ, Ոսկե մեղալ):

Երբ նախադասության մեջ հարցման տակ ևն առնվում բազմակի անդամները, որոնք իրար հետ կապված են բաշխական հարաբերությամբ (իսկ սա էլ հարցական նախադասության մեջ արտահայտվում է թե շաղկապով), պատասխանը ընականաբար այո, ոչ և նման բառերով չի կարող արտահայտվել, այլ որևէ կոնկրետ ձևով:

Օրինակ՝ Մարզպանը հայտնի՞ մասնակցեց, թե՞ գաղտնի...

— Հայտնի, տե՛ր իմ, բացեիբաց (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Գիտե՞ն է լավ, թե՞ նժույզը: — Երկուսն էլ (ն. տ.): Քարտաշություն

⁵⁴ Այդպիսի դեպքերում բայ-ստորոգյալի քերականական դեմքը, նայած անհրաժեշտության, փոխվում է. տե՛ս օրինակները:

է լավ, թե՛ շոֆերությունը: — Քարտաշությունը լավ է (ՔՔ, Ոսկե հովիտ):

§ 748. Հարցական նախադասությունների կիրառությունների շարքում որոշակի տեղ են զբաղում հետադարձական իմաստով կիրառությունները: Դրանք այնպիսի նախադասություններ են, որոնք կազմությամբ, ինտոնացիայով հարցական են, բայց արտահայտում են հաստատական միտք:

Այսպես՝ Առանց մարտունակության ինչի՞ է պետք սպառազենքը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Այս նախադասությամբ խոսողի նպատակն է արտահայտել այն միտքը, որ առանց մարտունակության սպառազենքը պետքական լինել չի կարող: Թերևս պետք է հասկանալ նաև հետևյալը. սպառազենքի հետ միասին պետք է ապահովել մարտունակությունը:

Շամխալ ամին ինչպե՞ս մոռանա բոլորից մոռացված հին ցաքատը... Ինչպե՞ս մոռանա իր վաղեմի մի պատառ այգին (ՍԽ, Հարազատ ձեռքեր):

Այլ օրինակներ՝ Հա՞րկ կա ասել, որ արևմտահայ համբավված պոետը պարզապես բախում էր բաց դռներ (Ա. Հովհ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը): Ում հայտնի չէ Մուստաֆա բեկի զազանությունը: Քիչ հայ գյուղեր է ավերել ավազակը (ՍԽ, Ուստա Հեթումը):

Հարցական նախադասությունները հաճախ գործածվում են հանդիմանություն կամ որևէ երևույթից դժգոհություն, որևէ գործողության և կատարման մերժում արտահայտելու նպատակով:

Որինակ՝ Քե՞զ ինչ, ուր եմ գնում, ինչո՞ւ ես հետևում ինձ,— Իսկապես պատասխանեց⁵⁵ Լիլիթը (Իս., Լիլիթ): Կիսոսեք պարսկերեն: Իմացա՞ր... Ձեզ հետ չե՞մ,— սպառնաց Վասակը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Է՛, ի՞նչ եք նստել,— հանկարծ զայրացավ Մարկոսը (ն. տ.): Ի՞նչ եք ծիծաղում,— շաբացավ Մարիամը (ՍԽ, Հոգի): Նժույգդ տամ, տանեք թաղեք մորուսներո՞ւմ,— մերժեց Մարկոսը (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Այսպիսի նախադասությունները սովորաբար եթե ունեն հաստատական բնույթի կազմություն, ապա մտքով ժխտական են լի-

⁵⁵ Մենք դիտմամբ ընդգծում ենք հեղինակային խոսքի մեջ գործածված որոշ բառեր, որոնք բնութագրում են տվյալ հարցական նախադասության էությունը, նպատակը:

նում, ժխտում են արտահայտում, և, ընդհակառակը, եթե ձևով ժխտական են, մտքով լինում են հաստատական:

§ 749. Հարցական նախադասությունները երբեմն արտահայտում են խորհուրդ, ցուցում, խնդրանք, խոսակցին կատարելու այս կամ այն գործողությունը: Օրինակ՝ Նեղություն չէի՞ք կրիօղնել ինձ:— Կարելի՞ է մի թերթ խնդրել,— ասաց նա և փողը տվեց լրագրավաճառին: Կավ չի՞ լինի՝ ձեր տեղը գիջեք այն ընկերոջը:

Երբեմն հարցական նախադասության մեջ հոնտորականությունն ու հանդիմանությունը տեղ են գտնում միաժամանակ: Հարցական նախադասությունն ունենում է և՛ մեկի, և՛ մյուսի տարրը. հատկանիշը: Օրինակ՝ Ի՞նչ հարկավորություն ունիմ էլի նահատակ լինելու: Այդ ի՞նչ խելագարություն է, որ ես ուրիշից պարտք անեմ ապրեմ, Հյուսիսափայլի համար տիվ և գիշեր աշխատեմ, բայց Հյուսիսափայլից մի կուպեկ չստանամ, այդ ո՞ր դրքի մեջ գրված է եվ ո՞ր մարդը, որ շուներ բնակություն, կերակուր և զգեստ, կա լող է գործ կատարել և այն ձրի (Մն):

§ 750. Հարցական նախադասությունները երբեմն գործածվում են վարմանք արտահայտելու համար՝ որևէ գործողության, երևույթի մասին:

Օրինակ՝ ՈՒՍՏԻԱՆ: — Վա՞յ, էս ո՞նց եղավ: էս դրուստ է՞. թե՛ Լրագ է: (Առաջ է գալիս և զարմացած նայում նազարին) էս ի՞նչ բանի ես, այ մարդ (ԴԴ, Քաջ Նազար): Թզենու ճյուղերը Լոռ դնացին ու պատուհանի տակ, լույսի մեջ երևաց նա... Մանուշր թեթևակի ճչաց: Մի՞թե իրոք Գարեգինն է, թե՛ տեսողական պատրանք է դա (Սև, Հողը, Ջ):

Հարցական նախադասությունները երբ գործածվում են բարւո նախադասության մեջ, զուգակցվելով հրամայական, երբեմն և սլատմողական երանգի նախադասությունների հետ, երբեմն արտահայտում են պայման:

Օրինակ՝ Մարդ պետք է խելացի լինի: Մի փոքր նվաստացնում են, համբերիր, ծաղրում են՝ տար, գլուխդ խոնարհ պահիր՝ կբարձրանաս մի օր (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Այս օրինակը կարելի է արտահայտել նաև նախադասության թե՛ հարցական և թե՛ հրամայական տարրը վերածելով պատմողականի: Կազմենք այդպիսի մեկ տարբերակ. «Մարդ պետք է խելացի լինի: Եթե մի փոքր նվաստացնում են, պետք է համբերել, եթե ծաղրում են, պետք է

տանել, գլուխը խոնարհ պահել, և մարդ կբարձրանա մի օր»։ Բերենք մեկ օրինակ ևս։ Օրինակ՝ Իշխանություն կա՞ ձեռքումդ, հարուստ ես, ուրեմն ամենալավ, ամենապատվելի մարդն ես դու հայերի մեջ... (ՄՆ)։

Այս նախադասությամբ ոչ թե արտահայտվում է խոսակցին ուղղված հարցում և ոչ թե նրան վերագրվում է հատկանիշ, այլ դա մի ընդհանրացնող միտք է (ոչ հատկապես խոսակցին վերաբերող), որ արտահայտել է ժամանակի վերնախավերի նկատմամբ ոխով լցված ու դառնացած Մ. Նալբանդյանը։

Սակայն միշտ չէ, որ հարցական նախադասությունը կամ նախադասության հարցական մասը պայման արտահայտելիս տեղեկում է այդքան լայն ընդհանրացնող նշանակություն։

Օրինակ՝ — Մաթոս, գիշերահան ազոավի պես կռավիլ մի, բա իսկի քո ոչխարիցը մեկն ու մեկը քարափիցը վեր չի ընկնում...

— Վեր է ընկնում՝ աբրշումի պես բուրդը պետությունն ենք տալիս, միսն էլ խորոված ենք անում... (ՎԱ, Վայրի մեղրի որսորդը)։

— Արամ ասածս էլ մարդ հո չի, կրակ է, կրակ։ Խոսքը բերանիցը դուրս չեկա՞վ՝ չի թողնի սառչի, կկատարի⁵⁶ (ն. տ.)։

Հարցական նախադասությունները կարող են արտահայտել խոսողի երկբայական վերաբերմունքը. Իսկ ինչպե՞ս պարզել։ Զգնա՞լ տուն (ՍԱ, Լեռնցիներ)։ Այդպիսի նախադասություններին մոտ են երկընտրանք արտահայտող հարցական նախադասությունները։

Օրինակ՝ Արդյո՞ք թույլ տալ, որ հայ ժողովուրդը և, առաջին հերթին, նրա միջից ելած երիտասարդությունը, զենք դառնա ցարիզմի նպատակների համար, թե՞, ընդհակառակը, թեքել ժողովրդի և երիտասարդության համակրանքն ու մարտական կարողությունը դեպի ուսու և համաեվրոպական ուղղության, որը կոչված է խորտակելու ոչ միայն ցարիզմի, այլև արևմտյան պետությունների արտաքին ագրեսիան և ներքին ունակցիան։ Այսպես են դնում հարցը հայ ուղղության դեմոկրատիայի ղեկավարը՝ Մ. Նալբանդյանը (Ա. Հովհ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը)։

⁵⁶ Այս նախադասությունները մոտենում են պատմողական երանգի նախադասություններին։

Գոյութիւն ունի նաև մի տեսակ հարցում, որ տրվում է հենց իրեն՝ խոսողին և կամ հանդիսանում է բարձրաձայն մտածելու դրսևորում: Օրինակ՝ (Պեպո) — Ո՛վ իս դուն, ի՞նչ իս դուն, ի՞նչ մարթահասարումն իս դուն, ինչ անում ունիս դուն... Դուն խո մարթ չիս, մարթկերանց համա կերակուր է ստեղծի քիզ աստուծ... (Գ. Սունդուկյան, Պեպո): Ո՛ւր եմ գնում ես, ո՛ւր պիտի հանգչիմ, Ո՛րք պիտի լինի Կայանս վերջին (Իս.):

Այսպիսի նախադասութիւններին ստորոգյալն արտահայտվում է կամ առաջին դեմքով, և կամ խոսողն իրեն պայմանականորեն դիտում է որպէս իր խոսակից, և այս դեպքում ստորոգյալն արտահայտվում է երկրորդ դեմքով:

ՀԻԱՄԱՅԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՏԱՐՅՈՒՆՆԵՐՆ

§ 751. Հրամայական նախադասութիւններն արտահայտում են խոսողի թելադրանքը խոսակցին՝ կատարելու որևէ գործողութիւն:

Հրամայական նախադասութիւններն իմաստային տեսակետից շատ բաղմազան են: Նրանցով կարելի է արտահայտել հրաման, կարգադրութիւն, առաջարկ, ցուցում, հորդոր, նույնիսկ խնդրանք: Ինչպես երևում է այս թվարկումից, չնայած «հրամայական» հորջորջմանը, քննարկվող նախադասութիւնների կիրառութեան սահմանները լայն են, և այդ նախադասութիւնները հաճախ շատ հեռու են հրաման լինելուց:

Օրինակներ՝ Հրաման տուր, տե՛ր մարգպան (ԳԳ, Վարդանանք, 1): Ուրախ կաց, տիկին, մի՛ տանջիր սիրտդ այդ դաւն իշողութիւններով (Բ, Սամվել): Աղա Նազար, դու քո աղայութեանդ վայել, հանգիստ նստիր (Իս., Աղա Նազար): Իմ կողմից ներողութիւն խնդրիր (Բ, Սամվել): Արամ, հոգուդ մատաղ, էն բանի մասին մտածիր... և Նետկիր առողջութեանդ (ՍԱ, Լեոնցիներ): Ինչպես երևում է այս օրինակներից, այդ նախադասութիւնների «հրամայական» հորջորջումը մեծ չափով պայմանական է: Հրամայական նախադասութիւններն արտահայտում են այնպիսի տարբեր իմաստներ, ինչպիսիք են՝ հրամանը և թախանձանքը. որոնք տրամաբանորեն նույնիսկ ոչ միայն մոտ չեն իրար, այլև կարող են դիտվել որպէս հանադիր բաներ:

Իսկ ինչի՞ հիման վրա են այդպիսի տարբերություններ ունեցող նախադասությունները միավորվում մեկ տեսակի մեջ, ո՞րն է ընդհանուրը այդ բոլորի մեջ: Ընդհանուրն այն է, որ չնայած միտքի տարբերություններին, այդ բոլոր դեպքերում էլ խոսողը դիմում է խոսակցին, այս կամ այն գործողությունը կատարելու թե-
լադրանքով:

§ 752. Հրամայական նախադասության կառուցվածքի մեջ վճռական դերը պատկանում է ստորոգյալին, Հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է երկկազմ նախադասություններին:

Հրամայական նախադասության ստորոգյալն արտահայտվում է հետևյալ եղանակային ձևերով.

1. Գերազանցապես բայի հրամայական եղանակով. Գնա՛ քարավան, մեղմ հնչյուններդ հյուսելով երկնի լույս ղողանջի հետ, Վիշտս տո՛ւր հովին, քայլի՛ր բնության ծայրը մայրական և մի՛ նայիր ևտ (Իս., Աբու-Լալա-Մահարի): Որպես փոթորիկ, իջն՛ք ավերիչ եվ խորտակեցն՛ք աշխարհն այս զազիր, Փռչի՛ դարձրեք այստեղ ամեն ինչ (ՎՏ):

2. Ենթադրական եղանակի ապառնի ժամանակի երկրորդ դեմքով: Կգաք Սանահին կայարանը... չուրն ի վեր կհասնեք սա-
րերը (ՎԱ, Անտառին անսովոր մարդը): Բոլորդ կգաք իմ գուն-
դը... (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Կկրակես անընդհատ թշնամու ուշա-
դրությունը գրավելու համար (ԱՀ, Սիրտը):

3. Ըղծական եղանակով. էնպես, որ էգուց ճաշին հաց հասցնես (ՎԱ, Մայրեր): Ա՛յ տղա, է՛յ չըլնիմ-չիմանամ որսի գնաս (ն. տ.): Իշխաննե՛ր, չծախե՛ք մեր հոգիները,— գոչեց համարյա հրամայական ձայնով մռայլ զինվորը: Չանեք ձեզ անպատիվ (ԴԻ, Վարդանանք, 1):

Ըղծական եղանակի հաստատման ու ժխտական ձևերի համեմատությունից երևում է, որ հրամայական երանգի նախադասու-
թյան կազմության մեջ ըղծականի ժխտական ձևը ավելի վճռա-
կան ու ակտիվ դեր է կատարում, քան թե հաստատական ձևը: Սա հետաքրքրական և ուշագրավ է ժխտական խոնարհման էությունը. խոնարհման բնույթի հետ կապված իմաստային հատկանիշը բա-
ցահայտելու տեսակետից:

4. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի երկրորդ դեմ-
քով. Հենց այս րոպեին գ՛րւմ ես նրա մոտ և հայտնում այդ մա-

սին: Այսպե՛ս, ահա, այսպե՛ս, հետո պտտվում եք, շարքո՛վ, շարքո՛վ... — լսվում է բալետմեյստերի ձայնը (լր.):

5. Տարածված է բայի ըղձական եղանակի հոգնակի առաջին դեմքի գործածությունը հատկապես կոչ արտահայտող հրամայական նախադասություններում: Սովետական Միության աշխատավորներ: Բոլոր ուժերը նվիրենք յոթնամյա պլանի կատարմանն ու գերակատարմանը (լրագիր): Է՛լ ավելի բարձրացնենք ստեղծագործական ակտիվությունը աշխատանքում (լրագիր):

Բայի առաջին դեմքով արտահայտված ստորոգյալով հրամայական նախադասությունները, ի տարբերություն երկրորդ դեմքով արտահայտվածների, այն յուրահատկությունն ունեն, որ առաջինների մեջ չկա խոսողի ու խոսակցի՝ առաջին ու երկրորդ դեմքերի հակադրությունը, և խոսողը խոսակցին թելադրած գործողությունը չի համարում որպես միայն ու միայն խոսակցին վերաբերող գործողություն, այլ այն դիտում է որպես նաև իրեն՝ խոսողին վերաբերող: Այսպիսով՝ հրամայական նախադասության ստորոգյալի՝ բայի առաջին դեմքով դրվելը հաճախ ունի ոճական նշանակություն:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, սահմանական, հարկադրական, ըղձական եղանակները համեմատաբար պասիվ դեր են կատարում հրամայական բնույթի նախադասության կազմության մեջ: Այս կիրառությունները նշված եղանակների համար երկրորդական են: Պայմանական եղանակի երկրորդ դեմքը այս տեսակետից համեմատաբար ակտիվ է, թեև նրա համար ևս դա հիմնական կիրառություն չէ:

§ 753. Հրամայական երանգի նախադասությունները կարող են լինել միակազմ: Այս երանգի նախադասությունների շարքը պետք է դասել նաև այնպիսի միակազմ դիմավոր նախադասություններ, որոնց ստորոգյալն արտահայտված է բայի երկրորդ դեմքով (հիմնականում՝ հրամայական եղանակով): «Մի՛ լինիր ուրազի պես՝ միշտ դեպի քեզ, միշտ դեպի քեզ, այլ եղիր սղոցի պես՝ մին դեպի քեզ, մին դեպի մեզ»:

Անդամ նախադասություններից հաճախ որպես հրամայական են գործածվում այնպիսիները, որոնց գերադաս անդամն արտահայտված է անորոշ դերբայով, ունենում է շեշտ, արտահայտում հրաման, կոչ, կարգադրություն և այլն: Օրինակ՝ Թեքվե՛լ դեպի

ձախ, դեպի Փոքր Ղարաքիլիսա, այնտեղից՝ Կազաչի պոստ (ԱՀ, Սիրտը): Թևանցէ՛լ գերեզմանատան ճանապարհով և հարձակվել ճակատի՛ց ու կողքից (ն. տ.): Խթանէ՛լ, Խթանէ՛լ... (ն. տ.): Շեշտակի հարվա՛ծ, տրորե՛լ ձիերի տակ (ն. տ.):

Հրամայական բնույթի կարող են լինել նաև որոշ անվանական նախադասութիւններ: Օրինակ՝ Ո՛չ մի խոսք (ՔՔ, Ոսկե հովիտ): Լոռթյո՛ւն (ԳՄ, Պատանեկութուն): Դո՛ւրս, հրամայեց Գյուտր բարձրագոյ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Սո՛ւս, հեթանոս (ն. տ.): Առա՛ջ, առա՛ջ, — որոտաց բազմութիւնը (ն. տ.):

§ 754. Հրամայական նախադասութեան յուրահասկութիւններից է այն, որ նրա ստորոգյալը մեծ մասամբ շեշտը կրում է իր վրա:

Հրամայական նախադասութեան բնորոշ հնչերանգի ուժգնութիւնը պայմանավորված է խոսողի վերաբերմունքով, խոսողի նպատակով: Բնականաբար վճռական հրամանի, կարգադրութեան բովանդակութիւնն ունեցող նախադասութեան հնչերանգը զգալի չափով տարբերվում է հորդորանքի բովանդակութիւնն ունեցող նախադասութեան հնչերանգից:

Այսպես, հրամայական շեշտը ընդգծված է հետևյալ օրինակների հրամայական նախադասութիւններում: Անձնատո՛ւր եղեք, — շարունակում էր գոչել աղան՝ ատրճանակի փողն այս ու այն կողմ դարձնելով (ԱՀ, Սիրտը): Զհամարձակվե՛ք հարձակվել անդեն մարդկանց վրա, — ասաց նա և սպառնալից նայեց սպային (ն. տ.):

Մինչդեռ, օրինակ, հետևյալ նախադասութիւններում քննարկվող շեշտը շատ մեղմ է. Բագրատ, ապա նայիր, նայիր, — ասաց Մուսայելյանը և ձեռքով ցույց տվեց զորանոցները (ն. տ.): Դիմացիր, որդի, ցավը մարդուն է տված (ն. տ.):

Այդ տեսակետից ավելի բնորոշ է հետևյալ օրինակը. Ընկերներ, թույլ տվեք ունկոմի անունից, — սկսեց նա հայացքը հոծ բազմութեանը սևեռած, — ողջունել ձեզ՝ տարած փայլուն հաղթանակի համար (ն. տ.):

Երբեմն շեշտը թույլ է լինում այնքան, որ գրավոր խոսքի մեջ չի նշվում: Դրանից չի փոխվում նախադասութեան բնույթը՝ դարձյալ վերևում նշված պատճառով: Օրինակ՝ Դու քո՛ մասին պատմիր (նԴ, Պայքար): Աստվածո՛ սիրես: Մանև, ուշքո՛ հավաքիր... Այնպես արա, որ բան չնկատվի (ն. տ.): Զնեղանաս քույրիկ... (ն. տ.):

Հրամայական նախադասության մեջ շեշտադրության տեսակետից հետաքրքրական կարող է լինել Նար-Դոսի «Պայքար» վեպից բերված հետևյալ տրամախոսությունը, որի մեջ գործածված են հրամայական նախադասություններ, սակայն հեղինակը ոչ բոլոր հրամայական նախադասություններում է նշանակել շեշտ: Տրամախոսությունը սառնասիրտ, անվրդով Վահանի և հավասարակշռությունից դուրս եկած, Վահանի նկատմամբ վրդովմունքով լցված Մանեի տրամախոսությունն է: Նար-Դոսը գրավոր խոսքի մեջ շեշտադրությամբ կարողացել է ներկայացնել նրանցից յուրաքանչյուրի խոսելու տոնի բարձրությունը մյուսի համեմատությամբ, իսկ դրանով էլ ազդեցիկ ամբողջական դարձնել նրանց հոգեվիճակի պատկերը այդ պահին: Բերում ենք տրամախոսությունը՝ քննարկվող հարցի համար ոչ կարևոր որոշ նախադասությունների կրճատումներով:

— Լսի՛ր, օ՛ձ,— աղաղակեց նա (Մանեն) անվուսպ կատաղությամբ:

...Հեռացի՛ր, գնա՛, հանգի՛ստ թող ինձ...

— Մանե, բաց արա:

— Հեռացի՛ր,— լսվեց ներսից Մանեի ջղային կատաղի աղաղակը:

— Խելագարվե՞լ ես, ի՞նչ է:

— Այո՛, խելագարվել եմ, հեռացի՛ր:

— Բաց արա, ասում եմ:

— Չեմ բանալ, հեռացի՛ր:

— Բան եմ ուզում ասել:

— Չեմ ուզում, հեռացի՛ր:

— Դու հիմարություն մի անիր. բաց արա (նԴ, Պայքար):

Այս փաստն իսկ ցույց է տալիս, որ հրամայական նախադասությունների շեշտը գրավոր խոսքի մեջ ոչ միշտ է անհրաժեշտ. և դա պայմանավորված է նախադասության երանգային նրբին հատկանիշներով:

Դա վերաբերում է մասնավորապես հրամայական եղանակի բայաձևով արտահայտված ստորոգյալ ունեցող նախադասություններին, քանի որ բայի հրամայական եղանակային իմաստը տվյալ դեպքում պայմանավորում է նախադասության համապատասխան բնույթ: Ուրեմն այս դեպքում որոշող դերը կատարում է եղանակի կատեգորիան:

Իսկ երբ նախադասության ստորոգյալն արտահայտվում է այլ եղանակային ձևերով, և կամ նախադասությունը միակազմ է, նախադասության հրամայական բնույթի ձևավորման համար շեշտը համեմատաբար ավելի անհրաժեշտ է դառնում: Օրինակ՝ Հետո դարձավ մոտը կանգնած Հակոբին ու Միհրանին և ասաց. կմտնե՞ք քաղաք, իմա՛ց կտաք ներսում եղած մեր մարդկանց (ԱՀ, Սիրտը): Զսարսափե՛ս դու ամենհի երթից այդ (ԵԶ): Խուճապի չմատնվե՛լ,— դարձավ նա մարտիկներին:— Կրակ բացելով դո՛ւրս գալ:— Գնչուտը և այնտեղից ուղիղ դեպի Ղզլշախախ (ԱՀ, Սիրտը):

Նման պաբազանելուում նախադասության շեշտը ճիշտ չգործածելու դեպքում կարող է փոխվել նախադասության միտքը, նետեապես և բնույթը:

Օրինակ՝ «Ոչ մի պատասխան» նախադասությունը պատմողական առոգանությամբ կնշանակե «Ոչ մի պատասխան չեղավ (չտրվեց, չտվեց, չսվեց և այլն):

Օրինակ՝ Բախեց դուռը: Ոչ մի պատասխան (ԴԴ, Տուն): Մինչդեռ նույն նախադասությունը հրամայական ինտոնացիայով կնշանակե «Ոչ մի պատասխան մի՛ տա, մի՛ տվեք»:

Մի այլ օրինակ. Սուրենը հրամայեց. Կրակ (ԱՀ, Սիրտը): Այստեղ «կրակ» հրամայական նախադասություն է և արտահայտում է «կրակիր, կրակ բացիր (բացեք)» միտքը: Մինչդեռ «Կրակ»-ը մի այլ դեպքում կարող է գործածվել նկարագրության նպատակով, որով հաստատվի մի տեղում կրակ լինելը, կրակի գոյությունը. հետեապես և նախադասությունն այս դեպքում կլինի պատմողական:

Հրամայական նախադասության շեշտը, ինչպես տեսանք, սովորաբար դրվում է ստորոգյալի վրա: Եթե հրամայական նախադասության ստորոգյալն արտահայտված է հարադիր բայով, շեշտը դրվում է հարադիր բայի անվանական բաղադրիչի վրա: Օրինակ՝ Անձնատու՛ր եղեք (ԱՀ, Սիրտը): Նե՛րս եկեք, իշխանիկներ (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Անդեմ հրամայական նախադասություններում շեշտը որպես կանոն դրվում է գլխավոր անդամի վրա: Օրինակ՝ Ու վերջապես հեռագիր... Դիմավորե՛լ, վագոն յոթ (ՀՍ):

Եթե հրամայական նախադասության ստորոգյալը արտահայտված է հրամայական եղանակի արգելականով կամ ժխտական խո-

նարհումով և ունի ժխտական օժանդակ բայ, ապա շեշտը դրվում է արգելական մասնիկի կամ ժխտական օժանդակ բայի վրա: Թրինակ՝ «Մի՛ կանչեք ինձ, հույսի նոր խոսքերով ինձ մի՛ դուրս ել (ՎՏ): Դու չե՛ս գնա և չե՛ս անի այդ»:

Շեշտադրության այս դեպքերը վերաբերում են հրամայական նախադասության սովորական շարադասությանը, իսկ շրջուն շարադասության դեպքում շեշտը բնականաբար ընկնում է նախադասության այն անդամի վրա, որը տրամաբանորեն առանձնացվում և ուշադրության է առնվում:

Վերցնենք մեկ նախադասություն:

«Հիմա կատարի՛ր այս հանձնարարությունը»:

Այս նախադասությունն ունի սովորական շարադասություն, որի պատճառով շեշտը դրված է ստորոգյալի վրա: Սակայն, նայած խոսքի նպատակին, կարող է այդ նախադասությունը գործածվել շրջուն շարադասությամբ, և համապատասխանաբար կփոխվի տրամաբանական շեշտի տեղը: Այսպես՝ Այս հանձնարարությունը հիմա՛ կատարիր (և ոչ թե հետո): Հիմա ա՛յս հանձնարարությունը կատարիր (և ոչ թե այն) և այլն:

§ 755. Հրամայական նախադասությունները իմաստային տեսակետից բազմազան են: Իմաստային այդ տարբերությունները հաճախ միանգամայն բացահայտ են նույնիսկ խոսքից դուրս: Սակայն հաճախ էլ նրանց երանգային տարբերությունները որոշակիորեն կարող են հասկացվել միայն խոսքի մեջ՝ կից նախադասությունները հաշվի առնելու դեպքում կամ խոսելու կոնկրետ պայմաններում:

Համեմատենք հետևյալ երկու օրինակներն իրար հետ այդ տեսակետից:

Ձարդեցե՛ք անդուլ, անդուլ, անխնա,

Ջնջեցե՛ք աշխարհն ապական ու հին,

Թող քարը քարի վրա չըմնա,

Ողջը մատնեցե՛ք հրին ու մահին (ՎՏ):

Գինի՛ բերեք, է՛յ, գինի՛ բերեք (Իս., Զինգիդ-խան):

Առանձին վերցրած, կարող է թվալ, թե առաջին օրինակը հրաման է, այն էլ շատ խիստ հրաման, իսկ երկրորդը սովորական պահանջ է, կամ նույնիսկ՝ խնդրանք: Բայց երբ նկատի ենք առնում, որ առաջին քառատողը Վ. Տերյանինն է, գրված է հեղափոխության

տարիներին և ուղղված է բանվոր դասակարգին, հասկանալի է դառնում, որ այդ ոչ թե հրաման է, այլ կոչ: Իսկ մյուս նախադասությունը, որ սովորական պահանջի կամ խնդրանքի տեղ կարելի է ընդունել, փաստորեն դաժան Զինգիզ խանի հրամանն է: Այնպես որ նախադասությունների երանգային նրբությունները որոշելիս անհրաժեշտ է ունենալ կոնկրետ մոտեցում:

Սակայն հրամայական նախադասությունների երանգների միջև որոշակի սահմանագիծ դնելը երբեմն դժվար է, նույնիսկ կոնկրետ մոտեցման դեպքում: Այնուամենայնիվ մենք դրանք խմբավորում ենք՝ նկատի ունենալով յուրաքանչյուր նախադասության մեջ առավել բնորոշ, առավել էական հատկանիշը:

Հրամայական նախադասություններն արտահայտում են.

1. Հրաման, կարգադրություն. Տարե՛ք սրանց ամենին զըլ-խատման հրապարակը (Իս., Շի-Հոանգ-Տի-Բողդի-խանը), Շո՛ւտ հարկային մնացորդ հացը, կրելու պարկերը, գրաստը հանեցե՛ք և շափերը բերե՛ք (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Վա՛շտ, կանգնի՛ր (ԴԴ, Միայն մեկը): Ո՛չ մի քայլ ետ: Դիրքավորվե՛լ (ԱՀ, Սիրտը):

2. Պահանջ, դիմում որևէ բան կատարելու վերաբերյալ. Աղջի՛, շայ բերեք, հաց բերեք, արաղ բերեք, քեռի ինչանի համար (ՀԹ, Քեռի ինչանը): Պղինձը ջուր լցրեք, բերեք. մի փեշ քար էլ բերեք, կրակն ածենք տաքանան (ՀԹ, Նեսոյի քարաբաղնիսը): Մի երկու հաստ լեհեր բերեք, մի չորս ու հինգ ուժով տղեք էլ եկեք էստեղ (Ն. տ.):

3. Հանդիմանություն, որն արտահայտում են և՛ ժխտական կամ արգելական, և՛ հաստատական կառուցվածքի հրամայական նախադասությունները. Մի՛ խոսիր այդպես խրատական ոգով, տե՛ր Վահեմույսյաց.— խստորեն հանդիմանեց կաթողիկոսը (ԴԴ, Վարդանանք): Աղջի՛, ձայնդ քեզ պահիր (Սն, Հողը): Վե՛րջ տուր,— գոչեց մինչև սրտի խորքը վիրավորված Արևիկը (Ն. տ.): Ընկե՛ր Ասլան, ձեզ պահել իմացեք (ՔԹ, Ոսկե հովիտ):

4. Կոչ. Կոչման հատկանիշներն ու կոչման սուբյեկտները, դյուրական մեխանիզատորներն. ավելի լայնորեն արմատավորեցեք կոմպլեքսային մեքենայացումը հողագործության և անասնապահության մեջ, տիրապետեցե՛ք տեխնիկային և այն ավելի լավ օգտագործեցե՛ք արտադրողականությունը բարձրացնելու և ձեր աշխատանքը թեթևացնելու համար (լրագիր):

Ե՛լ, ղեմոկրատիա, խոր ու խնդուն աղմկիր ամեն կողմ,
Դո՛ւրս թափվիր մութ խուցերից և որոտա որպես հողմ (ՎՏ):

Արթնացի՛ր, երկրի դարավոր մշակ, Վառվեցե՛ք, ջահեր, փո
ղե՛ր, հնչեցե՛ք, Շողա՛, նոր կյանքի արյունավառ ծեգ, Ծածան-
վի՛ր ազատ, կարմիր դրոշակ (ՎՏ):

5. Հորդոր, ցանկություն. Ե՛րգ իմ, ձուլվի՛ր խրոխտ այս շար-
քերին ահա, իմ մանկությունն էլ քո տողերում տա՛ր... Շեփոր
դարձիր նրանց շրթունքների վրա, եվ նրանց հետ քայլի՛ր դեպի
ճամբար (ՀՍ): Լա՛ց վերջին լացըդ, սիրտ իմ մենավոր, վերջին
արցունքդ հեկեկա՛ թափի՛ր. երազ, երգ ու սեր, օրո՛ր ու օրո՛ր,
Սի՛րտ իմ, հանդարտի՛ր (ՎՏ): Լա՛վ հանգստացի՛ր,— հորդորեց
Գյուտը (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

6. Խնդրանք, աղերսանք. Օ՛հ խնայեցե՛ք, մի՛ հիշեցնեք ինձ
(ՀԹ): Լիլի՛թ, կյա՛նքս, ինձ ների՛ր, Լիլի՛թ, հոգուս հոգի, աշպես
լուռ և տխուր մի՛ նայիր ինձ: Ժպտա՛, խոսի՛ր (Իս., Լիլիթ): Լուռ
տենչանքով, հավատով փայփայիր ու փարատիր... Փարվի՛ր ինձ
ամուր, Մեղսոտ սիրով սիրիր ինձ (ՎՏ): Վեր կաց, նանի, հաց
տուր մեզ (ՀԹ, Խրճիթում): Աչքերդ փակի՛ր, ինձ քնքուշ զրկի՛ր,
Սուտ կյանքին խառնի՛ր երազանքը սուտ... Կրճքիս դիր ղեմքը քո
տխրադալուկ, Մոռացի՛ր կյանքի տառապանքը մութ, Սուտ կյան-
քին խառնիր երազանքը սուտ, իմ սիրուն մանուկ, իմ քնքուշ
մանուկ (ՎՏ):

7. Խորհուրդ. Դու մի՛ հավատա ժպտուն աչքերին... Դու շուտ
մի՛ խաբվիր ժպտուն աչքերից (ՀԹ, Ժպտուն աչքեր): Մի՛ վախե-
նար սիրուն քուրիկ... Փախի՛ր, գնա... ինչպես մրրիկ (ՀԹ, Որբը):
Վերջը ոտքդ քարին կգա, հորդ խոսքից մի անցնիր, Հոր անեծքը
մոր անեծք չէ, հոր անեծքից վախեցիր (ՀՇ):

8. Առաջարկ, հրավեր. Համեցե՛ք, դարիք ախպեր, նստիր.
հաց բերեն, հաց անուշ արա (ՀԹ, Երկաթուղու շինությունը): Լավ,
համեցե՛ք գնանք (ՀԹ, Քեռի Խեչանը): Եկե՛ք մեր բրուտանոցը.
ընկեր Գարեգին, հայրս շատ ուրախ կլինի (ՍԽ, Հողը, 1):

Հրամայական նախադասության այս իմաստը մոտ է նրա
խնդրանքի իմաստին, քանի որ սրա մեջ ևս խնդրանքի որոշ տարր
կա, բայց իշխողը, բնորոշը, իհարկե, առաջարկի, հրավերի
իմաստն է:

9. Առաջադրանք.

Այսպես, առաջին դասարանի «Հայոց լեզվի դասագրքի (1954 թ.) մեջ կարդում ենք այսպիսի առաջադրանքներ:

«Դիտի՛ր նկարները և մի պատմվածք կազմի՛ր», «Արտագրի՛ր, լրացրո՛ւ բաց թողնված մեծատառերը», «Կազմի՛ր պատմվածք այս նկարներով», «Արտագրի՛ր: Ընդգծի՛ր ամեն մի տողի առաջին բառի սկզբի տառը»: Հետաքրքրական է, և մենք բոլորովին պատահական չենք համարում, որ եթե ստորին դասարանի աշակերտների համար առաջադրանք արտահայտող հրամայական նախադասության ստորոգյալն արտահայտվում է հրամայական եղանակի եզակի երկրորդ դեմքով, որով ավելի անմիջականորեն է տեղ հասնում միտքը, ապա բարձր դասարանի դասագրքերում այդ կարգի առաջադրանքները արտահայտվում են անդեմ բայական նախադասություններով: Ահա 5-րդ և 6-րդ դասարանների «Հայոց լեզվի դասագրքից» մի քանի օրինակներ.

Կազմել նախադասություն և բացառական հոլովով գործածել հետևյալ բառերը: Գտնել բացառական հոլովով գործածված գոյականները և որոշել նախադասության ինչ անդամ են: Արտագրել ածականները գոյականների հետ, բացատրել ածականների նշանակությունը:

Այս նույն նպատակով գործածվող նախադասությունները կարող են կազմվել նաև հրամայական եղանակի հոգնակի թվով: Ինչպես՝ կազմեցեք նախադասություններ՝ գործածելով բոլոր ցուցական դերանունները:

ԲԱՑԱԿԱՆՉԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 756. Բացականչական նախադասություններն արտահայտում են հիացմունք, զարմանք, կոչ, ցանկություն, բարեմաղթություն և այլն: Այս նախադասությունների բնորոշ հատկանիշը յուրահատուկ բացականչական հնչերանգն է, որ հաճախ զուգակցվում է քերականական մի շարք հատկանիշներով: Դա երևում է բացականչական նախադասությունների ճնշող մեծամասնության մեջ հենց առաջին հայացքից:

Սրինակ՝ Ի՛նչ հասակ, Ի՛նչ քնքշություն, Ի՛նչ ճաշակ, Ի՛նչ դրացիա (նԴ, Պայքար): Օ՛հ, ո՛ւմ եմ տեսնում, քույրիկ ջան, ում եմ տեսնում (ն. տ.): Տե՛ր աստված, որքա՛ն գեղեցիկ է, որքա՛ն սիրում եմ (ն. տ.):

Բացականչական նախադասությունը, ինչպես ամեն մի նախադասություն, բնականաբար միտք է արտահայտում, բայց այդ միտքը չի արտահայտվում որպես, այսպես ասած, օբյեկտիվորեն արված դատողություն, այլ ընդգծված կերպով կրում է խոսողի սուբյեկտիվ վերաբերմունքի կնիքը:

§ 757. Մի շարք կառուցվածքային հատկանիշներ, զուգակցվելով համապատասխան հնչերանգի հետ, ձևավորում են բացականչական նախադասությունը:

Այսպես, բացականչական նախադասության ստորոգյալը մեծ մասամբ արտահայտվում է ղղձական եղանակով, այլ կերպ՝ ղղձական եղանակի ամենատարածված կիրառությունը պարզ նախադասության մեջ բացականչական նախադասության ստորոգյալի ֆունկցիան է: Դա բացատրվում է ղղձական եղանակի իմաստով:

Օրինակ՝ Ա՛խ թե այստեղ լինեք, ինձ օգնեք (Ար., Ընկեր Մուկուշը): Թաղե՛մ սրանց թագավոր գլուխը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Լա՛վ, սիրելիս, շերկարացնե՛նք (ՔՔ, Ոսկե հովիտ): Իմ արցունքներն արևն առնեք, Հանեք երկինք, դարձնեք ամպ, Քամին նրան տանե՛ր, տանե՛ր հեռու երկիր տխրությանմբ (ԳՍ):

§ 758. Հարցական-հարաբերական դերանունները բացականչական նախադասություններում հաճախ են գործածվում բացականչական հնչերանգով: Օրինակ՝ Ի՛նչ լավ էր, որ տեսա (Գէ): Քոնի՛-քանի՛ անգամ սպասել ես դողով (Գէ): Ո՛վ իմանա, քանի՛ ումբ է նետել նա ցած, Քանի՛ անգամ շաղել տանիքների վրա և այս փողոցներում (ՍՏ):

§ 759. Բացականչական նախադասությունների ձևավորման մեջ կարևոր դեր են կատարում ձայնարկությունները: Օրինակ՝ Եվ վերջալույսին մի օր, օ՛, մի օր Մանիշակագույն սարերի լանջին Բացվեինք իրար խոսքերով շնչին, բայց ուխտը լինեք անխաղախ ու խոր (ՎՏ): Այստեղ բայի ղղձական եղանակը ևս որոշ դեր կատարում է նախադասության բացականչական երանգի ձևավորման հարցում:

§ 760. Բացականչական նախադասությունների կազմության քննարկումից երևում է, որ հաճախ պատմողական նախադասությունն արտահայտվելով բացականչական հնչերանգով՝ վերածվում է բացականչականի:

Այս դեպքում բացականչական նախադասությունը, որպես

այդպիսին, ձևավորվում է հնչերանգի միջոցով միայն: Այսպես, «Շատ լավ է, շատ լավ...» (ՔՔ, Ոսկե հովիտ) նախադասությունն առանց բացականչական հնչերանգի կլինի պատմողական: Սակայն ինչպես ասվեց վերևում, պատմողական նախադասության որևէ անդամը բացականչումով արտահայտելիս այն (նախադասությունը) անպայման չի վերածվում բացականչականի:

Սակայն կան բացականչական նախադասություններ, որոնց բացականչական հնչերանգը հնարավոր չէ վերածել պատմողականի. քանի որ նրանց կազմության մեջ որոշ բաղադրիչներ, որոշ հատկանիշներ այդ անել թույլ չեն տալիս: Հենց սրանք էլ բուն բացականչական նախադասություններն են: Դրանք, ամենից առաջ, այն նախադասություններն են, որոնց կառուցվածքի մեջ կարևոր դեր են կատարում հարցական-հարաբերական դերանունները (ոչ հարաբերականի դերով):

Օրինակ՝ Ի՞նչ լավ էր էն աղջիկը, ի՞նչ լավն էին նրա ժուպտուն զվարթ աչքերը, ի՞նչ լավն էր էն ապահով տաք սենյակը (ՀՔ, Ուրախ գիշեր): Ինչե՛ր քաղցրինք մենք ճանապարհին (ԱՍ, Ոսկե մեղալ): Ինչքա՛ն եմ սիրում նրան (ն. տ.): Օ՛, ինչպես քաղցր է երկինք վերանալ, Վիշտ, հոգս մոռանալ, Լուսնի փայլի մեջ լողալ, սավառնել, Աստղերը գրկել (Հ. Հակ.): Ինչպիսի՛ հերոս ընկերներ մեռան, Մեռա՛ն՝ չկորան (Հ. Հակ.): Այս ինչպե՛ս, ինչպե՛ս... Այս ի՛նչ փոթորիկ, մորիկ հեռատես երկրաշարժ ահեղ, Անողոք հեղեղ Քանդեց, ավերեց կարգերն անցյալի Եվ հավասարեց հողի ու ջրի (Հ. Հակ.): Այս ի՛նչ կրակի մեջ է ընկել Մուկուշը (Ար., Ընկեր Մուկուշը):

Այս և նման նախադասությունները հնչերանգի փոփոխումով հնարավոր չէ վերածել պատմողականի, բայց երբեմն հնարավոր է լինում վերածել հարցականի, իհարկե, փոխելով նաև խոսքի նպատակը:

§ 761. Բացականչական նախադասությունների ձևավորման մեջ դեր ունեն նաև որոշ եղանակավորող բառեր: Օրինակ՝ Երանի՛ և քեզ, որ եզերքին Կանաչ խնդություն, սեր պիտի երգես... թե երգդ էլ անմահ լինի մեր երգին՝ Երանի՛ և քեզ, երանի՛ և քեզ (ՍՎ, Հայրենի ջրերը): Թո՛ղ կայծեր ցայտեն քո սմբակներից, Թո՛ղ շանթեր շեղան մեզ վրա վերից (ՍՎ, Կովի երգ):

Հաճախ է պատահում, որ վերևում թվարկված տարբեր հատ-

կանիշները հանդես են գալիս միասնաբար: Օրինակ՝ Հր', ինչպե՛ս կարելի է (ԳԳ, Վարդանանք, 1): Ա՛խ, երանի չէ՞ր բյուր և բյուր անգամ, Որ կույր ու անգետ լինեի կրկին (ՎՏ): Է՛, ի՛նչ շարձաբանք քաշեց գյուղը, քանի՜ մարդու ծեծեցին (ԱԲ, Օրանջիա):

§ 762. Բացականչական նախադասությունների շարքում կարևոր տեղ են գրավում անդամ նախադասությունները, հատկապես բայական կազմություն ունեցող, համեմատաբար քիչ չափով նաև անվանականները:

Ա՛հ, այս ցուրտ երկրի անհայտում անհուն
Ընկնել և՛ կորչել, և՛ ննջել հավետ,
Ունշանալ ու մոռացվել քեզ հետ,
Ավերված երազ-հայրենական տուն... (ՎՏ):

Հիշենք, որ բայական այսպիսի կառուցվածք ունեցող անդամ նախադասությունները ակտիվ դեր են կատարում հրամայական նախադասության կազմության մեջ: Բայց եթե հրամայական նախադասությունը ինչպես առհասարակ, այնպես էլ նման դեպքերում արտահայտում է թելադրանք խոսակցին՝ կատարելու բայով արտահայտված գործողությունը, ապա այստեղ անորոշ դերբայով արտահայտված գործողություն կատարելը հենց իր՝ խոսողի, ցանկությունն է և իրեն է վերաբերում:

Բերենք այլ օրինակներ:

Սիրել ու կրկին սիրել խնդագին,
Փայփայել քնքուշ, լինել հարազատ,
Հեռանա՛լ, դառնա՛լ կրկին ու կրկին,
Անհուն աշխարհում բացսիրտ և ազատ (ՎՏ):

Ռայաթին գուել են, գուփել են, թայանել են, հոդին հանել են, միսը շներին տվել: Զուլո՛ւմ, զուլո՛ւմ, զուլո՛ւմ (Իս., Արձակ էջեր, էջ 65):

§ 763. Բացականչական նախադասության հնչերանգի համար բնորոշը բացականչումն է, որը կարող է լինել նախադասության տարբեր անդամների վրա: Մեծ մասամբ բացականչական հնչերանգը ընկնում է այն բառերի վրա, որոնք առավել բնորոշ են բացականչական նախադասության համար, Այդպիսի բառեր են, ինչպես տեսանք վերևում, ձայնարկությունները, եղանակավորող

բառերը, բայի ըզմական եղանակը, հարցական-հարաբերական դերանունները (տե՛ս վերևի օրինակները): Բայց, իհարկե, դա բացարձակ կանոն չէ, և երբեմն շեղումներ լինում են նախադասության տրամաբանական շեշտի տեղափոխության պատճառով:

Բացականչական նախադասությունները երբեմն արտահայտվում են ոչ թե սովորական բացականչությամբ, որ գրության մեջ արտահայտվում է երկարացման նշանով, այլ շեշտով: Օրինակ՝ Մեր դաշտերում համայնական Թո՛ղ հնչի երգը լիաթոք, Փո՛ղ հնչի թող իմ հաղթական, իմ նոր երկրում արևաշող (ԳՍ): Բարև՛ ընկերներ՛ (ԵԶ): Փա՛ռք և երկրպագություն նրա լուսեղեն անվան (ՎՏ):

Թեև բացականչական նախադասությունների մեջ բացականչական հնչերանգն ընկնում է մեկ, երկու, համեմայն դեպս սահմանափակ թվով բառերի վրա, բայց այն իր էությունը վերաբերում է ամբողջ նախադասությանը:

Պետք է նկատի ունենալ, որ ամեն մի նախադասության մեջ բառի բացականչական հնչերանգ ունենալը դեռևս հիմք չէ այդ նախադասությունը բացականչական համարելու:

Օրինակ՝ Գելը փնջացնում է, վերևից սկսում է ծիկրատել, թաքուն նայել դեպի ներքև, վիզը ձգո՛ւմ է, ձգո՛ւմ է, էնքան ձգում է, որ էլ չի կարողանում իրան պահի, թրո՛մփ, ընկնում է ուղիղ կոթի մեջը՝ խեղդվում (ՀԹ., Կարմրիկը): Շա՛տ-շատ տարի առաջ ճապոնական ծովի ափին մի քահել ձկնորս է լինում, անունը Ուրաչիմա (ՀԹ, Փոքրիկ ձկնորսը): Ուներ գանգո՛ւր, գանգո՛ւր մազեր, Փայտե փոքրիկ նժույգ ուներ, Սիրում էր նա խաղալ, վազել, մինչև մթին տուն դար քներ (ՍՎ, Բալլադ կապուտաշյա մանկան և արևի մասին): Նստեց տղան ճամփի քարին, Նայե՛ց, նայե՛ց նա շարունակ, չէր երևում ճանապարհին ո՛չ ձիավոր, ո՛չ արեգակ (ն. տ.):

Այս նախադասություններում էլ բացականչական հնչերանգի տակ են մեկական անդամ, և այդ առողջանության դերն էլ այդքանով սահմանափակվում է ու չի տարածվում նախադասության մյուս անդամների, ամբողջ նախադասության վրա: Ուստի դրանք մնում են որպես պատմողական նախադասություններ:

§ 764. Բացականչական նախադասություններն իրենց իմաստներով ու կիրառություններով բազմազան են: Դրանք արտահայտվում են.

1. Առարկայի, երևույթի, սրանց հատկանիշների նկատմամբ

խոսողի դրական վերաբերմունքը, առավելապես հիացմունքը. Ա՛խ, ի՛նչ լավ են սարի վրա Անցնում օրերն, անո՛ւշ, անո՛ւշ, Անրը-
ջային, թեթևասահ, Ամպ ու հովերն անո՛ւշ, անո՛ւշ... Ա՛խ, ի՛նչ
հեշտ են սարի վրա Սահում ծամերն անո՛ւշ, անո՛ւշ, Շվին փշեց
հովիվն ահա—Աղջիկն ու սերն անո՛ւշ, անո՛ւշ (ՀԹ): Ա՛խ, որքա՛ն
փարթամ կյանքը ծաղկում է Մատաղ կրծքի տակ (ՀԹ): Ի՛նչ հրա-
շալի աղամանդեր են՝ սպիտակ հիանալի ճառագայթներով: Ի՛նչ
կարմիր հակինթներ են, ի՛նչ մաքուր կանաչ զմրուխտներ են, ի՛նչ
սուտակներ, ի՛նչ շափյուղներ, ո՞րն ասեմ, ո՞րն ասեմ և ինչքա՛ն
շատ են, շա՛տ են (Իս., Լիլիթ):

2. Յանկուժյուն, իղձ, տենչանք. Ա՛խ, ես երանի կայծակ լի-
նեի, Որոտ-ճայթյունով Մռայլ ամպերից ժայթքեի ըմբոստ Զար-
կեի ուժգին, Պատեի խավար Կամարը երկնի (ՀԹ):

Օ՛, երկինք մոխրակուտակ, օ՛, անձրև երկնի արցունք
Օ՛, զեփյուռ, մաքուր համբույր, օ՛, երկինք մոխրակուտակ,
Ա՛խ, ծագեր արփին հանկարծ, վառվռուն որպես արբունք,
Ոչ մոխիր լինեի երկնում, ոչ տեղար անձրև արցունք (Գ. Սար.):

Աշխարհը սրտիս մեջ առնեմ ես
Ու սրտանց մորմոքե՛մ, հիանա՛մ,
Թե ապրեմ, թող սրտո՛վ ապրեմ ես,
Մահանամ, թող սրտի՛ց մահանամ... (Սկ):

Սրանց մոտ են մեկի կամ մի բանի նկատմամբ խոսողի երա-
նական վերաբերմունքն արտահայտող նախադասությունները: Օրի-
նակ՝ Երանի՛ նրան, որ արդար ձեռքով փորել է այս խոր ջրանցքն
ու առուն... Երանի՛ նրանց, որ սրտով ղվարթ Դեռ նոր պիտի դան,
նոր հուններ փորեն (Սվ., Հայրենի ջրերը): Երնեկ ծտին Ճյուղբի
միջին Մլվում է թրթռում (ՀԹ, Անիծած հարսը):

Այսպիսի նախադասությունները որոշ չափով հարում են նաև
առաջին կետի տակ նշված նախադասություններին:

3. Հաճելի հիշողություններ, վերապրումներ. Քանի անգամ է
արտացոլվել Այս հայելու մեջ պատկերը քո, Քանի անգամ ես դու
վրդովել եմ սպասել ինձ մինչև երեկո (ՀՄ): Օ՛, որպիսի՛ չքնաղ
դրախտային օրեր (ԵԶ, Մանկություն): Եվ ինչքա՛ն ծիծաղեցին էն
գիշեր ամենքն էլ, ինչքա՛ն ծիծաղեց Զանոն... Ի՛նչ ուրախ էր,
ինչ ուրախ գիշեր (ՀԹ, Ուրախ գիշեր):

4. Ողջո՛ւյն, բարեմաղթություն, որոնք մեծ մասամբ արտահայտվում են միակազմ նախադասություններով. Ողջո՛ւյն քեզ, անհայտ, անծանոթ ընկեր, հաղաղություն քեզ, հեռավոր եղբայր, — Ողջո՛ւյն ձեզ, վաղվա շննված կյանքեր (ԵԶ): Ողջո՛ւյն Արխաղաշ Ալուն: — Հաղթանակ գործին Իլլիլի (ԵԶ): Փա՛ռք քեզ, փա՛ռք քեզ, Մեր զինկոմ արի (ԵԶ, Իմ ընկեր Լիպոն): Գնա՛ս բարով, ա՛յ ուխտավոր (ՀԹ, Հայ ուխտավորին): Արագի՛լ, բարո՛վ եկար, Հա՛յ արագիլ, բարով եկար (ՀԹ, Արագիլ): Կեցցեա՛, աստված էլ ավելի շնորհք տա (Իս., Գրական նախանձ):

5. Ցավակցական վերաբերմունք, անցանկալի երևույթների նկատմամբ ափսոսանքի և նման զգացումներ, Ինչքա՛ն վարպետներ ու բանվորներ են կախվել բարձր բուրգերից... Ինչքա՛ն ինչքա՛ն թշվառներ մեռել են անողոք ծեծի տակ (Իս., Զինական մեծ պարսպի երզր): Ափսո՛ս տղամարդ, կնկա փորձանքը ընկավ (Իս., Բայրամ Ալին): Ափսո՛ս իգիթ, ափսո՛ս, Բայրամ Ալի (ն. տ.): Որքա՛ն աւփորձ, որքա՛ն հիմար եմ եղել առաջ (ՆԳ, Պայքար): Է՛է՛հ, ծերացա՛նք ըսել է՝ եկանք հասանք ծերին (Իս., Համբերանքի չիբուխր):

Այս ենթատեսակի շարքը կարելի է դասել հետևյալ և նման նախադասությունները, թեև որոշ տարբերություն կա դրանց միջև: Օրինակ՝ եվ ո՛վ գիտի՝ դեռես անմեղ Քանի չոգի կտանջի, եվ ո՛վ գիտի ինչ մուր, ահեղ Անապատում կհանգի (ՀԹ, Դու քո ճամփեն): Փողոցները երկա՛ր ու ձանձրալի, աշնան անձրևների նման, Փողոցները, որ կան, Փողոցների ներկան, Փողոցները դաժա՛ն, անհրապույր շարկամ, — Որքա՛ն, որքա՛ն, որքա՛ն ահավոր են հիմա (ԵԶ, Քամին):

6. Կանչ, կոչ, հրավեր՝ որևէ գործողություն կատարելու, օգնություն և ալլն. Սպանեցին... հա՛յ, օգնություն... Ու թաղից թաղ, ու տնից տուն, Ձեն է տալիս մեկը մյուսին. Հա՛յ օգնություն... սպանեցի՛ն (ՀԹ, Մի կաթիլ մեղրը): Գնա՛նք, զարկե՛նք, Զարդե՛նք, կրակե՛նք... Հա՛յ, հա՛յ, առա՛ջ, դե ձեզ տեսնե՛մ (ն. տ.): Հա՛յ, օգնեցե՛ք, Մեռած հո չեք (ն. տ.): Օգնություն, օգնություն... (Իս., Հին գյուղը):

7. Երևույթների, առարկաների, անձանց նկատմամբ խուսողի բացասական վերաբերմունք, շարամաղթություն, անեծք և ալլն. Ա՛յ, ամոթ քեզ, Զղջիկ ու ճայ, Ի՛նչ ենք լսում. վա՛յ. վա՛յ, վա՛յ,

վա՛յ, Անուններդ վաճառական, Ու էս տեսակ խայտառակ բա՛ն... վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, Չղջիկ ու ճայ (ՀԹ, Անբախտ վաճառականները): Ա՛յ քու տունը քանդվի, ա ճայ, Ա՛յ դու դառնաս գրողի փայ (ն. տ.): Տունդ քանդվի, ա՛յ խանութպան, Անխիղճ, լիրբ, շար, Ֆլան-ֆստան (ՀԹ, Մի կաթիլ մեղրը): Ամա՛ն, հողմ գլուխը Շահի, Աստված Շահից հեռու պահի (ՀԹ, Թագավորն ու շարշին): Անե՛ծք Շահին, իրեն գահին (ն. տ.): Թաղե՛մ սրանց թագավորի գլուխը (ԴԴ, Վարդանանք, 1), Անե՛ծք հարամանիին (ն. տ.):

8. Հուսահատության, տրտմության, դժգոհության զգացում. Մոռանա՛լ, մոռանա՛լ ամեն ինչ, Ամենին մոռանալ, Չըսիրել, չխորհել, չափսոսալ, Հեռանալ (ՎՏ): էհ, անցա՛վ, զնա՛ց և՛ ցնորք, և՛ սեր, Եվ ույժ, և եռանդ—կորավ՝ ինչ-որ կար (ՀԹ, Երկար գիշերները): Նայո՛ւմ եմ, նայո՛ւմ, դեռ չի լուսանում, Ա՛խ այս գիշերներն ինչքա՛ն են երկար (ն. տ.):

9. Հեգնանք, արհամարհանք, հանդիմանություն. Ի՛նչ մեծ հաճույք է շղթաների այս առնական շառաչը (Իս., Աէ, էջ 52): Պատմողն էլ ո՛վ էր— մի խավարամիտ (ՆԴ, Պայքար): Չգիտեմ,— կամաց արտասանեց Մանեն: — Չգիտե՛ս... ինչպե՛ս չգիտես,— բացականչեց Հեղինեն (ՆԴ, Պայքար): Եվ դու ինտելիդենտ մարդ ես անվանում քեզ, և դու հողվածներ ես գրում բռնությունների, անարդարությունների դեմ, և դու պաշտպա՛ն ես ցույց տալիս քեզ ճնշվածներին, շալածվածներին, և քեզ արմատական հայացքների տեր հրապարակախոս՝ ես անվանում, քե՛զ, քե՛զ (ն. տ.):

ՆԱԽԷ ԿԱՄ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԵՐԱՆԳԻ ՆԱԽԱՄԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 765. Պատմողական, հարցական, հրամայական, բացականչական նախադասությունները խստորեն սահմանազատված չեն միմյանցից: Ինչպես վերևում տեսանք, երբեմն որևէ բնույթի նախադասության մեջ տեղ է գտնում մի այլ բնույթի նախադասության հատկանիշի որոշ տարր, բայց որովհետև վերջինս լինում է համեմատաբար երկրորդական, այդ պատճառով էլ նախադասության բնույթը որոշելիս հիմք ենք ընդունում առավել բնորոշ հատկանիշը:

Սակայն լինում են նախադասություններ, որոնց մեջ տարբեր երանգներն այնպես են համատեղում, որ հնարավոր չի լինում այդ

նախադասությունները դասել վերոհիշյալ տեսակներից հատկապես որևէ մեկի շարքը:

Դա մասնավորապես լինում է այն դեպքում, երբ նախադասությունը հնչերանգով հարում է մեկ երանգի, իսկ ստորոգյալի արտահայտությամբ կամ կառուցվածքային այլ հատկանիշներով՝ մեկ այլ երանգի: Այսպես՝ է՜յ կանանչ ախպեր, է՜յ ձանանչ ախպեր, Արի՜ քեզ հետ բեր Արևի շողեր (ՀԹ, Կանանչ ախպեր) նախադասության մեջ հավասարապես կան թե՛ բացականչական և թե՛ հրամայական նախադասության հատկանիշներ: Հնչերանգը բացականչական է, ստորոգյալի արտահայտությունը՝ հրամայական: Եվ որովհետև թե՛ հրամայական, թե՛ բացականչական հատկանիշները տվյալ նախադասության համար կարևոր են, ուստի այդ նախադասությունը պետք է համարել խառը բնույթի նախադասություն:

Բերենք խառը բնույթի նախադասությունների այլ օրինակներ. Սգնեցե՛ք հե՛յ (ՀԹ, Գելը): Զա՛ն հայրենի անտառներ, դո՛ւք եք կանչում ինձ ձեր քով (ՀԹ): Հավատացե՛ք, ընկերներ, հավատացե՛ք (ԲԹ, Ոսկե հովիտ), Զարդի՜ր քեզ մաշող բանտի փականքը, խեղդի՜ր քո զահճին Դարդանելում (ՄԷ):

§ 766. Նախադասությունների բնույթի մասին խոսելիս առհասարակ նկատի է առնվում պարզ նախադասությունը: Անհետաքրքրական չէ բարդ նախադասությունները ևս քննել այդ նույն տեսակետից, չէ՞ որ թեև դրանք կազմված են մեկից ավելի նախադասություններից, այնուամենայնիվ բարդ նախադասությունը մեկ միավոր է, հետևապես և նրա բնույթը պետք է քննել նաև ամբողջությամբ վերցրած: Այս տեսակետից բարդ նախադասությունները կարող են լինել միատարր, այսինքն՝ ամբողջությամբ լինել պատմողական, հարցական, հրամայական կամ բացականչական, ինչպես և կարող են լինել խառը բնույթի, այսինքն՝ նրանց մեջ կարող են տեղ գտնել նախադասության տարբեր բնույթի հատկանիշներ:

Միատարր լինելու տեսակետից որոշ տարբերություն կա բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասությունների միջև: Բարդ համադասական նախադասությունները կարող են լինել ամբողջությամբ պատմողական, բացականչական, հարցական, հրամայական:

Օրինակ՝ Անպայման հավատը երկու աչքով կուրություն է, և շատ անգամ նրա հետևանքները վատ են լինում (ՆՌ, Պայքար)։ Քանի՛-քանի՛ տեսակ փոփոխության է հանդիպել նրա բախտը, որպիսի՛ անհաջողություններ են շրջապատել նրան, և սակայն որպիսի՛ համբերությամբ ու տոկունությամբ է նա հաղթել ամեն դժվարություն (Մուր., 3, էջ 67)։ Սոփիա, մի՞թե եթեք նույնն եմ տեսնում... Մի՞թե գլխացավդ արդեն անցել է (ՆՌ, Պայքար)։

Գոտեպնդվեցե՛ք ատելությամբ վառ,
Գոտեպնդվեցե՛ք անձնադոհ կամքով,
Գոտեպնդվեցե՛ք ահեղ վրեժով,
Շառաչե՛ք ուժգին, կաղնինե՛ր հզոր,
Խուլ վրնջացե՛ք, նժույգնե՛ր խիզախ,
Մրրկի նման զարկեցե՛ք շեփոր...
Վանեցե՛ք հեռու թշնամուն վայրագ,
Մեր խրճիթներից, մեր հնձաններից,
Մեր արտ ու կալից վանեցեք հեռու (Իս., Ռազմաւերջ)։

Բարդ համագասական նախադասությունները լինում են նաև խառը բնույթի։

Օրինակ՝ էս սարը իմն է,
էս ծառը իմն է,
Մտում փշակ կա,
Փշակում մի բուն,
էս ո՞վ է եկել
Տիրացել թաքուն (ՀԹ, Զարի վերջը)։

Հսում է արքան, պալատ է հասնում, պատում է քողը թաշուհու դեմքի, պատում է, տեսնում... բայց ի՛նչ է տեսնում, ո՞վ է իր գահին եղել թագուհի (ՀԹ, Գառնիկ ախպեր)։ Հարկավ, դրանցից մինը պիտի հաղթանակեր, բայց դեռ մինչև այդ՝ որչա՞փ հուզմունք, որչա՞փ ալեկոծություն պիտի խռովեին նրա հոգվո ծովը (Մուր.)։

Բարդ ստորադասական նախադասությունները բնույթի տեսակետից ունեն որոշ յուրահատկություններ։

Այս նախադասությունների գլխավոր նախադասությունը կարող է լինել ցանկացած երանգի պատմողական, հարցական, բացականչական, հրամայական։

Օրինակ՝ Հանդես կազմելով զորքին յուր սահմանի վրա, թագավորը կամեցավ հավաստիանալ, թե արդյոք այդ հեծելազորը յուր արտաքին կազմությամբ և ահարկու տեսքին համեմատ ունի՞ նաև ռազմական հմտություն և կարող է ուստի ցուցաբերել իր իշխանության իշխանական հմտությունը (Մուր.): Բայց դրանց կարելի՞ է համեմատել այն վշտերի հետ, որոնց տանում էր թագավորը (ն. տ.): Օ՛, ինչպե՛ս ցանկանում էի, որ բոլոր իշխանազն կանանց մեջ ամենից բարձր հանդիսանայի ես, որ ամենքի աչքերն ինձ վրա նայեն (ն. տ.):

Երբեք վատություն մի՛ անի, որդի՛ս,
կավություն արա, որ չփոշմանես (ՀՇ):

Սակայն ամեն մի երանգի գլխավոր նախադասության հետ ցանկացած երանգի երկրորդական նախադասություն չի կարող գործածվել: Այս տեսակետից ազատ է պատմողական բնույթի նախադասության կիրառությունը, որը որպես երկրորդական կարող է ազատ գործածվել թե՛ պատմողական, թե՛ հարցական, թե՛ բացականչական, թե՛ հրամայական բնույթի գլխավոր նախադասությունների հետ:

Օրինակ՝ Նա այլևս չէր կասկածում, որ Զազունյանը կամ բուրդովին չպետք է գար թատրոն, կամ թե եկել էր և, տեսնելով, որ գինվորականն այնտեղ է, հեռացել էր անմիջապես (ՆԴ, Պայքար):

Ի՞նչ հրաշքի սիրտ կա սրտում մայրական,
Որ ինչքան էլ փշրտում է որդին խենթ,
Չանցած մի պահ, չանցած վշտի մի վայրկյան՝
Կաշում է միշտ ու քեֆ անում որդու հետ (ՀՇ):

Այլևս տե՛ս վերևի օրինակները:

Հարցական գլխավոր նախադասության հետ հարցական երանգի երկրորդական նախադասություն սովորաբար չի գործածվում: Հարցական գլխավոր նախադասության հետ սովորաբար չի գործածվում նաև հրամայական նախադասություն: Դա բուրդովին էլ պատահական չէ և բացատրվում է այդ նախադասությունների հիմնական նշանակություններով:

Բարդ ստորադասական նախադասության հարցական երանգի

գլխավոր նախադասության հետ շատ հազվադեպ է գործառվում հրամայական երկրորդական նախադասություն: Այդպիսի երկրորդական հրամայական նախադասությունն էլ լինում է խիստ սակավաբան: Օրինակ՝ Կարելի՞ է արդյոք արևին ասել— լույս մի տար, որովհետև ես խավար եմ ուզում— կամ հրամայել աւելո՞ծ ծովին, որ խաղաղվի (ՆԴ, Պայքար):

Այսպիսի դեպքերում հրամայական նախադասության սակավ գործածության պատճառն այն է, որ բուն հրամայական նախադասությունների միտքը նման բարդ նախադասության մեջ ժամանակակից պրական հայերենի հիմնական օրինաչափության հիման վրա ուրիշի ուղղակի խոսքից վերածվում է անուղղակի հոսքի և արտահայտվում է պատմողաբար՝ պատմողական նախադասությամբ: Հենց այդպես է վերոհիշյալ օրինակի վերջին նախադասությունը՝ ուր նա խաղաղվի, փոխանակ՝ դու խաղաղվիր: Վերոհիշյալ երևույթը ավելի սովորական է ժողովրդա-խոսակցական լեզվի համար:

Բարդ խառը նախադասությունների յուրահատկությունը արդ խառը նախադասությունների համեմատությամբ այն է, որ եթե վերջիններիս մեջ տարբեր բնույթի հատկանիշները հանդես են գալիս միաժամանակ, միաձուլված, ապա բարդի մեջ դրանք հանդես են գալիս պուզահեռ, կողք-կողքի: Հնարավոր է նաև, որ բարդ խառը նախադասության բաղկացուցիչ որևէ նախադասություն լինի նույնպես խառը նախադասություն:

ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

§ 767. Բարդ նախադասությունը, որպես կառուցվածքային տիպ, զնահատելու համար անհրաժեշտ է այն բնութագրել ի տարբերություն, մի կողմից պարզ նախադասության, մյուս կողմից՝ ինքնուրույն պարզ նախադասությունների կապակցության:

Պարզի համեմատությամբ բարդ նախադասությունը տարբեր յուրահատկություններ է ի հայտ բերում: Ակնհայտ է «Անահիտը պարենց» և «Անահիտը պարենց, իսկ Գոհարիկը երգեց» նախադասությունների տարբերությունը. առաջինը կազմված է մտքի մեկ

նվազագույն միավորից և կառուցվածքով պարզ է, իսկ երկրորդը կադմիած է մտքի երկու միավորներից և բարդ է: Նախադասութ-
յունների քերականական-կառուցվածքային տարբերությունները
տվյալ դեպքում արտացոլում են արտահայտվող երևույթների՝ իրա-
կանության մեջ ունեցած տարբերությունները: Մի դեպքում մեկ
առարկան կատարում է մեկ գործողություն (պարզ նախադասու-
թյուն), մյուս դեպքում երկու տարբեր առարկաներ կատարում են
երկու տարբեր գործողություններ (բարդ նախադասություն):

Այդ տեսակետից այլ է պարզ և բարդ նախադասությունների
հարաբերությունը հետևյալ հակադրություններում:

1. Նրանք եկան մեզ օգնելու: Նրանք եկան, որ մեզ օգնեն:

2. Նրանք եկան ժամը իննից առաջ: Նրանք եկան, երբ ինք
չկար:

3. Նրանք ստիպված եկան: Նրանք եկան, որովհետև ստիպ-
ված էին:

Բերված գուգահեռ նախադասություններում արտահայտված
են միևնույն իրողությունները: սակայն ինչպես երևում է, դրանք
դրսևորված են տարբեր կառուցվածքներով: Սա նշանակում է, որ
պարզ և բարդ նախադասությունների տարբերությունը հաճախ սոսկ
լեզվական-կառուցվածքային է և ոչ թե ղեկնուտատային: Քերակա
նական-կառուցվածքային տեսակետից այդպիսի բարդ և համա-
պատասխան պարզ նախադասության տարբերությունը ստորոգ-
ման քանակի մեջ է. պարզ նախադասության մեջ կա մեկ ստորոգ-
յալ, բարդի մեջ՝ մեկից ավելի (տվյալ դեպքում՝ երկու): Ինչ խոսք,
տվյալ հատկանիշը քերականորեն ստորոգյալի ձևով արտահայտ-
վելու դեպքում հնարավոր լրացումների հարաբերությունը և գնա-
հատումը համապատասխանաբար փոխվում են (լրացման լրացում
լինելուց դառնում են զլխավոր անդամի լրացում):

Բարդ նախադասությունը էպես տարբերվում է նաև ինքնու-
րույն պարզ նախադասությունների կապակցությունից: Բարդ նա-
խադասությունը կառուցվածքային տեսակետից մեկ ամբողջու-
թյուն է կազմում, և դրա հետ կապված՝ նրա բաղադրիչները չու-
նեն պարզ նախադասության ինքնուրույնությունը իմաստային ու
ձևային տեսակետից:

Դիտենք հետևյալ բարդ նախադասությունը. ինչպես միջանց-
ների քարերի վրա լավեց սապոգների մեռադյա ձայն, ապա

աղմկեցին երեք բեռնատար մեքենա, և զինվորների խմբերը սլացան դեպի «Ավրորա» (ԱԲ, ՄԻ անգամ հոկտեմբերի 25-ին): Սա մի բարդ նախադասություն է, որի բաղադրիչները կարող էին մի այլ պարագայում գործածվել որպես ինքնուրույն պարզ նախադասություններ՝ արտահայտելով նույն միտքը: Այսպես՝ հավար միջանցքների քարերի վրա լավեց սապոգների մետաղյա ձայն: Աղմուկեցին երեք բեռնատար մեքենա: Զինվորների խմբերը սլացան գիւպի «Ավրորա»:

Բերված նրկու տարբերակներում արտահայտված է միևնույն իրողությունը, միայն թե առաջինում բաղադրիչ մտքերը վերցված են քերականական սերտ կապի մեջ՝ միացած են ապա, և կապակցող բառերով ու փոքրիկ դադարներով. միավորվում են մեկ ընդհանուր հնչյունագում, և այս բոլորի շնորհիվ բաղադրիչ նախադասությունները մտքի տեսակետից միանում են մեկ ամբողջի մեջ իբրև մեկ բարդ նախադասության բաղադրիչներ:

Երկրորդ տարբերակում մենք ունենք երեք ինքնուրույն նախադասություններ, որոնք թեև մտքով կապված են իրար հետ, որ քանով մեկ խոսք են կազմում, բայց քերականորեն ինքնուրույն են, որչափով ունեն իրենց ինքնուրույն ավարտված հնչյունը, ինքնուրույն նախադասություններին հատուկ մեծ դադարները, չաղկապված չեն բառական միջոցներով:

Ավելի հաճախ բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասությունները չեն ունենում իրենց ինքնուրույնությունը ձևային տեսակետից, և նրանց արտահայտած միտքը հասկանալի է լինում բարդ նախադասության մյուս բաղադրիչի կամ բաղադրիչների հետ ունեցած կապի մեջ: Օրինակ՝ երբ դասածամբ վերջացավ, ու աշակերտները պիտի ցրվեին, ընկերս, ու շատ երգ սիրող էր. խնդրեց ուսուցչից, ու աշակերտները մի երգ ասեն (Իս., Մկղա՝ ին երգը): Արամը դնաց դպրոց, իսկ Աշոտը՝ գրադարան:

Ընդգծված նախադասություններն այն ձևով, ինչպես որ կան բարդ նախադասության մեջ, ինքնուրույն չեն կարող գործածվել, հետևապես և դրանք սովորյալ կառուցվածքով չեն կարող հավասարեցվել պարզ նախադասության: Այսպիսով, բարդ նախադասության բաղադրիչները պարզ նախադասություն համարելը պետք է ընդունել վերապահությամբ ու պայմանականորեն:

Այդ օրինակներում բաղադրիչ նախադասությունները կապի

սերտության, ինքնուրույնության կործանի այլ միջոց ևս ունեն հանձին ընդհանուր անդամի առկայության՝ բաղադրիչ տարրեր նախադասություններում, վերջին օրինակում՝ զնաց, իսկ առաջին օրինակում՝ ընկերս (հմատ. ընկերս շատ երգ սիրող էր, ընկերս խնդրեց ուսուցչին)։

Այսպիսով՝ բարդ կոչվում է այն նախադասությունը, որը կազմված է փեականորեն և իմաստով իրար հետ կապված երկու կամ ավելի բաղադրիչ նախադասություններից։

**ՀԱՄԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՍՏՈՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՈՒՄ**

§ 768. Բարդ նախադասության բաղադրիչներն իրար հետ կապվում են երկու տիպի շարահյուսական հարաբերությամբ՝ համադասական և ստորադասական։

Համադասական կոչվում է շարահյուսական այն հարաբերությունը, որով կապվող միավորները փեականորեն համագոր են։ Օրինակ՝ Մեղմիկ սոսափում էր ուռենին, և ջրաղացն անուշ մտմրտալով, ասես հին օրերից մի հին հեքիաթ էր պատմում (Իս., Համբարնաթի չիբուխը)։ Շահյանը երբեք չէր սիրել մոր համբույրները, իսկ մայրն այդ կողմից միշտ շատ շուտ էր եղել դեպի նա (ՆԴ, Մահր)։

Այս բարդ նախադասությունները կազմված են երկուական բաղադրիչներից, որոնք քերականորեն համագոր են իրար, միմյանց միտք չեն լրացնում, արտահայտում են, այսպես ասած, զուգահեռ գոյություն ունեցող երևույթներ։ Սա նախադասությունների հարաբերության համադասական եղանակն է։

Ստորադասական կոչվում է այն հարաբերությունը, որով կապվող նախադասություններից մեկը գերադաս է, մյուսը՝ ստորադաս, այսինքն նրանք գտնվում են փեականական լրացման ու լրացյալի կապի մեջ։ Օրինակ՝ Այդ օրվանից զգաց, թե որ աստիճան գերել է Բազենյանն իր սիրտը (ՆԴ, Մահր), հոսաքերս, որ ամեն օր կրկնում էի զանազան ձևերով, դյուրական ազդեցություն ունեին նրա վրա (Իս.)։

Բերված օրինակներում կապակցության համադասական և ստորադասական բնույթները միանգամայն ակնհայտ են։ Սակայն

ոչ միշտ է, որ կապակցության տվյալ եղանակն այդքան որոշակի է թե՛ կապակցվող նախադասությունների մտքի և ին՝ քերականական կապի առումով: Այսպես, «Հորդ անձրև սկսվեց, և մենք ստիպված հետաձգեցինք մեր զբոսանքը» նախադասության բազադրիչները տրամաբանական տեսակետից պատճառական հարաբերությամբ են կապված միմյանց հետ: Արտահայտված է այն միտքը, որ զբոսանքը հետաձգվել է հորդ անձրև սկսվելու պատճառով: Սակայն քերականորեն դրանք կապված են համադասական հարաբերությամբ, որի միջոցը տվյալ դեպքում և համադասական շաղկապն է: Այդպիսի դեպքերում նախադասությունների քերականական հարաբերության բնույթը որոշելիս պետք է հենվել քերականական-կառուցվածքային հատկանշի վրա և ոչ թե ելնել նրանց տրամաբանական կապից:

Հիշյալ նախադասության միտքը կարելի է արտահայտել նաև այլ կերպ՝ ստորադասական հարաբերությամբ: Ինչպես՝ «Փանի որ (երբ) հորդ անձրևն սկսվեց, մենք ստիպված հետաձգեցինք մեր զբոսանքը»: Թեև այս և վերը բերված նախադասությունները նույն իրողությունն են արտահայտում, բայց և այնպես դրանք ձևավորված են քերականական տարրեր հարաբերություններով (համադասություն և ստորադասություն): Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ այդ հանգամանքն իր հերթին ազդում է երևույթի ընկալման և գնահատման վրա. երբ իրական պատճառը քերականորեն համագոր հարաբերությամբ է ներկայացվում համապատասխան գործողության նկատմամբ, դրանով իսկ արտահայտված երևույթը մտուլին ընկալվում է որպես ինքնին կատարվող, ինքնուրույն երեվույթ՝ որ հատուկ հաշորդվում է նորություն լինելու կամ կարեվորություն ներկայացնելու պատճառով, և միայն տրամաբանորեն է այն հասկացվում որպես հաջորդ երևույթի պատճառ:

§ 769. Բարդ նախադասության բազադրիչների հարաբերության բնույթը երբեմն որոշակի չէ հենց քերականական տեսակետից: Միևնույն բարդ նախադասության մեջ կարող են տեղ գտնել և՛ համադասություն, և՛ ստորադասություն արտահայտող քերականական միջոցներ, կամ հարաբերությունը կարող է արտահայտվել քերականական այնպիսի եղանակով, որից տվյալ կապակցությունն ստանում է երկակի բնույթ. իր մեջ ունենում է թե՛ համադասության, թե՛ ստորադասության տարրեր, և միայն ըստ

առավել իշխող հարաբերության պետք է որոշել այդպիսի կապի բնույթը:

Այդ երկակիությունը առանձնապես հատուկ է այնպիսի բարդ նախադասությունների, որոնց մի մասի հետ գործածվում է զիջական, իսկ մյուս մասի հետ՝ ներհակական շաղկապ, ինչպես և շարահարական կապակցությամբ կազմված շատ բարդ նախադասությունների:

Օրինակ՝ ԽԵՆ պիեսը շատ հետաքրքրական էր, սակայն որոշ դերասանների անհաջող խաղի պատճառով այն ցանկալի տպավորություն չի ողբեց: Չնայած զարնանացանն ուշ սկսեցինք, բայց այն հաջողությամբ է ընթանում և կավարտվի ժամանակին: Այս տեղ թեև, չնայած գիջական շաղկապները դուգակցված են սակայն, բայց հակադրական շաղկապների հետ: Եթե առաջինները չլինեին, նախադասությունների հարաբերությունը որոշակիորեն կլիներ համադասական-ներհակական, սակայն գիջական շաղկապները առաջին նախադասություններին տալիս են համապատասխան երանգ և նրանց հարաբերության մեջ մտցնում ստորադասության զգալի տարր:

Համադասական և ստորադասական հարաբերությունների արտահայտության տեսակետից յուրահատուկ դիրք են զբաղում մի քանի այլ շաղկապներ՝ եթե ... ապա, թե, մինչդեռ: Այս շաղկապները տարբեր կիրառություններում կարող են արտահայտել ստորադասական և համադասական հարաբերություններ:

Եթե ապա զուգադրական շաղկապը դերազանցապես ստորադասական իմաստով է գործածվում: Ըստ որում՝ եթե-ով սկսվող նախադասությունը պայմանի երկրորդական նախադասություն՝ ձևավորում: Օրինակ՝ Եթե թագավորը հանդիպած չլիներ անհաջողության, ապա Գևորգ իշխանն այստեղ կլիներ (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

Եթե այս մտածությունը մի հանցանք է եղել, ապա հրամայիր պատժել ինձ ամենաժանր կերպով (Ն. տ.):

Եթե ... ապա զուգադրական շաղկապը երբեմն արտահայտում է նաև համադասական հարաբերություն՝ իրար կապելով հանդիպողական ներհակության մեջ գտնվող նախադասություններ:

Եթե 1913 թ. Հայաստանի քաղաքային բնակչության տոկոսը կազմում էր 10,4, ապա 1926 թ. այն հասավ 19,0-ի, իսկ 1939 թ.

կազմեց 28,6 տոկոս (ՀԺՊ)։ Եթե Պավլիկյան շարժումը սոցիալական և միաժամանակ ազատագրական շարժում էր՝ ուղղված արաբական ու բյուզանդական լծի դեմ, ապա Թոնդրակյան շարժումը ուներ միայն սոցիալ-դասակարգային բնույթ (ՀԺՊ)։

Թե շաղկապը սովորաբար արտահայտում է ստորադասական հարաբերություն և կապակցում է ստորադաս նախադասությունը գերադասի հետ. ինչպես Հյումբաթի ձորի ժայռերը տեսան, թե ինչպես, գունավոր գորգերը հանեցին քարանձավներից, շալակով տարան և փոխարենը քաղաքից ստացան նավթ, շաբար (ԱԲ, Հյումբաթի ձորը)։ Թերևս հարուստները կարծում են, թե աղքատները ցավ չեն զգում (Իս., Նրանք դրոշակ ունին)։

Սակայն այդ շաղկապը, հատկապես, հարցական բնույթի նախադասություններում արտահայտում է համադասական հարաբերություն՝ կապակցելով համապատասխան նախադասություններ։ Օրինակ՝ Աղչկա հոր բարեկամներն էին օգնում, քե՞ հենց ինքը՝ մակարապետը ուղարկում էր մի նշան... (ԱԲ, Կյորես)։ Նա՞ է գրում ինձ, քե՞ ես եմ գրում իմ հարազատին (ՊՍ, Նամակ)։

Մինչդեռ շաղկապը սովորաբար գործածվում է որպես հակադրական հարաբերություն արտահայտող համադասական շաղկապ՝ կապելով համապատասխան համադաս նախադասություններ։ Օրինակ՝ Հազարացիները այդ տեսնելով հուսահատության ազդող բարձրացրին, մինչդեռ հայերն ուրախության ու ցնծության ձայներ էին արձակում (Մուր., Գևորգ Մարգպետունի)։ Այդ գիշեր թշնամու բանակը կարծես սուգի մեջ էր, մինչդեռ Բյուրականը ջահերով ու զամբարներով լուսավորված հաղթության տոն էր կատարում (ն. տ.)։

Այդ շաղկապը, սակայն, երբեմն հանդես է գալիս ստորադասական հարաբերությամբ՝ մասնավորապես ժամանակի բնույթի ստորադաս նախադասությունը կապելով գերադասի հետ։ Օրինակ՝ Մինչդեռ ամենքը հիացած նայում էին դուրացիներին, նա հանեց նրան աստիճանների վրա և դռնալով ժողովրդին, բարձրաձայն հայտարարեց (Մուր., Գևորգ Մարգպետունի)։ Մինչդեռ Երազավորում այս պատրաստություններով էին զբաղված, տեղի ունեցավ մի անակնկալ դեպք (ն. տ.)։

Թե շաղկապը նույնպես կապում է ստորադաս նախադասությունը գերադասի հետ՝ արտահայտելով ստորադասական հարա-

բերութիւն: Այդ դեպքում այն դրվում է ստորադաս նախադասութեան վերջում: Օրինակ՝ Լուսնայկը մեր է մտնում թէ չէ, դարձյալ արեգակն է դուրս գալիս (ՀԹ, Տերն ու ծառան): Տաք զոմի դուռն են հասնում թէ չէ, իրար ետևից ներս են թափում (ՀԹ, Խելոքն ու հիմարը):

Թե չէ շաղկապը արտահայտում է նաև համադասական հարաբերութիւն, դրվելով կապակցվող նախադասութիւններից հաջորդի սկզբում՝ կազմում է հակադրական կապակցութիւն: Օրինակ՝ Դե գնանք, ես քեզ կուղեկցեմ, թէ չէ մեր շունը ուրիշ մարդ տեսնելիս՝ շղթան էլ է պոկում (ՍԽ, Հողը, 1): Հասարակայնի բախտից Թաղուհու հաշվապահ հայրը դնացել էր այլ քաղաք, թէ չէ նա էլ իր անհամ խրատներով ու ակնոցի տակից նայող սուր աչքերով բոլորովին կտանջեր նրան (ՍԽ, Հողը, 2):

§ 770. Շարահարական կապակցութեամբ կապված նախադասութիւնների հարաբերութիւնը հաճախ կախված է հնչերանգից: «Վաղը կգան, կդիմավորենք», «Ճանապարհը բաց է, գնացեք» նախադասութիւնները կարող են ըմբռնվել թե՛ որպես համադասական և թե՛ որպես ստորադասական: «Վաղը կգան», «Ճանապարհը բաց է» նախադասութիւնները կարող են գիտակցվել թե՛ որպես պայման (հմմտ. եթե վաղը կգան, կդիմավորենք: Եթե ճանապարհը բաց է, գնացեք), թե՛ որպես որոշակիորեն հայտնի, առկա իրողութիւն: Առաջին դեպքում հարաբերութիւնը կլինի ստորադասական, երկրորդ դեպքում՝ համադասական:

Սակայն միևնույն բառերի կապակցութիւնը հանդիսացող նախադասութեան այս աստիճան երկակիութիւնը հատուկ է գրավոր խոսքին, և հենց, ըստ երևոյթին, դրանից ելնելով են շատ լեզվաբաններ՝ շարահարական կապակցութեամբ բարդ նախադասութիւնները դուրս թողնում համադասական և ստորադասական կապակցութիւններից: Իսկ երբ նկատի ենք ունենում բանավոր խոսքը, որը, անշուշտ, բուն լեզվի կենդանի արտահայտութիւնն է՝ յուրահատուկ հնչերանգով, հիշյալ հարաբերութիւնները հանդես են գալիս զգալիորեն տարբերակված կերպով: Միևնույն կապակցութիւնը համադասական հարաբերութիւն արտահայտելու դեպքում այլ հնչերանգով է արտահայտվում, իսկ ստորադասական հարաբերութիւն արտահայտելու դեպքում՝ այլ, Պետք է նկատի

ունենալ, որ հնչերանգը նախադասութեան ձևավորման միջոցներից մեկն է, նախադասութեան կառուցվածքային էական հատկանիշ, ուստի այն ևս պետք է հաշվի առնել քննարկվող հարցում: Ինչ վերաբերում է գրավոր խոսքում այդ հարաբերությունների տարբերակմանը, ապա այդ հնարավոր է լինում կապակցված խոսքի մեջ:

Նկատելի է, որ գրողները հնչերանգային և կառուցվածքային հիշյալ տարբերությունները գրավոր խոսքի մեջ հաճախ արտահայտում են կետադրական տարբեր նշան գործածելով. համադասական հարաբերության դեպքում բաղադրիչ նախադասություններն անջատում են ստորակետով, իսկ ստորադասական և մասնավորապես պայմանի, հիմունքի հարաբերության դեպքում՝ բութով: Ստորակետի գործածությունն ինքնին հասկանալի է. բերենք նման դեպքերում բութի կիրառության օրինակ. Ինձ տեսավ՝ դեմքն իսկույն մյուս կողմը դարձրեց (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը):

Այսպիսով, չնայած համադասության և ստորադասության միջև անջրպետ չկա, և մի շարք կապակցություններում այդ հարաբերությունների սահմանն աղոտանում է, այնուամենայնիվ բարդ նախադասության բաղադրիչների կապը բնորոշվում է կապակցության այդ երկու եղանակով, և ըստ այդմ բարդ նախադասությունները լինում են երկու տեսակ՝ բարդ համադասական և բարդ ստորադասական:

ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻԶՆԵՐԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

§ 771. Բարդ նախադասության բաղադրիչ մասերի կապը արտահայտվում է երկու եղանակով՝ բառական և շաբախաբան:

§ 772. Բառական եղանակն այն է, որ բաղադրիչ միավորների հարաբերությունն արտահայտվում է բառերով: Այդպիսի դեր կատարում են շաղկապները ու շաղկապական (հարաբերական) բառերը:

ա) Բոլոր շաղկապները մասնակցում են նախադասությունների կապակցմանը, ըստ որում համադասական կապակցությունն արտահայտվում է համադասական շաղկապներով, ստորադասականը՝ ստորադասական շաղկապներով. օրինակ՝ Երկնքից հրաշեկ

սրեր կրակ էր մաղում, և առավոտը կիզող էր, ինչպես միջօրեին Իս., Անպարտելի ոգին): Դուք պաշարման ժամանակ մտածում եք ձեր կյանքը ազատելու, իսկ ես՝ իմ պատիվը փրկելու վրա (Մուր., Դևորգ Մարգարտունի): Հարևաններից յուրաքանչյուրը գտնում էր, որ ծուռ տեղը պետք է ուղղվի հարևանի հաշվին, ուստի և ոչ մեկը չէր զիջում (ՍՁ, Ցանկապատ): Ասում են, քեզ դու այնպես, Մոռացել ես ինձ այնպես, Որ երբ անունս են տալիս, հազիվ միտքդ եմ գալիս (Իս.):

Բ) Հարաբերական բառերը գործածվում են միայն ստորադասական հարաբերություններ արտահայտելու համար: Օրինակ՝ Սիրում եմ ես նրանց, որոնք խենթ են ու անտուն, նրանց, որոնք կայան չունեն և չունեն խնդում (ՎՏ):

Ականջս դրեցի խցիս այն դռնակին, որտեղից կերակուր էի ստանում (Իս., Բայրամ Ալին): Յուրահատուկ մի թովչանք կա այդ մենության ու լուռության մեջ, երբ ինքդ քեզ հետ ես ու բնության հետ (ՍՁ, Անիծած ձորը):

Հարաբերական ունեցող նախադասությունների մեծ մասում հանդես են գալիս նաև հարաբերյալներ (վերջինս՝ գերադաս նախադասության մեջ), որոնցով բաղադրիչ նախադասությունների կապս ափելի է ուժեղանում: Որպես հարաբերականներ հանդես են գալիս սովորաբար ցուցական դերանունները, մասամբ նաև՝ որոշյալները, ինչպես՝ այն... ինչ, նա... որը, նրանք... որոնք, այնքան որքան, այնտեղ... որտեղ, այնպես... ինչպես և այլն,

§ 773. Նախադասությունների կապակցման մյուս եղանակի՝ շարահարության դեպքում շարահյուսական կապն արտահայտվում է առանց բառական միջոցի:

Կապակցման այս եղանակի մեջ դեր են կատարում բաղադրիչ միավորների միջև փոքրիկ դադարը, հնչերանգը, շարադասությունը, իմաստը: Կապակցման այս միջոցները դեր կատարում են նաև շղկապավոր կապակցություններում. բայց նրանց դերն առավել ակնհայտորեն երևում է շարահարության դեպքում:

Հնչերանգը կաշկռոր դեր է կատարում ոչ միայն առհասարակ նախադասության ձևավորման գործում, որպես կարևոր միջոց, այլև մասնավորապես բարդ նախադասության կառուցվածքում, որպես նրա բաղադրիչները մեկ ամբողջի մեջ միավորող միջոց: Հնչերանգը իր այդ կապակցող դերի հետ միասին քերականական

հարաբերության արտահայտման միջոցի դեր է կատարում, ըստ որում, հաճախ մանավանդ շարահարական կապակցության ղեկավարում՝ հնչերանգով կարելի է տարբերել համադասական և ստորադասական հարաբերությունները: «Եղանակը լավ կլինի, կգնանք» շարահարական կապակցությունը կարող է ընկալվել որպես թե՛ համադասական և թե՛ ստորադասական նախադասություն: Այդ նախադասությունը թվարկման հնչերանգով արտասանելիս կրնալվի որպես համադասական կապակցություն (հմմտ. եղանակը լավ կլինի և կգնանք), իսկ պայմանի հնչերանգով արտասանվելիս, կլինի ստորադասական նախադասություն՝ պայմանի հարաբերությամբ (հմմտ. եթե եղանակը լավ կլինի, կգնանք):

Շարադասությունը տարբեր կարգի նախադասություններում տարբեր դեր է կատարում: Այսպես, սոսկ թվարկում արտահայտող բաղադրիչներով կազմված բարդ համադասական նախադասություններում շարադասության գերը նվազագույնի է հասնում: Այսպես. «Արամը դաս է սովորում, Գոհարը նվագում է, Աշոտը խաղում է» օրինակի բաղադրիչ նախադասությունների շարադասությունը փոխելու ղեկավարում էլ կարտահայտվեր միևնույն միտքը և կպահպանվեր նրանց ներքին կապի բնույթը:

Սակայն շատ հաճախ շարադասությունը մեծ դեր է կատարում բարդ նախադասության բաղադրիչ մասերի իմաստային փոխհարաբերության հարցում: Շարադասության այդ դերը կարելի է տեսնել հետևյալ օրինակներում. Բացվում է ինքնաթիռի դուռը, և վայրկենապես ներս է լցվում երկրային փոշեխառն օդն ու ռոզաբույր արևը (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են): Հանկարծ մեր ինքնաշարժը սկսում է սուլել, նրան արձագանքում են մեզ ուղեկցող մյուս մեքենաները, և ամբողջ փողոցը լցվում է բազմերանդ ու բազմաոլիթ սուլներով (Ն. տ.): Այս օրինակներում համադասական հարաբերությամբ կապված բաղադրիչներն ունեն ժամանակային, պատճառահետևանքային կապ, և ժամանակային տեսակետից հաջորդող ու պատճառ կամ հետևանք հանդիսացող դործողությունները որոշակիորեն ըմբռնվում են՝ որպես այդպիսիք ըստ բաղադրիչ նախադասությունների շարադասության: Շարադասության փոփոխությունը նման ղեկավարում կարող է կամ փոխել բարդ նախադասության բաղադրիչ մասերի ներքին իմաստային-քերականական փոխհարաբերությունը կամ ազդվաղել այն:

Շարադասությունը բարդ նախադասության բաղադրիչների փոխհարաբերության ձևավորման իր այդ դերով հաճախ հավասարվում է շաղկապների կամ հարաբերական բառերի դերին: Այսպես. «Երբ դուրս եկա առանձնասենյակից, ինչ-որ մանկական հպարտություն զգացի» (էքս.) նախադասության առաջին բաղադրիչը ժամանակի հարաբերություն է արտահայտում հաջորդի (գլխավորի) համար. այդ իմաստը կարտահայտեն նաև այն դեպքում, երբ այն հաջորդի գլխավոր նախադասությանը. ինչպես՝ ինչ-որ հպարտություն զգացի, երբ դուրս եկա առանձնասենյակից: Իսկ եթե բերված միտքը ձևավորվեն առանց ստորադասական հարաբերությունը նշող բառի, այսինքն՝ արտահայտվեն շարահարական կապակցությամբ, նշված ժամանակային հաջորդականության հարաբերությունը կարտահայտվեն շարադասությամբ: Հմմտ.՝ Դուրս եկա առանձնասենյակից և ինչ-որ մանկական հպարտություն զգացի: Ինչ-որ մանկական հպարտություն զգացի և դուրս եկա առանձնասենյակից:

ԲԱՐԴ ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

§ 774. Բարդ համադասական կոչվում է այն նախադասությունը, որը կազմված է ևերականորեն համագոր հարաբերությամբ կապված երկու կամ ավելի բաղադրիչ նախադասություններից:

Բարդ համադասական նախադասության պարզագույն տիպը բաղկացած է լինում երկու նախադասություններից: Ինչպես՝ հոգնել եմ սիրելուց ես արդեն, և տաղտուկ է պատճառում ինձ սիրային վեպը (Իս., Սիրո վեպը):

Միշտ էլ սիրածին պատահաբար են պատահում կյանքում. Ու հրաժեշտ են տալիս սիրածին անհրաժեշտաբար (ՊՄ): Մարդիկ սիրուսի են գնում, իսկ դուք աղավաթի նստել եք պատշգամբում (Սև, Հողը, 1):

Բարդ համադասական նախադասությունը կարող է կազմված լինել նաև երեք ու ավելի նախադասություններից: Ինչպես՝ Դու-

նական անդադար բացվում էր, նույնաբերական քամին ներս էր փչում, օրորվում էին եղեգները, և ճրագների լույսը դողում էր (ԱՌ, Սև ցեղերի սերմնացանը): Այսօր բոլորը ժպտում են, այսօր վերելակի հայելին ժպիտով է լցված, սենյակիս բանալին էլ ինչ-որ ուրախ է զնգում, իսկ լայն լուսամուտից գիշերային Բեյրութի հանդարտած լույսերը մտերիմ աչքի են նման (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են):

§ 775. Բարդ համադասական նախադասություններն ունենում են, այսպես կոչված, փակ և բաց կառուցվածքներ, որ արտահայտվում է բաղադրիչ նախադասությունների քանակի սահմանափակության կամ դրանց ավելացման հնարավորության մեջ:

Փակ կոչվում է այնպիսի համադասական կառուցվածքը, որը բաղկացած է երկու բաղադրիչներից, որոնց վրա այլ բաղադրիչներ ավելացնել հնարավոր չէ: Փակ կառուցվածքները սովորաբար ունենում են ներհակական հարաբերություն, որն արտահայտվում է համապատասխան շաղկապներով: Օրինակ՝ Այդ գիշեր թշնամու բանակը կարծես սուգի մեջ էր, մինչդեռ Բյուրականը ջահերով ու զամբարներով լուսավորված հաղթության տոն էր կատարում (Մուր., Գևորգ Մարգալեսունի): Նա վստահ առաջ զնաց, բայց սրտում կասկած ծագեց (ՎԱ, Սևանի ափին): Վասակյանք նրան շտապեցնում էին, իսկ Վարդանանք և շեգոթները կաշկանդում էին գործի անցնել (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

Փակ կառուցվածքի համադասական նախադասության մեջ հակադրության մեկ եզրը (ավելի հաճախ առաջին եզրը) կարող է բաղկացած լինել մեկից ավելի բաղադրիչ նախադասություններից. որոնց բոլորին հարաբերում է (սովորաբար ներհակությամբ) մյուս եզրը: Օրինակ՝ Կա Մեծարենց, կա Տերյան, և բազում ուրիշ պոետներ կան, բայց Թումանյանն է անհաս Արարատը մեր նոր քերթության (ԵԶ): «Կա Մեծարենց, կա Տերյան և բազում ուրիշ պոետներ կան» միավորական կապակցությունը վերոհիշյալ բարդ համադասական նախադասությանը բնորոշ ներհակական կապակցության համար մեկ եզր է (թեև բազմանդամ), և այդ ամբողջին, որպես մեկ բաղադրյալ բաղադրիչի, հակադրված է վերջին բաղադրիչը («Բայց Թումանյանն է անհաս Արարատը մեր նոր քերթության»):

Բաց կառուցվածքի բարդ համադասական նախադասություն-

ները կազմված են լինում երկու կամ ավելի հավասարաթեք բաղադրիչ նախադասություններից և իրենց կազմի մեջ կարող են ընդունել այլ բաղադրիչ նախադասություններ ևս: Այսպիսի կառուցվածքներն առավելապես ունենում են միավորական ու տրոհական հարաբերություն: Այսպես. Աշուն էր, դաշտերը դեղնել էին (ՀՔ, Կարոտ) նախադասությունը, որ բաղկացած է երկու միավորից, բաց կառուցվածքի է, և նրա կազմի մեջ կարելի է ավելացնել նրանց համարժեք այլ նախադասություն կամ նախադասություններ ևս: Ասենք. Աշուն էր, դաշտերը դեղնել էին, եղանակը աստիճանաբար ցրտում էր, ծառերը կամաց-կամաց սկսում էին մերկանալ իրենց գույնզգույն դեբստից: Բաց կառուցվածքի հետևյալ բարդ նախադասությունը բաղկացած է չորս նախադասությունից. սակայն այդ քանակը կարելի է ավելացնել՝ շարունակելով գարնան նկարագրությունը: Գարունը եկավ, եղանակն աստիճանաբար տաքանում է, ծաղիկները բացվում են, թռչունները վերադառնում են տաք երկրներից:

§ 776. Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչները մեկ ամբողջի մեջ միավորվում են իմաստային հիմքով ու քերականական միջոցներով (հնչերանգով, շաղկապներով, շարահարությանմբ): Բաղադրիչ նախադասությունների իմաստային կապն ու սերտությունը տարբեր չափի ու բնույթի են լինում: Առավել սերտ են զուգադրական շաղկապներով կապված բաղադրիչները: Օրինակ՝ Ոչ միայն տրամադրություն չունեինք ուղեորության գնալու, այլև եղանակն էր վատ ու աննպաստ: Ոչ թե նրանք ձախողեցին նախաձեռնության իրազործումը, այլ ուղղակի այն իրագործելու պայմաններ չկային:

Այլ շաղկապներով ևս միանում են սերտորեն կապված բաղադրիչ նախադասություններ: Օրինակ՝ Այդպես խոսիր, Պետրե, ապա թե ոչ ես կխելագարվեմ (Մուր., 407, 1951): Ետ ուղարկիր սրանց բանտ, տեր մարգպան... եթե ոչ մենք կկռվենք (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Հինգ-վեց օրվա ընթացքում պետք է ավարտել սիւսի կուտակումը, այլապես ուշ կլինի (ՍԽ, Հոգը, 1):

Միավորական հարաբերությանմբ կապված բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչները հաճախ թվարկում են արտահայտում, և այդ դեպքում բարդության բաղադրիչները կարելի է լինում նույնիսկ դարձնել անկախ նախադասություններ: Օրին-

նակ՝ Բոլորս ելանք, ոտքի կանգնեցինք, մի ընկեր լամպի պատ-
րույզը բարձրացրեց, խուցն ավելի լուսավորվեց (Իս., Մի շաբաթ
մահապարտի հետ)։ Հմմտ.՝ Բոլորս ելանք, ոտքի կանգնեցինք։ Մի
ընկեր լամպի պատրույզը բարձրացրեց, խուցն ավելի լուսավոր-
վեց։

Այլ օրինակ՝ Սրահում լոնցին նրանց բոլորի ոտնաձայները,
լսվում էր խեղճ մահապարտի հետզհետե մարող շղթաների մռայլ
շառաշը (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ)։ Հմմտ.՝ Սրահում
լոնցին նրանց բոլորի ոտնաձայները։ Լսվում էր խեղճ մահապար-
տի հետզհետե մարող շղթայի մռայլ շառաշը։

Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների կա-
պը կարող է ավելի պակաս սերտ լինել, քան նախորդ օրինակնե-
րինն է։ Այս դեպքում բաղադրիչ նախադասությունները բաժան-
վում են համեմատաբար տևական դադարով, իսկ գրավոր խոս-
քում նրանք բաժանվում են միջակետով։ Օրինակ՝ Այս վիթխարի
խաչի ձախ թևի վրա մեր խցերն էին գտնվում։ Ես միայնակ էի
իմ խցում քանդված։ մի փոքրիկ լուսամուտ նայում էր Արագա-
ծին (Իս., Քուրդ Ամոն)։ Ծրկու ընկերով գնում էինք հինավուրց
Արմավիրի բլրի տակով։ մեր գլխի վրա ծփում էր մեհենական սո-
սիներու խորհրդավոր սոսափը։ Երկուսս էլ լուռ էինք, տարված
մեր տեսիլներով (Իս., Ազգային երգը)։

Հաճախ համադասական նախադասության բաղադրիչների
կապի սերտության օբյեկտիվ չափանիշ չկա, այլ դա կարող է
կախված լինել խոսողից (հեղինակից)։ Դա է հաստատում այն
իրողությունը, որ միևնույն կարգի նախադասությունները մի հե-
ղինակ (կամ խոսող) կարող է դիտել որպես մեկ բարդության սեր-
տորեն կապված բաղադրիչներ (կապելով համապատասխան շաղ-
կապներով։ կամ շարահարության դեպքում գործածելով ստորա-
կետ, մեկ այլ հեղինակ (երբեմն էլ նույն հեղինակը մեկ այլ դեպ-
քում) այդ նույն կամ նույն կարգի միավորները կարող է պակաս
սերտությամբ կապված դիտել՝ բանավոր խոսքի մեջ արտասանե-
լով ավելի տևական դադարով, իսկ գրավոր խոսքում՝ գործածելով
միջակետ։ Մի երրորդ հեղինակ կարող է այդպիսի նախադասու-
թյունները գործածել որպես ոչ թե բարդ նախադասության բա-
ղադրիչներ, այլ որպես ինքնուրույն նախադասություններ։ Պ. Սևա-
կի հետևյալ ինքնուրույն նախադասությունները մեկ ուրիշը կա-

րող էր գործածել որպես բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչներ:

Մ, իմ հոգի: Ա՞մպ ես թուշում: Թե՞ երկրից ես դու սարսափում: Ո՞ւմ հետ ես դու: Ո՞ւր է ճամփադ: Ո՞ւր ես գնում: Զուր մի փախիր (ՊՍ, Երաժշտությունը):

§ 777. Բարդ համադասական նախադասությունը կարող է ունենալ մեկ ենթակա որպես ընդհանուր կամ միավորյալ անդամ: Օրինակ՝ Վահե Վահյանը ամռանը այստեղ էր, ամեն ինչ համաձայնեցրել է (Սկ, Քարավանները դեռ քայլում են): Կամ դասի չէի գնում, կամ դասերից անմիջապես հետո վազում էի տուն՝ իմանալու տատիկի վիճակը (ՀՔ, Մայրենի լեզու), Մենք ամբողջ բանակը շարժեցինք քո դեմ, այլ միայն մի քանի զնդերով եկանք (Մուր., Գևորգ Մարգպետունի):

Բազմակի ստորոգյալներով (ու իր լրացումներով) նախադասությունները էապես տարբերվում են բազմակի ենթականերով նախադասություններից: Քանի որ բարդ նախադասությունը որպես այդպիսին որոշում ենք նրա կազմի մեջ մեկից ավելի բաղադրիչ նախադասություն լինելու կառուցվածքային հատկանիշով, ապա այդ տեսակետից բազմակի ստորոգյալներով և բազմակի ենթականերով նախադասությունները հավասարաթեք չեն, նույն կառուցվածքային տիպին չեն պատկանում: Նախադասության կառուցվածքը որոշվում է ոչ թե նրանից բխող կամ ենթադրվող բովանդակությամբ, այլ առկա կառուցվածքով:

Այն հանգամանքը, որ «Արամը և Աշոտը եկան» նշանակում է «Արամը եկավ և Աշոտը եկավ», փաստարկ չէ այդ նախադասությունը բարդ համարելու: Ճիշտ այնպես, ինչպես «Արամը գնեց գրիչ և մատիտ» նախադասությունը, թեև նշանակում է «Արամը գնեց գրիչ և Արամը գնեց մատիտ», բայց բարդ չէ:

Լեզվական միջոցի լեզվական արժեքավորման համար կարելի է լեզվական-կառուցվածքային կողմը և ոչ թե արտալեզվական նշանակությունը: «Նրանք եկան» կարող է նշանակել «Արամը եկավ և Աշոտը եկավ», բայց սա բնավ դեր չի խաղում «Նրանք եկան» նախադասության կառուցվածքը որոշելու հարցում: Ուրեմն բարդ նախադասության կառուցվածքը պետք է որոշել նրա մեջ առկա՝ քերականորեն ձևավորված բաղադրիչ նախադասության առկայությամբ:

Իսկ ստորոգումը նախադասության կառուցվածքային հիմնական հատկանիշ է, հետևապես և ստորոգման ամեն մի արտահայտություն նախադասության կառուցվածքային հատկանիշ է:

Այդ տեսակետից ստորոգյալի և ենթակայի տարբերությունը երևում է թեկուզ և նրանից, որ բաղմակի ստորոգյալների գծային հատույթավորումից ստացված միավորներն ունեն նախադասության հատկանիշ, ի տարբերություն բաղմակի ենթակաների հատույթավորման, որի դեպքում չենք ստանում նախադասության հատկանիշ ունեցող միավոր:

Հմտ.՝ Մենք դուրս եկանք բացատու աղատ շունչ քաշեցինք:

Արամն ու իր ընկերները դուրս եկան բացատ:

Թեև առաջին օրինակում մեՆԲ-ը ընդհանուր անդամ է նախադասության երկու բաղադրիչ մասերի համար, այնուամենայնիվ, այդ նախադասությունը կարելի է հատույթավորել երկու մասի, որոնցից ամեն մեկը նախադասություն է՝ 1) Մենք դուրս եկանք բացատ, 2) Աղատ շունչ քաշեցինք: Ծիշտ է, երկրորդ բաղադրիչը թերի նախադասություն է (քանի որ իր կազմի մեջ չունի ենթակա), բայց և այնպես նախադասություն է: Որ բաղադրիչ նախադասությունը կարող է թերի լինել, բոլորովին զարմանալի չէ. չէ՞ որ ինքնուրույն նախադասությունը ևս կարող է թերի լինել: Ի դեպ, այդ նախադասությունը բնագրում գործածված է որպես թերի (զեղչված ենթակայով) նախադասություն. Դուրս եկանք բացատ ու աղատ շունչ քաշեցինք (ՀՔ, Նահապետ),

Վերը բերված երկրորդ նախադասությունը (բաղմակի ենթականերով) այդպիսի բաժանման չենք կարող ենթարկել: Եթե բաղմակի ենթակաների սահմանից հատույթավորենք, կստացվի մեկ նախադասություն (իր ընկերները դուրս եկան բացատ) և մեկ առանձին բառ (Արամ), որ նախադասության հատկանիշ չունի: Այսպիսով՝ բաղմակի ստորոգյալներով և բաղմակի ենթականերով նախադասությունները կառուցվածքային տարբեր տիպեր են:

Ի դեպ միավորյալությունը հատուկ է նաև բարդ ստորադասական շատ նախադասությունների, բայց դա չի խանգարում դրանք բարդ համարվելուն: Օրինակ՝ Դու խոստացել էիր, որ կգաս: Նրանք ամեն ինչ անում են, որ տարեվերջին ավարտեն այդ աշխատանքը: Աշտոր համաձայնություն է տվել, որ մասնակցի այդ աշխատանքին: Հենց որ ժամանակ ունենամ, կգամ: Այս բարդ ստորադասական նախադասություններից յուրաքանչյուրի բաղադրիչ-

ների ենթական նույնն է: Ճիշտ չէր լինի միայն ենթակայով երկու բաղադրիչ նախադասություններ, եթե ստորադասական հարաբերությամբ են կապված, համարել բարդ, իսկ եթե կապված են համադասական հարաբերությամբ, համարել պարզ: Հմմտ.՝ Նրանք խոստացան, որ գան: Նրանք խոստացան և կգան:

Հաճախ միևնույն նախադասության նույն ենթակայով միավորված բաղադրիչները կարող են գտնվել շարահյուսական տարբեր հարաբերության մեջ՝ համադասական և ստորադասական: Օրինակ՝ Իսկ դու ո՞ր օրը սիրեցիր ինձ, ո՞ր հանդիպումին զգացիր, որ սիրում ես, պատմիր անկեղծորեն (ՀՔ, Ամուսնություն): Այս նախադասության շորս բաղադրիչ նախադասություններն ունեն միևնույն ենթական (դու): Անշուշտ չի կարելի միայն ուր սիրում ես-ը համարել բաղադրիչ նախադասություն, իսկ մյուսները բաղադրիչ նախադասություն չհամարել, այլ դիտել որպես մեկ պարզ նախադասություն, այն պատճառաբանությամբ, թե առաջինը ստորադասական հարաբերությամբ է կապված, իսկ մյուսները՝ համադասական: Այնպես որ հիշյալ բարդ նախադասությունը բաղկացած է շորս բաղադրիչ նախադասությունից, Բնականաբար այն մնում է բարդ նախադասություն նաև այն դեպքում, եթե նրա կազմից հանենք, ուր սիրում ես ստորադաս բաղադրիչը: Այսպես՝ Իսկ դու ո՞ր օրը սիրեցիր ինձ, ո՞ր հանդիպումին զգացիր, պատմիր անկեղծորեն:

Այսպիսով՝ միավորյալ կամ ընդհանուր ենթակայով, բայց բազմակի ստորոգյալներով (որոնք նաև կարող են ունենալ լրացումներ) նախադասությունները բարդ նախադասություն են:

Տարբեր բաղադրիչների՝ նույն ընդհանուր (միավորյալ) ենթական ունենալը, անշուշտ, որոշ չափով սահմանափակում է բարդ նախադասության կառուցվածքը, և արդյունքը ստացվում է ընդհանուր (միավորյալ) ենթակայով բարդ համադասական նախադասություն:

ԲԱՐԴ ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

§ 778. Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչները կապակցվում են երկու եղանակով՝ շաղկապներով ու շարահարությամբ: Հասկանալի է, որ համադասական նախադասու-

թյունների բաղադրիչները կապվում են համադասական շաղկապներով՝ և, ու, նաև, ևս, բայց, իսկ, սակայն, այլ, կամ, կամ թե և այլև։ Կան, սակայն, շաղկապներ, որոնք հանդես են գալիս թե՛ ստորադասական և թե՛ համադասական հարաբերություններ արտահայտելու համար, ուրեմն և կապակցում են թե՛ բարդ ստորադասական և թե՛ բարդ համադասական նախադասությունների բաղադրիչներ։ Այդպիսիք են՝ եթե..., ապա, մինչդեռ, թե, քե չէ։

§ 779. Բարդ համադասական նախադասության կառուցվածքում կարևոր դեր է կատարում շարահարությունը։ Շարահարություն մեկ կապակցումը կարող է լինել մասնակի կամ լրիվ շափով։ Այսինքն՝ տվյալ բարդ համադասական նախադասության բոլոր բաղադրիչները կարող են կապվել միայն շարահարությամբ (լրիվ շարահարական կապակցում)։ Օրինակ՝ Կեսգիշեր է արդեն, փողոցները խաղաղ են, լուսառեկվածները՝ հանդարտած (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են)։ Հարթների գինետուներ ճոխ լուսավորված էր, բոլոր սեղանները գրավված էին հաճախորդներով, խոսակցության ձայներով, ծիծաղով, քրքիջով լցված էր ընդարձակ սրահը (Իս., Դարբին Գևորգը)։

Մասնակի շարահարական կապակցությունն այն է, երբ երեք կամ ավելի համադաս նախադասությունների մի մասը կապվում է շարահարությամբ, մյուսը՝ շաղկապով։ Շաղկապով կապվում են սովորաբար վերջինը և նախավերջինը։ Օրինակ՝ Աստղերը չքայլեցին, արշավախումբը վառեց իր խարույկները լեռների գագաթներին, թռչունները վարթնած ճախրում են օդում և գեղջկուհիները ձորն ի վար աղբյուրն էին շտապում (Իս., Սիրո երգը)։ Տարիներ անցան, տարիների հետ ջահելությունն էլ անցավ, և աշնան խոտի պես չորացավ տուն դնելու, կնիկ առնելու միտքը թաքուն (ԱԲ, Աբարում)։

Պատահում է նաև, որ շաղկապով կապակցվում են բարդ համադասական նախադասության ոչ թե վերջին, այլ առաջին բաղադրիչները։ Օրինակ՝ Սարգը ոստայն հյուսեց, և մի ձմեռ էլ մարագի երկու գերանը ձյունի ծանրությունից կքեցին, հող թափվեց մարագում (ԱԲ, Աբարում)։

§ 780. Շարահարությունը և շաղկապավոր կապակցումը տարբեր դեպքերում տարբեր հարաբերակցության մեջ են գտնվում։

Միավորական հարաբերությունն արտահայտելիս դրանց քերականական դերը իրար շատ մոտ է լինում: Երբեմն նույնիսկ կարելի է շաղկապավոր կապակցությունը դարձնել անշաղկապ և հակառակը: Օրինակ՝ Արշալույսը ամենից շուտ ողջունում էր նրան, և լեռների բուրալից զեփյուռը գուրգուրում էր նրա մազերի հյուսքը (Իս., Սիրո երգը): Վայրի կանեփը փարթամորեն աճում էր տան ավերակների վրա, և հարևանի հավերը քուջուջ անելուց չեստ ապուկում էին կանեփի շվաքում (ԱԲ, Այու սարի լանջին):

Այս նախադասությունների մեջ գործածված և շաղկապը հեշտությամբ կարելի է վերացնել, և այդ դեպքում կստանանք սովորական շարահարական կապակցություն, որն արտահայտում է նույն քերականական հարաբերությունը, ինչ որ բերված շաղկապավոր կապակցությունը: Հմմտ.՝ Արշալույսը ամենից շուտ ողջունում էր նրան, լեռների բուրալից զեփյուռը գուրգուրում էր նրա մազերի հյուսքը:

Նման դեպքերում գործածվող շաղկապավոր կապակցությունն ունի հետևյալ յուրահատկությունը. շաղկապը շեշտում է տվյալ հարաբերությունը և սահմանափակում է կապակցվող միավորները: Առանց շաղկապի թվարկումը չի սահմանափակվում, ենթադրվում է այլ միավորների թվարկման հնարավորություն:

Կան դեպքեր, երբ շաղկապական և շարահարական կապակցությունները հեշտությամբ չեն կարող ըմբռնվել որպես շարահյուսական համանիշներ: Դա վերաբերում է ներհակական շատ կազմությունների: Այսպես՝ «Եվա» էին հնչում նրա շրթները, սակայն «Լիլիթ» էր արձագանքում նրա հոգին (Իս., Լիլիթ): Եթե սակայն շաղկապը վերացնենք և վերանանք բնագրից, ապա այս կառուցվածքը կարող է հասկացվել թե՛ հակադրական և թե՛ միավորական հարաբերությամբ:

Վերջապես, կան շաղկապավոր կապակցություններ, որոնք շարահարական համարժեքներ չունեն. այսինքն՝ տվյալ հարաբերությունը արտահայտվում է միայն շաղկապավոր կառուցվածքով: Օրինակ՝ Կյանքը պետք է խաղաղության վերադառնա բոլոր իր վերքերը բուժած, այլապես անիմաստ կլինի ապրելը (Վե, Մեզ մոտ հարավում): Ժողովրդական հերոսները ժողովրդի ավանդությունների մեջ ոչ թե մենում են, այլ դարերի ընթացքում հետևյալ հետևած են, մեծանում են (Բ, Գաղտնիք Ղարաբաղի):

§ 781. Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների կապի արտահայտության մեջ հաճախ դեր է խաղում ընդհանուր անդամը, որը գործածվում է որևէ բաղադրիչ (պերագանցային առաջին) նախադասության մեջ, բայց վերաբերում է նաև մյուս նախադասությանը կամ նախադասություններին: Օրինակ՝ Մեր լուսիննի տրամադրությունն ընկած է, բայց երգը հնչում է սովորականի պես կատարյալ ու վարակիչ, Այս օրինակի մեջ Լուսիննի հատկացուցիչները, որոնք գործածված են առաջին նախադասության մեջ, վերաբերում են նաև երկրորդին: Հատկացուցիչների այդ կապակցությունը (մեր լուսիննի) ըստ էության նույնպիսի դեր կատարում է երկրորդ նախադասության երգը ենթակայի համար (մեր լուսիննի երգը):

Որպես ընդհանուր կարող են հանդես գալ նախադասության տարբեր անդամներ: Հետևյալ նախադասություններում ընդհանուր են ժամանակի, տեղի պարագաները, հատկացուցիչը. Հիմա սենյակիս լուսամուտից բացվում է հարազատ բնակար՝ լեռներ են, բարդիներ, իսկ լուսամուտի տակ, կանաչների մեջ կորած ուրախ ձորակում աղմկում է փոքրիկ, մտերիմ մի գետակ (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են): Այստեղ էլ մշուշը հոսում է կտուրների վրայով, մաղում է գարնանամուտի տաք շաղը (ԱԲ, Սև «հացը»): Կնոջ գեմքի մկանները լարված են, ձայնը ելևէջում է՝ ամեն պահ սպառնալով խզվել (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են):

Ընդհանուր կարող է լինել ոչ միայն մեկ անդամը, այլև անդամների կապակցությունը կամ մեկից ավելի անդամներ: Հետևյալ օրինակներից առաջինում ընդհանուր են ժամանակի ու տեղի պարագաները, իսկ երկրորդում՝ շիմունքի, ժամանակի ու տեղի պարագաները: Այժմ լեռներում դեռ ձյուն է նստած, ձնծաղիկը դեռ քնած է գետնի տակ, բայց արդեն օդի մեջ զդացվում է մոտալուտ գարնան հաճելի ջերմությունը: Գործկոմի օրոշումով այս տարի շրջկենտրոնում պիտի սկսվեն երեք բարձրահարկ շենքերի շինարարական աշխատանքները, և պետք է ավարտվի շրջանային կուտուրայի տան կառուցումը:

Առանձին դեպքերում ընդհանուր անդամն ավելի շատ անդամներ է ընդգրկում և իր կազմում կարող է ունենալ նաև դերբայական դարձված: Օրինակ՝ Սելջուկյան կրկնվող արշավանքների հետևանքով հայ ժողովրդի որոշ հատվածներ բռնում են դաղթի

ուղին, իսկ մի մասը հարթավայրից քաշվում է դեպի լեռնային շրջանները (ՀԺՊ)։

Ինչպես երևում է, ընդհանուր անդամը կամ անդամները վերաբերում են բարդ համադասական նախադասության տարբեր բաղադրիչների և դրանով իսկ ժառայում են որպես այդ բաղադրիչների կապի բառական-շարահյուսական միջոց։

Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչներն իրար հետ կապվում են տարբեր հարաբերություններով՝ միավորական, ներհակական, տրոհական, հավելական։

ՄԻԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐՆՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 782. Միավորական հարաբերության դեպքում բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչ նախադասությունները միանում են իրար, միավորվում մեկ նախադասության մեջ՝ նույն կարգի, համասեռ երևույթներ արտահայտելու իմաստային հիմքի վրա և կապակցվում են միավորիչ շաղկապներով կամ շարահարությանբ։

Միավորական բարդ համադասական նախադասություններն իրարից հիմնականում տարբերվում են ժամանակային հարաբերությամբ, որն ունենում է երկու հիմնական դրսևորում. համաժամանակություն և տաժամանակություն։

Այս հարցի քննության կապակցությամբ բայ-ստորոգյալի ժամանակ ասելով նկատի ունենք ոչ միայն պարզ ստորոգյալների, այսինքն՝ խոնարհված բայերի, այլև բաղադրյալ ստորոգյալների ժամանակը, որ արտահայտվում է հանգուցցով։

§ 783. Ժամանակային հարաբերությունն արտահայտվում է երկու հիմնական եղանակով՝ քերականական և բառական։ Այս երկուսից առավել կարևորն ու բնորոշը քերականական միջոցն է. հանձինս բայ-ստորոգյալի քերականական ժամանակների։ Ինչ վերաբերում է բառական միջոցներին, դրանք ժամանակի իմաստ արտահայտող բառերն են, որոնք հաճախ ճշտում, կամ նշում են բայ-ստորոգյալների ժամանակային նույնությունը կամ տարբերությունը։ Օրինակ՝ Դասերը վերջացան, և աշակերտները պատրաստվում են մեկնելու պիտներական ճամբար։ Հմմտ.՝ Դասերը երեկ վերջացան, և այսօրվանից աշակերտները պատրաստվում

են մեկնելու պիտոներական ճամբար: Հինգ օր առաջ դասերը վերջացան, իսկ այժմ աշակերտները պատրաստվում են մեկնելու պիտոներական ճամբար:

Թեև առանց ընդգծված բառերի էլ բայ-ստորոգյալի տարբեր ժամանակներով արտահայտվում է ժամանակի հաջորդականությունը, բայց և այնպես այդ բառերը ավելի որոշակի են դարձնում բաղադրիչ նախադասությունների ցույց տված գործողությունների կատարման ժամանակը:

Սակայն պատահում է, որ բաղադրիչ նախադասությունների ստորոգյալն արտահայտված է լինում միևնույն ժամանակով, և տարժամանակությունն արտահայտվում է ժամանակ ցույց տվող բառերով:

Հմմտ.՝ Նա քնելուց առաջ նայում է օրվա թերթերը և լսում երաժշտություն:

Նա քնելուց առաջ նայում է օրվա թերթերը և միաժամանակ լսում երաժշտություն:

Նա քնելուց առաջ նախ նայում է օրվա թերթերը և ապա լսում երաժշտություն:

Ինչպես երևում է, ժամանակային հարաբերության աշտահայտման համար բառական միջոցների դերն աճում է քերականական միջոցի դերի նվազման գույքընթաց. դրանք իրենց դերով հակադարձ համեմատական են միմյանց:

§ 784. Համաժամանակությունը և տարժամանակությունը երբեմն ունենում են յուրահատուկ դրսևորումներ՝ պայմանավորված գործողությունների բնույթով և այլ հանգամանքներով: Պատահում է նաև, որ երկուսից ավելի բաղադրիչ ունեցող բարդ համադասական նախադասություններում տեղ է գտնում և՛ միաժամանակություն, և՛ տարժամանակություն: «Գուտանը մեղմիկ շարկում էր լարին, և հեծկտում էր լարը և պատմում էր լարը սիրո մի փոքրիկ վեպ» (Իս., Սիրո վեպը) բարդ նախադասության առաջին բաղադրիչ նախադասությունը մյուսների հետ տարժամանակային հարաբերության մեջ է գտնվում, բայց նշված գործողություններն այնպիսին են (զարկել և հեծկտալ, պատմել) և այնպիսի կապի մեջ, որ չի կարելի կարծել, թե առաջին գործողությունը (զարկել) լրիվ վերջանում է, և հետո միայն սկսվում են մյուսները: Սա մի տարժամանակություն է, որ մոտենում է միա-

ժամանակությունը: Ինչ վերաբերում է վերջին երկու բաղադրիչներին՝ գործողությունների ժամանակային հարաբերությունը, ապա այստեղ առկա է միաժամանակություն. սա՝ քերականական տեսակետից, իսկ դեռնոտատային տեսակետից դրանք արտահայտում են միևնույն երևույթը տարբեր գնահատումներով:

ՀԱՄԱԺԱՄԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

§ 785. Համաժամանակության հարաբերությամբ կապվող համազոր նախադասություններով արտահայտված երևույթները, գործողությունները տեղի են ունենում նույն ժամանակում, այսինքն՝ գործողությունների կատարման կամ եղելությունների ժամանակները համընկնում են այս կամ այն չափով: Օրինակ՝ Տխուր ձեռքեր ուներ, դեմքը կարծես նկարել էին մեր միջնադարյան մանրանկարիչները (ՎՊ), Հայկական էսքիզներ: Հիմա ճանապարհները բարեկամներ են բերում մեր երկիր, հիմա ճանապարհները մեղ տանում են մեծ աշխարհ, միացնում են, կապում (ն. տ.):

§ 786. Համաժամանակության հարաբերությունը պայմանավորում է կապակցվող նախադասությունների կառուցվածքային որոշ ընդհանրություն՝ հատկապես ստորոգյալների արտահայտության հարցում: Այդպիսի նախադասությունների ստորոգյալները կամ արտահայտվում են բայի միևնույն ժամանակով, կամ այնպիսի տարբեր ժամանակներով, որոնց արտահայտած ժամանակային իմաստների (բուն կամ երկրորդական) միջև կա որոշ ընդհանրություն:

Համաժամանակության արտահայտումը բայի միևնույն ժամանակով՝ ինքնին հասկանալի է: Բերենք միայն մեկ օրինակ՝ Այնտեղ Վարուժանը իր եղեղնյա գրչով ցասման խոսք էր կոռում, Կարմիր մեր արյունն էր Սիամանթոն երգում իր սպիտակ տողով (ՊՍ, Հանդիպում):

Ինչ վերաբերում է բայի տարբեր ժամանակներով համաժամանակություն արտահայտելու փաստին, ապա այստեղ դրսևորվում են բայի ժամանակային ձևերի բարդ փոխհարաբերություններն ու նրբերանգները, որոնք հաճախ զուգակցվում են խոնարհվող բայի բառական իմաստի յուրահատկություններով: Այսպես, ներկա ժամանակը կարող է զուգակցվել անցյալի ժամանակաձևերի հետ և արտահայտել համաժամանակություն, քանի որ ներ-

կա ժամանակաձևեր երկրորդաբար նաև պատմական անցյալի իմաստ է արտահայտում: Ինչպես՝ Մարտին ախպերը... ընտիր բեռներով նավ է նստել հայրենիք վերադառնալու համար. մնաս բարև է ասում Օդեսային (Իս., Գրական նախանձ): Անցյալ կատարյալը երբեմն կարող է զուգակցվել ապառնի ժամանակի հետ, քերականական այն հիմունքով, որ անցյալ կատարյալը կարող է երկրորդաբար արտահայտել անվերապահորեն և շուտ կատարվելիք գործողություն: Ինչպես՝ Դեհ, մենք զնացինք, ցանկացողները մեզ նետ գան:

Մինչդեռ, ասենք, վաղակատար և ապառնի ժամանակները չեն կարող արտահայտել միաժամանակություն, քանի որ դրանք ժամանակային ընդհանրություն չունեն իրենց ո՛չ հիմնական և ո՛չ էլ երկրորդական իմաստներով:

§ 787. Համաժամանակությունը կարող է լինել լիակատար և մասնակի:

Լիակատար համաժամանակության դեպքում բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների ստորոգյալների արտահայտած գործողությունների կատարման ժամանակն ամբողջությամբ նույնն է, այսինքն՝ գործողությունները կատարվում են միևնույն ժամանակահատվածում:

Այս հանգամանքը հաճախ առաջացնում է նախադասության կառուցվածքային (մասնավորապես ստորոգյալի արտահայտության) յուրահատկություններ: Լիակատար համաժամանակության դեպքում սովորաբար ստորոգյալներն արտահայտվում են միևնույն ժամանակաձևերով: Օրինակ՝ Խնձորենիների նոր բացված բողբոջները խամրել ու կծկվել են, կացնի հարվածներից արյան պես հոսել է ծառերի հյուսն ու շորացել վերքերի վրա (ՀՔ Դաս մարդու տունը): Նրա սարսափը հեռունեքում էր տարածված նրա մասին բերն-բերան պատմություններ էին անում (ԱԲ, Մթնածոր):

Մասնակի համաժամանակությունը հաճախ արտահայտվում է միևնույն ընդհանուր ժամանակին վերաբերող տարբեր ժամանակաձևերով: Օրինակ՝ Նրանք քայլում էին անտառի միջով, և անսպասելիորեն նրանց դեմը դուրս եկավ մի արջ: Նախկին ճակատայինը պատմում էր հայրենական պատերազմի դրվագներից, ու հիշելով իր զոհված ընկերներին, խիստ հուզվեց,

Մասնակի համաժամանակությունը կարող է արտահայտվել նաև միևնույն ժամանակաձևերի զուգակցումով. այս դեպքում օժան-

դակ դեր կատարում են որոշ բառեր, որոնք նշում են գործողություններից մեկի կամ կարծատեությունը, տեականության սահմանափակությունը կամ ուշ սկսվելը մյուսի համեմատությամբ: Օրինակ՝ Երեխաները խաղում են դաշտում և հանկարծ սկսվում է հորդ անձրևը: Մասնակի համաժամանակությունը նպաստում է հանկարծ բառը: Համեմատել նաև՝ Երեխաները խաղում են դաշտում, և խաղի կեսին (խաղը սկսելուց քիչ հետո, խաղը չվերջացած) սկսվում է անձրևը:

§ 788. Համաժամանակության հարաբերությունը կարող է արտահայտվել երեք ընդհանուր ժամանակներից յուրաքանչյուրում՝ ներկայում, անցյալում, ապագայում:

§ 789. Համաժամանակությունը ներկա ժամանակում գերազանցապես արտահայտվում է խոնարհված բայի ներկայով: Օրինակ՝ Գալիս է, դուրգորում, գգվում են իրար, սիրում են իրար, սիրելով էլ իրար հետ կապում են իրենց կյանքը (ՀԹ, Մղրիդը):

Շրջում է մի աղջիկ կանաչ ծաղկանոցում,

Թախծում է նա տրտում ու մեն մենակ.

Նրան բոլոր-բոլոր ծաղիկներն են լսում,

Եվ օրորվում են լուռ ու զխահակ (Գ. Սար., Լուսանկարը):

Համաժամանակության հարաբերությունն արտահայտվում է նաև բաղադրյալ ստորոգյալներով, եթե, իհարկե, հանգույցը դրված է ներկա ժամանակով: Օրինակ՝ Մով է իմ վիշտն, անափ ու խոր, լիքն ակունքով հազարավոր. Իմ զայրույթը լիքն է սիրով, իմ գիշերը՝ լիքն աստղերով (ՀԹ): Ամենազոր է մեծ-մոնղոլը, կես աշխարհի տերն է նա (Իս., Չինգիզ-խանը): Ես ուրախության գործակատար եմ եվ խոր խնդության վաճառորդ եմ ես (ՊՈ, Առանց աստառի):

Հողն անուշ է, Երգն անուշ է, Կյանքը՝ ուրախ էս տարի,

Հողի մարդու Աչքը կուշտ է, Ահ շունի նա էս տարի,

Երգ ու խնդում Մեր սրտերում, Կյանքը մերն է էս տարի
(Գ. Սար.):

Համաժամանակության հարաբերությունը ներկայում կարող է արտահայտվել պարզ և բաղադրյալ ստորոգյալներով միաժամանակ՝ երկուսն էլ արտահայտված բայի ներկա ժամանակով: Օրին-

նակ՝ Բարձր է հրնոց աշխարհքն հայոց ու Մասիսը երկնադետ. Իմ խոր հոգին էն բարձունքին խոսք է բացել նրա ինտ (ՀԹ)։ Նրա հոգին սառույց-սառնամանիք է, և արևը չի հալում նրան (Իս., Զինգիզ-խանը)։

Անտառում մառախուղ է, կաթում է խոնավությունը մամուռների վրա, ծառերի վրա և քարափների լանջին (ԱԲ, Անձրեր)։

Համաժամանակություն արտահայտելու համար բայի ներկա ժամանակի հետ երբեմն զուգակցվում է վաղակատար ժամանակը։ Համաժամանակություն արտահայտելու համար այսպիսի տարիմաստ ժամանակների զուգակցումը երկու դեպքում կամ երկու պայմանով է հնարավոր։ Երբ գործողությունը վերաբերում է անցյալին, այդ դեպքում ներկան ըմբռնվում է որպես պատմական ներկա։ Իսկ երբ գործողությունը վերաբերում է ներկա պահին, այդ դեպքում վաղակատար ժամանակը ըմբռնվում է հարակատար ներկայի իմաստով։ Օրինակ՝ Ականջս տվել եմ նրանց զրույցին և աչքերիս տակից նայում եմ նրանց (Իս., Վեզլե)։ Կանգնել ենք արի պես գերման գինվորները, հոժոռ սպառնում է սպան. Ու հողմը հեծում ու ծեծում է ծառերը, Թափում փաթիլները ձյան (Գ. Սար.)։

Խեղճ Սարյանի բանաստեղծության թեմայից ու նկարագրությունից գիտենք, որ բերված միաժամանակությունը վերաբերում է անցյալին, հետևապես և բերված օրինակի ներկա ժամանակաձևերը գործածված են պատմական ներկայի արժեքով, բայց մի այլ դեպքում այդպիսի կառուցվածքը կարող է հասկացվել ինչն է ներկայի իմաստով։ Այս դեպքում «կանգնել են» վաղակատար կնշանակի «կանգնած են»։ Ըստ որում նշենք, որ հենց բերված օրինակն էլ կարող է հասկացվել նաև բուն ներկայի իմաստով։ Դա այժմ է, որ ըմբռնվում է որպես անցյալին վերաբերող նկարագրություն։ Իրականում այն բանաստեղծությունը, որից կատարված է հիշյալ մեջբերումը, գրված է հայրենական պատերազմի ժամանակ, և բանաստեղծը նրանում նկարագրել է ժամանակակից դեպքեր։ Ավելացնենք, որ նշված ժամանակաձևերի զուգակցումը սովորական է նաև առօրյա խոսակցության համար։ Օրինակ՝ Մանուկ ու պատանի դպրոցականները շարվել են բեմում, և մենք դահլիճից հաճույքով նայում ենք նրանց կենսուրախ ու խելացի հայացքներին։

Համեմատաբար սակավ դեպքերում ներկա ժամանակի միա-

Ժամանակութիւնն արտահայտվում է նաև ներկա հարակատարով՝ գոգակցվելով կամ սահմանական ներկայի կամ հարակատար ներկայի հետ: Օրինակ՝ Ղարա-Ղորումի պարիսպների ստվերները աշխարհներ են ծածկում, և աշխարհների աշքն ու ականջը դեպի Ղարա-Ղորում են դարձած (Իս., 2ինգիզ-խանը):

Գիշերվա մթնում նեղ լուսամուտից
Երևում է լույսն աղոտ լամպերի,
Յուր անձուկ խցում նստած է հանգիստ
Սեր վերակացուն հին սրբավայրի (ՀԹ):

Բայի ներկա ժամանակով արտահայտված միաժամանակութիւնը երբեմն չի վերաբերում հատկապես խոսելու պահին, այլ, կարող է ունենալ ընդհանրական իմաստ և վերաբերել բոլոր ժամանակներին: Ինչպես՝

Աղբյուրները նշում են ու անց կենում,
Մարավները տենշում են ու անց կենում,
Ու երջանիկ ակունքներին երազուն՝
Պոետները կանշում են ու անց կենում (ՀԹ):

Միանգամից ոչ մի կարպետ և ոչ մի գորգ չի պատրուվում,
Միանգամից բերդ չի շինվում ու չի քանդվում միանգամից.
Միանգամից ձյուն չի գալիս և չի փչում անգամ քամին
(ՊՄ, Միանգամից):

§ 790. Անցյալ ժամանակին վերաբերող համաժամանակութեան հարաբերութիւնն արտահայտվում է անցյալի բայական ժամանակներով: Այս նշանակութեամբ շատ հաճախ գործածվում է անցյալի անկատար ժամանակը: Օրինակ՝ Օդի մեջ ճովողում էին արտույտները, մեր ոտքերի տակից թռչում էին լուրեր (ՀԳ, Եփրատի կամուրջին): Այդպիսի ժամանակ մարդիկ քարատակում լուր էին և նույնիսկ Բալթա Թիվին էլ չէր խաղում (ԱԲ, Եղբայրութեան ընկուզենիները):

Անցյալ ժամանակում միաժամանակութիւնն արտահայտելու հաճախականութեան տեսակետից բայական մյուս ժամանակը վաղակատարն է: Օրինակ՝ Առատ, անհատ՝ աստծու նման միշտ տեղալուց հոգնել եմ ես. Հոգիս ծարավ՝ սրբան-նրան մրտիկ տալուց հոգնել եմ ես. Մինը պիտի գար իմ դեմը՝ ճոխ ու շրուայլ ան-

հաշիվ, Ամեն ճամփում րսպասելուց ու փնտրելուց հոգնել եմ
ևս (ՀԹ): Առաջ էլ սով է եղել, հապա ո՞նց են արել (ԱԲ, Եղբայրու-
թյան ընկուզենիները):

Համաժամանակությունը հաճախ արտահայտվում է նաև
անցյալ կատարյալ ժամանակով: Օրինակ՝

Ծաղկանոցով անցավ աղջիկն առավոտյան,

Ու ծաղիկներն ամեն ելան քնից,

Եվ նայեցին՝ լացած մանուկների նման

Ցողի շիթեր կախված աշիկներից (Գ. Սար., Լուսանկարը):

Մեկիքների բանտում սարդը ոստայն հյուսեց, ժանգը դեղին
սերմեր մաղեց բանտի երկաթ բանալիների վրա (ԱԲ, Հյուսմբաթի
ձորը):

Անցյալի համաժամանակությունը սակավ դեպքերում արտա-
հայտվում է նաև անցյալի վաղակատար ժամանակով: Օրինակ՝ Իր
հայրական հին տունը խանգարվել էր, կտուրը խոնարհվել, գե-
րանները օջախի ծխից սեացած կախվել էին, կտուրի հողն ու քա-
րը թափել ներսում (ԱԲ, Այու սարի լանջին): Արևը բավական
բարձրացել էր, ցողի կաթիլները գոլորշիացել էին (ԱԲ, Միրանի
փողը):

Անցյալ ժամանակում համաժամանակությունն արտահայտ-
վում է նաև տարբեր ժամանակների զուգակցումով: Նշված հարա-
բերությունն արտահայտելու համար իրար հետ գործածվում են՝
ա) անցյալ կատարյալը և անցյալ անկատարը, բ) անցյալի ան-
կատարը և անցյալի հարակատարը և այլն:

Անցյալ կատարյալը և անցյալ անկատարը միաժամանակու-
թյուն արտահայտելիս, բնականաբար, դրսևորում են իրենց իմաս-
տային յուրահատկությունները. անցյալ անկատարն արտահայ-
տում է անցյալում ընթացքի մեջ գտնվող գործողություն, իսկ
անցյալ կատարյալը՝ այդ նույն ժամանակում կատարված ավարտ-
ված գործողություն: Օրինակ՝ Աշակերտները լուռ ու ինքնուրույն
կատարում են դասարանական աշխատանքը. միայն Արամը եր-
կու անգամ դիմեց ուսուցչի օգնությանը: Նվազն ավելի թնդեց-
դողում էին կտուրները, կարծես իրար վրա արշավում էին բա-
նակներ (ԱԲ, Միրանի փող):

Անցյալի ժամանակում համաժամանակություն արտահայ-
տելու համար անցյալ անկատարի հետ երբեմն գործածվում է
576

անցյալի հարակատարը: Օրինակ՝ Աստղերը, երկնքի այդ վառ-վառ ծաղիկները, բուրում էին եթերային ոլորտում, և իրասքանչ բույրը ծավալվում էր երկրի վրա, արքայազուստրը զգում էր այդ երկնային բուրմունքը, արբեցած էր նրանով (Իս., Սիրո երգը): Անիի միջնաբերդը գտնվում էր քաղաքի հարավ-արևմտյան մասում... Նրանից դեպի հյուսիս-արևելք ընկած էր բուն քաղաքը (ՀժՊ):

Անցյալ ժամանակում համաժամանակության հարաբերությունն արտահայտվում է նաև բաղադրյալ ստորոգյալներով, որոնց հանգույցը դրվում է անցյալ ժամանակով: Օրինակ՝ Երգդ թեթև էր, — ասում ես, — և կյանքդ միայն դժվարին էր (ԵՁ): Թարմ, թեթև էր մեր ճամփորդի հոգին, Ուրախ էինք մենք և մեր սիրտը՝ բաց (ԵՁ): Հողն անուժ էր, Փողն անուշ էր, Կյանքը դառն էր էն տարի, Հողի մարդը աչքի փուշ էր, Ահը սրտում էն տարի (Գ. Սար.):

Նշված նպատակով անվանական բաղադրյալ ստորոգյալը կարող է զուգակցվել պարզ ստորոգյալների հետ: Օրինակ՝ Վահե Վահյանը ամուսնը այստեղ էր, ամեն ինչ համաձայնեցրել է (Սկ, Քարավանները դեռ քայլում են): Նոր գյուղի խնդիրը Հյումբաթի ձորի համար երջանիկ աշխարհի առասպելի պես էր, նրանք իրենց հանդերձ անուններն էին տալիս, մեկի ջուրը գոլում, մյուսի խոսքը (ԱԲ, Հյումբաթի ձուրը):

§ 791. Ապառնի ժամանակահատվածում համաժամանակության հարաբերությունն արտահայտվում է բայի ապառնի ժամանակով:

Օրինակ՝ Կոմունիզմը կղա սրտերի, Սրտերի վրայով կղա նա. Կվեդան ուկուերը երկաթի, Երկաթե ճամփեքով կղա նա (Գ. Սար.): Հազար շեփոր հնչեն թող Այս առավոտ, հազար թմբուկ խփեն թող Այս առավոտ (Գ. Սար., Խորհրդային Հայաստան):

Համաժամանակության հարաբերության հետ երբեմն զուգակցվում է պատճառ-հետևանքային հարաբերությունը. հաջորդող նախադասությամբ արտահայտվում է առաջին նախադասության արտահայտված երևույթի, որպես պատճառի, հետևանքը. Օրինակ՝ Օդ չկա այստեղ, խեղդվում է հիվանդը (Իս., Հին գյուղը):

ՏԱՐԺԱՄԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

§ 792. Տարժամանակությունն այն երևույթն է, երբ համադասական նախադասության բաղադրիչների արտահայտած գործողությունները կատարվում, եղելությունները տեղի են ունենում

տարբեր ժամանակներում: Ըստ որում տարբեր ժամանակ առելով նկատի են առնվում թե՛ երեք ընդհանուր ժամանակները (անցյալ, ներկա, ապառնի) և թե՛ միևնույն ընդհանուր ժամանակի տարբեր մասնավոր ժամանակահատվածները կամ պահերը:

§ 793. Տարբեր ընդհանուր ժամանակներով արտահայտվող տարժամանակությունը կարող է ունենալ ժամանակների տարբեր հերթականություն. անցյալ և ներկա, անցյալ և ապառնի, ներկա և ապառնի: Օրինակ՝ Անապատում, միրաժի մեջ մի բեղվին Շողքն է տեսել մի աղջկա գեղեցիկ, եվ փնտրում է հոգեսւլաց, տենչագին Մով-կարոտով այն աղջկան գեղեցիկ (Իս.): Երեկ ավարտվեցին շենքի վրա տարվող աշխատանքները, և վաղվանից նորաբնակները կմտնեն իրենց բնակարանները: Գնում եմ ես կոիվ հայրենիքի համար, Կլինեմ ես համառ, անահ ու անձնուրաց (Գ. Սար., երեք կոմբայնավար):

§ 794. Հաճախ տարժամանակությունն արտահայտվում է միևնույն ժամանակի տարբեր ժամանակաձևերով՝ նշելով գործողությունների հաջորդումը միևնույն ընդհանուր ժամանակում: Դա վերաբերում է հատկապես անցյալ ժամանակին: Օրինակ՝ Կանաչը հերվա չոր խոտի տակ ծլել էր արդեն, գետինը ձմռան ամբարտ՝ խոնավությունն էր ղոլորշիացնում (ԱԲ, Այու սարի լանջին Բոլորն արդեն հավաքվել էին դահլիճ, և նախագահողը բաց արեց խորհրդակցությունը:

§ 795. Տարժամանակությունն արտահայտվում է նաև միևնույն բայական ժամանակաձևով: Այս դեպքում ժամանակային հաջորդության դրսևորման հարցում կարևոր դեր է կատարում բաղադրիչ միավորների շարադասությունը. բաղադրիչ նախադասությունների հաջորդմամբ սովորաբար արտահայտվում է համապատասխան երևույթների, գործողությունների հաջորդականությունը, եթե հատուկ բացական ու իմաստային-տրամաբանական միջոցներով այլ հարաբերություն չի արտահայտվում:

Հմմտ.՝ Նա պատմեց ինձ այդ դեպքերի մասին և մոտեցավ հեռախոսին:

Նա մոտեցավ հեռախոսին և պատմեց ինձ այդ դեպքերի մասին:

Այս օրինակներում շարադասությունը պայմանավորում է գործողությունների համապատասխան հաջորդականություն: Մինչդեռ

նետեյալ օրինակում բառական միջոցով (միաժամանակ բառով) արտահայտվում է միաժամանակության հարաբերություն:

Նա պատմեց ինձ այդ դեպքի մասին և միաժամանակ մոտեցավ նետախոսին:

Միևնույն ժամանակաձևով տարժամանակություն արտահայտվում է թե՛ ներկա, թե՛ անցյալ և թե՛ ապառնի ժամանակում: Սրինակ՝ Հոգնած արևը թեքվում է դեպի Աբուլ լեռը, գազաթները հրդեհվում են և դժգոհանում, անրջային կիսալույսերով կամացկամաց իջնում է մթնշաղը, նախիրը տուն է դառնում հանդից, վառվում են տների ճրագները, գյուղի աղմուկները լսում են սակավ-աակավ, հանգչում են բոլոր շշուկները (Իս.): Ձորերից ու քարափներից հանկարծ հայտնվում էին զինված խմբեր, վայրի գազանների պես մոնշալով հարձակվում էին մեզ վրա, ջոկում տանում էին ջահել հարսներին ու աղջիկներին (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին), Լոեցին հայրենական մեծ պատերազմի համազարկերը, և սովետական ժողովուրդը կրկին վերադարձավ խաղաղ աշխատանքի (ՀԺՊ):

§ 796. Տարժամանակությունը երկու կարգի դրսևորում ունի Մեծ մասամբ այն արտահայտվում է բնական ժամանակի սովորական հաջորդումով. այսինքն՝ անցյալ, ներկա, ապառնի հաջորդականություն: Օրինակ՝ Արդեն արևը բավական ճանապարհ է կտրել և գնում է դեպի այն սառը ամպը (ԱԲ, Պրովինցիայի մայրամուտը): Ձյուն է նստել, և ձյունի վրա նա տեսնում է գազանների նետքեր (ն. տ.): Մեռնողը մեռնում է, ապրողը պիտի ապրի (Իս., Ինչո՞ւմն է սփոփանքը):

Տարժամանակային հարաբերությունն արտահայտվում է նաև ոչ նշված հաջորդականության ձևով, այլ նախորդմամբ, այսինքն՝ հաջորդ նախադասությունում արտահայտված գործողությունը ոչ թե հաջորդում, այլ նախորդում է նախորդ նախադասության գործողությանը: Օրինակ՝ Վաղը մենք պիտի մեկնենք հեռավոր ուղևորության, և այդ պատճառով որոշել ենք այսօր վերջացնել նախապատրաստական բոլոր աշխատանքները: Ո՞ր շահն ունի այդքան ոսկի ու անգին քար, Սայաթ-Նովա, — Ձի ունեցել քեզ պես շուալ խալխը՝ նոքար, Սայաթ-Նովա (ԵՁ): Ես մեր ձերերիցն եմ լսել, մեր ձերերը իրենց պապերից, նրանց պապերն էլ իրենց մեծերից (ՀԲ, Ոսկու կարասը):

Այսպիսի տարժամանակությունը, երբ հաջորդ նախադասությունների գործողությունը կամ եղելությունը նախորդում է նախորդ նախադասության գործողությանը կամ եղելությանը, կարող է լինել նաև միևնույն ժամանակի սահմաններում: Օրինակ՝ Երեկ մենք դնացել ենք մասնակցելու խորհրդակցությանը, և այդ մասին իմանալով մեր գործընկերները եկել էին մեզ դիմավորելու Ինչպես երևում է, այս օրինակի բաղադրիչ նախադասություններով արտահայտված գործողությունները վերաբերում են անցյալ ժամանակին:

Ժամանակային հաջորդականություն է առկա նաև այն դեպքում, երբ թեև տարբեր ստորոգյալներն արտահայտված են միևնույն թերականական ժամանակով, բայց դրանք ցույց են տալիս իրար հաջորդող գործողություններ: Օրինակ՝ Սպիտակ և Բարձրա հասակ եզները ահա քաշում են արորը, պարարտ սևահողի՝ նախում է իրար վրա, երգում է մշակը պարզ երգեր, հետո աղջիկները հաց են բերում, մշակ ու սերմնացան նստում են սև հողեր՝ վրա (ԱԲ, Պրովինցիայի մայրամուտը): Նանի՛, Սահակն ատավոտկանուխ է գալու, միևսին տեղ պիտի դնանք (ԱԲ, Մայրը): Շինականը շառագավ, իշխանական անտառի ծառերը դարձան մարագի գերան, մարագների վառվեցին, բնակչությունը պահվեց քառանձամբ (ԱԲ, Հանավանք):

§ 797. Ժամանակային հաջորդականության հարաբերությունը երբեմն գույակցվում է պատճառահետևանքային իմաստով: Այս դեպքում սովորաբար հաջորդ նախադասությամբ արտահայտվում է նախորդից բխող մի հետևանք, երևույթ: Օրինակ՝ Առաջում է կոճակը, ձաղարը սկսում է պտտվել (ՍԿ, Քարավաններ դես քայլում են): Բաժակը լցվել էր, ու ջուրը թափվում էր սեղանին (ԱԲ, Մայրը):

Պատճառահետևանքային հարաբերություն արտահայտվում է նաև այնպիսի միավորական բարդ համադասական նախադասություններում, որոնք քերականական միաժամանակություն են արտահայտում, և հաջորդ բաղադրիչ նախադասությունը պարզապես նախորդի հետևանքն է: Օրինակ՝ Տեղի ունեցան կատաղի յոթներ, թուրքական գորքերը մեծ կորուստներ կրեցին (ՀԺՊ) Հեղեղը փորել է տան հիմքերը, կրապատը կախվել է խորխոռոտի վրա (ԱԲ, Հյուսիսային ձորը):

ՆԵՐՉԱԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 798. Ներհակական հարաբերությամբ բարդ համադասական նախադասությունների բաղադրիչները ներհակ, հակադիր են միմյանց նկատմամբ: Այդ ներհակությունը տարբեր շափերի է հասնում՝ սկսած տարբեր առարկաներին տարբեր հատկանիշներ վերագրելուց, վերջացրած ժխտական հարաբերությամբ: Հմատմենք գնալու ենք իրենց մոտ, իսկ իրենք՝ գալու են մեզ մոտ: Մենք չենք գնալու իրենց մոտ, այլ իրենք են գալու մեզ մոտ: Ոչ թե մենք ենք գնալու իրենց մոտ, այլ իրենք են գալու մեզ մոտ:

§ 799 Ներհակական հարաբերությունն արտահայտվում է գերազանցապես ներհակական շաղկապներով, մասամբ և շարահարությամբ: Այս հարաբերության տարբեր տեսակների բոլոր նրբերանգների արտահայտման առավել տարածված միջոցը ներհակական շաղկապներն են՝ իսկ, բայց, սակայն, այլ, մինչդեռ, այնքինչ, ուպա (հապա), բայց և այնպես, և սակայն, այնուամենայնիվ (այսուամենայնիվ, այդուամենայնիվ), թե չէ, եթե ոչ, և ոչ թե, այլ ոչ թե, բայց ոչ, եթե... ապա, ոչ թե, այլ և այլն:

§ 800. Շաղկապական կապակցությունների համար բնորոշ է հարաբերության որոշակիությունը: Ճիշտ է, որոշ շաղկապների բազմիմաստությունը թույլ է տալիս նրանցով կազմելու տարբեր հարաբերություններով բարդ նախադասություններ, բայց և այնպես շաղկապները զգալի չափով որոշակիորեն են զրսևորում քերականական հարաբերությունները: Աշոտ մարագից քթոցով դարման էր կրում, պսոսվր վառում էր օջախը և լվանում ընթրիքի ձավաջը (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը) շարահարական կապակցությամբ նախադասությունը կարող է հասկացվել թե՛ ներհակական և թե՛ միավորական իմաստով: Եթե խոսողի նպատակն է հակադրել Աշոտի և պսոսվրի հատկապես տարբեր գործողություններ կատարելը, այդ դեպքում բերված նախադասությունը կհասկացվի որպես ներհակական կապակցություն. ըստ որում այս դեպքում հնչերանգը յուրահատուկ է. բնորոշվում է ստորոգյալի վերջին վանկի տոնի բարձրացումով: Այդպիսով, ներհակական հարաբերության դեպքում հակադրվող ստորոգյալներն արտասանվում են տարբեր հնչերանգային յուրահատկությամբ, Այս դեպքում հարաբերությունը համարժեք է իսկ ներհակական շաղկապով արտահայտված

առաքերակին: Ինչպես՝ Աշոտը մարագից քթոցով դարման էր կրում, իսկ պառավը վառում էր օջախը կամ լվանում ընթրիքի ձավարը:

Իսկ երբ խոսողի նպատակը ոչ թե բաղադրիչ նախադասություններով արտահայտվածի հակադրումն է, այլ դրանց թվարկումը, այդ դեպքում բաղադրիչների ստորոգյալներն արտասանվում են միատեսակ հնչերանգային յուրահատկությամբ, որպես մեկ բաղադրյալի հավասարաթեք բաղադրիչ թվարկվող միավորներ: Շարահարական այսպիսի կապակցության մեջ թվարկման հարաբերությունն ու համապատասխան հնչերանգը հատկապես ակնհայտ է այն դեպքում, երբ շարահարությամբ կապակցված են երկուսից ավելի բաղադրիչ միավորներ: Հմմտ. Աշոտը մարագից քթոցով դարման էր կրում, պառավը վառում էր օջախը, հարսը բալն էր մաքրում, փոքրիկը խաղում էր ընկերների հետ:

Ներհակական հարաբերությունն ունի հետևյալ տեսակները՝ ա) հանդիպադրական հակադրություն, բ) հակասման հակադրություն, գ) ժխտման հակադրություն, դ) պայմանական-ներհակական հակադրություն:

ՀԱՆԴԻՊԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱԿԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 801. Հանդիպադրական հակադրությունը ներհակական հարաբերության այն տեսակն է, որի դեպքում իրար հանդիպադրվում են տարբեր երևույթներ, իրողություններ:

Հանդիպադրական հակադրությունն արտահայտվում է իսկ. նքն... ապա շաղկապներով և շարահարությամբ:

Հանդիպադրությամբ կապված միավորների միջև հակադրությունը քերականական տեսակետից ունենում է տարբեր ընդգրկումներ: Այդպիսի հակադրությունը կարող է վերաբերել կապակցվող նախադասություններին՝ ամբողջությամբ վերցրած և տարածվել նրանց բոլոր անդամների վրա: Արամը պիտներ է, իսկ Աշոտը՝ կոմերիտական: Օրինակ՝ Աշակերտներն աշխատում են դպրոցամերձ հողամասում, իսկ ուսուցիչները նրանց հետևում են իրենց խորհուրդներով ու դիտողություններով: Այսպիսի հակադրությունը կարելի է անվանել լրիվ:

Ավելի շատ են մասնակի հակադրությունները, որոնց դեպքում

հակադրվում են ոչ թե ամբողջական նախադասություններ, այլ նրանց որևէ անդամը կամ մի քանի անդամները:

Ակզբունքորեն հնարավոր են բոլոր անդամների հակադրությունները, միայն թե տարբեր հաճախականությամբ ու ոչ հավասար չափով: Սովորաբար բարդ համադասական նախադասության մեջ հանդիպողական հակադրության ղեպքում ենթակաների հակադրությունն անհրաժեշտ է այն իմաստով, որ նախադասության տարբեր բաղադրիչները սովորաբար նույն ենթական շնչունենում: Բայց միայն ենթականի հակադրությամբ բարդ նախադասություն չի կարող կազմվել. դրա հետ միասին անհրաժեշտ է եթե ոչ ստորոգյալի, ապա վերջինիս հետ կապված որևէ անդամի հակադրություն:

Առավել հաճախակի են ենթակաների և պարագաների հակադրություններով բարդ համադասական նախադասությունները: Օրինակ՝ Արամը պարսպում է ընթերցարանում, իսկ Աշոտը՝ տանը: Ազնվականները խմբված էին իշխանի պատշգամբում, իսկ ժողովրդի զխավորները՝ ապարանքի բակում (Մուր., Գևորգ Մարգպետունի): Մենք երեկոյան ճանապարհվեցինք, իսկ նրանք՝ առավոտյան: Հակոբը կոնկուրսով է ընդունվել աշխատանքի, իսկ Դրիգորը՝ առանց կոնկուրսի: Արամը արագ է կարդում, իսկ Աշոտը՝ դանդաղ: Հասմիկը կարմրել էր շոգից, իսկ Անահիտը՝ ամաչելուց: Արամը գնաց ջրի, իսկ Աշոտը՝ հացի:

§ 802. Հանդիպողական հակադրության ղեպքում ենթականով բաղադրիչ նախադասությունը կարող է հակադրվել անենթական նախադասությանը (և ոչ թե այլ ենթականով բաղադրիչի): Օրինակ՝ Լուսացել է, իսկ դու դեռ պառկած ես անկողնում: Մթնել է, իսկ դու շնո մտածում տուն գնալու մասին: Պետք է սկսել զարնա նացանը, իսկ դուք նախապատրաստված չեք:

Միևնույն ենթական ունեցող նախադասության մեջ հնարավոր է արտահայտել հանդիպողական հակադրություն, բայց այդ ղեպքում նախադասությունը կլինի միավորյալ: Օրինակ՝ Հակոբը ցերեկն աշխատում է, իսկ երեկոյան՝ սովորում: Նա լավ բանաստեղծություններ է գրում, իսկ արտասանել չի սիրում, նրանք մի քիչ առաջ զվարճանում էին, իսկ հիմա լռեցին և զարմացած սկսեցին նայել անսպասելի այցելուներին (Սև, Հողը, 1): Արշակ թագավորը հայի հողով անցնելիս խրոխտանում էր, հայհոյում

Շապուհին, իսկ Պարսկաստանի հողի վրա՝ խեղճանում (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

§ 803. Հակադրության մեջ կարող են մտնել նաև խնդիր լրացումները, ըստ որում՝ սրանց հետ միասին կարող են հակադրության մեջ մտնել նաև ստորոգյալները: Հմմտ. Արամը շարադրություն է գրում, իսկ Աշոտը՝ թելադրություն: Արամը շարադրություն է գրում, իսկ Աշոտը անգիր է սովորում դասը:

Ահա տարբեր խնդիրների հակադրության օրինակներ. 'Իսկ իմ որդիս առաջնորդում է աղվանցի զեղեբին, իսկ Գրիգորը՝ գաղմանացիներին (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Ամենաուժեղ տղամարդիկ մեծ բլուկներով սկսեցին փորել կիրճի քարոտ լանջը. իսկ մյուսները բահերով սկսեցին՝ մաքրել ապագա ճանապարհի առաջին մետրը (Սև, Հողը, 2):

§ 804. Երբեմն իրար հակադրվում են ոչ նույն անգամները, այլ տարբեր անգամներ, և դա արտահայտվում է նախադասության կառուցվածքային յուրահատկությամբ: Այսպիսի հակադրությունը, թրք իրար հակադրվում են քերականական տարրեր միավորներ, կառուցվածքներ, կարելի է կոչել քերականական անհամասեռ հակադրություն: Անհամասեռ հակադրություն կարող են կազմել նևտևյալ քերականական միավորների կառուցվածքները.

ա) ենթակա + ստորոգյալ (+ լրացում) խնդիր + ստորոգյալ (+ լրացում).

բ) ենթակա + ստորոգյալ + պարագա ենթակա + ստորոգյալ (Մենք եկանք ձեզ մոտ, իսկ դուք գնում եք).

դ) ենթակա + ստորոգյալ + խնդիր ենթակա + ստորոգյալ + պարագա (Մենք օգնում ենք կոլտնտեսականներին, իսկ դուք պաշտպանվում եք).

դ) ենթակա + ստորոգյալ ենթակա + ստորոգյալ + խնդիր + պարագա (Մենք գալիս ենք, իսկ դուրս պիտի փակում եք):

Ավելի մանրամասն քննենք այս և այլ անհամասեռ հակադրություններ:

§ 805. Հանդիպարական հարաբերությամբ կապված նախադասությունների մեջ գործողություն կատարողը կամ եղողը (քերականական ենթակա) կարող է լինել նույն անձը (կամ առարկան), որի անունը կարող է տարբեր բառերով նշվել երկու բաղադրիչներում կամ չգործածվել առաջինում: Այս դեպքում հա-

կադրութիւնը բնականաբար ստեղծվում է ոչ թե ենթակաների միջև, այլ երկրորդ նախադասութեան ենթակայի ու նրա որևէ գործողութեան (հատկանիշի, դրութեան) և առաջին նախադասութեան մեջ արտահայտված նրա մի այլ գործողութեան, նրա հետ կապված առարկայի մի այլ գործողութեան (հատկանիշի, դրութեան) միջև: Օրինակ՝ Անահիտը խնդրեց ընկերներին հյուրասենյակում ուրախանալ, իսկ ինքը գնաց խոհանոց՝ սուրճ պատրաստելու:

Ինքը գերանունով ցույց է տրվում Անահիտը, ուրեմն առաջին ու երկրորդ նախադասութիւնների ենթակաների միջև հակադրութիւն չկա: Հակադրութիւնը մի կողմից՝ երկրորդ նախադասութեան ենթակայի (ինքը) ու նրա գործողութեան (խոհանոցում սուրճ պատրաստել) և մյուս կողմից առաջին նախադասութեան հանդման խնդրի (ընկերներին) ու նրանց գործողութեան (հյուրասենյակում ուրախանալու) միջև է: Համառոտ ընկերները հյուրասենյակում ուրախանում են, իսկ ինքը խոհանոցում սուրճ է պատրաստում:

Այսպիսի կառուցվածքներում հակադրութեան երկրորդ եզրի ենթական արտահայտվում է ինքը գերանունով, որը դրվում է իսկ շաղկապից անմիջապէս հետո:

Օրինակ՝ Նա թագուհուն ուղարկում է Սյունյաց ամարանոցները, իսկ ինքը գնում Ուտիք շաբաթներով նստում Սևորդյաց լեռներում Յլիկ Ամրամի վրանների տակ, Ասպրամ իշխանուհու զբոսավայրում (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Բրուտը երկու բաժակի դրեց հյուրերի առաջ, իսկ ինքը վերցրեց փոքրիկ կավե գավաթ (Սե, Հողր, 1):

§ 806. Հնարավոր են ավելի մեծ ծավալի անհամասեռ հակադրութիւններ, ուր հակադրութեան մեկ եզրի սահմանափակ անդամներին հակադրվում են մյուս եզրի բազմաթիվ ու տարաբնույթ անդամներ կամ նույնիսկ երկու և ավելի բազադրի: Նախադասութիւնների կապակցութիւն: Օրինակ՝ Նա սովոր է միայնակութեան, իսկ ընկերոջ ներկայութիւնը իրենց տանը ճշող դրութեան մեջ էլ դրել նրան (ՆԳ, Մահ): Այսպիսի քերականորեն անհամասեռ ու անհավասար հակադրութիւնը հնարավոր է այն պատճառով, որ տրամաբանական երկու հակադիր երևութիւններն արտահայտվում են բառաքերականական անհավասար միջոցներով:

Ահա այդպիսի այլ հակադրութիւններ, որոնցում մի եզրն ար-

տահայտված է պարզ նախադասությամբ, իսկ մյուս եզրը՝ բարդ: Կաշխատեմ զալ երեկոյան, իսկ եթե երեկոյան չկարողացա դալ, կգամ վաղն անպատճառ (ՆԴ, Մհհ): Այժմ ինչքան ուզում եք, փիլիսոփայություններ արեք, բայց իմ և պարոն Բազենյանի միջև թյուրիմացությունը չպարզվեց, իսկ ես գնում եմ (ն. տ.):

§ 807. Զուգադրական կազմությամբ երև... ապա համադասական շաղկապի իմաստը հիմնականում նման է իսկ շաղկապի հակադրական իմաստին: Տարբերությունը գործածության ոլորտի սահմանափակության մեջ է: Նրե... ապա շաղկապը հիմնականում գործածվում է գիտական, հրապարակախոսական ոճերի մեջ: Որինակ՝ Նրե վերահիշյալ երկերում նա հերոսների անձնական կյանքի, հակումների բնութագրման համար օգտագործում է նաև նրանց արտաքին նկարագիրը, ապա «Քաղաքավարության վնասների» հերոսների պատկերման մեջ գրեթե երբեք չի դիմում նրանց արտաքին բնութագրման (ՀՆԳՊ, 3): Նրե բուրժուական և մանր բուրժուական կուսակցությունները ցարիզմի տապալումից հետո հեղափոխությունը համարում էին ավարտված և գործակցում էին ժամանակավոր կառավարության հետ, ապա բոլշևիկյան կուսակցությունը դրեց հեղափոխությունը շարունակելու և այն սոցիալիստականի վերածելու հարցը (ՀԺՊ):

Նշենք, որ Նրե... ապա շաղկապով միացած բաղադրիչների կապը համեմատաբար սերտ է, որ բացատրվում է շաղկապի զուգադրական բնույթով, որի ամեն մի բաղադրիչը գործածվում է հանդիպադրվող միավորներից յուրաքանչյուրի սկզբում:

ՀԱԿԱՍՄԱՆ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 808. Հակասման հարաբերության դեպքում հակադրությունը բնորոշվում է կապակցվող միավորների արտահայտած երկվյթնների հակասականությամբ: Կապակցության երկրորդ մասում արտահայտվող երեւոյթը տրամաբանորեն չի բխում առաջինից, այլ հակասում է նրան:

Հակասման հարաբերությունը սովորաբար արտահայտվում է հակասման շաղկապներով՝ բայց, սակայն, մինչդեռ, բայց և, և սակայն, սակայն և, բայց և այնպես, այնուամենայնիվ, այսուամենայնիվ, այդուամենայնիվ, այնուհանդերձ, այսուհանդերձ և այլն:

Հակասման հարաբերությունն արտահայտող շաղկապներից յուրաքանչյուրը բերում է իմաստային ու կիրառական յուրահաստ-կություն: Բայց և սակայն շաղկապներով կապակցվող նախադաս-ությունները շարահյուսական տեսակետից հավասարաթեք են. բայց նրանց միջև կա որոշ տարբերություն. բայց-ը ավելի հաճա-խակի է գործածվում, քան սակայն-ը, Վերջինիս հակասման իմաստն ավելի շեշտված է: Այնուամենայնիվ, այսուամենայնիվ, այդուամենայնիվ, բայց և այնպես շաղկապների մեջ ուժեղ է գիջականության իմաստը (իհարկե, հակասման հարաբերության հետ միասին):

Ինչ վերաբերում է բայց և, սակայն և, և սակայն բաղադրիչ-ների, ապա դրանք յուրահաստուկ կերպով համատեղում են իրենց բաղադրիչների իմաստը: Չնայած սրանց միջև կան իմաստային նուրբ տարբերություններ, սակայն հակասման հարաբերությունն արտահայտելը ընդհանուր և բնորոշ է այս բոլոր շաղկապներին:

§ 809. Հակասման հարաբերությունն ունի տարբեր դրսևո-րումներ, իսկ հաճախ էլ զուգակցվում է իմաստային այլ երանդ-ներով:

Հակասման հարաբերության առավել բնորոշ դրսևորման դեպ-քում հակասումն արտահայտվում է բաղադրիչ նախադասություն-ների բովանդակությունների միջև, երբ առաջին նախադասության բովանդակությանից բխող մի այլ երևույթի փոխարեն երկրորդ նախադասության մեջ արտահայտվում է առաջինին անհամապա-տասխան, նրանից չբխող երևույթ:

Օրինակ՝ Անցյալ տարի երաշտային է եղել, սակայն մենք կա-րողացանք ստանալ հարուստ բերք: Շատ ժամանակ է անցել մեր բաժանումից, բայց ես նրան չեմ մոռանում: Տիկին էլոիզը յոթ տարով մեծ էր Արմենիերից, սակայն նա խնամքով էր պահել իրեն և տարիքից ավելի երիտասարդ էր (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Նա սիրում էր իր զավակներին, սակայն Ազնիվից բաժանվելուց հետո հալվադեպ էր հանդիպում նրանց (ՍԽ, Հողը, 1):

Հակասման հարաբերության այս իմաստին սովորաբար դու-գակցվում է գիջականության իմաստային երանգը: Դա է պատ-ճառը, որ նշված կարգի նախադասությունների իմաստը սովորա-բար կարելի է լինում արտահայտել նաև գիջական շաղկապներով ձևավորված կառուցվածքով. ինչպես՝ Թեև անցյալ տարի երաշ-

տային է եղել, (սակայն) մենք կարողացանք ստանալ հարուստ բերք: Չնայած ու շատ ժամանակ է անցել, (բայց) ես նրան չեմ մոռացել:

§ 810. Հակասման հարաբերությունը հաճախ արտահայտվում է գործողության կատարման ցանկության և վերջինիս հակադիր թուկ էրևույթի միջև, որը կարող է խանգարել կամ շխանգարել առաջին նախադասությամբ արտահայտված գործողության կատարումը: Օրինակ՝ Մենք ուզում ենք ամեն ինչ ժամանակին հասցնել, բայց աննպաստ պայմանները կարող են խանգարել մեզ: Սենեկապետը ներս էր ուզում մտնել վարագույրի ճեղքից, սակայն նրան կանխեց և առաջը կտրելով արագ ներս մտավ Ատոմը (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

Այսպիսի հակասումը երբեմն կարող է հասնել ժխտման, այսինքն՝ առաջին նախադասության մեջ արտահայտված գործողության կատարումը կարող է բացառվել, ժխտվել երկրորդ նախադասությամբ արտահայտված երևույթով: Այդ ժխտումը կարող է արտահայտվել նախադասության ժխտական կառուցվածքով կամ այնպիսի հաստատական նախադասությամբ, որն ունի ժխտման նշանակություն: Օրինակ՝ Կանայք կապոցներ են ուզում տալ Վառոյին, մյուս կանանց, Խոանձնապես Վառոյին, բայց պահանջներ թույլ չեն տալիս մոտենալ՝ բան հանձնել (ՍԶ, Մի կյանքի պատմություն, 1): Նա սկսեց Գարեգինի ռազմական քաջագործությունների մասին նոր գովասանքներ շռայլել, բայց Գարեգինը զդուլությամբ ընդհատեց (ՍԽ, Հողը, 1): Վաղուց էր նա ցանկանում գնալ Քարակերտ, բայց գործերն այնպես էին դասավորվել, որ ստիպված հետաձգել էր (Ն. տ.): Նա էլի կամեցավ մի բան ասել, բայց Մարգարյանն ակնարկով հասկացրեց, որ լռի (Ն. տ.):

§ 811. Հակասման հարաբերությունը երբեմն շատ է շեշտվում և դրսևորվում այնպիսի նախադասության մեջ, որի առաջին բաժնորի շն արտահայտում է իրեն գործողություն, երևույթ, իսկ երկրորդը՝ դրա ժխտումը: Օրինակ՝ Գյուղում շատ էին իրոսել Որոտանի կիրճում ճանապարհ կառուցելու մասին, բայց մինչև հիմա էլ չէին սկսել կառուցել (ՍԽ, Հողը, 1):

§ 812. Հակասման հարաբերությունը հաճախ կրում է սահմանափակման երանգ. առաջին նախադասությամբ արտահայտված ընդհանուր միտքը սահմանափակվում է հաջորդ նախադասու-

Յայմբ արտահայտված մի մասնավոր երևույթով, որը որոշ վերապահում է մտցնում նախորդ նախադասության արտահայտած երևույթի, իրողության մեջ: Օրինակ՝ Քաղաքում ամեն ինչ գրեթե գրավում է, հրապուրում, բայց այս ջոկատները անախորժ են ինձ (ՍՋ. Մի կյանքի պատմություն): Երբեմն էլ հավատում էր նրա ասածներին, բայց և այնպես սրտի խորքում ցանկանում էր, որ սուտ լինեին Մարիամի ասածները (ՍԽ, Հոգը, 2):

§ 813. Հակասման հարաբերությունը կարող է արտահայտվել միևնույն երևույթի, առարկայի կամ տարբեր երևույթների, առարկաների տարբեր ժամանակներում ունեցած անհամապատասխան, հակասական վիճակների միջև: Օրինակ՝ Երկինքն այսօր պարզ է, բայց վաղը կարող է ծածկվել ամպերով և նորից ձյուն տեղալ (ՍԽ, Հոգը, 2): Քարայծերի հոտը հիմա մակաղում է պրնդոցներում, բայց ուր որ է դուրս կգան ջուր խմելու (Ն. տ.): Տարիներ առաջ ես էնտեղ հնձանի փլատակներ եմ տեսել, աովի հետք էլ կա ժայռերի վրա, բայց հիմա գետը խորացել է, դժվար է ջուր հասցնել (Ն. տ.):

Ինչպես երևում է, հակադրվող ժամանակների տարբերությունն արտահայտվում է թե՛ բայի ժամանակային ձևերով և թե՛ ժամանակ ցույց տվող բառերով՝ հիմա, հետո, առաջ, այսօր, վաղը և այլն:

Բայց և, սակայն և, և սակայն բաղադրյալ շաղկապներն իրենց ներհակական ու միավորական բաղադրիչներով յուրահատուկ երանգ են տալիս նրա արտահայտած հարաբերությանը: Սրանց կապակցած նախադասությունները կարող են միավորվել թե՛ և թե՛ բայց ու սակայն շաղկապներով. նշանակում է նրանց հարաբերության մեջ կա թե՛ միավորական և թե՛ հակասման ներհակության իմաստ: Օրինակ՝ Բանտապետի օգնականը գնաց, բայց և իսկույն ետ դարձավ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Կարելի էր ասել նաև՝ ա) Բանտապետի օգնականը գնաց և իսկույն ետ դարձավ, բ) Բանտապետի օգնականը գնաց, բայց իսկույն ետ դարձավ: Առաջին նախադասության բաղադրիչները թվարկվում են պարզապես որպես քերականորեն համազոր, իրար հաջորդող գործողություններ արտահայտող միավորներ (միավորական հարաբերություն): Երկրորդ նախադասության մեջ շեշտվում է գնալու ու ետ գալու գործողությունների հակադրությունը (հակասման ներհակություն):

եվ. ու, բայց, սակայն շաղկապների համատեղ դործածությամբ նշված երկու իմաստները համատեղվում են: Օրինակ՝ Զոհրակր անկախ իր կամքից դարձյալ վիրավորվեց այս կարգադրող ձևից, բայց և զսպեց իրեն (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Մանոթ է եղել յուր վշտերին և սակայն նրանց մասին ոչինչ չի հայտնել նրան (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Ընկած քաջերին հաջորդում էին քաջագույնները, և սակայն ափսազաց թագավորը զեռ կանգուն էր ինչպես քարածայռ (ն. տ.):

ԺԵՏՄԱՆ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 814. Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների ներհակությունը հաճախ հասնում է ժխտման նարաշնչության. մեկ մասով ժխտում է արտահայտվում, մյուս մասով՝ հաստատվում է ժխտվածի հակառակ երևույթը:

Այն ժամանակ ոչ թե Բագենյանի պես անխիղճ կերպով կվարվեր այնպիսի մի հրաշալի կնոջ հետ, այլ կաստվածացներ նրան, մինչև վերջին շունչը կպաշտեր նրան, ուրախությամբ կմեռներ նրա համար (ՆԴ, Մահը): Վասակը արագ... այս անգամ չձևացրեց, այլ իմեց ողջ գինին (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

§ 815. Ժխտման հարաբերությունը գերազանցապես մասնական ժխտում է արտահայտում, և այն ավելի հաճախ տարածվում է ստորոգյալի և նրա լրացումների վրա: Այսպիսի հարաբերությամբ կապված նախադասություններում ենթական մեծ մասամբ ընդհանուր է լինում, այսինքն՝ այս դեպքում նախադասություններն արտահայտված են լինում միավորված ենթակայով և բազմակի ստորոգյալներով: Օրինակ՝ Հիբանի աչքերն էլ չէին ճպճպում, այլ բացվում էին, անթարթ սևեռում նորեկի սեղմած բուռնցքին (ԱՖ, Կարմրաքար): Գյուղի շատ հարսերի նման նա ծամ չէր պահում, այլ կտրում էր ու գեղեցիկ խոպուպներ դարձնում (ՍԽ, Հողը, 1):

Ժխտման ներհակությունը կարող է վերաբերել միայն ստորոգյալներին: Օրինակ՝ Բարդիններն ասես ոչ թե խշշում, այլ նռաչում էին (ՍԽ, Հողը, 1): Մառուկենց ծերուկը Բարսեղի խոթքին չպատասխանեց, այլ միայն բաղմիմաստ ժպտաց (Ա. Սահ., Մալավ):

Ժխտման ներհակությունը կարող է վերաբերել ստորոգյալին

իր լրացումով կամ լրացումներով հանդերձ: Օրինակ՝ Զուրբ չի ընկել, այլ ինքն է իրեն նետել հեղեղի բերանը (ՍԽ, Հոդը, 2): Վահանը այս անգամ շխտտորեց ճամփան դեպի Հազարովների պարիսպները, այլ սանձը քաշելով սովորական կարճառոտ շավղով մտալ գյուղ (Ա. Սահ., Ծարավ):

Երբեմն ժխտումը կարող է վերաբերել ստորոգյալի լրացումներին միայն: Օրինակ՝ Ես ինձ համար չեմ մտածում, այլ քեզ համար քո ապագայի համար (ՍԽ, Հոդը, 2),

§ 816. Ժխտման ներհակությունը կարող է լինել լիակատար և վերաբերել ամբողջ նախադասությանը: Օրինակ՝ Այլևս արահետը չկա, այլ կանաչ բլուր է՝ գագաթին մի քար (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Ոչ թե երաժշտությունն է վատ, այլ ուղղակի դու չես հասնում այն: Ոչ թե ժամանակը պարբերաբար մաշել, տրորել էր այդ գեղեցիկ ամրոցը, այլ նա միանգամից սոսկալի կործանման զոհ էր դարձել (Բ, Աստղաբերդ):

Ժխտման ներհակության դեպքում կարող է ժխտվել բարդ համադասական նախադասության թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ բաղադրիչը: Մեծ մասամբ ժխտվում է առաջին բաղադրիչը: Այդ ժխտումն արտահայտվում է առավելապես երկու ձևով՝ ա) ոչ թե... այլ զուգադրական շաղկապի առաջին բաղադրիչով (ոչ թե) և բ) ստորագյալի ժխտական բնույթով: Օրինակ՝

ա) Ոչ թե նա է աշխատանք խնդրել, այլ մենք ենք նրան հրավիրել: Նա ոչ թե լսել է ինչ-որ տեղից, այլ անձամբ կարդացել է և գիտի ամբողջ եղելությունը:

բ Երազ չէր դա, այլ դաժան, այլանդակված իրականություն (ՀՔ, Նփրատի կամուրջին): Ոչինչ չկարողացա արտասանել, այլ միայն որքան ուժ ունեի, ամուր բռնեցի ձեռքից և գրեթե քարշ տվի հետևիցս (ՆԴ, Մահը): Դու տնտեսության մասին չես մտածում, ընկեր նախադաս, այլ քո հեղինակությունն ես ուզում պինդ պահել (ՍԽ, Հոդը, 1):

§ 817. Ոչ թե... այլ զուգադրական շաղկապի շարադասությունը պայմանավորված է ժխտման ծավալով և ժխտվող անդամի կամ անդամների շարադասությամբ:

Ոչ թե բաղադրիչը դրվում է առաջին լրիվ նախադասության սկզբում այն դեպքում, երբ ժխտումը լիակատար է, այսինքն՝ վերաբերում է ամբողջ նախադասությանը: Իսկ այլ բաղադրիչը միշտ

գրվում է Երկրորդ նախադասության սկզբում: Օրինակ՝ Ոչ քն լույսն աղոտ է, այլ դու վատ ես տեսնում: Ոչ քն գիրքն է անհետաքրքրական, այլ պարզապես դու տրամադրված չես կարդում:

Եթե ժխտումը վերաբերում է ստորոգյալին (և նրա լրացումներին), ապա սովորական շարահասության դեպքում ոչ քն բաղադրիչը գրվում է ստորոգյալից կամ նրա խմբից առաջ, այսինքն Լեթակայից (եթե այն կա, զեղչված չէ) և շխտվող լրացումից հետո: Ինչպես՝ Դա ոչ քն անտեղի բժախնդրություն է, այլ անհրաժեշտ բարեխղճություն ու պահանջկոտություն: Նա դժվար գործ ոչ քն ուրիշներին է հանձնարարում, այլ ինքն է կատարում: Ինչպես երևում է, ոչ քն-ից առաջ գրված են շխտվող բնդհանուր անդամներ:

Մանր.— Եթե ժխտումը վերաբերում է որևէ երկրորդական անդամի կամ Լեթակային, ապա սովորական շարահասության դեպքում դրանք գրվում են նախադասության վերջում, և ոչ քն-ն նախորդում է դրանց: Ինչպես՝ Նրանք հանդիպել են ոչ քն մայիսին, այլ հունիսին: Եկել է ոչ քն Արամը, այլ Աշոտը: Այսպիսի նախադասությունները բազմակի անդամներով նախադասություններ են և ոչ թե բարդ, Հմմտ. նրանք հանդիպել են մայիսին և հունիսին. Եկել են Արամն ու Աշոտը:

Այսպիսի նախադասության անդամների շրջուն շարահասության դեպքում ոչ քն-ն կարող է գրվել առաջին նախադասության սկզբում: Այս դեպքում օժանդակ բայը (կամ հանգույցը) գրվում է ժխտվող անդամից անմիջապես հետո, որն իր վրա է կրում տրամաբանական շեշտը: Հմմտ. Ոչ քն մայիսին են նրանք հանդիպել, այլ հունիսին: Ոչ քն Արամն է եկել, այլ Աշոտը:

§ 818. Բարդ համադասական նախադասության առաջին բաղադրիչի ժխտումը կարող է արտահայտվել նաև ոչ բառի գործածումով ժխտվող անդամի մոտ: Օրինակ՝ Նա այժմ ոչ միշտ (ոչ ամեն օր) է այցելում մեզ, այլ զալիս է միայն խիստ անհրաժեշտության դեպքում:

Քննվող տիպի նախադասությունների առաջին բաղադրիչում ժխտումը կատարվում է երբեմն ո՛չ... ո՛չ կրկնավոր շաղկապի միջոցով, եթե իհարկե առկա են ժխտվող բազմակի անդամներ: Օրինակ՝ Նա ո՛չ տեսել է, ո՛չ լսել, այլ ամեն ինչ ինքն է հորինում և պատմում:

§ 819. Ժխտման հարաբերությունը կարող է արտահայտվել նաև բարդ համադասական նախադասության երկրորդ մասի վերաբերմամբ: Այդպիսի հարաբերությունն արտահայտվում է ոչ թե, և ոչ թե, այլ ոչ թե շաղկապներով, որոնք դրվում են երկրորդ նախադասության սկզբում: Օրինակ՝ Այդ հերոսներն արժանի են, որ թաղավորը նրանց ընդառաջ և ոչ թե իրենք գան նրա կոշիկ (Մուր., Գևորգ Մարգարեանի): Դու պետք է նրանց օգնեիր, այլ ոչ թե սպասեիր, որ նրանք այդ խնդրեին: Դու պիտի զնայիր նրա մոտ, ոչ թե սպասեիր նրա հատուկ հրավերին:

Ինչպես երևում է, ժխտման ներհակությամբ բարդ համադասական նախադասությունների յուրահատկությունն այն է, որ նրանցում պարտադիր կերպով առկա է հակադրվող եզրերից մեկի մխտում և մյուսի՝ յաստատում: Իհարկե, հաստատում և ժխտում կարող են արտահայտվել համապատասխան այլ նախադասություններում ևս (հմմտ. Նղանակը դեռ չի տաքացել, շարունակում են տեղալ անձրևներ, գարնանային աշխատանքները չեն սկսել: Արամը չի սովորում, Աշոտը ընդունվել է և սովորում է հացող), սակայն դրանցում այն պարտադիր չէ, իսկ քննարկվող նախադասություններում՝ այն կառուցվածքային պարտադիր հասկանիչ է:

ՊԱՅՄԱՆԱՆԵՐԶԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՍՏՈՒՄ

§ 820. Պայմանա-ներհակական հարաբերությունը, ինչպես երևում է անվանումից, այնպիսի ներհակություն է, որ դուրսկցվում է որոշ պայմանականությամբ, կախված է որոշ պայմանից, Այդ պայմանը արտահայտվում է ոչ թե նախադասությամբ, այլ շաղկապով. բայց շաղկապի իմաստային վերաբերությունից որոշակիորեն հասկացվում է պայմանը: Որպես երկրորդ նախադասության արտահայտած գործողության կատարման պայման ենթադրվում է առաջին նախադասությամբ արտահայտված գործողության չկատարումը: Այսպես՝ Բաց արա, թե չէ նժույգովս դուրս կկտրեմ (ԴԴ, Վարդանանք, 1) նախադասության մեջ որպես դուրս կտրելու պայման կամ պատճառ հասկացվում է առաջին նախադասությամբ արտահայտված գործողության չկատարումը հմմտ. Բաց արա, թե չբացես, նժույգովս կկտրեմ:

§ 821. Պայմանա-ներհակական հարաբերությունն արտահայտվում է համանուն շաղկապներով ու շաղկապական կապակցություններով՝ քե չէ, եթե ոչ, ապա եթե ոչ, ապա քե ոչ, այլապես, հակառակ դեպքում: Զէ-ով (քե չէ, ապա քե չէ) բաղադրված ձևերը ոչ-ով բաղադրվածների (քե ոչ, եթե ոչ, ապա եթե ոչ) համեմատությամբ ոճական կիրառության տարբերություն ունեն, հատուկ են խոսակցական ոճին, իսկ ոչ-ով ձևերը շեշտված գրական երանգ ունեն: Ապա-ով սկսվող շաղկապները ավելի ուժեղ են շեշտում հակադրության իմաստը: Այլապես-ն ունի նույն քե չէ-ի իմաստը, միայն ավելի գրական ոճում է գործածվում: Այնպես որ, մասնակի ոճական, կիրառական տարբերություններով հանդերձ, վերոհիշյալ բոլոր շաղկապներն արտահայտում են պայմանա-ներհակական հարաբերություն:

§ 822. Պայմանա-ներհակական հարաբերությունն ունենում է տարբեր նրբերանգներ, որ արտահայտվում է տարբեր նախադասություններում դրսևորված դործողությունների հակադրության բնույթով ու փոխհարաբերությամբ: Հիմնական հակադրությունները հետևյալն են.

1. Պայմանա-ներհակական հարաբերությամբ կապված նախադասություններից առաջինում արտահայտվում է սլայման, որի չկատարման դեպքում ապահովում է մեկ այլ՝ անցանկալի դործողության կատարում: Օրինակ՝ Հեռացի՛ր, քե չէ արյունդ կթափեմ, դավաճան (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Ուղիղն ասա, ապա քե ոչ իսկույն քեզ կվռնդեմ (ՆԴ, Քնքույշ լարեր):

2. Պայմանա-ներհակական հարաբերությամբ կապված նախադասություններից առաջինում արտահայտվում է պայման, որի չկատարման, չլինելու դեպքում սույնում է տվյալ գործողության չկատարում, եղելության բացառում: Այս դեպքում երկրորդ նախադասությունն ունենում է ժխտական կառուցվածք. Օրինակ՝ Դու պետք է գաս, այլապես մենք չենք սկսի այդ աշխատանքը: Անհրաժեշտ է նախապատրաստվել, այլապես ոչինչ անել չենք կարող:

ՏՐՈՇԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 823. Համադաս նախադասությունները կարող են կապվել նաև տրոհական հարաբերությամբ, որի դեպքում համադաս նախա-

դասությունների արտահայտած երևույթներից մեկն է իրական կամ հնարավոր դիտվում: Այսպես՝ Պետք է կամ ապրել այնպես, ինչպես ուրիշներն են ապրում, կամ պետք է շապրել ամենեկին (ն՚)՝ հոսողը կամ... կամ շաղկապով կապակցված այս երկու բաղադրիչներից մեկն է համարում հնարավոր, իսկ մյուսը բացառում է:

Տրոհական հարաբերությունը գերազանցապես արտահայտվում է կամ շաղկապով, նրանով բաղադրված կամ քե, կամ էլ, և կամ, կամ թե չէ բաղադրյալ շաղկապներով, ինչպես և թե շաղկապով (հարցական կիրառությամբ):

§ 824. Տրոհական հարաբերությունը երկու հիմնական դրսևվորում ունի՝ րնդհանուր կամ բացառնակ տրոհում և մասնակի—իրադրական տրոհում:

1. Տրոհական հարաբերության ամենաբնորոշ արտահայտությունը րնդհանուր տրոհումն է, որ բնութագրվում է կապակցվող միավորների բացառման իմաստով և նրանցից միայն մեկի բովանդակության իրական լինելու հնարավորության նշումով: Օրինակ՝ Կբերես հոների ղեսպանին նրա մոտ, կամ նրա հետ կգնաս հոների թագավորի մոտ (ԳԴ, Վարդանանք, 1): Պետք էր մեծ գոհերի գնով գրավել դիմացի բարձունքը և թշնամուն ետ շարտել, կամ պետք էր մնալ պաշտպանական դիրքերում և սպասել նոր ուժերի:

Այս նույն հարաբերությունն ավելի շեշտված կերպով արտահայտվում է կամ շաղկապի կրկնության միջոցով՝ յուրաքանչյուր նախադասության սկզբում: Օրինակ՝ Վաղ թե ուշ նրանք պետք է կամ օտարություն գնային, կամ ետ վերադառնային հայրենի տունը (ԱԲ, Կյորես): Հիվանդը կամ լավանում է, կամ մեռնում (ԱԲ, հաղլացավ):

Տրոհվող միավորների քանակով պայմանավորված՝ կամ շաղկապը կարող է կրկնվել երկուսից ավելի անգամ: Ինչպես՝ Կամ ուշ էր եկել, կամ կարդալուց կմկմացել էր և կամ պարզ չէր ասել (ԱԲ, Կարմրաքար): Կամ մարդ է մեռել, կամ սոված էն, կամ տանտիրոջ ձեռքը նեղ տեղն է (ԱԲ, Բեա՛ն, Բեա՛ն):

Կամ շաղկապի կրկնության ղեպքում վերջին կամ-ից առաջ կարող է գործածվել սահմանափակող և շաղկապը՝ կաղմելով և կամ շաղկապական կապակցություն: Օրինակ՝ Գորգերի վրա նստած մարդիկ կամ քաշում էին ղալլանը և կամ ղանդաղ դրու-

ցում՝ թեյի բաժակները դատարկելով նույն դանդաղկոտությամբ (ԱԲ, հաշատուր Աբովյան)։

Այսպիսի կապակցություններում հարաբերությունը զգալի շափով մոտենում է պայմանա-ներհակական հարաբերությանը։ Ճիշտ է, տարբեր նախադասություններում արտահայտված իրողություններից մեկը բացասում է մյուսը, մի բան որ հատուկ է տրոհական կապակցությանը, բայց միաժամանակ առաջին նախադասությամբ արտահայտված գործողության չկատարումը պայման է դառնում երկրորդ նախադասությամբ արտահայտված գործողության կատարմանը։ Օրինակ՝ Կամ պետք է գյուղն անհապաղ տեղափոխել Արարատյան դաշտ, կամ ես այստեղ երկար չեմ մնա (ՍԽ, Հողը, 1)։ Կամ հող տվեք, հաց տվեք, կամ մենք մորեխի պես կոշնչացնենք ձեր քաղաքները (ԱԲ, հաշատուր Աբովյան)։

Կրկնվող կամ շաղկապներից երկրորդի մոտ էլ ավելացվելով ավելի է շեշտվում տրոհության հարաբերության իմաստը։ Կամ գելի բերան են ընկել, կամ էլ հոտից կտրվել են, ընկել Հասոյի ոչխարների մեջ (ՍԽ, Հողը, 2)։ էլ բաղադրիչը միաժամանակ խոսքին տալիս է ժողովրդա-խոսակցական ոճի որոշ երանգ։

2. Մասնակի-իրադրական տրոհումն այն երևույթն է, երբ տրոհումը ոչ թե բացարձակ է, այլ միայն տվյալ՝ համադաս նախադասությունում ներկայացվող այս կամ այն երևույթի, գործողության տեսակետից։ Այսպես՝ Ամեն օր նոր ու նոր լուրեր էին հասնում Արաքսի ափի գյուղը, կամ հենց այդ գյուղում էին լուրեր հորինվում Առաքելի մասին (ՀՔ, Կարոտ)։

Նախադասության երկու բաղադրիչները բացարձակորեն չեն տրոհվում և բացառում միմյանց։ Ավելին. կամ-ով շաղկապվող երևույթները երկուսն էլ իրական են ընդհանրապես։ Բայց այստեղ ևս կա տրոհում, բացասում, միայն թե տրոհման հարաբերությունը հասկացվում է ամեն մեկ երևույթի իրավիճակից մոտենալով։ Առաքելի մասին ամեն մի նոր լուր կամ դրսից էր հասնում Արաքսի ափի գյուղը, կամ հենց այդ գյուղում էր հորինվում։ Ուրեմն ամեն մի կոնկրետ դեպք հասկացվում է մյուսի բացասումով, այսինքն տրոհական հարաբերությամբ։ Սակայն, քանի որ տրոհումը բացարձակ չէ, ընդհանրապես նշված երկու գործողությունները նարավոր են ու իրական, ուստի այդ գործողությունները մի այլ դեպքում, ընդհանուր հարավորության տեսակետից կարող են

կապակցվել նույնիսկ միավորական հարաբերության՝ մասնավորապես արտահայտելով թվարկում:

Վերլուծենք այդպիսի մեկ փաստ ևս. Հիվանդությունը ավելի հաճախ էր նրան գցում անկողին, և օրեր շարունակ նա նստում կամ պառկում էր փայտե հնամյա մահճակալին, գրքեր կարդում, կամ թախծոտ աչքերը երկար հառած պահում պատուհանին (Սև, Հոդը, 2): Այս նախադասության մեջ կամ-ով կապակցված միավորների արտահայտած գործողություններն իրական են, կատարվում են, և արցին ընդհանուր ձևով մոտենալու դեպքում կարելի էր դրանք կապակցել նույնիսկ միավորական շաղկապներով: Տրոհումն այստեղ հասկացվում է տվյալ պահի, տվյալ գործողության տեսանկյունից: Այդ պատճառով էլ այսպիսի բաղադրիչները տարժամանակություն են ցույց տալիս, անկախ նրանց ունեցած քերականական ժամանակից:

Ահա այդպիսի օրինակներ. Պառկում էր ծիրանու տակ, կամ քնում ժայռի շվաքում, կամ էլ մեջքի վրա դառնում, ոտքերը ձգում հսկա մկրատի պես (ԱԲ, Լառ-Մարգար): Անգործությունից ձանձրացած մարդիկ կամ գնում էին բրուտանոց նարդի խաղալու ու մեկ-մեկ էլ գինի խմելու, կամ բարձրանում էին գյուղ (Սև, Հոդը, 2):

§ 825. Տրոհական հարաբերության իմաստը երբեմն ավելի թույլ կերպով է արտահայտվում ու որոշ առումով մոտենում միավորական հարաբերության: Այս դեպքում կամ շաղկապի հետ գործածվում է և միավորական շաղկապը՝ և կամ: Օրինակ՝ Ամիս ներով նոր գիրք չէր ավելանում կրպակում եղած գրքերին և կամ չէր պակասում նրանցից մեկը (Ա. Սահ., Մարավ):

§ 826. Տրոհական հարաբերության մի այլ տեսակը կարելի է անվանել բնութագրման կամ արտահայտական տրոհում, որի դեպքում միևնույն իրավիճակը, երևույթը ներկայացվում են հնարավոր տարբեր արտահայտություններով: Այսպիսի տրոհական կառուցվածքներով խոսողը կարողանում է առավել ճիշտ ու դիպուկ ներկայացնել տվյալ երևույթը: Օրինակ՝ (Հսկայական գրոյի) դատարկ շրջագծի միջով իր սարտոմորտալներն է կառարում կամ. հայերեն ասենք, իր գլուխկոնձին է անում համաշխարհային կրկեսի այն միմոսը, որի անունն է մարդկություն (ՆԴ, Մահը): Մեռնելուց հետո ժամանակը գոյություն չունի կամ, ուրիշ խոսքով,

գոյություն ունի այն, ինչ որ մենք անվանում ենք հավիտենականություն (ն. տ.):

Ինչպես երևում է օրինակներից, արտահայտական տրոհման հարաբերության դեպքում կամ շաղկապի մոտ հաճախ գործածվում են որոշ արտահայտություններ, ինչպես՝ ավելի ճիշտ. այլ կերպ ասած, այլ արտահայտությամբ, այլ բառերով ասած. և այլ խոսքով և այլն:

§ 827. Կան նաև հարցական ու երկբայական տրոհական համադասություններ, որոնք ունեն իրենց կառուցվածքային յուրահատկությունները: Այսպիսի նախադասությունների բաղադրիչների կապակցման հիմնական միջոցը թե՛ շաղկապն է: Օրինակ՝ Բայց դահիճներն արդեն հոգնե՞լ էին, թե՞ նրանց շար հոգիներում խրդաւարություն էր ծնել Օհան ծերունու մահը (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին): Գարեգինին հանդիպելու սաստիկ ցանկություն ուներ նա, թե՞ որոշել էր տեսնել իր հակառակորդին (ՍԽ, Հողը, 2): Քամի՞ն էր, թե՞ ծանրությունից էր, գերանները ճռճում էին (ԱԲ, Կարմրաբար):

Սակավ դեպքերում հարցական կամ երկբայական նշանակությունամբ գործածվում են կամ (ու նրանով բաղադրված) շաղկապներով կապակցված նախադասությունները: Այս դեպքում նրանց մեջ տրոհական իմաստը նկատելիորեն թուլանում է, և զգալի է դառնում թվարկման նշանակությունը: Օրինակ՝ Խոջա Բաղիրի ժառանգներն ի՞նչ հայ են, կամ Ավագիմովներն ի՞նչ հայ են, ասենք նրանց պապի անունը հայ է (ԱԲ, Կյոթես): Պապս էլ նրանց պիտի հարցներ, թե վարը պրծա՞ն, կամ թե այսինչ սարի խոտը ինչպե՞ս է (ԱԲ, Նամակ ուստայ թագավորին): (Ինչպես երևում է, վերջին օրինակում համադաս նախադասությունները համաստորագասական կառուցվածքի մեջ են մտնում):

ՀԱՎԱԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 828. Այս հարաբերության դեպքում նախադասության հիմնական մասին ավելանում է մի բաղադրիչ՝ նախադասություն, որը իմաստային ու կառուցվածքային տեսակետից հիմնական մասի հետ չի ձուլվում, չի գտնվում նույն մակարդակի վրա, այլ մի տեսակ հավելում է նախորդ՝ հիմնական մասի վրա: Այդ հավել-

լական բաղադրիչով նախադասության նախորդ մասի վերաբերյալ տրվում է մի լրացուցիչ բացատրություն, արվում է իմաստային, վերաբերմունքային հավելում, Օրինակ՝ Արամը մրցման մեջ զրավեց առաջին տեղը, և դա շատ ուրախացրեց ընկերներին: Երեխաները հաճույքով խաղում էին բակում, բայց արդեն շատ ուշ էր: Հակոբը պատվոգիր ստացավ, և դա նրա երկրորդ պատվոգիրն էր:

§ 829. Բարդ համադասական նախադասության կառուցվածքում⁵⁷ հավելական հարաբերությունն արտահայտվում է մի շարք շաղկապներով՝ և, ու, իսկ, բայց, սակայն, և այնուամենայնիվ, բայց և այնպես, ըստ որում, ընդ որում և այլն:

Թվարկված շաղկապներից երեւում է, որ հավելական կապակցությունների մեջ առկա է միավորականության և ներհակության որոշ իմաստ, սակայն այդ իմաստները էապես տարբերվում են բուն միավորական ու ներհակական հարաբերություններից, որոնցում նույն կարգի երկու (կամ ավելի) շարահյուսական միավորներ գտնվում են հավասարազոր հարաբերության մեջ: Մինչդեռ քննարկվող կապակցության մեջ բնորոշը հավելման հարաբերությունն է, որին կարող են զուգակցվել միավորականության, ներհակության որոշ տարրեր:

§ 830. Հավելական նախադասությունը սովորաբար դրվում է հիմնականից հետո: Օրինակ՝ Ես ուզում էի խաբված լինել չհասթափվելու համար, իսկ հիասթափումն այդ դեպքում մահ կլիներ ինձ համար (ՆԳ, Մահ): Շահյանը շարունակ լուռ էր և ինքն էլ էր զարմանում, թե ինչ է պատահում իրեն (Ն. տ.):

Սակավ դեպքերում հավելական նախադասությունը դրվում է միջադաս. բնկնում է հիմնական նախադասության մեջ: Օրինակ՝ Դու նրան ներել ես մի անգամ, իսկ նա դրա կարիքը շատ էր զգում, ներիր այս անգամ ևս, և դիր մեծահոգի:

Միջադաս հավելական նախադասությունը սովորաբար ունենում է միջանկյալ նախադասության արժեք:

§ 831. Հավելական կապակցության դեպքում, հավելական նախադասությամբ հաճախ արտահայտվում է հիմնական նախադասությանը մոթով լրացնող, ամբողջացնող, լրացուցիչ տեղե-

⁵⁷ Հավելական հարաբերությամբ կապվում են նաև նախադասության անդամներ, ինքնուրույն նախադասություններ:

կույթուն հաղորդող հավելյալ միտք: Օրինակ՝ Դա ավելի հարմար կլիներ, քանի որ ձեր համեմատությունն ինձ է վերաբերում, իսկ օձ անունը հենց կանանց համար են գործածում (ՆԴ, Մահ): Բուլորովին մեղմ հարցրեց երիտասարդը, սակայն այդ մեղմությունը ավելի վարհուրելի էր, քան առաջին ճիշդ (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան):

Հավելական նախադասությամբ կարող է արտահայտվել խոսողի վերաբերմունքը հիմնական նախադասությամբ արտահայտված երևույթի նկատմամբ: Օրինակ՝ Բնությունն այստեղ շատ գեղեցիկ է, այս լեռները, անտառները ուղղակի հրաշք են, ի՞նչ ես բնություն, մանավանդ լեռնային բնությունը խենթի պես եմ սիրում: Սիրելիս, նա չափից դուրս մեծ բան է երևակայում իրեն, իսկ պարծենկոտներին ես չեմ սիրում (ՆԴ, Մահ):

Հավելական նախադասությամբ արտահայտվում է որևէ բնական հանրացում, բնականական միտք, Օրինակ՝ Այն գործը, որին նվիրված եմ ես, պահանջում է անձնուրացություն, իսկ սիրո մեջ իր շրջանակից դուրս չկա այդպիսի անձնուրացություն (ՆԴ, Մահ): Տեսնո՞ւմ ես, ծառի վզիկի ամբողջ կեղևը պոկել են քո այդ թշնամիները, իսկ ծառն առանց կեղևի չի ապրի (ՍԽ, Հողը, 1):

ՀԱՄԱԿԱՍԱԿԱՆ ՏԱՐԻՐ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏՆՈՒՄԸ
ՄԻԵՎՈՒԹՅՈՒՆ, ԲԱՐԴ ԿԱՆԱԿԱՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋ

§ 932. Մեծ մասամբ յուրաքանչյուր համադասական նախադասության մեջ գրեցնվում է այս կամ այն շարահյուսական հարաբերությունը՝ միավորական, ներհակական, տրոհական, հավելական, Բնականաբար դա այդպես է երկանդամ (երկու նախադասությունից բաղկացած) համադասական նախադասության մեջ, ուր միայն մեկ հարաբերություն կարող է լինել: Սակայն մեկ հարաբերություն կարող է արտահայտվել երկուսից ավելի բաղադրիչ ունեցող նախադասություններում:

Այսպես. միայն միավորական հարաբերությամբ են կապված չետեյալ նախադասությունների բոլոր բաղադրիչները. Այժմ լերկ են լանջերը, արևը խանձել է ժայռերի մամուռը, անտառի հետ անհետացել են ծառերի ստվերում բսնող խոտերը, կուրացել են աղբյուրները (ԱԲ, Հյուսիսի ձորը): Ամեն տարի մի քար է ընկել պատից, մահը թեթև է թվացել, բողբոջ չի եղել, ոչ մի թաղ չի տե-

սել հրդեհ, գերանները փտել են առանց միանալու, բարերը չեն շիկնել կրակից (ն. տ.):

§ 833. Երկուսից ավելի բաղադրիչներով նախադասությունները կարող են կապված լինել միայն տրոհական հարաբերությամբ: Ամբողջ օրը եռույկն է ճամբարում. կամ հրապարակներում երգում, արտասանում են պիոներները, կամ կազմակերպում են տարբեր խաղեր ու մրցումներ, կամ բարձրաձայն պատմում են արշավներից տպավորությունները: Մարդկա՞նց աղմուկ էր, դարբնոցների՞ց էր գալիս, թե՞ փողոցներից անցնում էին բեռնած ֆուրգոններ (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզենիները):

Մակայն հաճախ միևնույն բարդ նախադասության մեջ տեղ են գտնում տարբեր կարգի համադասական հարաբերություններ, որոնցից մեկը սովորաբար իշխող դիրք է ունենում:

§ 834. Միևնույն բարդ նախադասության մեջ համատեղում են միավորական և ներհակական հարաբերությունները: Օրինակ՝ Նորից խոսում էինք և խոսում էինք ուրիշ բաների մասին, բայց նա արդեն պատրանքի մեջ էր, իրականությունը չքացել էր նրա համար մոտալուտ մահվան սպառնալից դեմքը անհետացել (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ): Երգի բառերը պարսկերեն էին, բան չէի հասկանում, սակայն մեղեդին հասկանալի լեզվով խոսում էր սրտիս հետ (Իս., Զիլի սուլթանի երգը): Բայց ա՛հ գալիս է ամառը, և նա թագուհուն ուղարկում է Սյունյաց ամառանոցները, իսկ ինքը գնում է Ուտիք, շաբաթներով նստում Սևորդյաց լեռներում Յիկի Ամրամի վրանների տակ, Ասպրամ իշխանուհու զբոսավայրերում (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

§ 835. Միևնույն բարդ համադասական նախադասության մեջ կարող են համատեղվել տրոհական և միավորական հարաբերությունները: Օրինակ՝ Կամ ինքը զորավոր է և պետք է փրկի իրեն, հասնի զորագնդին, հասցնի նրան տեղ, կամ ինքը ևս մնում է և ոչնչանում (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Գալիս է մեր հողը, մեր երկիրը, և՛ էր իրավունքը խի, մեզ կամ ստրուկ շինի, մեզ մեր իշխանից ավելի ճգմի, կամ երկրից դուրս քշի (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

§ 836. Հավելական հարաբերությունը կարող է հանդես գալ մյուս միավորական, ներհակական, տրոհական հարաբերությունների հետ միասին: Օրինակ՝ Եղանակը տաքացել է, գարնանաշանը սկսվել է, բայց որում այս տարի սկսվել է ժամանակին ու

լավ նախապատրաստված: Մենք մնում ենք այստեղ, իսկ նրանք գնում են Մոսկվա, և այդ մասին ես հենց նոր լսեցի: Կամ պետք է նրան ընդունել աշխատանքի, կամ պետք է անմիջապես պատասխանել գրավոր՝ հիմնավորելով մեր ժողովը, իսկ մեր ժողովը հիմք կարծում եմ, չունենք:

§ 837. Համադասական հարաբերության բոլոր տեսակների իրար հետ հանդես գալիս սկզբունքորեն հնարավոր է: Այս հարցում սահմանափակումը երկու պատճառով է լինում: Նախ՝ տարբեր հարաբերություններ տարբեր չափով կարող են զուգակցվել իրար հետ: Երկրորդ՝ միևնույն նախադասության մեջ բազմազան հարաբերությունների գործածումը երբեմն հանգեցնում է ոճական անհարթության ու խրթինության:

ԲԱՐԴ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 838. Բարդ նախադասության բաղադրիչների ստորադասական կապակցության մեջ պարզ նախադասություններից մեկը ամբողջ բարդ նախադասության կառուցվածքային կենտրոնն է, գերադաս մասը, իսկ մյուսը գտնվում է նրանից շարահյուսական կախվածության մեջ՝ գրավելով առաջինի որևէ անդամի շարահյուսական դիրքը կամ լրացնելով ամբողջ գերադաս մասին: Այսպիսի նախադասությունները կոչվում են բարդ ստորադասական:

Բարդ ստորադասական նախադասության գերադաս մասը հանդիսացող նախադասությունը քերականադիտության մեջ կոչվում է գլխավոր նախադասություն, իսկ շարահյուսորեն նրանից կախվածության մեջ գտնվող, նրան ստորադասված մասը՝ երկրորդական նախադասություն:

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև կարող են լինել բազմաթիվ իմաստային փոխհարաբերություններ՝ պայմանավորված երկրորդական նախադասության բնույթով և նրա գրաված շարահյուսական դիրքով:

Հստ իրենց բնույթի երկրորդական նախադասությունները բաժանվում են երկու խմբի. 1) գլխավոր նախադասության որևէ անդամի շարահյուսական դիրք ունեցող, որևէ անդամի պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասություններ, 2) ամբողջ գլխավոր նախադասությանը լրացնող երկրորդական նախադասություններ:

Առաջին տեսակի երկրորդական նախադասությունները կարող են կատարել գլխավոր նախադասության բոլոր անդամների պաշտոնները: Նրանք կարող են լինել և՛ գլխավոր անդամներ՝ կատարելով ենթակայի ու ստորոգելիական վերագրի շարահյուսական պաշտոն, և՛ գործածվել գլխավոր նախադասության որևէ անդամի իմաստային ծավալման հետևանքով՝ կատարելով զոյականով կամ բայով արտահայտված անդամների զանազան պաշտոններ:

Ընդունված է երկրորդական նախադասություններն անվանել նախադասության այն անդամների անուններով, որոնց պաշտոնը նրանք կատարում են:

Ըստ իրենց կատարած շարահյուսական պաշտոնի՝ երկրորդական նախադասությունները կարելի է բաժանել 3 խմբի՝

1. նախադասության գլխավոր անդամների պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասություններ. սրանք իրենց հերթին բաժանվում են երկու տեսակի՝

ա) ենթակա երկրորդական նախադասություններ

բ) ստորոգելիական երկրորդական նախադասություններ

2. գլխավոր նախադասության ենթակայի կամ զոյականով արտահայտված այլ անդամի լրացնող երկրորդական նախադասություններ. սրանք բաժանվում են հետևյալ տեսակների՝

ա) որոշիչ երկրորդական նախադասություններ

բ) բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններ

գ) հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններ

3. գլխավոր նախադասության ստորոգյալին կամ բայով արտահայտված այլ անդամի լրացնող երկրորդական նախադասություններ: Սրանք ևս իրենց հերթին բաժանվում են երկու խմբի՝

ա) խնդիր երկրորդական նախադասություններ, որոնք կատարում են կամ ուղիղ խնդրի, կամ որևէ անուղղակի խնդրի պաշտոն:

բ) պարագա երկրորդական նախադասություններ, որոնք ունեն հետևյալ ենթատեսակները՝ տեղի, ժամանակի, ձևի, չափի, համեմատության, պատճառի ու հիմունքի, նպատակի, հետևանքի, պայմանի, զիջական կամ հակառակ հիմունքի երկրորդական նախադասություններ:

Վերը նշված տեսակներից առանձնանում են այն երկրորդական նախադասությունները, որոնք ոչ թե կատարում են նախադա-

սության որևէ անդամի պաշտոն, այլ լրացնում, բացահայտում են ամբողջ գլխավոր նախադասության բովանդակությունը:

§ 839. Ստորադասական կապակցությունը տարբեր բնույթի երկրորդական նախադասությունների առկայության դեպքում իրացվում է տարբեր քերականական միջոցներով, իսկ ամբողջ բարդ ստորադասական նախադասությունը ունենում է իմաստային և կառուցվածքային ուրույն առանձնահատկություններ:

Ըստ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցության եղանակի՝ բարդ ստորադասական նախադասությունները լինում են երկու տեսակ.

ա) շաղկապավոր բարդ ստորադասական նախադասություններ, որոնց մեջ սրպես գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցության հիմնական միջոց ծառայում են շաղկապներն ու հարաբերական բառերը.

բ) անշաղկապ կամ շարահարությամբ միացած բարդ ստորադասական նախադասություններ, որոնց մեջ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցության համար օգտագործվում են քերականական այլ միջոցներ: Շաղկապներն ու հարաբերական բառերն այստեղ բոլորովին բացակայում են:

ԳԼԽԱՎՈՐ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԲԱԸՆԵՐԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՄԲ

§ 840. Բարդ ստորադասական նախադասությունների մասերի միջև եղած շարայնության կախվածության՝ ստորադասության արտահայտման համար լեզվում գործառնում են կապակցության հատուկ միջոցներ՝ ստորադասական շաղկապներն ու հարաբերական դերանունները: Սրանք հնարավորություն են տալիս արտահայտելու բարդ նախադասության մասերի միջև եղած իմաստային բացմատեսակ հարաբերությունները՝ Իհարկե, այդ հարաբերությունները արտահայտելու համար նշանակություն ունեն նաև այլ քերականական միջոցները, սակայն շաղկապների և հարաբերական բառերի առկայության դեպքում դրանք ունենում են երկրորդական նշանակություն, հանդես են գալիս որպես ստորադասական հարաբերություն արտահայտելու օժանդակ միջոցներ:

Շաղկապներն ու հարաբերական դերանունները հանդես գալով որպես շարահյուսական կախվածության արտահայտման միջոցներ, որակապես տարբերվում են իրարից:

Շաղկապները կատարում են միայն մեկ դեր՝ կապում են երկրորդական նախադասությունը գլխավորի հետ՝ տալով նրան հատուկ իմաստային երանգ, սակայն չեն հանդիսանում երկրորդական նախադասության անդամ, թեև միշտ հանդես են գալիս երկրորդական նախադասության կազմում: Դա բխում է շաղկապների խոսքի մասային առանձնահատկությունից. նրանք զուրկ են նյութական բովանդակությունից և ցույց են տալիս միայն քերականական հարաբերություններ: Այսպես՝ Նվ բարեսիրտ լուիդան չէր ձանձրանում նրա հարցերից, որովհետև նրա համար հաճելի էր խոսել յուր ապագայի մասին (Շիրվ., Արտիստը): Բարդ ստորադասական նախադասության մեջ որովհետև շաղկապը կապել է պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունը գլխավորի հետ, գտնվում է երկրորդական նախադասության կազմում, սակայն նախադասության անդամ չէ:

§ 841. 1. տարբերություն շաղկապների, հարաբերական բառերը համատեղում են երկու պաշտոն՝ կապում են երկրորդական նախադասությունը գլխավորի հետ և միաժամանակ կատարում երկրորդական նախադասության որևէ անդամի պաշտոն՝ իշենգ նյութական բովանդակությունն ստանալով գլխավոր նախադասության այն անդամներից, որոնց լրացումն են հանդիսանում տվյալ երկրորդական նախադասությունները. օրինակ՝ Այսպիսի կսկիծով քնից զարթնում են այն մարդիկ, որոնք նախորդ օրը կորցրել են անշափ, [՝անկապին մի բան (նջ, Հացալվան): Բերված օրինակում որոնք հարաբերական դերանունը մի կողմից կապում է որոշիչ երկրորդական նախադասությունը գլխավորի հետ, մյուս կողմից երկրորդական նախադասության մեջ կատարում է ենթակայի պաշտոն: Հարաբերական բառը թվով համաձայնվում է գլխավոր նախադասության լրացվող անդամի հետ (... մարդիկ, որոնք...), իսկ հոլովական ձևը ստանում է ըստ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած շարահյուսական պաշտոնի (վերևի օրինակում հարաբերականը զրկված է ուղղական հոլովով, որովհետև երկրորդական նախադասության մեջ ենթակա է): Այդ պատճառով գրլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցությունը հարաբերական բառերով ավելի սերտ է:

§ 842. Ժամանակակից հայերենում շաղկապներն ու հարաբերական բառերը սովորաբար դրվում են երկրորդական նախադասությունների սկզբում: Սակայն երբեմն նրանք կարող են փոխել իրենց տեղը և դրվել երկրորդական նախադասության մեկ կամ մի քանի անդամներից հետո: Օրինակ՝ Ով գիտի, հիմա ով վեր է կենում, Գլխին էս տեսակ գդակ է դնում (ՀԹ): Աշխարհի բոլոր մարդիկ եթե այս կնոջ պես լինեին, պատերազմ չէր լինի (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Այս երևույթը հատկապես տարածված է ժողովրդական խոսակցական լեզվում:

§ 843. Դիսավոր և երկրորդական նախադասությունների շաղկապավոր կապակցության մեջ մեծ դեր ունեն նաև հարաբերյալ բառերը: Դրանք մեծ մասամբ դերանուններ են կամ անորոշ նշանակություն ունեցող բառակապակցություններ (այն, այնպիսի, նա, այնտեղ, այն ժամանակ, մի րան և այլն), որոնք կատարում են դիսավոր նախադասության որևէ անդամի պաշտոնը, սակայն միայն ձևականորեն, որովհետև գուրկ լինելով իրենց կոնկրետ նյութական բովանդակությունից, արժեք են ստանում միայն երկրորդական նախադասությունների միջոցով: Վերջիններս այս դեպքում ծառայում են նրանց նյութական բովանդակություն տալուն: Հարաբերյալ բառը կարող է համապատասխանել միայն այն երկրորդական նախադասությանը, որը կատարում է գլխավորի որևէ անդամի պաշտոն:

Հարաբերյալները ենթադրել են տալիս երկրորդական նախադասության առկայությունը և օժանդակում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցությանը՝ այն դարձնելով ավելի սերտ: Իրենց շարահյուսական հատկություններով հարաբերյալները որոշ չափով մոտենում են հարաբերական բառերին: Վերջիններին նման նրանք ևս ունեն և՛ նյութական, և՛ սպասարկու խոսքի մասերի հատկությունները: Այն, որ հարաբերյալ բառը հանդես է գալիս որպես գլխավոր նախադասության անդամ, նրան մոտեցնում է նյութական խոսքի մասերին, իսկ այն, որ նա օժանդակում է ստորուպատական հարաբերության արտահայտմանը՝ մատնանշելով երկրորդական նախադասության առկայությունը և շարահյուսական պաշտոնը, նրան մոտեցնում է սպասարկու խոսքի մասերին:

§ 844. Երկրորդական նախադասությունները հաճախ դրվում

են հարաբերյալներից անմիջապես հետո: Այդ դեպքում երբեմն հարաբերյալների և շաղկապների (կամ հարաբերական բառերի, կապն այնքան է սերտանում, որ առաջինները կորցնում են իրենց ինքնուրույնությունը, դադարում են նախադասության անդամ լինելուց և միանալով շաղկապներին, վերածվում են բարդ շաղկապների բաղադրիչներին: Այդպես են առաջացել այնպես որ հետևանքի շաղկապը, մասամբ նաև՝ այնքանով, որքանով որ հիմունքի շաղկապը: Մյուս դեպքերում հարաբերյալների և շաղկապների (կամ հարաբերական բառերի) կապը դեռևս այնքան սերտ չէ, որ դրանք համարենք բարդ շաղկապներ: Այն պատճառով, որ, այնպես, ինչպես, նրա համար, որ, այն ժամանակ, երբ և այլն չենք կարող համարել բարդ շաղկապներ, որովհետև նրանց մի մասը՝ հարաբերյալները մտնում են գլխավոր նախադասության կազմի մեջ՝ կատարելով նրա որևէ անդամի պաշտոնը (պատճառի, ձևի, նպատակի, ժամանակի պարագաներ), իսկ մյուս մասը՝ շաղկապները, երկրորդական նախադասության կազմի մեջ:

Հարաբերյալ բառերը կատարում են նաև այն դերը, որ իրենց վրա են կենտրոնացնում ամբողջ բարդ նախադասության տրամաբանական շեշտը՝ դրանով ընդգծելով երկրորդական նախադասության բովանդակությունը:

§ 845. Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների շաղկապավոր կապակցության ժամանակ ստորադասական հարաբերության արտահայտման օժանդակ բերականական միջոցները հետևյալներն են.

ա) Բարդ ստորադասական նախադասության մասերի շարադասությունը: Հայերենում սովորաբար երկրորդական նախադասությունը դրվում է գլխավորի այն անդամից հետո, որին լրացնում է: Օրինակ՝ Տնակը, ուր ապրում էր Մոսին, գտնվում էր գյուղի ծայրում: Կամ՝ Սակայն նրանք շատ ազդու կերպով հասկացրել էին, որ ղեռ չեն հասել այն օրերը, և որ հողի Տերը հա է, ով ում ունի, ով ունի կուպիտ և գազանային բոունց (ՎՓ, Հողի աշխատավորը): Այդ պատճառով երկրորդական նախադասությունները սովորաբար լինում են վերջադաս կամ միջադաս: Համեմատաբար ազատ շարադասություն ունեն պարագայ երկրորդական նախադասությունները, որոնք շատ հաճախ լինում են առաջադաս:

բ) Գլխավոր նախադասության անդամների շարադասություն:

նր: Ստորագասական կապակցությունն օժանդակելու համար երբեմն զլխավոր նախադասության անդամները փոխում են իրենց սովորական շարադասությունը: Այսպես՝ երբ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը լրացնում է զլխավոր նախադասության մեջ հատկացուցչի պաշտոն կատարող անդամի, վերջինս երկրորդական նախադասությանը մոտ զրվելու համար հաճախ փոխում է իր սովորական շարադասությունը և զրվում է հատկացյալից հետո՝ օրինակ՝ ...Որպես պղնձակուռ արձան ժողովրդական ոգու, որին վրդովել է քննամին (ԶԴ, Քննություն):

գ) Բարդ ստորագասական նախադասության բաղադրիչ բառերը: Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կազմում հաճախ հանդես են գալիս եղանակավորող բառեր և մակբայներ (հենց, հավանաբար, ըստ երևույթին, հազիվ, արդեն, դեռ, նոր, հանկարծ, նիշտ և այլն), որոնց օգնությամբ ավելի հստակ են դառնում նրանց միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունները: օրինակ՝ Նա սկսեց վերաբերվել դեպի ամուսինը նիշտ այնպես, ինչպես ես էի վերաբերվում (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Կամ՝ Ձիավորները հազիվ էին հասել զառիթափի կեսին, երբ սկսվեց սանձադերժ ու ահագնաթափ հեղեղը (Սն, Հողը):

դ) Պայմանի և ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություններում ստորադասական հարաբերության արտահայտման և զլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունները զրսևորելու մեջ մեծ դեր է կատարում բայերի եղանակների ու ժամանակների հաջորդականությունը: Այսպես, օրինակ, երբ զլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև առկա է միաժամանակության իմաստային փոխհարաբերությունը, նրանց ստորոգյալները ժամանակով հաճախվում են, կամ՝ երբ պայմանի երկրորդական նախադասության մեջ օգտագործվում է րդական եղանակ, զլխավորի մեջ նրան համապատասխանում է պայմանական եղանակ և այլն:

Բարդ ստորագասական նախադասությունների կապակցությունը շաղկապների և հարաբերական բառերի միջոցով մեծ տարածում ունի հատկապես գրավոր խոսքի մեջ: Բանավոր խոսքում ավելի շատ օգտագործվում է նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը:

ԲԱՐԴ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆՇԱՀԿԱՊ
(ՇԱՐԱՀԱՐԱԿԱՆ) ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 846. Բարդ ստորադասական նախադասությունների անշաղկապ (շարահարական) կապակցության ժամանակ բաղկացուցիչ մասերի միացման և մեկ ամբողջություն կազմելու համար չեն օգտագործվում հատուկ ձևաբանական-շարահյուսական միջոցներ. այսինքն՝ շաղկապներ ու հարաբերական բառեր: Դրանց փոխարեն այստեղ որոշիչ դեր են կատարում կառուցվածքային այլ տարրեր, քերականական և բառային այլ միջոցներ, որոնք շաղկապավոր կապակցության ժամանակ օժանդակ դեր ունեն:

Դրանցից ամենակարևորը հնչերանգն է, ապա շարադասությունը, բայերի եղանակա-ժամանակային ձևերի հարաբերակցությունը, որոշ բառերի գործածությունը և այլն: Այստեղ կտանք դրանց միայն նամատու նկարագիրը՝ հիմնական ուսումնասիրությունը թողնելով հաջորդ գլուխներին, որովհետև այս միջոցները անշաղկապ բարդ նախադասության տարբեր տեսակներում կատարում են տարբեր դեր: Մի դեպքում կարևոր է մի գործոնը, մի այլ դեպքում՝ մյուսը:

§ 847. Տոնի բարձրացման և արտասանության ուժի զգալի մեծացման միջոցով հնչերանգը անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասություններում ակտիվ մասնակցում է բաղկացուցիչ մասերի իմաստային հարաբերությունների գրսևորմանը և այդ պատճառով նանդիսանում է նրանց միջև եղած շարահյուսական կապի հիմնական միջոցը: Այն օգտագործվում է նաև խոսքին արտահայտչականություն, դիպուկություն տալու համար:

Հնչերանգի դերը անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների բնույթը որոշելիս ցույց տալու համար բավական է ասել, որ միևնույն անշաղկապ նախադասությունը տարբեր հնչերանգով արտասանելիս հաճախ փոխում է իր բնույթը: Այսպես՝ կարող եմ՝ գնացեմ: Երբ այս նախադասությունը արտասանում ենք առաջին բաղադրիչի վերջում ձայնի զգալի բարձրացումով, այն ստանում է պայմանի երկրորդական նախադասության բնույթ (եթև կարող եք, գնացեք), իսկ երբ արտասանում ենք առաջին բաղադրիչի վերջում ձայնի որոշակի իջեցումով և երկու բաղադրիչների միջև ավելի երկար զադարով (կարող եք, .) գնացեք), այն

ստանում է հիմունքի երկրորդական նախադասության բնույթ (Քա-
նի ու կառող եւ, գնացե՛ք կամ՝ կառող եւ, հետևաբար գնացե՛ք):
Կետադրության միջոցով հնչերանգային այս տարբերությունները
հաճախ հնարավոր չի լինում լրիվ դրսևորել: Այստեղ օգնության է
գալիս խոսքային միջավայրը, բնագիրը, որի մեջ անշաղկապ բարդ
նախադասության բնույթը վերջնականապես որոշակի է դառնում:
Այդ է պատճառը, որ անշաղկապ բարդ նախադասությունների
բնույթը որոշելիս դրանք պետք է վերցնել անպայման բնագրում:

Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասություններին
հատուկ են հնչերանգի հիմնականում երկու տեսակ՝ նախազդու-
շական և բացատրական: Նախազդուշական հնչերանգը հատուկ է
այն անշաղկապ նախադասություններին, որոնց առաջին մասն է
ստորադասված երկրորդին: Այս նախադասությունների առա-
ջին մասի վերջում ձայնը բավականաչափ բարձրանում է՝ այդ-
պիսի բարձր վիճակում պահպանվում է երկրորդ մասի սկզբում,
ապա աստիճանաբար իջնում է: Գլխավոր և երկրորդական նախա-
դասությունների միջև լինում է զգալի դադար: Օրինակ՝ Աչքդ թե-
մեցիր—բանիդ տերը չես (ՀԹ): Նրբ գլխավոր նախադասությունը
անշաղկապ բարդ նախադասության առաջին մասն է, անշաղկապ
բարդ նախադասությունը ունենում է բացատրական հնչերանգ. ա-
ռաջին՝ գլխավոր մասի վերջում լսվում է ձայնի որոշ իջնում
դրան հաջորդում է մի փոքր դադար, ապա երկրորդ մասի սկզբում
ձայնը կտրուկ բարձրանում է. օրինակ՝ Նրբեմն նկատում էի նրա
մոտ էին զալիս անձամեր մաշկիկ (Բ, Կայծեր):

§ 848. Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասու-
ներում դոտություն ունի բաղկացուցիչ մասերի որոշակի շաղկա-
սություն: Այստեղ մասերի շարահասության փոփոխություն կամ
բոլորովին անհնարին է (հմտ.՝ Տեսավ, չեն գալիս. դուռ չեն բաց
անում և Չեն գալի. դուռ չեն բաց անում, տեսավ) կամ էլ առաջաց-
նում է իմաստային որոշակի փոփոխություններ (հմտ. Կռանում,
բարձրացնում են ֆաբր—բացվում է նրանց առաջ մի մութ մեքե-
նահաբկ և Բացվում է նրանց առաջ մի մութ ներհանահաբկ. կռա-
նում բարձրացնում են ֆաբր):

Երկրորդական նախադասությունը անշաղկապ կապակցության
ժամանակ չի կարող միջադաս լինել: Այն լինում է առաջադաս կամ
վերջադաս:

§ 849. Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների բաղկացուցիչ մասերի կապակցության մեջ հաճախ շատ մեծ դեր են խաղում բառական տարրերը, որոնք երբեմն տիպականացվում, ընդհանրացվում են և հնչերանգի հետ միասին հանդես են գալիս որպես նախադասությունների՝ մի անշաղկապ բարդ ամբողջության մեջ միավորվելու հատուկ շարահյուսական միջոցներ: Այդպիսին է, օրինակ, ընդհանուր-անորոշ, բացահայտվելու կարիք ունեցող բառերի առկայությունը գլխավոր նախադասության մեջ (օրինակ՝ Նա ուներ մի սովորություն, երեկոները միշտ զուրս էր դալիս զբոսանքի):

§ 850. Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասության կազմության համար կարևորություն ունի բայ-ստորոգյալների ժամանակային ձևերի հարաբերական կիրառությունը, որով և հաճախ որոշվում է նախադասության բնույթը: Այդպիսին են հատկապես ժամանակային և պայմանի հարաբերություններ արտահայտող բարդ նախադասությունները: Օրինակ՝ Մի անգամ էլ առև, կպարևո՞ւ (ԳՄ, Բալլադ Չալոյի և առաջին սիրո մասին): Տեսան տանը չի կարողանում ծառայի՝ խանութ տառան Գիքորին (ՀԽ, Գիքոր):

§ 551. Ի տարբերություն շաղկապավոր բարդ ստորադասական նախադասությունների, որոնց մեջ գլխավոր նախադասությունը կարող է ունենալ մի քանի երկրորդական նախադասություններ, անշաղկապ կապակցության ժամանակ գլխավոր նախադասությունը կարող է ունենալ միայն մեկ ստորադաս նախադասություն. իհարկե չի բացառված, որ երկրորդական նախադասությունը իր հերթին լինի բարդ:

Անշաղկապ բարդ նախադասությունները հանդես են գալիս որպես համապատասխան շաղկապավոր նախադասությունների շարահյուսական համանիշներ: Սակայն ի տարբերություն շաղկապավոր բարդ նախադասությունների, որոնց մեջ շնորհիվ շաղկապների ու հարաբերական բառերի՝ բաղադրիչների միջև եղած հարաբերություններն արտահայտվում են ավելի որոշակի ու հստակորեն, անշաղկապ նախադասություններն ավելի պակաս որոշակիությամբ են արտահայտում այդ հարաբերությունները, մտքի տարբեր երանգները: Այդ է պատճառը, որ նրանց կիրառության ուղորդը ավելի նեղ է: Նրանք քիչ են գործածվում հատկապես գիտա-

կան գրականության մեջ, որտեղ պահանջվում է խիստ ճշգրտություն:

Անշաղկապ բարդ նախադասությունները շատ են տարածված հատկապես ժողովրդական խոսակցական լեզվում, ասացվածքների, առածների մեջ: Դրան նպաստում է այն հանգամանքը, որ բանավոր խոսքն ունի շարահյուսական հարսբերություններն արտահայտելու այնպիսի հարուստ միջոց, ինչպիսին հնչերանգն է: Կենդանի խոսակցական լեզվից անշաղկապ բարդ նախադասությունները մուտք են գործում գեղարվեստական գրականության, հատկապես երկախոսությունների և չափածո խոսքի մեջ: Նրանց գործածությունը խոսքը դարձնում է ավելի կենդանի, դիպուկ, պատկերավոր և արտահայտիչ: Վերջերս նկատվում է անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների տարածումը նաև հրապարակախոսության լեզվում:

§ 852. Ժամանակակից հայերենում բարդ ստորադասական նախադասությունները հանդես են գալիս պարզ և բարդ կառուցվածքով: Պարզ կազմություն ունեն այն բարդ ստորադասական նախադասությունները, որոնք երկբաղադրիչ են, այսինքն՝ բաղկացած են մեկ գլխավոր և մեկ երկրորդական նախադասություններից ինչպես՝ Շուտերը ծիծաղեցին, որովհետև Շուտունց Աբելը չի սղջ կյանքում իրենց գյուղից և գավառակային ավանից այն կողմը չէր եղել (ԱԲ, Սպիտակ ձին):

Բարդ կազմություն ունեն այն բարդ ստորադասական նախադասությունները, որոնք բաղկացած են մեկ գլխավոր և մի քանի երկրորդական նախադասություններից, որոնք իրար նկատմամբ, ինչպես նաև գլխավոր նախադասության նկատմամբ կարող են ունենալ տարբեր հարաբերություններ: Այսպես՝ հաճախ երկրորդական նախադասությամբ են արտահայտված լինում գլխավոր նախադասության ոչ թե մեկ, այլ մի քանի անդամները. օրինակ՝ Ցանկանալով օգնել այն ընտանիքին, որը նրան թափեցում էր, գնաց կայարան, որպեսզի փակուղում կանգնած բաց վագոնից մի ֆիշ փառածուխ բերի (Թարգմ.): Այս բարդ ստորադասական նախադասության մեջ երկրորդական նախադասությամբ են արտահայտված «ցանկանալով օգնել այն ընտանիքին նա գնաց կայարան» գլխավոր նախադասության երկու անդամը՝ ընտանիքին փառի որոշիչը և զնաց ստորոգյալի նպատակի պարագան: Այս դեպ-

քում երկրորդական նախադասությունները առանձին-առանձին ստորադասվելով զլխավոր նախադասությանը, իրար հետ շարահյուսական կապի մեջ չեն լինում:

Երբեմն զլխավոր նախադասության մեկ անդամը ունենում է ոչ թե մեկ, այլ երկու կամ ավելի նույն բնույթի լրացում-երկրորդական նախադասություն: Վերջիններս իրար նկատմամբ ունենում են համադասական հարաբերություն և միասին վերցրած ստորադասվում են զլխավոր նախադասությանը: Այսպիսի երկրորդական նախադասությունները կոչվում են համաստորադաս երկրորդական նախադասություններ: Օրինակ՝ Եվ ես դժվար եմ հիմա հավատում, որ այսֆան մոտ են աստղերն այս սուտակ, որ ման եմ գալիս ոչ քե հեֆիաթում, այլ այս փառավոր պարիսպների տակ (ՀՄ): Բերված օրինակում զլխավոր նախադասության ստորոգյալն ունի երեք անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասություն-լրացում, որոնք իրար նկատմամբ համադասական հարաբերության մեջ են (և՛ որ այսֆան մոտ են աստղերն այս սուտակ, որ ման եմ գալիս ոչ քե հեֆիաթում, այլ այս փառավոր պարիսպների տակ): Համաստորադաս նախադասությունները շարադասվում են մեկը մյուսից հետո և կապակցվում են միեկնույն կամ նույն բնույթի ունեցող ըստորադասական շաղկապական բառով (տե՛ս վերևի օրինակի առաջին երկու համաստորադաս նախադասությունները): Նրանք կարող են նաև իրար հետ միանալ համադասական շաղկապներով և որպես մեկ սամբողջություն ստորադասվել զլխավոր նախադասությանը (տե՛ս օրինակի վերջին երկու համաստորադաս նախադասությունները):

§ 853. Հաճախ բարդ ստորադասական նախադասության կազմի մեջ մտնող երկրորդական նախադասությունների միջև լինում է ճաշօրդական ստորադասության հարաբերություն, այսինքն՝ երկրորդական նախադասություններից մեկը լրացնում է զլխավոր նախադասությանը, իսկ մյուսը այդ երկրորդական նախադասությանը, մի երրորդը՝ այս վերջինին և այլն: Այն երկրորդական նախադասությունը, որը լրացնում է բարդ ստորադասական նախադասության ոչ թե զլխավոր նախադասությանը, այլ մեկ այլ երկրորդական նախադասության, կոչվում է ենթաստորադաս երկրորդական նախադասություն: Օրինակ՝ Երբ խոսք էր լինում, որ պիտի բաժանվեն, որովհետև լևոնը գնալու է Մոսկվա սովորելու:

կարծես առուն վշտակցում էր Լուսիկին (ԱԲ, Սև «հացը»)։ Այստեղ ընդգծված երկրորդական նախադասությունը ենթաստորադաս է, որովհետև լրացնում է ոչ թե գլխավոր նախադասությանը, այլ մեկ այլ երկրորդական նախադասության (ուր պիտի բաժանվեն)։ Վերջինս այս դեպքում կատարում է երկակի դեր՝ մի կողմից ստորադասվում է գլխավոր նախադասությանը, մյուս կողմից համարվում է գերադաս՝ մեկ այլ երկրորդական նախադասության համար։ Ենթաստորադաս նախադասությունը ևս իր հերթին կարող է ունենալ երկրորդական նախադասություն-լրացում, որի համար այն գերադաս է։ Ըստ հաջորդական ստորադասության մեջ ունեցած տեղի՝ ենթաստորադաս նախադասությունները լինում են երկրորդական կարգի, երրորդական կարգի, չորրորդական կարգի և այլն։ Երկրորդական կարգի է այն ենթաստորադաս նախադասությունը, որը լրացնում է անմիջապես գլխավորին լրացնող երկրորդական նախադասությանը (տե՛ս վերևի օրինակը)։ Երկրորդական կարգի է այն ենթաստորադաս նախադասությունը, որը լրացնում է երկրորդական կարգի նախադասությանը և այլն։ Երրորդական, չորրորդական և հաջորդ կարգերի ենթաստորադաս նախադասությունները ժամանակակից հայերենում քիչ են գործածվում, որովհետև նրանք խոսքը դարձնում են ձգձգված, ոչ հարթ։

§ 854. Երբեմն միևնույն բարդ ստորադասական նախադասության կազմի մեջ մտնող երկրորդական նախադասությունների միջև լինում են և՛ հաջորդական ստորադասության, և՛ համաստորադասության հարաբերություններ, համաստորադաս նախադասությունները իրենց հերթին ունենում են երկրորդական կարգի նախադասություն-լրացումներ, երկրորդական կարգի նախադասությունները լինում են համաստորադաս և այլն։ Երբեմն գլխավոր նախադասությունը իր հերթին լինում է բարդ համադասական նախադասություն, որի մասերից յուրաքանչյուրը ունենում է իր երկրորդական նախադասությունների շարքը և այլն։

Այսպիսի բարդ ստորադասական նախադասությունները կոչվում են բազմաբարդ⁵⁸ և հատուկ են զրավոր խոսքին։ Բանավոր խոսքում գործածվում են հիմնականում պարզ կազմով բարդ ըստորադասական նախադասություններ։

⁵⁸ Տե՛ս Վ. Առաֆևյան, Հայերենի շարահյուսություն, Երևան, 1964. հ. 2, էջ 274։

Ճիշտ այնպես, ինչպես բառակապակցության իմաստային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները քննելիս վերցվում են պարզ կազմով բառակապակցությունները (տե՛ս § 19), նույն ձևով բարդ ստորադասական նախադասությունների կառուցվածքային առանձնահատկությունները տարբեր բնույթի երկրորդական նախադասությունների առկայության դեպքում քննելու համար վերցվում են պարզ կազմով բարդ ստորադասական նախադասությունները (բարդ կազմով բարդ ստորադասական նախադասությունները կարելի է դիտել որպես առաջինների համակցումից առաջացած նախադասություններ)։

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ՊԱՇՏՈՆ ԿԱՏԱՐՈՂ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՆԹԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 855. Ենթակա երկրորդական նախադասությունը կատարում է գլխավոր նախադասության ենթակայի շարահյուսական պաշտոնը, այսինքն՝ նկարագրության եղանակով ցույց է տալիս գլխավոր նախադասության մի բան կատարող, մի բան եղող, որևէ դրության մեջ գտնվող առարկան։

Ենթակա երկրորդական նախադասություն պարունակող բարդ ստորադասական նախադասությունները, ըստ գլխավոր նախադասության շարահյուսական կառուցվածքի, բաժանվում են 2 խմբի.

1. Նախադասություններ, որտեղ գլխավորի մեջ ենթական բոլորովին բացակայում է, և երկրորդական նախադասությունը անմիջաբար կատարում է ենթակայի պաշտոնը. օրինակ՝ Զէ, լավ է կրկին, որ երկրում մնամ, ծաղրի, նեղություն մի կերպ դիմանամ (2Թ)։

2. Նախադասություններ, որտեղ գլխավորի մեջ թեև կա ենթակա, սակայն արտահայտված է որևէ դերանվամբ՝ հարաբերյալով, և քանի որ վերջինս չունի կոնկրետ նյութական իմաստ, կարիք է զգացվում լրացնելու, բացահայտելու այն։ Այստեղ արդեն երկրորդական նախադասությունը բացահայտում է գլխավորի դերանվամբ արտահայտված ենթական՝ նյութական բովանդակություն տալով նրան և փաստորեն ինքն էլ հանդիսանում է գլխավոր

Նախադասության ենթական: Հարաբերչալի առկայությունը այստեղ ձևական նշանակություն ունի և ծառայում է գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների կապի ուժեղացմանը. օրինակ՝ Փողոցը դարձավ եռացող աշխատանքի կաթսա, և նրանք, որոնց ուրախացնում էր այդ ղեկավար աշխատանքը, ապրում էին գործի հաջողությամբ (ԱՔ, Սև ցլերի սերմնացանը): Այստեղ ընդգծված երկրորդական նախադասությունը ոչ թե անմիջաբար կատարում է ենթակայի պաշտոն, այլ բացահայտում է նրանք դերանվամբ արտահայտված ենթակայի նյութական բովանդակությունը: Այս առումով հարաբերչալ ունեցող ենթակա երկրորդական նախադասությունները մոտենում են բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններին:

§ 856. Ենթակա երկրորդական նախադասությունների կապը գլխավորի հետ իրացվում է որ, քն ստորադասական շաղկապներով, ով, որ, ինչ, երբեմն նաև երբ հարաբերական բառերով: Հարաբերական բառերին երբեմն ավելանում է նաև որ թարմատար շաղկապը՝ ով որ, ինչ որ, որը որ: Շաղկապներին և հարաբերական բառերին գլխավոր նախադասության մեջ կարող են ամապատասխանել նա, այն, ամեն ով, բոլորը, յուրաքանչյուր, մի բան հարաբերչալ բառերը: Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցությունը կարող է լինել նաև անշաղկապ:

§ 857. Ենթակա երկրորդական նախադասություններ են հանգիպում հետևյալ դեպքերում.

1. Երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը միադիմի է և ցույց է տալիս դրություն, վիճակ: Այդ դրությունը, վիճակը կարող է դրսևորվել կա՛մ շեղոր սեռի բայի եզակի 3-րդ դեմքով (պատահում է, բնավում է, լեռանում է և այլն), կա՛մ կրավորական բայերի եզակի 3-րդ դեմքով, որոնք դարձյալ ունենում են շեղոր սեռի իմաստ և ցույց են տալիս դրություն, վիճակ (գրված է, պարզվում է, զգացվում է և այլն): Այս բարդ նախադասություններում հատկապես շատ են հանդիպում երևալ, րվալ, առժև, պատահել, լինել, մնալ, դուրս գալ շեղոր բայերը: Կրավորաձև շեղոր բայերի գործածությունը այս նախադասություններում ավելի տարածված է, քանի որ վերջիններս ավելի հաճախ են ցույց տալիս դրություն. վիճակ:

Գլխավոր նախադասություններն ունեն կառուցվածքային այն

առանձնահատկությունը, որ սովորաբար բաղմանդամ չեն լինում, մեծ մասամբ կազմված են լինում դրություն, վիճակ ցույց տվող ստորոգյալից, իսկ երկրորդական նախադասությամբ, որը կատարում է ենթակայի պաշտոն, նկարագրվում է այն երևույթը, իրողությունը, որին վերագրվում է տվյալ դրությունը, վիճակը՝ Օրինակ՝ Շուտով պարզվեց, որ եկողներին մեկը կվազպանն էր (նք, Հացավան)։ Երևում էր, որ անհանգիստ կուլանախականն ասելիք ունի (ՀՔ, Մեծ տան զավակները)։

2. Երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը բաղադրյալ է՝ կազմված ենթադրություն, կարծիք, եզրակացություն, երբեմն նաև դրություն արտահայտող բառից և հանգույցից։ Երկրորդական նախադասությամբ բացահայտվում է, թե ինչին է վերաբերում այդ ենթադրությունը, կարծիքը։ Օրինակ՝ Զարմանալի է, որ չիմացաք հենց առաջին տեսնելուց (Շիրվ., Քառս)։ Նրան քաջ հայտնի էր, թե տիկին Հայկանուշը որքան դժվարահավան է (ՔՔ, Պատերազմ)։ Հասկանալի է, նա բոլորից շատ հոգնեց ճանապարհին (ԳԻ, Մագիլներին մեջ)։ Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս դեպքում ևս գլխավոր նախադասությունը սովորաբար բաղկացած է լինում միայն բաղադրյալ ստորոգյալից, իսկ երկրորդական նախադասությունը ունենում է ազատ կառուցվածք։ Թե՛ առաջին, և թե՛ երկրորդ դեպքում գլխավոր նախադասությունները ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ ստորոգյալները միադիմի են և իրենց բառային արժեքով այնպիսին, որ չեն կարող ունենալ առարկա ցույց տվող պարզ ենթակա։ Նրանք պահանջում են գործողություն, երևույթ, իրողություն ցույց տվող ենթակա։ Այդ պատճառով այն արտահայտվում է մեծ մասամբ երկրորդական նախադասությամբ, երբեմն նաև առաջինին համանիշ գերբայական դարձվածով (տե՛ս վերևի, ինչպես նաև հաջորդ նախադասությունները)։

§ 858. Այս կառուցվածքի նախադասություններում ենթակա երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին հետևյալ միջոցներով.

ա) Ու շողկալով։ Օրինակներ՝ Նկատելի էր, որ նա կամենում էր մի բանի մասին խոսել (Շիրվ., Զուր հույսեր)։ Գրքում գրված է, որ ամենից մեծ վտանգը նորմայից ավելի ջերմությունն է (ՎԱ, Սևանի ափին)։ Հաճախ է պատահում, որ գյուղի երեխաները փոր-

ձուժ են որսալ Ավագյանի աղաժնիները (ՆՁ, Հացավան): Այժմ նրան թվում էր, որ սառն ու քարացած դիակը ծաղրում է իրեն (Շիրվ., Քառս):

Մանոր.— Ու շաղկապն ունի մեծ տարածում ստորադասական կապակցության մեջ: Ժամանակի ընթացքում նա կորցրել է իր՝ կոնկրետ բնույթի երկրորդական նախադասություններ կապակցելու պաշտոնը և այժմ գործածվում է ընդհանրապես գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցելու համար. իսկ վերջիններիս տարբեր բնույթը որոշվում է քերականական այլ միջոցներով: Ու շաղկապով կարող են միանալ ենթակա, որոշիչ, հատկացուցիչ, խնդիր, պարագա և այլ երկրորդական նախադասություններ: Օրինակ՝ Ես գիտեմ, որ նա գալու է, նա, որ այստեղ էր, գնաց, Գիրքը, որ դրված էր սեղանին, վերցրի և այլն: Այս նախադասություններում որ շաղկապը կատարում է երկու նախադասությունները միմյանց կապակցողի դեր՝ չտալով բարդ նախադասությանը որևէ իմաստային երանգ, որը, ինչպես կտեսնենք, հատուկ է մյուս շաղկապներին և հարաբերական բառերին:

բ) Թե շաղկապով: Ենթակա երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին թե շաղկապով հատկապես այն դեպքերում, երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը դրված է լինում ժխտական ձևով և կամ երկրորդական նախադասությունը պարունակում է որևէ հարցական-հարաբերական դերանուն (ով, ինչ, ինչպիսի. ուրիշ և այլն) և զրսևորում է անուղղակի հարցում. օրինակ՝ Ձեռ երևում, թե նա բաժանում է ընկերների խանդավառությունը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Մեզ հայտնի է, թե նա ինչու շուգեց գնալ:

Թե շաղկապի օգնությամբ ընդգծվում է նաև այն, որ խոսողը կասկածով է վերաբերում երկրորդական նախադասությամբ հաղորդվածին, համոզված չէ նրա ճշտության մեջ: Այդ է պատճառը, որ թվալ բայի մոտ դրված ենթակա երկրորդական նախադասությունները միանում են մեծ մասամբ թե շաղկապով, օրինակ՝ թվում էր. թե անտառը իր շշուկը ծիծաղի էր փոխել, իսկ ժայռը հեգնորեն ինձ էր նայում (ՎՓ, Իկար): Նրան թվում էր, թե կյանքում կատարվել էր մի շատ կարևոր փոփոխություն (ՆՁ, Հացավան):

Երբեմն թե շաղկապին ավելանում է նաև կառձես եղանակա-

կան նախադասություններում: Այսպես՝ Ճիշտ է, այսօր ցուրտ է, բայց ես վերարկու չեմ հագել: Կամ՝ Ինչպես էլ կարդաս, միևնույնն է, բան չես հասկանա (տե՛ս § 1114):

Այդ եղանակով են առաջացել նաև պետք է եղանակիչը ժամանակակից հայերենում, կառոդ է ենթադրություն ցույց տվող կապակցությունը, նշանակում է հետևություն ցույց տվող շաղկապական կապակցությունը:

§ 859. Երբ գլխավոր նախադասությունը ցույց է տալիս դրություն, վիճակ, ենթադրություն, եզրակացություն, ենթակա երկրորդական նախադասությունը սովորաբար լինում է վերջադաս, և նրան հարաբերյալ բառ սովորաբար չի համապատասխանում (տե՛ս վերևի օրինակները): Սակայն երբեմն անհրաժեշտ է լինում շեշտել, ընդգծել, այն երևույթը, իրողությունը, որ գտնվում է տվյալ դրության մեջ, կամ որի վերաբերյալ եզրակացություն է արվում: Այդ դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ գործածվում են այն. մի բան, սա, դա, նա հարաբերյալները: Մի բան բառակապակցության առկայության դեպքում երկրորդական նախադասությունը միշտ ունենում է վերջադաս շարադասություն: Օրինակ՝ Մի բան պարզ էր նրանց համար, որ դպրոցը այդ գործից հեռու կանգնել չէր կարող (ՎԱ, Սևանի ափին): Բայց նրանց հաջողվեց միայն մի բան. թույլ չտվին, որ միտինգում ընդունվի կովի կոշ պարունակող որևէ բանաձև (ՆԶ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները):

Երբ գլխավոր նախադասության մեջ որպես հարաբերյալ հանդես են գալիս սա կամ դա (երբեմն նաև այս) ցուցական դերանունները, ենթակա երկրորդական նախադասությունը կարող է լինել նաև առաջադաս: Այս դեպքում գլխավոր նախադասությունը գրվում է երկրորդականից հետո և սկսվում է հարաբերյալով: Վերջինս, կարծես ամփոփում է երկրորդական նախադասության բովանդակությունը. օրինակ՝ Որ պետք է ջախջախվի Հիտլերը, դա ինձ համար անտարակուսելի է (ՀՔ, Մեծ տան դավակները):

§ 860. Երբ անհրաժեշտ է լինում առանձնապես շեշտել ենթակա երկրորդական նախադասության բովանդակությունը, կամ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը հարաբերյալի կողքին ունենում է շրջուն շարադասություն և կամ օգտագործվում են եղանակավորող բառեր (էլ, ճեճ և այլն), որոնց օգնությամբ ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացվում է ցուցական դերանվամբ արտա-

հայտնված հարաբերյալի՝ ձևական ենթակայի վրա. այսպես՝ Դա էլ ճենց վատ է, որ ընտանիքներով են եկել (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Նա է զարմանալի, որ մինչև այժմ այդ մասին ոչ մի տեղ գրված չէ (ն. տ.):

Նրբ որպես հարաբերյալ գործածվում է այն ցուցական դերանունը, երկրորդական նախադասությունը լինում է կա՛մ վերջադաս կա՛մ դրվելով հարաբերյալից անմիջապես հետո՝ միջադաս. օրինակ՝ Այն, որ նա ծանոթ չէ իրադրությանը, զգացվում է հենց առաջին հայացքից (ԳՄ, Չարենցի հետ): Արյաց արքային, ասում էին, անհանգստացնում է և այն, որ հայ երիտասարդները մեծ խմբով գնում են Բյուզանդիա (ՍԶ, Պապ թագավորը): Կարծես այն, որ ժամանակ կար, ավելի հաշտ դարձրեց իրեն այդ վրդովմունքի և վերհիշողության նանդեպ (ԱԲ, Սև «հացը»):

§ 861. Ենթակա երկրորդական նախադասությունը կարող է ցույց տալ նաև անձ, այսինքն՝ նկարագրության միջոցով բացահայտել զլխավոր նախադասության գործողությունը կատարողին: Այս դեպքում զլխավոր նախադասության մեջ ենթական կամ բոլորովին բացակայում է և կամ առկա է լինում նա (նրանք) հարաբերյալը: Այսպես՝ Ով հասնում էր այդ կետին, ահով էր նայում ներքև (ԱԲ, Սպիտակ ձին): Եվ Ով ձմեռը զկեռ է գտել անտառի խորքում, նա կիմանա, թե ինչ բարիք է դա քաղցած մարդու համար (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները):

Այս տիպի ենթակա երկրորդական նախադասությունները միանում են զլխավորին հիմնականում ով հարաբերական դերանվամբ: Վերջինս բացի կապակցական դերից, կատարում է նաև երկրորդական նախադասության որևէ անդամի պաշտոն: Որպես զլխավոր և երկրորդական նախադասությունները կապակցելու միջոց, ով հարաբերականը թվով համաձայնում է հարաբերյալի հետ, իսկ եթե հարաբերյալ չկա՝ զլխավոր նախադասության ստորոգյալի հետ: Որպես երկրորդական նախադասության անդամ, ով-ը դրվում է այն հոլովով, ինչ որ պահանջում է նրա՝ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած պաշտոնը:

Մանր.— Չպետք է կարծել, որ եթե երկրորդական նախադասությունը բնույթով ենթակա է, ուրեմն ով հարաբերականը միշտ պետք է դրվի ուղղական հոլովով: Ծիշտ է, մեծ մասամբ այն իրոք դրվում է ուղղական հոլովով, բայց ոչ թե այն պատճառով,

որ երկրորդական նախադասությունը ենթակա է, այլ որովհետև երկրորդական նախադասության մեջ կատարում է ենթակայի պաշտոն: Այդպես է վերևի օրինակներում: Այնտեղ ով հարաբերականը դրված է եզակի թվով, որովհետև գլխավոր նախադասությունների հարաբերյալը և ստորոգյալները ունեն եզակի թիվ, և դրված է ուղղական հոլովով, որովհետև երկրորդական նախադասությունների մեջ կատարում է ենթակայի պաշտոն: Այս դեպքում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները թվով համաձայնում են, որովհետև գլխավոր նախադասության ենթական բացահայտվում է նույն անձի կատարած մեկ այլ գործողություն կամ նրա որևէ հատկանիշը նկարագրելու միջոցով: Իսկ հետևյալ նախադասության մեջ՝ «Նա, ում ուղղված էր այդ բողոքը, խղճի խայթ էր դրում» (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները), ով հարաբերականը դրված է եզակի թվով՝ համաձայնելով գլխավորի հարաբերյալի ու ստորոգյալի հետ և տրական հոլովով՝ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած իր պաշտոնի պահանջով (հանգման անուղղակի խնդիր է):

§ 862. Ով հարաբերականով միացող ենթակա երկրորդական նախադասությունները սովորաբար լինում են առաջադաս: Որինակ՝ Ով գեղարվեստասեր է, իրավունք չունի լեռնին շճանաչելու (Շիրվ., Արտիստը): Ով սիրտ ունի, ոտքի ջլերը պինդ են, իշնում է կեռմաններով (ԱԲ, Բրուտի տղան): Ով եկել էր դյուղից՝ չեռու, նա թողել էր հողը խոնավ (ԵԶ):

Այս տիպի ենթակա երկրորդական նախադասությունը վերջադաս է լինում միայն շրջուն շարադասությամբ, երբ անհրաժեշտ է լինում հարաբերյալը, հետևաբար նաև երկրորդական նախադասությունը, շեշտել: Օրինակ՝ Գետի կամուրջով գյուղից Նոսրատի մայրը, ով ոսկի ուներ (ԱԲ, Հյուսիսային ծորը): Օ՜, կույր է նա, ով չի տեսնում երկինք հասած կրակի թեմ (ԵԶ): Մի՞թե դու կարծում ես, թե նա է միայն բանաստեղծ, ով վարժվել է հանգերով ոտանավոր դրել (ՆԴ, Սպանված աղապնի):

Բերված օրինակներից վերջինում հարաբերյալի շեշտվելուն օժանդակել է նաև գլխավոր նախադասության բաղադրյալ ստորոգյալի շրջուն շարադասությունը (նա է միայն բանաստեղծ):

Երբ երկրորդական նախադասությունը դրվում է հարաբերյալից անմիջապես հետո, կարող է լինել նաև միջադաս. այսպես՝

ներանձ, ովքեր ձգտում են հասնել մեջլիսի կողմից նավթի վերաբերյալ ստրկացուցիչ պայմանագրի վավերացմանը..., բորբոքում են պրովոկացիոն աղմուկ (ՍՀ):

Ով հարաբերականին զխավոր նախադասության մեջ կարող են համապատասխանել նաև ամեն ով և յուրաքանչյուր որոշյալ դերանուն-հարաբերյալները: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը լինում է կամ վերջադաս, կամ միջադաս: Օրինակներ՝ Ամեն ով, ով սիրում է, բանաստեղծ է (ՆԳ, Սպանված աղավների): Ֆուրաբանչուր, ում հայտնի էր այդ, դովեստով էր խոսում նրա ձասին:

Երբեմն ով հարաբերականին միանում է նաև որ թարմատար շաղկապը, և անձ ցույց տվող ենթակա երկրորդական նախադասությունը միանում է զխավորին ով որ կապակցությամբ. այսպես՝ Ով որ մոտ էր նրան, Արդեն գիտեր—էլ չկա կարմիր ղեկավարը (ԵԶ): Ով որ կոչված է գյուղում գործելու, նա պետք է իմանա, որ գործ ունի քմահաճ մի եղբիայի հետ (Մուր., Խորհրդավոր միանձնուհի): Ով որ իրեն հեռու է պահում կյանքից, մնում է անկիրթ անտաշ և վայրենի (Բ, Հայ երիտասարդությունը):

§ 863. Երբ ենթակա երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս անձ, այն կարող է միանալ զխավոր նախադասությանը նաև որ հարաբերական դերանվամբ (հատկապես հոգնակի կիրառությամբ): Այս նախադասությունները ևս լինում են կամ վերջադաս կամ միջադաս. օրինակ՝ Իմ մանկության ընկերներից նեանի, ուռնի մնացին, ականատես եղան պատմական մեծադիր ղեկավար (ԳՄ, Մանկություն): Միայն թե կային այնպիսիները, ուռնի ոտաբորբիկ էին դարձել (ՎՓ, Մովի վրա):

Վերջին նախադասության մեջ հարաբերյալ է գոյականաբար գործածված այնպիսի ցուցական դերանունը:

Անձ ցույց տվող ենթակա երկրորդական նախադասությունները գործածվում են սովորաբար ոչ թե կոնկրետ անձնավորություններ նկարագրելիս, այլ երբ անհրաժեշտ է ընդհանուր դատողություններ կամ եզրակացություններ անել (տե՛ս վերևի օրինակները): Այդ է պատճառը, որ նրանք շատ են հանդիպում ժողովրդական ասացվածքների, առածների մեջ. այսպես՝ Ով ալարի, ոչ դալարի, Ով չուտ, նա կուշտ, Ով աշխատի, նա ուտի և այլն:

§ 864. Երբ բարդ նախադասությամբ արված դատողությունը,

Եզրակացությունը վերաբերում է ոչ թե անձնավորության, այլ որևէ Երևույթի, առարկայի, ենթակա երկրորդական նախադասությանը միանում է գլխավորին ինչ հարաբերական դերանվամբ, որին կարող է միանալ ու թարմատուր շաղկապը: Օրինակ՝ Ինչ հույս արի, փուշ նլավ (ՀԹ): Ինչ ու ասել եմ, ճիշտ է:

Ինչ-ով միացող ենթակա երկրորդական նախադասությունը գլխավորի մեջ երբեմն կարող են համապատասխանել այն, այն ամենը, այն բոլորը հարաբերյալները: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը սովորաբար դրվում է հարաբերյալից անմիջապես հետո և այդ պատճառով լինում է միջադաս կամ վերջադաս: Որինակ՝ Այն բոլորը, ինչ լսել ու տեսել էր նա, ինչքան որ տարօրինակ, նույնքան էլ անհավատալի էր (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Կատարվում էր այն, ինչից այնքան երկյուղ ունիք Աշոտը (ՎԱ, Հովազաձորի գերինները): Որքան արագ ու հեշտ կատարվեց այն ամենը, ինչ իրեն անասելի ծանրություն էր պատճառում (ՍԽ, Հողը): Եվ այն, ինչ ու հիմա քեզ պիտի պատմեմ, սիրելի ընթերցող, թող քեզ դատարկ հեքիաթ կամ զրույց չթվա (ԵԶ, Նրկիր նաիրի):

Հարաբերյալ ունենալու դեպքում ինչ (ինչ ու)–ով միացող ենթակա երկրորդական նախադասությունների առաջադաս շարադասությունը հանդիպում է հազվագեպ, ինչպես՝ Ինչ ու սովորել ես, այն էլ բավական է (Բ, Ոսկի աքաղաղ):

§ 865. Առանձին նետաբորություն են ներկայացնում այն ենթակա երկրորդական նախադասությունները, որոնք ստեղծվել են սովորականության միջոցով.

Պարզ նախադասության որևէ անդամը շեշտելու համար հաճախ այդ անդամի մեծ դրվում է և էական բայը: Այդպիսով պարզ նախադասությունը վերածվում է բարդի: Նախադասությանը շեշտված անդամը էական բայի հետ միանալով՝ վերածվում է գլխավոր նախադասության բաղադրյալ ստորոգյալի, իսկ բուն նախադասությունը վերածվում է ենթակա երկրորդական նախադասության և միանում է գլխավորին ու շաղկապով, ինչ հարաբերական դերանվամբ, իսկ երբեմն նաև անշաղկապ: Օրինակներ:

Մի շաբաթից ավելի էր. ու գյուղը պատրաստվում էր այդ հանդեսին (ԶԻ, Քննություն): Հարցերի տառափ էր, ու տեղում էր հորս գլխին (ՍԶ, Ձմռան գիշերները): Այնտեղ, Սև-ջրի չքնաղ

Եզերման հետ, որ ապրում էր Հասոն (ՎՓ, Լուր-դա-լուր): Մի քանի օր էր, ինչ Գևորգ Մարգարետունին և Վահրամ Սևակունի վերադարձել էին Գառնի (Մուր., Գ. Մարգարետունի): Վաղուց է՝ չեմ լսել այդ Երգը (Իս.): Երկու ամիս է՝ բոլորովին չի երևացել (ԲՎ, Լնչպես է գալիս երջանկությունը):

Այս նախադասությունները տարբերվում են «Մի շաբաթից ավելի զյուլը պատրաստվում էր այդ հանդեսին», «Հարցերի տարածի էր տեղում հորս զլիսին» և նման պարզ նախադասություններից միայն նրանով, որ այստեղ առանձնակի ուշադրություն է դարձված նախադասության որևէ անդամի վրա, որը և վերածվել է բաղադրյալ ստորոգյալի (բերված օրինակներում շեշտված են գործողության կատարման ժամանակը, տեղը և ենթական):

Այս բնույթի նախադասություններում ինչ հարաբերական դերանունը և անշաղկապ կապակցությունը հանդիպում է միայն այն ժամանակ, երբ շեշտվում է գործողության կատարման ժամանակը (տե՛ս բերված օրինակներից վերջին երեքը):

§ 866. Ենթակա երկրորդական նախադասություն է դրվում նաև հարցական գլխավոր նախադասությունների մոտ, որոնք կազմված են լինում որևէ հարցական դերանունից (ո՞վ, ի՞նչ, ե՞րբ, ուրտե՞ղ և այլն) և էական բայի անցյալ ժամանակից: Այս կառուցվածքի բարդ նախադասություններ են գործածվում այն ժամանակ, երբ խոսողը նպատակ է ունենում հարցի միջոցով պարզել երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված գործողության հետ կապված որևէ հանգամանք՝ գործողություն կատարողը, գործողության կատարման ժամանակը, տեղը, պատճառը և այլն: Այս բնույթի նախադասություններում բաղադրիչների կապակցությունը իրացվում է կամ անշաղկապ, կամ ու շաղկապով, ըստ որում ավելի տարածված է անշաղկապ կապակցությունը. օրինակներ.

Էն Ե՛րբ է՛ր՝ Անուշն իր կուժը առավ, Աղբյուրը գնաց ու ետ դառավ (ՀԹ): Ո՞վ է՛ր՝ կանչեց, թե Առաքելը պիտի տանուտեր լինե՞ (ԱԲ, Օրանջիա): Ինչի՞ց է. ուր դու միշտ ուշանում ես: Ուրտե՛ղ էր, որ նրանք հանդիպեցին:

ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 867. Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները, որոնք կատա-

րում են գլխավոր նախադասության ստորոգելիական վերադրի շարահյուսական պաշտոնը: Սրանք ցույց են տալիս այն հատկանիշը, երևույթը կամ գործողությունը, որը վերագրվում է գլխավոր նախադասության ենթակային. օրինակ՝ Իմ միակ մեղքն այն է, որ ես Միխայելին հավատում եմ ավելի, քան քեզ (Շիրվ., Քառս):

Ստորոգելիական երկրորդական նախադասություններն ունեն կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկությունները.

1. Գլխավոր նախադասության մեջ նրանց պարտադիր կերպով համապատասխանում է դերանվամբ արտահայտված հարաբերյալ, որը ձևականորեն կատարում է գլխավոր նախադասության բաղադրյալ ստորոգյալի ստորոգելիական վերադրի պաշտոնը, սակայն նյութական բովանդակություն է ստանում երկրորդական նախադասությունից: Որպես հարաբերյալ կարող են հանդես գալ այն, նա, նրան, նրանից, այնպիսին, այնտեղ և այլ դերանուններ՝ կախված երկրորդական նախադասության բովանդակությունից:

2. Ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ռ, ք, ու, որտեղ, ինչ (ինչ ու), ով, ուրպիսին շաղկապներով և հարաբերական բառերով, որոնցից յուրաքանչյուրը օգտագործվում է տարբեր իմաստային հարաբերություններ արտահայտելու համար:

3. Որպես կանոն, ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները դրվում են գլխավոր նախադասության բաղադրյալ ստորոգյալից անմիջապես հետո և լինում են վերջադաս: Այս նախադասությունների շրջուն՝ առաջադաս շարադասությունը հանդիպում է շատ հազվադեպ, այն էլ չափածո խոսքի մեջ: Օրինակ՝ Մինչև ուր որ Բշեր, տաներ, իր աշխարհի սահմանն էն էր (ՀԹ):

§ 868. Ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները կարող են ունենալ հետևյալ իմաստային երանգները.

Երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է մի երևույթ կամ դործողություն, որը վերագրվում է գլխավոր նախադասության ենթակային՝ համարվելով նրա գլխավոր հատկանիշներից մեկը և կամ հենց էությունը: Այս իմաստային հարաբերության առկայության դեպքում, երբ գլխավոր նախադասության ենթական իրի անուն է, որպես հարաբերյալ հանդես է գալիս այն ցուցական դերանունը, իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ու շաղկապով: Օրինակներ՝ Մյուս տարօրինակ

բանն այն էր, որ թխաւեր Երիտասարդ գուսանը Երբեմն փակ աշրերը բանում էր կիսով չափ (ՍԶ, Պապ թագավոր): Այդ մեքենայի կառուցվածքի հիմքը կազմող սկզբունքն այն է, որ խիստ սեղմված օդի ընդարձակման ժամանակ տեղի է ունենում ջրեմաստիճանի զգալի իջեցում (դասագիրք): Հետաքրքիրն այն էր, որ նա իմ մասին խոսում էր երրորդ դեմքով (ԳՄ, Մանկություն):

Ինչպես երևում է բերված վերջին օրինակից, գլխավոր նախադասության ենթական կարող է լինել որևէ հատկանիշի անվանում, որի էությունը բացահայտվում է երկրորդական նախադասությամբ:

Նրբ գլխավոր նախադասության ենթական ցույց է տալիս լանձ, որպես հարաբերյալ հանդես է գալիս նա դերանունը, իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ով կամ որ հարաբերականներով: Օրինակ՝ Զինվորը նա է, որն իր տնակից հետու տեսնում է մեծ տարածություններ (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Առաջադեմը նա է, ով միշտ լավ է սովորում:

Նրբ Երկրորդական նախադասությամբ տրվում է գլխավոր նախադասության ենթականին վերագրվող որևէ հատկանիշ, նրա ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ, որի վերագիրը հենց հատկանիշ ցույց տվող բառն է (տե՛ս «որ ցինկիկ պես անկեղծ էր» օրինակը) և կամ արտահայտված է լինում սահմանական եղանակի ներկա կամ անցյալ անկատար ժամանակներով զրված բայերով (տե՛ս վերևի օրինակները):

Երկրորդական նախադասությունը կարող է միանալ գլխավորին նաև ինչ (ինչ որ) հարաբերականով. օրինակ՝ նա այն է, ինչ որ Երեսցել է մինչև հիմա (ՆԶ, Հացավան): Այս դեպքում որպես հարաբերյալ կարող է հանդես գալ նաև նույն դերանունը, որը նախադասությանը տալիս է համեմատության իմաստային երանգ: Օրինակ՝ Վասակը Հասմիկի համար նույնն է, ինչ որ Հացավանը (ՆԶ, Հացավան): Այս դեպքում երկրորդական նախադասության ստորոգյալը սովորաբար լինում է բաղադրյալ, որի հանգույցը մեծ մասամբ զեղչվում է:

§ 869. Նրբ Երկրորդական նախադասության մեջ խոսվում է այնպիսի հատկանիշի մասին, որը պարբերաբար կրկնվում է, գլխավոր նախադասության մեջ որպես հանգույց հանդես է գալիս լինել բայը ներկա ժամանակով, իսկ Երկրորդական նախադասու-

թյունը միանում է գլխավորին դարձյալ ինչ (ինչ որ) հարաբերականով. օրինակ՝ Մարդը հաճախ այն շի լինում, ինչ որ ասում է իր մասին (ՀԹ):

Գլխավոր նախադասության ենթակայի էությունը բացահայտելու դեպքում որ շաղկապով միացած երկրորդական նախադասությանը երբեմն համապատասխանում է նրանում հարաբերյալը (մեծ մասամբ որոշյալ առումով), որը, սակայն, հանձնարարելի ձև չէ⁵⁹: Օրինակ՝ Թշվառությունը նրանումն էր, որ ոչ մի կերպ հարմարվել չէր կարողանում շրջապատող մթնոլորտին (ՎՓ, Իկար): Բանը նրանումն էր, որ Քոլոշոյի համար ամենամեծ բավականությունը խանութների ցուցափեղկերը դիտելն էր (ԳՄ, Պատանեկություն):

§ 870. Ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունը կարող է նկարագրել այն տեղը, որտեղ գտնվում, երևան է գալիս գլխավոր նախադասության ենթական: Այս դեպքում որպես գլխավոր նախադասության ձևական ստորոգելիական վերադիր-հարաբերյալ հանդես է գալիս այնտեղ դերանունը, իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ուր կամ որտեղ հարաբերականներով: Օրինակ՝ Բարեբախտաբար ես միշտ այնտեղ եմ, ուր ինձ չեն սպասում (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Իմ սիրտն այնտեղ է. ուր աստեղամերձ լեռներն են կանգնել հագած կոտզրահ, ուր եղջերուն է ուստանում քերծից-քերծ, Արծիվն է ճախրում վիհերի վրա (Իս.):

Այս նախադասություններն ունեն տեղի պարագայի իմաստային երանդ:

§ 871. Օրբեմն ստորոգելիական երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է այնպիսի եղևություն կամ գործողություն, որն սկզբնապատճառ է հանդիսացել բնագործի հայտնի երևույթի առաջացման համար: Այդ դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ որպես հարաբերյալ հանդես է գալիս նա դերանվան բացառական հոլովը՝ նրանից, երբեմն նաև այն բանից բառակապակցությունը, իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին որ շաղկապով:

Օրինակ՝ Գուցե այդ նրանից էր, որ նույն օրերը նա առհասարակ

⁵⁹ Գրական հայերենի համար հանձնարարելի է այն է ձևը:

րակ շատ տխուր էր տրամադրված (ՆԴ, Մահը): Եվ եթե ես հաճախ վատ եմ պայքարում, այդ նրանից է, որ ես դեռ չեմ սովորել կարգին պայքարել (ԳՄ, Մանկություն), Այդ նրանից է, որ դու կարծում ես, թե նա միայն քեզ հետ է կոպիտ (Վե, Մեզ մոտ հարավում):

§ 872. Հետաքրքիր կառուցվածք ունեն այն բարդ ստորադասական նախադասությունները, որոնցով մատնանշվում, բնորոշվում է որևէ առարկա կամ երևույթ՝ այլ առարկաների կամ երևույթների բացառման միջոցով: Այս բնույթի ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները միշտ միանում են գլխավորին եթե ոչ բառակապակցությամբ և ունենում են բաղադրյալ ստորոգյալ, որի հանգույցը սովորաբար զեղչված է լինում, իսկ գլխավոր նախադասության մեջ առկա են լինում ոչ այլ ոք (անձի առման դեպքում) և ոչ այլ ինչ (իրի առման դեպքում) հարաբերյալները, որոնց անմիջապես հաջորդում է երկրորդական նախադասությունը: Օրինակներ՝ Դրանց մեջ լեղողները ոչ այլ ոք էին, եթե ոչ մնացորդ 30 զինվորները (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Սա ոչ այլ ինչ է, քան ոչ մի անձոնների թիվածք (ՔԹ, Պատերազմ):

Անշաղկապ կապակցությամբ ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները չեն միանում:

**ԳԼԽԱՎՈՐ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԵՆԹԱԿԱՅԻՆ ԿԱՄ ԳՈՅԱԿԱՆՈՎ
ԱՐՏԱՀԱՅՏՎԱՍ ՈՐԵՎԷ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՑՆՈՂ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ
ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

ՈՐՈՇԷՉ ՍԵՐԿՐՈՐԿԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 873. Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները նկարագրում են գլխավոր նախադասության անդամ հանդիսացող գոյականի կամ գոյականաբար գործածված բառի հատկանիշը և կատարում են որոշիչ շարահյուսական պաշտոն: Նրանք, պարզ որոշիչների նման, գործառում են գոյականի իմաստային. ծավալման հետևանքով, սակայն ի տարբերություն պարզ որոշիչների, ունեն բացառիկ հարուստ հնարավորություններ առարկաները բնորոշելու, ինչպես նաև մտքի տարբեր իմաստային երանգները դրսևորելու: Դրան մեծ չափով օժանդակում է ստորոգման առկա-

յությունը երկրորդական նախադասության մեջ: Օրինակ՝ 'Իա այն երջանիկ գեմքերից էր, որոնք հենց առաջին հայացքով մաքուր սրտում շաժում են համակրության զգացում (Շիրվ., Քառս): 'Իուրեկան է գիշերով մտնել գյուղը, ուր վաղ երեկոյից սկսած տիրում է թախծալի լուսություն (Շիրվ., Լուսա ձորերում):

Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները կարող են վերաբերել գլխավոր նախադասության գոյականով կամ գոյականաբար գործածված բառով արտահայտված յուրաքանչյուր անդամի՝ անկախ նրանց կատարած շարահյուսական պաշտոնից: Նրանք որոշում են գոյականով արտահայտված առարկան նրա հատկանիշներից որևէ մեկը (բնորոշը) նկարագրելու ճանապարհով, ինչպես նաև նրա հետ առնչվող որևէ երևույթ կամ գործողություն նկարագրելու, նրա կատարած որևէ գործողությունը կամ նրա՝ որևէ վիճակի, դրություն մեջ լինելը նկարագրելու միջոցով: Օրինակներ՝

Նա մի ճապուկ, բարեձև Երիտասարդ էր, թևթև, բայց լիքոր մարմնով, որից հսկայական ուժ էր առկայծում (ԴԻ, Վարդանանք): Այստեղ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված է որոշյալի մի հատկանիշը:

Ես մոտեցա սեղանին, որի վրա դրված էր մի գեղեցիկ ծաղկաման: Այստեղ որոշյալը (սեղանին) բացահայտվում է նրա հետ կապված մի երևույթ նկարագրելու միջոցով (որոշյալի և այդ երևույթի միջև եղած կապը այստեղ տարածական է):

Ես վերցրի գիրքը, որն ընկած էր սեղանին: Այստեղ արդեն որոշյալը (գիրքը) որոշվել է նրա՝ որևէ դրության մեջ լինելը նկարագրելու միջոցով:

§ 874. Որոշիչ երկրորդական նախադասությունների կապը գլխավորի հետ իրացվում է հետևյալ ձևական-քերականական միջոցներով.

ա) նրանք միանում են գլխավորին ու, որտեղ, ուր, երբ, ինչպիսի, որպիսի, ինչ հարաբերական բառերով, ու, մասամբ նաև քե շաղկապներով:

Կապակցական բառերի այսպիսի բազմազանությունը հնարավորություն է տալիս երկրորդական նախադասությունների միջոցով արտահայտել իմաստային ամենաբազմազան հարաբերություններ.

բ) Որոշիչ երկրորդական նախադասություններին գլխավորի մեջ կարող են համապատասխանել հետևյալ հարաբերյալ բառերը՝

այն, այնպիսի, նույն, նույնպիսի ցուցական դերանունները, մի. ինչ—որ անորոշ դերանունները:

Յյա հարաբերական բառերից և հարաբերյալներից յուրաքանչյուրի առկայության ղեպքում որոշիչ երկրորդական նախադասություններն ունենում են տարբեր իմաստային երանգներ: Ըստ այդմ տարբեր է նրանց գործառության ոլորտը:

§ 875. Որոշիչ երկրորդական նախադասությունների կապակցության մեջ ամենագործածականը որ հարաբերական դերանունն է: Թվով այն համաձայնում է գլխավոր նախադասության այն անդամի հետ, որի լրացումն է հանդիսանում երկրորդական նախադասությունը (հարաբերական բառը հանդես է գալիս հենց այդ որոշյալի փոխարեն և նրանից է ստանում իր նյութական բովանդակությունը): Մյուս կողմից՝ հանդիսանալով երկրորդական նախադասության անդամ, որ հարաբերականը իր հոլովական ձևը ստանում է ըստ այն բանի, թե ինչ շարահյուսական պաշտոն և կատարում էր երկրորդական նախադասության մեջ: Ուրպես տեղի և ժամանակի պարագա որ հարաբերականը հանդես է գալիս սակավ. այդ ղեպքում ոճական նկատառումներով ավելի նպատակահարմար է գործածել ուր, ուրտեղ, երբ հարաբերականները:

Սրինակներ՝ Կիրճը կարծես կրակով լիքը մի հսկայական կայրսա լինեք, որից ծանր-ծանր բարձրանում էր շիկացած օդը (Սի, Հողը): Բանք բարձրանում էին ըլրակով, որի կողերին կանգնած էր ամրոցը (ԴԻ, Վարդանանք): Աշխարհի բոլոր կանայք, բոլոր մայրերը, ուռնց համար թանկ է իրենց զավակների բարեկեցությունը, պետք է պաշարեն պատերազմի հրձիգների դեմ (ՍՀ):

Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ միանում են որ հարաբերականով այն ղեպքերում, երբ երկրորդական նախադասությունը պարունակում է առարկայի, երևույթի անմիջական բնութագրումը, ցույց տալիս նրա որակը որևէ էական հատկանիշի նկարագրման միջոցով, հատկանիշ, որով տվյալ առարկան (երևույթը) տարբերվում է իր տեսակի մյուս առարկաներից (երևույթներից): Երկրորդական նախադասությունը ղրվում է որոշվող բառից՝ որոշյալից հետո, այդ պատճառով լինում է վերջադաս կամ միջադաս: Օրինակ՝ Դա մի հայացք էր, որի մեջ կար և սեր, և հարգանք (ՔԹ, Պատերազմ): Ես պոկեցի այն վարդը, որն ամենագեղեցիկն էր (ն. տ.):

Յանօր.— Այն հարաբերականի փոխարեն շատ չաղվողեայ կարող են գործածվել նաև այս կամ այն դերանունները:

§ 876. Որպես հարաբերյալ հանդես է գալիս նաև մի անորոշ դերանունը, որն ունի ընդգծող սշանակություն և կենտրոնացնում է խոսքի ուշադրությունը երկրորդական նախադասության բովանդակության վրա: Օրինակ՝ Նա գտավ կապավոր մի բանակայինի որի դեմքը ծանոթ թվաց (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Թագավորի դեմքին փայլեց գոհության մի ժպիտ, եւր սակայն զարմանք պատճառեց վիրաբույժին (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի):

Երբ անհրաժեշտ է լինում առանձնապես շեշտել որոշվող առարկայի տեսակը, որակը, որպես հարաբերյալ գործառուում է այնպիսի ցուցական դերանունը: Օրինակ՝ Այնինչ այդ պահին նա իր սրտի վրա զգում էր մի այնպիսի ծանրություն, որի նմանը երբեք չէր զգացել (Շիրվ., Քառս):

Մի և այնպիսի հարաբերյալների առկայության դեպքում որոշյալը միշտ դրվում է անորոշ առումով (տե՛ս վերևի օրինակները):

§ 877. Երբեմն ղլխավոր նախադասության որևէ անդամը որոշվում է նմանեցվելով մի այլ առարկայի կամ երևույթի, որի մասըս հաղորդվում է երկրորդական նախադասության մեջ: Այս դեպքում ղլխավորի մեջ առկա են լինում նույն կամ այնպիսի հարաբերյալները: Վերջինիս երբեմն միանում է մի անորոշ դերանունը: Երկրորդական նախադասության մեջ ահ հարաբերականից հետո կարող է դրվել կառձես եղանակավորող բառը: Այս տիպի բարդ նախադասություններում որոշիչ երկրորդական նախադասությունը ունենում է համեմատության իմաստային երանգ:

Օրինակ՝ Նա շուտով հավաքեց իրեն և դարձավ ինձ այնպիսի վառանդո հայացքով, որով կառձես ներողություն էր խնդրում (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Սրբազանն ստացավ աջահամբույրը և հեռացավ նույն հանդիսավորությամբ, որով եկել էր (Շիրվ., Քառս):

§ 878. Երբեմն ղլխավոր նախադասության կառուցվածքը թույլ չի տալիս, որ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը դրվի որոշյալից անմիջապես հետո: Այս դեպքում որոշյալը ղլխավոր նախադասության վերջում սովորաբար կրկնվում է, որին և անմիջաբար հաջորդում է երկրորդական նախադասությունը: Կրկնվող

որոշյալը սովորաբար դրվում է ուղիղ ձևով՝ անկախ այն բանից, թե ինչ հոլով ունի առաջին որոշյալը: Նրա հետ հաճախ հանդես են գալիս մի կամ այն հարաբերյալները, երբեմն նաև պարզ որոշիչներ: Կրկնվող որոշյալը իր լրացումների հետ միասին բաժանվում, առանձնացվում է գլխավոր նախադասության մյուս անդամներից ստորակետով:

Որոշյալի կրկնությունը սովորաբար ունենում է երկու նպատակ՝ 1) պարզ դարձնել, թե գլխավոր նախադասության որ անդամին է վերաբերում երկրորդական նախադասությունը և 2) շեշտել որոշվող առարկան՝ որոշյալը: Վերջին դեպքում կրկնվող որոշյալին կարող է փոխարինել որևէ համանիշ բառ կամ դերանուն: Այսպես՝ նա ելավ հագնվեց իր մտադրությունն իրագործելու ցանկությամբ, մի մտադրությամբ, որ նա համարում էր երջանիկ առիթ թագավորին ներկայանալու (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ըստ Մարքսի պետությունը դասակարգային տիրապետության օրգան է, մե օրգան, որով մի դասակարգը ճնշում է մյուսին (Լենին, հ. 25, 497 Պետրոսը խոսում էր Ալիմյանի հետ վաճառականական գ: Ների մասին, մի նյութ. ու բնավ հետաքրքրական չէր Միքայելի մամար (Շիրվ., Քառս):

Երբեմն որոշյալը կրկնվում է նույնությամբ, ինչպես՝ Ուրբա-րի էր նա չէր տեսել ուղում, անդրանիկ ուղում, ուրի վրա այնքան հույսեր էր դրել (Շիրվ., Քառս):

Որոշյալների կրկնությունը շատ է տարածված գիտական գրականության ու հրապարակախոսության լեզվում, որտեղ ահա-ժեշտ է մտքերն ու դատողությունները հաղորդել առավել ճշտությամբ ու հստակությամբ:

§ 879. Որոշիչ երկրորդական նախադասությանը մոտ գ. վելու համար որոշյալը երբեմն փոխում է իր սովորական շարադասությունը: Այսպես օրինակ՝ հայտնի է, որ ըստ ժամանակակից հայերենի շարադասության կանոնների՝ հատկացուցիչը միշտ դրվում է հատկացյալից առաջ: Սակայն որոշիչ երկրորդական նախադասություն ունենալու դեպքում, այն հաճախ փոխում է իր շարադասությունը և դրվում հատկացյալից հետո՝ երկրորդական նախադասությանը մոտ լինելու համար: Օրինակներ՝ նա պատրաստ էր իր կարճ ու հաստ մատներով սեղմել կոկորդն այն մարդու, ու Մա-ցակ ապորն անհանգստություն էր պատճառում (ՆԶ, Հացավան):

Մեկնում էին զնացաշարերը այն բարդ տնտեսության. որի մասին միշտ չէ, որ զինվորական ծառայությունից հետո մարդը կատարյալ պատկերացում է ունենում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Մեխանիկական ուղղիչը շարունակում էր համառորեն իր մեջ թաքցնել զադանիքն այն լուրջ արատի. որի հետեանքով տասնյակ մեքենաներ անկենդան ընկած էին մնում մեծ կառուցման փոշիների մեջ (ՉԴ, Քննություն):

Մանր.— Երբ երկրորդական նախադասությունը և որոշյալը իրարից բաժանված են լինում գլխավոր նախադասության շատ ուրիշ անդամներով, բարդ նախադասության արտահայտած իմաստը որոշ չափով մթափնում է, շարադասությունը դառնում ոչ հարթ. օրինակ՝ Նա հայտնեց, թե այդ օրիորդը բարձրահասակ է, սպիտակ, մազերը շիկագույն, որի երեսը նմանեցնում էր թավիշի (ՄՆ, Մեռելահարցուկ):

§ 880. Ինչպես ասվեց, որ հարաբերականը թվով համաձայնում է որոշյալի հետ, իսկ հոլով ստասում է ըստ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած պաշտոնի (տե՛ս վերևի օրինակները Սակայն ժամանակակից հայերենում երբեմն որ հարաբերականը թվով չի համաձայնում որոշյալի հետ և դրվում է անորոշ առումով, մի հանգամանք, որի հետեանքով տվյալ կիրառություններում այն աստիճանաբար կորցնում է իր՝ դերանվան հատկանիշները, վերածվելով սոսկ շաղկապական բառի: Այսպես՝ Այդ բարի ժպտի մեջ ևս հալված տեսա նրա՝ ղեկի ինձ ցույց տված սառնությունը, որ սկզբում բավական կաշկանդում էր ինձ (նԴ, Սպանված աղավնի): Դրանք հավանաբար համհարզներ էին, որ կարողացրություններ էին տանում այս ու այն զորամասին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Խմում են կովոդ քաջերի փառքին, որ կովի դաշտում կյանք չեն խնայում (ՀԹ):

Եր այս ու նման նախադասություններում որ-ի դերանվանական իմաստը մթափնել է և այն վերածվել է սոսկ շաղկապական բո-ոի, երևում է նաև նրանից, որ այն երկրորդական նախադասության ստորոգյալի հետ նույնպես թվով չի համաձայնել, որի հետեանքով այլև. չի գիտակցվում նրա՝ երկրորդական նախադասության անդամ լինելը:

Մանր.— Այս որոշիչ երկրորդական նախադասությունների ուսո մնասիրությունը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում որ շաղկապի առաջացման պատմության համար:

§ 881. Ժամանակակից հայերենում կան որոշ տիպի որոշիչ երկրորդական նախադասություններ, որոնք միանում են գլխավորին ու շաղկապով: Դրանք են՝

ա) Հետևանքի իմաստային երանգ ունեցող որոշիչ երկրորդական նախադասությունները: Այս դեպքում որոշյալը որևէ հատկանիշի կամ երևույթի անուն է. երկրորդական նախադասությամբ տրվում է այդ հատկանիշից կամ երևույթից առաջացած հետևանքը՝ դրանով լրիվ դարձնելով պատկերացումը նրա մասին: Օրինակ՝ Այդ խոշոր աշքերում կար այնպիսի փայլ, որ երջանկության սարսուռով էր լցնում նայողի սիրտը (ՆՁ, Հացավան): Իսկ զորականն առջևից գտնվելու պահին փողի էր բարձրացնում, որ ինքն ու ձին հազիվ էին երևում (ՍՁ, Պապ թագավոր):

Որոշյալը երբեմն ունենում է որևէ պարզ որոշիչ, որով ընդհանուր կերպով բնութագրվում է առարկան: Երկրորդական նախադասության միջոցով այդ հատկանիշը ավելի կոնկրետ և որոշակի է դարձվում՝ նրանից առաջացած հետևանքը նկարագրելու միջոցով: Օրինակ՝ Ու սկսեց նայել մերթ ինձ, մերթ Գարեգինին այնպիսի մի կոմիկական տառակոսանով, որ ծիծաղս չկարողացա գտնել (ՆԴ, Սպանված աղավախ):

Հետևանքի երանգ ունեցող և ու շաղկապով միացող որոշիչ երկրորդական նախադասություններին գլխավորի մեջ միշտ համապատասխանում է այնպիսի հարաբերյալը, որի մոտ երբեմն դրվում է նաև մի անորոշ դերանունը (տե՛ս վերևի օրինակները):

Ծանոթ.— Այս որոշիչ երկրորդական նախադասությունները չպետք է շփոթել հետևանքի երկրորդական նախադասությունների հետ, որովհետև եթե վերջիններս ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության պործողությունից առաջացած հետևանքը, ապա սրանք ցույց են տալիս որոշվող առարկայի կամ երևույթի տվյալ հատկանիշից կամ հենց իրենից առաջացած հետևանքը, որով այն տարբերվում է իր նման մյուս առարկաներից կամ երևույթից:

բ) Երբեմն ու շաղկապով միացած համեմատության իմաստային երանգ ունեցող որոշիչ երկրորդական նախադասությունները բնութագրում, որոշում են գլխավոր նախադասության որևէ անդամը՝ համեմատելով, նմանեցնելով այն մեկ այլ երևույթի կամ առարկայի հետ: Այս դեպքում հաճախ ու—ին միանում են ասես, կա՞րծես եղանակավորող բառերը, որոնց օգնությամբ համեմատու-

թյունը ավելի հստակ է դառնում: Գլխավոր նախադասության մեջ կարող է հանդես գալ այնպիսի հարաբերակալ: Օրինակ՝ ճանապարհին առավ թևս և խոսում էր այնպիսի մտերմությամբ. որ կարծես ինձնից ավելի սրտակից բարեկամ չուներ (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Արևելքում ցուլաց լուսնի շեղբը, որ կարծես ելնում էր կիրճի խորքից: Արարատի ձյունապատ գագաթը ծածկել էր նոսր մշուշի փողով, որ ասես պատրաստ էր ետ քաշվելու արևի առաջին իսկ շողերի հետ (ԶԴ, Քննություն):

§ 882. Երբ որոշակի բնութագրվում է մի այլ երևույթի նոսր համեմատվելու միջոցով, որոշիչ երկրորդական նախադասությունը երբեմն միանում է գլխավորին ինչպես և ոնց որ հարաբերական բառերով, որոնց գլխավոր նախադասության մեջ կարող են համապատասխանել այնպիսի և նույն հարաբերակալները: Օրինակ՝ Կսերէք իմ կյանքում չեմ կրել այնպիսի հիասթափություն, ինչպես կրեցի այն ժամանակ. երբ տեսա էջմիածնի խունացած դեմքը (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Բայց երազ էլ կա, ոնց որ իրականություն լինի (ՀՔ, Մեծ սան զավակները):

Մանր.— Ոնց որ-ը գրականության մեջ սակավ է գործածվում, այն ավելի տարածված է ժողովրդական-խոսակցական լեզվում:

գ) Ար շաղկապով որոշիչ երկրորդական նախադասություններ, ևս դրվում նաև մի շարք բայանունների մոտ՝ խորհուրդ, միտք, կարծիք, հարց և այլն, ըստ որում որոշակից առաջ դրվում է այն հարաբերակալ. օրինակ՝ Ինձ անշարժ հույսեց այն խորհուրդը, որ անհրաժեշտ է անմիջապես մեկնել (ՆԴ, 2, 31):

Այս դոյականների մոտ որպես որոշիչ երկրորդական նախադասությունների կապակցության միջոց հաճախ գործառում է նաև քն շաղկապը, որի օգտագործումը պայմանավորված է երկրորդական նախադասության բնույթով (այն ունենում է կա՛մ հարցական, կա՛մ ժխտական կառուցվածք), օրինակ՝ Քահանայի հարցին, քն ինչու Սարյանն առանց թեյի, առանց հաց ուտելու է գնում, նա պատասխանեց (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ): Ամենից շատ նա վախենում էր այն մտքից, քն ով է իմանում, երեւի տղային վտարել են ինստիտուտից (ՔՔ, Պատերազմ):

§ 883. Երբ որոշակի ժամանակ ցույց տվող դոյական է (տա-րի, ժամանակ և այլն) և կամ գլխավոր նախադասության մեջ կա-

տարում է ժամանակի պարագայի շարահյուսական պաշտոն, որոշիչ երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին հիմնականում երբ հարաբերական դերանվամբ և որոշում են դրանք՝ իրենց ցույց տված ժամանակվա ընթացքում տեղի ունեցած որևէ գործողություն կամ երևույթ նկարագրելու միջոցով: Օրինակներ՝ եվ ահա կեսօրին, երբ հարավի արևը զենիթից կրակ է թափում երկրի վրա, երբ երկնքում ամպի մի փաթիլ անգամ չկա, հանկարծ դաշտի վրա կախված պղնձագույն ժայռերից գոռումպոշումով հեղեղ է թափվում ցած (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները): Անհծված լինին այն օրն ու տաբին, երբ գերի դառա ես քո քնարին (ՀԲ): Արժվեակի պատմությունը հասնում է պատմական այն սահմանագիծը, երբ նոր առավոտ բացվեց բազմաշարշար հայ ժողովրդի համար (ՍՀ):

Երկրորդական նախադասությունը կարող է միանալ գլխավորին երբ հարաբերականով նաև դրություն, վիճակ ցույց տվող որոշյալի առկայությամբ: Այս դեպքում վերջինս բնորոշվում է միաժամանակ հանդես եկած որևէ երևույթ նկարագրելու միջոցով: Օրինակ՝ Գլխավոր ասամբլեան երկար տարիների ընթացքում առաջին անգամ դումարվում է այնպիսի պայմաններում, երբ երկրագնդի վրա պատերազմ չկա (ՍՀ): Այնպիսի դուրքունը, երբ իսկվել են երկար ժամանակ պետությունների միջև գոյություն ունեցած առևտրական կապերը, վնաս է հասցնում ինչպես մասնավոր, այնպես էլ պետական շահերին (ՍՀ):

Այս նախադասություններին ևս գլխավորի մեջ սովորաբար համապատասխանում է այն (երբեմն այնպիսի) հարաբերյալը: Երբեմն կարող է գործածվել նաև այս ցուցական դերանունը՝ ճեմը եղանակավորող բառի կամ նույն ցուցական դերանվան հետ, որով ընդգծվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների դործողությունների միաժամանակ կատարվելը. օրինակ՝ Ռուբիկը ողջ է, կռվում է և գուցե հենց այս վայրկյանին էլ քրոջն է հիշում, նույն այս վայրկյանին, երբ Անիկը նրա մասին է հիշում (ՀԲ, Մեծ տան գավազները): Բայց հենց այն վայրկյանին, երբ Մկրտումը ներս է ընկնում, հիվանդը ձեռքով ևս է տանում գորգի ծայրը և ընկնում (ԱԲ, Կարմրաբար):

§ Ժ44. Երբ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը լրացնում է գլխավոր նախադասության գոյականով արտահայտված տեղի

պարագան կամ այլ անդամ, և բնութագրում, որոշում է դրանք տվյալ տեղում կատարված մեկ այլ գործողություն, երևույթ նկարագրելու միջոցով, որպես կապակցության միջոցներ սովորաբար գործածվում են ուր և ուրեղ հարաբերականներ, որոնք ունեն իմաստային և կիրառական նուրբ տարբերություն: Ուր հարաբերականը, ինչպես հայտնի է, հիմնականում ցույց է տալիս շարժում, ուղղվածություն դեպի մի որևէ վայր, այդ պատճառով, որպես գլխավոր և որոշիչ երկրորդական նախադասությունների կապակցության միջոց, գործածվում է մեծ մասամբ այն դեպքերում, երբ գլխավոր նախադասության գոյականով արտահայտված որևէ անդամը որոշվում է դեպի այն ուղղված մի գործողություն նկարագրելու միջոցով, բայց որում պարտադիր չէ, որ որոշյալ գոյականը գլխավոր նախադասության մեջ կատարի տեղի պարագայի պաշտոն. օրինակ՝ Ճաշաբանը, ուր մտանք, բոլորովին դատարկ էր (նր, Սաքուն ուխտ գնաց): Բարձրացան հողի վիթխարի շատրվաններ այն տեղերում, ուր գնացել էինք (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Սակայն շատ հաճախ որոշիչ երկրորդական նախադասությունները միանում են ուր հարաբերականով նսե այն դեպքում, երբ բացահայտում են գլխավոր նախադասության՝ գոյականով արտահայտված անդամը (անկախ նրա կատարած պաշտոնից)՝ նկարագրելով մի գործողություն կամ եղելություն, որ կատարվում, տեղի է ունենում տվյալ առարկայի կամ երևույթի մեջ: Օրինակ՝ էն՝ իոոու ձորն է, ուր հանդիպակաց ժայռերը՝ խորունկ նոթերը կիտած՝ Դեմ ու դեմ կանգնած, համառ ու անթարթ. Հայացքով իրար նայում են հանդարտ (ՀԹ): Եվ ստեղծեցի չքնաղ մի աշխարհ, Ուր չգոր ու վեհ և գեղեցկություն իշխում են անմահ, վառվում են պայծառ (Իս.): Նրա ընդարձակ տունը, ուր ոչ մի օթյակ ծածկված չէ պաստառով, մուսյլ բանտ է իր կնոջ ու զավակների համար (Շիրվ., Քառս):

Սովորաբար այս տիպի երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ուրեղ հարաբերականով: Դա բխում է վերջինիս բառային արժեքից: Եթե ուր-ը ցույց է տալիս ուղղություն, շարժում, ապա ուրեղ-ը ցույց է տալիս այն վայրը, որտեղ կատարվում է գործողությունը, գտնվում է որևէ առարկա կամ երևան է զալիս որևէ երևույթ: Բերենք ուրեղ հարաբերականով

համապատասխանում են այն. այնպիսի. նույնպիսի հարաբերյալները Այս հարաբերականները ևս թվով համաձայնվում են որոշյալի հետ, իսկ հոլով ստանում են ըստ երկրորդական նախադասություն մեջ կատարած իրենց շարահյուսական պաշտոնի: Օրինակներ՝ Դա անշուշտ սիրո նշան էր, այն անմեղ սիրո, որպիսին մեծերն են տածում դեպի փոքրիկները (ՆՊ, Սպանված աղավնի): Աշուն էր, զովաշունչ ու պայծառ մի աշուն. ինչպիսին սովորաբար լինում են Արարատյան դաշտում (ՍԶ, Պապ թագավոր): Շալվարը լայն էր ու զովավոր, որպիսիք հագնում էին շատախցիկները (ՎԱ, Հովազաձորի գերիկները): Մեր երկրում վերացել է այնպիսի մի չափ. ինչպիսին է անգրագիտությունը (ՍԶ):

§ 888. Որոշիչ երկրորդական նախադասությունը հազվադեպ միանում է գլխավորին նաև ինչ հարաբերականով: Այս դեպքում որոշյալը լինում է իր ցույց տվող գոյական. այսպես՝ Բայց ուրախ ու պայծառ ցերեկին այդ ձայնը այն խորհրդավորությունը շունք ինչ խավարշտին գիշերներին (ՎԱ, Սեանի ափին): Եվ նրա ուղեղում նույն հարցն է ծնվում, ինչ տանջել է Արարատյան դաշտի բնակչությանը հարյուրավոր տարիներ (ՎԱ, Հովազաձորի գերիկները) լեզվի դառնա, ու մահ ու ցավ, ինչ տվել էմ քեզ, էն գարին (ՀԹ):

Վերջին օրինակի մեջ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը դրվել է որոշյալից առաջ, մի բան, որը հատուկ չէ հայերենին և նույնիսկ շրջուն շարադասությամբ հանդիպում է շատ հազվադեպ:

Երբեմն ինչ հարաբերականին ավելանում է ու թարմատաբար: Գլխավոր նախադասության մեջ առկա են լինում այն կամ նույն հարաբերյալները, իսկ երկրորդական նախադասությունը ունենում է համեմատության իմաստային երանգ: Օրինակ՝ Պառավի դեմքին երեսց նույն արտահայտությունը. ինչ ու կար բրինձը խառնելուց առաջ՝ ԲԹ, Պատերազմ: Նրանք, այդ աղջիկները ամուսնանալուց նաև տարիներ անց մոռացել են իրենց ստացած կրթությունը և միանշամայն գո՛ւ իրենց բարեկեցիկ կյանքից. դարձել են նույն մեղադրվածները. ինչ ու իրենց մայրերը, մորաքույրները, հորաքույրները և այլն: (ՆՊ, Մահը):

Այս դեպքում երբեմն գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների առարկայները համընկնում են. և այդ պատճառով երկրորդական նախադասության առարկայը զեղչվում է (անհավանական օրինակ):

Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում որոշյալը շեշտելու համար երբեմն նրանից հետո գրվում է ի՞նչ է հարցական կապակցությունը, որին և հաջորդում է միջադաս որոշիչ երկրորդական նախադասությունը, ինչպես՝ «Ձեր կողմերից էն նիկոլն ի՞նչ է, որ իրեն համար դուքան ունի բաց արած, նա էլ ինձ մոտ է մարդ դառել» (ՀԹ): Այստեղ որոշյալը գլխավոր նախադասության ենթական է (նիկոլը), որի վրա հատուկ ուշադրություն հրավիրելու համար նրանից հետո գրված է ի՞նչ է բառակապակցությունը: Գլխավոր նախադասության շարունակության մեջ գրված է նա ենթական, որպեսդի ուժեղանա կապը գլխավոր նախադասության մասերի միջև:

Ընդհանրապես պետք է նշել, որ երբ երկրորդական նախադասությունը միջադաս է և երկարաշունչ, նրանից հետո, գլխավոր նախադասության շարունակության սկզբում երբեմն որոշյալը կրկնվում է (հաճախ այդ ցուցական դերանվան հետ): Վերջինս կարծես ամփոփում է երկրորդական նախադասության բովանդակությունը: Այդ եղանակով ուժեղացվում է կապը գլխավոր նախադասության՝ երկրորդականով բաժանված մասերի միջև. օրինակ՝ Բայց այն օրից, որ նա թագուհու հրամանով գնաց Ուտիք՝ Աշոտ թագավորի արշավանքի մասին տեղեկություն առնելու և եթե կարիք կար, օղնական զորք հասցնելու, այդ օրից թագուհին բարդակալության պաշտոնը հանձնեց Մուշեղ անունով այդ հինավուրց զորականին (Մուր., Գևորգ Մարդպետունի): Իրոք, այն օրից, երբ զորքերում կարգացել էր Սևանի ձևավան գյուղի բնասերների և նրանց խիղախ ղեկավար Կամոյի սխրագործությունների մասին, այդ օրից նա հանգիստ չունեի (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները):

Մանր.— Երբեմն, ռուսերենի ազդեցությամբ գլխավոր նախադասության երկրորդ մասի սկզբում գրվում է դա ցուցական դերանունը, որը փոխարինում է ենթակա-որոշյալին: Օրինակ՝ Միակ մեղմությունը, որ խառնվում էր այս երկաթե մարդու կարծրությանը, դա նրա մոխրագույն, մինչև վիզը երկար մազերն էին (ԳԳ, Վարդանանք): Առաջին տպավորությունը, որ ստացա ես ղնացքից, դա մի անանուն սարսափ էր (ԳՄ, Երիտասարդության սեմին): Այս ձևը հատուկ չէ գրական հայերենին և հանձնարարելի չէ:

§ 889. Երբեմն երկրորդական նախադասության մեջ հարա-

բերական բառից հետո որոշյալը կրկնվում է: Այս դեպքում հարաբերական բառը դրվում է ուղիղ ձևով, իսկ կրկնվող որոշյալը սովորաբար դրվում է նույն հոլովով, ինչ հոլով որ ունի գլխավոր նախադասության մեջ: Օրինակ՝ Արևմտահայերի կուլտուրայի և ազգային լեզվի զարգացման համար շկային նպաստավոր պայմաններ ու հնարավորություններ, ինչպիսի պայմաններ կային Արևելյան Հայաստանում (Մամուլ): Զախորդությունը հաճախ այն կողմից է գալիս, որ կողմից նրան երբեք չեն սպասում (ՎԱ, Հովազածորէ՛ գերիները):

Երբ հարաբերականից հետո որոշյալը կրկնվում է, նրանից հետո կարող է դրվել որ թարմատար շաղկապը: Օրինակ՝ Այստեղ այդ բառը դրված է այն հոլովով, ինչ հոլով որ ունի նախորդ նախադասության մեջ:

Երկրորդական նախադասության մեջ որոշյալի կրկնման դեպքում այն կարող է ունենալ նաև առաջադաս շարադասություն, այսինքն՝ դրվել գլխավոր նախադասությունից առաջ: Օրինակ՝ Բայց լավ իմանաս, լեռների արքա, Որ օրը որ Ռեզ ժառանգ է տվել. էն օր կմեռնեք քո կինն էլ, դու էլ (ՀԹ):

§ 890. Անշաղկապ որոշիչ երկրորդական նախադասություններ չափանականից հայերենում հանդիպում են սակավ, այն էլ ստորադասական կապակցությունը զգալի թուլացած. այսպես՝ Դա անտուն, անտեր արարածներից մեկն էր, ապրում էր երկնքի թրոշունների պես (ԼԼո, Մելիքի աղջիկը): Տեսնում եմ քո ղեմֆը մշուշում էս, Մերթ փայլում է ու մերթ աղոտում (Գ. Սար.): Մի օր անտառից դուրս գալիս տեսա մի պախրա՝ ձագի հետ արածում էին դաշտում (Իս.):

Սակայն կա անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների մի տեսակ, որ շատ տարածված է լեզվում և գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների միջև եղած իմաստային փոխհարաբերություններով խիստ մոտենում է որոշիչ երկրորդական նախադասություն պարունակող շաղկապավոր բարդ նախադասություններին: Դա այն անշաղկապ նախադասություններն են, որոնց գլխավոր նախադասության մեջ առկա են ընդհանուր-անորոշ նշանակություն ունեցող գոյականով, բայանունով, կամ գոյականաբար գործածված բառով զրսևորված որևէ անդամ (ունակություն, սովորություն, դժվարություն, նպատակ, քերութիւն, հե-

տեյալը. ամենակարևորը, կոչ, խոսք և այլն), որ բացահայտվելու, որոշվելու կարիք է զգում: Երկրորդական նախադասությունը դրվում է գլխավորից հետո և բացահայտում է այդ բառի բովանդակությունը: Որոշվող, բացահայտվող բառի առաջ կարող է չրվել մի դերանունը: որով ուժեղանում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապը: Օրինակներ՝ Այդ կողմերի լեռնալճին պայմաններում լավ բերք տվող աշնանացան ուկրաինական ռեներ մի քերտը: Հաճախ հնձից առաջ փշում էին տաք քամիները և արագացնում ցորենի հասունացումը (Սև, Հողը): Վաղուց ռովուսություն էր դարձել արդեն, ամեն խաղողաքաղից անմիջապես հետո այգիների մեջ էին թողնում անասուններին (Ա. Սևկ. Ղսկի վազերի մեջ): Բայց այստեղ ծագում էր մի դժվարություն ինչպե՞ս հավաստացնել, թե իրենք իրոք տառապում են տրախոմայով (ԵՁ, Պ. Պետրոսն ու իր նախարարները): Զիլականացվեց աճեցականությունը. չմեքենայացվեց աշխատանքի համարյա ոչ մեկ ձև (Ա. Սևկ., Ոսկի վազերի մեջ):

Այս դեպքում որոշվող գոյականը կարող է հանդես գալ նախադասության տարբեր անդամների պաշտոնով: Այն հաճախ ռենետում է պարզ որոշիչ (կամ որոշիչներ), որով տրվում է այդ առարկանի որևէ հատկանիշը: Դրանով, սակայն, սպառիչ կերպով չի բացահայտվում նրա բովանդակությունը: Պարզ որոշիչը այս ելաքում սովորաբար ունենում է ընդհանուր-անորոշ նշանակություն և հենց ինքը բացահայտվելու կարիք է զգում. մի բան. որ կատարվում է երկրորդական նախադասության միջոցով: Օրինակներ՝

Արամ Անտոնիչը նրան Մոսկվա ուղարկելով հասել էր Երկու լավատալի միանգամից. նախ՝ ազատվել էր նրա հոգսից, Երեւոյի՝ իր վերջին պարտքը դրանով հատուցած էր համարել իր ուղ. կյի հիշատակին (ԵՁ, Նրկիր Նաիրի): Ծերունու բարյացակամութեան, Վահանի նկատմամբ ավելի խոր հիմմ ունեւ. այս ուշիմ, խոհուն գիմնագիտոր նրա առաջին և միակ ընթերցողն էր (Ա. Սահ Սարափր): Նա մի զարմանալի ընդունակություն ուներ. մեկ օրվա մեջ երիտասարդանում էր կամ մի քսան տարով ծերանում (Իէ Փարիզի անկումը): Վաղուց այդպիսի մի սովորություն կար իրենց գյուղում. հարեանները գնում էին օգնելու այն րնտանիքներին, որոնք տղամարդ չունեին (Ա. Սևկ., Ոսկի վազերի մեջ):

Երբ որոշվող բառի կողքին որպես պարզ որոշիչ հանդես են

դալիս այլ, այդպիսի ցուցական դերանունները, այն որոշ շափով բացատրված է լինում նախորդ բնագրով: Այստեղ երկրորդական նախադասությունը տալիս է միայն լրացուցիչ բացատրություն և դրանով վերջնականապես բացահայտում է որոշվող բառի բովանդակությունը (տե՛ս վերևի վերջին օրինակը):

ԲԱՑԱԼԱՅՏԻՉ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 891. Բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները բացահայտում են գլխավոր նախադասության գոյականով կամ անձնական դերանվամբ դրսևորված որևէ անդամի բովանդակությունը: Օրինակ՝ ...Ով դու ցնցոտի, Դու, որ քշվառ ես, անտուն, անոթի, Դու, որ Բո ձևո՛րհն կոել ես շղթա... ես քո ժանիքը սրում եմ հիմա (Իս.):

Իրենց բնույթով բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները այնքան մոտ են որոշիչ երկրորդական նախադասություններին, որ հաճախ շատ դժվար է դրանք իրարից սահմանազատելու: Չնայած դրան, բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները պետք է դիտել որպես երկրորդական նախադասությունների առանձին տեսակ:

Որոշիչ և բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունների տարբերությունը հետևյալն է: Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները նկարագրում են առարկայի կամ երևույթի որևէ հատկանիշը, նրա հետ տարածական կամ ժամանակային կապով կապված որևէ նրկույթ, որը կարող է հատուկ լինել միայն տվյալ պահին և չհանդիսանալ նրա էական, մշտական հատկանիշը կամ խոսողի կողմից չհամարվել այդպիսին: Իսկ բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս առարկայի այնպիսի հատկանիշ, որը մշտական, էական է տվյալ առարկայի համար, կամ խոսողի կողմից դիտվում է որպես այդպիսին: Ի տարբերություն որոշիչ երկրորդական նախադասությունների, որոնք ունեն կիրառության շատ մեծ ոլորտ, կարող են վերաբերվել գլխավոր նախադասության՝ գոյականով կամ գոյականաբար գործածված որևէ բառով արտահայտված յուրաքանչյուր անդամի՝ դրսևորելով վերջինիս հետ կապված բազմազան հարաբերություններ, բացահայտիչ

Երկրորդական նախադասությունները ունեն շատ սահմանափակ կիրառություն: Նրանք գործածվում են հետևյալ դեպքերում:

ա) Երբ գլխավոր նախադասության ենթական արտահայտված է անձնական դերանվամբ (բոլոր դեմքերով): Երկրորդական նախադասությունը, որը գրվում է այդ դերանունից անմիջապես հետո՝ բացահայտում է այն՝ նրա որևէ էական հատկանիշը նկարագրելու միջոցով: Օրինակ՝ Բայց ես, որ ի սրտե կատակ անել չէի սիրում, որոշեցի խրատել իմ ստաֆակ փեսային (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Եվ դու, որ կրթված ինտելիգենտ մարդ ես, քեզ համեմատում ես քո խավար, տգետ պապի հետ (ՆԴ. Սպանված աղավնի): Նա, որ մի ամիս առաջ իր իշխանության տակ հագիլ ունեւ մի աղախին, այժմ կանգնած էր մի ամբոխի գլուխ (Շիրվ., Քառս): Իսկ մենք, որ ունենի հոգի ու սիրտ քաջ, եկ անվախ ելնենք թշնամու առաջ (Ռ. Պատկանյան):

բ) Գլխավոր նախադասության ենթական արտահայտված է լինում որևէ գոյականով (հատկապես հատուկ), երկրորդական նախադասությամբ բացահայտվում է նրա հիմնական հատկանիշը: Օրինակ, Սուրիկը, որ դասարանում ամենաջանասերն է, այսօր դաս չէր սովորել: Վարդը, որ ամենաբուրումնալի ծաղիկն է, փշեր ունի (ՔԹ, Պատերազմ):

գ) Բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունը կարող է գրվել նաև կոչական անունների մոտ, օրինակ՝ Բայց դուք, զարդմանացի քաջեր, դուք, որ առողջ աչքեր, զորեղ բազուկներ, անհկուն կորով ունեիք և ունիք, ինչպե՞ս եք կարողանում տանել այն առանջանքը, որ Աշոտ Երկաթը դրոշմեց ձեր ճակատին (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Ով, որ կանչում ես գիշեր ու ցերեկ հազար ցավ՝ ոտով, հազար ձևերով, — Ոգևորության հզոր թևերով, Քեզ մոտ եմ դալիս, հայրենիք իմ հեզ (ՀԹ): Լսե՛ք, Նե՛յ, լսեք. Գու՛ք, որ հաղթական ելել եք կովով րմբոստ, Շաշող, շառաշող օրերի միջով գնում եք դեպի Կարմիր Ասպզան (ԵԶ):

Բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններն ունեն կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկությունները.

1) Նրանք միշտ գրվում են բացահայտյալից անմիջապես հետո և այդ պատճառով մեծ մասամբ լինում են միջադաս. երբեմն նաև՝ վերջադաս (տե՛ս վերևի օրինակները):

2) Նրանց, որպես կանոն, գլխավորի մեջ հարաբերյալ չի

համապատասխանում (հարաբերյալ չպետք է համարել բացահայտյալ շանդիսացող անձնական դերանունները)։

3) Բացահայտիչ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը կամ լինում է բաղադրյալ, կամ արտահայտված է լինում սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակներով (այդ միջոցով էլ արտահայտվում է նկարագրվող հատկանիշի մըշտական, հարատև լինելը), իսկ ենթական սովորաբար զեղչված է լինում. ենթակայի պաշտոնը փաստորեն կատարում է բացահայտյալը. օրինակ՝ Դու որ պառամյալ ծերունուն խնայելու շափ խիղճ չունես, արժանի չես գորապետի կոշման (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։ Եվսիկ Կողբացին, որ Մեսրոպ Մաշտոցի ավագ աշակերտներից մեկն էր, հայկական փիլիսոփայական մտքի առաջին տաղանդավոր ներկայացուցիչն էր (ՀԺՊ)։

4) Բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ու շաղկապով (տե՛ս վերևի օրինակները)։ Միայն շատ հազվադեպ, երբ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ենթակաները չեն համընկնում, այսինքն՝ երբ բացահայտյալը չի հանդիսանում երկրորդական նախադասության ենթական, բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ու հարաբերականով։ Վերջինս թվով համաձայնում է բացահայտյալի հետ և դրվում է երկրորդական նախադասության մեջ իր կատարած պաշտոնի պահանջած հոլովով։ Օրինակ՝ Բայց մենք ի՞նչ ենք անում, մենք, ժողովուրդյան առաջնորդներս, մենք, որոնց ձեռքը աստված սուր է տվել և կառավարելու ու պաշտպանելու իրավունք (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։

Երբեմն գլխավոր նախադասության դերանվամբ արտահայտված բացահայտյալը ունենում է նաև պարզ բացահայտիչ։ Այդ դեպքում պարզ բացահայտիչից հետո բացահայտյալը կրկնվում է. որին և անմիջապես հաջորդում է երկրորդական նախադասությունը (տե՛ս վերևի օրինակը)։

Տարածված է բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունների կապակցությունը գլխավորի հետ այն է, այն է ու, այն է, րև կապակցություններով։

Այս կառուցվածքի նախադասություններում բացահայտվող բառից առաջ, իսկ եթե վերջինս ունի պարզ որոշիչներ, նրանցից առաջ, դրվում է մի հարաբերյալը։ Օրինակներ՝ Իշխանին մնում էր

մի նվազ հույս. այն է՝ որ պետք է ապավինել կորովին և պերճախոսության (Մուր., Գեորգ Մարգպետունի): Հետո էլ մի հարց գոյացավ, այն է, թե օրական արդյոք քանի պիրամիդ կարող էին ջարդել (ՎՓ, Քար ջարդողները):

Կապակցության այս ձևը գործառույթ է հիմնականում գրավոր խոսքում (մամուլի և դիտական գրականության լեզվում):

Բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները գլխավորին անշաղկապ կապակցությամբ շեն միանում:

ՀԱՏԿԱՑՈՒՑԻՉ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 892. Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները նկարագրության միջոցով տալիս են այն առարկան, կամ երևույթը որին վերաբերում, պատկանում է մի այլ առարկա կամ երևույթ՝ դրսևորված գլխավոր նախադասության որևէ գոյական անդամով. օրինակ՝ Դա նշանակում է, որ ատոմային զենքը ընկնում է նրանց ձեռք, ովքեր բոլորովին վերջերս արմատավորելով հիտլերյան արյունալի նոր կարգը, մահ ու ավերածություն էին սփռում Եվրոպայում (ՄՀ): Այստեղ «ովքեր բոլորովին վերջերս արմատավորելով հիտլերյան արյունալի նոր կարգը...» երկրորդական նախադասությունը բնույթով հատկացուցիչ է, որովհետև նկարագրության միջոցով ցույց է տալիս, թե ում է պատկանում գլխավոր նախադասության ձևով գոյականը: Ի տարբերություն որոշիչ երկրորդական նախադասությունների, հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններն ունեն սահմանափակ կիրառություն:

Հայտնի է, որ հատկացուցիչ և հատկացյալի միջև կարող են լինել տարբեր իմաստային հարաբերություններ՝ սերում, պատկանելություն, վերաբերում, մասի և ամբողջի հարաբերություն և այլն: Սակայն հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները չունեն այս բոլոր իմաստային երանգները: Նրանք գործածվում են երկու դեպքում. ցույց են տալիս 1) պատկանելություն և 2) վերաբերություն, ըստ որում համեմատաբար շատ է գործածվում երկրորդ տեսակը:

§ 893. Պատկանելություն ցույց տվող հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններն ունեն կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկությունները: